Izdavač
BZK “Preporod” Sarajevo

Za izdavača
Sanjin Kodrić

Redakcija
Aida Abadžić Hodžić, Ismet Bušatlić,
Elvis Fejzić, Fahira Fejzić Čengić, Šaćir Filandra,
Hadžem Hajdarević, Aladin Husić, Senadin Lavić,
Sead Šemsović, Sibela Zvizdić

Glavni urednik:
Sead Šemsović
seadsemsovic@hotmail.com

Sekretar redakcije
Isma Kamberović
isma.kamberovic@preporod.ba

Likovno oblikovanje korica
Jasminko Mulaomerović
Meldijana Arnaut Haseljić

Lektura
Indira Pindžo
Korekturu radova su uradili autori

Prijevod sažetaka na engleski jezik
Fuada Muslić

Prijelom teksta
Meldijana Arnaut Haseljić

Klasifikacija članaka po UDK urađena je u Biblioteci
Instituta za bošnjačke studije BZK “Preporod” Sarajevo

Adresa:
Branilaca Sarajeva 30
71000 Sarajevo
Tel.: 033/483-590; Fax.: 033/483-599;
Web: www.preporod.ba
E-mail: info@preporod.ba

Časopis je referiran u *Central and Eastern European Online Library*: www.ceeol.com

Časopis izlazi jedanput godišnje.

BZK PREPOROD

GODIŠNJAK 2019

ISSN 1512-8180

GODIŠNJAK 2019

BZK PREPOROD

GODINA XIX
Sarajevo 2019.

SADRŽAJ

UVODNIK

Sead Šemsović: *Uvodnik* 11

POLITIKA I DRUŠTVO

Merima Čamo: *Društvena (re)distribucija ruralnih resursa između dva svjetska rata na prostoru Bosne i Hercegovine i njena aktuelizacija* 17

Hamza Karčić: *Iza zatvorenih vrata: Razgovori Clinton − Izetbegović 1993.−1995.* 31

Halima Sofradžija: *Politička igra* 45

Fahira Fejzić Čengić − Mustafa Sefo: *Promicanje društvenih vrijednosti uz primjenu medijske etike* 55

Mustafa Sefo: *Regulacija rada medija i zaštita javnosti pomoću dosljedne primjene medijskog prava* 62

DEVETI NAUČNI SKUP

"BOSANSKOHERCEGOVAČKA DRŽAVA I BOŠNJACI"

Safet Bandžović: *Pamćenje i vrijeme: Sporazum Cvetković − Maček (1939) u historijskoj perspektivi* 71

Rasim Gačanović: *Bosanska geografija: Bosanski i bošnjački identiteti* .. 106

Zilha Mastalić Košuta: *Osnivanje i djelovanje Hrvatske zajednice Herceg-Bosna (1991−1995)* 147

Elmir Sadiković: *Antinomije etničke teritorijalizacije Bosne i Hercegovine – o nužnosti rekonfiguracije države* 173

Jusuf Trbić: *Razaranje Bosne* 185

Taner Aličehić: *Vjera, narod i nacija u bosanskoj političkoj strategiji* 205

Hikmet Karčić: *Kolektivna traumatizacija: logori u Bosni i Hercegovini 1992−1995.* 214

Sanjin Kodrić: *Pismenost i književnost bosanskog srednjovjekovlja u istraživanjima Maka Dizdara* 220

Meldijana Arnaut Haseljić: *Izvještaj Komisije za istraživanje događaja u i oko Srebrenice od 10. do 19. jula 1995: Negiranje – Memorandum 2 SANU* 242

Đenan Galešić: *Preduslovi bosanskog nacionalnog pokreta: historijski aspekt* 261

Sabina Subašić-Galijatović: *Međunarodno-pravna praksa nakon genocida u Srebrenici – revizionizam i humanizacija genocida* 279

GODIŠNJICE

210. godišnjica smrti hroničara Mula Mustafe Bašeskije (1731/32−1809)

Sead Šemsović: *Bašeskijine folklorističke zabilješke – uvodna razmatranja* 293

180. godišnjica rođenja književnika i sakupljača narodnog blaga Mehmed-bega Kapetanovića Ljubušaka (1839−1902)

Sanjin Kodrić: *Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak – od utemeljenja moderne kulture Bošnjaka do začetka moderne bošnjačke književnohistoriografske svijesti* 301

140. godišnjica rođenja književnika Osmana Đikića (1879−1912)

Vedad Spahić*: Pjesništvo Osmana Đikića u kulturno-identitetskom kontekstu bošnjačke književnosti austrougarskog perioda* 318

130. godišnjica rođenja književnika Fadila Kurtagića (1889−1958)

Nehrudin Rebihić: *Prozni i dramski opus Fadila Kurtagića* 328

130. godišnjica rođenja orijentaliste Fehima Bajraktarevića (1889−1970)

Sead Šemsović: *Usmenoknjiževni žanrovi zbirke Fehima Bajraktarevića* 340

30. godišnjica smrti orijentaliste Džemala Ćehajića (1930-1989)

Sabaheta Gačanin: *Uz tridesetogodišnjicu smrti profesora Džemala Ćehajića: (26. oktobar 1930. – 1. decembar 1989.)* 350

KULTURNO STVARALAŠTVO BOŠNJAKA

Nirha Efendić: *Nekoliko značajnih rukopisnih zbirki usmene poezije u posjedu Zemaljskog muzeja BiH* 363

Alen Zečević: *Prilog proučavanju biografije velikog vezira Mehmed-paše Sokolovića* 381
Nehrudin Rebihić: *Hafiz Mustafa-beg Buturović: suton alhamijado literature* 403
Vedad Mulavdić: *Motiv smrti Smail-age Čengića u bošnjačkoj preporodnoj književnosti* 422
Mujo Musagić: *Pet pjesama iz novih rukopisa* 443
Sead Mahmutefendić: *Requiem: (Poema)* 452
Ragip Sijarić: *Dobrača: Ćamilova voda* 465

PRIKAZI I OSVRTI

Lejla Žujo-Marić: *Poetički krugovi Huseina Bašića u književnokritičkim tekstovima prof. dr. emeritus Elbise Ustamujić*: (Elbisa Ustamujić: *Svjetovi u kovitlacu: o poetici Huseina Bašića*. Podgorica: Sarajevo: Almanah: BZK "Preporod", 2019.) 477
Haris Ćatović: Dževad Jahić: *Rječnik bosanskog jezika* (VIII i IX tom). Sarajevo: Autorsko izdanje, 2019. 480
Nihada Ibrišimović: *Iz Uskufijeve Tuzle još jedno vrijedno leksikografsko djelo* (Ahmet Kasumović i Marijana Nikolić: *Rječnik frazema bosanskoga jezika*. Tuzla: Institut za humanu rehabilitaciju, 2018, 507 str.) 484
Elmir Spahić: *O Vratniku, Gradu neostvarenih mogućnosti* (Muhidin Džanko, *Sarajevo bez Vratnika – šta je? (Pri)povijest i monografija sarajevskoga grada Vratnika)*, Tešanj: Planjax komerc d. o. o., 2019.) 489
Elmir Spahić: *Zidanje vidika o bošnjačkoj i bosanskohercegovačkoj književnosti* (Sanjin Kodrić, *Studia o literaturze Bośni i Hercegowiny: Globalne w lokalnym* (*Studije o književnosti Bosne i Hercegovine: Globalno u lokalnom*), Poznan: Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, 2019) 492
Irma Marić: *Na margini: likovi u romanima Ćamila Sijarića,* Dijana Hadžizukić, Bijelo Polje: Ratkovićeve večeri poezije, 2019. (Biblioteka "Književne paralele") 494

Nirha Efendić: *Bosanci u Švedskoj – muzika i identitet*. Jasmina Talam. Stockholm and Uppsala: Reports from the Centre for research Swedish Folk Music and Jazz research 52. Svenskt visarkiv / Musikverket, 2019. pp. 172 498

Nirha Efendić: *Uvod u etnomuzikologiju. Etnomuzikološka čitanka Bosne i Hercegovine za studente muzičke teorije*. Tamara Karača Beljak. Sarajevo: Institut za muzikologiju i MAUNSA, 2019. 501

Nehrudin Rebihić: *Čitanja savremene bošnjačke i bosanskohercegovačke poezije* (Muris Bajramović: *Zbirke*: *čitanja savremene bošnjačke i bosanskohercegovačke poezije*, Zenica: Minex, 2019.) 503

Šeherzada Džafić: *Ogled o Književnoteorijskim temama Murisa Bajramovića – Artikulacija i interpolacija diferentnih tekstova* 506

Šeherzada Džafić: *Etička lica i neetična naličja dramskih subjekata – Četiri i po drame Almira Bašovića* 515

Elmir Spahić: *Posthumno ovremenjena bošnjačka pjesnikinja Džemila Hanumica Zekić* (*Zeleni biseri, Izabrane pjesme, crtice i publicistički članci Džemile Hanumice Zekić (1917–2004),* prir. Nehrudin Rebihić. Sarajevo: Udruženje za edukaciju i razvoj civilnog društva „Bridge“, 2019. 522

Muris Bajramović: *Post/modernistička poetika Irfana Horozovića Šeherzade Džafić: fakcionalni, fikcionalni i fantastični prostori unutar književnog opusa* 525

Mirza Džananović: Amir Kliko, *Rat u srednjoj Bosni 1992.−1994*. Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, 2019, 1143 str. 529

Melida Travančić: *Mikroambijent u romanu Brodska cesta bb Medihe Šehidić* (Mediha Šehidić: *Brodska cesta bb.* Sarajevo: Buybook, 2015.) 532

Mirsad Kunić: *Tematske i poetske varijacije Kadrićevih romana Kobno raspuće – Raskol* i *Kobno raspuće – Novo doba* (Halid Kadrić: *Kobno raspuće – Raskol.* Tuzla: Bosanska riječ, 2018.; *Kobno raspuće – Novo doba*.Tuzla: Bosanska riječ, 2015.) 537

Sead Mahmutefendić: *Pjesničko čaranje riječima i moderna pjesnička alhemija* (Melida Travančić: *Smrt u ogledalu*, Tuzla: Lijepa riječ, 2019.) 543

IZ „PREPORODOVE“ DJELATNOSTI

Merjem Čolpa Hodžić: *Izvještaj o radu BZK “Preporod“ Sarajevo za 2019. godinu* 549
Mirsada Baljić: *Izvještaj o radu Galerije “Preporod“ za 2019. godinu* 560
Isma Kamberović: *Izvještaj o radu Biblioteke Instituta za bošnjačke studije BZK “Preporod“ za 2019. godinu* 562
Aktivnosti općinskih društava BZK “Preporod“ u 2019. godini 565
Adresar općinskih društava BZK “Preporod“ 631
Dokumenti sa 13. Skupštine BZK „Preporod“ Sarajevo: Organi Bošnjačke zajednice kulture „Preporod“ u Bosni i Hercegovini 2019–2023. 638

BOŠNJAČKI MERHUMI (2019)

Isma Kamberović: *Sudionici naše prošlosti − umrli u 2019. godini* 645
Autori 677
Upute autorima 679

GODIŠNJAK 2019

UVODNIK

U v o d n i k

Razvoj znanja jednog naroda o sebi nužno je povezan s okolnostima u kojima taj narod doživljava mijene i konstante svoga sazrijevanja. Bošnjaci su u prošlosti kroz brojne političko-upravne sisteme formirali neka temeljna znanja o sebi. Vrijeme u kome su drugi evropski narodi doživjeli svoja cjelovita i organizirana buđenja, Bošnjaci to razdoblje prolaze, ali više nošeni stihijom nego na vlastitim nogama. Ta će činjenica odražavati svoje rezultate u decenijama nakon romantizma, multiplicirajući romantičarske usklike, koje nismo izvrištali kada su ih vrištali drugi. Upravo stoga, neprestano ćemo se preslišavati, jedni druge ubjeđivati da drugog izlaza nema osim da se ide naprijed, ubjeđivati komšije i susjede da smo jedno, iako su oni od tog procesa davno odustali, žaliti za bratstvom i jedinstvom, iako sve ukazuje da ga često ni bivalo nije, miješati šta je nacija a šta narod, kakvu i koliku pažnju trebamo nečemu posvetiti i tako redom.

Činjenica zapravo jeste, da u ukupnom milenijskom trajanju Bošnjaka i zemlje Bosne, Bošnjaci kao narod nisu proizveli veću količinu znanja o sebi nego li je to učinjeno od raspada Jugoslavije i agresije na Bosnu i Hercegovinu do danas. Brojni univerziteti, fakulteti, instituti, kulturne i izdavačke djelatnosti uporno su radile na složenom procesu saznavanja. Jedan od tih proizvoda zasigurno jeste i *Godišnjak*, koji ove godine nešto kasni s pojavljivanjem zbog snažne euforije izazvane pojavom virusa Covid-19 u svijetu.

Ovaj broj *Godišnjaka* prati svoj kontinuitet prezentacije tekuće politološke misli o politici i društvu, kako kroz samostalne radove tako i kroz radove sa devetog naučnog skupa „Bosanskohercegovačka država i Bošnjaci“. Ovi radovi donose ozbiljna i savremena razmatranja bosanskih društveno-političkih gibanja kroz skoro sve periode bošnjačke prošlosti, te su s jedne strane izvanredna baza podataka, a s druge predstavljaju svjedočanstvo o današnjem trenutku – kako to danas, tokom 2019. godine, vidimo/čitamo/mislimo sebe.

Ovi se politološki radovi protežu od nacrta za pregled historijskog razvoja bošnjačkog identiteta (Đenan Galešić: *Preduslovi bosanskog nacionalnog pokreta: historijski aspekt*) analize i interpretacije raznolikih viđenja i spoznaja dalje prošlosti (Sanjin Kodrić: *Pismenost i književnost bosanskog srednjovjekovlja*

u istraživanjima Maka Dizdara), preko čitanja razdoblja između dva svjetska rata (Merima Čamo: *Društvena (re)distribucija ruralnih resursa između dva svjetska rata na prostoru Bosne i Hercegovine ponovo aktualizirana* i Safet Bandžović: *Pamćenje i vrijeme: Sporazum Cvetković − Maček (1939) u historijskoj perspektivi*), vremena agresije na Bosnu i Hercegovinu i genocida nad Bošnjacima (Hamza Karčić: *Iza zatvorenih vrata: Razgovori Clinton – Izetbegović 1993.−1995.*; Zilha Mastalić Košuta: *Osnivanje i djelovanje Hrvatske zajednice Herceg-Bosna (1991−1995)*; Hikmet Karčić: *Kolektivna traumatizacija: logori u Bosni i Hercegovini 1992−1995.*; Meldijana Arnaut Haseljić: *Izvještaj Komisije za istraživanje događaja u i oko Srebrenice od 10. do 19. jula 1995: Negiranje – Memorandum 2 SANU* i Sabina Subašić-Galijatović: *Međunarodno-pravna praksa nakon genocida u Srebrenici – revizionizam i humanizacija genocida*) pa do savremenog trenutka iz pozicije vanjske i unutarnje politike, medija i političke geografije.

Ovu 2019. godinu obilježavamo sjećajući se velikih imena bošnjačke pismenosti, književnosti, burnog doba preporoda i u konačnici folkloristike. Prilozi o Bašeskiji, Ljubušaku, Đikiću, Fadilu Kurtagiću i Fehimu Bajraktareviću otvaraju neke nove poglede na ove javne i kulturne radnike. Savremena prečitavanja njihovog doprinosa bošnjačkom samorazumijevanju ogledaju se kako u valorizaciji i kontekstualizaciji djela sa sličnim uradcima, kao i u propitivanju njihove pozicioniranosti unutar šire slike bošnjačke kulturne historije. Neki od ovih radova samjeravat će dosadašnje poglede (Sead Šemsović: *Bašeskijine folklorističke zabilješke – uvodna razmatranja* i Sanjin Kodrić: *Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak – od utemeljenja moderne kulture Bošnjaka do začetka moderne bošnjačke književnohistoriografske svijesti*), drugi će davati nova čitanja (Vedad Spahić: *Pjesništvo Osmana Đikića u kulturno-identitetskom kontekstu bošnjačke književnosti austrougarskog perioda*) i neki će otkrivati do sada slabo poznata književna (Nehrudin Rebihić: *Prozni i dramski opus Fadila Kurtagića*) i folkloristička djela (Sead Šemsović: *Usmenoknjiževni žanrovi zbirke Fehima Bajraktarevića*) ovih bošnjačkih pregalaca.

Upravo ovakav pristup naslijeđu *Godišnjak* će nastaviti i u poglavlju „Kulturno stvaralaštvo Bošnjaka“ s tom razlikom što povod za dato istraživanje neće biti neka godišnjica već unutarnji poriv istraživača da pojasni nerazjašnjeno. Četiri izuzetna rada otvarat će slabo poznate stranice bošnjačke prošlosti (Nirha Efendić: *Nekoliko značajnih rukopisnih zbirki usmene poezije u posjedu Zemalj-*

skog muzeja BiH; Alen Zečević: *Prilog proučavanju biografije velikog vezira Mehmed-paše Sokolovića*; Nehrudin Rebihić: *Hafiz Mustafa-beg Buturović: suton alhamijado literature* i Vedad Mulavdić: *Motiv smrti Smail-age Čengića u bošnjačkoj preporodnoj književnosti*). Svako u svojoj oblasti osvarit će iznimno važan iskorak u dosadašnjem bavljenju datim temama. Od rada koji donosi iznimno rijetku sliku bošnjačkog mišljenja o nekom historijskom pitanju (Zečević), rada koji dijagonalno prolazi kroz preporodni period bošnjačke književnosti u potrazi za jednim motivom (Mulavdić), preko rada koji čitaocu predstavlja malo poznate zbirke usmene poezije u Zemaljskom muzeju (Efendić) pa do rada koji otkriva do sada nepoznatog alhamijado pjesnika i prepisivača ovog segmenta bošnjačke pučke tradicije (Rebihić).

Književnu produkciju ove godine predstavljamo radovima Muje Musagića, Seada Mahmutefendića te Ragipa Sijarića, dok ćemo godišnju izdavačku produkciju iz različitih oblasti, koje se direktno ili indirektno tiču Bošnjaka, predstaviti u petnaest kraćih prikaza i osvrta. Prikazane knjige tematski se protežu od književnonaučnih, književnohistorijskih i književnokritičkih, historiografskih, leksikografskih, esejističkih, muzikoloških i etnomuzikoloških pa do književnoumjetničkih djela. Svaki je od autora, a u skladu sa žanrom predstavljene knjige, izvršio ozbiljnu valorizaciju i uspješno je kontekstualizirao u širi prostor bošnjačkog mišljenja o sebi.

Broj, kakav je i do sada bio običaj, završavamo izvještajima o djelovanju Bošnjačke zajednice kulture „Preporod“ i sjećanjem na bošnjačke merhume koji su nas napustili tokom 2019. godine.

Sead Šemsović

GODIŠNJAK 2019

POLITIKA I DRUŠTVO

UDK 316.42 (497.6)

Društvena (re)distribucija ruralnih resursa između dva svjetska rata na prostoru Bosne i Hercegovine i njena aktuelizacija

Merima Čamo
Fakultet političkih nauka
Univerzitet u Sarajevu

Nakon Prvog svjetskog rata Bosna i Hercegovina dospijeva u novu državnu zajednicu, Kraljevinu Srba Hrvata i Slovenaca, kasnije Kraljevinu Jugoslaviju. Očekivanja i nadanja osiromašenog bosanskohercegovačkog stanovništva da će se u novoj monarhističkoj državi njihov položaj poboljšati, brzo su ustupila mjesto socijalnoj rezignaciji izazvanoj relativno neuspješnom agrarnom reformom i velikom svjetskom ekonomskom krizom, koja je bitno pogoršala egzistencijalne uvjete većeg dijela stanovništva kako u selu, tako i u gradu. Redistribuciju ruralnih resursa izvršenu zemljišnom reformom obilježilo je nasilno i nepravedno oduzimanje imovine muslimanskom stanovništvu što je vodilo ekonomskom disbalansu, konfliktima, socijalnoj napetosti, te drugačijim uvjetima i načinu života na selu. Oštro izrabljivanje seljaka od zelenaša, stalno slabljenje ekonomskih osnova zemlje posredovano interesima vladajuće klase, promjena vlasničke strukture i mali zemljišni posjedi na kojima se proizvodilo samo za podmirivanje osnovnih životnih potreba, prisililo je seljaka na pronalaženje novih dodatnih izvora zarade. Jedan dio seoskog stanovništva migrira u gradove, tražeći posao u oblasti industrije, dok drugi iseljava u evropske i prekomorske privredne centre. Mada nije došlo do masovnijih migracija na relaciji selo – grad činjenica je da međuratni period karakterizira "ruralna logika" i "urbani stereotipi" iz kojih proizlazi zaoštravanje odnosa između sela i grada. U ovom historijskom periodu, uz prostorno previranje na relaciji selo – grad, uočeni su pojedini procesi koji se opetuju u bosanskohercegovačkoj zbilji a odnose se na raspolaganje imovinom koja pripada Bosni i Hercegovini putem pravnog nasilja koje provode institucije Etniteta Republike Srpske. Tekst u kratkim crtama nudi osvrt na aktualizaciju posljedica agrarne reforme kroz niz (ne)zakonskih rješenja koja ne ostavljaju prostor za restituciju.

Ključne riječi: selo, grad, agrarna reforma, industrijalizacija, ruralizacija, eksproprijacija, zakon, restitucija

Uvod

Društvena klima u bosanskohercegovačkim seoskim i gradskim naseljima bila je, prije svega, uvjetovana razornim djejstvom Prvog svjetskog rata tačnije njegovim posljedicama, naslijeđenom demografskom i privrednom strukturom, specifičnim tradicionalnim i kulturološkim sklopom koji su lančano, uz ostale relevantne faktore, stvarali nepovoljnu konstelaciju za njihov dinamičniji razvoj između dva svjetska rata. Faktori koji su otežavali poratni oporavak sela i grada bili su pretežno ekonomske prirode, a njihova destimulativna snaga je uveliko utjecala na uspostavljanje novog odnosa između ova dva tipa naselja. Ta korelacija je u početku imala obilježje pritajenog suparništva, međusobnog opiranja i trvenja, da bi postupno prerasla u neantagonizam – odnos saradnje istodobno ispunjen slaganjem i sukobom, u kojem svaki učesnik (entitet) nastoji ostvariti svoj interes, svjestan da bez saradnje s drugim ne bi mogao da poluči i osigura, posebno u ekonomskoj sferi, vlastitu korist i probitak.[1] Povlačenje stranog kapitala iz zemlje i kvalifikovane radne snage (prisilna dekolonizacija), opterećenost privrede državnim dažbinama, ekstenzivna poljoprivreda, nizak nivo tehničke kulture u ruralnim sredinama, nedostatak stručne radne snage, neusklađenost kapitalističkog razvoja s hijerarhijom potreba koje su proizlazile iz seoskog i gradskog načina života, ograničene mogućnosti plasmana domaćih proizvoda na stranom tržištu i drugi činioci uslovili su višegodišnju depresiju i krizu tadašnjeg bosanskohercegovačkog društva u cijelosti. Ipak, najveći postratni balast prve Jugoslavije predstavljalo je agrarno pitanje, čijem rješavanju austrougarska uprava nije ozbiljnije pristupila, iako je to obećala. Neposredno po stvaranju Kraljevine provedena je agrarna reforma i to kao prvi značajan zahvat nove vlasti u oblasti privrede uperen protiv feudalizma, tj. njegovih ostataka s ciljem razvoja poljoprivredne proizvodnje i unapređenja socio-ekonomskih odnosa u poljoprivredi i na selu. Međutim, socijalističko revolucionarno raspoloženje koje je vladalo u gradovima i selima izazvano burnim političkim događajima na tlu susjednih zemalja, kao što su Njemačka i Mađarska, te velike Oktobarske revolucije u Rusiji umnogome je ubrzalo zakonsku transformaciju postojećeg stanja na raspoloživim agrarnim površinama, ukidanje kmetstva kao i velikih zemljišnih posjeda. Naime, u februaru 1919. godine izdat je proglas u kojem su seljaci pozvani "da mirno sačekaju da im država zakonskim putem dodijeli zemlju".[2] Poslije ovog proglasa objavljene su Prethodne odredbe za pripremu agrarne reforme. Prema ovim odredbama ukinuti su kmetski i beglučki odnosi u Bosni i Hercegovini dok

[1] *Sociološki leksikon*, 1982, 10.

[2] *Službene novine*, 1919.

je eksproprijacijski kurs podrazumijevao predviđenu odštetu njenim vlasnicima. Oduzimanje zemlje veleposjednicima, uglavnom agama i begovima, te podjela bezemljašima, bivšim kmetovima, dobrovoljcima – „zaslužnim solunašima" (osobama koje su dobrovoljno pristupile u srpsku vojsku tokom Prvog svjetskog rata) itd., bili su osnova procesa redistribucije agrarnih resursa. Poduzete mjere i provedene akcije rezultirali su ubrzanom imovinskom diferencijacijom na selu usljed usitnjavanja velikih zemljišnih posjeda i intenzivne diobe velikih kućnih zajednica (zadruga, velikih kuća itd.)[3]

Teritorijalno uporište agrarne reforme bila je Bosna i Hercegovina. Kao „eksproprijacijsko izvorište" obuhvatala je 1.286.227 ha poljoprivrednog i šumskog zemljišta, odnosno 66,8 % od ukupnog agrarnog fonda Kraljevine Jugoslavije. Strategija reforme ukazivala je odredbama na složen proces koji je primarno bio usmjeren na unapređenje, kako je već naglašeno, najznačajnijeg privrednog sektora – poljoprivrede. Međutim, cilj uspostavljanja sistema te „agrarne progresije" i „pravednih odnosa u poljoprivredi" bio je uobličen nacionalnom neravnopravnošću, koja se, između ostalog, ogledala u ugrožavanju agrarnih interesa muslimanskih zemljoposjednika. Napad na beglučku zemlju i kmetska selišta odvijao se prvenstveno uzurpacijom, a onda prisilnim otkupom uz naknadu ispod prometne vrijednosti zemljišta koje je pratila nezainteresiranost za egzistencijalni minimum. Naime, pojedincima se oduzimalo i do 95% zemlje (Pašić, 1991:68). U Kraljevini Jugoslaviji agrarnom reformom je ukupno oduzeto 1,924.307 ha zemljišta. Taj zemljišni fond koji je nastao zakonski opravdanim nasiljem, odnosno prelazom iz privatne u državnu svojinu uz neadekvatnu i neizvjesnu finansijsku nadoknadu, sačinjavalo je 1,406.404 ha zemljišta oduzetog od muslimanskih veleposjednika. Samo u Bosni i Hercegovini eksproprirano je 1,175.305 ha zemljišta, te predato u vlasništvo zemljoradničkih porodica, pretežno srpske nacionalnosti.[4] Na području Srbije mnogi veleposjedi nisu bili obuhvaćeni agrarnom reformom, a ranije oduzeti zemljišni posjedi vraćeni su vlasnicima.

Nova istraživanja posebno iz oblasti historije ekspliciraju agrarnu reformu kao ekonomski genocid koji je osakatio muslimanski korpus.[5] Međutim, finansijsko razvlašćivanje i desetkovanje privatne imovine muslimanskog stanovništva, go-

[3] Erić, 1958, 501.

[4] Mulić, 2007, 54.

[5] Bušatlija, 2013.; Prema podacima popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 10. oktobra 1910. godine od okupno 10.463 zemljoposjednika sa kmetovima, muslimana je bilo 9.537 (91,15%), pravoslavnih 633 (6,05%), katolika 267 (2,55%) i ostalih 26 (0,25%). Među zemljoposjednicima bez kmetova, muslimani su također bili najbrojniji, 3.023 (70,62%), zatim pravoslavni 760 (17,75%), katolici 458 (10,70%) i ostali 40 (0,93%). Statistički odsjek Zemaljske vlade, str. LXXXVIVIII. Sarajevo, 1912.

tovo po istom principu, nastavlja se i nakon jednog stoljeća. Radikalne izmjene u vlasničkoj strukturi zemljišta u korist Srba reaktivirane su kroz proces protjerivanja države iz zemljišnih knjiga s podacima o nekretninama. Naime, institucije Entiteta Republike Srpske već godinama nastoje nizom zakonskih rješenja (Zakon o premjeru i katastru Republike Srpske)[6] oduzimati imovinu, koja su vlasnike nekretnina uvukli u svojevrsnu pravnu dijalektiku – tranzicijskih zakona i nepravde. To ozbiljno narušava pravičan odnos proporcionalnosti između zahtjeva i ingerencija Entiteta Republike Srpske i zaštite osnovnih prava pojedinaca, odnosno građana, te drugih pravnih subjekata koji su vlasnici nekretnina obuhvaćenih interesima ove federalne jedinice.[7] Proces uknjižavanja tuđe imovine odvija se bez prodajnih transakcija i drugih sličnih obligacija (npr. finansijsko poravnanje). Pravni lijek koji se primjenjuje u toku provođenja entitetskog zakona i (bivšeg) vlasnika (pravnog subjekta) jeste javni oglas od trideset dana prije početka procesa oduzimanja imovine koji pravnom subjektu omogućava učešće u postupku. Ako se uzmu u obzir tragična dešavanja tokom agresije na Bosnu i Hercegovinu (egzekucija, protjerivanje, izbjeglištvo, inozemne adrese obitavanja itd.) koja su u suštini i razlog da se napravi revizija katastra i drugih javnih evidencija o nepokretnostima Republike Srpske, onda je jasno zašto je većina vlasnika nedostupna za lični poziv i zašto blagovremeno ne reagira na javni poziv. Nadalje, ovaj zakon je prošao kroz tzv. „javnu kamuflažu“, što govori o slaboj informiranosti građana i njihovoj neupućenosti u njegovo provođenje. Ukratko, sva zemljišta, šume, građevinski objekti, stambene zgrade, postrojenja i ostala materijalna imovina u Republici Srpskoj uknjižuje se na Republiku Srpsku. U entitetskom paketu pravnih akata jedan od posljednjih je i Zakon o uzurpacijama i dobrovoljačkim kompetencijama.[8] Pod dobrovoljačkim kompetencijama smatra se zemljište koje je iz državne svojine dato u svojinu dobrovoljcima ratova od 1912. do 1918. godine u skladu s propisima kojima su regulisane navedene kompetencije. Primjena ovog zakona, bez prethodnog donošenja i provedbe propisa o restituciji, koja je u pravnom smislu čin nadoknade za nanesenu štetu, u ovom slučaju, vraćanja imovine pravom vlasniku, predstavlja potvrdu i specificiranje nelegitimnih odluka

[6] „Sl. glasnik RS“, br. 6/2012, 110/2016, 22/2018 − odluka US, 62/2018 i 95/2019 − odluka US

[7] Ref. Dobrača − Mahmutagić, 2016.

8 *Nacrt Zakona o uzurpacijama i dobrovoljačkim komepencijama* Član 1. Ovim zakonom uređuju se uslovi i postupak za raspravljanje imovinsko-pravnih odnosa nastalih uzurpacijom zemljišta koje je do 6. aprila 1941. godine bilo državna svojina (bivši erar) u svojini nosilaca svojine javnog prava iz člana 22. Zakona o stvarnim pravima („Službeni glasnik Republike Srpske“, br. 124/08, 3/09, 58/09, 95/11 i 60/15) i na dobrovoljačkim kompetencijama. (Banja Luka, maj 2019. godine). Ovaj zakon usvojila je Narodna skupština Republike Srpske na sjednici 28. novembra 2019. godine.

(lica srpske nacionalnosti su ostvarila najveću korist) i radnji provedenih tokom trajanja agrarne reforme. Ako i postoji pravni osnov za uzurpaciju[9], onda je to nadležnost države a ne entiteta.

Agrarnopravni diskurs i njegove refleksije na bosanskohercegovačko selo

Egzistencija značajnog broja seljačkih porodica bila je zasnovana na obradi beglučkog zemljišta. Ova činjenica prerasta u goruće pitanje koje se u okviru agrarne reforme pokušalo riješiti tzv. Beglučkom uredbom. Tehničke specifikacije spomenute uredbe bile su teško provodljive u praksi, što je, uz skupe, nerijetko prolongirane procese procjene imanja, koju su plaćali seljaci i korumpirane procjenitelje podmićivane od vlasnika zemljišta, dovelo do usvajanja i primjene Zakona o beglučkim zemljištima u Bosni i Hercegovini, 1928. godine, a u svrhu likvidacije sporova oko beglučkih imanja. Izmijenjen i dopunjen godinu kasnije, ovaj pravni akt je, uz protežiranje onih koji su na ova imanja doselili prvu poslijeratnu godinu, omogućio i drugim seljacima da dođu do zemljišta. Agrarnom reformom u Bosni i Hercegovini zemlju je dobilo gotovo 113.000 porodica kmetova i 54.728 porodica beglučara (nenasljednih zakupaca). Nadalje, prema standardima raspodjele državnog zemljišta, posjede su dobile 25.752 porodice bezemljaša (površine od 28.458 hektara), 4 483 porodice dobrovoljaca iz Prvog svjetskog rata (ista površina kao kod bezemljaša), 2.542 porodice invalida (površine 8.326 hektara) i 48.927 porodica ostalih zemljoradnika. Agrarni interesantni su u prosjeku dobijali od 3 do 5 hektara zemlje.[10]

S ciljem zaštite zemljoradničkih prihoda, "na koja su se poput kobaca" ustrijemili zelenaši i sitni posrednici (špekulanti koji su preplavili sela i gradove) poljoprivredno odjeljenje Kraljevske banske uprave potaknulo je ponovno organiziranje zemljoradničkih zadruga kao socijalno-ekonomskih pokreta koji su trebali

[9] „Uzurpacijom se smatra svako samovlasno zauzimanje, odnosno bespravno držanje zemljišta u društvenoj svojini (Član 2., Zakon o uzurpacijama SRBiH). Ovakvim definisanjem uzurpacije uzima se u obzir duži period koji se ogleda u tome da uzurpacija nije samo zauzimanje, nego i držanje zemljišta državne svojine. S obzirom na to da se dosta parcela „šeta'" kroz posjede različitih porodica, odnosno lica, situacija je takva da lica koja su izvršila uzurpaciju nisu u posjedu nekretnine koju su uzurpirali. Neki su umrli, pa je nekretnina u posjedu nasljednika; neki su nekretninu „prodali", pa je nekretnina u posjedu kupca; neki su nekretninu „poklonili", pa je nekretnina u posjedu poklonoprimca. U sadašnje vrijeme veliki je broj slučajeva da pojedina lica koja su u posjedu uzurpiranih nekretnina i ne znaju da su uzurpanti". Topoljak, Jusuf; Mulahusić, Admir: „Uzurpacija zemljišta". *Geodetski glasnik*, 41 (2011). Sarajevo: Savez udruženja građana geodetske struke u Bosni i Hercegovini, str. 34.

[10] Božić, 1959., 181.

osigurati (poljo)privredno zdravlje i zadovoljiti društvenu pravdu i korisnost tako što će svojim djelovanjem suspregnuti sveprisutno osiljeno i hipertrofirano profiterstvo. Takvo profiterstvo tvorilo je ekonomski apsurd: superprodukciju životnih namirnica, s jedne, i oskudicu za životnim namirnicama, s druge strane. Prve zemljoradničke (kreditne) zadruge imale su zadatak da zemljoradnicima pruže olakšanje u zelenaškim dugovima, koje su seljaci nagomilali zajmom u novcu za nužne životne troškove u nerodnim godinama. Najviše novca je potrošeno na kupovinu brašna, saniranje šteta od elementarnih nepogoda, plaćanje poreza, tek ponešto za unapređenje gazdinstva, te za svadbe i slave (finansijski najzahtjevnije). Osim kreditnog i nabavljačkog zadrugarstva, razvilo se i proizvođačko zadrugarstvo, koje je obuhvatalo proizvodnju, preradu i prodaju poljoprivrednih resursa. U odnosu na ekonomske potrebe, zadružni sistem se nije razvijao u željenom pravcu. Veliki broj zadruga je bio samo na papiru ili s neznatnim poslovanjem, u nabavljačkoj i proizvođačkoj kooperativi sve više se primjećivala deficitarnost u stručnom kadru, uplate članova na ime udjela bile su neredovne čime se umanjivao godišnji rezervni fond, zajmovi u zadrugama nisu prosljeđivani po potrebi već po srodstvu i atoru, dužnici nisu na vrijeme vraćali kredite itd. Zadružni slogan – kooperativom ukidamo profiterstvo sve više je ustupao mjesto stanju inertnosti iz koga je, uz opću oskudicu i besparicu, "progovaralo" moralno kolebanje i nedostatak empatije, te zanemarivanje dužnosti i koristonosnog rada, što je dovelo u pitanje opstanak mnogih zadruga.[11]

Neefikasna agrarna politika, ekstenzivna poljoprivreda, nedostatan prinos s patuljastih seoskih imanja, zemljoradnja koja i pored stalnog povećanja obradivih površina na račun šuma i pašnjaka daje skromne rezultate, ne odmakavši mnogo u primjeni agrotehničkih mjera, zapušteno stočarstvo (smanjena proizvodnja stočne hrane, što je bitan indikator kvalitete stočarstva) nagnali su veliki procent seljaštva da traži dopunske izvore egzistencije zapošljavanjem u neagrarnom sektoru koji je u najvećem obimu bio koncentrisan u gradovima ili njihovom užem okruženju. S druge strane, razvoj neagrarne privrede bio je sporiji od prirodnog priraštaja stanovništva, procesa njegovog osiromašenja i pokrenute eksproprijacije te veliki dio seoskih paupera nije mogao naći posao van poljoprivrede, što je dovelo do relativne prenapučenosti sela. Prenapučenost se odražavala u naglašenoj sklonosti ka daljoj atomizaciji seoskih gazdinstava, opadanju njihove ekonomske snage, ekstenzivnosti privređivanja, egzistencijalnoj ugroženosti, sve većoj zaduženosti seljaka i visokom natalitetu seoskog stanovništva. Agrarna prenapučenost, istodobno je i ekonomsko i demografsko obilježje poljoprivrede, jer se manifestirala i kao višak stanovništva na jedinici površine zemlje i kao prezasićenost proizvodnih

[11] Obradović, 1932., 319.

fondova radnom snagom i stanovništvom. Prepušten sebi, skučen, uvučen u vrtlog siromaštva, parcelni seljak odlazak u grad vidi kao jedinu šansu za poboljšanje životnih uvjeta. Premda su ove migracije na relaciji selo – grad imale ekonomski uzrok (nemogućnost zadovoljenja primarnih potreba u izvornoj sredini) i motiv (mogućnost zaposlenja u nepoljoprivrednim djelatnostima, stjecanje većih prihoda i povećanje životnog standarda), priliv nove radne snage u urbane sredine samo je umnožavao broj nezaposlenih, te utjecao na pogoršanje ionako teškog položaja zaposlenih radnika koji su u vrijeme ekonomske krize, pa i poslije nje, godišnje mijenjali radna mjesta (u prosjeku) i do tri puta. Jednostavno, stagnirajuća privreda u gradovima nije mogla apsorbirati relativno veliki prirast nove radne snage, niti prihvatiti sve one koji su bježali iz osiromašenih sela. Najrazvijeniji bosansko-hercegovački gradovi (Sarajevo, Banjaluka, Mostar i Tuzla) bili su najviše izloženi pritisku viška radne snage iz unutrašnjosti.[12]

Grad u društvenom vakuumu

Grad i gradski način života u svemu je dijelio sudbinu dezintegriranog jugoslavenskog društva. Na urbanom prostoru su projicirane gotovo sve političke, demografske, socijalne i ekonomske tegobe i prilike koje je iznjedrila kriza međuratnog perioda. Gradovi su bilježili ubrzani porast stanovnika i neplansko širenje prostora, što je posljedica nekontrolirane višegodišnje (industrijske) aglomeracije. Sve više je primjetna socijalna segregacija u gradskom prostoru, posebno na klasnoj osnovi, zatim angažiranost privatnih investitora u oblasti arhitekture i urbanizma i s tim u vezi manipulacija s radničkom klasom u gradskom prostoru, te stambena oskudica i stambena bijeda radnika s biološkim i socijalnim posljedicama. Takvu situaciju dodatno usložnjavaju nepovoljni uslovi kulturnog prilagođavanja stanovnika grada koji su došli sa sela i otuđenje svakodnevnog života u gradu.

Osim izrazitog pada cijena poljoprivrednih proizvoda, nepovoljnih zadružnih kredita i zelenaških zajmova, koji su seljaka godinama činili zavisnim, seljaštvo se opterećivalo i raznim porezima koje je ubirala država i grad. Izvori službene

[12] U Statističkom izvještaju od marta 1931. godine (podaci dobijeni na osnovu desetogodišnjeg općeg popisa stanovništva) veliki porast stanovništva koji je za posljedicu imao prenapučenost sela i velike unutrašnje migracije, u čitavoj Kraljevini Jugoslaviji *nije nastao useljavanjem iz drugih država jer takvih slučajeva nije bilo, nego prirodnim porastom* s tim da je Drinska banovina imala najveću stopu nataliteta od svih banovina u zemlji unatrag deceniju. Naprotiv, iz Kraljevine je za vrijeme od 1921. godine do kraja 1929. godine u prekomorske zemlje *iselilo* iz Bosne i Hercegovine 5 166 stanovnika, Slovenije, 17 013, Hrvatske i Slavonije 55 641, Crne Gore 1 774, Vovodine 36 944 i Srbije 8 630. Do konca 1930. godine od ukupno 161 486 stanovnika koji su iselili, u državu se vratilo ukupno 86 816 dok je u prekomorskim zemljama ostalo 76 670 stanovnika. (*Statistika*, 1931, 374-376.)

provenijencije ne spore činjenicu da je kupovna moć stanovnika bosanskohercegovačkih gradova bila veoma niska. Jedan od rijetkih vidova pomoći stanovništvu bile su radničke nabavljačko-potrošačke zadruge osnivane s ciljem da siromašne slojeve gradskog stanovništva snabdijevaju jeftinijim životnim namirnicama. Njihovu djelatnost stimulirala je država, dajući im prevozne i porezne olakšice protiv čega su ustali privatni trgovci, tražeći zabranu rada ovih zadruga. Osim zadružne djelatnosti, trgovci su veliku konkurenciju vidjeli i u ponudi seljačkih proizvoda koji su se mogli pronaći na gradskim tržnicama, te su i o ovom pitanju državi uputili prigovor, zahtijevajući da se prodaja seljačkih proizvoda ograniči samo na pazarni dan. Trgovci se u gradskom ekonomskom miljeu javljaju i kao individualni kreditori koji osiromašenom stanovništvu daju robu na veresiju po većim cijenama od uobičajenih, razvijajući pritom različite tehnike "utjerivanja dugova". To što su seljake, osim državnog poreza, teretile i gradske daće (kao oblik fiskalne dažbine) nije promijenilo nadobudan stav profiterski nastrojenih gradskih merkatora. Riječ je o gradskim posrednim porezima koje je seljak plaćao svaki put kada bi svoje proizvode ponudio na gradskoj pijaci. Ove gradske daće poprimile su obilježja internih carina, jer su njima stanovnici gradova prebacivali terete na selo. Razne vrste gradskih daća (trošarina, maltarina, kirija itd.) u Bosni i Hercegovini često su zahvatale i do 40% seljakovih troškova.[13]

Ako se socijalna i ekonomska dominacija onovremenog bosanskohercegovačkog grada prihvati kao socijalna aproksimacija (približno određenje s obzirom na realno stanje urbane zajednice u međuratnom periodu), onda ne iznenađuje činjenica da je seosko stanovništvo iz vlastite nemoći moglo izvući samo pouku – napuštanje poljoprivrede kao osnovnog izvora prihoda, odlazak u gradove i zapošljavanje u neagrarnim djelatnostima, te miješanje i stapanje s nepoljoprivrednim stanovništvom, što je samo ojačalo primordijalnu datost ruralnosti – privrženost zemlji. Odnos seljaka prema zemlji V. Puljiz pojašnjava: „...seljaci su stalno očekivali kako će se vratiti na svoju zemlju, nadajući se da će kupiti ili povećati svoj posjed, razviti svoje gospodarstvo i povećati proizvodnju. Njega je s parcelnog posjeda više tjerala bijeda nego što su ga privlačili drugi poslovi". Zemlja je nepresušan izvor vrijednosti svakog društva i seljaci su joj stalno i svugdje prirodno težili s manje iznimaka.[14]

Zaborav restitucije i eksproprijacijski aranžmani

„Historijsko vrijeme" i događaji koji se datiraju u njemu su akumulirana kolektivna iskustva koja se, putem selekcije, mogu koristiti i kasnije kao uspješan

[13] Hadžirović, 2001., 148.

[14] Puljiz, 2002., 374.

praktični model za rješavanje delikatnih društvenih situacija. Međutim, postavlja se pitanje zašto se animiraju negativna iskustva i događaji koji su izazvali destabiliziranje vlasti i doveli do eskaliranja nacionalne i vjerske mržnje. Formiranjem Kraljevine SHS, Bosna i Hercegovina i muslimansko stanovništvo ušli su u jedan od najtežih perioda svoje historije. Zahvati koje je provodila Kraljevina Jugoslavije radi „popravljanja agrarne strukture" ukidanjem zastarjelih odnosa feudalnog tipa izravno su atakovali na krupne zemljišne posjede u privatnom vlasništvu, što je kao posljedicu imalo osiromašenje i socio-ekonomsko slabljenje muslimanskog stanovništva. Na taj način su srpski seljaci postajali vlasnici zemljišta koje su do tada obrađivali. Govoreći o dešavanjima iz tog perioda, H. Kamberović naglašava: „...srpski seljaci su koristili vrijeme nestabilnosti i nedovoljno efikasne vlasti da maltretiraju zemljoposjednike i otimaju njihovu zemlju, muslimanski zemljoposjednici su tražili način da zaštite svoje živote, a obični ljudi su gledali kako da prežive hladnu i gladnu zimu".[15] Baveći se istom problematikom O. Sušić ističe: „Izvor namjerno održavanog bezvlašća u Bosni su bili pljačka i nasilno zaposjedanje bošnjačke zemlje od Srba, tako da se preobrazba vlasničkih i zemljišnih odnosa doista i desila, i to u plamenu bošnjačkih kuća. Zemlja se nasilno oduzimala, obeštećenja i zakupnine na nju nisu plaćani, a vlasnici zemlje su ubijani, protjerivani ili zaplašivani".[16]

Seljaci su uz podršku državnih organa vlasti izvršili protivpravno i samovlasno prisvajanje zemlje od muslimanskih zemljoposjednika, a nakon toga je država donošenjem niza zakonskih propisa pribavila legalitet tim uzurpacijama. Način i sredstva kojima se to postizalo bili su praktična preslika nacionalno-političkih ciljeva finansijskog razvlašćivanja muslimana a stotinu godina kasnije, po istoj „zakonskoj shemi", pristupa se državi i njenim građanima.

Opetovanje tog cilja kroz kodifikaciju prava kojom se Entitet Republike Srpske nastoji „reintegrirati u kontinentalnoevropski pravni krug"[17] jeste namjera da razvlaste državu Bosnu i Hercegovinu uz mimikriziranu etnizaciju prostora na koji se prostire državna vlast. Činjenica da Zakona o uzurpacijama i dobrovoljačkim kompetencijama nije ponudio obavezujuće pravno polazište uzurpantu, odnosno da onemogućava da uzurpanti zemljišta bošnjačke nacionalnosti ostvare pravo vlasništva nad uzurpiranim zemljištem, jer se ostvarivanje ovog prava uslovljava boravkom u Republici Srpskoj, zahtijeva konkretnu pravnu reakciju mjerodavnih institucija na nivou države.[18] Nadalje, za razvoj prava na ovim pro-

[15] Kamberović, 2017., 64.

[16] Sušić prema Filandri, 2011., 229.

[17] Medić, 2011.

[18] Član 8. tačka 8 *Zakona o uzurpacijama i dobrovoljačkim kompetencijama.*

storima neophodno je, prije svega, provesti restituciju (povrat dobra ili obeštećenje pravnim subjektima kome je to dobro bilo oduzeto nasiljem i/ili krađom), te ustanoviti stanje u zemljišnim knjigama, jer vjerodostojni podaci o nekretninama u oblasti vlasništva i drugim stvarnim pravima su od izuzetnog značaja.

Eksproprijacijski slojevi koji su pomno slagani i praćeni legislativom kriju i lične težnje za bogaćenjem. Pretpostavka je da funkcioneri vladajuće stranke u Entitetu Republike Srpske oduzeto zemljište prevode u privatno vlasništvo.[19] Privatne tendencije usmjerene su na dominantnu ekonomsku snagu i kontrolu agrarnih resursa, što stvara uvjete za dobijanje koncesija. Koncesija je ugovorom uređen pravni odnos kojim jedna strana (javnopravno tijelo/npr. država/) ustupa drugoj strani (određenim subjektima/npr. pravna ili fizička lica/) ekonomsko korištenje dobra, a za to stjecatelj koncesije plaća naknadu.[20] S obzirom na to da je eksproprijacija upravnopravni način stjecanja državne imovine, mora biti uređena zakonom i u svrhu javnog interesa te isključuje svaku mogućnost proizvoljnog tumačenja određenih pojedinaca i/ili grupa. Na teritoriji Bosne i Hercegovine ne postoji „ničija zemlja“ koja se pod krinkom zakona može oduzeti, prisvojiti i koncesionirati.

Zaključak

Uz određene propuste, kao što su: uzurpacija zemlje koju su vršili bogatiji seljaci, otimajući je od siromašnih; dobijanje zemlje u posjed bez nadoknade – „sretni solunaši”, što argumentiraju zemljišne knjige (oduzimanje zemlje zemljoposjednicima muslimanima koji su, prema popisu iz 1910., imali 91,1% zemljišnog posjeda na prostoru tadašnje države), (pre)prodaja zemlje od zemljovlasnika seljacima na račun države koji je nikad nisu ni imali u vlasništvu, nedostatna državna pomoć novim sopstvenicima, te ostavljanje većih posjeda u stanju u ka-

[19] Predsjednik SDS-a Mirko Šarović je u jednoj od svojih izjava za medije o prisvajanju agrarne imovine u Entitetu Republike Srpske akcentuirao sljedeće: „Javnosti u Republici Srpskoj mora da bude jasno predočeno kome je poljoprivredno zemljište koje je predmet Ustvanog suda BiH, prethodno tajno davano pod višegodišnju koncesiju i koji su funkcioneri vladajuće stranke to zemljište čak preveli i u svoje privatno vlasništvo!“Izvor: https://www.oslobodjenje.ba/vijesti/bih/sarovic-objavite-imena-clanova-snsd-a-kojima-je-dato-zemljiste-republike-srpske-533774 (Preuzeto. 22. 02. 2020.).

[20] U svojoj knjizi *Die internationale Konzession*, Fisher naglašava da se „ razlozi za ‘siromašnost’ mnogih država nalaze u tome što one svoje potencijalne prirodne resurse nedovoljno, ili uopšte, ne koriste”. (str.1). Bosna i Hercegovina posjeduje prirodna bogatstva i dobra u opštoj upotrebi koja može koncesionirati te privući strani kapital, čime bi se intenziviralo korištenje prirodnih resursa, ali i unaprijedila neka od privrednih grana posebno poljoprivredni sektor (preusmjerenjem kapitala). Više u Kofrc, Hajro. (2004). Više u „Koncesija u funkciji ekonomskog razvoja Bosne i Hercegovine“. *Zbornik radova* Ekonomskog fakulteta u Brčkom. (br. 2). Brčko: Ekonomski fakultet. (str. 77).

kvom su registrovani netom prije implementiranja odredbi reforme (234 krupnih posjeda); agrarna reforma je samo ponudila inicijativu za unapređenje poljoprivredne proizvodnje, popravila privrednu situaciju na selu (posebno se povoljno odrazila na stanje sitnih i srednjih seljaka), dok je veći broj dotadašnjih veleposjednika ekonomski osiromašen i prepušten na milost državne kase. Propisane naknade od države za oduzetu zemlju bile su neodgovarajuće i samo djelimično isplaćene do početka Drugog svjetskog rata.[21]

Uvriježeni stereotipi prema kojima su seljaku pripisivani: duhovna sirovost, naivnost, nezgrapnost, robusnost, neukost i slični epiteti, a građaninu: inventivnost, lukavost, vrsno poznavanje manira, otmjenost i solidna naobrazba u atmosferi međuratnih socio-ekonomskih gibanja, prerastaju iz simplicističkog viđenja (jednostavnog, prostodušnog, bezazlenog, površnog) u prevladavajuću stereotipiju (kolektivan stav, "gard građanina"). Iako njenu osnovu tvori donekle neopravdana, široka generalizacija prema kojoj se gradu nužno pripisuje prvenstvo, isključivo pravo, starješinstvo, premoć itd. u odnosu na „bespomoćno" i nerazvijeno selo, činjenica je da se u periodu poratnog iskušeništva i prisilnih unutrašnjih migracija ta stereotipija pothranila i poprimila obilježja otvorenog neantagonizma („kontradiktornosti u socio-prostornom suglasju").

Očigledno, seljaštvo potaknuto mjerama agrarne reforme i posljedicama ekonomske krize postaje jedan od glavnih nosilaca promjena koje su se dešavale i očitavale u bosanskohercegovačkoj zbilji između dva svjetska rata. Tome svakako ide u prilog činjenica da je u vrijeme monarhističke Jugoslavije više od 80% stanovništva svoju egzistenciju obezbjeđivalo upravo iz poljoprivrede. Gradovi u ovom periodu postaju mobilni centri, migratorni punktovi i ruralizirani prostori koji usljed ekonomskih i demografskih oscilacija ne uspijevaju na pravi i odgovarajući način obezbijediti stanovnicima prikladne uslove za zadovoljenje njegovih potreba. Očekivani proces akomodacije, u kome različite ličnosti i grupe u određenoj ekološkoj i socijalnoj sredini nastoje da se prilagode jedni drugima da bi predvidjele, isključile i svele na što manju mjeru nesporazume među sobom, jer tako nalažu aktuelna dešavanja u sveukupnoj društvenoj zbilji, bio je na granici antroposocijalne tolerancije u osebujnom bosanskohercegovačkom modelu ruralno-urbanog kontinuuma.

U savremenom bosanskohercegovačkom društvu ruralno – urbana dihotomija se aktualizira ali ne na način da prati napredne evropske trendove koji niveliraju suprotnosti između sela i grada funkcionalnim projektima socio – ekonomskog karaktera. Ruralni resursi i poljoprivredna dobra koliko god bila zanemarena, izolirana, te napuštena bez prijeko potrebne državne stimulacije za razvoj, na

[21] Božić, 1959., 182.

našim prostorima, ponovo postaju „politička i nacionalna valuta“. Gradovi kao centri lokalne moći istodobno diktiraju sudbinu građanina i seljaka, dodjeljujući im podanički položaj u klimi socijalne neizvjesnosti i očekivanja koja ih potstiče na iseljavanje. Stvaranje entitetskog monopola na državnoj imovini predstavlja prostornu dihotomiju u dimenziji pravnog iskustva i zakonodavstva. U Univerzalnoj deklaraciji o pravima čovjeka[22] se navodi: „Svako ima pravo da posjeduje imovinu sam i u zajednici s drugim, te da niko ne smije biti samovoljno lišen svoje imovine“. Pasivna identifikacija zakona na nivou države i društva koje donosi Entitet Republike Srpske istodobno je pasivna legitimacija tih pravnih akata. Osporavanje prava na imovinu mora biti neophodno i upereno u ostvarivanje opravdanog cilja, u ovom slučaju to nije. Na snazi je provedba zakona „pravom protiv prava“! Nepobitna je činjenica da se „polje slobodne procjene“ odavno izgubilo iz ustavnopravnog vidokruga, te se donošenje Zakona o upravljanju državnom imovinom (bez prolongiranja privremenih zabrana) smatra urgentnim i jedinim trajnim rješenjem u vezi s pitanjima državne imovine i zaštitom ljudskih prava.

Literatura:

Božić, Ljubo: *Agrarna politika*, Sarajevo: „Veselin Masleša“, 1984.

Bušatlija, Ibrahim: *Nad Bosancima je izvršen ekonomski genocide*. Priredio Vele Faruk. Agenciju Anadolija (AA), 2013.

Erić, Milivoje: *Agrarna reforma u Jugoslaviji 1918–1941*. Sarajevo: „Veselin Masleša“, 1958.

Dobrača − Mahmutagić, Nefisa: „Eksproprijacija kao zakonom uređeno oduzimanje ili ograničenje prava vlasništva“. *ZIPS* (Stručno informativno glasilo). Sarajevo: Privredna štampa d. o. o. 2016. (privrednastampa.ba)

First-Dilić, Ruža: *Promjene u strukturi primarnih grupa u našem selu*, Zagreb: Institut za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu, 1976.

Filandra, Šaćir: *Bošnjačka politika u XX stoljeću*. Sarajevo: Sejtarija, 1998.

Fischer, Peter: *Die internationale Konzession*. Wien: New York, 1974.

Hadžirović, Ahmed: „Značajna obilježja privredne i socijalne strukture u Bosni i Hercegovini 1931. – 1941.“, *Prilozi* Instituta za istoriju, 30 (2001)

Kamberović, Husnija: „Bošnjaci, Hrvati i Srbi u Bosni i Hercegovini i Jugoslaviji u stalnom procepu“. *Jugoslavija u istorijskoj perspektivi*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2017.

[22] Član 17. *Univerzalne deklaracije o pravima čovjeka* od 10. 12. 1948. godine.

Kofrc, Hajro: "Koncesija u funkciji ekonomskog razvoja Bosne i Hercegovine". *Zbornik radova* Ekonomskog fakulteta u Brčkom. (br. 2). Brčko: Ekonomski fakultet, 2004.

Medić, Duško: „Novo stvarno pravo u Republici Srpskoj". *Godišnjak* Fakulteta pravnih nauka. Godina 1. Broj 1. Banja Luka: Panevropski univerzitet Apeiron, 2011.

Mulić, Jusuf: „Vlasništvo nad zemljom u Bosni" (2.), *Preporod*. Novine Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini. Br. 18/860. Sarajevo: Rijaset Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini, 2007.

Mutapčić, Edin: *Agrarna reforma u B i H i njeno zakonodavstvo (1918.−1941.).* Gradačac: JU Biblioteka „Alija Isaković", 2007.

Obradović, Milan: „Zadrugarstvo, Narodno jedinstvo", *Zvanični kalendar Drinske banovine*, za prestupnu godinu 1932., Godina treća, Sarajevo: Izdanje Kraljevske banske uprave Drinske banovine, 1931.

Pašić, Hilmo: „Reprivatizacija i agrarna reforma u staroj Jugoslaviji". *Pravna misao*. Br. 5-6/1991. Sarajevo: Federalno ministarstvo pravde, 1991.

Puljiz, Vlado: „ Oblici i posljedice deagrarizacije u našem selu", *Sociologija sela*, Časopis za istraživanje prostornog i sociokulturnog razvoja, Institut za društvena istraživanja u Zagrebu, 3/4 (srpanj/prosinac), Zagreb, 2002., 374.

Sušić, Osman: „Položaj Bosne i Hercegovine u Vidovdanskom ustavu, historijski okvir aktuelne ustavno pravne teme". *Zbornik radova / Naučni skup Ustavno pravni razvoj Bosne i Hercegovine (1910−2010*). Tuzla: Univerzitet u Tuzli, Pravni fakultet, 2011.

„Statistika", Statistički odsjek Zemaljske vlade, str. LXXXVIVIII. Sarajevo, 1912,

Narodno jedinstvo, Zvanični kalendar Drinske banovine, za prestupnu godinu 1932., 1931.

Službene novine od 28/1 1919. Proglas regenta Aleksandra od 6/1, 1919.

Sociološki leksikon, Beograd: Savremena administracija, 1982.

Topoljak. Jusuf, Mulahusić. Admir: „Uzurpacija zemljišta". *Geodetski glasnik*, 41., Sarajevo: Savez udruženja građana geodetske struke u Bosni i Hercegovini, 2011.

WEB izvori:

https://www.aa.com.tr/ba/politika/ibrahim-bu%C5%A1atlija-nad-bo%-C5%A1njacima-je-izvr%C5%A1en ekonomski-genocid/275086 (Preuzeto: 18. 02. 2020).

https://www.oslobodjenje.ba/vijesti/bih/sarovic-objavite-imena-clanova-sn-sd-a-kojima-je-dato-zemljiste-republike-srpske-533774

SOCIAL RE(DISTRIBUTION) OF RURAL RESOURCES BETWEEN THE TWO WORLD WARS IN BOSNIA AND HERZEGOVINA AND ITS ACTUALIZATION

Merima Čamo

Summary

After the WWI, Bosnia-Herzegovina is becoming part of the new state union, Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, later the Kingdom of Yugoslavia. Expectations and hopes of poor B&H population, that the new monarchist state would bring prosperity soon were replaced by social resignation caused by relatively unsuccessful agrarian reform and huge world economic crisis, which rapidly decreased existential conditions of majority of population, both in towns and in villages.A rural resources redistribution through land reform was marked by the violent and unjust seizure of property by the Muslim population, leading to economic imbalance, conflicts, social tension, and different conditions and lifestyles in the countryside.The sharp exploitation of the peasants by the usurers, the constant weakening of the economic fundamentals of the country mediated by the interests of the ruling class, the change of ownership structure and small holdings that produced only to meet basic living needs, forced the peasants to find new additional sources of income.

One part of the rural population migrates to towns searching for jobs in the industry, while the other part moves to European and overseas industrial centers. Although in this period there have not been mass migrations from villages to towns, the fact is that the time between wars is characterized by "rural logic", which caused tensions between villages and towns. During this historical period, with the spatial turmoil on the village-city relationship, some processes repeating in BiH reality have been observed which relate to the disposal of property belonging to Bosnia and Herzegovina through violation of law perpetrated by the institutions of the RepublikaSrpska Entity. The short text provides an overview of the consequences of agrarian reform through a series of (un) legal solutions that leave no room for restitution.

Key words: village, town, agrarian reform, industrialization, realization, expropriation, law, restitution.

UDK 341.71 (73) „1993/1995“: 355.083.1 (497.6) „1993/1995“
341.323 (497.6) „1992/1995“

Iza zatvorenih vrata: Razgovori Clinton − Izetbegović 1993.−1995.

Hamza Karčić
Fakultet političkih nauka
Univerzitet u Sarajevu

Cilj ovog članka je analizirati zapisnike susreta i razgovora Billa Clintona i Alije Izetbegovića od 1993. do 1995. Prethodno javnosti nedostupni zapisnici deklasifikovani su 2015. godine. Oni nude uvid, ne samo u ključne teme razgovora dvojice predsjednika već i u ton i atmosferu tih razgovora. Analiza ovih razgovora pokušat će dopuniti postojeće razumijevanje o susretima Clinton − Izetbegović te implikacijama na situaciju u BiH od 1992. do 1995. godine.

Ključne riječi: Alija Izetbegović, Bill Clinton, Dayton, embargo, opsada Sarajeva, Franjo Tuđman, Slobodan Milošević

U periodu agresije na BiH od 1992. do 1995., uloga SAD-a bila je ključna u određivanju i oblikovanju međunarodnog odgovora. Guverner savezne države Arkansas Bill Clinton je kao kandidat za predsjednika SAD-a počeo 1992. godine da iznosi svoje stavove o situaciji u Bosni i Hercegovini i neophodnom američkom odgovoru na agresiju. Od kada je stupio na dužnost predsjednika, 20. januara 1993. godine, do potpisivanja Dejtonskog mirovnog sporazuma, 14. decembra 1995. godine, Clinton je svojim i djelovanjem, ali i nedjelovanjem, oblikovao američku politiku prema Bosni i Hercegovini. Njegov pristup Bosni i Hercegovini je oscilirao, a retoričke reakcije često nisu bile sinhronizovane s odlukama. Te promjene kursa i prioriteta američke politike prema Bosni i Hercegovini od 1992.

do 1995. istraživali su, između ostalih, Samantha Power, Ivo Daalder, Derek Chollet i David Halberstam.[1]

U okviru istraživanja američke politike prema Bosni i Hercegovini, važno pitanje je politički i lični odnos dvojice predsjednika u ovom periodu, Billa Clintona i Alije Izetbegovića. Posjete Izetbegovića SAD-u u vremenu rata bile su način da se američki zvaničnici i javnost bolje upoznaju o situaciji u BiH te prilika da se direktno zahtijeva veća podrška.[2] Iz memoara bivših zvaničnika prve Clintonove administracije uočljivo je da se Alija Izetbegović (osim u memoarima Richarda Holbrookea) ne spominje mnogo, ali da se spominje pozitivno.[3] Takav je slučaj i s memoarima Clintona, objavljenim 2005. godine.

Uz oslanjanje na medijske izvještaje, memoare i literaturu, susrete i razgovore Clinton − Izetbegović je sada moguće analizirati i iz deklasifikovanih američkih zapisnika. Ti dokumenti nalaze se u Clintonovoj biblioteci, otvorenoj u novembru 2004. godine, čiji je cilj očuvanje naslijeđa bivšeg predsjednika. Zbirke biblioteke uključuju 76 miliona dokumenata, blizu dva miliona fotografija i 75.000 muzejskih eksponata. Izgradnja biblioteke koštala je 165 miliona dolara, a 10.000 osoba doniralo je novac za potrebe izgradnje ovog kompleksa.[4]

U proteklim godinama, ova biblioteka učinila je značajne napore da putem digitalizacije istraživačima, ali i široj javnosti, učini dostupnim dio arhivskog materijala. Nazvana Clintonova digitalna biblioteka, ovaj virtuelni prostor predstavlja značajan primarni izvor za istraživanja o Clintonovom vremenu u Bijeloj kući. Do sada je digitalizovano tri miliona dokumenata, a to predstavlja tek pet procenata ukupne zbirke.[5]

U posljednjih nekoliko godina deklasifikovan je značajan broj dokumenata u vezi s BiH iz perioda 1990-ih. Među ovim dokumentima su i zvanični zapisnici susreta predsjednika Billa Clintona i predsjednika Alije Izetbegovića u periodu 1993−1995. Ovi zapisnici deklasifikovani su 2015. godine i nisu do sada bili

[1] Power, Samantha: "A Problem From Hell": America and the Age of Genocide. New York:Harper Perennial 2002.; H. Daalder, Ivo: *Getting to Dayton: The Making of America's Bosnia Policy*. Brookings Institution Press, 2000.; Chollet, Derek: *The Road to the Dayton Accords: A Study of American Statecraft*. New York: Palgrave Macmillan, 2005.; Halberstam, David: *War in a Time of Peace: Bush, Clinton and the Generals*. New York: Scribner, 2001.

[2] Karčić, Hamza: "Diplomatske posjete Alije Izetbegovića Sjedinjenim Američkim Državama 1991−1995," *Godišnjak* BZK „Preporod", 2013., 339-346.

[3] Karčić, Hamza: "Izetbegović je čuvao ideju Bosne," *Oslobođenje*, 23. 09. 2013.

[4] "Clinton dedicates presidential library," *CNN*, 19. novembar 2004., https://edition.cnn.com/2004/US/11/18/clinton.library.opening/index.html (pristupljeno 1. februara 2002.)

[5] "Searching the Clinton Digital Library," *Clinton Digital Library*, https://clinton.presidential-libraries.us/searching (pristupljeno 1. februara 2020.)

predmet analize na bosanskom jeziku.[6] U ovom radu bit će predstavljena analiza i implikacije ovih dokumenata.

Prvi susret: 26. mart 1993. godine

Prvi zabilježeni susret Izetbegovića i vrha nove administracije u SAD-u dogodio se 26. marta 1993. godine. Susret Izetbegovića i novog potpredsjednika Ala Goree, prema zapisniku, održan je spomenutog datuma od 10:50 do 11:45. Uz Ala Goree, sastanku su prisustvovali državni sekretar Warren Christopher, posebni izaslanik za Vance-Owenove pregovore Reginald Bartholomew i Goreov savjetnik Leon Fuerth. Osim Izetbegovića, sastanku su prisustvovali Haris Silajdžić i Muhamed Šaćirbey.

Izetbegović je istakao da je njegov narod izgubio povjerenje u Evropsku zajednicu i skrenuo pažnju na pogoršanje situacije u istočnoj Bosni. Christopher je rekao da će zagovarati uspostavu zone zabrane letova nad BiH, te da bi to bilo značajno i na terenu, ali i simbolično. Istakao je da ne mogu jednostrano ukinuti embargo na oružje. Bartholomew je rekao da je bosansko-hrvatska saradnja ključna, dok je Silajdžić istakao da imaju probleme sa „ekstremnim nacionalističkim hrvatskih grupama u Bosni." Silajdžić dodaje da „direktan podsjetnik Zagrebu može pomoći." Izetbegović ukazuje da je značajna saradnja sa Zagrebom. Dodao je, također, da bi bilo vrlo korisno da SAD otvorio ambasadu u Sarajevu te da bi nakon toga i Evropska zajednica slijedila. Šaćirbey je ponovo istakao problem embarga na oružje na šta je Izetbegović dodao da bi čak i parcijalno ukidanje embarga bilo vrlo korisno. Potpredsjednik Gore, koji će unutar Clintonove administracije biti jedan od zagovornika ukidanje embarga, na ovom sastanku ističe da imaju redoslijed poteza te da će pokrenuti pitanje ukidanje embarga nakon što ulože napore da srpska strana prihvati sporazum (Vance−Owenov plan).[7]

Iz ovog zapisnika vidi se da predstavnici Clintonove administracije na početku svog mandata žele pružiti priliku Vance-Owenovom planu. To će se mišljenje promijeniti u sedmicama koje dolaze. Izetbegović i saradnici naglašavaju i traže ukidanje embarga, skreću pažnju na situaciju u istočnoj Bosni te ukazuju na mogućnost širenja sukoba Armije BiH i HVO-a. Istakli su i značaj otvaranja američke ambasade u Sarajevo, što će se i realizovati 04. jula 1994. godine.

---

[6] Email komunikacija sa g. Jasonom Kaplanom iz arhive William J. Clinton Presidential Library, 1200 President Clinton Avenue, Little Rock, AR. (27. januar 2020.)

[7] Memorandum of Conversation, Leon S. Fuerth to Anthony Lake, Mark Foulon, and James Locher, April 14, 1993, "Meeting between Vice President Gore and President Alija Izetbegovic of Bosnia and Herzegovina, National Security Council and NSC Records Management System, "9505596," William J. Clinton Presidential Library (Digital Library), pristupljeno 27.januara, 2020., https://clinton.presidentiallibraries.us/items/show/53078.

Drugi susret: 08. septembar 1993. godine

Drugi susret za koji postoji zapisnik Izetbegovića i vrha Clintonove administracije održan je 08. septembra 1993. godine u Ovalnom uredu i trajao je pola sata (17:00-17:30).

Izetbegović je ponovio da njegov narod vjeruje SAD-u, ali da, nažalost, više nemaju povjerenja u Evropljane. Iznio je tri zahtjeva. Naglasio je da „Srbi nastoje da zadrže teritoriju oduzetu od muslimana duž rijeke Drine, koja je imala 65-70% muslimanskog stanovništva prije etničkog čišćenja." Istakao da je to moralno i politički neprihvatljivo, jer se nagrađuje genocid i postavlja presedan za budućnost. Također je istakao da je neprihvatljivo jer prognani bosanski muslimani se ne mogu vratiti svojim kućama. Američkoj delegaciji je Izetbegović rekao da bi bilo korisno da SAD izvrše pritisak na Srbiju o spomenutim pitanjima, a na Hrvate o pitanju izlaska na more. To je istakao kao drugi zahtjev i rekao je da bez izlaza na more, RBiH ne može funkcionisati. Treći zahtjev bio je da se odgovorni za zločine procesuiraju. „To je važno kao i kažnjavanje nacističkih ratnih zločinaca nakon Drugog svjetskog rata," naglasio je Izetbegović, te dodao da „mora biti jasno da će odgovorni za ratne zločine biti kažnjeni čak i ako su bosanski muslimani." Izetbegović je rekao da bi bio zahvalan da SAD razmotri mjere da se ukine opsada Sarajeva.

Clinton je istakao da je voljan da SAD implementiraju mir u BiH uz uslov da to bude u okviru NATO-a, te da za to dobije podršku Kongresa. Rekao je da je važno što je Izetbegović javno rekao da to traži od SAD-a, kako bi se pridobila podrška Kongresa za američki angažman. Nadalje, Clinton se saglasio da BiH treba imati izlaz na more, „ali ne vjerujem da će biti vojne intervencije da dobijete više teritorije." Kasnije je još jednom ponovio da ne vjeruje da će se upotrebom sile izvana promijeniti stanje na terenu u BiH. Naveo je i da „nema razloga vjerovati da možemo ukinuti embargo na oružje." Clintonovi stavovi preneseni delegaciji RBiH prilično su rezervisani i nisu ostavljali prostora za optimizam.

Ejup Ganić je govorio da je „etničko čišćenje, koje je uveo Beograd, kao fašizam 1939. godine, jer su i oni osvojili teritoriju etničkim čišćenjem." Kao i Izetbegović, i Ganić je naglasio da „svi u Bosni smatraju SAD prijateljem" i da se identifikuju s multietničkom zajednicom. Ganić je također govorio u embargu i nemogućnosti odbrane u Evropi. Šaćirbey je rekao da postoji prijetnja da se Sarajevo podijeli te da bi američka uprava u Sarajeva mogla biti rješenje. Kao i Ganić, Šaćirbey koristi historijsku analogiju te kaže da bi „američko liderstvo u gradu osiguralo da nema više Berlina u Evropi."

Clintonov ton je rezervisan te na kraju poručuje da su „pregovori vaša najbolja nada." Pozitivno je što je Clinton tokom susreta istakao da je Njemačka uz SAD

bila jedina država koja je podržavala ukidanje embarga i da se „Kohl osjeća bliskim hrvatskom narodu, ali da ima povjerenje u vaše vodstvo.“[8]

Zapisnik ovog susreta je važan po tome što ukazuje koliko je Clinton bio suzdržan. Delegacija RBiH je tražila od Clintona pritisak, američki angažman za provedbu dogovorenog mira uz poštivanje nekoliko principa. Osnova poruka Clintona je bila da delegacija RBiH ne treba očekivati da će SAD ili drugi vanjski akteri promijeniti stanje na terenu u BiH.

Treći susret: 25. septembar 1994. godine

U „Waldorf-Astoria Hotelu“ u New Yorku je održan susret delegacija SAD-a i RBiH, 25. septembra 1994. godine. Susret je prema zapisniku trajao od 16:35 do 17:10. Osim Clintona, prisutni su bili i Warren Christopher, savjetnik za nacionalnu sigurnost Anthony Lake, ambasadorica SAD-a pri UN-u Madeleine Albright, pomoćnik državnog sekretara za evropska i kanadska pitanja Richard Holbrooke i zvaničnik Vijeća za nacionalnu sigurnost Alexander Vershbow. Uz Izetbegovića su bili Haris Silajdžić, Jadranko Prlić, Sven Alkalaj, Muhamed Šaćirbey. Ključna tema ovog razgovora je odgađanje operativnog ukidanja embarga na oružje za četiri do šest mjeseci. Clinton je rekao da je ideja o odgađanju ukidanja embarga dobra. Izetbegović je pojasnio da je „ključni motiv našeg prijedloga održavanje UNPROFOR-a u zemlji. Ako neće ostati, u tom slučaju nema razloga da idemo na odgađanje.“ Naglasio je da je ovo ustupak. Silajdžić je precizirao da nije riječ o odgađanju ukidanja embarga, već o odgađanju implementacije ukidanja embarga. Rekao je i da bi trebali imati obećanje saveznika SAD-a da će ukinuti embargo putem Vijeća sigurnosti dvije sedmice nakon 15. oktobra te godine. Izetbegović je dodatno precizirao da se „formalno ukidanje embarga na oružje i stvarna isporuka oružja ili implementacija ukidanja embarga mogu razdvojiti od četiri do šest mjeseci“ te dodao „... embargo na oružje treba ukinuti danas ... ali implementacija može početi šest mjeseci kasnije...“

Izetbegović je aktuelizirao pitanje Sarajeva i podsjetio da je jedna stavka u NATO-ovoj odluci 09. februara bila da je neophodno spriječiti davljenje glavnog grada te spremnost NATO-a da to spriječi. On podsjeća da NATO o tom pitanju nije djelovao te predlaže da se demilitarizuje ulaz u Sarajevo. Smatra da se situaciju u Sarajevu pogoršava i da je najozbiljnija od početka rata. Clinton ističe da je

[8] Memorandum of Conversation, William H. Itoh to Marc Grossman, September, 10 1993, “Meeting with President Alija Izetbegovic of Bosnia-Herzegovina,” National Security Council and NSC Records Management System, “9505596,” William J. Clinton Presidential Library (Digital Library), pristupljeno 27.januara, 2020, https://clinton.presidentiallibraries.us/items/show/53078.

zabrinut za situaciju u Sarajevu te kaže da je „užasno što nismo bili više agresivni o ovom pitanju.“ Clintonove slične konstatacije u sličnim situacijama su naveli kritičare da zaključe kako je on imao sposobnost da zaboravi da je lider slobodnog svijeta. Američki predsjednik nije siguran kako će reagovati Britanci i Francuzi te kaže da su „Rusi do sada bili manji problem nego Britanci i Francuzi.“

Izetbegović predlaže američkim sagovornicima da ne bude ukidanja sankcija Srbiji dok Srbija ne prizna BiH i Hrvatsku. Također, ističe da čini sve da se implementira dogovor o Federaciji. I Christopher i Lake su saglasni da je važno oživjeti Federaciju.

Pred kraj sastanka, članovi delegacija dogovaraju šta će reći medijima da su dogovorili. Silajdžić predlaže da kažu da „neće biti suspenzije sankcija (Srbiji) dok Beograd ne prizna Bosnu i Hrvatku.“ Lake nije saglasan, kao ni Clinton, koji kaže da, ako to obznane, „provest ću prvih trideset minuta narednog susreta sa John Majorom objašnjavajući to.“ Holbrookeova intervencija je značajna kada kaže da je „važno da američka javnost i Kongres razumiju da je prijedlog odgode došao od vas (RBiH) i da ima našu podršku.“ Ovo pokazuje da je Holbrooke htio da izbjegne situaciju u kojoj bi se smatralo da je Clintonova administracija vršila pritisak na RBiH.

Pred kraj sastanka Šaćirbey želi da postavi pitanje obučavanja ARBiH u kontekstu ukidanja embarga, ali ga u tome sprječava Christopher riječima „Nemojte da komplikujemo situaciju sada.“[9]

Početak razgovora iz ovog zapisnika – o odgađanju zahtjeva za operativno ukidanje embarga – tiče se obraćanja Izetbegovića pred Generalnom skupštinom UN-a u septembru 1994. Za američke zagovornike hitnog ukidanja embarga, Izetbegovićevo obraćanje postalo je problematično. O tome zašto je na zasjedanju Generalne skupštine UN-a odgodio zahtjev za ukidanje embarga, Izetbegović kaže: “Kad god smo pokrenuli pitanje ukidanja embarga na oružje, prijetilo nam se povlačenjem snaga UNPROFOR-a. Ova prijetnja bila je ozbiljna. U slučaju odlaska UNPROFOR-a, u naročito teškoj, ako ne i beznadežnoj situaciji našle bi se sve tri podrinjske enklave: Goražde, Žepa i Srebrenica... Nisam imao izbora. Trupe UN-a bile su nada ovih enklava, ali ta nada je u ljeto 1995. iznevjerena.”[10] *The Washington Post* je, 29. septembra 1994., izvjestio da se u diplomatskim kru-

[9] Memorandum of Conversation, William H. Itoh to Kenneth C. Brill, “Memorandum of Conversation from the President’s September 25 Meeting with Bosnia-Herzegovina President Izetbegovic”, National Security Council and NSC Records Management System, “9505596,” Clinton William J. Clinton Presidential Library (Digital Library), pristupljeno 27. januara, 2020, https://clinton.presidentiallibraries.us/items/show/53078.

[10] Izetbegović, Alija: *Sjećanja: Autobiografski zapis* . Sarajevo: TKD Šahinpašić, 2001., 88-89.

govima ova Izetbegovićeva smatra odluka odstupanjem od prethodnih stavova, ali i da su prijetnje Britanije i Francuske o povlačenju iz UNPROFOR-a dovele do ove odluke. Šaćirbey je citiran kako odbija tezu da iza ove odluke stoji i američki pritisak.[11]

Zapisnik susreta 25. septembra 1994. ukazuje da Clintonu i saradnicima odgovara promijenjeni stav Izetbegovića i delegacije o odgađanju operativnog ukidanja embarga. Izetbegović i saradnici preciziraju da je riječ o odgađanju operativne implementacije embarga, ali da traže hitno ukidanje. Holbrookeu je važno da ta odluka ne bude percipirana kao američki pritisak već kao autonomna odluka delegacije RBiH.

Četvrti susret: 05. decembar 1994. godine

U Budimpešti je, 05. decembra 1994. godine, održan sastanak delegacija SAD-a, RBiH i Republike Hrvatske. Sastanak je, prema zapisniku, trajao od 13:25 do 13:40 – petnaest minuta. U delegaciji RBiH su, osim Izetbegovića, bili ministar vanjskih poslova Irfan Ljubijankić, ambasador pri UN-u Muhamed Šaćirbey i ambasador pri CSCE-u Mahir Hadžiahmetović.

Predsjednik Clinton je rekao da je važno funkcionisanje Federacije te prenio Izetbegoviću da se politika SAD-a nije promjenila i da se protive bilo kakvoj konfederaciji bosanskih Srba i Srbije. Na pitanje šta misli o UNPROFOR-u, Izetbegović odgovara da je njegova misija „urušena tako da smo bez UNPROFOR-a i bez oružja za odbranu. Kao što znate, imalo smo izbor između održavanja UNPROFOR-a i naoružanja (kroz ukidanje embarga na oružje). Za sada smo odabrali UNPROFOR, ali njegova misija je degradirana. Bilo bi korisno ako bi UNPROFOR postao efektivniji.“ Izetbegović je i tražio da srpska strana prihvati plan Kontakt-grupe te zatražio od Clintona da ne bude suspenzije ili ukidanja sankcija Srbiji, jer su one jedini način utjecaja na Miloševića. Ovaj stav Izetbegovića podržao je i Tuđman. Na pitanje Clintona da li podržava tromjesečni prekid vatre u cijeloj državi, Izetbegović odgovara pozitivno uz uslov da se postigne prekid vatre i u Bihaću kao i povlačenje Martićevih (Milana) snaga.[12]

[11] Goshko, John M.:“Bosnia Calls Its Willingness to Delay Lifting of Embargo a Peace Gesture,” *The Washington Post*, 29. Septembar 1994.

[12] Memorandum of Conversation, William H. Itoh, “Memorandum of Conversation from the President’s Meeting with President Izetbegovic of Bosnia-Herzegovina and President Tudjman of Croatia on December 5, 1994,” National Security Council and Records Management Office, “Declassified Documents concerning Bosnia,” William J. Clinton Presidential Library (Digital Library), pristupljeno 28. januara, 2020, https://clinton.presidentiallibraries.us/items/show/36589.

Peti razgovor: 20. juli 1995. godine

Telefonski razgovor Clintona i Izetbegovića devet dana nakon pada Srebrenice održan je 20. jula 1995. godine i trajao je od 13:47 do 14:02. Izetbegović je Clintonu skrenuo pažnju na tešku situaciju u Žepi i činjenicu da je šest hiljada žena i djece u opasnosti. Zatražio je od SAD-a pomoć i pritisak da su žena i djeca spase, a posebno imajući u vidu tragediju u Srebrenici. Naglasio je da su sankcije jedini instrument protiv Srbije te zatražio da se ne ukinu. Ponovo je naglasio opredijeljenost principu multietničke BiH. Zatražio je od Clintona da ove stavove prenese učesnicima Londonske konferencije narednog dana. Izetbegović je urgirao upotrebu zračnih napada kao odgovor na pogoršanje situacije u zaštićenim zonama UN-a. Na kraju je podsjetio da je RBiH prihvatila plan Kontakt-grupe a prije toga i Vance-Owenov plan, te istakao još jednom opredijeljenost za mir.

Clinton je obećao da će učiniti šta može za narod u Žepi. Ukazao je na razlike u stavovima saveznika o pitanju upotrebe sile. Na kraju je rekao da će pokušati ubijediti saveznike u Londonu da se pristupi zračnim napadima, ali i istakao da se treba ozbiljno pristupiti mirovnim pregovorima.[13]

Iz ovog zapisnika je uočljivo da Izetbegović strahuje da se zločin počinjen u Srebrenici može ponoviti i u Žepi te direktno apeluje i traži od Clintona da učini sve, uključujući i zračne udare, kako bi se narod u Žepi sačuvao. Koliko su značajni telefonski razgovori s američkim predsjednikom, govori i podatak da je u zapisniku navedeno da su četiri službenika (navedeni imenom i prezimenom) vodili zapisnik ovog razgovora.

Šesti susret: 24. oktobar 1995. godine

Delegacije SAD-a, RBiH i Republike Hrvatske održale su sastanak 24. oktobra 1995. godine u „Waldorf Astoria Hotelu" u New Yorku. Sastanak je, prema zapisniku, trajao od 13:35 do 14:15. Uz Clinton su bili Warren Christopher, Madeleine Albright, Anthony Lake, Richard Holbrooke i Alexander Vershbow. Osim Izetbegovića, sastanku su prisustvovali Muhamed Šaćirbey, Nedžib Šaćirbey, Ivan Misić, Bakir Sadović i Amela Sapčanin. Republiku Hrvatsku su, osim Tuđmana, predstavljali Mate Granić, Miomir Žužul, Petar Šarčević i Željko Matić.

Clinton je istakao zadovoljstvo susretom s delegacijama i rekao da je potrebno učiniti sve da predstojeći pregovori u Daytonu postignu uspjeh. Rekao je da je važno da se javnim izjavama ne ugroze predstojeći pregovori. Podsjetio je da je

[13] Memorandum of Telephone Conversation, Andrew D. Sens to Kenneth C. Brill, July 21, 1995, "Memorandum of the President's Conversation with President Izetbegovic," National Security Council and Records Management Office, "Declassifed Documents concerning Bosnia," William J. Clinton Presidential Library (Digital Library), pristupljeno 28. januara 2020., https://clinton.presidentiallibraries.us/items/show/36589.

privržen očuvanju cjelovite BiH i istakao opredjeljenje da podrži implementaciju mira kad bude postignut. Pohvalio je uspostavu Federacije, istakavši da je njeno postojanje promijenilo situaciju na vojnom terenu. Jačanje vojske Hrvatske i BiH učinio je mir mogućim i nisam siguran da bi bez toga NATO-ovo bombardovanje ili Holbrookeove diplomatije uspjele, rekao je američki predsjednik.

Izetbegović je ponovio opredijeljenost za mir, rekavši da je rat koji je trajao 44 mjeseca predugo trajao. Ponovio je da želi očuvati cjelovitu BiH i razgovarati o institucijama države te zatražio američku pomoć u tom pravcu. „Pitanje ustavnih principa važnije nam je nego mapa“ rekao je Izetbegović.

Izetbegović se osvrnuo i na situaciju u Federaciji te skrenuo pažnju na slučaj Mostara. Prenio je američkom predsjedniku da hrvatska strana onemogućava povratak prognanih kao što je slučaj u Jajcu. S druge strane, Bošnjaci su omogućili povratak Hrvata u Bugojno. Tuđman, koji je prisustvovao ovom sastanku, rekao je da problem implementacije dogovora o Federaciji trebaju da riješe hrvatski i muslimanski lideri. „U tom smislu, iznenađujuće je da nema predstavnika bosanskih Hrvata ovdje“, rekao je Tuđman. Za predsjednika Hrvatske prioritet u ovom razgovoru bilo je pitanje istočne Slavonije te zatražio da ovo pitanje bude na dnevnom redu predstojećih pregovora.

Prema zapisniku ovog susreta, Clinton je potom nasamo razgovarao s Izetbegovićem i Tuđmanom. Clinton im je prenio da je razgovarao s Borisom Jeljcinom i da je Jeljcin stava da bi bilo dobro da sva tri balkanska predsjednika posjete Moskvu prije pregovora u Daytonu. Na pitanje Izetbegovića da li Jeljcin insistira na ovoj posjeti prije Daytona, Clinton odgovara: „Ne. Ali on ima političku potrebu za takvom posjetom prije izbora za Dumu... Da ojača svoju političku bazu, kako se njegovi protivnici ne bi mogli miješati u mirovni proces i njenu implementaciju... Ukratko, ne mislimo da se bilo šta loše može desiti, ali ruski narod može vidjeti da je Jeljcin dio ovog mirovnog procesa...“ Clinton je naglasio da je važno da „...Rusi ne smetaju u implementaciji“ eventualnog dogovora. Clinton je Izetbegoviću ponudio i američki vojni avion radi posjete Moskvi i direktan povratak u SAD na pregovore.

Prema zapisniku, Clinton je pozvao Holbrookea da se pridruži dvojici predsjednika. Holbrooke je dodao da će „sastanak u Moskvi značajno unaprijediti rusku podršku Daytonu, ali i snagama za implementaciju (sporazuma).“[14]

[14] Memorandum of Conversation, Andrew D. Sens to Kenneth C. Brill, October 30, 1995, “Memorandum of Conversation of the President’s Meeting with Presidents Izetbegovic and Tudjman,” National Security Council and Records Management Office, “Declassifed Documents concerning Bosnia,” William J. Clinton Presidential Library (Digital Library), pristupljeno 29. januara 2020, https://clinton.presidentiallibraries.us/items/show/36589.

Iz zapisnika ovog susreta vidi se da je susret s ciljem pripreme za početak pregovora u Daytonu. Izetbegović ponavlja stav o cjelovitoj BiH. Tuđmanu je istočna Slavonija prioritet. Izetbegović Clintonu ukazuje da hrvatska strana onemogućava povratak Bošnjaka. Clinton predlaže kurtoaznu posjetu Moskvi, kako bi se ruskoj publici ostavio dojam da je Jeljcin dio ovog mirovnog procesa te da se na taj način pridobije i sam Jeljcin. I Clinton i Holbrooke naglašavaju da je važno simbolično uključiti Rusiju kako Jeljcinovi protivnici ne bi osporavali eventualni dogovor iz Daytona i njegovu implementaciju. Imenovanje ruskog zamjenika ministra vanjskih poslova Igora Ivanova za jednog od kopredsjedavajućih pregovora u Daytonu bilo je u sličnoj funkciji dok je proces stvarno vodio Holbrooke.

Sedmi susret: 14. decembar 1995. godine

Američki predsjednik Bill Clinton je sa saradnicima 14. decembra 1995.godine u rezidenciji američkog ambasadora u Parizu održao sastanak sa Alijom Izetbegovićem, Franjom Tuđmanom i Slobodanom Miloševićem. Prema zapisniku, sastanak je trajao od 09:20 do 09:45.

Clinton je sagovornicima naglasio dvije poente. Prvo, da je važno da se drže Dejtonskog sporazuma. Istakao je značaj osiguravanja slobode kretanja, održavanja izbora, odlazak svih stranih ratnika te rekao da je važno da svi vjeruju snagama za implementaciju mira IFOR-u. Drugo, potvrdio je značaj pisama u kojima su se tri predsjednika obavezala na sigurnost američkih i savezničkih snaga. Clinton ih je pozvao na međusobno priznanje te istakao značaj simboličkih gesti kao što su posjete glavnim gradovima susjednih država.

Milošević je rekao da vjeruje u uspjeh, a Tuđman obećao da će učiniti sve da se implementira Mirovni sporazum. Tuđman je, kao i na prethodnom sastanku, naglasio kao prioritet pitanje istočne Slavonije. Izetbegović je rekao da ljudi u BiH žele mir, ali da nije siguran za neke grupe te da ih Milošević može smiriti. Izetbegović je potcrtao značaj poštivanja svih dijelova Mirovnog sporazuma, a posebno ljudskih prava i prava na povratak. Naglasio je i značaj održavanja izbora i uvjerio Clintona da su američke trupe dobro došle u BiH. Tuđman je na kraju rekao da je važno da „sva tri konstitutivna naroda budu jednaki prije i nakon izbora.“[15]

[15] Memorandum of Conversation, Andrew D. Sens to Marisa R. Nino, December 29, 1995, “Memoranda of Conversation from the Quadrilateral Meeting and the President’s Pull-Aside Meetings with President Franjo Tudjman of the Republic of Croatia, President Alija Izetbegovic Republic of Bosnia-Herzegovina and President Slobodan Milosevic of Serbia, National Security Council and Records Management Office, “Declassifed Documents concerning Bosnia,” William J. Clinton Presidential Library (Digital Library), pristupljeno 29. januara 2020, https://clinton.presidentiallibraries.us/items/show/36589.

Nakon ovog susreta, prema zapisnicima, Clinton je sa saradnicima održao kratke bilateralne susrete s predsjednicima (pull-aside meeting). Prvo je Clinton deset minuta razgovarao s Tuđmanom. Potvrdio mu je da će pomoći oko istočne Slavonije. Christopher je rekao da administracija i Kongres smatraju Federaciju značajnom, a Clinton dodao da su mnogi u Kongresu zabrinuti da li će se Federacija raspasti. Clinton je zatražio od Tuđmana da Hrvati u Federaciji ulože napore da se ojača Federacija, a da će on (Clinton) raditi na tome da se jednako tretiraju. Tuđman je rekao da će Hrvati učiniti sve da Federacija funkcioniše, ali „trebate ubijediti muslimansko rukovodstvo" i rekao da više Hrvata treba predstavljati Federaciju u inozemstvu.[16]

Potom je Clinton od 9:55 do 10:05 održao sastanak sa Izetbegovićem i saradnicima. Clinton je potvrdio značaj održavanja izbora i rekao da će o tome govoriti i s Evropljanima tog dana. Izrazio je zabrinutost za sigurnost američkih trupa ukoliko strani ratnici ne napuste BiH i ukoliko se ne obustavi vojna saradnja sa Iranom. Ugrožavanje američkih snaga moglo bi urušiti implementaciju sporazuma, ali i dovesti u pitanje program opremanja i obučavanja vojske. Izetbegović je potvrdio da će američke snage biti sigurne te istakao da su vojne formacije stranih ratnika rasformirane. Rekao je i da je većina napustila BiH, ali da su neki koji se nemaju gdje vratiti, jer su politički disidenti u svojim državama, ostali kao civili, te da neki imaju i porodice u BiH. Clinton je rekao da razumije zašto su došli „jer vam je trebala pomoć gdje ste je god mogli naći. To su bila očajna vremena. Ali mi smo vaši prijatelji." Rekao je da je ovo potencijalni problem koji može ugroziti podršku javnosti SAD-a IFOR-u. Christopher je naglasio značaj uspjeha Federacije, a Izetbegović odgovorio da čine sve da Federacija funkcioniše.

Clinton potom pita šta je sa Srbima oko Sarajeva a Izetbegović odgovara da je o tome razgovarao prethodnog dana s Miloševićem i da mu je rekao da Srbi imaju izbor da ostanu ili da napuste, ali da ih poziva da ostanu.[17]

Nakon ovoga je Clinton narednih deset minuta posvetio sastanku sa Miloševićem. Pohvalio ga je i rekao da Sporazum u Daytonu ne bi bio moguć bez Mi-

[16] Memorandum of Conversation, "Pull-Aside Meeting with President Franjo Tudjman of the Republic of Croatia," National Security Council and Records Management Office, "Declassifed Documents concerning Bosnia," William J. Clinton Presidential Library (Digital Library), pristupljeno 30. januara 2020, https://clinton.presidentiallibraries.us/items/show/36589.

[17] Memorandum of Conversation, "Pull-Aside Meeting with President Alija Izetbegovic of the Republic of Bosnia-Herzegovina," National Security Council and Records Management Office, "Declassifed Documents concerning Bosnia," William J. Clinton Presidential Library (Digital Library), pristupljeno 30.januara 2020, https://clinton.presidentiallibraries.us/items/show/36589.

loševića. „Oslanjamo se na Vas da spriječite da radikali među bosanskim Srbima ugroze ovaj sporazum“ rekao je Clinton Miloševiću. Milošević kaže da je „pitao Izetbegovića da li želi da Srbi ostanu u Sarajevu ili ne. Morate razumjeti da bi on želio i da idu i da ostanu – on želi dovoljan broj Srba da ostanu, kako bi održao međunarodni imidž... Ljudi moraju imati izbor. Prema Dejtonskom sporazumu, ljudi su slobodni da biraju gdje će živjeti. Ovo je važnije nego statistike o tome koliko Srba i koliko muslimana je u Sarajevu... Trebat će novi kulturni centar u istočnom dijelu Republike Srpske – za univerzitet, akademiju nauka, muzeje, narodno pozorište...“

Pred kraj razgovora, Milošević pita Clintona: „Gospodine predsjedniče, mogu li zatražiti da razmislite o normalizaciji odnosa sa Saveznom Jugoslavijom.... Treba nam potpuna normalizacija – mi smo centralni faktor na Balkanu“ na šta Clinton odgovara: „To smo utvrdili.“ Holbrooke se u ovom trenuku uključuje i kaže da predsjednik (Jacques) Chirac čeka, tako da američki zvaničnici ne odgovaraju na Miloševićevo pitanje. Clinton završava sastanak promjenom teme, rekavši da je Holbrooke učinio dobar posao, na šta Milošević odgovara „Sretan je čovjek. Sad je na vama ostalima da implementirate njegov sporazum.“[1]

Zaključak

Zapisnici su koristan izvor za istraživanja, jer prenose dinamiku razgovora i, za razliku od saopćenja, precizniji su u utvrđivanju šta je zaista govoreno i dogovoreno. Analiza deklasifikovanih zapisnika, koja je moguća s vremenske distance, pokazuje često prisutan jaz između javno izrečenih stavova i stvarnih razmišljanja političkih aktera.

Clinton, koji je tokom kampanje za predsjednika 1992. godine govorio u korist intervencije, 08. septembra 1993. je vrlo rezervisan i realpolitički poručuje da vanjski akteri neće mijenjati stanje na terenu u BiH. Naredne godine, Clinton, 25. septembra 1994., bosanskohercegovačkoj delegaciji kaže da su Britanci i Francuzi veći problem od Rusa. Da je simbolika važna Clintonu, ali i za uspjeh Dejtonskih pregovora, ukazuje razgovor 24. oktobra 1995. o neophodnosti posjete Izetbegovića i Tuđmana Moskvi. Uključivanje Rusije u proces pregovora važno je za Clintona iz dva razloga: da se pridobije Rusija i da kasnije ne ometa implementaciju eventualnog sporazuma.

[1] Memorandum of Conversation, “Pull-Aside Meeting with President Slobodan Milosevic of Serbia,” National Security Council and Records Management Office, “Declassifed Documents concerning Bosnia,” William J. Clinton Presidential Library (Digital Library), pristupljeno 30. januara 2020, https://clinton.presidentiallibraries.us/items/show/36589.

Zapisnici ukazuju i šta je svaki od predsjednika tražio od Clintona: Izetbegović tokom agresije traži očuvanje cjelovite BiH, ukidanje embarga i američku implementaciju Mirovnog sporazuma; Tuđman podršku za povratak istočne Slavonije; a Miloševiću je u decembru 1995. prioritet normalizacija odnosa sa SAD-om. Zanimljivo je i Miloševićevo razmišljanje krajem 1995. o uspostavi univerziteta i akademije nauka u istočnom dijelu Republike Srpske – ciljevima koji će kasnije i biti realizovani.

Literatura:

Chollet, Derek: *The Road to the Dayton Accords: A Study of American Statecraft*. New York: Palgrave Macmillan, 2005.

Daalder, Ivo H.: *Getting to Dayton: The Making of America's Bosnia Policy.* Brookings Institution Press, 2000.

Goshko, John M.: "Bosnia Calls Its Willingness to Delay Lifting of Embargo a Peace Gesture" *The Washington Post*, 29. septembar 1994.

Halberstam, David.: *War in a Time of Peace: Bush, Clinton and the Generals.* New York: Scribner, 2001.

Izetbegović, Alija: *Sjećanja: Autobiografski zapis.* Sarajevo: TKD Šahinpašić, 2001.

Karčić, Hamza: "Diplomatske posjete Alije Izetbegovića Sjedinjenim Američkim Državama 1991−1995," *Godišnjak* BZK „Preporod", 2013.

Karčić, Hamza: "Izetbegović je čuvao ideju Bosne" *Oslobođenje*, 23. septembar 2013.

Power, Samantha: *"A Problem From Hell": America and the Age of Genocide.* New York:

Harper Perennial, 2002.

William J.: Clinton Presidential Library (Digital Library), Declassified Documents.

BEHIND CLOSED DOOR:
CLINTON − IZETBEGOVIC TALKS 1993−1995

Hamza Karčić

Summary

The purpose of this article is to analyze the minutes of Bill Clinton and Alija Izetbegovic's meetings and talks from 1993 to 1995. Minutes previously unavailable to the public were declassified in 2015. They offer insight not only into the key topics of two Presidents' talks, but also into the tone and atmosphere of them. The analysis of these talks will try to supplement existing understanding of the Clinton-Izetbegovic encounters and the implications for the 1992−95 situation in Bosnia and Herzegovina.

Key words: Alija Izetbegović, Bill Clinton, Dayton, embargo, the siege of Sarajevo, Franjo Tuđman, Slobodan Milošević

UDK 32:17.037:179.8

Politička igra

Halima Sofradžija
Fakultet političkih nauka
Univerzitet u Sarajevu

Politička igra je činjenica političkog realiteta, jasno govori o redukciji politike i političkog djelovanja na tehniku. Kao fenomen koji nosi moć i utjecaj, politika praktikirana kao tehnika govori o zaboravu etike, taj zaborav neosporno ima svoje posljedice. Politička igra ukazuje da politika poznaje bezbrojne forme igre, da je ta igra poduzeta radi političkih ciljeva, pri tome je "oslobođena" bitnih etičkih principa i vrijednosti. Igra sama po sebi ima moć prerušavanja, kada se odvija u okviru političkog polja na kraju Gutenbergove galaksije, gdje "svijet slika postaje slikom svijeta", granice političkog jezika nisu više granice političkog svijeta, naime, postoje političke slike.

Ključne riječi: politička igra, politika, kultura slika, umnažanje ravnodušnosti, politički etos

Kao što je svojevremeno ukazala H. Arendth, politika nije područje istine, nego mnijenja.[1] Nije tako teško prepoznati da i kada govori jezikom najuzvišenijih ideala, velikih riječi i dubokih poruka, politika je najčešće samo rukovođena svojim interesima. Postoji izvanredan esej Kasima Prohića *Živjeti političku igru* kroz koji se raskriva priroda onoga što se daje/krije pod tako dopadljivim izrazom „politička igra", zapravo jedan uvijek prisutni, ne/prepoznatljivi, pažljivo i vrlo vješto već stoljećima usavršavani politički artizam: „U stvari, u realnom životu i iskustvenom kontekstu, politika se do sada uvijek javljala kao vještina i tehnika vladanja, a tamo gdje se radi o tehnici

[1] Arendth, H. o ovome govori u svom ogledu *Istina i politika* koji je nastao 1965. godine, prvi put je tek objavljen u časopisu „New Yorker", 1967. godine. Ovaj ogled bio je odgovor na tada vrlo prisutnu raspravu nastalu nakon knjige o Eichmannu (*Eichmann in Jerusalem: A Report on the Banality of Evil, 1963).*

svagda kao da je prisutan i element estetičkog."[2] Ovaj element estetičkog prisutan u polju političkog imao je uvijek svoju posebnu ulogu − ulogu estetiziranja politike, neophodnog opravdavajućeg privida; može se reći da je to, zapravo, na specifičan način ono iščitavanje prisutnog političkog mišljenja i djelovanja koje bi Edelman nazvao konstrukcijom političkog spektakla,[3] naime, nema sumnje da je stalni politički rad, kontinuirani rad na predodžbama ljudi. Ljudsko tijelo izloženo igri vlasti (igra obuzima, rekao bi Fink) kroz povijest, čini se, i previše dobro poznaje bezbrojne forme ove usudne relacije moći vlasti koja se obrušava na tijelo/tijela/ljudska mnoštva. Foucault je vrlo jasno ukazivao na razvijanje i upotrebu kaznenih tehnika koje ulaze u povijest političkog tijela. Primjetno je da je moć u igri u gotovo svim ljudskim odnosima, u višerazinskoj političkoj igri ona ima posebno mjesto i nosi namjeravane posljedice; prema Foucaultu, moć je fluidna, kao takva fluidna mikrofizika moći uspostavlja se na bezbroj tačaka, proizvodi posljedice, disciplinira. „Globalno se može reći da su discipline tehnike kojima se osigurava uređenje ljudskih mnoštava", a ono što je disciplinama svojstveno jeste da one nastoje definirati taktiku moći, u političkom smislu to se nastoji ostvariti slabim ispoljavanjem, relativnom nevidljivosti, neznatnim otporom, uz uvijek prisutnu namjeru da učinke te moći dovede do maksimuma intenziteta i proširi ih što je dalje moguće.[4] Cijela nas povijest uči da je priroda političke vlasti takva da po njoj imanentnim zakonima teži uvećavanju i koncentraciji, usavršavanju instrumenata moći, širenju njenog utjecaja i dominacije u smislu ljudi i teritorija. Danilo N. Basta u svom spisu *Kako je politika postala tehnika* reći će da je u prirodi tehnike da samu sebe, u nekoj vrsti „loše beskonačnosti", neprekidno nadmašuje; ovo bitno svojstvo tehnike, prema Basti, Machiavelli je prenio i na razumijevanje same politike, pokazujući da u novom vijeku tehnika ne da ne mimoilazi politiku, nego da je jasno pretvara u tehničku vještinu pod principom utilitarnosti.[5] Samo svođenje i prosta redukcija politike na tehniku, kao i prisutne prepoznatljive uigrane političke prakse, nerijetko vrlo

[2] Prohić, K.: „Živjeti političku igru" u: *Odvažnost izricanja: fenomenologija životnih formi − Figure otvorenih značenja: ka kritici pojmovnog pozitivizma*, Sarajevo: Svjetlost: „V. Masleša", 1988., str. 153.

[3] Vidjeti Edelman, M.: *Konstrukcija političkog spektakla*, Zagreb, 2003.; Edelman je također ukazivao na značaj, vrijednost i ulogu izgrađenih simbola u politici (*Simbolička upotreba politike* (1964), *Politika kao simbolička aktivnost* (1977), *Jezik politike* (1978).

[4] Foucault, M.: *Nadzor i kazna,* Zagreb, 1994., str. 224.

[5] Basta, D. N.: „Kako je politika postala tehnika", vidjeti u zborniku *Praksa i politika*, Zagreb: Informator, 1983., str. 184.; Prema Basti, Machiavelli je „prvi politički mislilac koji je spoznao da iz tehničkog ustrojstva novovjekovnog načina ljudskog bivstvovanja nije izuzeta ni politika."

jasno pokazuju odvijanje politike u domenu čiste pragme, gdje se pokazuje da etičko i samo političko djelovanje ne pripadaju uvijek bezuvjetno jedno drugom. Etičnost i odgovornost politike, savremene znanosti i tehnike, kako se čini, postala je jedna od najbitnijih rasprava našeg doba. Etičko i političko *nastaje i nestaje u samom djelovanju,* kako će reći D. Rodin *(Granice građanske slobode)*.[6] Pokazuje se da kao fenomen koji nosi moć, vlast, utjecaj, politika prakticirana kao tehnika, kada je u domenu čiste pragme, razvija ih do krajnjih granica. Pragmatična politika ne trpi nikakve fundamentalne etičke principe, oslobođena od vlasti principa i vrijednosti, prema Basti, politika djeluje iz same sebe i za samu sebe, kao takva „ona neizbježno postaje tehnika, vještina vladanja nad ljudima."[7] Prema znanstveno-tehničkom napretku politika nije indiferentna, nego je najizravnije zainteresirana, jer se ona pokazuje i prepoznaje kao najmoćniji „izvor opcija", otvarajući nova polja njenom djelovanju. U tom smislu ona se oslanja i koristi, polaže ruku na vojnu, ekonomsku, komunikacijsku i simboličku moć, novi je način na koji to čini, izravno i neizravno, što biva ostvarivo i omogućeno kroz znanstveno-tehnički napredak, koji evidentno najjasnije osigurava porast moći i neupitno jača političke mogućnosti, dakle: proširuje prostor za igru i nove strategije. Ubrzani razvoj i usavršavanje inovativnih tehnologija transformira politički prostor, što dakako ima svoje posljedice. Razumijevajući ovu situaciju, U. Beck će i sam upotrijebiti ovu metaforu *igre u smislu meta-igre*, naime, političke igre oko temelja osnovnih pravila moći i vlasti na prijelazu iz prve u drugu modernu, gdje se bitno mijenaju društvene paradigme. *Politi*čka retorika, koja je svakako imala i ima svoje posebno i nesumnjivo presudno mjesto i ulogu u političkom djelovanju, sada na kraju *Gutenbergove galaksije u postmodernom svijetu, ide prema onome o* čemu govori Baudrillard, naime, prema tome da evidentno postoji *primat slike nad tekstom;* pojednostavljeno do kraja, nalazimo to možda najjasnije izrečeno kod T. Meyera: „Granice našeg političkog jezika nisu granice našeg političkog svijeta. Mi imamo političke slike."[8]

'Jezik slika' u digitalnom dobu, čini se, na svim mjestima potiskuje govor i tekst, naprosto zato jer, kako ukazuju neki autori (Baudrillard, Meyer), svijet slika u obliku svoje nekontekstualne logike koja naizgled u svakom trenutku

[6] Vidjeti Rodin, D.: *Granice građanske slobode*, Zagreb: Informator: Fakultet političkih nauka, Zagreb, 1986.

[7] D. N. Basta: Ibidem, str. 187.

[8] Meyer, T.: *Transformacija političkoga*, Zagreb, 2003., str. 152.; vidjeti poglavlje: *Gubitak sporazumijevanja − Propadanje političkog jezik,* str. 152-164; ovim problemom će se baviti i M. Edelman u okviru poglavlja „Politički jezik i politička stvarnost" , 119-135, u *Konstrukcija političkog spektakla.*

govori posve sama za sebe, ujedno i postaje paradigmom opažanja i razumijevanja svijeta u cjelini. Svijet slika postaje slikom svijeta. Politika se u medijskom društvu sve više i sve znalačkije prikazuje kao slijed slika, jer moć same slike je, između ostalog, i u tome da joj nije potrebno opravdanje mnogim riječima, iako može prikazivati i ono što nije. U već poznatom filmu „Predsjedničke laži" (Wag the *Dog)*[9] prikazuje se sva, upravo raskošna mogućnost višerazinske političke manipulacije činjenicama, putem insceniranih situacija, zahvaljujući sposobnosti medijskih slika i gotovo nemjerljivih dosega savremene tehnologije. Treba li podsjetiti da svojevremeno i H. Arendth skreće pažnju na jedan tada relativno novi fenomen „masovne manipulacije činjenicama i mnijenjem, proizvođenju predstava *(image making)*",[10] prepoznajući razliku između tradicionalne političke laži (koja je vidna u historiji diplomatije i državništva, obično se ticala tajnih podataka koji se nikada nisu objavili) i moderne političke laži koje se efikasno bave stvarima koje uopće nisu tajna, nego su poznate svima, a to je naročito „očigledno u slučaju ponovnog pisanja historije pred očima onih koji su bili njeni svjedoci" kao što se odnosi i na „sve vrste proizvođenja svijesti u kojima također svaka poznata ili ustanovljena činjenica može da bude osporena ili zanemarena"[11]; jer povijest isto tako pokazuje da činjenice nisu bezbjedne u rukama politike, uvijek postoji ta već toliko puta korištena, prepoznata mogućnost u politici, da se naprosto „ukinu činjenice."[12] Zahvaljujući modernoj tehnici i sredstvima masovne komunikacije, čiju ulogu H. Arendth prepoznaje, reći će da za razliku od nekadašnjeg prikaza, svrha slike više nije da ugađa stvarnosti, nego da joj ponudi potpunu zamjenu, a ta je zamjena, zahvaljujući modernim tehnikama i mass medijima, više izložena gledanju nego što je to original ikada bio. To je na jedan sasvim specifičan način privođenje *zaboravu razlike* stvarnosti i onoga što ona nije, toliko puta ponavljan i zanavljan zahvat, pokušaj, dok se ne ostvari ravnodušnost prema tome šta je stvarnost, sta je istina, šta original a šta kopija. Ili, kako bi to još jasnije rekao C. Lash: primijetite poguban ishod − ravnodušnost prema razlikovanju privida i stvarnosti. Umnažanje ravnodušnosti postaje sistem, preobražava ljudsku

[9] Film reditelja Barry Levisona (1997) u gl. ulogama sa R. De Nirom i D. Hoffmanom, daje primjer skretanja pažnje javnosti za vrijeme izbora, pri čemu se pokazuje upućenost politike na medije, na politički spektakl, da bi se u tome uspjelo, angažira se holivudski producent kako bi konstruirao cijelu priču.

[10] Arendth, H., Ibidem, str. 51.; Kada se danas govori o stvaranju imagea u savremenoj politici, može se reći da je literatura koja se bavi ovim problemom gotovo neiscrpna.

[11] Arendth, H., Ibidem, str. 51.

[12] Arendth, H., Ibidem, str. 71.

predstavu o stvarnosti, može li se reći da je to jedna od bezbrojnih tehnika i taktika kontinuiranog eutanaziranja ljudskih mnoštava, njihovog mišljenja i prosuđivanja. Ova situacija ne biva toliko neprimjetnom, iako to nastoji biti, pa nije li nas na to upravo upozoravao svojevremeno Foucault, govoreći o fluidnoj mikrofizici moći i onome što je tehnikama discipiniranja svojstveno.

Ne biva neprimjetnim ni pothvat da se „svijet uobliči u sliku za javnost" (M. Heidegger) putem medija, knjiga, zbornika, konferencija, političkih proglasa, partijskih programa, te da ta slika potom postane obavezujuća za sve druge, što ukazuje na krivotvorenje, simplificiranje, reduciranje i razaranje sadržaja svijeta u kojem živimo i slike o njemu, o čemu govori Lavić u svojoj knjizi znakovitog naslova *Zaborav razlike.*[13] Slika za javnost je, dakle, konstruirana slika, kodirana, koja proizvodi namjeravane posljedice, inscenacija nekog interesno uvjetovanog privida; to je susret sa situacijom koju smo ovdje već prethodno spomenuli, da se u hipermedijskom društvu sve, pa tako i politika, sve više prikazuje kao slijed slika. Napokon, život u slikama i jest „život u službi interpretacije života" (Wisser)[14] Politička igra je nesumnjivo jedna konstrukcija, gdje političko uzmiče iz politike, jasan zahvat nasilja tamo gdje se provodi i gdje se za nju otvara prostor strateških mogućnosti djelovanja:

„Politička igra predstavlja najčitljiviji rukopis jednog, sa stanovišta uma, neshvatljivog pisma − moderna politička praksa konačno nas je lišila iluzija da je makijavelizam jedna od dvije koncepcije političke uredbe života koja je bila izraz samo jedne strogo vremenski ograničene političke strukture."[15] Poznata Chaplinova interpretacija zaigranosti svijetom, kao šarenim balonom, karikaturalno pokazuje političku igru. Prohić će na jednom mjestu spomenuti Chaplina upravo misleći na film Veliki diktator (1940), u kojem se pojavljuje ova poznata scena, kao što će, govoreći o javnim igrokazima i političkoj igri, pritom spomenuti cijeli niz mislilaca i dovesti ih u stanoviti suodnos samom temom igre (Brecht, Huizinger, Camus, W. Benjamin...). Imenovati sve ono što se zbiva u medijumu političkog djelovanja tako dopadljivim izrazom „politička igra", prema K. Prohiću, znači odvažnost da se najšire shvaćen i življen kom-

[13] Lavić, S.: *Zaborav razlike – Bosanski prekarijat, „bolonjski" univerzitet i medijski cinizam*, Sarajevo: Dobra knjiga, 2018., str. 124.

[14] Wisser, R.: *Odgovornost u mijeni vremena – Vježbe pronicanja u duhovno djelanje: Jaspers, Buber, von Weizsacker, Guardini, Heidegger,* Sarajevo: Svjetlost, 1988, str. 283. ; vidjeti također Sofradžija, H.: „Posredovana slika svijeta – mediji, umjetnost i tehnologija u umreženom društvu", *Zbornik radova međunarodnog znanstvenog simpozija Filozofija medija (Umjetnost i mediji*), Zagreb: Medijsko sveučilište i Centar za filozofiju medija i mediološka istraživanja, 2013. 159-167.

[15] Prohić, K., Ibidem, str. 154.

pleks političkog života, supstancija političkog ponašanja pokuša „prevladati“ ironično intoniranom verbalnom sintagmom koja je „postala jedan od stereotipa našeg svakodnevnog jezika, pa najčešće ostajemo duhovno inertni dok je izgovaramo.“[16] Prepoznajući njenu preprisutnost, koja na svoj način opet govori o neupitnom udjelu političkog u našim životima, govoreći, dakle, i o toj *preprisutnosti* političkog, ona je postala „gotovo stalna govorna poštapalica koja svijest ostavlja mirnom i uspavanom, ona je u medijumu konvencionalnog verbalnog korpusa ono „opšte mjesto“ koje svojom značenjskom funkcijom rijetko pobuđuje na potrebu promišljanja izvornog motiva njenog javljanja i pravog smisla.“ Međutim, dovedena u stanoviti odnos, kako primjećuje Prohić, „upotrijebljena u jezičkom kontekstu koji od nje same iziskuje da napusti funkciju apstraktne opštosti i smislenog neutraliteta, ona počinje zračiti svoj prvobitni smisao, iskazujući pravu prirodu čovjekovog stava.“[17] Govoreći o sveobuhvatnoj strukturi igre, E. Fink, kojeg je ovdje, čini se, nezaobilazno spomenuti, razumijeva da svaki čovjek poznaje elemente igre u polju rada i politike, „poznaje bezbrojne forme u kojima se igra“. U tom kontekstu, Fink raspoznaje da „homo ludens“ nije odvojen od „homo fabera“ i „homo politicusa.“[18] Sloterdijk podsjeća u jednom svom govoru *(Pravila za ljudski vrt)* da su Rimljani igrama do smrti i spektaklima pogubljenja, svojom „proročkom zabavnom industrijom krvavih igara“[19] instalirali najuspješniju mrežu rutinski provođene tehnike vladavine koja je izražena u formuli, a koja je u biti izrazito politička formula − *hljeba i igara* − ostala zapamćena sve do danas. Svakako, rasprava o odnosu igre i politike nije nova, stara je koliko i politika. No, „iako mi već svagda stojimo u igri“ (Fink) razvoj sveprodiruće tehnologije koja se razaznaje u svim sferama ljudskog djelovanja, otvara nove mogućnosti ove igre, najprije zato što igra sama po sebi ima tu mogućnost prerušavanja, sada se naročito pokazuje da u savremenoj politici nije uvijek lako utvrditi njenu prisutnost. Zbog toga se može govoriti da je ova situacija za mnoge u velikoj mjeri, a za nekoga i sasvim, *Nevidljivo pozorište.* Danas postoji jedna nova pozornica, u *kulturi slika*, koju bi Meyer nazvao elektron-

[16] Prohić, K., Ibidem, str. 150.

[17] Prohić, K., Ibidem, str. 150.

[18] Fink, E.: *Osnovni fenomeni ljudskog postojanja,* Beograd: Nolit, 1984., str. 293.; Vidjeti poglavlje *Smisao bivstva i ustrojstvo bivstva ljudske igre* (289-301.). Fink u osnovne fenomene ljudskog postojanja ubraja vlast, rad, ljubav i smrt, a čovjek koji egzistira kao odnos prema svijetu, susret je ovih fenomena, oni ga bitno određuju, sam „čovjek je otkad postoji vladavina, vrlo malo slobodan od vladavine“.

[19] Sloterdik, S., vidjeti naslov: *Pravila za ljudski vrt*, *U istom čamcu – Ogled iz hiperpolitike,* Beograd: Beogradski krug, 2001., str. 106-107.

skom, koja postaje preatraktivnom, prevažnom, preprisutnom, nezaobilaznom, ona, zapravo, postaje jednostavno podrazumijevajućom za politiku i političko djelovanje. Treba li napomenuti da se upravo u ovom polju nalazi prostor za "političke slike" (elektronska pozornica proizvodi estetizaciju politike, prema Meyeru, riječ je o možda o najvažnijoj transformaciji političkoga u javnom prostoru današnjice). U sjajnom eseju Augusto Boala, jednoj tananoj knjižici koja nosi naslov *Pozorište potlačenog*[20] nalazimo na prepoznavanje prirode samog pozorišta, a koje korespondira sa dešavanjima u politici, političkom djelovanju. Naime, Boal podsjeća da je u svom početku pozorište bilo pjesma u ditrambu, karneval, praznik u kojem su *svi učestvovali,* no tek poslije su se razdvojili *glumci* od *gledalaca,* ljudi koji igraju, izvode predstavu, od *onih koji samo gledaju.* Misliti političku igru kao prisutnu činjenicu političkog realiteta, kao i sve tehnike koje se koriste u ovoj tegobnoj igri, korištene i osmišljene, usavršene, vođene isključivo kriterijem vlastite uspješnosti, znači shvatiti da se one, u konačnici obrušavaju na čovjeka, bivaju ogledalo prevertiranja politike i političkog.

Svakodnevno slušajući vijesti, čiji se najveći dio bavi državnim procedurama, odlukama („vijest se stvara, o njoj se izvještava, nju se interpretira....") kod čovjeka upletenog u igru čija pravila ne poznaje (kao *u stihu pjesnika: učiš me igri u koju me ne puštaš),* onda se kod njega može pokazati tako mali i „tako mlaki otpor stalnom bogaćenju političkog rječnika, njegovoj stilizaciji, i svjesno prihvaćanje neshvaćenog kao pojmljenog…"[21].

Neprekidno konstruiranje i rekonstruiranje društvenih i političkih problema i sadržaja, ono što bi, dakle, M. Edelman jednostavno nazvao konstrukcijom političkog spektakla[22] govori o prisutnoj potrebi estetiziranja politike, političke igre kao takve, neophodnog opravdavajućeg privida. Za Prohića, rat je, ustvari, krajnji oblik *estetizacije politike,* o čemu govori i u okviru svog eseja *Javni igrokazi*[23] gdje ukazuje da je rat *igra* s ljudima[24], politički motiviran, poduzet iz političkih razloga i radi političkih ciljeva. Dva desetljeća kasnije, analizirajući dramatična dešavanja u savremenom svijetu, kroz naslov *Igra moćnih* –

[20] Boal, A.: *Pozorište potlačenog*, Niš:Gradina, 1984., str. 5.

[21] Prohić, K., Ibidem, str. 146.

[22] Edelman, M: *Konstrukcija političkog spektakla*, Zagreb, 2003., str. 9.

[23] K. Prohić će ovdje podsjetiti na W. Benjamina, da je rat medijum u kojem mase „dolaze do svog izraza, ali ni za živu glavu do svog prava."

[24] Prohić, K., Ibidem, str. 152.

paradigma iračkog slučaja, J. Žiga će upravo govoriti o istome;[25] jednako tako *Igrokazi oko demokratije* još jednom potvrđuje, i kao naslov, kao i onim što se analizira u okviru njega, da igrokaz kao takav, kao forma, biva jasno prepoznat kao činjenica političkog realiteta, on se neosporno prepoznaje u političkom djelovanju. Politički javni igrokaz o kojem govori Prohić prepoznaje se i u tome što politika u velikoj mjeri, na sasvim poseban način „slijedi pozorište, trudeći se da privid predstavi kao zbilju, a pasivnost političkih objekata kao puni angažman.“[26] No, i igrokaz postaje samo slijed slika, jer se okreće „jeziku“ koji ništa verbalno ne kazuje, nego se samo *gleda,* postao je „spektakl, predstava, nijema parada“ on je u svojoj raskrivenosti „sve više samo igra slika.“[27]

„Čak i konferencijska, kongresna dvorana sa svojim karakterističnim enterijerom, svom onom geometrijskom pravilnošću u rasporedu koja joj daje obilježje prostorne čistote, mira i doživljajne hladnoće, neposredno svjedoči o političkom javnom igrokazu kao idolatriji gledališta i slike. Brojni „učesnici“ tih velikih političkih skupova, svjesni „drugorazrednici“(...) ti veliki politički starovi otvaraju mogućnost nove filmografije u kojoj se sam život čini „stvarovitim“ u smislu da on neposredno predstavlja fabulu filmske igre koja artificijelnost umjetničke stilizacije zamjenjuje autentičnošću realno doživljene drame. Drame se ponavljaju, starovi mijenjaju uloge i način igre.“[28]

Ipak, govoreći o “banalnom političkom realitetu“, sveprisutnoj političkoj igri, Prohić će, na koncu, ukazati na jednu sasvim jasnu „nesvodljivost dvije sfere životnog oblikovanja i oblikotvornog življenja (politika i igra) na isti princip“[29] Ova nesvodljivost ogleda se najprije u tome da, iako, kao izraz životne eruptivnosti i dinamike, politika ima elementarne pretpostavke da bude istinska igra, i pored toga, njena je priroda kao „otuđene moći“ sprječava da to ikada bude: „Jer, ako je svaka autentična igra zasnovana na određenim pravilima, onda je pravilo političke igre da je bez pravila, čak i onda kada izgleda da je njeno biće sapeto u mrežu deklarativno jasno izraženih principa vladanja.[30] Politička dešavanja kroz povijest pokazuju da je politika kao okvir događajnog svijeta zajednice često otvarala prostor čovjekove egzistencijalne drame, snaž-

---

[25] Žiga, J.: *Vrijeme „razljuđenih dvonožaca“– paradigma Bosne koju su izdali*, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, 2007., str. 32.; Ovaj naslov srećemo u prvom poglavlju, drugo poglavlje naslovljeno je *Igrokazi oko demokratije.*

[26] Prohić, K., Ibidem, str. 146-147.

[27] Prohić, K., Ibidem, str. 141.

[28] Prohić, K., Ibidem, str. 146-147.

[29] Prohić, K., Ibidem, str. 151.

[30] Prohić, K., Ibidem, str.153.

no obilježavajući događaje i ljudske postupke; *drama* nerijetko pristaje uz politička dešavanja, kao i *iskustvo političke bespomoćnosti,* na šta je svojevremeno ukazao C. Taylor, što, čini se, prečesto potvrđuje fatalnost političke prakse. Na tragu Tukididovog razumijevanja prirode političke moći, kada nestanu granice, kao što je to najprije slučaj sa moći[31] koja je sva do srži okrenuta sebi, teži jedino sebi, svojoj ekspanziji, stoga ona nije kadra postaviti granicu iz sebe same, nego treba nešto izvan nje što će je ograničiti, kao presudna vrijednost, to može biti samo politički etos. Podsećanje na političkI etos ne bi trebalo biti samo sjećanje na vrijednost usred stanja jedne otuđenosti politike i života, zasićenosti politikom koja se izmetnula, preokrenula u svoju suprotnost, u zaboravu vlastite teleologije, uništavajući upravo ono radi čega se jedino činila potrebnom.

Literatura:

Arendth, H.: *Istina i laž u politici*, Beograd: „F. Višnjić“, 1994.

Boal, A.: *Pozoriste potlačenog*, Niš: Gradina, 1984.

Edelman, M: *Konstrukcija političkog spektakla*, Zagreb: 2003.

Fink, E.: *Osnovni fenomeni ljudskog postojanja*, Beograd: Nolit, 1984.

Fink, E.: *Igra kao simbol svijeta*, Zagreb: Demetra, 2000.

Foucault, M.: *Nadzor i kazna*, Zagreb, 1994.

Lavić, S.: *Zaborav razlike − Bosanski prekarijat, „bolonjski" univerzitet i medijski cinizam*, Sarajevo: Dobra knjiga, 2018.

Meyer, T.: *Transformacija političkoga*, Zagreb, 2003.

Prohić, K.: *Odvažnost izricanja: Fenomenologija životnih formi – Figure otvorenih značenja: ka kritici pojmovnog pozitivizma*, Sarajevo: Svjetlost: „V. Masleša“, 1988.

Rodin, D.: *Granice građanske slobode*, Zagreb: Informator: Fakultet političkih nauka, 1986.

Sloterdijk, P.: *U istom čamcu – ogled iz hiperpolitike*, Beograd: Beogradski krug, 2001.

Žiga, J.: *Vrijeme razljuđenih dvonožaca – paradigma Bosne koju su izdali*, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, 2007.

Wisser, R.: *Odgovornost u mijeni vremena – Vježbe pronicanja u duhovno djelanje: Jaspers, Buber, von Weizsacker, Guardini, Heidegger*, Sarajevo: Svjetlost, 1988.

Volkmann/Schluck: Politička filozofija, Zagreb: Naprijed, 1977.

POLITICAL GAME

Halima Sofradžija

Summary

Political game is a fact of political reality, it clearly speaks of the reduction of politics and political action on technique. As a phenomenon that carries power and influence, politics practiced as a technique speaks of ethics oblivion, and that oblivion undeniably has its consequences. Political game indicates that politics knows innumerable forms of game, which that game was undertaken for political purposes, and in addition it is "free" of essential ethical principles and values. The game itself has the power to disguise, when it takes place within the political field at the end of the Gutenberg galaxy, where "the world of images becomes the image of the world", the boundaries of political language are no longer the boundaries of the political world, i. e. there are political images.

Key words: political game, politics, culture of images, multiplying of indifference, political ethos

UDK 316.774:316.3:172

Promicanje društvenih vrijednosti uz primjenu medijske etike

Fahira Fejzić Čengić
Mustafa Sefo
Fakultet političkih nauka
Univerzitet u Sarajevu

"Mediji odražavaju ono što ljudi kažu, ljudi odražavaju ono što mediji kažu. Da li ćemo se ikada umoriti od tog mukotrpnog seta ogledala?" (Amin Maalouf)

Društvena percepcija i razumijevanje uloge i značaja medija i novinara u društvu kao i odnos medija i novinara prema društvu, te odnos društva prema medijima i novinarima može se istražiti i tumačiti iz gotovo svih aspekata društvene sfere. Razmotriti ovu uzročno-posljedičnu vezu znači potvrditi da društvo, sa svim svojim promjenama, utječe na evoluciju i razvoj medija, a s druge strane da mediji utječu i oblikuju društva, društvene vrijednosti, i poimanje vrijednosti u zavisnosti od različitih faktora i historijske situacije. Utjecaj medija je uvijek zauzimao značajno mjesto u društvu, a posebno u današnjem informacijskom, kojem je osnovna karakteristika današnjeg društva medijska sveprisutnost. Da li je u takvom svijetu moguće odvojiti se od medija i vrijednosti koje oni promiču te na taj način opstati? Medijska sveprisutnost podrazumijeva i sveprisutnost etike, objektivnosti i odgovornosti novinara. Promicanje društvenih vrijednosti s ciljem opće dobrobiti je sastavni dio novinarskog djelovanja. Svakako, različiti faktori, komunikacijske potrebe i situacije mogu da uzrokuju promovisanje jednih, a marginalizaciju drugih vrijednosti, što se automatski odražava na poimanje i percepciju tih društvenih vrijednosti i informacija od publike.

Ključne riječi: društvo, etika, vrijednosti, odgovornost, mediji, novinari

Društvene vrijednosti i etika

Profesionalna praksa novinarstva zamagljena je i potisnuta razvojem medija rođenih pojavom novih tehnologija. Upravo ovo predstavlja prepreku koju postavlja internet: danas postoji toliko izvora "vijesti" koliko ima ljudi na društvenim mrežama, pa i situacija kada jedna osoba s više

profila diseminira informacije, te više amaterskih informatora i novinara, nego što ima profesionalnih novinara. Pravi novinari moraju revidirati i vratiti u praksu visoke standarde etike i odgovornosti koje zahtijeva njihova profesija. Novinar je društveni akter, ali nije izravno politički akter u zajedničkom smislu značenja ovog termina i zadataka koje obavlja u svojoj sredini, iako njegova društvena uloga ima itekako veliki politički utjecaj na društvo. Vrijednosti koje čine bazu njegovog profesionalnog djelovanja su vrijednosti univerzalizma; mir, demokratija, sloboda, solidarnost, jednakost, obrazovanje, ljudska prava, humanizam, prava djece, društveni napredak, odgovornost itd.[1] Dakle, djelovanje novinara uveliko doprinosi društvenim i političkim transformacijama, pozitivno ili manje pozitivno, zavisno od toga koliko se drži svojih profesionalnih načela.

Da se na trenutak zadržimo i na samom pojmu vrijednosti, kao vrlo važnom u našoj sadašnjosti fluidnih identiteta i zdrobljenih velikih metafizičkih da ne kažemo općih vrijednosti svijeta. Čovjek se i ne može definisati kao razumno biće, kao društveno biće ili biće srca ako se ne počne od nekih vrijednosti. „Potreba za osmišljavanjem vlastitog bivstvovanja konstitutivni je element vrijednosti života. Ako svijet u cjelini nema smisla, onda i čovjekov život gubi smisao. U besmislenoj cjelini bilo koji njen dio ne može biti smislen[2]“, jer život i življenje imaju i trebaju imati svrhu. Ako se novinar drži univerzalnih načela, onda neće nikad djelovati u smjeru kategoričkih interesa, pojedinačnih, tj. onih koje vode cijepanju društva na frakcije, nego u smjeru činjenja općeg dobra za cjelokupnu zajednicu. Autorica Fahira Fejzić-Čengić u knjizi *Medijska globalizacija svijeta* ne bez razloga ukazuje na značaj trajne valorizacije općih vrijednosti svijeta definirajućih kao neprolazna, univerzalna vrijednost postojanja, a to su one vrijednosti koje se nalaze u svim religijama, kulturama, koje se sreću kod svih naroda svijeta i koje su neupitne. “...sve opće vrijednosti svijeta su ujedno minimum etičkih vrijednosti profesionalnih novinara i njihovih kodeksa“.[3] Inače, ako ne držeći se profesionalnih standarda upadne u zapetljanu zbrku tokova u društvu, direktno će ugroziti svoju nezavisnost i autonomiju koja će se odraziti na nje-

[1] Nužno je pretpostaviti antitezu o nužnosti opstanka zaboravljenog duha i općih-vrijednosti-svijeta unutar sve autarhičnijih, osamostaljenijih i dominirajućih nauke i tehnike, makar ih u ponečemu i susprezali. I to prije svega što mali broj autora izvan grube sekularizacije techneа i esencijalizacije scientificea ne dozvoljavaju poziciju duha i općih-vrijednosti-svijeta sa ciljem pojedinačne i društvene) re=valorizacije etike. Citirano prema knjizi Fahire Fejzić: *Medijska globalizacija svijeta*, str. 205. Sarajevo: Pomocult: Oko, 2004.

[2] Prema *Leksikonu sociološkihpojmova*, razvidno je da su vrijednosni sastavnici naših života, ali i da su osmišljavanja života, ustvari, ostvarenja povijesnih vrijednosti čovjeka i društva. Pogledati šire na stranici 738 ovog *Leksikona*, Sarajevo: FPN, 2014.

[3] Ibidem, str. 205.

govo objektivno i konstruktivno društveno djelovanje, te će izgubiti povjerenje svojih recipijenata, publike. Dakle, i novinar i novinarstvo kao dijelovi društvene cjeline prema vrijednosnom sistemu moraju biti duboko smisleni poslovi i djela, inače cjelina društvenog postojanja gubi smisao. Ukoliko je novinar u svom privatnom domenu simpatizer neke političke opcije, ili se toj opciji pridruži i podrži je, što je svakako njegovo građansko pravo, onda se mora suzdržati da ideje te političke opcije ne miješa sa svojim profesionalnim domenom niti da se novinarski stavi u službu te političke opcije, što bi predstavilo nepoštivanje profesionalnosti. Uređivačke povelje svakako sprječavaju mogućnosti zloupotrebe pozicije na kojoj se novinar nalazi. Jedno od važnijih pravila ove vrste je i čuveno britansko Kraljevsko načelo neutralnosti iz 1947. godine, koje kaže da svaki novinar ima pravo na svoju osobnu političku opciju, ali da se ta opcija nikada ni u jednom njegovom prilogu ili tekstu ne smije prepoznati. U manje razvijenim političkim kulturama i sredinama koje krasi stanovita nepotpunost pa čak i vrsta infantilnosti, kakvu nerijetko spočitavaju bosanskohercegovačkom društvu, gotovo je neizostavna pojava da se čitave redakcije, grupe novinara, čak sama udruženja novinarskih profesionalaca redovito svrstavaju na stranu jedne ili druge političke opcije, te svoje djelovanje vezuju za političke procese i tokove. Često se događa da se novinarske kampanje koje se zalažu za vrijednosti humanizma otvoreno suprotstave silama koje ih osporavaju ili negiraju. Ponekad se plati životom. Ali čak i u slučajevima ekstremne napetosti, novinar se ne može osloboditi etičkih pravila koja zahtijevaju od njega da poštuje sva uvjerenja, sve oblike izražavanja, uključujući one za koje tvrdi da su u suprotnosti s onim za šta se bori.[4] Odgovornom novinaru, koji je posvećen svom zadatku i koji je neraskidivo vezan za profesionalna pravila, čini čast da poštuje svoje protivnike na način da će biti tolerantan prema njihovim različitim pogledima, i koje će uvažiti tokom svojih analiza i osvrta ili izvještavanja o njima.[5] Zbog toga je u demokratskom društvenom kontekstu presudna uloga novinara i medija. Njihova uloga je

[4] Jedan od primjera je često spominjana fotografija Cevina Kartera snimljena u Sudanu s umirućom gladnom djevojčicom koju nadlijeće veliki lešinar, i koja je nagrađena Pulitzerovom nagradom, a riječ je djevojčici koju je lešinar zgrabio i usmrtio dok se fotograf od nje nakon snimanja odmicao. Kako je izabrao slikanje prije spašavanja polumrtve gladne djevojčice jer mu se prizor učinio „holivudski snažan", savjest ga je pekla i tad i po povratku kući u Ameriku. Poslije ju je noćima sanjao, ona ga je prizivala u pomoć. Ne mogavši izdržati grižnju savjesti fotograf se samoubio. Ova moralna poduka je iznimno važna i obično je mladim studentima prenosimo kako bi na vrijeme uočili šta je to što je u novinarskoj etičkoj profesiji dilema, trilema, i što je jako bitno…

[5] Davanje medijskog prostora opoziciji je neizostavni dio demokratskog, etičkog i objektivnog rada medija i novinara. To je primjer demokratskog komuniciranja.

višestruka: informativna i kontrolna. Oni omogućavaju javnu raspravu o temama koje su od općeg dobra za društvo, posredujući razne informacije, ideje, mišljenja, svjetonazorske i političke opcije, ali su i u ulozi „psa čuvara" demokratije, oblikuju i usmjeravaju javno mnijenje i bude kritičku javnost.

Uloga medija u definiranju društvenih vrijednosti

Svako društvo u skladu sa svojim uređenjem, poimanjem vrijednosti, te stepenom intelektualnog i moralnog razvitka, definiše i uspostavlja pravila kojima pokriva sve segmente društvenog života. Stoga, različita su gledišta na društvene vrijednosti i etiku medija, kroz koje vidimo refleksiju, odnosno odraz društva i njegovih vrijednosti u samim medijima. Shodno segmentu na koji se pravila odnose, ona mogu biti pisana ili nepisana, te nose veliku važnost u smislu oblikovanja opće društvene situacije i društvenih institucija. Kako privatna, tako i profesionalna, poslovna oblast, obuhvaćene su pravilima na osnovu kojih pojedinci unutar njih djeluju. Nepisana, ali u praksi vrlo prisutna pravila su upravo ona koja ostavljaju najveće efekte. U tom kontekstu trebamo spomenuti i medije za koje vezujemo čitav splet pravila „društveno poželjnog ponašanja" koja su već sada, u većini dijelova svijeta slična ili u procesu unifikacije, zahvaljujući razvoju svih vrsta medija, posebno elektronskih. U današnjem društvu mediji doprinose proizvodnji i nastanku vrijednosti tako da ih pojedinac, bez razumno-logičke raščlambe, prihvata kao valjane. Ovaj proces započinje vrlo rano, već kod jako male djece, koja gledanjem i slušanjem percipiraju medijske sadržaje, a to doživljava ogromno ubrzanje s novim sredstvima i načinima komunikacije. Mediji igraju veliku ulogu u određivanju načina razmišljanja i u velikoj mjeri određivanja ideja, navika i običaja. Oni su na neki način postali „suci istine", oni odlučuju i diktiraju modu, potrošnju, način života, ponašanja i razmišljanja. Oni utvrđuju šta je ispravno, a šta pogrešno, i odlučuju koji su važni i značajni događaji u svijetu, o kojim temama govoriti, o kojima ne govoriti, koje teme marginalizirati a kojima dati prednost. Gotovo sve informacije koje dobijamo svakodnevno su iz medija, tj. posredovane su jednom ili više puta, a rijetke su situacije da informaciju dobijemo direktno od izvora ili aktera događaja. Kada se i to desi, vrlo smo skloni da još jednom u medijima provjerimo taj događaj, kako bismo se uvjerili da se to zaista dogodilo, ili jednostavno šta mediji kažu o tome, da bismo se na osnovu toga orijentisali, a ne na osnovu onoga što smo zaista vidjeli. Sve više susrećemo situacije u kojima ljudi čvrsto vjeruju u ono što vide ili čuju putem medija i na osnovnu takvih informacija grade svoje stavove prema određenim pojavama u društvu. Mediji ne govore šta da mislimo nego o čemu da mislimo i

na koji način.[6] Vladavina medija kroz ideju velikog aparata koji objedinjuje medijsku, političku i ekonomsku elitu, koja, kako bi obuhvatila sve svoje zajedničke interese, te ih držala pod svojom kontrolom, na ovaj ili onaj način orijentiše i formuliše informacije, čini se previše jednostavnom pretpostavkom, ali i činjenicom teškom za provjeru, zbog toga što su informacije koje mediji serviraju javnosti previše dobro „upakovane" i „u funkciji su općeg društvenog dobra". Svakodnevno plasiranje ekskluzivnih i spektakularnih vijesti postala je ustaljena praksa medija i novinara. Iz ovoga možemo primijetiti sljedeće glavne medijske moći: moć stvaranja slike svijeta, moć ili davanje pristupa medijskom sadržaju i moć utjecaja. Pitanje djelovanja medija i novinara ostaje uvijek aktuelno, a teorije o njihovom djelovanju i učinku su i dalje protivrječne. Ipak, jedan od uzroka ove pojave može se pronaći u našem društvu, nesposobnošću masiviranja problema i tendencijom individualizacije svakog problema. Potrošačko i individualističko društvo u kojem djelujemo doprinosi i daje podršku utjecaju medija. Logikom konfrontacije mogli bismo reći da smo kao publika „oslabljena" meta i samim tim ranjivija. Moderna društva su u potpunosti zavisna i ne mogu opstati bez medija, jer su jednostavno mediji i informacije glavni uslov njihovog opstanka na osnovu kojih će se ljudi orijentisati u svijetu u kojem se nalaze. Mediji su najjači socijalizatori u društvu te su vrijednosti koje mediji promiču najjače i najdominantnije. Teorija postavljanja dnevnog reda[7], ili teorija agenda setting upravo to potvrđuje. Prema toj teoriji, tematiku koju postave mediji publika smatra važnijom, a ako određenu temu mediji ne postave, onda nema nikakvog društvenog značaja. Davanje važnosti određenoj temi od medija može se vidjeti iz mnogih primjera: veličina fonta slova u naslovu, dužina teksta u novinama, dužina trajanja tv emisije, zadržavanje i ponavljanje teme određeni period, ili nasuprot toga, nespominjanje, ili samo površno i brzo spominjanje određenih tema. Uzećemo za primjer Kinu; o Corona virusu se govori već jako dugo vremena, svakodnevno, konstantno i detaljno svi svjetski mediji izvještavaju o opasnosti i posljedicama

[6] Lobotomija... spomenut ćemo primjer „alžirske grupe", kada su se lokalni mediji usrdno utrkivali ko će više presuditi unaprijed za terorizam četiri bh. državljanina, na samo jedan inozemni moćni mig, što se ponavljalo ciklično. Potom su mediji nakon četiri godine „uništavila", nemanja dokaza nizašta, otpočeli neobičnu odbranu ovih zatočenika bez valjanih konkretnih, provjerenih i provjerljivih dokaza, "u dalekoj zemlji Kubi, u zatvoru mučilištu Guantanamo koji je pod vojnom jurisdikcijom SAD-a". Nanovo, opet, nema dokaza li protudokaza, bez empirije ili faktografije, svaki put upadajući u drajfusovsku zamku da će neko nevin biti jezovito mučen i napastovan, uz medijsku podršku i medijski bič božiji… prava medijska lobotomija…pogledati više detalja u knjizi Fahire Fejzić Čengić, *Medijska kultura u Bosni i Hercegovini,* Sarajevo: Connectum, 2009., str. 178-183.

[7] McQuail, D.: *Mass Communication Theory*, (6th edition) London, 2010. part II Theories.

tog virusa koji se pojavio u Kini, o broju oboljelih, broju žrtava, gradovima u kojima ima najviše oboljelih... dok s druge strane nijedan medij ne govori o genocidu nad Ujgurima u Kini, koji traje već godinama, i ako neka informacija o tome dođe do svjetske javnosti, ona bude povučena i obrisana velikom brzinom.[8] Zanimljivo. Zbog toga je od velike važnosti da svaki pojedinac njeguje svoj kritički um i svoju sposobnost da analizira informacije, ali i medije koje koristi za dobijanje informacija.

Zaključak

Da citiramo zgodan stav autorice Fejzić, koji je kao zlokuga najava ovoga što jest današnje novinarstvo prosto najavila prije skoro više od petnaest godina u spominjanoj knjizi *Medijska globalizacija svijeta:* „Ako se *factum etike* i humanost za koju smo sposobni, ali je nikada u cijelosti nismo ostvarili (Gadamer), izmaknu ispod *factuma novinarstva,* ono postaje korak bliže samodekadenciji, profesionalnom i općem urušavanju, prerasta u ‹novinarski barbarizam›, ili se diči klasičnim ‹solecizmima›“[9]. Nije li našoj sadašnjosti vrlo dobar naslov moguće izreći ako se jednostavno citira naslov jednog komunikološkog časopisa iz Hrvatske koji se naslovio kao temat: „Mediji kao središnji problem sadašnjosti“? Posebice oni u kojima neka etike, nema estetike, nema općih vrijednosti svijeta i, naprosto, nema profesionalnih etički neupitnih novinara i urednika. Samo tako ćemo pomjeriti višak ogledala koja nas kao izlomljena, a kako ih navodi Amin Maalouf, dodatno umaraju i fragmentiraju, slamajući *in continuo* opće vrijednosti svijeta.

Literatura:

Arendt, H.: *Istina i laž u politici*, Beograd, 1994.

Fejzić-Čengić, F.: *Stvarnost i mediji, vrijeme istrošenih ideologija*. Sarajevo: Dobra knjiga, 2016.

Fejzić-Čengić, F.: *Medijska kultura u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Connectum, 2009.

[8] „Tik Tok“ aplikacija koja je u kineskom vlasništvu je krajem 2019. obrisala video djevojke Firuze Aziz koja je govorila o genocidu nad Ujgurima u Kini. Svoj video je počela uputstvima o šminkanju, nakon toga je prešla na temu genocida.

[9] Pogledati u knjizi F. Fejzić: *Medijska globalizacija svijeta*, Sarajevo: Promocult: Oko, 2004., str. 207.

Kečo-Isaković, E.: *Izazovi mas-medija*. Sarajevo: DES, 2006.
Kelner, D.: *Medijska kultura*, Beograd, 2004.
Lorimer, R.: *Masovne komunikacije*. Beograd: Clio, 1998.
McChesney, R.: *Bogati mediji, siromašna demokratija-komunikacijske politike u mutnim vremenima*, Sarajevo: Šahinpašić, 2008.
McQuail, D.: *Mass Communication Theory*, (6th edition). London, 2010.
Radojković, M., Stojković, B.: *Informaciono komunikacioni sistemi.* Beograd: Clio, 2004.
Sinanović, A.: *Društvena odgovornost medija*. Sarajevo: Vesta, 2007.
Street, J.: *Mas mediji, politika i demokratija*, Zagreb, 2003.

PROMOTION OF SOCIAL VALUES BY EXERSICING MEDIA ETHICS

Fahira Fejzić-Čengić
Mustafa Sefo

Summary

Social perception and the understanding of the role and significance of the media and journalist in the society, as well as the media's and journalists' attitude toward the society and vice versa, can be examined and interpreted from almost every aspect of the social sphere. To examine this cause-and-effect relationship means to confirm that the society, together with all its fluctuations, affects the evolution and development of the media. It also means that the media affect and shape the society, social values, and the understanding of such values, depending on different factors and historical context. The impact of the media has always held a significant position in the society, especially in today's information society, whose distinguishing trait is that of omnipresence. Therefore, the question arises: is it possible to detach oneself from the media and the values they promote and survive in a world like that? The omnipresence of the media should imply the omnipresence of ethics, objectivity and journalist accountability as well, and promoting social values for the purposes of general well-being of the society is an integral part of being a journalist. Naturally, various factors, situations, and communication needs can bolster or marginalize different types of values, which can then immediately affect the public's understanding and perception of such values and information.

Key words: society, ethics, values, accountability, media, journalists

UDK 316.774: 34

Regulacija rada medija i zaštita javnosti pomoću dosljedne primjene medijskog prava

Mustafa Sefo
Fakultet političkih nauka
Univerzitet u Sarajevu

Mediji i pravo su u uskoj uzročno-posljedičnoj vezi od samog nastanka i početka djelovanja medija. Djeluju tako što se međusobno dopunjavaju i rad medija nije moguć bez pravnih regulacija, propisa i pravne zaštite. Medijsko pravo je grana prava i relativno mlada disciplina, pravna oblast koja se sastoji od skupa pravila koji propisuju rad sredstava za prijenos informacija bez obzira na način prijenosa (štampa, radio, televizija, film, knjiga, plakat, digitalni medij, PR, društvene mreže...). Propisi medijskog prava se primjenjuju na medijski sadržaj odmah nakon objave i disperzije u javnost. Ovakav sistem međusobno povezanih elemenata pravnog djelovanja bi trebao omogućiti i obezbijediti pravo na slobodu izražavanja, iznošenja vlastitog mišljenja, slobodu pristupa informacijama, zaštitu od klevete, potrebnu i zakonom propisanu cenzuru, zaštitu ličnih podataka (posebno na mediju društvenih mreža i pametnih telefona). S druge strane, medijsko pravo bi trebalo zagarantovati objektivan i nepristrasan rad medijima.

Ključne riječi: pravo, mediji, medijske slobode, regulacija, cenzura, informacije

Uvod

Poznato je da se svi društveni procesi odvijaju i realizuju putem određenog vida komunikacije, i na taj način informacije, podatke, činjenice, stvari i događanja činimo opštim i svima dostupnim, a na osnovu određenih pravnih propisa i normi, koje moramo poštovati kao komunikatori, i s druge strane kao recipijenti, bilo da je riječ o zakonom propisanim pravilima ili moralnim/etičkim načelima, tradicionalnim normama i običajima, što svakako varira od društva do društva, shodno državnom uređenju i stepenu razvijenosti društvenog morala. Informisana javnost predstavlja temelj demokratskog društva, a takvu javnost obezbjeđuju mediji koji rade i funkcionišu poštujući

principe objektivnosti i nepristrasnosti. Društveno uređenje i vlast također doprinose formiranju i razvoju informisane javnosti, a samim tim i demokratskog društva poštujući osnovna ljudska prava: pravo na davanje i primanje informacija, te primjenjujući ih u praksi.

2. Informisanje kao osnovno pravo svakog čovjeka

Svako društvo u skladu s komunikacijskim potrebama svojih građana, društvenim uređenjem i tradicijskim normama, datoj situaciji i okolnostima, historijskom trenutku, ali i preferiranom načinu komunikacije, donosi propise o tome kako i na koji način prenositi informacije. Propisi medijskog prava se primjenjuju na medijski sadržaj prije njegovog objavljivanja, prvo od strane urednika, i svakako nakon njegove disperzije u javnost od strane recipijenata i društvenih institucija, shodno tome kakve je utiske medijski sadržaj ostavio na recipijente, da li je zadovoljio njihove komunikacijske potrebe ili nije, da li je tema od društvenog značaja ili nije, radi li se o informisanju ili manipulaciji, da li se medij tokom proizvodnje tog sadržaja držao poštivanja ljudskih prava ili ih je narušio, da li je bilo vanjskih utjecaja na medije ili je medij radio autonomno?

„U svaki proces (izdanje novina, TV ili radio program) uključeno je više desetaka, ponekad i stotina pojedinaca. Svako od njih može da zaustavi ili izmijeni informaciju na njenom putu do auditorija, u ulozi je vratara. Urednici su u toj ulozi, jer upravo oni odlučuju koje će od informacija koje su na raspolaganju biti emitovane, a koje zanemarene.“[1]

Ovakav sistem međusobno povezanih elemenata pravnog djelovanja bi trebao omogućiti i obezbijediti (ukoliko toga u društvu nema) pravo na slobodu izražavanja, iznošenja vlastitog mišljenja, slobodu pristupa informacijama (ovaj aspekt je najmanje istražen i najviše se krši tako što se informacije čuvaju u tajnosti i sakrivaju, ili se kao nepotpune ili iskrivljene daju onima koje to zanima), zašitu od klevete, potrebnu i zakonom propisanu cenzuru, zaštitu ličnih podataka, posebno na medijima društvenih mreža i mobilnih telefona, emailova, što je čest predmet pravnih i komunikoloških diskusija u posljednje vrijeme.

Osim opštih, odnosno univerzalnih i neotuđivih prava čovjeka, *važno je istaknuti pravo na slobodu izražavanja i informisanja*. To nam govori da svi građani imaju pravo na slobodu govora i mišljenja, a time se isključuje pravo na širenje govora mržnje (vrlo primjetno na društvenim mrežama, aktivno višegodišnje/decenijsko djelovanje mnogih (lažnih) profila bez ikakvih pravnih sankcija za njih).

U Povelji o temeljnim pravima Evropske unije u članu 11. se navodi: *Svako ima pravo na slobodu izražavanja. Ovo uključuje pravo na slobodu mišljenja*

[1] Radojković, M., Stojković, B.: *Informaciono komunikacioni sistemi*. Beograd: Clio, 2004., str. 33.

te primanja i davanja informacija i ideja bez uplitanja tijela vlasti i bez obzira na granice. Poštuju se sloboda i pluralizam medija.[2]

John Stuart Mill u knjizi On Liberty iz 1859. godine navodi da je sloboda izražavanja važna, ne samo zato što svako od nas ima pravo da iznese svoje mišljenje javno nego što i društvo u kojem živimo ima pravo čuti različita mišljenja.[3]

Za slobodu izražavanja i slobodu medija važna je uloga svih medija, posebno masovnih, uzevši u obzir njihov značaj koji imaju za masovno društvo, globalno svjetsko uređenje i hiperprodukciju informacija.

„Štampa ima bitnu ulogu u demokratskom društvu. Iako ne smije prekoračiti određene granice, naročito kada su u pitanju ugled i prava drugih, njezina dužnost je da saopštava informacije i ideje o svim pitanjima od javnog interesa, u skladu sa svojim obavezama i odgovornostima. Ne samo da ona ima zadatak da prenosi takve informacije i ideje, već i javnost ima pravo da iste prima. U suprotnom, štampa ne bi bila u stanju obavljati svoju bitnu ulogu čuvara javnog interesa“[4]

Putem adekvatne i potpune primjene slobode govora i slobode primanja informacija, mogu se riješiti razni društveni problemi i premostiti mnoge barijere bazirane na predrasudama kojima je uzrok neznanje i nedovoljna upućenost o raznim društvenim pojavama, promjenama, društvenim kretanjima, manjinskim grupama, potrebama zajednice, a koje su uzrokovane nedovoljnom ili neadekvatnom primjenom ovih sloboda. Određenim društvenim grupama i pojedincima je, neustupanjem i nedavanjem medijskog prostora, onemogućena prezentacija samih sebe javnosti putem medija i zbog toga javnost formira različite oblike predrasuda o tim grupama i pojedincima, baziranih na nepotpunim, neistinitim ili poluistinitim informacijama o njima (rasizam, neonacizam, islamofobija, prava djece, osobe sa teškoćama u razvoju, migrantska populacija itd).

Način izražavanja novinara i stil pisanja i izvještavanja je jako bitan faktor. To znači da novinar, odnosno medij, mora prilagoditi medijski sadržaj interesima publike, njihovom nivou svijesti o određenim pitanjima ili društvenim pojavama. Ako publika nije zainteresovana za određene teme o kojima medij izvještava, onda vijest neće imati nekog velikog odijeka, a također ako na neadekvatan način izvještavamo o temama koje su publici zanimljive, onda opet vijest neće imati odijeka u javnosti.

---

[2] Evropska unija, Povelja Evropske unije o temeljnim pravima, Strasbourg (12. 12. 2007.)

[3] Cvetanoski, I.: Sloboda izražavanja kao ljudsko pravo, 2016. retrieved 20, august 2019., from https://www.media.ba/bs/magazin-novinarstvo/sloboda-izrazavanja-kao-ljudsko-pravo

[4] Džubur, J.; Nukić, N.; Mitrović, Lj. : *Specijalni izvještaj o položaju i slučajevima prijetnji novinarima u Bosni i Hercegovini*, Banja Luka: Institucija ombudsmena za ljudska prava Bosne i Hercegovina, 2017., str. 18.

S druge strane, medijsko pravo bi trebalo zagarantovati objektivan i nepristrasan rad medija, kako javnim servisima, tako i onim komercijalnog i privatnog karaktera. Jako je važna autonomija medija, odnosno autonomija informaciono-komunikacijskog sistema u odnosu na druge društvene sisteme koji čine društvo; „Ako dominira politički sistem, onda medij postaje transmitor političke moći; ako dominira ekonomski, onda dominira i komercijalni aspekt u odnosu na primarni informativni karakter.“[5] Represivan pristup države, s bilo kojeg aspekta, medijima ne omogućava objektivan rad. Tada javnost nema priliku da se putem medija informiše o obimu i značaju društvenih pojava bitnih za cijelo društvo.

3. Odgovornost i obaveze novinara

Novinari se tokom istraživanja određenih tema moraju držati i pravila saslušanja dvaju suprotstavljenih izvora, ili čak više njih, i čuti šta dvije suprotstavljene strane kažu o istom događaju, te na osnovu dobijenih informacija na krajnje objektivan način napraviti vijest i obavijestiti javnost o tome. Ukoliko se o nekoj temi ili pojavi javnost informiše na profesionalan način, tada, kao što smo naveli, javnost ima priliku da se edukuje o, do tada, njima nepoznatim pojavama, a ako se izvještava neobjektivno i zauzimanjem jedne strane, tada dolazi do proizvodnje predrasuda i neispunjavanja cilja izvještavanja, tj. rješenja problema i postojanja informisane javnosti.

Informacija predstavlja ključni resurs savremenog doba. Posjedovanje informacija od krucijalne važnosti predstavlja apsolutnu moć, i nadmoć nad onima koji u tom trenutku nemaju tu informaciju, ili je dobiju sa zakašnjenjem, ili nepotpunu. Sama ova situacija, i činjenica, da jedni posjeduju informacije a drugi ne, ili do njih ne mogu doći, ili samo djelomično, dovodi do pitanja zašto je to tako, koji su razlozi tome, koje su to barijere koje onemogućavaju svima da saznaju ono što žele o svijetu koji ih okružuje, te šta je sa pravima svakog čovjeka na davanje i primanje informacija? Koji je razlog tome da određeni medij čuva informacije za sebe i ne želi ih učiniti dostupnima javnosti i drugim medijima? Monopol na informacijama i medijima? Zakoni uredno definišu navedeno, ali, nažalost, u praksi, kako na lokalnom, regionalnom, tako i globanom nivou, nije tako. Primjena sloboda novinara i medija za istraživanjem i izvještavanjem o određenim temama u nekim slučajevima nije moguća. Nerijetki su primjeri kršenja kako, s jedne strane, medijskih sloboda, tako i, s druge strane, kršenja prava recipijenata na informisanje. Medijske slobode ne bi trebale biti ograničene ni cenzurom niti autocenzurom vlasnika medija, ili biti usmjeravane njihovim in-

[5] Radojković, M.; Stojković, B.: *Informaciono komunikacioni sistemi*. Beograd: Clio, 2004., str. 37.

teresima. Sami mediji i medijski uposlenici trebaju biti zaštićeni od prisilne cenzure, autocenzure, svih vrsta pritisaka, vanjskih i unutrašnjih, koji krše ili vode kršenju prava na davanje i primanje informacija. Mediji su, gledajući iz pravnog aspekta, obavezni da izvještavaju tačno, potpuno i blagovremeno, o važnim događajima koji se tiču javnog interesa i dobrobiti cjelokupnog društva, uz maksimalnu objektivnost i nepristranost prema događajima o kojima izvještavaju. U vremenu brzih, i često nepotpunih ili lažnih vijesti distribuiranih većinom putem interneta, ponekad dolazi do nepoštivanja ove pravne obaveze medija.

„Sa uvećanjem tehničko-tehnoloških mogućnosti, posao istinosnosti poruka i novinarskih informacija, umjesto da se uveća, smanjuje se kao nevjerovatna obrnuta proporcionalnost. Tako će se pokazati da su današnji profesionalni uratci, informacije ili poruke što su dostupnije i raširenije, to su manje istinite i manje profesionalno epistemične, kako to nalažu *vječita pravila* profesionalizma.“[1]

Mediji predstavljaju posrednike i transmitore za prijenos informacija, od izvora informacije ka primaocima te se na tom putu susreću s raznim faktorima čiji se utjecaj direktno odražava na prirodu informacije, njen sadržaj, ali i rad medija; počev od dostupnosti izvora informacije novinaru, volje izvora informacije da je podijeli s novinarom, selekcije informacija koje prvo vrši novinar na terenu, a nakon toga urednici u redakcijama, cenzure i autocenzure (novinara i medija), pa do načina (audio, vizuelno, pisano...) na koji će se disperzirati u javnost i vrste medija putem kojih će se prenijeti informacije. Na osnovu zakonskih propisa i načela medijskog prava, ali i etičkih i moralnih principa, jako je važno da se novinari i urednici tokom svoga rada drže načela objektivnosti i nepristrasnosti. Različita uređivačka i vlasnička politika medija (privatni – komercijalni, državni – javni servisi: osnovan, kontrolisan i finansiran od javnosti) odražava se na rad medija, medijske sadržaje, ciljeve koje nastoje ispuniti, i na prisutnost navedenih načela. Također, državno uređenje kao neizostavan faktor uveliko utječe na djelovanje i praktičnu primjenu medijskog prava. U demokratski uređenim društvima mediji bi trebali raditi u službi javnosti, tj. svojih građana, i glavni zadatak im je nepristrasno i objektivno informisati građane o svim dešavanjima, te svakako zadovoljiti komunikacijske potrebe građana i na taj način riješiti pitanja koja su od značaja za cijelo društvo, dok u diktatorski uređenim društvima kod medija je vidljiva, ne informacijska, nego propagandna uloga tih uredbi. Ovo sve potvrđuje ne/primjenu kako osnovnih ljudskih prava za informisanjem, tako i propisa medijskog prava. Stoga svaki medij treba u svojoj redakciji imati zaposlenog barem jednog pravnika, specijalistu iz oblasti

[1] Fejzić-Čengić, F.: *Stvarnost i mediji, vrijeme istrošenih ideologija*. Sarajevo: Dobra knjiga, 2016., str. 85.

medijskog prava, koji će detaljno provjeriti svaku vijest prije njenog puštanja u javnost, kako bi se spriječilo izlaganje tog medija eventualnim pravnim sankcijama zbog povreda nekih prava, koje bi se mogle naći u toj vijesti.

4. Zaključak

Propisi savremenih demokratskih društava se temelje i tumače na činjenici slobode govora, izražavanja, primanja i davanja informacija. Na taj način društvo čine informisani građani koji raspolažu svim potrebnim i relevantnim informacijama, kako bi se na osnovu toga mogli orijentisati i djelovati u sredini u kojoj se nalaze. Informisanost građana je zagarantovana nizom pravnih i zakonskih propisa, zakona o medijima, te kaznenim zakonima ukoliko se navedeni propisi ne poštuju. Opskrba javnosti informacijama je zakonska obaveza svakog medija, privatnog ili javnog, a obaveza države je da pravnim i zakonskim propisima to osigura.

Bez medija naš svakodnevni život gotovo da nije moguć. Postali smo ovisnici o medijskim sadržajima (ali kakvim?) koje neprestano konzumiramo i oni se odnose na sve aspekte našeg života, koji uveliko, i na indirektan ali jako efikasan način i regulišu.

„Informacijsko društvo je svuda oko nas. Ono radi i za nas i protiv nas, čini se, istovremeno. Tehnologije i kompjuteri, telekomunikacije, zapravo, određuju naš život, sa ili bez naše volje. Medijske generacije su odavno odrasle i misle i žive po uputama medija, više od onih koji misle da mogu ostati u svijetu izvan medijskog svijeta.“[2]

Manipulacija informacijama koja se direktno odražava na građane određenog društva radi se s ciljem onemogućavanja primanja potpunih, tačnih i provjerenih informacija na osnovu kojih građani ne mogu, ili se teško orijentišu i djeluju u društvu. To se ogleda u vidu pritisaka na medije koji su nerijetko vidljivi, što od vlasti, što od određenih interesnih grupa. Stoga, medijsko pravo bi trebalo biti univerzalno u cijelom svijetu, svim društvima i svim društvenim uređenjima, baš kao i sve ostale medijske i pravne discipline.

Literatura:

Evropska unija, *Povelja Evropske unije o temeljnim pravima*, Strasbourg (12. 12. 2007.)

[2] Kečo-Isaković, E.: *Izazovi mas-medija*. Sarajevo: DES, 2006., str. 192.

Fejzić-Čengić, F.: *Stvarnost i mediji, vrijeme istrošenih ideologija*. Sarajevo: Dobra knjiga, 2016.

Fejzić-Čengić, F.: *Medijska kultura u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Connectum, 2009.

Kečo-Isaković, E.: *Izazovi mas-medija*. Sarajevo: DES, 2006.

Lorimer, R.: *Masovne komunikacije*. Beograd: Clio,1998.

Radojković, M.; Stojković, B.: *Informaciono komunikacioni sistemi.* Beograd: Clio, 2004.

Sinanović, A.: *Društvena odgovornost medija*. Sarajevo: Vesta, 2007.

Spahić, B.; Šačić, N.: *Novinarstvo u funkciji ljudskog napretka*. Sarajevo: Internews BiH, 2004.

Cvetanoski, I.: *Sloboda izražavanja kao ljudsko pravo*, 2016. retrieved 20, august 2019., from https://www.media.ba/bs/magazin-novinarstvo/sloboda-izrazavanja-kao-ljudsko-pravo

Džubur, J.; Nukić, N.; Mitrović, Lj.: *Specijalni izvještaj o položaju i slučajevima prijetnji novinarima u Bosni i Hercegovini*. Banja Luka: Institucija ombudsmena za ljudska prava Bosne i Hercegovine, 2017., str. 18.

CONTROL OVER THE FUNCTIONING OF THE MEDIA AND PROTECTION OF THE PUBLIC TROUGHT CONSTANT IMPLEMENTATION OF MEDIA REGULATIONS

Mustafa Sefo

Summary

The media and law are in a causal connection from the very beginning of the media's activity. They work by complementing each other and the work of the media is not possible without legal regulation and protection. Media law is a branch of law that is a relatively young discipline and a legal field that consists of a set of rules that prescribe the work of the means of transmission of information regardless of the way of transmission (press, radio, television, film, book, poster, digital media, PR, etc.). The media law regulations apply to media content immediately after publication and broadcasting to the public. Such a system of interrelated elements of legal action should provide and assure freedom of speech, expression and defamation, freedom of access to information, necessary and legally prescribed censorship, protection of personal data (in particular, social network media and smart phones). On the other hand, media law should guarantee objective and impartial work to the media.

Key words: law, media, media freedom, regulation, censorship, information

DEVETI NAUČNI SKUP BOSANSKOHERCEGOVAČKA DRŽAVA I BOŠNJACI*

* Ova rubrika sadrži pristigle referate sa Devetog naučnog skupa „Bosans kohercegovačka država i Bošnjaci“ koji je održan 27. aprila 2019. u „Preporodovim“ prostorijama.

UDK 94 (497.6) „1939“

Pamćenje i vrijeme: Sporazum Cvetković − Maček (1939.) u historijskoj perspektivi

Safet Bandžović
Institut za historiju
Univerzitet u Sarajevu

Jugoslavenska državna zajednica je bila „rezultat međunarodnih okolnosti“ 1918., jedan od izraza ishoda Prvog svjetskog rata i versajskih mirovnih rješenja, složena tvorevina na mapi „nove Evrope“, sastavljena od većinskih „matičnih naroda“ (Srba, Hrvata i Slovenaca), te brojnih nacionalnih i vjerskih manjina, u neujednačenom položaju, sa različitim pravima i nadanjima. Počivala je na nestabilnim temeljima, sa maglovitom budućnošću. Interpretacije akta o „brzom ujedinjenju“ ostale su predmet nesporazuma. Sukob između pobornika antagonističkih nacionalnih ideologija oko vizije države, bio je najteži unutrašnji problem. Bosna i Hercegovina je nakon 1918. zadržala, preko Zemaljske vlade do jula 1921., a potom Pokrajinske uprave, neke oblike autonomnosti. Pokrajinska uprava djeluje do februara 1924., kada se, shodno odredbama Vidovdanskog ustava (1921.), u državi zavodi centralizacija uprave. BiH je izdijeljena na šest oblasti, podređenih vladi u Beogradu. Teritorija BiH je podijeljena 1929. između Drinske, Vrbaske, Primorske i Zetske banovine. Njen status je bio ovisan o projekcijama režima, kao i o međusobnim srpsko-hrvatskim političkim odnosima, što se manifestiralo i tokom stvaranja Banovine Hrvatske (1939.) i određivanja njenih granica, kao i u kombinacijama oko daljeg teritorijalnog preustrojstva države. Srpski i hrvatski političari nisu bili spremni da prihvate stvaranje posebne „bosanske banovine“, kako su tražili muslimanski predstavnici. Teško naslijeđe pokušaja da se riješi unutrašnje uređenje zemlje imalo je znatnog utjecaja na podjele i konflikte 1941. na prostoru okupirane Jugoslavije. Ona se, pokazuje njena složena historija (1918.−1991.), i pored izmjene više oblika društvenog i državnog uređenja („stara” i „nova”; „monarhistička“ i „socijalistička“), traženja „formule održivosti“, s prigušenim nacionalizmom, nije uspjela okušati kao istinski demokratska država i zajednica naroda. Mnoge događaje iz njene historije, kao i Bosne i Hercegovine, teško je potpunije shvatiti ako se o njima ne govori u širem kontekstu, iz dublje perspektive − ugla procesa dugog trajanja i njihovih stvorenih, dramatičnih čvorišta. Prošlost i savremenost su nerazdvojne, jedna tumači drugu.

Ključne riječi: Kraljevina Jugoslavija, politika, Bosna i Hercegovina

Multiperspektivno istraživanje prošlosti iziskuje uvažavanje i novih iskustava, sadržanih u protoku vremena, prisutnih u svijesti savremenika, pa i historičara, „kao čeda svoje epohe“, svjesnog postojanja različitih historijskih perspektiva.[1] Jugoslavenska državna zajednica (Kraljevina SHS), nastala „kao plod djejstva više uzajamno isprepletenih činilaca“, prolazila je kroz različite krize. Srbi, Hrvati i Slovenci, po kojima je država prvobitno nazvana 1918., bili su „može se reći, vlasnici ili titulari Kraljevine, kako iz samog njenog imena logički i pravno sledi“.[2] Nacionalna politika promovirana Vidovdanskim ustavom o postojanju jednog naroda s tri imena, u praksi se izražavala kao „srpska supremacija nad ostalim konstituentima“.[3] Sistem centralizma postao je faktor destruiranja države. Njen opstanak ovisio je poglavito o golemoj policijskoj mreži, izvanrednim zakonskim mjerama protiv disidenata, te vojnoj sili čvrsto u srpskim rukama.[4] Diktatura kralja Aleksandra I Karađorđevića, zavedena 1929., temeljila se na iluzijama da je decenija života u Kraljevini dovoljno dug period nakon kojeg se moglo prići oživotvorenju nove ideologije. Država je dobila ime Kraljevina Jugoslavija, „plemenska“ imena su potisnuta. Zabranjen je rad političkim strankama i udruženjima s nacionalnim obilježjima. Uspostavljena je „država prerađene prošlosti“. Razvijan je mit o jugoslavenskoj naciji, jedinstvenom psihičkom tipu Jugoslavena, kontinuitetu jugoslavenske ideje od davnina.[5] Kralj Aleksandar je vjerovao da će većina stanovništva, integrirana u jugoslavenstvo, nakon svih političkih tenzija i različitosti interesa, državu „discipline i reda“ prihvatiti kao svoju. Htio je biti kralj Jugoslavena. Nametano je političko i integralno jugoslavenstvo koje je bilo pokušaj ideološkog prikrivanja velikosrpske hegemonije.[6] Uvođenje novog regionalizma, kojim

[1] Petranović, B.; Zečević, M.: *Agonija dve Jugoslavije*, Beograd, 1991., 71; 123-155. I preko površnog izučavanja historije, iznenadimo se koliko ima „analognih, pa i identičnih situacija s našima, iz ovog vremena u kojem živimo” – prema: Selimović, M.: „Roman i istorija“, *Zbornik radova posvećenih uspomeni Salke Nazečića*, Sarajevo: Filozofski fakultet, 1972., 93-95.

[2] Bakić, J.: *Jugoslavija: razaranje i njegovi tumači*, Beograd, 2011., 366.

[3] Upor. Petranović, B.: *Jugoslovensko iskustvo srpske nacionalne integracije*, Beograd, 1993., 27; S. Đukić-B. Kršev, „Bezbedonosne karakteristike Kraljevine Jugoslavije (1918−1941)“, *Diplomatija i bezbednost*, br. 2, Beograd, 2018., 145.

[4] Sadkovich, J.: *Italija i ustaše 1927.−1937*., Zagreb, 2010., 25.

[5] Upor. Redžić, E.: *Nacionalni odnosi u Bosni i Hercegovini 1941−1945. u analizama jugoslavenske istoriografije,* Sarajevo 1989., 11-12; Dimić, Lj.: „Država, integralno jugoslovenstvo i kultura“, *Književnost*, br. 1-3, Beograd, 1994., 207; Perović, L.: *Ljudi, događaji i knjige,* Beograd, 2000., 98.

[6] Neki vodeći hrvatski političari (A. Trumbić) predlagali su još u ljeto 1917. da se buduća država zove Jugoslavija, ali su srpski političari (S. Protić) odgovarali da je to ime „vještačko“,

je zamijenjen „vidovdanski“ („oblasni“), izvršeno je pod utjecajima savezničkih zemalja, koje su tražile od kralja Aleksandra da učvrsti državno jedinstvo, ali i da decentralizira upravu. Umjesto na ranije 33 oblasti, država je, primjenom *Zakona o nazivu i podeli Kraljevine na upravna područja* (1929.), razbijanjem historijskih cjelina i brisanjem njihovih granica, podijeljena na devet banovina, navodno obrazovanih u ime saobraćajnih, ekonomskih i upravnih rješenja. Srbi su imali većinu u šest banovina, mada su činili 42% stanovništva države. Od kralja „darovani“ Oktroirani ustav 1931. formalno je označio kraj otvorene diktature. Tim ustavom kralj je osigurao sebi još jači položaj nego Vidovdanskim. U takvim uslovima počelo je izvjesno oživljavanje političkog života.[7]

Brojni srpski političari iz „preka“ bili su „monarhističkiji i militarističkiji“ od radikala u Srbiji. Još se početkom XX stoljeća među Srbima u Austro-Ugarskoj držalo da je Srbija „najmjerodavniji faktor u srpskom narodu za prosuđivanje srpskih interesa“. Od potiskivane manjine u Monarhiji postali su 1918. „vladajući narod“, identificirali su se sa „zajedničkom državom“ i podržavali su politiku državnog vrha. Milan Srškić, jedan od prvaka bosanskih radikala, zalagao se „da Bosna i Hercegovina, kao pokrajinska individualnost i kao geografski pojam, treba za navijek da nestane“, da je „pitanje BiH riješeno ulaskom srpske vojske u te zemlje“. Politike srpskih građanskih stranaka u BiH, bez obzira na programske razlike, imale su u biti isti zadatak: jačanje nacionalne samosvijesti i vezivanje Srba u BiH za Srbiju, te utvrđivanje BiH kao „srpske zemlje“. Krupni kapitalisti Srbije, pak, iznosi Enver Redžić, nisu to gledište potvrđivali ulaganjem svoga kapitala u privredni razvoj BiH. S podjelom teritorije BiH 1929. na Vrbasku, Primorsku, Drinsku i Zetsku banovinu, Bošnjaci nisu imali većinu ni u jednoj od njih, iako je Sarajevo postalo banovinski centar.[8] Robert Villiam Seton-Watson, britanski historičar i publicist, nakon povratka iz Jugoslavije, u londonskom „The Timesu“ naveo je podjelu BiH kao jednu od mana novog državnog ustrojstva, opisujući je i kao mjeru uperenu protiv „muslimanskog ele-

nastalo na Zapadu „kao napereno protiv srpskog imena“, pa ga „narod istočnih krajeva ne mari“. Tako je 1918. usvojen kompromisni naziv nove države – vidi: M. Imamović, *Knjiga pamćenja,* Sarajevo, 2013., 414.

[7] I. Žebec Šilj, „Pregled općeg političkog stanja u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca, kasnije Kraljevini Jugoslaviji“, *Studia lexicographica*, br. 22, Zagreb, 2018., 37.

[8] Petar Živković, predsjednik vlade, tokom posjete Sarajevu u avgustu 1930. isticao je, pak, da Drinskoj banovini i Sarajevu, zbog njihovog „centralnog položaja“ i zastupljenosti „svih vjeroispovijesti našeg naroda“, pripada posebna uloga u „sprovođenju jugoslavenske ideje i misli“ – prema: Z. Hasanbegović, „Jugoslavenska muslimanska organizacija od uvođenja diktature kralja Aleksandra do Sarajevskih punktacija (1929.−1933.)“, Pilar, br. 2, Zagreb, 2010, 18.

menta koji je već ionako teško pogođen ekonomski, asimilacijom i od provoditelja pansrbizma smatran jeftinim plijenom". Nakon zavođenja diktature 1929. njegovo razočaranje s političkim režimom neprestano je raslo.[9]

Vrbaska banovina je u režimskim projekcijama imala posebno mjesto. Kralj Aleksandar je ukazivao Svetislavu Tisi Milosavljeviću, novoimenovanom banu ove banovine, u prvoj audijenciji 12. oktobra 1929., da mu u toj banovini predstoji „veliki nacionalni rad": „Tamo su Srbi u većini i to najbolji Srbi u pogledu ljubavi prema otadžbini i patriotizmu uopšte, ali među tamošnjim muslimanima i Hrvatima ima još uvek pojedinaca i manjih grupa, koje se ne mogu pomiriti sa novim faktičkim stanjem. I zato, i na tom polju imate posla. Pokušavajte održati dobre odnose sa tim nezadovoljnim elementima i pridobijajte ih polako sa ideju državnog jedinstva, a tamo gde treba sprečavati štetnu akciju budite odlučni ne popuštajte i lomite je u korenu, ne upuštajući se u frontalnu borbu".[10] Vrbaska banovina obuhvatala je zapadnu Bosnu, banijski srez Dvor i dvije manje ličke opštine iz sreza Korenica. U ovoj banovini, u 24 sreza, prema popisu 1931., živjela su 1.037.382 stanovnika: pravoslavnih − 600.529 (57,9%), muslimana − 250.265 (24,1%), rimokatolika − 172.787 (16,6%) i pripadnika ostalih vjera − 13.801 (1,4%). Privilegiran politički tretman i znatne dotacije omogućili su banskoj upravi da počne ambicioznu ekonomsku i kulturnu djelatnost.[11]

Pokušaji integracije države bili su vezani za faktor sile, apsolutizaciju norme, nametnutu ideologiju bez masovne osnove, propagandne kampanje i mehaniku ponavljanja neprihvatljivih ideja. Nauka u službi jugoslavenske politike i osmišljavanja jugoslavenskog identiteta, opterećena srpskim etničkima atributima, bila je, zapravo, „kruta fiktivna konstrukcija koja je imala malo veze sa političkim zahtevima i potrebama nesrpskih etničkih zajednica u Jugoslaviji". Duga politička kriza reflektirala se na mnoge sfere društvenog života. Problemi su se gomilali. Ljubomir Davidović, šef Demokratske stranke, zagovara 1933. da BiH, u eventualnom preuređenju države, bude četvrta savezna jedinica, mje-

[9] Seton-Watson, H.:"Robert William Seton-Watson i jugoslavensko pitanje", *Časopis za suvremenu povijest*, br. 2, Zagreb 1970., 94; Gašić, R.: *Beograd u hodu ka Evropi: kulturni uticaji Britanije i Nemačke na beogradsku elitu 1918–1941,* Beograd, 2005., 26-27.

[10] Opšir. Bandžović, S.: „Čija je Banjaluka", *Naši dani,* br. 1014, Sarajevo, 26. april 1991.; Isti, „Bosanska krajina, Srpski kulturni klub i ideologija četničkog pokreta", *Behar*, br. 48-49, Zagreb, 2000., 11-15; S. Milosavljević-Tisa, *Moji razgovori sa Kraljem*, Banjaluka, 1996., 29; opšir. Z. Pejašinović, *Ban Milosavljević:priča o čovjeku koji je Banjoj Luci obistinio ime*, Banjaluka, 2004.; Radojević, M.: *Vrbaska banovina u vreme šestojanuarskog režima: državno-pravne rasprave,* u: *Svetislav -Tisa Milosavljević*, Banjaluka, 2005., 37-48.

[11] Opšir. Vojinović, P.: *Vrbaska banovina u političkom sistemu Kraljevine Jugoslavije,* Banjaluka, 1997.

šovita i prelazna, pored tri izrazito etničke, formirane oko Beograda, Zagreba i Ljubljane: „/BiH/ ili će Srbe i Hrvate istinski ujediniti, ili će ih teško zakrviti. Jedni i drugi tu treba da sviju svoje male zastave, dok se iz rada na narodnom blagostanju ne izdigne jedna nova velika zastava. Ja nisam delio neka gledišta o Bosni i Hercegovini moga prijatelja Ljube Stojanovića, ali mi iz glave nikad nije izlazila njegova tvrdnja: da između Srba i Hrvata nema razumnog razgraničenja. Pravo postavljene međe tu nema do preko grobova. Zato više od svega želim da Bosna i Hercegovina, živa i zdrava, ostvari ne među nego most". Nastojanja da se postigne uravnoteženost u političkoj zbilji nisu dovodila do pravih rezultata.[12] Beograd i Zagreb su bili centri okupljanja opozicionih prvaka, prije svega, zbog različitih shvatanja glavnih državnih i nacionalnih pitanja.[13] Opozicija u Srbiji: demokrati, zemljoradnici i radikali, potom na drugoj strani Hrvatska seljačka stranka (HSS) Vladka Mačeka i Samostalna (Pribićevićeva) demokratska stranka, „gušili" su se u dugim razgovorima, kako da se iziđe iz labirinta. Hrvati su tražili preko Mačeka, svog vodećeg političara, sporazum o podjeli vlasti i teritorije. Srpske demokratske stranke daju naglasak na demokratizaciju koja treba otvoriti put za rješavanje spornih pitanja. Propast koncepcije integralnog jugoslavenstva naslućivan je od 1935., kada je nakon ubistva kralja Aleksandra 1934., obnovljen parlamentarni i politički život. Da bi primorao vladu na popuštanje, Maček se okrenuo srbijanskoj Udruženoj opoziciji koju je knez Pavle Karađorđević, namjesnik (regent) koji je uzurpirao vladarske funkcije, težio da marginalizira. Rezultat pregovora između predstavnika Udružene opozicije (Zemljoradnička stranka, Radikalna oko Glavnog odbora i Demokratska) i Seljačko-demokratske koalicije, koju je predvodio Maček, bilo je zaključivanje

[12] Petranović, B.: *Unutrašnje i međunarodne pretpostavke raspada dve Jugoslavije,* Filozofija i društvo, IV, Beograd, 1994., 129; Dujmović, S.: „Srpsko građanstvo Bosne i Hercegovine prema sporazumu Cvetković-Maček„ *Tokovi istorije*, br. 1-2, Beograd, 2005., 54. Profesor Dragoljub Jovanović govorio je, još prije ubistva hrvatskih predstavnika u Skupštini, da su nacionalne razmirice „skupštinu pretvorile u cirkus, vladu u komediju, državu u ludnicu i tako otvorile vrata ličnom režimu vlasti u zemlji". Uputio je ovakvo upozorenje srpskoj javnosti: „Pošteni Srbi, naročito Srbijanci, treba da znaju kako stoji stvar sa hrvatskim pitanjem... Oni moraju znati da su Hrvati pre rata imali skupštinu (Sabor) u Zagrebu, da su njihovi sinovi služili vojsku u Hrvatskoj, da je postojala Kraljevina Hrvatska i Slavonija. Mi moramo priznati da danas, u slobodnoj svojoj državi Hrvati ne smeju imati manje. A u mnogim stvarima oni danas imaju manje nego pre". Trebalo je, dakle, naći rješenje da „državna zajednica ostane, a da ipak svaki od naših naroda bude svoj na svome, da bude gospodar u svojoj kući" – prema: Ivanović, D.: „Iskustvo s prvom Jugoslavijom", *Republika*, br. 312-313, Beograd 1.−31. juli 2003.

[13] Dobrivojević, I.: „Prilog proučavanju sučeljenih percepcija − Hrvati i Srbi o Kraljevini Jugoslaviji", *Tokovi istorije*, br. 3, Beograd, 2009., 192.

„Narodnog sporazuma" 1937. u Farkašiću kod Petrinje. Postignuta je saglasnost o nespornim pitanjima budućeg ustava (zajednička država, monarhija, građanske i političke slobode, onemogućavanje majorizacije). Pitanja unutrašnjeg uređenja države prepuštena su ustavotvornoj skupštini koja bi se sazvala nakon dolaska opozicije na vlast.[14]

Multietnička država je bila „teško ostvariva umnost". Suprotnosti hrvatskih i srpskih pogleda dobijali su za druge nacionalne zajednice i „pričin međusobnog nadmetanja oko hegemonističkog položaja".[15] Krajem 1936. pod uticajem vodećih intelektualnih i poslovnih srpskih krugova, članova raznih političkih stranaka i ubjeđenja, došlo je do osnivanja Srpskog kulturnog kluba (SKK) sa zadatkom djelatnosti, kako je stajalo u njegovim pravilima, na njegovanju „srpske kulture u okviru Jugoslavije".[16] Uloga SKK bila je, međutim, primarno politička. Ideolozi SKK su tvrdili da je jugoslavenstvo proisteklo iz „teške političke nužde", jer su u Evropi mogle opstati samo veće državne zajednice. Krajem 1937. SKK je, prema sudu svog čelništva, bio izričit u smislu svojih zadataka: „Srbi sačinjavaju polovinu stanovnika Jugoslavije i nastanjuju najuglednije jugoslovenske oblasti, od Timoka i Vardara do Jadranskog mora. Oni imaju državotvornu tendenciju i vojničke ambicije, a praktično su najistrajniji. Mi nalazimo da je dužnost svakog Jugoslovena da pomogne da se dobre srpske osobine razviju do krajnje granice mogućnosti jer svesno i jako srpstvo predstavlja najsigurniju odbranu Jugoslavije".[17] SKK je težio da bude stožer političkog okupljanja i

[14] U osnovi sporazuma bili su zahtjevi za rješenje hrvatskog pitanja, ukidanje Ustava („Oktroirani ustav" iz 1931.) i donošenje privremenog osnovnog zakona kojim bi u Jugoslaviji bili zajamčeni narodni suverenitet i demokratija – vidi: Dubravica, B.: *Hrvatska u Kraljevini SHS/Jugoslaviji,* 38; D. Tošić, *Višegodišnje traženje izlaza iz ćorsokaka*, http://www.danas.rs/danasrs/feljton/visegodisnje_trazenje_izlaza_iz_corsokaka.24.html?news_id=98443.

[15] F. Tuđman, *Bespuća povijesne zbiljnosti: rasprava o povijesti i filozofiji zlosilja*, Zagreb, 1989., 475.

[16] Ovaj klub je imao 70 osnivača, među kojima je bilo 22 univerzitetska profesora, šest visokih državnih dužnosnika, sedam sudija i dva visoka oficira vojske Kraljevine Jugoslavije. Predsjednik SKK bio je Slobodan Jovanović, univerzitetski profesor i historičar, potpredsjednici advokat Nikola Stojanović i književnik Dragiša Vasić, a sekretar historičar Vasa Čubrilović – vidi: Regan, K.: „Srpski kulturni klub i Banovina Hrvatska"*, Časopis za suvremenu povijest***,** br. 2, Zagreb, 2008., 401-403; Anđelić, T.: „Četiri Jugoslavije Vase Čubrilovića, feljton", *NIN,* br. 2062, Beograd, 6. juli 1990**.**

[17] Milošević, B.: *Prvih deset godina 1987−1997,* Beograd, 1997., 41. SKK je, u okviru svojih pravila, proglasio sljedeće: „Bilo bi pogrešno misliti da samo neko ko je prestao da bude Srbin, Hrvat ili Slovenac, može da bude dobar Jugosloven. Naprotiv, samo neko ko je bio i ostao dobar Srbin, dobar Hrvat, dobar Slovenac može da bude i dobar Jugosloven" – prema:

glasnogovornik srpskih interesa. Ekstremni nacionalizam zadobija „jedinstveni duhovni ornat".[18] „Država pre svega", bila je parola SKK. Sve oblasti u kojima su Srbi živjeli, bez obzira na sve podjele „već izvršene ili koje će se izvršiti", označene su za srpske.[19] SKK je BiH tretirao kao „srpsku zemlju", a Srbe u njoj kao budne čuvare nacionalne svijesti.[20]

Nacionalne ideologije Srba i Hrvata pokazivale su aspiracije na BiH i Bošnjake davno prije austrougarske okupacije 1878. godine. [21] Pojmom Herceg-Bosna od kraja XIX stoljeća koriste se neki hrvatski intelektualci, kako bi zamijenili opšteprihvaćeni pojam Bosna i Hercegovina.[22] U srpsko-hrvatskim spo-

---

Helfant Budding, A.: „Srpski nacionalizam u XX veku", u: *Milošević vs Jugoslavija,* knj. 1, Beograd, 2004., 53.

[18] Plenča, D.: „Reinkarnacija ustaškog i četničkog pokreta", u: *Zločini u Bosanskoj Krajini za vrijeme agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu 1991−1995.*, Sarajevo, 2011., 98.

[19] U „Srpskom glasu", u decembru 1939., objavljen je članak „Gde god je Srba. Tu je Srbija" , čiji je autor potpisan kao „dr. M. M.", u kome stoji da je „srpska Otadžbina svugde gde god je Srba, od Subotice do dalmatinskog Kosova kraj Šibenika, i od Sušaka do Đevđelije. Sve zemlje gde god Srbi žive, bez obzira na plemensko-administrativne podele već izvršene ili koje će se izvršiti, srpske su zemlje isto onoliko koliko i hrabra Šumadija i koliko i gordi Lovćen. Srpske su zemlje i Kordun i Lika i delovi Dalmacije i delovi Slavonije, koji su danas u sastavu Banovine Hrvatske. Srpske su zato što su te zemlje preci današnjih Srba svojom junačkom mišicom branili i odbranili od tuđinskog zavojevača u toku vekova i svojom plemenitom krvlju natopili" – cit. prema: A. Helfant Budding, *Srpski nacionalizam u XX veku,* 54, nap. 36.

[20] Dimić, Lj.: „Srpski kulturni klub i preuređenje jugoslovenske države", *Dijalog povjesničara-istoričara*, knj. 4, Zagreb, 2001., 367. U vrhu SKK smatralo se da Srbija ima historijsko pravo na BiH i da su muslimani − Srbi islamske vjeroispovijesti – vidi: Redžić, E.: *Jugoslavenski radnički pokret i nacionalno pitanje u Bosni i Hercegovini* (*1918-1941*) (u daljem tekstu: *Jugoslavenski radnički pokret i nacionalno pitanje u BiH)*, Sarajevo, 1983., 375.

[21] Hadžijahić, M.: „Formiranje nacionalnih ideologija u BiH u XIX vijeku", *Jugoslovenski istorijski časopis*, br. 1-2, Beograd, 1970., 56-62. Mihovil Pavlinović je još 1877. pisao: „Pošto današnji vilajet Bosna većinom nije nego krpež zemalja otkinutih od Hrvatske i od Srbije, valjalo bi Hrvatskoj povratiti što je hrvatsko, a Srbiji što je srpsko" − cit. prema: Hadžijahić, M.: *Povijest Bosne u IX i X stoljeću,* Sarajevo, 2004., 13-14. S druge strane, Jovan Cvijić je 1908. u spisu *Aneksija Bosne i Hercegovine i srpsko pitanje* naglašavao da je BiH ono što je Moskva za Rusiju, centralna oblast i jezgro čitavog srpskog naroda, njegov etnografski najsvježiji i najjači dio, kraj u kojem žive njegovi najbolji predstavnici – prema: Vuković, Đ.: „Raspeće nacionalne elite", *Politeia*, br. 12, Banjaluka, 2016., 65.

[22] Historičar Ferdo Šišić 1908., u vrijeme austrougarske aneksije BiH, ističe da ona mora biti priključena Hrvatskoj, a ne austrijskom ili ugarskom dijelu Monarhije. Naglašavao je hrvatsko pravo na BiH, tvrdeći da ono datira još od hercega Andrije koji je 1198. sjedinio Hum (ili Humsku zemlju – otprilike jugoistok današnje BiH i dio Crne Gore) s Hrvatskom. Zahvaljujući i hercegu Stjepanu Vukčiću Kosači Hum se od XV stoljeća naziva Hercegovinom.

rovima oko Bošnjaka, stajalo se na stanovištu da oni mogu biti samo Srbi ili Hrvati, pa i ako se ne deklariraju kao takvi, oni to jesu, ali da toga nisu svjesni. Pretpostavljalo se da je takvom stanju uzrok njihova navodna kulturna zaostalost, da će se tokom njihovog kulturnog razvoja probuditi i nacionalna svijest, te će se oni opredijeliti, odnosno izjasniti kao Srbi ili Hrvati.[23] Srpsko i hrvatsko „otimanje" oko Bošnjaka pogodovalo je još od XIX stoljeća razvoju njihovog osjećaja posebnosti, kao i svijesti da srpske i hrvatske nacionalne ambicije cijepaju bosanski identitet i prijete podjelom Bosne.[24] Slučajevi „preuzimanja" srpskog ili hrvatskog nacionalnog identiteta nisu istodobno značili i odustajanje od islama.[25] Široki bošnjački slojevi ostali su izvan politike „nacionaliziranja", držeći se čvrsto svog tradicionalnog muslimanskog identiteta.

Kako bi naglasio vezu imena zemlje s hercezima Šišić se koristio isključivo nazivom Herceg-Bosna. Terminom Herceg-Bosna otad se koriste osobe veoma različitih ideološko-političkih uvjerenja: Vladko Maček, franjevac i historičar Dominik Mandić i drugi – prema: I. Goldstein," Zašto smatram da obljetnicu osnutka Herceg-Bosne nipošto ne treba slaviti", Globus, br. 1450, Zagreb 21. septembar 2018., https://www.jutarnji.hr/globus/Globus-komentari/za-globus-pise-ivo-goldstein-zasto-smatram-da-obljetnicu-osnutka-herceg-bosne-nipo-sto-ne-treba-slaviti/7871766/.

[23] Čemerlić, H.: „Pitanje nacionalnog osjećanja Muslimana", *Prilozi*, br. 1, Sarajevo, 1965., 379. „No", ako su već morali da biraju, smatra Jasminka Udovički, „birali su Hrvate, ne Srbe. Srbi su odbacivali islam, dok su mu Hrvati laskali nazivajući bosanske Muslimane najboljim Hrvatima" – prema: J. Udovički, „Spone i sukobi", *Republika*, br. 188, Beograd, 1−15. maj, 1998., 18, nap. 33.

[24] List „Bošnjak" 1891. piše: „Dakle, mi muhamedovci s jedne strane smo Srbi, s druge Hrvati. Pa nije li smiješno!? Ali šta ćeš? Bosanstvo niječu i već su ga zanijekali, iznoseći nam pred oči dvoje: srpstvo i hrvatstvo, te nam dovikuju: Birajte jedno, pa koje hoćete. I, naravno, s ovim su dobili i jedni i drugi pristaša kod nas, ali vrlo malo" − nav. prema: *O „nacionaliziranju" Muslimana: 101 godina afirmacije i negiranja identiteta Muslimana* (u daljem tekstu: *O „nacionaliziranju" Muslimana),* prired. A. Isaković, Zagreb, 1989., 14.

[25] Mustafa Mulalić, poznat po svojoj prosrpskoj orijentaciji, govorio je, nakon okupacije Jugoslavije 1941., jednom pravoslavnom popu u Beogradu koji mu se ponudio za „kuma" kada se bude vraćao u „pradjedovsku" vjeru: „Ja ne bih ostavio svoj islam ni pod kakvim uslovima jer sam u njemu našao duhovni mir i zadovoljstvo. Kao progresista, ja bih mogao da pređem samo u nešto što je bolje i savršenije. Vidiš, oče proto, primajući islam, ja nisam ostavio Hrista. Hrist je za mene savršen čovjek i savršena ideja, Božji poslanik kao i Muhamed, ali si ti ostavio Hrista, dajući mu atribute koji mu ne pripadaju. On za mene nije božanstvo, on je za mene savršen čovjek. Njemu kao božanstvu neću se nikad vratiti" – prema: Mulalić, M.: *Hronika Drugog svjetskog rata – iz aspekta mojih doživljaja i rasuđivanja,* rukopis, Gazi Husrev-begova biblioteka u Sarajevu, Memoarska zbirka, 133-134.

Srpski nacionalni front je, u planovima o preustrojstvu zemlje, više računao na etničko nego na historijsko „pravo“. Rastao je i etnoreligijski nacionalizam.[26] „Etničko pravo“ je obuhvatalo sve pravoslavne u Srbiji, Makedoniji, BiH, Hrvatskoj, Crnoj Gori, zatim sve „konvertite“ kako su nazivani Bošnjaci, katolici, „arnautaši“, „bugaraši“, „izmišljeni narodi“.[27] Mnogi hrvatski intelektualci su u tom vremenu, poput srpskih, također svojatali Bošnjake. Rudolf Bićanić je tvrdio da se oni u najvećem broju izjašnjavaju kao Hrvati, a samo mali dio kao Srbi, dok „jedan dio je nacionalno još neizražen, ali će se konačno prikloniti Hrvatima“, jer je ta „grupa više sklona Hrvatima nego li Srbima, prema kojima postoji jako naglašen antagonizam“. Ivan Sisarić je, navođenjem „nepobitnih povijesno-etnografskih dokaza“, dokazivao da su Bošnjaci „najčistija hrvatska krv“, iako su, prelazeći nekada na islam a onda na jugoslavenstvo, „pokušali izvesti harikiri na svom vlastitom hrvatskom narodnom organizmu“.[28] Zbilja je

[26] Nikolaj Velimirović, žički episkop, položio je 30-ih godina osnove jednoj ideologiji koju će i SKK, između ostalih, politički podržati. Velimirović nacionalizam uzima kao vrlinu i izvodi ga iz učenja sv. Save. Srpski nacionalizam je, prema njemu, idealan, povezan sa vjerom, dok su moderni evropski nacionalizmi, lišeni religioznih okvira, na pogrešnom putu; opšir. Đorđević, M.: „Antikomunizam – novi bauk u Evropi“, *Republika*, br. 380-381, Beograd, 1.−31. maj 2006., 18. U djelu *Iznad istoka i zapada* Velimirović je napisao da je, s druge strane, islam zapravo „jevrejsko-hrišćanska jeres“, da su balkanski muslimani nepoželjan i nemio ostatak Muhamedanskog istoka, pa da upravo zbog toga superiorni pravoslavni Balkan mora stajati iznad takvog istoka – vidi: A. Anić, „Evolucija i uloga tri kompleksa istorijskih mitova u srpskom akademskom i javnom mnjenju u poslednjih deset godina“, u: *Historijski mitovi na Balkanu,* Sarajevo, 2003., 278.

[27] Krsta Marić je 1924. pozivao na ‘nacionaliziranje’ Bošnjaka riječima: „Mi smo rekli, da je nacionalizovanje Muslimana i važno državno pitanje. Srbiziranjem Muslimana mi ne samo što dobivamo milion čuvara otadžbine, nego i rešavamo jedno važno, hrvatsko pitanje. Danas Radić ima uspeha među Hrvatima samo zato, što mu o bok stoji Spaho. Kad bi Muslimani bili nacionalno svesni, kad bi se svi počeli osećati Srbima, kao što im istorija i ekonomski interesi nalažu, onda bi unutrašnja politička situacija bila posve drukčija i za narod bolja. Pre rata nacionalizovanje Muslimana bilo je jako razvijeno i mnogi su Srbi, usprkos austrijskom progonjenju, radili na ovom pomenutom poslu. I tada je bilo dosta Muslimana u Bosni. A sada, posle oslobođenja, kad treba sva muslimanska Bosna da plamti u srbizmu, sad je rad na nacionalizovanju Muslimana zamro u Bosni. Šta ovo ima da znači i dokle će ovo da traje?!“. Čedomil Mitrinović, jedan od vodećih ideologa Mlade Bosne je 1926. pisao: „Ukoliko proces ‘nacionalizacije’ i asimilacije muslimana ne bi uspio, stoji samo jedan odgovor, kratak, jasan, neumoljiv. Guslar ga je prorekao i opevao, a peva ga još i danas. Ponavljati ga ovde nećemo, jer ga znamo svi“; opšir. Žanić, I.: „Ubitačna epika“, *Republika,* br. 194-195, Beograd, 1.−31. avgust 1998.; opšir. Mitrinović, Č.: *Naši Muslimani*, Beograd, 1926.; Bandžović, S.: *Ratne tragedije Muslimana*, Novi Pazar, 1993., 15.

[28] Upor. Milosavljević, O.: *U tradiciji nacionalizma: ili stereotipi srpskih intelektualaca XX veka o „nama“ i „drugima”,* Beograd, 2002., 117-122, 311-314; Bićanić, R.: *Ekonomska*

govorila nešto drugo. To je potvrdilo i ograničeno djelovanje Muslimanske organizacije – ogranka Hrvatske seljačke stranke, koju je, s grupom istomišljenika, osnovao Hakija Hadžić, političar izrazite prohrvatske orijentacije, razočaran ulaskom 1935. M. Spahe u vladu Milana Stojadinovića, zagovornicu tzv. „realnog jugoslovenstva".[29] Hadžić je na zborovima u jesen 1936. izražavao nadanja da će i muslimane „kao sastavni dio hrvatskog naroda" obuhvatiti rješenje „hrvatskog pitanja u svim pravcima, te da budu svoji na svome". Maček je uključivanjem ove organizacije u HSS, težio da ona prvenstveno obuhvati seoski bošnjački živalj, sitne zanatlije i privrednike kako bi imala što veći broj pristalica. Pošto je parola autonomije bila privlačna za Bošnjake, dozvolio je da ona bude u programu „Muslimanskog ogranka" kao njegova glavna tačka, iako se nerado i rijetko izjašnjavao da stoji iza autonomije BiH. Naprotiv, u svojim porukama

podloga hrvatskog pitanja, Zagreb, 1938., 3; Sisarić, I.: *Hrvatski mit XX stoljeća: ideologija hrvatskog seljačkog pokreta,* Zagreb, 1938. Ante Pavelić naglašava u julu 1938. da se ne smije dozvoljavati da se o Bosni i Hercegovini govori kao o posebnim zemljama, „a da se muslimane razlučuje od hrvatskog naroda jer je Bosna srdce hrvatske države, a muslimani plemeniti dio hrvatskog naroda, te zajedno sa katolicima sačinjavaju ogromnu većinu i u toj pokrajini, koja je silom svojedobno otrgnuta od Hrvatske, i koja opet mora postati središte Hrvatske države". Krajem novembra 1940. on ponovo ističe značaj BiH za ustaški pokret, naglašavajući da je „Bosna od vajkada dio hrvatske zemlje", da je ona „i središte hrvatske države", i da će „zajedno s Hercegovinom, doći u sklop Nezavisne Države Hrvatske" – prema: Odić, S.: „Ustaški pokret i katolička crkva u Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini", u: *Srednja Bosna u NOB,* knj. 1, Beograd, 1976., 249.

[29] Jugoslavenska muslimanska organizacija (JMO), čiji je Spaho bio lider, bila je jedina politička snaga u BiH koja je u svom programu imala autonomiju BiH. Ostale političke stranke nisu bile zainteresirane za očuvanje cjelovitosti BiH kao političkog i upravno-administrativnog subjekta. JMO je polagala i na vjerski faktor, pa se javljala i u ulozi zaštitnika islama. Bila je i dokaz postojanja posebnog pitanja „Muslimana, ne samo kao vjerskog već i kao nacionalno političkog pitanja" (J. Pleterski). Nastojala je da balansira između srpskih i hrvatskih pretenzija, ne prezajući od različitih političkih sporazuma, zaokreta i stranačke saradnje. „Pa za što" – pisao je ing. Suljaga Salihagić iz Banjaluke, „da se nama zamjera, nama muslimanima, ako mi napadnuti od jednog brata, tražimo pomoć i zaštite od drugog brata?! Mi želimo da se održimo, mi na to imamo pravo – to je naša borba za opstanak". On će, pak, priznati da je JMO je svojim političkim „vrludanjem" znatno doprinijela da Bošnjaci dođu u tešku situaciju nastalu 1939. nakon sporazuma Cvetković-Maček – vidi: Salihagić, S.: *Mi bos. herc. muslimani u krilu jugoslovenske zajednice,* Banjaluka, 1940., 60-64; Purivatra, A.: *Jugoslovenska muslimanska organizacija u političkom životu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca,* Sarajevo, 1977., 123-125; Gligorijević, B.: *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji 1919-1929,* Beograd, 1979., 42-43. Enver Redžić iznosi da je vodstvo JMO „svojim učešćem u raznobojnim centralističkim jugoslovenskim vladama pokazalo da i ne pomišlja na pokretanje bosanskih Muslimana u borbu za autonomiju Bosne" – prema: Redžić, E.: *Tokovi i otpori,* Sarajevo, 1970., 99.

Maček je isticao da su muslimani u BiH zapravo Hrvati, a sama BiH dio historijskog hrvatskog teritorija.[30] „Muslimanskom ogranku" je pred izbore 1938. pristupila tek grupica Spahinih političkih protivnika, a na izborima je osvojio tek nekoliko hiljada glasova.[31] Većina bošnjačkog stanovništva koliko je bila prožeta vjerskim osjećanjima, toliko je zdušno podržavala M. Spahu. Tvrdnje „da su muslimani u Bosni bili Hrvati i da su sada Hrvati, jer da su od rođenja takvi" i ponavljanje poziva narodu „da glasa za Dr Mačeka, uz kojega su najveći srpski političari", izazivali su među Bošnjacima, na koje su računali H. Hadžić i njegove pristalice, kontraefekt. „Muslimanski ogranak" nije dosegao u BiH, ni preko HSS-a, poziciju respektabilnog aktera političkih zbivanja.[32] Hadžić je sve više naginjao frankovačkom pokretu, imajući u vidu bliskosti zajedničkih rješenja u smislu teritorijalizacije BiH i shvatanja o nacionalnom (hrvatskom) „podrijetlu" Bošnjaka.[33]

Vanjski utjecaji i napori kneza Pavla da se konsolidiraju prilike u zemlji, pod pritiskom događaja u Evropi i zebnji od mogućih separatističkih poteza i ponavljanja „slovačkog scenarija" kada je Slovačka, pod Hitlerovim diktatom, proglasila u martu 1939. nezavisnost i odvajanje od Čehoslovačke koju su okupirali Nijemci i uspostavili Protektorat Bohemije (Češka) i Moravske, doveli su te godine do srpsko-hrvatskog sporazuma − početka razgradnje centralističke

[30] Begić, D.: „Akcije muslimanskih građanskih političara poslije skupštinskih izbora 1935. godine", *Godišnjak* Društva istoričara BiH, god. XVI, Sarajevo, 1965., 188; Redžić, E.: *Sto godina muslimanske politike u tezama i kontraverzama istorijske nauke*, Sarajevo, 2000., 148.

[31] Upor. Malcolm, N.: *Povijest Bosne,* Zagreb-Sarajevo, 1995., 249; Išek, T.: *Hrvatska seljačka stranka u Bosni i Hercegovini 1929-1941,* Sarajevo, 1991., 222.

[32] Pitanje „pripadnosti Bosne i Hercegovine" imalo je za posljedicu i održavanje niza skupova 1939. u organizaciji HSS-a, uz povremeno učešće nekih „sveučilištaraca" iz BiH. Oni su isticali „historijsko i političko opravdanje hrvatskog karaktera" BiH, pa su čak išli i ispred vođstva HSS-a izjavom: „Ne damo Bosnu i Hercegovinu dijeliti, obrazlažući to riječima: „U sklopu Hrvatske Bosna i Hercegovina zauzima naročito važan i odlučan položaj. Ona je jezgro, središte i glavno uporište hrvatskog teritorija... Bosna i Hercegovina je etnički hrvatska zemlja... Muslimanski su Hrvati načišći dio hrvatskog naroda". U ovom smislu su bili aktivni nosioci hrvatskog nacionalizma u bosanskohercegovačkoj muslimanskoj sredini. Bilo je među njima propagatora „hrvatskog podrijetla" Bošnjaka, koji su tvrdili da „muslimani zajedno sa katolicima u Herceg-Bosni formiraju istovjetan rasni tip... jedinstven etnički tip", što ih opredjeljuje da slijede „zavjetnu misao hrvatske politike da usklađuje na svakom koraku islamsku i katoličku granu hrvatskog naroda" − vidi: Išek, T.: *Hrvatska seljačka stranka u Bosni i Hercegovini 1929-1941,* 267; opšir. Hadžijahić, M.: „Nacionalna obilježja bosansko-hercegovačkih muslimana", *Hrvatski narod*, br. 7, Zagreb, 27. mart 1939.; Redžić, E.: *Historijski pogledi na vjerske i nacionalne odnose u Bosni i Hercegovini,* Sarajevo, 2005., 105, nap. 210.

[33] Išek, T.: *Hrvatska seljačka stranka u Bosni i Hercegovini 1929−1941,* 230.

Jugoslavije. Zamišljena kao „trojstvo naroda“, nakon priznanja hrvatske političke individualnosti, ona se kretala u smjeru federalizacije. Sporazum je bio i izraz upliva međunarodnih faktora, posebno Velike Britanije i insistiranja na smirivanju srpsko-hrvatskih napetosti. Jedan od glavnih motiva u politici velesila je oduvijek sopstveni interes. Odnosi u Jugoslaviji zaokupljivali su Britance primarno zbog mogućeg svjetskog sukoba i jačanja njihove pozicije u Podunavlju, na Balkanu i u zaleđu Mediterana. U dijelu hrvatske štampe se tada uveliko propagirao primjer „nezavisne Slovačke“ pod njemačkom zaštitom. Knez Pavle je primjenom člana 116. „Oktroiranog ustava“ iz 1931., pod krinkom „vanredne situacije“, izmijenio ustavnopravnu strukturu države, za šta je dobio podršku hrvatskih i slovenskih predstavnika, Zemljoradničke i Samostalne demokratske stranke i, u početku, nekih radikala. Dragiša Cvetković, kome je dao povjerenje, trebalo je da izvršava njegove naloge, pa je stekao naziv „kneževog kurira“.[34] Do kraja aprila 1939. pregovaračke strane su se, u saradnji s pravnim stručnjacima, saglasile s uspostavom Banovine Hrvatske. Bilo je, međutim, potrebno dodatno vrijeme da sporazum Cvetković−Maček, kako su ga svi zvali, „dobije konačan oblik prihvatljiv za kneza Pavla“, da bi se „obezbedilo učešće Hrvata u životu države i tako očuvali javni interesi“.[35]

Nacionalno pitanje bilo je, prije svega, izraz uzajamno isključivih nacionalnih ideologija.[36] Srpsko-hrvatski pregovori (Cvetković−Maček) bili su složeni, prolazili su kroz različite faze. Mihailo Konstantinović, pravni ekspert, učesnik

[34] Petranović, B.: *Istorija Jugoslavije 1918−1988,* I, Beograd, 1988., 291. Robert Siton Votson je, nakon obilaska Jugoslavije, u memorandumu koji je 1936. uputio i Foreign Officeu, ukazivao na potrebu stvaranja federacije koja bi osigurala Hrvatima i drugim prečanima „minimum samouprave, ravnopravnosti u državi sa Srbima iz Srbije”. Smatrao je idealnim kompromisom federaciju od pet jedinica: 1. Slovenija; 2. Hrvatska-Dalmacija; 3. Bosna i Hercegovina; 4. Vojvodina; 5. Srbija u kojoj bi bili autonomne Južna Srbija i Crna Gora; opšir. Boban, Lj.: *Memorandum R. W. Seton-Watsona o prilikama u Jugoslaviji (1936),* Historijski zbornik, XIX-XX, Zagreb, 1966−1967., 326; Šarac, N.: „Razgovori Roberta V. Sitona-Votsona u Sarajevu 1919. godine“, u: *Bosna i svijet*, Sarajevo, 1996., 184.

[35] Pavlović, S.: „Kraj Kraljevine Jugoslavije“, feljton, *Politika,* Beograd, 26. mart 2010., 18; Ivanišević, A.: „Kao guske u maglu? Položaj Hrvatske u prvoj jugoslavenskoj državi. Između mita i stvarnosti“, *Radovi*, br. 42, Zagreb, 2010., 346. Uredba o Banovini Hrvatskoj donešena je na osnovu člana 116. Ustava („Oktroirani ustav“), kojim su bila data ovlašćenja kralju da, u slučaju okolnosti kojima su ugroženi poredak i sigurnost u zemlji, mimo ustavnih i zakonskih propisa, poduzme i odgovarajuće mjere. Ovaj član je također predviđao da takve sprovedene mjere treba potvrditi i Narodna skupština. Pošto je ona bila raspuštena, a izbori nisu održani, Uredba o Banovini Hrvatskoj nije ratificirana.

[36] Rješenje nacionalnog preuređenja države traženo je parcijalno, prvo za Hrvate, da bi se potom našlo za Slovence i Srbe - upor. Banac, I.: *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji: porije-*

i „arhitekta toga sporazuma“, zapisao je, na početku tih pregovora, da „ovaj projekat ide konfederaciji… Ali, ako se hoće to, onda će se o tome imati da govori sa drugima, sa Generalštabom”. Planirane granice nisu bile pripremljene za konfederaciju: „Neka se ide, ako se baš mora, i konfederaciji; ali granice onda moraju biti na sasvim drugačiji način povučene“.[37] Primarno sporno pitanje bile su granice Banovine Hrvatske. Kako se položaj Slovenije podrazumijevao „u povijesnim i jezičnim granicama“, glavni predmet spora bilo je pitanje Bosne i Hercegovine, te Vojvodine.[38] U proljeće 1939. širom Hrvatske održano je više skupova HSS-a na kojima je traženo da čitava Bosna „pripadne Hrvatskoj“.[39] BiH je postala poprište konfrontacije i „najšire šovinističke kampanje“.[40] Mišljenja bošnjačkih političara nisu uvažavana u kombinacijama o preustrojstvu države. Bošnjaci, odnosno Muslimani, za Dragišu Cvetkovića i Vladka Mačeka nisu postojali.[41] „Muslimanski problem“ shvaćen kao manje značajan, uklopljen

klo, povijest, politika, Zagreb, 1988., 384; Petranović, B. *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939−1945,* Beograd, 1992., 29-30.

[37] Konstantinović, M.: *Politika Sporazuma*, Novi Sad, 1998., 34, 42. Anton Korošec i M. Spaho su članove srpskog pregovaračkog tima savjetovali da ne budu suviše precizni i jasni.

[38] Tuđman, M.: „Banovina Hrvatska bauk u predmetu IT-04-74“, *National security and the future*, br. 3, Zagreb, 2018., **72.**

[39] Čulinović, F.: *Jugoslavija između dva rata,* II, Zagreb, 1961., 142-143. Vladimir Ćorović, s druge strane, 1939. piše pred usvajanje Sporazuma, da bi bila fatalna pogreška svake kombinacije koja bi se usudila da pred Bosnu postavi alternativu: „ili Beograd ili Zagreb. Jer u tom času ceo srpski element, ponavljam, ceo, onaj koji u Bosni ima relativnu i apsolutnu većinu, dao bi samo jedan odgovor“ – prema: *Srpski pisci i naučnici o Bosni i Heregovini*, Beograd, 1995., 227.

[40] Begić, D.: „Sporazum Cvetković−Maček u „Pregledu istorije SKJ“, *Prilozi,* br. 1, Sarajevo, 1965., 370-376; Redžić, E.: *Tokovi i otpori,* 130-131; Isti, *Nacionalni odnosi u Bosni i Hercegovini 1941−1945. u analizama jugoslavenske istoriografije,* 11. Avdija Mušović 1940. u *Srpskom književnom glasniku* iznosi: „Uzaman Zagrepčani pjevaju o ‘Hrvatima islamske vjere’, a Biograđani o ‘Srbima muslimanima’, naši muslimani neće da budu ni jedno ni drugo. Meni izgleda da su Srbi, kako ih je Bog dao bistre, već načistu, ali Hrvatima čini se malo što su išćerali tri i po milijuna, pa bi da napabirče još. Sto šesdeset tisuća muslimana, koliko ih je zapalo Banovini Hrvatskoj, prvi je zalogaj, ali ako hoće da ga svare, moraju najprije smisliti neku čaru da muslimani zaborave zašto nema nijednoga turskog uveta preko Une i Save, u ličkom Sandžaku i u Slavoniji, koju je turska sablja držala sto i sedamdeset godina... Prva je riječ stvarnosti: muslimani više nijesu Turci, ali neće da budu ni Srbi, a Hrvati nikako. Druga je riječ stvarnosti: muslimani žele da budu najbolji građani Jugoslavije, da žive, napreduju i da grade u opštoj kući. Treća je riječ stvarnosti: muslimani neće da ih dijele”.

[41] O tome je pisao Branko Miljuš, ministar u Cvetkovićevoj vladi: „To mi je u Parizu potvrdio 1946. i sam V. Maček kada sam ga pitao na kom su gledištu on i D. Cvetković vršili podelu Bosne i Hercegovine. On mi je doslovno odgovorio: Kada sam sa Dragišom pravio spora-

je u srpsko-hrvatski odnos, koji nije mnogo držao do drugih naroda u državi. Dragiša Cvetković, predsjednik vlade i šef Jugoslavenske radikalne zajednice (JRZ), kojoj je ranije pristupila i JMO, odgovarao je na proteste čelnika JMO da bosanskohercegovački muslimani ne mogu biti strana u pregovorima iz dva razloga. Prvi je bio da su oni već uključeni u pregovore, jer su se nalazili unutar vladajuće koalicije koja je vodila pregovore i kao takve upravo ih je predstavljao Cvetković.[42] Drugi razlog je bio da su ti pregovori vođeni radi rješavanja srpsko-hrvatskih odnosa, a kako muslimani nisu nacija, nemaju nacionalno ime i posebnost, njihova stranka nije nacionalno definirana, već je jugoslavenska, oni ne mogu učestvovati u pregovorima.[43] Mehmed Spaho je insistirao na uključivanju Bošnjaka u pregovore. Maček je želio da se u pregovorima isključi uticaj Spahe i JMO.[44] Iznenadna Spahina smrt je otklonila tu prepreku za njihovo

zum 1939., mi smo se sporazumjeli kada smo došli na Bosnu i Muslimane, da smatramo da Muslimani ne postoje. I tako smo radili"; opšir. *O „nacionaliziranju" Muslimana*, 276; Imamović, M.: *Historija Bošnjaka*, Sarajevo: "Preporod",, 1997., 520-521. I u pregovorima srpskih i hrvatskih političara 1991. oko dalje sudbine i podjele BiH isticano je, navodi Dušan Bilandžić, da se „Muslimani ne računaju" – vidi: Vele, F.: „Hrvoje Šarinić: neupitno je da su Milošević i Tuđman dijelili Bosnu!", *Dnevni avaz*, Sarajevo, 26. mart 2011.

[42] Milan Stojadinović je, naime, formirao 1935. novu vladinu stranku – Jugoslavensku radikalnu zajednicu (JRZ), kojoj su pristupili članovi i simpatizeri bivše Radikalne stranke, Slovenske ljudske stranke, te JMO. Mehmed Spaho je, kao ministar saobraćaja, ušao u novoformiranu vladu M. Stojadinovića. O napuštanju dotadašnje opozicije i prilaženju vlasti Spaho nije dao objašnjenje članstvu JMO-a. JRZ je, pod vodstvom Stojadinovića, provodio politiku državnog centralizma zasnovanog na jugoslavenskom nacionalnom unitarizmu. Nakon Stojadinovićeva pada 1939. na čelo JRZ i vlade došao je Dragiša Cvetković. Tokom njegovog mandata (1939.–1941.) JRZ zastupa federalističku jugoslavensku ideologiju.

[43] Filipović, M.: *Bošnjačka politika,* Sarajevo, 1996., 71; Petranović, B.; Zečević, M.: *Agonija dve Jugoslavije*, 127.

[44] Boban, Lj.: *Sporazum Cvetković-Maček,* Beograd, 1965., 258. Savremenik ovih zbivanja bio je i fra Josip Markušić, provincijal Bosne Srebrene i, u to vrijeme, gvardijan beogradskog samostana bosanskih franjevaca, jedan od najprosvjetljenijih franjevaca. Dok su još trajali pregovori između Cvetkovića i Mačeka, on piše pisma vapaja i upozorenja Mehmedu Spahi i drugim političarima: „Ja mislim da je Bosna srce Jugoslavije, pa ako ovamo bude stavljeno sve u red, eto općenite poboljšice... Nije ni Hrvat ni Srbin, niti Slaven (misli se – Musliman-Bošnjak) koji dopusti da se krti zemlja Bosna. Ona cjelokupna jedini je pouzdan vezioc rukoveti koje su Bogom određene da budu jedna državna cjelina, jedan snop... Kud se, inače, po strašnoj našoj, ne daj, Bože, sudbini, Bosna podijeli, tuda će udariti pukotina cjeline ko šeper posred kuće i ognjišta... Ne daj da se Bosna dijeli ili krnji ni za jedan pedalj zemlje, ni za jednog čobanina - ni za kakve izglede, prilike, pazare, obećavanja. To bi bila izdaja povijesti, naše duše" – prema: Lovrenović, I.: „Pokojna Banovina", *Dani*, br. 118, Sarajevo, 3. septembar 1999.

okončanje.[45] Hrvatski i srpski političari prave sporazum i dijele BiH, ne držeći do bošnjačkih političara. To je bila posljedica međusobnih navika, da srpski i hrvatski političko-poslovni krugovi, „za sitnu paru i poneku uslugu, mogu kupiti bošnjačke političare, njihovu pratnju i klijentelu".[46] Srpsko-hrvatska nagodba bila je za Bošnjake razorna, krajnja posljedica, iznosi Muhamed Filipović, nedostatka bilo kakve jasne opšte političke i povijesne orijentacije Bošnjaka, a u ovom slučaju i već obezglavljenog i slabog vođstva JMO.[47]

---

[45] Filandra, Š.: *Bošnjačka politika u XX. stoljeću*, Sarajevo, 1998., 124. Mihailo Konstantinović u svom dnevniku 1. maja 1939. zapisuje: „G. Spaho je rekao da on želi da svi Muslimani budu zajedno te zato traži da se od hrvatskog područja odvoje srezovi Bugojno, Konjic, Stolac i istočni dio mostarskog sreza. 'Dvadeset godina, Maček nas tuca sa pravicom', veli g. Spaho, „a sad bi htio da uzme muslimanske srezove". Šumarski fakultet koji je, po novom finansijskom zakonu, bio planiran da se otvori u Sarajevu, na zahtjev M. Spahe, trebao je biti uveden u sastav Univerziteta u Beogradu, iako je prethodno bilo predviđeno da bude sastavni dio Sveučilišta u Zagrebu; upor. M. Konstantinović, *Politika Sporazuma*, 13, 20; Cvitković, I.: *Hrvatski identitet u Bosni i Hercegovini: Hrvati između nacionalnog i građanskog,* Zagreb-Sarajevo, 2006., 135, nap. 141; Donia, R.: *Sarajevo: biografija grada,* Sarajevo, 2006., 191.

[46] Pelesić, M.: „Drijemanje na ramenu vremena ili žudnja za vlašću predvodnika iznad nada i strahova sunarodnjaka (Bošnjački političari u prevratničkom vremenu sloma Imperije i rođenja Kraljevine)", *Historijska traganja*, br. 3, 2009., 84. Najveća politička greška M. Spahe, ocjenjuje Muhamed Hadžijahić, jeste ulazak u vladu nakon izbora 1935. i pomirenje sa režimom – vidi: Hadžijahić, M.: *Posebnost Bosne i Hercegovine i stradanja Muslimana*, Sarajevo, 1991., 30.

[47] Filipović, M.: *Bošnjačka politika,* 72. JMO je inicirala održavanje političkih skupova sa zahtjevima za autonomiju BiH. Na takve težnje bosanski radikali su odgovarali da Srbi iz Bosne imaju „iste poglede na autonomiju Bosne i Hercegovine kao i na pokojnu Austriju". I neki muslimanski krugovi okupljeni oko „Muslimanske svijesti" opirali su se autonomiji BiH, tvrdeći da bi „udruženi katolici i muslimani osim onih trinaest srezova, što su danas u Hrvatskoj... prostom većinom muslimana i katolika ili sami muslimani mogli dobiti još dvadesetak kotareva iz Bosne i Hercegovine". Kao naučna i etnološka podrška frankovačkoj hrvatskoj nacionalnoj orijentaciji među nekim Bošnjacima trebalo je da posluži teza prema kojoj „hrvatski narod nije konfesionalno homogen jer danas ispovijeda uglavnom dvije vjere", da „muslimani zajedno sa katolicima u Herceg-bosni formiraju istovjetni rasni tip", da je „i jezik bosanskog žiteljstva jedna od komponenata zajedničkog narodnog podrijetla katolika i muslimana nasuprot bosanskom pravoslavnom elementu", i da, prema tome, „i pored vjerske podvojenosti muslimani zajednos katolicima predstavljaju jedinstveni etnički tip". U bošnjačkim krugovima prosrpske orijentacije vladalo je shvatanje prema kome se „Bosna i Hercegovina neprestano kroz istoriju vezala i osećala... sa istočnim delom naših naroda – srpski", da „bosanskohercegovački muslimani neosporno pripadaju istočnom delu naroda, srpskom. Zato niko ne poriče niti može poreći da je... Spaho govorio iz duše svih muslimana kada je rekao prilikom pregovora o Sporazumu Srpsko-Hrvatskom: 'Ako Bosna i Hercegovina ne mogu dobiti autonomiju, onda ne možemo ni pod koju cijenu dozvoliti da se dijeli,

Sporazum je, s blagoslovom kneza Pavla, zaključen 26. augusta 1939., kada su ga potpisali Dragiša Cvetković u ime jugoslavenske vlade i Vladko Maček ispred Seljačko-demokratske koalicije. U njegovom uvodnom paragrafu se navodi da je „Jugoslavija najbolji jamac nezavisnosti i napretka Srba, Hrvata i Slovenaca, a s ciljem što pouzdanijeg i potpunijeg očuvanja javnih interesa". U novu banovinu ulazilo je 4.400.000 stanovnika „sa manjinom od 168.000 muslimana i 866.000 Srba" (Milorad Ekmečić). Pri određivanju granica u BiH ignorirano je bošnjačko stanovništvo. Gledao se samo omjer Srba i Hrvata u pojedinim kotarevima.[48] Sporazumom su Banovini Hrvatskoj priključeni Brčko, Gradačac, Derventa, Travnik, Fojnica, oblast zapadne Hercegovine, Mostar i Stolac. Od BiH je otrgnuto oko 612,2 km^2 teritorije i oko 712.000 stanovnika, od kojih je bilo oko 62% katolika, 13% pravoslavnih, oko 20% muslimana i 5% ostalih. Izvršena podjela zanemarivala je prava Bošnjaka. Ukoliko je u jednoj opštini bilo 31% katolika i 30% pravoslavaca, ona je ušla u sastav Banovine Hrvatske.[49] Sa ovim sporazumom se raspala ideologija jugoslavenskog nacionalizma. Udaren je „glogov kolac onakovom integralnom jugoslovenstvu kakva su ga njegovi neimari bili sebi zamislili, a to je, valjda, i jedina dobra strana sporazuma ovih smetenjaka i njihovih novih podjela", pisao je Husein Ćišić.[50] Stvaranjem Banovine Hrvatske priznato je „hrvatsko pitanje". Napušten je dotadašnji princip po kojem banovina nije nacionalni teritorij, stvorena je autonomna i eksplicitno hrvatska teritorijalno-upravna jedinica.[51] Protivnika

---

nego kao cjelina neka pripada Srbiji'"; opšir. Redžić, E.: *Jugoslavenska misao i socijalizam,* Sarajevo, 1982., 258-259.

[48] Goldstein, I.: *Hrvatska 1918-2008.,* Zagreb, 2008., 189; Đokić, D.: *Nedostižni kompromis: srpsko-hrvatsko pitanje u međuratnoj Jugoslaviji* (u daljem tekstu: *Nedostižni kompromis*), Beograd, 2010., 291.

[49] Pleterski, J.: *Nacije-Jugoslavija-revolucija,* Beograd, 1985., 355; Banac, I.: „Hrvati i Bošnjaci", *Behar,* br. 32-33, Zagreb, 1997.

[50] Ćišić, H.: *Bosanskohercegovački Muslimani i bosanska autonomija*, Sarajevo, 1991., 105. Dalje navodi: „Dok se na jednoj strani prijatelji kršćanskoga puka naprežu iz petnih žila da granice Hrvatske Banovine pomaknu što dalje na istok radi uravnoteženja snaga u zajedničkoj nam državi, s druge su strane pravoslavci zapeli da vuku na suprotnu stranu da skombinovani prestiž sa predašnjim administrativnim jedinicama ne bi u pitanje došao. Odatle su se naši domaći pravoslavci onako uzmuhali i uzjogunili, pa neće da čuju ni za kakve sloboštine u našim pokrajinama".

[51] „Sporazumaško" jugoslavenstvo koje je otvorilo puteve federalizaciji zemlje, nakon 1939. artikulirano je definicijom o tri posebna „kulturno-historijska individualiteta" – vidi: Petranović, B.: *Istorija Jugoslavije 1918-1988,* I, Beograd, 1988., 297; Donia, R. „Vještački nalaz", *Časopis za suvremenu povijest*, br. 1, Zagreb, 2004., 86; Dubravica, B.: *Hrvatska u Kraljevini SHS/Jugoslaviji*, u: *Titovo doba*: *Hrvatska prije, za vrijeme i poslije,* Zagreb,

Sporazuma bilo je na svim stranama: Udružena opozicija, hrvatski separatisti, dio rimokatoličke i Srpske pravoslavne crkve. Srpski radikali su tvrdili da se srpski narod nije izjasnio o Sporazumu, pa „stoga ceo ovaj rad nosi obeležje privremenosti".[52] Slobodan Jovanović je govorio srpskim pregovaračima da je bilo bolje da su se sporazumijeli s Nijemcima nego s Hrvatima. Vasa Čubrilović je smatrao da Hrvati nemaju geopolitičkih uslova za samostalnu državu, da je „moćna srpska manjina što se nalazi u srcu hrvatskih zemalja uvek u stanju da omete konsolidaciju jedne takve države i onda kada bi se sticajem međunarodnih događaja i stvorila".[53] Hrvatska kulturno-politička elita smatrala je da su granice i nadležnosti Banovine Hrvatske samo prva etapa u postizanju „prirodnih hrvatskih težnji". Jedan od slavonskih funkcionera HSS-a govori da „pod Banovinu Hrvatsku ima da dođe cijela Vojvodina i dio Bosne do Sarajeva i Crne Gore".[54] Sporazum je imao domino efekt. Projekt za rješenje „srpskog nacionalnog pitanja" u novembru 1939. aktuelizira se u raspravama u SKK o

2008., 41-43; Kljajić, S.: „Nikada više Jugoslavija!": jugoslavenstvo u vizijama hrvatskih nacionalističkih intelektualaca", u: *Intelektualci i rat 1939. – 1947.,* Zbornik radova s Desničinih susreta 2011., Zagreb, 2012., 186.

[52] Grupa od 20 senatora i 83 narodna poslanika navodi da je „priznanje hrvatskoga narodnoga individualiteta' dovelo do 'priznanja posebnoga hrvatskoga teritorija' … a sve skupa ugrožava narodno jedinstvo i dovodi 'u pitanje opstanak državne celine'„. Protiv sporazuma, tj. federalizacije države bili su pogotovo vojni vrhovi „jer bi federalizacija države tobože slabila obrambenu sposobnost zemlje". Radikalna stranka je bila protiv novoga državno-pravnog položaja Hrvatske i federalističkoga uređenja države, a za „jedinstvo državne teritorije i državljanstva", za „princip jednoga državnoga suvereniteta", za centraliziranu državnu upravu te da se „jugoslavenska državna ideja … ne sme ničim slabiti" – prema: Tuđman, M.: *Banovina Hrvatska bauk u predmetu IT-04-74***,** 76.

[53] Čubrilović, V.: *Politička prošlost Hrvata*, Beograd, 1939., 127; Kazimirović, V.: *Srbija i Jugoslavija 1914-1945*, II, Kragujevac, 1995., 604-605; B. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988*, I, 308. Mihailo Konstantinović, radeći na Sporazumu, zabilježio je reakcije dvaju veoma utjecajnih ljudi u Srbiji. Prva je Slobodana Jovanovića: „Pitanje Sporazuma. Slobodan me iznenađuje kad kaže da smo se mogli sporazumeti sa Nemcima, a ne sa Hrvatima. Naziva „monstrum" („ne liči ni na šta") ovo što je urađeno. On je, ipak, zatrovan srpski šoven". Druga je vladike Nikolaja Velimirovića: „Kaže da je uvek mislio da Srbi treba da imaju svoju državu i da se ne mešaju sa drugima. To je i Pašić mislio… Pašić je hteo srpsku državu… Van sumnje je da ste spasli državu (Sporazumom – S. B.). To je bilo nužno. *Ali se ne sme ići dalje ni praviti kakve nove banovine. Rešeno je njihovo pitanje pa sad nek ostane ostalo kako je* (istakao S. B.)"; opšir. Konstantinović, M.: *Politika Sporazuma*, 177, 196-197; L. Perović, „Pomirenje Srba i Hrvata i Srba i Albanaca*", Republika*, br. 440-441, Beograd, 1.−30. novembar 2008.

[54] U izjavi hrvatskih kulturno-političkih klubova, od 22. aprila 1940., traži se da se Hrvatska protegne na „cjeloviti životni prostor hrvatskog naroda", od „slovenske granice uzduž Mure,

„Srpskim zemljama“. „Srpski glas“, glasilo SKK, kao „Srpske zemlje“ navodi Srbiju (s Makedonijom, Kosovom i Sandžakom), Crnu Goru, Vojvodinu, BiH, Liku, dijelove Dalmacije i Slavonije. Bio je 1940. pripremljen i jedan nacrt uredbe o „Srpskim zemljama“.[55] Na plan stvaranja „srpske banovine“, kao odgovor na nastanak Banovine Hrvatske, reagirao je i univerzitetski profesor Živojin Perić. Jugoslavija kao „proširena Srbija, Velika Srbija“ – bio je, prema njegovom sudu, „plan o srpskoj hegemoniji“ koji su „Veliko-Srbi i njihovi pomagači Jugosloveni“ imali i prije ujedinjenja.[56] Čuli su se, pak, i prijedlozi Sekule Drljevića, prvaka crnogorskih federalista, da BiH treba pripojiti Crnoj Gori, koja je za nju dva puta ratovala.

Sporazum je donio nove neizvjesnosti u BiH. Prema izvještajima nekih sreskih načelnika, „sporazum je pozdravljalo hrvatsko stanovništvo dok su muslimanske i srpske mase bile u stavu iščekivanja“. Kombinacije stranačkih centrala iz Beograda, protezale su se i prema političkoj periferiji.[57] Djelatnost SKK u BiH došla je do novog izražaja. Njegovi pododbori su radili na propagiranju „srpskog

Drave, Dunava, Save i Drine, pa do crnogorske i jadranske granice“ – vidi: Šuvar, S. *Hrvatski karusel: prilozi političkoj sociologiji hrvatskog društva*, Zagreb, 2004., 202.

[55] Dragiša Cvetković je docnije, na kritike, zašto nije rješavao osim hrvatskog i srpsko pitanje, odgovarao da je za to imao ne samo razrađen plan, već navodno i pristanak predstavnika nacionalnih manjina, prije svih muslimanske zajednice, ali ga je izbijanje rata 1941. u tome omelo. Prema njegovom planu „složena srpska jedinica” u Kraljevini Jugoslaviji imala bi autonomne pokrajine Srbiju, Crnu Goru, Bosnu i Hercegovinu, Makedoniju i Vojvodinu. Sjedište srpske vlade i Skupštine bilo bi u Skoplju, a sjedište jugoslavenske federalne vlade i parlamenta u Beogradu – vidi: Petrović, V.: *Dragiša Cvetković, njim samim*, Niš, 2006.; Miladinović, Z.: „Bolje pakt nego rat”, *Danas*, Beograd, 15.−16. juli 2006., 14.

[56] Perića je hvatala zebnja od podjele BiH. U njoj ne samo da nije moguće etničko razgraničenje između Srba, Hrvata i Muslimana – koji se u ovoj pokrajini „imaju smatrati kao posebna etnička zajednica... srpsko-hrvatska ili još bolje jugoslovenska“ – nego je tokom istorije Bosna „stekla karakter etičkoga jedinstva“, stvoren je u njoj poseban identitet, „jedna psiha bosansko-hercegovačka, kao što postoji i izvesna psiha vojvođanska i hrvatska“. Stoga, „rasparčati ovaj političko-ekonomski organizam bilo bi isto kao rasparčati Srbiju, Hrvatsku ili Crnu Goru“. „Ako se ikojoj istorijskoj pokrajini mora dati autonomija to je Bosni i Hercegovini“ – govorio je ovaj profesor prava – prema: Popović-Obradović, O.: *Kakva ili kolika država: ogledi o političkoj i društvenoj istoriji Srbije XIX-XXI veka*, Beograd, 2009., 315.

[57] Čulinović, F.: *Dokumenti o Jugoslaviji*, Zagreb, 1968., 339-342; Dimić, Lj.: *Srpski kulturni klub između kulture i politike,* Književnost, br. 9-10, Beograd, 1993., 864; Diskusija B. Petranovića, u: *1941. u istoriji naroda Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 1973., 635; Ekmečić, M.: *Dugo kretanje između klanja i oranja: istorija Srba u Novom Veku (1492-1992),* Beograd, 2008., 434-435; Vuković, Đ.: *Raspeće nacionalne elite*, 65. Srbi iz Krupe na Vrbasu, izvještavali su Jovana Jovanovića, vođu Zemljoradničke stranke, da su postupali po njegovom nalogu – da Srbi u Vrbaskoj banovini dignu glas da se ona ne cijepa, da hoće Beogradu − a ne

karaktera“ BiH. SKK je potcrtavao brojčanu premoć pravoslavaca u BiH, da je BiH „raskomadana po želji Hrvata koji sada upućuju Muslimane protiv Srba da traže autonomiju BiH, kao da je mogućno izigrati jasnu volju onih čijom je krvlju ova država stvorena“.[58] „Srpski glas“ je, protiveći se ideji o autonomiji BiH, ukazivao da je u historiji jugoslavenske države teško pronaći „neku granicu koja je nepromenjeno trajala znatno više od ciglo jednog veka“. A, „ako se već ističe istorijski momenat, ne vidi se zašto bi se poštovale baš one granice koje je povukla Austro-Ugarska 1878. okupacijom Bosne i Hercegovine i zašto bi se samo one imale na neki način ovekovečiti“.[59] Srbi u Hrvatskoj tražili su stvaranje „Krajine“ – posebne srpske teritorijalne i političke jedinice. Pokret za njeno stvaranje započeo je s osnivanjem društva „Krajina“ 10. februara 1939. u Zagrebu. Ono se zalagalo za „Krajinu“ kao teritorijalno-političku jedinicu koja bi obuhvatila 25 srezova bivšeg bihaćkog i banjalučkog okruga, sa sjedištem u Bihaću kao „geografskom centru Krajine“, u kojem treba podići kulturne, prosvjetne, privredne i nacionalne centre nove srpske „oblasti“. Prva briga ovog društva bila je da se što „jače povežu krajevi iz Vrbaske, Savske i Primorske banovine u kojima su Srbi u većini i okupe oko Bihaća. Sve drugo će – vjerovatno – ići lakše“.[60]

Zagrebu“ – vidi: M. Stanišić, „Prilog istoriji ideje o razgraničenju i preuređenju Kraljevine Jugoslavije uoči Drugog svetskog rata“, *Istorija 20. veka,* br. 1-2, Beograd, 1991., 90.

[58] Radojević, M.: „Bosna i Hercegovina u raspravama o državnom uređenju Kraljevine (SHS) Jugoslavije 1918−1941. godine“ (u daljem tekstu: *BiH u raspravama)*, *Istorija 20. veka,* br. 1, Beograd, 1994., 36. Još u toku Prvog svjetskog rata carska Rusija je preporučivala vladi Srbije da vodi računa da u svom teritorijalnom proširenju i izlasku do sjevernih dijelova Jadranskog mora ne primi odviše „katoličkog elementa“ koji bi mogao dovesti u pitanje dominaciju srpstva– vidi: Tuđman, F.: *Bespuća povijesne zbiljnosti: rasprava o povijesti i filozofiji zlosilja*, 461; Subotić, M.: „Jugoslovenstvo i jugoslovenska država: ideje i učinci jednog geopolitičkog eksperimenta“, *Nacionalni interes*, br. 3, Beograd, 2018., 83.

[59] „Srpski glas”, br. 2, Beograd 23. novembar 1939.; Radojević, M.: *BiH u raspravama*, 36.

[60] Anonimna brošura *Krajina-Srbi u našim sjevero-zapadnim pokrajinama*, štampana je 1939. u Zagrebu. Uz ciljeve i program, donosi i statističke tablice stanovništva sa zemljovidom „Krajine“ i grafički prikaz procenta Srba u navedenim opštinama „Krajine“, kao dijelu „nove srpske teritorijalne jedinice Jugoslavije“; upor. Petranović, B.: *Istoričar i savremena epoha*, Beograd, 1994., 154; Valentić, M.: *Rat protiv Hrvatske 1991.−1995. (velikosrpski projekti od ideje do realizacije),* Zagreb, 2010., 47-48, 338-341; Nazor, A.: „Kontinuitet velikosrpske politike i uloga Hrvatske u obrani BiH od velikosrpske agresije i spašavanju muslimana u BiH 1990-ih, na primjeru Bihaća“, *National security and the future*, br. 3; Zagreb, 2018., 56-60. Prostor s obje strane Une uključivao je srezove iz Savske, Vrbaske i Primorske banovine: Kostajnicu, Glinu, Vojnić, Vrginmost, Udbinu, Gračac, Dubicu, Dvor, Cazin, Bihać, Bosanski Petrovac, Knin, Benkovac i druge. Prema popisu iz 1931. u tih 25 srezova je živjelo 940.296 stanovnika, od čega 586.379 Srba, 250.618 Hrvata i 102.410 Bošnjaka; opšir. Petranović, B.: *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939-1945*, 35.

Oblasni odbor SKK u Banjoj Luci, predvođen advokatom dr. Stevanom Moljevićem, držao se ciljeva ovog kluba, kao i uloge Vrbaske banovine u njihovom ostvarivanju. Program ovog odbora predviđao je okupljanje Srba Bosanske krajine, Like, Banije, Korduna i sjeverne Dalmacije.[61] Srbi u tim krajevima su, prema Moljeviću, bili „živi zid" kojim se onemogućavao stvaranje Velike Hrvatske izvan okvira Jugoslavije i otcjepljenje Srba u BiH od „ostalih Srba".[62] Bosanska krajina je uzdizana kao „nosilac države i nacionalne misli", prostor koji je zanemaren za račun razvitka Ljubljane, Zagreba i Sarajeva, faktor koji će spriječiti da se, zbog spoljne opasnosti, diktira Srbima. Korišćena je metafora o tzv. „srpskom zidu" – od 1,2 miliona Srba, na prostoru od Bosanske krajine do sjeverne Dalmacije.[63] Moljević je ukazivao da su Srbi jedini nosioci državotvorne i jugoslavenske misli, da imaju historijsko pravo na Vrbasku banovinu, te da su Bošnjaci - Srbi islamske vjere. Zbog suzbijanja „antidržavnih tendencija", izraženih kroz „bošnjakluk" i „frankovluk", prema njegovom shvatanju, bilo je nužno „održati i ojačati ovaj živi zid, potrebno je okupiti sve Srbe što već jedan vek stoje pod oružjem i čuvaju mrtvu stražu, potrebno je održati, pridići i izgraditi Vrbasku banovinu, a Banja Luku osposobiti da bude snažan kulturni centar, koji će paralisati uticaj i Zagreba i Sarajeva, ukoliko bi taj uticaj bio protivan opštoj nacionalnoj ideji, a biti predstraža Beograda – kao nosioca državne i nacionalne misli. Kad to bude, i ti velikohrvati će, računajući se stvarnosti, uvidjeti da je samo u jakoj jugoslovenskoj državi i njihova budućnost". Potencirano je da Srbi u Bosanskoj krajini mogu da se razvijaju samo u okviru Vrbaske banovine jer „već danas u Banjoj Luci Srbi imaju relativnu većinu. S vremenom će imati i apsolutnu".[64] Oblasni odbor SKK protivio se podjeli Vrbaske banovine, kao i ideji o autonomiji BiH. „Otadžbina" je pisala da muslimani hoće „cjelovitu BiH, kao što je bila za sultana", da „Hrvati hoće s Talijanima, Švabama, Mađarima,

[61] Petranović, B.: „Odnos lokalne, regionalne i opšte istorije (s osvrtom na istoriju Bosanske krajine i Banja Luke 1918−1945)", u: *Banja Luka u novijoj istoriji (1878−1945)*, Sarajevo, 1978., 200.

[62] Moljević, S.: *Uloga i značaj Vrbaske banovine*, Banjaluka, 1939., 16-18.

[63] Dimić, Lj.: *Srpski kulturni klub između kulture i politike,* 864. Banjaluka je 1895. imala 7.524 muslimana, 2.775 pravoslavaca i 2.882 rimokatolika. U njoj je 1910. živjelo 6.588 muslimana, 3.693 pravoslavaca i 3.930 rimokatolika. U Banjaluci je 1921. popisan 7.201 musliman, 5.324 pravoslavca i 4.718 rimokatolika; 1931. tu je bilo 8.039 muslimana, 6.796 pravoslavaca i 6.486 rimokatolika – prema: Bandžović, S.: *Vrbaska banovina - predstraža Beograda,* „Slobodna Bosna", br. 22 (1), Sarajevo 26. mart 1992.; opšir. Vračar, J.; Radojčić, M.: *Vrbaska banovina 1929-1941.,* Banjaluka, 2010.

[64] Šehić, N.: „Srpski građanski politički krugovi prema pitanju preuređenja države i položaju Bosne i Hercegovine", *Prilozi*, br. 4, Sarajevo, 1968., 180.

samo neće sa Srbima". Ideja o autonomiji BiH tretirana je kao „mnogo opasnija" od podjele Vrbaske banovine. Moljević je nju procjenjivao kao „potpuno" i „otvoreno" protivnu srpskoj nacionalnoj i državotvornoj misli, s ciljem ponovne uspostave granice na Drini i odvajanja Srba iz BiH od Srba iz Srbije: „A Srbija je i ušla u rat da tu granicu briše i da nas oslobodi i ujedini". Takvim bi činom, prema tim viđenjima, Bošnjaci i Hrvati stekli većinu pa bi Srbi „opet morali da se nose sa bošnjaklukom na jednoj i frankovlukom na drugoj strani, ili što je najviše u izgledu sa udruženim bošnjaklukom i frankovlukom". Naglašavano je da je i u doba austrougarske uprave, oblast Vrbaske banovine bila zapostavljena zbog većinskog srpskog stanovništva, dok je „pohlepno" Sarajevo planski izgrađivano, pa je od njega „svim silama veštački stvoren jedan centar koji će biti pouzdan nosilac bošnjakluka".[65] Srbi su tražili da „upravljaju sami sobom, naslonjeni neposredno na Beograd, i bez ikakvog posredovanja Zagreba i Sarajeva". Nakon Sporazuma, koji je od Vrbaske banovine odvojio tri sreza, Oblasni odbor SKK pokrenuo je pitanje priključenja ove banovine budućoj srpskoj jedinici.[66]

Brojne srpske političke organizacije i društva, zagovarali su, pod parolama „Srpstvo je u opasnosti" i „Srbi na okup", potpuno uključivanje BiH u „Srpske zemlje", projekt koji je bio „dete panike" (M. Ekmečić). Srbi iz sjeverne Bosne, iz derventskog i brčanskog kraja, tražili su izdvajanje tih srezova iz Banovine Hrvatske.[67] U oktobru 1939. Miki Blagojeviću, srpskom političaru, koji je sma-

[65] Vojinović, P.: „Vrbaska banovina u koncepciji Sporazuma Cvetković-Maček", *Jugoslovenski istorijski časopis*, br. 1-2, Beograd, 1980., 92-93; Radojević, M.: „Sporazum Cvetković-Maček i Bosna i Hercegovina", u: *Bosna i Hercegovina od srednjeg veka do novijeg vremena*, Beograd, 1995., 128. Prema Branku Miljušu „Vrbaska banovina je bila „već geografski uklopljena u Banovinu Hrvatsku". Bilo je planirano da kod definitivnog preuređenja države Hrvatska sebi osigura i Vrbasku banovinu. Samo bi trebalo „srez Doboj uključiti u Hrvatsku i Vrbaska banovina bila bi odsečena od ostalog dela Bosne" – vidi: Stefanovski, M.: *Srpska politička emigracija o preuređenju Jugoslavije 1941-1943*, Beograd, 1988., 59.

[66] U rezoluciji sa skupštine ovog odbora u novembru 1939. istaknuto je: „Kao što su Srbi u Krajini dali svoje živote za sjedinjenje sa Srbijom, tako će ih dati protiv svakog ko ih pokuša od Srbije odvojiti ma kakvom god međom ili granicom" – prema: Kazimirović, V.: *Srbija i Jugoslavija 1914-1945*, II, 611. Muslimanska društva u Banjaluci su, s druge strane, usvojila rezoluciju u novembru te godine kojom su tražila „da prilikom uređenja naše države budu uspostavljena Bosna i Hercegovina kao zasebna ravnopravna jedinica, a u svome istorijskom opsegu" – prema: Petranović, B.; Zečević, M.: *Jugoslovenski federalizam: ideje i stvarnost: 1914-1943,* tematska zbirka dokumenata, Beograd, 1987., 549.

[67] Babić, N.: „Bosna i Hercegovina u koncepcijama građanskih političkih snaga i Komunistička partija Jugoslavije do 1941. godine", *Prilozi,* br. 3, Sarajevo, 1967., 374. U svojim deklaracijama Srbi iz Banovine Hrvatske su isticali da oni nikada neće prihvatiti „takvo državno uređenje, po kome bi Srbi u bilo kom kraju države bili od Srba u Srbiji odvojeni, bilo kakvim

trao da BiH kao cjelina treba da odlučuje o svojoj sudbini, novinar Dobrosav Jevđević odgovara da bi autonomna BiH docnije postala žarište sukoba, i da su muslimani – Hrvati ili Srbi, da nisu pripadnici drugih naroda.[68] Krajem 1939. intezivirano je djelovanje srpskih društava i udruženja koje je rezultiralo osnivanjem srpskih narodnih vijeća, koja su zvanično imala nadstranački karakter, kao i formiranjem Savjeta srpskih nacionalnih i ostalih društava u Sarajevu. Zadatak ovog savjeta bio je rad na očuvanju srpske nacionalne misli i „srpskog karaktera" BiH. Najveća manifestacija u njegovoj organizaciji bio je Sabor svih srpskih i ostalih nacionalnih društava i ustanova 31. decembra 1939. u Doboju, kada je usvojena rezolucija da „rešenjem pitanja Hrvatskog nameće se rešavanje pitanja Srpskog. Svi danas koji smo bar malo nacionalni trebamo da se borimo protivu toga zla i da se mi međusobno ne cepamo". Poručeno je da će se boriti protiv svega što bi dovelo do odvajanja srpskih krajeva u ma kom obliku od Srbije i Crne Gore, s pozivom na objedinjavanje svih Srba i ostalih jugoslavenskih nacionalnosti, na zbijanje bez obzira na stranački i lični interes.[69] „Bosansko pitanje" tretirano je kao „srpsko pitanje". U stavovima srpskih političara u BiH dominirala je apsolutnu vezanost za Srbiju, na viziju budućnosti u zajednici sa njom.[70]

Radikali su sudbinu BiH isključivo vezivali za Srbiju, težeći da stvore „jedinstveni srpski front" koji bi se suprotstavio zahtjevima hrvatske i bošnjačke političke strane. Primarni srpski stav bio je, kako iznosi radikal Kosta Majkić, koji je u Banjoj Luci izdavao list „Srpsko jedinstvo", da je Srbija „oružjem,

nacionalnim ili državnim granicama. Mi za sva vremena ostajemo jedno sa Srbijom i u nacionalnom i u državnom pogledu". Srbi iz sjeverne Dalmacije u jesen 1940. osnivaju „Komisiju spasa Srba sjeverne Dalmacije" koja je tražila da se srez kninski i benkovački priključe Vrbaskoj banovini – prema: Subotić, M.: *Jugoslovenstvo i jugoslovenska država: ideje i učinci jednog geopolitičkog eksperimenta*, 91.

[68] Begić, D.: „Pokret za autonomiju Bosne i Hercegovine u uslovima sporazuma Cvetković-Maček", *Prilozi*, br. 2, Sarajevo, 1966., 181.

[69] Bandžović, S.: „Vrbaska banovina „predstraža Beograda", *Oslobođenje,* Sarajevo, 28. april 1991.; Redžić, E.: „Uz 60-godišnjicu sporazuma Cvetković-Maček", *Forum Bosnae*, br. 5, Sarajevo, 1999., 170. Nakon uspostave Banovine Hrvatske, u nekim „njenim" bosansko-hercegovačkim područjima, vršena su nova teritorijalna razgraničenja opština da bi se, na štetu Bošnjaka, postigao majoritet Hrvata – vidi: Hadžijahić, M.: *Od tradicije do identiteta*, Sarajevo, 1974., 235, nap. 12.

[70] Dujmović, S.: *Srpsko građanstvo Bosne i Hercegovine prema sporazumu Cvetković-Maček,* 67; Filandra, Š.: *Bošnjačka politika u XX. stoljeću,* 129; Nešković, R.: *Nedovršena država: politički sistem Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 2013., 82-83; S. Josipović, *Banovina Hrvatska i pokušaj ujedinjenja srpskih zemalja u procesu federalnog preuređenja Kraljevine Jugoslavije,* http://srbiubih.com/banovina-hrvatska-i-pokusaj-ujedinjenja-srpskih-zemalja-u-procesu-federalnog-preuredjenja-kraljevine-jugoslavije/?lang=lat.

mučeništvom i krvlju stekla pravo na Bosnu".[71] Dragoslav Stranjaković je naglašavao kako je kod Srba razvijen kult države, da je ona njihova najbolja tradicija, dok se kod Hrvata razvio samo osjećaj za njihovo posebno – hrvatsko, a ne za opšte državno, zajedničko i jugoslavensko.[72] Uredništvo „Srpskog glasa" je poručivalo: „Naše je gledište jasno – mi hoćemo sporazum, ali po određenim principima, ali za celo područje na kome žive Srbi i Hrvati. Mi ne mislimo da ostavimo srezove sa čisto srpskom većinom u granicama Hrvatske, Dalmacije, BiH, Banovini Hrvatskoj. Srbima u tim krajevima treba dati pravo da se izjasne da li će se priključiti srpskoj jedinici".[73] Unutar Banovine Hrvatske Srbi su se opirali. U nekim njenim dijelovima oni su, nasuprot hrvatskim jedinicama „Seljačke zaštite", počeli formirati „Srpske straže", sa šajkačom kao dijelom uniforme.[74] Procesi u vezi s pokretom „Srbi na okup" pogodovali su snaženju četničkih udruženja. Početkom aprila 1940. bilo ih je više od hiljadu, od toga u Hrvatskoj i BiH više od stotinu. Iako su hrvatske banovinske vlasti zabranjivale zborove i pooštravale mjere protiv istupa tih udruženja, njihov rad je nastavljen. Neki srpski listovi apostrofirali su 1940. da za Srbe u Banovini postoji samo politika narodnog jedinstva oličena u Beogradu i „samo jedno geslo a to je: jedinstvena država i kralj".[75]

Nastanak Banovine Hrvatske bio je znak, dijagnosticira Ljubodrag Dimić, da je u dugom „rvanju" s jugoslovenskom ideologijom hrvatski etnocentrizam izašao kao pobjednik. Sporazum je, uz raspad ideologije jugoslovenskog nacionalizma, stvorivši Banovinu Hrvatsku, federalizirao Jugoslaviju na asimetričan način. Ovakvo himerično rješenje najbolje simbolizira osnovni politički konflikt u Jugoslaviji.[76] Maček, slavljen od svojih pristalica kao „mudri Vođa hrvatskog naroda" i nasljednik „velikog Učitelja blagopokojnog Stjepana Radića", govori

[71] Radojević, M.: *Sporazum Cvetković-Maček i Bosna i Hercegovina*, 131.

[72] Upor. Šehić, N.: *Četništvo u Bosni i Hercegovini (1918-1941): politička uloga i oblici djelatnosti četničkih udruženja,* Sarajevo, 1971., 112; Matković, H.: *Povijest Jugoslavije 1918-1991: hrvatski pogled*, Zagreb, 1999., 209-210.

[73] Festić, R. „Bosna i Hercegovina u koncepcijama građanskih političkih stranaka između dva rata", *Godišnjak* Pravnog fakulteta, XXIV, Sarajevo, 1976., 281; Radojević, M.: *Sporazum Cvetković-Maček i Bosna i Hercegovina*, 130.

[74] *Pečat Milorada Ekmečića*, Beograd, 2018., 235.

[75] Upor. Stanisavljević, Đ.: „Pojava i razvitak četničkog pokreta u Hrvatskoj 1941-1942. godine", *Istorija XX veka*, IV, Beograd, 1962., 6; Šehić, N.: „Neka bitna obilježja četništva", *Pregled*, br. 6, Sarajevo, 1970.; Sobolevski, M.: „Uloga četnika u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj", *Časopis za suvremenu povijest*, br. 3, Zagreb, 1995., 478.

[76] Gligorov, V.: *Zašto se zemlje raspadaju: slučaj Jugoslavija,* Beograd, 2014., 101.

da je bilo moguće, zbog niza neslaganja, sklopiti samo „djelimičan sporazum“, da do potpunog nije moglo doći.[77] Novoimenovani hrvatski ban Ivan Šubašić je ukazivao da je Sporazum omogućio da Hrvatska stoji na braniku Jugoslavije, jednako kao što je i Jugoslavija Sporazumom postala stvarni jamac sigurnosti Hrvatske.[78] Napetosti nisu nestale.[79] Jedinice Hrvatske seljačke i građanske zaštite postaju legalne snage za zaštitu ustavnih prava Banovine i pomoćne snage za održavanje reda i zakona. Maček prihvaća politiku nasilja kao sredstvo u političkim obračunima. Stranačka milicija HSS-a – Hrvatska seljačka zaštita postaje militantna organizacija.[80] Početkom 1940. u nekoliko većih mjesta u BiH, koja su ušla u sastav Banovine (Derventi, Bosanskom Brodu) održani su skupovi radi osnivanja poluvojničkih organizacija u režiji HSS-a.[81] Procesi unutar hrvatske politike izbacili su na površinu i druge snage, među njima i ustaše za koje je stvaranje Banovine bilo tek vid „lažne samostalnosti“ ili „prividna samostalnost“, da je ono što je dobijeno Sporazumom ispod minimuma, da čitava

[77] Petranović, B.: *Istorija Jugoslavije 1918-1988,* I, 302. Tim sporazumom, naglašavao je Maček, „nije pitanje hrvatskog teritorija riješeno definitivno, jer smo stavili u Sporazum naročitu klauzulu da će se definitivni opseg Banovine Hrvatske uspostaviti kad se bude preuređivala čitava državna zajednica. A to je posve naravno. Jer posve drukčije će izgledati dotični teritorij Banovine Hrvatske, bude li u novo preuređenoj državnoj zajednici recimo i autonomna Vojvodina ili ne bude, drukčije bude li i autonomna Bosna ili ne bude, itd“ – vidi. Krestić, V.: „Velikohrvatske pretenzije na delove Vojvodine“, *Istraživanja,* br. 20, Novi Sad, 2009., 137-138; Išek, T.: „Bosna i Hercegovina u projektima čelnika H(P-R)SS - braće Radić i dr Vlatka Mačeka“, *Radovi* Hrvatskog društva za znanost i umjetnost, II, Sarajevo, 1994., 9-24.

[78] Globačnik, M.: „Prilozi političkoj*,* kulturnoj *i* intelektualnoj historiji Splita u doba Banovine Hrvatske (1939. −1941.*)“,* u: *Split i Vladan Desnica 1918. –1945.: umjetničko stvaralaštvo između kulture i politike*, Zagreb-Split, 2016., 311.

[79] U Banovinu Hrvatsku ušli su, pored bosanskohercegovačkih srezova koji su po popisu iz 1931. imali većinu katoličkog življa (fojnički 63%, prozorski 65%, duvanjski 88%, mostarski 65%, ljubuški 94%, livanjski 71%, derventski 51%) i oni koji nisu imali tu većinu (brčanski 43%, gradačački 38%, travnički 46%, bugojanski 43%, stolački 49%, konjički 33% što je izazvalo nove rasprave; opšir. Pejanović, Đ.: *Stanovništvo Bosne i Hercegovine*, Beograd, 1955., 55.

[80] Tome je neosporno pridonijela represivna politika režima, progoni, ubistva, ilegalnost HSS-a kao stranke, te je nasilje postalo uobičajeno u političkoj borbi – vidi: Karaula, Ž.: *Naš Vođa − stvaranje kulta Vlatka Mačeka*, u: *110 godina Hrvatske seljačke stranke*, Zagreb-Križevci 2015., 161; Šuvar, S.: *Historia tragicomica,* Zagreb, 2013., 528-529.

[81] Boban, Lj.: „O političkim previranjima na selu u Banovini Hrvatskoj“*, Istorija XX veka*, II, Beograd, 1961., 244-245; Išek, T.: *„*Hrvatska seljačka zaštita“, „Hrvatska građanska garda“ – poluvojne organizacije Hrvatske seljačke stranke, *Prilozi,* XXII, br. 23, Sarajevo, 1987., 134.

BiH treba biti u okviru hrvatske države.[82] Za dostizanje tog cilja bilo je nužno, prema njihovim projekcijama, stvoriti jedinstveni front od „Hrvata islamske i katoličke vjere".[83] U HSS-u se osjećao i utjecaj frankovačko-ustaških elemenata. Cilj im je bio da radikaliziraju njen politički program u smislu razbijanja Jugoslavije. Pripajanje BiH Hrvatskoj smatralo se završnom etapom realizacije doktrine „oca domovine" Ante Starčevića.[84] U komunističkoj štampi Sporazum je, pak, okarakteriziran kao „pokušaj velike prevare naroda".[85]

Među Bošnjacima je došlo do vrenja s obzirom na rješavanje njihovog političkog statusa unutar države. Jednu struju zastupala je Muslimanska organizacija HSS-a pod vodstvom Hakije Hadžića, koja je zagovarala ujedinjenja BiH s Banovinom Hrvatskom. Drugu, federalističku struju predvodio je ministar Džafer Kulenović, Spahin nasljednik, kao i društvo „Gajret", ujedinjeni u Pokret za autonomiju BiH, tražeći osnivanje Bosanske banovine. Kulenović je na početku pregovora govorio da muslimani žele da sporazum bude „pravedan i da zadovolji sve", da „sa punim pravom možemo da tražimo da ono što se dade

[82] Najoštriji kritičari bili su pripadnici domovinske ustaške skupine, koju je predvodio Mile Budak, jer su Mačeku zamjerali što nije ostvario neovisnu državu. Ustaše su sebe predstavljale kao revolucionarnu organizaciju koja se koristila terorizmom radi postizanja svog političkog cilja – „oslobođenje" Hrvatske – upor. Išek, T.: „Stvaranje i djelovanje Muslimanskog ogranka Hrvatske seljačke stranke 1935-1941", *Prilozi*, br. 24, Sarajevo, 1988., 236; Jelić-Butić, F.: *Ustaše i NDH 1941-1945*, Zagreb, 1977., 56; Goldstein, I.: „Ustaška ideologija o Hrvatima muslimanske vjere i odgovor u časopisu Handžar", u: *Bosna i Hercegovina prije i nakon ZAVNOBiH-a,* Sarajevo, 2007., 145; Vuković, Đ.: *Raspeće nacionalne elite*, 64; Žebec Šilj, I.: *Pregled općeg političkog stanja u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca, kasnije Kraljevini Jugoslaviji,* 41-42; J. Sadkovich, *Italija i ustaše 1927.−1937*., 149.

[83] „Gajret" je, zbog takve propagande, pisao: „Osobito smo na udarcu mi Muslimani. Nema dana kad zagrebačke novine, njihovi političari i njihovi istoričari, ne govore i ne dokazuju kako su Muslimani Hrvati… i kako radi toga treba da cela Bosna i Hercegovina, ili bar veći deo pripadne hrvatskoj sferi interesa – Banovini Hrvatskoj" – prema: Bećirović, D. „Sporazum Cvetković-Maček, s posebnim osvrtom na reakcije u Tuzli", *Stav*, br. 6-7, Tuzla, 2004., 59.

[84] Redžić, E.: *Historijski pogledi na vjerske i nacionalne odnose u Bosni i Hercegovini,* 106.

[85] Precizniji stav prema pitanju BiH komunisti su zauzeli u oktobru 1940. na V zemaljskoj konferenciji, da BiH treba dobiti autonomiju, te se boriti „protiv pokušaja srpske i hrvatske buržoazije da međusobno dijele Bosnu i Hercegovinu i ne pitajući narode tih oblasti", da „narodi Bosne i Hercegovine treba da se sami slobodno opredijele i nađu rješenje za uređenje u tim oblastima putem autonomije i slično" – vidi: Bojković, D.: „Stavovi jugoslovenskih komunista o „Narodnom sporazumu" i Banovini Hrvatskoj 1939-1941", *Zbornik* Matice srpske za istoriju, knj. 88, Novi Sad, 2013., 85.

drugim krajevima, da se dade svima“.[86] Treća je bila centralistička struja proizišla iz dijela gradske inteligencije pod vodstvom dr. Šefkije Behmena. Zalagala se za unitarnu državu, u kojoj bošnjački korpus ne bi bio izdijeljen administrativnim granicama.[87]

„Pravda“, glasilo JMO, navodi 1. septembra 1939. kako „bojazan naših pristaša i prijatelja (...) nije na mjestu“, da je Sporazum privremen. „Definitivno razgraničenje upravnih jedinica“ ima da odredi „tek novi Ustav“. Džafer Kulenović je tada obnovio zahtjev za uspostavom autonomne BiH. Tvrdio je da bi ona predstavljala „u minijaturi malu Jugoslaviju, koja bi privlačila sve snage iz svih krajeva naše otadžbine i time Jugoslaviju kao cjelinu ojačala”. Činila bi „čvor ove države, privlačila sebi i Srbe i Hrvate i postala stožer Jugoslavenstva i državne misli”. Kulenović i JMO tretirali su Banovinu Hrvatsku kao privremeno rješenje: „Svakako, definitivno razgraničenje upravnih jedinica naše zemlje donijet će tek Ustav, koji ima nadomjestiti sadašnji i koji će predstavljati konačnu riječ o ovom predmetu“.[88] Kulenovićevo protivljenje podjeli BiH podržano je od većine Bošnjaka. Međutim, kad je riječ o hrvatskom vođstvu, sporazum sa Srbima bio je od veće važnosti nego negativne reakcije Bošnjaka, a Srbi su bili spremniji prihvatiti podjelu BiH nego njenu autonomiju.[89] Vladimir Jeftić, ban Drinske banovine, poručivao je Kulenoviću da je srpska vojska ušla u Sarajevo pošto je prethodno „uništila granicu, koja je vjekovima razdvajala Srbiju i Bosnu... da se ona nikad ne spomene“. Do kraja 1939. bošnjačke političke organizacije, kulturna, prosvjetna i druga udruženja, istakli su u prvi plan političku borbu za

[86] Hamzić, O.: „Uloga Džafera Kulenovića u obnavljanju programa i organizaciji pokreta za autonomiju BiH 1939“, u: *Historija države i prava BiH: izazovi i perspektive*, Tuzla, 2017., 62.

[87] Regan, K.: „Djelovanje Jugoslavenske radikalne zajednice u doba Banovine Hrvatske (1939–1941)“, *Studia lexicographica*, br. 1, Zagreb, 2007., 250, nap. 103.

[88] Početkom novembra 1939. Kulenović pred novinarima govori da je najbolje „kad bude došlo na dnevni red pitanje preuređenja Države, da se stvori jedna četvrta jedinica pored triju, pored srpske, hrvatske i slovenačke. Ja držim da je potrebno da bude i da postoji četvrta jedinica koja će vezivati, spajati ove tri. Jer ova četvrta jedinica ne bi davala svojoj teritoriji samo ono plemensko ili narodno ili narodnosno, kako se to sad kaže u Hrvatskoj, obeležje, nego bi joj davala posebno obeležje“. Izjasnio se protiv toga da bi Bosni i Hercegovini bila pripojena i Crna Gora. Kao najbolje rješenje smatrao je „stare granice Bosne i Hercegovine“. Dozvoljavao je mogućnost da bi se izvršile manje nužne izmjene granica na periferiji u korist srpske i hrvatske jedinice – vidi: Boban, Lj.: *Sporazum Cvetković-Maček,* 259.

[89] Mačekov HSS je, prema ocjeni Ive Banca, prihvatajući model podjele BiH, unutar države, stvorio je presedan „čiji se kobni rezultati danas osjećaju jos više nego za vrijeme Drugog svjetskog rata”; opšir. Banac, I.: *Odnos hrvatske politike prema Bošnjacima za vrijeme Kraljevine SHS i za vrijeme NDH,* http://shmajser.wordpress.com/2007/08/24/sporazum-cvetkovic-macek-i-odnos-hrvatske-politike-prema-bosnjacima.

autonomiju BiH. Širom BiH održavaju se protestni skupovi s tim zahtjevom. Bošnjačka društva i ustanove u Tuzli u novembru 1939. u zajedničkoj rezoluciji navode kako je „neumjesno i historijski nepravedno postavljati opredjeljivanje BiH, jer BiH nije ni srpska, ni hrvatska, nego naša zajednička“, da je njena autonomija „najsretnije rješenje za čitavo stanovništvo... ne samo za muslimane, nego za interese čitavog stanovništva“.[90] Glavni odbor „Gajreta“ krajem novembra na plenumu o pitanju „unutrašnjeg preuređenja države“, konstatira da su Sporazumom Cvetković-Maček „nanijete uvrede svim muslimanima slovenske krvi i jezika time što im je osporena jugoslovenska rasna pripadnost i pripadnost rodnoj grudi pa se pri tome išlo tako daleko da su se osporavala i osnovna građanska prava, uključujući i pravo da uopšte izraze svoje mišljenje o preuređenju države“. Plenum ustvrđuje da je „jedinstven stav muslimanskog elementa u traženju da se kod predstojećeg državnog preuređenja naše države stvori zasebna samoupravna jedinica u koju bi ušla Bosna i Hercegovina te Sandžak sa autonomnom upravom“. Bilo je i onih koji su predlagali da se Bosni vrati Sandžak, stoljećima njen dio u okviru osmanske uprave.[91] Bošnjački pokret organizaciono se, u decembru 1939., slio u snažan Pokret za autonomiju BiH.[92]

Džafer Kulenović je tražio da se BiH konstituira kao četvrta banovina – „Bosanska banovina“, s „brojnim muslimanskim življem povijesnog sandžačkog područja“, ne prihvatajući pritom ni definitivno odvajanje onih bosansko-hercegovačkih srezova uključenih u sastav Banovine Hrvatske. Naglašavao je da govori u ime JMO. Time se on ogradio od stavova Glavnog odbora JRZ, čiji

[90] Bećirović, D.: *Sporazum Cvetković-Maček, s posebnim osvrtom na reakcije u Tuzli,* 56.

[91] Hoptner, J. B.: *Jugoslavija u krizi 1934-1941*, Rijeka, 1973., 205. U septembru 1939. Bekir Omersoftić, zamjenik državnog tužioca, piše da se „Sandžaklije osjećaju Bosancima i da se ni u čemu ne razlikuju od nas, koji živimo u Bosni i Hercegovini. Položaj, prošlost, prirodna upućenost pokazuju da je Sandžak sastavni dio Bosne i Hercegovine“. U Priboju je na skupu u organizaciji „Gajreta“ 10. decembra 1939. istaknuta puna opravdanost zahtjeva da BiH, kojoj bi se priključio Sandžak, postane autonomna jedinica, da „Muslimani ovog kraja osjećaju da su isto što i Muslimani u Bosni i Hercegovini”; opšir. Hadžić, K.: *Novopazarski Sandžak kao sastavni dio Bosne i Hercegovine,* Sarajevo, 1939.; „Borba za autonomiju Bosne i Novopazarski sandžak. Sandžak treba vratiti Bosni“*, Muslimanska svijest*, IV/68, Sarajevo, 13. novembar 1939.; „Bosna i sandžački muslimani“*, Muslimanska svijest*, V, Sarajevo, 2. novembar 1940.

[92] Imamović, M.: *Historija države i prava Bosne i Hercegovine,* Sarajevo, 2014*.,* 337. Izvršni odbor ovog pokreta oglasio se zahtjevom za „autonomiju BiH u njenim istorijskim granicama“, uz stav „da bi jedno takvo rješenje zadovoljilo potrebe stanovništva ovih pokrajina, jer bi na taj način bili zadovoljeni svi ekonomski i geografski uslovi razvoja ovih pokrajina i njihovog stanovništva“; opšir. Babić, N.: „Osnovna obilježja društveno-političkih prilika i djelatnosti KPJ u Bosni i Hercegovini uoči aprilskog rata 1941. godine“, u: *1941. u istoriji naroda Bosne i Hercegovine*, 36-38.

je bio potpredsjednik. Problematizirana je i dalja saradnja u okviru JRZ, između predstavnika JMO i grupe oko Cvetkovića koja je prihvatila Sporazum.[93] Enver Redžić smatra da je, suprotstavljajući se srpskoj i hrvatskoj dominaciji, muslimanska politika tražila „da ona bude gazda u Bosni i Hercegovini", odnosno da je autonomna BiH takve politike podrazumijevala „vodeći položaj Muslimana".[94] Kulenović u novembru 1939. na sastanku u prostorijama vlade, govori da BiH „mora biti posebna jedinica. Ona je živjela i ranije kroz vijekove svojim posebnim životom. Ona za sebe to želi i za u buduće...ako je ovo Jugoslavija u velikom, onda je Bosna i Hercegovina mala Jugoslavija. Zato ona treba da bude posebna. Ako nema Bosne i Hercegovine posebne, nema ni Jugoslavije".[95] Zahtjevi za autonomijom BiH rezultirali su oštrim protivljenjima srpskih političara. Kulenović je, mada nezadovoljan, ostao član vlade. Govorio je da to nije značilo odustajanje od autonomije BiH, već da se uradi šta se može uraditi. Ukazivao je da JMO dobiva samo mrvice, da ne može podnijeti rasprave o tome da se formiraju Slovenska i Srpska banovina u rangu Banovine Hrvatske, a da se niko ne sjeti da se formira i banovina BiH.[96] Zagreb i Beograd nisu bili spremni da podrže stvaranje posebne bosanske banovine.[97] Kulenović je tražio oslonac u Mačeku i HSS-u, koji su, pak, težili da stvore uporište među Bošnjacima za svoju koncepciju o nastavku preuređenja države proširenjem granica Banovine

[93] Begić, D.: *Akcije muslimanskih građanskih političara poslije skupštinskih izbora 1935. godine,* 184-185.

[94] Redžić, E.: *Jugoslavenski radnički pokret i nacionalno pitanje u BiH*, 379; Isti, *Tokovi i otpori,* 128.

[95] Boban, Lj.: *Sporazum Cvetković-Maček*, 259; Đurović, D.: „Sarajevska štampa o stvaranju Banovine Hrvatske i preuređenju Kraljevine Jugoslavije 1939–1941.", *Arhiv*, br. 1-2, Beograd, 2017., 84. Na to je Milan Gavrilović, predsjednik Saveza zemljoradnika, odgovarao: „Ja sam za trijalizam, sa posebnim položajem Bosne u jednoj komponenti toga trijalizma ... ja kažem nema Jugoslavije ako je Srbija ne drži. A ona je neće držati ako nastane parcelizacija Srba" – vidi: Đokić, D.: *Nedostižni kompromis*, 282-284.

[96] Upor. Malcolm, N.: *Povijest Bosne,* 231; Filandra, Š.: *Bošnjačka politika u XX. stoljeću*, 130. Mihailo Konstantinović zapisuje 1. januara 1940. da su u BiH Srbi i Muslimani zategli odnose zbog Kulenovićevih izjava o autonomiji BiH, „ali su Muslimani još više zavađeni zbog cepanja Muslimana. Mi ne možemo Džafera da sprečimo da govori. Ali, on to više kaže radi svojih birača" – cit. prema: Konstantinović, M.: *Politika Sporazuma,* 89.

[97] Đokić, D.: *Sukob sa istorijom: neka razmišljanja o prošlosti i odnosu prema njoj u postsocijalističkoj Srbiji,* Reč, br. 75/21, Beograd 2007., 57. Glasilo HSS-a „Hrvatski dnevnik" pisalo je da niko neće biti „prisiljavan da ulazi u Hrvatsku, ali se također nikome ne smije braniti da pripadne Hrvatskoj... Pri tome naročito mislimo na Bosnu, Bačku i Baranju" – prema: Šuvar, S.: *Historia tragicomica,* 527.

Hrvatske.[98] Maček je govorio kako neće prigovarati ako vlada odluči da od ostatka BiH, koji nije pripao Banovini Hrvatskoj, stvori novu administrativnu cjelinu sa statusom provincije. Ali, ako Srbi budu pokušavali da priključe BiH Srbiji, onda će i Hrvatska zatražiti svoj jednaki dio.[99]

U februaru 1940. Kulenović iznosi da se ne slaže sa zaključcima januarskog sastanka Glavnog odbora JRZ, u kojima se ne nalazi nikakvo rješenje oko BiH, niti se ona spominje.[100] Krajem marta u Beogradu je održana sjednica odbora JRZ za Drinsku banovinu. Dragiša Cvetković, predsjednik JRZ, tada ustvrđuje da u BiH postoji disharmonija u radu organizacija, da se daju izjave koje nisu usaglašene i prodiskutirane „jer su Muslimani iznijeli svoje gledište a naša braća pravoslavni odmah su to shvatili kao gotovu stvar i počela je borba". Apelirao je da se „vrate" na politiku pune „saradnje Srba i Muslimana", na politiku M. Spahe, tj. da nema rješenja ni jednog problema u BiH ako ono ne bude „rezultat sporazuma Srba i Muslimana". Cvetković je tražio da se ostave i „savjeti raznih kulturnih društava, i svi odbori autonomistički i vratimo celu stvar u JRZ". Prihvaćena je rezolucija koja je insistirala na većoj srpsko-muslimanskoj saradnji.[101] Štampa je, pak, ocijenila da JRZ nije uspjela očuvati pozicije među

[98] Hasanbegović, Z.: *Jugoslavenska muslimanska organizacija 1929.-1941. (u ratu i revoluciji 1941.-1945.)*, Zagreb, 2012., 719; Bandžović, S.: „Spone i sporovi: Bosna i Hercegovina u jugoslavenoj državi (1918-1941)", u: Zbornik radova: *Međunarodna naučna konferencija 75. godišnjica prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a − povijesna utemeljenost obnovljene državnosti Bosne i Hercegovine u 20. i 21. stoljeću,* Sarajevo, 2019., 81-83.

[99] Hoptner, J. B.: *Jugoslavija u krizi 1934-1941*, 171, 204. Sarajevski nadbiskup Šarić tražio je „da se kotarevi gdje je u većini hrvatski puk, osobito Visoko, Zenica i Žepče vrate Hrvatskoj", i „da se rasprave razgraničenja između Hrvatske i (buduće) Srbije u Vrbaskoj banovini, u onim krajevima koji geopolitički pripadaju Hrvatskoj i koji su se kao klin zabili u Hrvatsku". Na to je zvorničko-tuzlanski vladika Nikolaj uzvratio zahtjevom da (budućoj) Banovini Srpskoj pripadne 19 kotareva koji su ušli u Banovinu Hrvatsku, a u kojima su Srbi u većini!" – prema: Šuvar, S.: *Historia tragicomica,* 527.

[100] Aktivnosti bošnjačkih institucija i stranaka zaustavio je telegram iz Zagreba upućen krajem februara svim područnim srezovima sa sljedećim tekstom: „U vezi pokreta za autonomiju BiH u nekadašnjim granicama, bez odobrenja banske vlasti ne dozvoljavati konferencije za osnivanje za autonomiju BiH". Pošto se uvidjelo da je ovakav telegram nezakonit, upućen je drugi: „Zabranu održavanja javnih sastanaka o izmjeni granica banovine Hrvatske i autonomiji BiH po zakonu daje prvostepena vlast, a ne banska vlast" - vidi: Begić, D.: „Sporazum Cvetković-Maček" u *Pregledu istorije SKJ,* 374.

[101] Na samoj sjednici je Hamid Kurbegović oponirao Cvetkovićevom isključivom stavu o potrebi srpsko-muslimanske saradnje. On je ukazao da nema mjesta toj saradnji bez Hrvata, da rješenje za BiH treba tražiti u okviru saradnje sva tri naroda; opšir. Begić, D.: *Akcije muslimanskih građanskih političara poslije skupštinskih izbora 1935. godine,* 185-186.

muslimanima. Njihovo političko vodstvo je i dalje bilo na stanovištu održanja jugoslavenske države. Iskazivalo se uvjerenje da, nakon Sporazuma, koji je značio „mir u državi", interesi muslimana i Srba u Banovini Hrvatskoj neće biti zanemareni.[102] Reisu-l-ulema Fehim Spaho uputio je u maju 1940. poruku muslimanima, upozoravajući ih na moguće potrese, da „uvijek i na svakom mjestu budu na visini svoga zadatka kao sinovi i građani ove zemlje, da se čuvaju svega onoga što je štetno za njihov ugled i građanske vrline i da se prema svakom štetnom uticaju nepoželjne propagande, bilo s koje strane ona dolazila budu odlučni, a da u ovim momentima njima gospodari zdrav razum i duh otpornosti", kao i da je potrebno veće razumijevanje i saradnja među svim građanima bez obzira na njihovu „vjersko i plemensko određenje".[103]

Banovina Hrvatska nije profunkcionirala u punom smislu. Zakonodavnu vlast u njenim ingerencijama trebali su da zajednički obavljaju kralj i Sabor. Nije, međutim, došlo do saziva Sabora, niti su za njega bili raspisani izbori.[104] Promjene nastale pučem 27. marta 1941. nisu značile suštinski zaokret u unutrašnjoj i u spoljnoj politici države. Višestruka kriza u Jugoslaviji i aprilski rat prekinuli su „mirnodopske" poslove oko nastavka reorganizacije države. Teško naslijeđe i neuspjeh pokušaja da se riješi njeno unutrašnje uređenje znatno su utjecali na dalja zbivanja i konflikte na prostoru okupirane Jugoslavije. Ona je obnovljena nakon Drugog svjetskog rata, na federativnim osnovama, s Bosnom i Hercegovinom kao jednom od republika, uz odbacivanje niza ranijih negativnih državnih, političkih i društvenih iskustava.[105] Jugoslavija se, ipak, pokazuje njena složena historija (1918.-1991.), i pored izmjene više oblika društvenog i

[102] Filandra, Š.: *Bošnjačka politika u XX. stoljeću,* 129. Čuli su se ipak, i bošnjački glasovi koji su tražili ne samo izdvajanje nekih bosanskohercegovačkih srezova i opština iz Banovine Hrvatske, nego i njeno ukidanje u savezništvu sa Srbima – vidi: Regan, K.: *Djelovanje Jugoslavenske radikalne zajednice u doba Banovine Hrvatske (1939−1941),* 250.

[103] Bećirović, D.: „O položaju Islamske vjerske zajednice u Kraljevini Jugoslaviji (1929−1941)", *Historijska traganja*, br. 2, Sarajevo, 2008., 204-205.

[104] Boban, Lj.: „Izvod iz strogo povjerljive kombinatorike Velimira Terzića. A ponešto i o drugim kombinatorikama", *Časopis za suvremenu povijest*, br. 3, Zagreb, 1983., 105; Petrović, Lj.: „Jugoslovensko društvo između dva svetska rata", *Istorija 20. veka*, br. 2, Beograd, 2008., 33-34; Regan, K.: *Srpski kulturni klub i Banovina Hrvatska,* 421; Rudolf, D.; Čobanov, S.: „Jugoslavija: unitarna država ili federacija, povijesne težnje srpskoga i hrvatskog naroda – jedan od uzroka raspada Jugoslavije", *Zbornik* Pravnog fakulteta u Splitu, br. 2, Split, 2009., 300.

[105] Davor Marijan piše da je Socijalistička Republika BiH stvorena na štetu hrvatskog nacionalnog interesa, „na štetu Banovine Hrvatske koja je 1939. predstavljala rješenje hrvatskog pitanja u Kraljevini Jugoslaviji". Na BiH se godinama gledalo kao na „Jugoslaviju u malom" – prema: Marijan, D.: *Hrvatska 1989.−1992.: rađanje države*, Zagreb, 2017., 426.

državnog uređenja („stara" i „nova"; „monarhistička" i „socijalistička"), traženja „formule održivosti", s prigušenim nacionalizmom, nije uspjela okušati kao demokratska država i zajednica naroda.[106]

Historija, puna „zatamnjenih strana", slučajnosti, obrta, jasnija je u knjigama nego u empirijskoj stvarnosti. Ona prosvjetljava ukazujući na posljedice djela u uporedivim situacijama.[107] U politici, kao i u ratu, ustvrđuje Ivo Banac, česta je pojava da se primjenjuje strategija iz ranijih perioda. Kriza Jugoslavije krajem 80-ih godina oživjela je stare ideje.[108] Novinari su u augustu 1990. počeli spominjati scenarij po kojem bi Jugoslaviju trebalo uspostaviti na novim osnovama koje podsjećaju na sporazum Cvetković-Maček.[109] Novi planovi oko podjele BiH aktuelizirani su u martu i aprilu 1991., u jeku jugoslavenske krize, na sastancima Slobodana Miloševića i Franje Tuđmana, predsjednika Hrvatske, u Karađorđevu i Tikvešu „o kojima nikad nije izdano službeno priopćenje".[110] U

[106] Od druge polovine 60-ih godina XX stoljeća iskazivane su teritorijalne aspiracije prema BiH. Njeni visoki funkcioneri su ukazivali da se otvara „pitanje ponovne teritorijalne podjele Jugoslavije", na pretenzije prema BiH. Neki hrvatski historičari (Tuđman) su iznosili da je Sporazum iz 1939. bio „rješenje hrvatskog pitanja". U pojedinim knjigama i listovima navođeno je da je BiH „zapadna Srbija", odnosno „istočna Hrvatska". Licitirano je o tome koji dijelovi BiH trebaju pripasti „velikoj" Srbiji, a koji „velikoj" Hrvatskoj. Proturane su teze o nepriznavanju državnosti BiH, o neopravdanosti njenog postojanja – vidi: Mikulić, B.: *Kobne godine,* Sarajevo, 2016., 67-69; Koren, S.: Politika povijesti u Jugoslaviji (*1945-1960): Komunistička partija Jugoslavije, nastava povijesti, historiografija,* Zagreb, 2012., 336; Biro, L.: „Partijske direktive i inerpretiranje prošlosti : pristupi i promene gledišta u jugoslovenskoj i srpskoj istoriografiji", u: *Mađari i Srbi sa dve strane promenjive granice 1941-1948,* Budapest, 2016., 52-54.

[107] Karčić, F.: *Kroz prizmu historije*, Sarajevo, 2017., 188.

[108] Čitava grupa srpskih akademika tzv."besmrtnika" okapava 80-ih godina nad mapama Bosne, pokušavajući da „otkrije makar i koziju stazu kojom bi se od Beograda do Karlovca moglo propešačiti, a da se pritom prolazi isključivo kroz srpska sela i gradove" – prema: Stambolić, I.: *Put u bespuće*, Beograd, 1995., 125-126.

[109] Marijan, D.: *Hrvatska 1989.−1992.: rađanje države*, 429. Raspad jugoslavenske federacije u skladu s republičkim granicama značio je istodobno da bi jedna četvrtina svih Srba ostala da živi na području izvan Srbije. Slobodan Milošević, predsjednik Srbije, to nije htio da prihvati. Kad je god spominjano „srpsko pitanje", uz isticanje „istorijskih prava", oživljavani su i „žrtvoslovni mitovi i strahovi od genocida" – vidi: Sundhaussen, H.: „Jugoslavija i njezine države sljednice; konstrukcija, destrukcija i nova konstrukcija „sjećanja" i mitova", u: *Kultura pamćenja i historija*, Zagreb, 2006., 275-276.

[110] Upor. Lučić, I.: „Karađorđevo: politički mit ili dogovor?", *Časopis za suvremenu povijest***,** br. 1, Zagreb, 2003., 17-18, 23-25; Goldstein, I.: *Dvadeset godina samostalne Hrvatske***,** Zagreb, 2010., 169. Milošević je govorio da BiH „nema šanse da kao država opstane", da je to „Titova umjetna tvorevina" (A. Marković). Tuđman je smatrao da su BiH, kao i bivša

aprilu su formirana i dva"ekspertska tima" za srpsko-hrvatske odnose i „stručno" crtanje karata podjele BiH, u kojima su bili, sa hrvatske strane, između ostalih, Dušan Bilandžić, a sa srpske Smilja Avramov. Hrvatski predstavnici su tražili od srpskih da prihvate granice Banovine Hrvatske kao"osnovu za razgovor", što su ovi „apsolutno odbili" čime je rad „eksperata" postao besmislen.[111] „Novo" vrijeme je upućivalo aktere, bez obzira na preklapajuće pretenzije, na „kompromisne" mape podijeljene BiH, uz obostranu spremnost na političku trgovinu.[112]

Jugoslavija, također „umjetne tvorevine". Predstavljajući 1990. svoju stranku – Hrvatsku demokratsku zajednicu (HDZ), ustvrđuje da je hrvatska „kifla" neprirodnog oblika i da je treba podebljati, što je bila jasna aluzija na potrebu podjele BiH. Ukazuje sredinom te godine kako se hrvatski narod „ne može svesti na ovakove postojeće granice, jer te su se granice uspostavile u doba turske najezde, a ostale su do danas". Kao predsjednik Republike Hrvatske govori 1991. da je „uspostavljanje Bosne, granica Bosne i Hercegovine poslije Drugog svjetskog rata i povijesni apsurd vraćanja jedne kolonijalne tvorbe nastale od 15. do 18. stoljeća". Komunisti su je „izmislili, poslije Drugog svjetskog rata vratili na scenu, čak Muslimane proglasili nacijom, zato da bi, tobože, riješili suprotnosti između srpskog i hrvatskog naroda. Jesu li u tome uspjeli? Nisu, naprotiv". Josip Manolić navodi da mu je Tuđman pokazao „karte spomenute podjele" BiH. I na jednoj i drugoj strani potom je vođena politika koja je taj dogovor „poslije na ovaj ili onaj način potvrđivala" – vidi: Manolić, J.: *Politika i domovina: moja borba za suverenu i socijalnu Hrvatsku* (u daljem tekstu: *Politika i domovina),* Zagreb, 2015., 289-290; *Stenogrami o podjeli Bosne*, I, Split-Sarajevo, 2005., 11, 114; Plenča, D.: *Reinkarnacija ustaškog* i *četničkog pokreta,* 90; opšir. Minić, M.: *Dogovori u Karađorđevu o podjeli Bosne i Hercegovine,* Sarajevo, 2010.

[111] Upor. Lučić, I.: 'Svjedočenja' i 'otkrića' Dušana Bilandžića, https://www.vecernji.hr/vijesti/svjedocenja-i-otkrica-dusana-bilandzica-537155- www.vecernji.hr; Manolić, J.: *Politika i domovina,* 289, Šadinlija, M.: *Između pravde i realpolitike: odnos mirovnih planova i vojnih operacija u Bosni i Hercegovini 1992−1995,* Sarajevo, 2018., 29-35.

[112] Blanuša, N.: *Teorije zavjera i hrvatska politička zbilja 1980.-2007.,* Zagreb, 2011., 185-186. Ante Marković, posljednji jugoslavenski premijer, svjedočio je 2003. u Hagu da je, nakon sastanka Miloševića i Tuđmana u Karađorđevu, odvojeno sa njima razgovarao. Obojica su priznala da su se sporazumjeli oko podjele BiH. Tuđman je kazao da „Evropa neće dozvoliti postojanje muslimanske države u srcu Evrope" i da se ona slaže s podjelom. Milošević je rekao da podjela BIH neće biti problem budući da su „Srbi i Hrvati većina i da će Muslimanima ostaviti enklavu" – prema: *Tužitelj protiv Slobodana Miloševića IT-02-54-T*, http://www.icty.org/x/cases/slobodan_milosevic/proswitness/bcs/mil-wit-markovic.htm. I Tuđman je govorio o „patrljku" gdje bi živjeli Bošnjaci. Historičar Milorad Ekmečić je procjenjivao tada kako će podjela BiH biti izvršena u korist Srba, da će otcjepljenje krajiških Srba od Hrvatske sa svojom „duguljastom oblašću", koja stvara prepreku duž bosansko-hrvatske granice, spriječiti Hrvatsku da preuzme sve zamišljene „hrvatske delove Bosne" – prema: Eriksen, J. M.; Stjernfelt, F.: *Scenografija rata: nova putovanja u Bosnu i Srbiju,* Beograd, 2010., 189-190. Ekmečić u martu 1992. na Kongresu srpskih intelektualaca u Sarajevu, kazuje da je Evropa, izlazeći u susret zahtjevima Muslimanima, da ih zaštiti od Jugoslavije, njima odredila „srednjobosanski rezervat. U kakvom kod većem

Insistiranje Bošnjaka da su nacija, da je BiH njihova domovina, imalo je, pak, za Tuđmana malo smisla. Vjerovao je da takvi stavovi ugrožavaju Hrvatsku, da bi bilo osjetljivo ako bi BiH ostane u Jugoslaviji ili završi kao država s dominacijom Bošnjaka.[113] Bio je opsjednut idejom Banovine Hrvatske iz 1939. kao optimalnim rješenjem hrvatskog nacionalno-državnog pitanja, da bi nešto poput nje moglo riješiti jugoslavensku krizu.[114] Smatrao je da bi takvo „pravedno teritorijalno rješenje" zadovoljilo i Hrvate i Srbe.[115] Podržavanje takve ideje 1991.

---

ili manjem obimu bude ugovoren, biće to ipak teritorij od koga će se evropsko susedstvo više čuvati, nego on od njega. To jest, srednjebosanskim rezervatom za Muslimane, Evropa se više zaštitila od islama, nego bosanski islam od Jugoslavije" upozoravajući dalje da je „muslimanskoj masi namenjeno gore stradanje od nas, jer to uzajamno stradanje će njih više pogoditi nego nas". Po Ekmečićevom sudu, ako već Jugoslavija nije mogla biti građanska, onda to nisu mogle biti nijedna od njenih „naslednih pokrajina" − *Muslimanski glas*, br. 50, Sarajevo, 3. april 1992. Ekmečić je docnije ocijenio da je Dejtonski sporazum 1995. bio konačno „razgraničenje na Balkanu između Srba i Hrvata, na prvom mjestu, a da je nađeno područje i za bosanske muslimane". On smatra smatra da „Republika Srpska ima daleku budućnost, te da nije slučajno što je Srbima dato gotovo 50 odsto teritorije BiH, jer im je dato ono što su izgubili u Hrvatskoj, što treba prihvatiti kao činjenicu" - prema: *Bivši predsjednici: RS trajna i stabilna kategorija,* https://www.nezavisne.com/novosti/bih/Bivsi-predsjednici-RS-trajna-i-stabilna-kategorija/122869.

[113] Hrvatski nacionalisti su i nakon Drugog svjetskog rata u Banovini Hrvatskoj gledali ostvarenje hrvatskih težnji. Lord David Owen, nekadašnji mirovni posrednik Evropske unije i kopredsjedavajući Međunarodne mirovne konferencije za bivšu Jugoslaviju, piše: „Budući da je Sporazum Cvetković-Maček iz 1939. godine dao Hrvatima vlast nad velikim dijelom Bosne i Hercegovine, brojni Hrvati, a ne samo Franjo Tuđman, nikada nisu iskreno prihvatili granice koje su između Hrvatske i BiH uspostavljene 1945. godine" – prema: Donia, R.: *Vještački nalaz*, 86-87.

[114] Ono što je V. Maček postigao sa granicama Banovine Hrvatske iz 1939., konstatira Stipe Šuvar, bilo je i ostalo inspiracija Tuđmanu u politici prema BIH čitavo vrijeme ratovanja i hrvanja sa Srbima i Bošnjacima i pregovaranja i nagodbi sa S. Miloševićem oko razgraničenja, eventualne podjele BiH i etničkih inženjeringa (iseljavanje Srba iz Hrvatske, te razmjena teritorija i stanovništva na zapadnom i sjevernom, pa možda i južnom području BiH – prema: Šuvar, S.: *Hrvatski karusel: prilozi političkoj sociologiji hrvatskog društva*, 200.

[115] Manolić, J.: *Politika i domovina,* 289; Šuvar, S.: *Historia tragicomica,* 526; Goldstein, I.: *Dvadeset godina samostalne Hrvatske,* 173; Sadkovich, J.: „Franjo Tuđman: intelektualac u politici", u: *Hrvatska od osamostaljenja: rat, politika, društvo, vanjski odnosi*, Zagreb, 2013., 73; Domović, R.: „Stajališta predsjednika republika i predsjednika predsjedništava republika o ustavno-pravnoj krizi SFRJ na pregovorima od ožujka do lipnja 1991.", *National security and the future*, br. 3-4 (14), Zagreb, 2013., 11-16; Vele, F.: *Godišnjica dogovora Milošević-Tuđman: Duh sporazuma iz Karađorđeva i danas živi,* https://www.ins.ba/bs/article/4927/godisnjica-dogovora-milosevic-tudman-duh-sporazuma-iz-karadordeva-i-danas-zivi. Tuđman je Aliji Izetbegoviću, predsjedniku Predsjedništva RBiH, svoje-

ukazuje da on tada nema, niti u viziji, razvoj događaja koji će dovesti do osamostaljivanja jugoslavenskih republika.[116] Nakon dogovora Miloševića i Tuđmana 1991., rat u BiH 1992. se karakteriše i kao agresija Srbije i Hrvatske na BiH. Savremenost je, potvrđuju iskustva, višestruko povezana s prošlošću. Historija je višeznačan, stalni proces vraćanja na ljude i događaje koji se dovode u vezu sa savremenošću i tumače iznova.[117] Zadatak nauke je otkrivanje zaboravljenih ili nepoznatih dijelova prošlosti, preispitivanje ranijih znanja, uz izbjegavanje zamki redukcionizma, normiranosti i jednostranosti, reduciranja historije selekcijom i interpretacijom događaja.

REMEMBRANCE AND TIME: THE CVETKOVIĆ-MAČEK AGREEMENT (1939) IN HISTORICAL PERSPECTIVE

Safet Bandžović

Summary

The Yugoslav state union was a „result of international circumstances“ in 1918, one of the expressions of the outcome of World War I and Versailles peace solutions, a complex creation on the map of „New Europe“ made up of majority „main peoples“ (Serbs, Croats and Slovenes), and numerous national and religious minorities, in an unequal position, with different rights and hopes. It was based on an unstable foundation, with a misty future. The interpretations of the „rapid unification“ act have remained a matter

dobno objašnjavao kako mu je namijenjena uloga Mehmeda Spahe, aludirajući na to da je Spaho bio ministar u jugoslavenskoj monarhističkoj Vladi, a sve kako bi u njoj ipak sjedio neki musliman. Izetbegović je Tuđmana upozorio: „Ali ja, za razliku od Spahe, ipak imam vojsku“. U julu 1995., i nakon hrvatsko-bošnjačkog sporazuma 1994., Tuđman je, predviđajući pobjedu nad pobunjenim krajiškim Srbima, izjavio da se potom kroje „granice Hrvatske u Bosni“ – prema: Goldstein, I.: „Zašto smatram da obljetnicu osnutka Herceg-Bosne nipošto ne treba slaviti“, *Globus*, br. 1450, Zagreb, 21. septembar 2018.

[116] Tome su docnije, detaljno svjedočile preambule haških optužnica i presude najvišim funkcionerima tzv. Hrvatske Zajednice (Republike) Herceg-Bosne (HZ(R)HB): „Krajnja je svrha vodstva HZ(R)H-B -a i Franje Tuđmana uspostaviti hrvatsku cjelinu koja, barem djelomično, rekonstruira granice Banovine iz 1939. godine, što bi olakšalo ponovno ujedinjenje hrvatskoga naroda; a takav je entitet bio ili trebao biti izravno pridružen Hrvatskoj neposredno nakon mogućeg raspada BiH“ – vidi: Lovrenović, I.: „Pokojna Banovina“, *Dani*, br. 118, Sarajevo, 3. septembar 1999.; Tuđman, M.: *Banovina Hrvatska bauk u predmetu IT-04-74*, 67-68, 79.

[117] Bodrožić, Đ.: „Srbi i Jugoslavija: pocepani narod u podeljenoj zemlji“, *Nacionalni interes*, br. 1, Beograd, 2019., 31.

of misunderstanding. Conflict between supporters of antagonistic national ideologies over the vision of the state was the most difficult internal problem. After 1918, Bosnia and Herzegovina maintained, through the National Government until July 1921, and subsequently the Provincial Administration, some forms of autonomy. The Provincial Administration functioned until February 1924, when, according to the regulations of the Vidovdan Constitution (1921), the centralization of the administration was introduced in the state. Bosnia and Herzegovina was divided into six areas, subordinate to the Belgrade government. In 1929 the territory of Bosnia and Herzegovina was divided between Drinska, Vrbaska, Primorska and Zeta Banovina (administrative areas). Its status was dependent on the projections of the regime, as well as on the mutual Serbian-Croatian political relations, which was manifested both during the creation of the Banovina of Croatia (1939) and the delimitation of its borders, as well as in combinations around the further territorial reconstruction of the state. Serbian and Croatian politicians were not ready to accept the creation of a special „Bosnian Banovina“, as it was demanded by Muslim representatives. The difficult legacy of trying to resolve the internal organization of the country had a considerable impact on the divisions and conflicts in 1941 at the territory of occupied Yugoslavia. As its complex history showed (1918-1991), despite changing multiple forms of social and state order („old“ and „new“; „monarchist“ and „socialist“), the search for a „formula of sustainability“, with muted nationalism, and it has failed trying to be as a truly democratic state and community of nations. Many occurrences in its history, as well as in Bosnia and Herzegovina, were difficult to understand fully unless they were discussed in a broader context, from a deeper perspective - from the angle of the long duration process and their created, dramatic hubs. Past and present are inseparable, one interpreting the other.

Key words: Kingdom of Yugoslavia, politics, Bosnia and Herzegovina

UDK 323: 323.1 (497.6=163.43*)

Bosanska geografija: Bosanski i bošnjački identiteti

Rasim Gačanović
Elektrotehnički fakultet
Univerzitet u Sarajevu

Središte istraživanja predstavljenog u radu jeste prepoznavanje, definiranje i karakteriziranje važnih oblika i sadržaja bosanske geografije, njihov utjecaj na bosanski identitet i nasrtaj na te komponente s ciljem poricanja i onemogućavanja Bosne i bosanstva. Za prosperitet Bosne kao i svake države općenito nužno je postizanje skladne uzajamnosti bosanske geografije, politike i kulture s bosanskim identitetom. Također, ovdje je predstavljen i jedan (mogući) kritički osvrt na stanje i (zlo)upotrebu pojedinačnih sastavnica bosanske geografije u poricanju i onemogućavanju bosanskog identiteta. Izraženi stalni i agresivni nasrtaji vidljivi su na svim slojevima bosanske geografije. S obzirom na ograničenost vremena i prostora prezentiranja istraživanja ovdje su eksponirani samo neki aspekti glavnih geografskih slojeva koji su, prema mišljenju autora, važni za razumijevanje poimanja i sadržaja bosanskog, te agresivno projektirane metamorfoze značenja bošnjačkog identiteta. Ovdje će se pokušati prikazati rezultati namjerno – planiranog reduciranja, pražnjenja, krivljenja, izvrtanja, ogađivanja i obezvrjeđivanja do ništavila suštine *bošnjačkog identiteta* radi njegovog udaljavanja od *bosanskog* i kidanja svake veze s Bosnom. Sve to kako bi velikodržavne elite Srbije i Hrvatske bosanskim ljudima „velikodušno dopustile“ korištenje imena Bošnjak. U tom pothvatu, nažalost, sudjeluju i insajderi − pripadnici i institucije poricanog bosanskog naroda.

Ključne riječi: Bosna, bosanska geografija, suverenitet, identitet, bosanstvo, bošnjaštvo, antibosanstvo, bauk bosanstva, demokratija, plemenski savez, konsocijacija, „legitimni“, ugroženost, rasizam

Umjesto uvoda

> „Gledam kako tri zemlje i tri naoružana naroda – opkolivši moju zemlju i moj nenaoružani narod – neminovno nestaju u mojim očima. Gledam kako to Evropa ravnodušno gleda i gledam kako i Evropa nestaje. Vidim daleki Japan u svoj njegovoj ljepoti! Ne bih volio da i Japan nestane.“[1] (Nedžad Ibrišimović)

[1] Ibrišimović, Nedžad: *Pismo Akiri Kurosawi*, oktobra 1993, https://www.facebook.com/242439135806967/posts/2269667586417435/ , pristupljeno 14.12.2019.

... *To be continued*, nažalost...

To što je u Bosnu zagledani *Ibrišimović* gladao, vidio srcem i umjetnički jednostavno spustio iz mišljenja u govor, umom i znanošću raskriva jedan drugi iskreni i odani Bosanac. Naime, stanje Bosne i u Bosni te dekonstruiranje uzroka i projekciju mogućih posljedica kao rezultat opsežnog i dugo trajućeg znanstvenog pothvata u svojim brojnim djelima najjasnije iskazuje Rusmir Mahmutćehajić:

> U društvenim, kulturnim i političkim procesima na prostorima historijske Bosne i njoj susjednih država već dulje od dva stoljeća kruži bauk bosanstva. Bez njeg nije moguće razumjeti ni jednu od tih modernih nacijskih teleologija. Iako je suštinski demon, taj bauk svakoj od njih daje sadržaje prisutne u svim ideologijskim i materijalnim pothvatima prema stvaranju nacijskih država i snaži ih. S tim baukom je užasavajuća postavka: Ako bi ljudi Bosne postali politički narod, za što postoje sve pretpostavke, nacijske teleologije srpstva i hrvatstva u svojim sada kanoniziranim oblicima ne bi bile ozbiljive.[2]

Tako, ono što Bosni i njenim stanovnicima elite velikodržavnih projekata susjednih država priječe do prijetnje (i realizacije) nestankom, svijest o neraskidivoj vezi nacije i teritorije u svojim državama dižu na pijedestal nedodirljivosti:

> Hrvatski nacionalni i etnički identitet mogli bismo odrediti kao samosvijest Hrvata o pripadnosti hrvatskoj naciji, odnosno hrvatskom narodu [...] Veza naroda i teritorija može biti simbolička i povijesna, dok je veza nacije i teritorija stvarna. Nema nacije ako nema teritorija, nacija je teritorijalno omeđeni identitet.[3]

Bosanski i bošnjački identiteti izvorno su istoznačnice, ali kroz historiju dolazi do diskrepancije njihova značenja prvo zato što se ciljano pod jakim utjecajem susjednih velikodržavnih projekata iz integralnog bošnjačkog identiteta postupno izdvajaju katolički i pravoslavni pretvarajući ih u nacijske identitete srpstva i hrvatstva, a ostatku se intenzivno nameće pražnjenje od svih bosanskih sadržaja osim vjerske – muslimanske komponente. Cilj je jasan: bošnjački, odnosno izvorno bosanski identitet poništiti, a Bosnu prikazati kao toponim – teritoriju u kojoj egzistira savez triju plemena: Bošnjaka, Srba i Hrvata. Zato su o Bosni stalno i uporno ponavljane netačne i ustavno neutemeljene jezičke konstrukcije – srpski član Predsjedništva, predstavnici naroda, hrvatska i srpska reprezentacija, legitimno (narodno) predstavljanje, tri konstitutivna naroda, ... :

---

[2] Mahmutćehajić, Rusmir: *O antibosanstvu: muke života u tuđim predstavama*, Sarajevo: Connectum, 2018., str. 25-26.

[3] Tokić, Ivan: *Glavna obilježja hrvatskog nacionalnog identiteta*, Voice From Croatia, https://voicefromcroatia.com/glavna-obiljezja-hrvatskog-nacionalnog-identiteta/pristupljeno 10.12.2019.

> [...] Dodik kaže: treba da nastavim da radim na mjestu srpskog člana Predsjedništva i ja sam još tu...[4]
> [...] – To je politička igra čiji je cilj da bude smanjena politička snaga Srpske, koja jedina funkcioniše u skladu sa izbornim rezultatima i ima formiranu vlast, svoje predstavnike i političku reprezentaciju na nivou BiH. Hrvati, također, imaju reprezentaciju – rekao je Dodik sinoć za RTRS.[5]
> [...] HNS poziva na ustavne promjene i izmjene Izbornog zakona kroz koje bi se osiguralo legitimno političko predstavljanje i međusobna jednakopravnost sva tri konstitutivna naroda na svim administrativno-političkim nivoima u BiH...[6]
> [...] Dodik je pak rekao kako je danas u BiH osnovni izazov upravo uspostava vlasti na državnoj razini.
> „Hrvatska i srpska reprezentacija su poznate", rekao je Dodik te dodao kako se sada čeka da se iskristalizira bošnjačka politička volja [...][7]

I tako redom...

Refleksija na bosansku geografiju

Radi lakše (pr)ocjene ukupnog stanja u Bosni parcijalno će se promatrati i analizirati stanje pojedinih slojeva *bosanske geografije*.

Kad se kaže *bosanska geografija*, prva pomisao jeste kako u pravom smislu te riječi integrirati Bosnu od najzapadnije tačke (Kladuša) pa do najdalje jugoistočne tačke (Trebinje) i osigurati suverenost u svakom geopolitičkom sloju: ime, granice, stanovništvo, zemljište, mineralna blaga, građevinsko zemljište, hidrologija, šume, zračni prostor, emisioni prostor, naslijeđe, infrastruktura – prometna i komunikacijska dobra, ...

---

[4] Popadić, Slobodan: *Dodik za SRPSKAINFO "Moje povlačenje iz Predsjedništva BiH bilo bi neodgovorno prema građanima*", srpskainfo, 02.11.2019, https://srpskainfo.com/dodik-za-srpskainfo-moje-povlacenje-iz-predsjednistva-bih-bilo-bi-neodgovorno-prema-gradjanima/ , pristupljeno 25.12.2019.

[5] Gubelić, Senad: Dodik: *Ovaj narod je NATO bombardovao i direktno učestvovao u kreiranju rezultata rata u BiH, Oslobođenje*, 17.08.2019., https://www.oslobodjenje.ba/vijesti/bih/dodik-ovaj-narod-je-nato-bombardovao-i-direktno-ucestvovao-u-kreiranju-rezultata-rata-u-bih-482576, pristupljeno 12.01.2020.

[6] Deklaracija HNS-a: *Odbaciti presude Haga i preurediti BiH,* patria, 26.01.2019., https://nap.ba/news/51934, pristupljeno 25.12.2019.

[7] *Čović i Dodik u Mostaru: Srpska i hrvatska reprezentacija su spremne*, ..., Klik Jajce; vrisak.info, 11.02.2019., https://www.klikjajce.com/covic-i-dodik-u-mostaru-srpska-i-hrvatska-reprezentacija-su-spremne/, pristupljeno 25.12.2019.

Ime

Bosna je historijsko ime naše zemlje. Ali, nažalost, i samo ime koristi se protiv Bosne, kako to precizno detektira Mahmutćehajić:

> Jedan od najvažnijih sadržaja antibosanstva jeste svođenje Bosne na teritoriju. Pri tome se tom imenu nastoje oduzeti svi drugi sadržaji društva, politike i kulture. Ustrajavanjem na dva imena, Bosna i Hercegovina, umjesto jednog prihvaćeno je i snaženo u antibosanskim odnosima prema toj cjelini. Kad je riječ o bosanskome narodu, svaki hercegovac, jednako kao i semberijac, i krajišnik i tako dalje – jest Bosanac. Pretvaranje pokrajinskog pripadanja u narodno hercegovinstvo, postavljeno uz bosanstvo, upućuje na dvije historijske pojave koje su temeljno antibosanske[...][8]

O tome kako se raznim konstruktima provodi oduzimanje svih sadržaja imenu Bosna da bi se zatim sama ta država svela na puki toponim zorno svjedoči djelovanje Vase Čubrilovića, jednog od brojnih ideologa i zagovornika Velike Srbije. Naime, on fabrikovanjem i forsiranjem pripisivanja množine imenu države Bosna i Hercegovina koje je samo naslov – jednina, ime – nastoji krivotvoriti historiju, insinuirajući da je Bosna sastavljena od dvije komponente, kako bi priskrbio alibi za njenu razgradnju:

> Kod nas se često pojednostavljuju osnovi na kojima su izrasle naše pojedine republike. Daje im se isti, izrazito nacionalni značaj, mada njihov postanak ima razne korene i oni se kroz vekove razvijaju pod uticajem raznih činilaca. To, pre svega vredi za Bosnu i Hercegovinu. Ove *naše dve zemlje* kao republika nemaju etničku osnovu, ujednačenu političku, kulturnu i istorijsku tradiciju kao Srbija i Hrvatska, *nisu* odraz težnji za nacionalnom i kulturnom samosvjesnošću svoga naroda kao Slovenija i Makedonija. Jednom reči Bosna i Hercegovina *nemaju* državni narod, [...] Pored svega toga, *ove dve naše zemlje* [...] U ovom referatu želimo da prikažemo šta je delovalo da se Bosna i Hercegovina *izgrađuju* kroz vekove kao *posebne istorijske oblasti* i koji su činioci doprineli da *postanu* posebna republika [...][9]

Također, V.Čubrilović napadno, usiljeno i veoma učestalo Bosni pridijeva atribut pokrajine pa je s Hercegovinom trpa u isti koš – „te dve pokrajine“[10], kao uostalom i druge konstrukcije usmjerene na poricanje Bosne i svega bosanskog.

U protivbosanskom djelovanju posebnu pažnju zavrjeđuje hercegovinstvo, koje se kontinuirano koristi kao moćan alat razbijanja i zaprječavanja Bosne. Kao egzemplar mogu poslužiti istupi Mile Lasića, između ostalog i kao transpozicija stajališta Dalibora Milasa, koje je podudarno stajalištu Vase Čubrilovića:

> „[...] Ti nikome nemaš pravo nešto nametati. A pogotovo ne naciju' [...] Jer Hercegovina nikad nije bila Bosna niti će to ikad biti [...] Pojedinci zaboravljaju da Hercegovina

[8] Mahmutćehajić, Rusmir: *O antibosanstvu: muke života u tuđim predstavama*, Sarajevo: Connectum, 2018., str. 34.

[9] Čubrilović, Vasa: „Istorijski osnovi Republike Bosne i Hercegovine“, *Prilozi*, Institut za istoriju radničkog pokreta Sarajevo, godina IV, br. 4, Sarajevo, 1968.

[10] Isto

> nije samo regija koju se može tako lako pokoriti. Hercegovina je način života. Preživjeli smo mi i veće i efikasnije i gadnije ideologije. Preživjet ćemo i ovu.“[11]

Potom Lasić nastavlja:

> [...] ispričavam se svim „suljagićima“ u sarajevskoj pravnoj i politološkoj školi unitarističke orijentacije što se i mi iz provincije, k tomu Hrvati, pa po definiciji „ustaše“, pačamo u povijest Bosne i Huma, pardon Hercegovine, što znademo da se Bosna („horion“) spominje u Porfirogenetovom spisu „De administrando imperio“ samo jednom, a Hum čak 16 puta [...][12]

Kao glavni alat historijske utemeljenosti nečega, ovog puta Bosne, u navedenom napisu Lasić koristi frekvenciju spominjanja toga nečega u djelu *De administrando imperio* Konstantina Porfirogeneta.[13] Takva „znanstvena“ matrica pokazala se moćnim oružjem manipulacije. Ta matrica primijenjena na djelo *De administrando imperio*, koje je znanstveno opravdano kritizirano čak i u croato-centričnoj recenziji, dakle, djelo upitne historijske vjerodostojnosti i vrijednosti, selektivnim korištenjem može biti veoma upotrebljiva kad, kako i koliko zatreba u kreiranju kvazi historijske slike.

Kao kontrast tom pristupu može poslužiti izvod iz Predgovora knjizi Povijest Bosne u IX i X stoljeću redaktora Zdenke Janeković Römer, koji govori o istinskom i poštenom znanstvenom pristupu rasvjetljavanja činjenica o Bosni u dalekoj prošlosti:

> [...] Istražujući povijest ranog srednjeg vijeka nosimo se s problemom nedostatka povijesnih izvora, pa su mnoge teze o tom razdoblju samo pretpostavke, koje je dopušteno dovesti u pitanje novim razmišljanjima i koncepcijama. O mnogim problemima toga razdoblja nije rečena posljednja riječ znanosti, te bi možda upravo radikalno promijenjeni smjer razmišljanja mogao dovesti do pouzdanijih rješenja. Već samo pokretanje pojedinih dvojbi koje se tiču Bosne i šireg područja oko nje znači korak naprijed. Rješenja koja se ovdje daju, razumije se samo po sebi nisu niti mogu biti konačna. Ništa u znanosti, pa ni u povijesnoj, nije konačno utvrđeno. Ako pojedine teze koje se iznose izazovu raspravu svrha će im biti ispunjena [...][14]

---

[11] Lasić, Mile: *Konsocijacija ne znači podjelu zemlje, kako tvrde neuki*, Digitalna demokracija, 22. 06. 2018., https://digitalnademokracija.com/2018/06/22/mile-lasic-konsocijacija-ne-znaci-podjelu-zemlje-kako-tvrde-neuki/, pristupljeno 01.01.2020.

[12] Lasić, Mile: *Konsocijacija ne znači podjelu zemlje, kako tvrde neuki*, Digitalna demokracija, 22. 06. 2018., https://digitalnademokracija.com/2018/06/22/mile-lasic-konsocijacija-ne-znaci-podjelu-zemlje-kako-tvrde-neuki/, pristupljeno 01. 01. 2020.

[13] Constantine VII. Porphyrogenitus: *De administrando imperio (Sinu svome Romanu* O upravljanju carstvom), Bizant − Konstantinopolis oko 950. g., Edidit: Gy Moravcsik, Anglice Vertit: R. J. H.Jenkins, Second Impression, 1985.

[14] Hadžijahić, Muhamed: *Povijest Bosne u IX i X stoljeću*, Sarajevo: „Preporod”, 2004., Redaktor: Zdenka Janeković Römer

Očigledno Lasiću je na meti bosanski identitet – jer ako je bosanski identitet moguć, velikodržavni projekti Srbije i Hrvatske nisu mogući. Veoma često, pa i u ovom napisu u nepostojanju znanstvenih argumenata za poricanje Bosne pribjegava se nategnutom i uporno ponavljanom historijski ni na čemu utemeljenom konstruktu poistovjećivanja Bosne s Jugoslavijom „ako nije bila moguća Jugoslavija – nije moguća ni Bosna...“:

> [...] Ne želim biti zloban pa reći da je bosanski identitet ništa drugo nego farsa iza koje se kriju želja pojedinaca za dominacijom i hegemonijom u državi. Za razliku od nas mlađih, stariji će se sjetiti slične situacije u bivšoj Jugoslaviji kad su pojedinci dominirali pod maskom 'jugoslavenstva'[...][15]

Tu tvrdnju, kao „krunski“ dokaz, također Lasić transponira iz Milasove knjige[16].

U odbrani hercegovinstva i želji da „argumentira“ posebnost i razliku od bosanstva korak dalje ide izvjesni M. Ančić iznoseći nevjerovatnu tvrdnju da su te razlike toliko velike da su i rasno evidentne, a potvrđuje ih „znanstveni dokaz“ „o razlikama u psihotičnim oboljenjima „Bosanaca“ i „Hercegovaca“:

> ...prisjećam se da je i moj otac, s desetljetnim iskustvom (i više od stotinjak slučajeva) psihijatrijskoga rada na klinici u Sarajevu, svojedobno (negdje krajem 60-ih ili početkom 70-ih godina 20. stoljeća) napisao malu raspravicu o razlikama u psihotičnim oboljenjima „Bosanaca“ i „Hercegovaca“. Uočavajući stvarne razlike kod pacijenata, otac ih je objašnjavao upravo razlikama u kulturnom *faciesu*, odnosno, kako bi se reklo rječnikom moderne znanosti o društvu, postojanjem različitih «društvenih mentalnih krajolika“.[17]

Tako po Ančiću Bosanac samim izjašnjenjem o pripadnosti poprima drukčije psiho-genetske karakteristike. Otrovni rezultati takve rasističke propagande vidljivi su na svakom koraku, naprimjer:

> „[...] Postoji neki strah. Ako odem tamo, netko će prepoznati da sam Hrvat. Upast ću u probleme, može biti svašta“, izjavio je Ante, učenik trećeg razreda Srednje prometne škole u Mostaru. Još znakovitiji je njegov opis toga kako u Mostaru doživljavaju „one druge“, u konkretnom slučaju kako on očekuje da ga prepoznaju kao Hrvata odnosno kako on može prepoznati osobu druge nacionalnosti. „Kao što ja mogu prepoznati po boji kože nekog muslimana koji prijeđe ovamo na zapadnu obalu ili koji tu živi, po govoru, po kretanju, po načinu odijevanja“, pojašnjava Ante, a na upit što to točno znači odgovara: „pa jednostavno se vidi, ta tekstura

[15] Lasić, Mile: *Konsocijacija ne znači podjelu zemlje, kako tvrde neuki*, Digitalna demokracija, 22. 06. 2018., https://digitalnademokracija.com/2018/06/22/mile-lasic-konsocijacija-ne-znaci-podjelu-zemlje-kako-tvrde-neuki/, pristupljeno 01.01.2020.

[16] Milas, Dalibor: *Hijene Ga nisu dirale*, MC Terra Minores, Mostar, 2015., str. 113-116.

[17] Ančić, Mladen: „Što je Bosna bez Hercegovine?“, *National Security and the Future*, 3-4(6) 2005., str. 87-128

> lica i tamnija koža se odnosi na Bošnjake, barem ovdje u Mostaru, a ne znam kako je drugdje“.[18]

Ančić u svom uratku, skrivajući i prešućujući prije svega historijske činjenice, zastupa još i optužujuću tezu da Bosanci samo iz političkih razloga koriste ime Bosna umjesto Bosna i Hercegovina. Upravo je obrnuto: insistiranjem na hercegovinstvu želi se napraviti i iskoristiti pukotina za fragmentiranje milenijski monolitne Bosne. Zato treba jasno, bez ustezanja, bez zazora, bez dodvoravanja i podilaženja „uljudbenom krugu“ kazati da postoje svi razlozi imenovanja Bosne Bosnom, pa i politički, a pritom svi su opravdani.

Nadalje, s ciljem identitetskog zbunjivanja pûka vrhunac logičke, jezičke, značenjske, identitetske i svake druge besmislenosti u govoru ili pisanju, jeste korištenje izvedenice Bosanac-i-Hercegovac za imenovanje građanina ove zemlje, umjesto zbiljskog, prostog, prirodnog, normalnog, historijskog - Bosanac. O kakvoj logičko-jezičkoj vratolomiji je riječ dovoljno je to pokušati primijeniti, naprimjer, na pripadnika United States of America (USA) – Sjedinjene Države Amerike. Po ponuđenoj logici kovanica za imenovanje građanina bila bi Sjedinjeno-Državo-Amerikanac, ali on je, ipak, samo Amerikanac.

Čini se važnim tu konstrukciju hercegovinstva pažljivo razmotriti i dekonstruirati. Na početku stoji historijska činjenica da nikada nije postojala nikakva zemlja Hercegovina. Ako jeste, ima li materijalnih dokaza za to: granične karaule, kule, carine, kraljevi, carevi, ...?. Naracija o Hercegovini je iskonstruirana na životu i djelu Vojvode Stjepana Vukčića Kosače[19] poznatog kao Herceg[20] Stjepan, jednog od brojnih vojvoda i zemljoposjednika u Bosanskom kraljevstvu. Ta priča o njemu uzdignuta je do stupnja „svetosti“, nedodirljivosti, kako bi se odrekla bilo kakva pomisao o mogućoj znanstvenoj (i historijskoj) provjeri njene utemeljenosti. Tako, naprimjer, u popisu podataka o Stjepanu Kosači, koje prezentiraju promotori hercegovinstva, stoji i crtica „krunidba“ što čitatelju, valjda treba sugerirati da Kosači pripadaju kraljevske moći jer, eto gotovo samo što nije postao kralj, – pa je i sam odgovor u toj crtici „nikad obavljena“ manje važan jer je onaj prvi pojam „krunidba“ postigao efekt – vojvoda je prometnut na razinu kralja! A sve to kako bi se konstruirala naracija o nekom „kraljevstvu“ unutar Bosanskog kraljevstva, odnosno fantomske države u državi Bosni.

---

[18] *Mostarski srednjoškolac na stupu srama zbog izjava o Bošnjacima*, Indexhr, Hina 19. 02. 2015, https://www.index.hr/vijesti/clanak/Mostarski-srednjoskolac-na-stupu-srama-zbog-izjava-o-Bosnjacima/802312.aspx, pristupljeno 16.01.2020.

[19] *Stjepan Vukčić Kosača*, Wikipedia, https://hr.wikipedia.org/wiki/Stjepan_Vuk%C4%8Di%C4%87_Kosa%C4%8Da, pristupljeno 14.12.2019.

[20] vojvoda – njem. *der Herzog* - transliteracija – *Hercog*, što je, u bosanskom jeziku, evaluiralo u ‚*herceg*‘

Bosanska vlastela nosila je titule vojvoda i kneževa, a pojedini dijelovi kraljevine imali su po jednog vojvodu (Bosna, Usora, Soli, Podrinje, Donji kraji, Humska zemlja).[21] Činjenica jeste da je Stjepan Vukčić Kosača bio vojvoda na Humskoj zemlji i ništa više – sve ostalo je konstruirana i protegnuta fikcija.

I danas zagovornici hercegovinstva trebaju znati da je ovdje riječ o jedinstvenom historijskom i kulturnom prostoru koji je jedino opravdano zvati bosanskim. Kao i u svim aspektima protivbosanskog djelovanja i insistiranje na hercegovinstvu pokušaj je obrtanja slike, da bi se historijski monolitna Bosna prikazala sastavljenom od nekakvih izmišljenih dijelova, a zemlje iz kojih dolazi ta laž upravo su veoma amorfne pa bukom i krivotvorinama nastoje nadomjestiti manjak historijskih argumenata. Pozivajući se na historijske činjenice, naprimjer:

> [...] svi dosadašnji državno-pravni odnošaji i veze između kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije s jedne strane, te kraljevine Ugarske i carevine Austrije s druge strane, razrješavaju se.[22]

nazive susjednih država bilo bi historijski opravdanije i tačnije pisati ovako: Srbija, Vojvodina, Šumadija, Sandžak, Timočka Krajina, Šopluk, Pomoravlje, Podrinje i Posavina; Hrvatska, Slavonija, Dalmacija, Istra i Dubrovnik.

Kao odgovor na intenzivnu, a po načinima veoma široku i raznoliku, agresiju na ime naše zemlje važno je osvješćivanje bosanskih ljudi o integralnoj bosanskoj državnoj teritoriji, o neraskidivoj vezi njenog imena Bosna s njenom ukupnom teritorijom.

Moguće su i optužbe da ne priznajemo ustavno ime, ali valja znati da u ukupnom trajanju baštinimo ime Bosna, a ovo ustavno ime je nametnuto i to je realnost, isto kao što je bila nametnuta *realnost NDH* (1940−1945), pa je bilo vremena kada je kao *realnost* bilo izbrisano ime Bosna – odnosno Bosna bez imena 1919. (Kraljevina SHS), potom 1939. (dogovor *Cvetković − Maček* u vrijeme komadanja Bosne), pa 1943. na *Drugom zasjedanju AVNOJ-a* pokušaj svođenja Bosne na pokrajinu, pa razne kombinacije „*realnosti*" 1992-1995 − dogovori *Milošević−Tuđman*, *Karadžić−Boban*, sve do danas najnovijih „*realnosti*" *Dodik−Čović*, itd. Ali *zbiljska realnost* je BOSNA.

Osim toga, umjesto imena Bosna sustavno se nameće upotreba skraćenica *BiH, BH, Be-Ha, B&H.* Opravdano je postaviti pitanje da li iko piše *F* umjesto Francuska, *GB* umjesto Velika Britanija, *S* umjesto Švedska, itd. – osim na auto-

---

[21] *Titule u srednjovjekovnoj Bosni*, Wikipedia, https://bs.wikipedia.org/wiki/Titule_u_srednjovjekovnoj_Bosni, pristupljeno 14.12.2019.

[22] Šišić, Ferdo: *Zbornik*, Matica hrvatska, Nadbiskupska tiskara, 1920. [Saborski arhiv], veza: Dežulović, Boris: *Deset krvavih sekundi*, Faktograf, 28.11.2018., http://hr.n1info.com/Kolumne/Boris-Dezulovic/a351502/Kolumna-Borisa-Dezulovica-Deset-krvavih-sekundi.html, pristupljeno 02.02.2019.

mobilskim registarskim tablicama. Nerijetko su i danas u opticaju i pežorativna imena, kao zaostavština podstrekača i promotora zločina – opskurnih *tv likova*, lažova − Paljanskog Riste Đoge i Širokobriješkog Smiljka Šagolja: BejHa te Bosanistan, Bosnakistan, Džamahirija, ..., kojima nas, prema oprobanom *šnitu* kreiranja bauka bosanstva: „izmisli pojam – napuni ga što strašnijim i omraženijim sadržajem – ogadi ga – zalijepi ga svakom ko se usudi i pomisliti na Bosnu i bosanstvo, te demokratiju i normalno državno ustrojstvo“, optužuje izvjesni živopisni Aleksandar Vulin − ministar u Vladi Srbije, a koji i ne zna značenje tih riječi, ali misli da će Bosnu dovoljno nagrditi ako kaže ili insinuira bilo šta na arapskom, turskom, perzijskom ili urdu i to pripiše uz pojam Bosna.[23] Ismijavanje i/ili prešućivanje imena Bosna, koristi se kao sredstvo ogađivanja, brisanja i potiskivanja u ništavilo i zaborav svijesti o Bosni i bosanstvu.

Zato, uvijek, iz poštovanja, u normalnom, prirodnom, narodnom − vernakularnom govoru treba koristiti historijsko ime naše domovine bilo kao imenicu u bilo kom padežu, bilo kao pridjev, poimeničeni glagol, ..., jer za nas je suština Bosna i niko nam to ne može oteti i zamijeniti nečim manje vrijednim.

Granice

Bosna i Hercegovina je međunarodno priznata suverena država, članica Ujedinjenih nacija. A to znači da ima jasne granice koje su nepovredive. Odmah se može postaviti pitanje: jesu li te granice štićene i poštovane kako je to u skladu s evropskim iskustvom priznavanja suverenih država i njihovog stupanja u odnose s drugim državama?

Sadašnje međunarodno priznate granice koje određuju bosansku cjelovitost učvršćene su u dugom razdoblju[24], i kao što ni jedne granice, npr. Francuske, Španije, Njemačke ili bilo koje zemlje, ne znače ograđivanje bez uzajamnosti sa susjedima – one su granice i one povezuju susjede. A da bi istinski povezivale susjede – moraju biti priznate. Ostaje pitanje zašto Srbija relativizira granice koje su u cijelosti međunarodno priznate i izbjegava prihvatiti i potpisati međudržavni sporazum o granici osnovan na međunarodnom pravu, ravnopravnosti i dobrosusjedstvu. Možda se to može saznati iz izjava Patrijarha SPC Irineja, npr.:

[23] *Vulin nastavlja provocirati: Povucite „fatvu“ izrečenu Handkeu i dokažite da niste džamahirija*, klix, 12.12.2019., https://www.klix.ba/vijesti/bih/vulin-nastavlja-provocirati-povucite-fatvu-izrecenu-handkeu-i-dokazite-da-niste-dzamahirija/191212039, pristupljeno 24.12.2019.

[24] Vego, Marko: *Povijesna historijska karta Srednjovjekovne Bosne*, Bosna online portal, 28.04.2013., http://www.bosnaonline.org/marko-vego-povijesna-historijska-karta-srednjovjekovne-bosne/, pristupljeno 13.01.2020.

> 'Zato volimo svoju zemlju. Gde god žive Srbi to je Srbija, bilo u Srbiji, bilo u BiH, Vojvodini, Crnoj Gori ili drugim mestima. Da se Srbi ovdje i u svetu slože i da misle o velikoj slavnoj istoriji našeg naroda', rekao je patrijarh Irinej.[25]

Isto važi i za Hrvatsku. Pitanje granica Bosne i Hercegovine je na prvom mjestu. Unutar tih granica postoji cjelovit državni prostor. Za nepriznavanje granica moguća su dva razloga: ostavljanje otvorenim pitanje granica odgađa se rješavanje pitanja dugova susjednih država za, naprimjer, hidroenergiju; ekonomska korist – stavljanje Bosne u podređen položaj monopolskim prisiljavanjem korištenja infrastrukturne veze sa svijetom – trgovačkih tačaka, naprimjer, luka na Jadranu, uvjetovano snabdijevanje energentima; zatim zadržavanjem mogućnosti osporavanja suverenosti Bosne na njezinoj teritoriji – kao sredstvo pritiska za postizanje političkih ciljeva koji nisu postignuti ratom, tj. spoljnog djelovanja na politički i pravni ustroj Bosne i Hercegovine. U osporavanje međunarodno priznatih granica aktivno su uključeni insajderi *Dodik* kao čelnik ispostave Beograda i *Čović* kao čelnik ispostave Zagreba:

> „Teritorij koji se zove RS nastanjuje srpski narod, on ima svoje institucije i vanjske granice (BiH) prema Hrvatskoj i ovo što je privremena granica prema Srbiji", kazao je Dodik novinarima u Laktašima pored Banje Luke uključivši se aktivno u polemiku oko obilježavanja 25. studenog kao dana državnosti Bosne i Hercegovine što je blagdan kojega u RS ne priznaju [...][26]

Postoje značajna pitanja u vezi sa susjednim državama, koja valja rješavati, ali uvijek treba insistirati i govoriti o cjelovitoj bosanskoj teritoriji. Povezivanje Bosne i bosanske teritorije u evropsku geopolitičku cjelinu pretpostavlja reafirmiranje ovoga. U ovom trenutku, kad se planira bosansko povezivanje u međunarodnu mrežu, za Bosnu je imperativ – prvo priznavanje granica, a onda bezrezervno povezivanje sa susjednim zemljama u svakom smislu, zasnovano na jednakim pozicijama i obostranom interesu.

To je za suverenitet važan bosanski geografski sloj. Ali činjenica je da je Bosna izložena stalnom pritisku i prijetnji.

Znači li to da službeni Beograd i službeni Zagreb, kao i njihove ekspoziture u Banjoj Luci i Mostaru ne odustaju od provedbe zločinačkih dogovora *Milošević-Tuđman* protiv Bosne, iako su egzekutore tih dogovora sudovi sankcionirali kao najopakije ratne zločince, za zločine protiv čovječnosti, zločine genocida, udruženi zločinački pothvat, ...:

---

[25] *Poglavar SPC-a Patrijarh Irinej u šokantnom govoru iznapadao Hrvate i izjavio: 'Gdje god žive Srbi, to je Srbija'*, net.hr, 25.10.2017, https://net.hr/danas/hrvatska/patrijarh-irinej-u-sokantnom-govoru-iznapadao-hrvate-i-izjavio-gdje-god-da-zive-srbi-to-je-srbija/, pristupljeno 08.01.2020.

[26] Dodik: Granica između Republike Srpske i Srbije je privremena, novilist.hr, HINA, 25.11. 2019., http://www.novilist.hr/Vijesti/Svijet/Dodik-Granica-izmedu-Republike-Srpske- i-Srbije-je-privremena, pristupljeno 29.12.2019.

> Tuđman je ušao u sobu i rekao − raščistite odmah stolove, Hrvoje, daj karte. I tada je Tuđman objasnio što Milošević predlaže. Rekao je da Hrvatskoj predlaže banovinske granice plus Cazin, Kladušu i Bihać. Prenio je što mu je točno rekao Slobodan Milošević. Rekao je: „Franja, ti uzmi Cazin, Kladušu i Bihać, to meni ne treba, to je takozvana 'turska Hrvatska'". Upitao sam Tuđmana - a što kaže Alija? Odgovorio mi je: „Što ima Alija pitati, kad se hrvatske i srpske škare slože, nema Alija što pitati"[27]

Stanovništvo

Najdragocjenija blagodat Bosne jesu Bosanci. Ljepota tog dara je i u mnoštvu i u raznolikosti identiteta koji nikako i nikad nisu u suprotnosti s identitetom pripadnosti zemlji Bosni. Razaratelji suvereniteta geografskog sloja imenovanog *stanovništvo* uporno zloupotrebljavajući tu blagodat raznolikosti i insistirajući na razlikama i isključivosti, ističući postojeće ili namećući neke druge konstruirane identitete, pokušavaju podijeliti stanovništvo, priželjkujući da će prilaskom Srbiji i/ili Hrvatskoj ponijeti u miraz i po komad Bosne.

Kriva interpretacija demografskih podataka kao i sama demografija zloupotrebljavana je i korištena na brojne načine protiv Bosne: od konstruiranja željenog toka historije, kako bi se osiguralo „pravo" na Bosnu do „krvavog inženjeringa", kad i ako se nekom učini da Srba ili Hrvata ima malo što je inačica da Bošnjaka, odnosno muslimana ima previše.

U istoj ravni je i onemogućavanje primjene demokratskog principa jedan čovjek jedan glas sve dotle dok demografska vaga pokazuje većinu stanovnika odanih Bosni.

> Kao primjer može poslužiti jedna od brojnih izjava Dragana Čovića: [...] Istaknuo je kako takvima poručuje da građanska Bosna i Hercegovina nije moguća. To građansko je fingirano, jer ono postaje unitarno i daje jednonacionalnu državu koju nitko ne želi, kazao je Čović, upozorivši kako bez HDZ BiH i HNS-a nije moguće napraviti vlast u BiH.[28]

Tako slijedi, da sva društvena i demokratska evropska dostignuća važe za sve zemlje – ali za Bosnu ne važe, bar dokle god „muslimana ima puno". Toliko od promicatelja evropskih vrijednosti! Da je to stajalište prihvaćeno kao

---

[27] Lukić, Slavica: Mesić za Jutarnji odgovara na optužbe da je izdajnik zbog svjedočenja u Haagu, ali i otkriva detalje famoznog sastanka Tuđmana i Miloševića Jutarnji, Vijesti, 23.12.2017., https://www.jutarnji.hr/vijesti/hrvatska/mesic-za-jutarnji-odgovara-na-optuzbe-da-je-izdajnik-zbog-svjedocenja-u-haagu-ali-i-otkriva-detalje-famoznog-sastanka-tudmana-i-milosevica/6870723/, pristupljeno 09.01.2020.

[28] *Dragan Čović: „*Neće biti građanske države i nema formiranja vlasti dok se ne izmijeni izborni zakon", *Oslobođenje* portal, 16.11.2018., https://www.oslobodjenje.ba/vijesti/bih/dragan-covic-nece-biti-gradanske-drzave-i-nema-formiranja-vlasti-dok-se-ne-izmijeni-izborni-zakon-409678, pristupljeno 20.12.2019.

zajednička platforma svjedoče i brojne izjave i djelovanja vlasti i politike iz Hrvatske, naprimjer:

> Kolinda Grabar-Kitarović, između ostalog, kaže:
> „[...] Ne znam koliko je ljudima poznato da je Rusija jedna od država koja se snažno zalaže za jednakopravnost hrvatskoga naroda u Bosni i Hercegovini [...] S gospodinom Putinom riješila sam pitanje zagađenja zraka u Slavonskom Brodu od Rafinerije u Bosanskom Brodu, koje je godinama opterećivalo živote građana [...]“[29]

Naravno, prema Kolindinom razumijevanju „jednakopravnosti“, a u skladu s matricom i diktatom Dragana Čovića, koju je *Čović* prenio i Dodiku, a Dodik objasnio Putinu pa eto podržava je i Putin.

Naizgled, benevolentna izjava, ali ona demaskira sav jad i bijedu Kolindine licemjerne mantre „Hrvatska je najveći prijatelj Bosni i Hercegovini“ i na zoran način razotkriva sadržaje tog „prijateljstva“: 1.Otvoreno miješanje u unutarnje poslove države Bosne i Hercegovine, insistirajući i lobirajući za radikalne retrogradne promjene Ustava sa demokratske na etničku orijentaciju inaugurirajući „ravnopravnost naroda“, „konstitutivnost“ i „legitimnost“ predstavnika naroda; 2.Otvoreno kršenje suvereniteta Bosne i Hercegovine, tako što je prekogranično povezivanje plinovoda *Slavonski Brod-Bosanski Brod* realizirala sa RS-om, iako je to isključiva državna nadležnost. 3.Demonstrira paternalistički odnos Hrvatske prema Bosni hodajući okolo po trećim zemljama − Turska, Rusija, Sjedinjene Države, EU, ... i krojeći sudbinu Bosne bez Bosanaca po mjeri Dragana Čovića. I u tom kontekstu vidljiv je rezultat protivbosanske bratske koalicije HDZ-SNSD, odnosno *Čović-Dodik*.

Zoran Milanović, takmac za predsjedničko mjesto u Hrvatskoj u drugom krugu, iako dolazi iz navodno drukčijeg, lijevog političkog spektra, s K. Grabar-Kitarović dijeli isto stajalište o pitanjima direktnog miješanja u uređenje Bosne, čak s izraženim prijetnjama, jer kako drukčije protumačiti njegovu bez sumnje rasističku izjavu na TV sučeljavanju:

> „[...] Svjestan sam da je u Bosni i Hercegovini delikatna situacija. Bošnjaci su brojčano najjači korpus u BiH i o tome treba voditi računa. Ne zanosim se iluzijom da je stvari moguće riješiti preko noći [...]“[30]
> „[...] Džihadisti u Bosni i Hercegovini su realnost. To je zemlja u kojoj je puno muslimana vjerom, u kojoj ljudi odlaze na borbu na Bliski Istok i vraćaju se indoktrinirani

[29] *RTL duel: predsjednica ili predsjednik (Kolinda Grabar-Kitarović vs Zoran Milanović)*, emisija iz studija, emitirano 30.12.2019.god., termin 20-22 sata, trajanje 2:27:07 sati, insert o Putinu 1:01:46 -1:03:30, https://www.rtl.hr/vijesti-hr/novosti/hrvatska/predsjednicki-izbori-2019/3623107/rtl-duel-zoran-milanovic-i-kolinda-grabar-kitarovic-stigli-na-prvo-suceljavanje/ pristupljeno 31.12.2019.

[30] *Sučeljavanje: Kolinda Grabar-Kitarović i Zoran Milanović 3.dio*, HR Nova TV HD, 03.01.2020., trajanje39:35, insert 17:39-19:40, https://www.youtube.com/watch?v=0SJaKNZG_Jo, pristupljeno 04.01.2020.

> i tu ne pomažu standardne mjere provedbe zakona, kaznenog progona. To je naprosto nešto što zahtijeva usku suradnju sigurnosnih službi zemalja u regiji [...]“[31]

Tako iz Milanovićeve izjave da se zaključiti: kad je Bošnjaka pa sljedstveno muslimana brojčano previše za njih više ne mogu važiti civilizacijska dostignuća vladavine zakona uspostavljenog na demokratskim načelima, za njih tada valja uspostaviti specijalni tretman.

Kako izgleda taj specijalni tretman i „uska suradnja sigurnosnih službi“ najbolje ilustrira kontinuirano djelovanje SOA-e da „osigura dokaze“ o muslimanskoj terorističkoj naravi – od „uvoza mudžahedina“ preko Hrvatske tokom agresije na Bosnu i Hercegovinu ′92−′95. pa do sad:

> [...] No, prava priča dešavala se prošle sedmice. Nakon otkrića Žurnala da je SOA vrbovala bh. građane od kojih je tražila prebacivanje oružja u selefijske mesdžide, te povezivanja šefa kabineta direktora SOA-e Davora Franića sa aferama u BiH, ali i Sloveniji u slučaju arbitraža Piranskog zaljeva, novinari ljubljanske POP televizije su počeli svoje istraživanje [...]
>
> [...] U pitanju je službenik SOA-e koji je bio uključen i u špijunske akcije koje je ta obavještajna agencija provodila u BiH (vrbovanje bh. državljana) a prema dokumentaciji koja je u posjedu „Žurnala“, Franić je do 2013. godine bio raspoređen i na obavještajnim poslovima u Ambasadi Republike Hrvatske u Sarajevu. Tada je imao kontakte sa najmanje dvojicom aktualnih federalnih zastupnika, od kojih je jedan član SDA, dok je drugi član SDP-a BiH.[32]

Sl.1 Jedna fotografija govori više od hiljadu riječi.

[31] *Predsjednički izbori: Sučeljavanje Kolinde Grabar-Kitarović i Zorana Milanovićana*, HRT 1, 02.01.2020., trajanje 1:46:54, insert 38:36-42:51, Pristupljeno 04.01.2020., https://www.youtube.com/watch?v=GZEQYJlhonE

[32] Avdić, Avdo: *Audio snimci iz Slovenije potvrđuju: Hrvatska vlada pokušala zaustaviti objavu Žurnalove priče o SOA-i*, Žurnal, zurnal.info, 08.04.2019., https://zurnal.info/novost/22013/hrvatska-vlada-pokusala-zaustaviti-objavu-zurnalove-price-o-soa-i, pristupljeno 18.01.2020.

> Prvi s lijeva je Daniel Markić, direktor Sigurnosno obavještajne agencije Hrvatske poznate kao SOA. Do njega je pater Ivan Tolj, svećenik i siva eminencija zagrebačkog „Večernjeg lista". A onda na kraju Božo Ljubić – saborski zastupnik iz Hrvatske i predsjednik Glavnog vijeća Hrvatskog narodnog sabora u Mostaru.[33]

Takvim opskurnim djelovanjem „muslimanska krivica – muslimani nisu ljudska bića" proteže se od vremena križarskih ratova do danas. Naime, kako bi zagovornici i organizatori križarskih ratova izigrali Božiju zapovijed „Ne ubij!", domislili su dehumanizaciju muslimana kao prevaru, odnosno: „Tog kog ubijaš proglasi nečovjekom":

> „Nevjernici su nerazumni i stoga neljudski: Petar Časni [...] Neprijateljski stav prema muslimanima ugrađen je u kršćansko vjerovanje i postao je gotovo kredo [...]"[34]

O tome se govori i u knjizi *Andrićevstvo* Rusmira Mahmutćehajića:

> Gotovo svi historijski prikazi prisutnosti muslimana u zemljama Jugoistočne Evrope primjenjuju crno-bijelu tehniku fotografiranja ljudi i događaja, vjerovanja i kultura. U svakome od usvojenih vidika oni su teološki prezreni, kulturno isključeni i politički prokazani. Njihovo potpuno uništavanje na prostorima gdje su živjeli ostalo je zastrašujuće neopaženo. A najuzvišeniji heroji za narodnu slobodu preko tih stratišta prelazili su ne samo šutke, već su ih nerijetko i uspostavljali kao svete viteške dužnosti, uvodeći i djecu i starce, i žene i bolesne, i greblja i škole, te i puku sirotinju i predane mistike u lik vazda jednog i istog, opakog i mrskog neprijatelja kojeg je časno uništiti.[35]

Isto tako, visoki sveštenici SPC u vrijeme agresije na Bosnu ′92-′95. još su rigidnije slijedili taj kredo – ne samo da su zločincima apriori davali odrješenje za zločine koje će počiniti po Bosni, nego su zločince blagosiljali i uzdizali do najvišeg stupnja junaštva i te zločine proglašavali kao Bogu ugodna djela:

> Željko Ražnatović Arkan je krajem juna 1991.godine, sa blagoslovom Amfilohija Radovića, sa „Tigrovima" naoružanim do zuba, boravio u Cetinjskom manastiru. On je sa svojom zločinačkom paramilitarnom družinom ispraćen na ratište blagoslovima i zdravicama Amfilohija Radovića i sveštenika Srpske pravoslavne crkve iz Crne Gore.[36]

U tom smislu patrijarh SPC Irinej odlikovao je Aleksandra Vučića za krvave pohode i agresorske zasluge protiv Bosne i njenog naroda, a samo radi podsjećanja navodimo dio Vučićeva govora 20. jula 1995. u Skupštini Srbije:

---

[33] Avdić, Avdo: *Audio snimci iz Slovenije potvrđuju: Hrvatska vlada pokušala zaustaviti objavu Žurnalove priče o SOA-i*, Žurnal, zurnal.info, 08.04.2019., https://zurnal.info/novost/22013/hrvatska-vlada-pokusala-zaustaviti-objavu-zurnalove-price-o-soa-i, pristupljeno 18.01.2020.

[34] Mastnak, Tomaž: *Križarski mir; Kršćanstvo, muslimanski svijet i zapadni politički poredak*, Zagreb:Prometej, 2005. ,str. 173, 178

[35] Mahmutćehajić, Rusmir: *Andrićevstvo: Protiv etike sjećanja*, Beograd: Clio, 2015., str 29.

[36] Adžić, Novak: *Mitropolit Amfilohije je bio duhovni lider srpskom zločincu Arkanu*, Saff, 02.01.2020., https://saff.ba/mitropolit-amfilohije-je-bio-duhovni-lider-srpskom-zlocincu-arkanu/, pristupljeno 05.01.2020.

> „Ubijte jednog Srbina, mi ćemo stotinu muslimana! Pa vi bombardujte, ubijte jednog Srbina, mi ćemo stotinu muslimana. Pa da vidimo smije li međunarodna zajednica ili bilo ko drugi da udari na srpske položaje, može li se tako ponašati sa srpskim narodom", prijetio je Aleksandar Vučić zbog NATO-vih udara na srpske položaje u Bosni i Hercegovini.[37]

Na svom prvom javnom nastupu poslije inauguracije, boraveći u Kosovu izjavom za *Blic 27.01.2010.*, stav i mišljenje o muslimanima iznio je i prvak SPC, *Patrijarh Irinej*:

> „[...] Oni su postali manjina u sopstvenoj zemlji. A sa druge strane, mi znamo šta je otprilike filozofija i psihologija islama. Oni kada su u manjem broju umeju da se ponašaju i da budu korektni. Kada postanu ravni po broju, onda oni već dižu glavu, a kada postanu nadmoćni i superiorni, čine pritisak ili da se isele ili da se priđe njima. To je filozofija islama. Zato je jako teško tim ljudima koji žive nesigurnim životom."[38]

Ta izjava najbolje objašnjava i razloge *Čovićevog* zgražanja nad demokratskim ustavnim uređenjem Bosne. Zauzvrat, hvaleći modele Libanona, Belgije, *Švicarske*, zanemarujući razlike tih zemalja s Bosnom, odnosno prešućujući posebnost historijskog puta svake od tih zemalja kao i razliku s historijski unikatnim i jedinstvenim putem Bosne, Bosni nudi federalno, konfederalno, unijsko, ..., ili bolje rečeno uređenje k´o ni u kog.

Čovićev cilj, kojeg bezrezevno, gorljivo i nekritički podržava Hrvatska vlast i politička elita, jeste umjesto sadašnjeg, Bosni nametnuti drukčije – potpuno nedemokratsko ustavno uređenje: savez triju etničkih plemena, savez triju naroda, savez triju religija, ili konsocijaciju. Za „konsocijacijsku stvar", upakovanu u „znanstvenu" oblandu Lasićevih logoreja, organiziran je široki front lobiranja, po zaposjednutoj infrastrukturi Hrvatske vlasti, članstva u EU, članstva u NATO-u, kvazi znanstvenim sijelima tipa „Promicatelji europskih vrijednosti" ..., uglavnom na mjestima gdje su sigurni da neće doprijeti glas istine o Bosni, iznošenjem konstrukcija, kleveta, neutemeljenih tvrdnji, laži, ..., kako bi Bosnu prikazali baukom − što nagrđenijim strašilom, a sebe žrtvom i pravednikom, naprimjer:

> Moj komentar KAS-ove studije je inače naišao na respekt i u senzibilnijim akademskim krugovima u BiH i u diplomatskom zboru u Sarajevu, njega se čitalo i u Zagrebu

---

[37] *Aleksandar Vučić: Ubijte jednog Srbina mi ćemo stotinu muslimana*, Govor A.Vučića u Skupštini Jugoslavije, YouTubeBA, 20.07.1995., https://www.youtube.com/watch?v=in-Y-cJC5Kqc, pristupljeno 23.01.2020.

[38] Tucaković, Ekrem: *Šta se krije ispod mantije: Odnosi sa SPC na velikoj kušnji*, Preporodinfo, 05.08.2014., https://www.islamskazajednica.ba/index.php?option=com_content&view=article&id=20253:sta-se-krije-ispod-mantije-odnosi-sa-spc-na-velikoj-kusnji&catid=201&Itemid=457, pristupljeno 06.01.2020.

> i u Berlinu i u Bruxellesu, da bi bio omalovažen – maltene u suljagićevskom stilu – na službenim stranicama jednog od su-organizatora ovoga skupa [...][39]

Kao razlog gorljivog zagovora za konsocijaciju, Lasić razrađuje *Čovićevo* „otkriće" – „Hrvati su ugroženi!" O tom zagovoru dijagnostički precizno govori fra Ivan Šarčević:

> [...] Veliki primjer za to je i na sebe ustožereni hercegovački politički analitičar, samoproglašeni europejac i antinacionalist, nekada prvi uz Branka Mikulića, prof. Mile Lasić, koji u poplavi svojih logoreja nedavno „razotkriva" da je „SANU-izam" kod Bošnjaka gori od Dodikova separatizma", poziva se na što treba i ne treba, i na ZAVNOBiH i na federalizam, samo da obrani najmanje ugroženu hrvatsku Hercegovinu, odnosno „neugroženog" sebe, a da pritom ni riječi ne kaže o nužnosti stvarne, a ne ljigavo oportunističke samokritike hrvatske politike, pogotovo u RS, ni riječi o maskiranom teroru hrvatske političke hercegovačke većine nad ostatkom Hrvata u BiH, konkretno - bosanskih Hrvata. U konačnici, kao i svim hercegbosancima, najveća su mu smetnja bosanski Hrvati i tzv. „sarajevski prijatelji" koje sve manje može citirati. Treba stalno ponavljati da hrvatska HDZ politika, a druge i nema, ne gleda na cjelinu zemlje, na sve Hrvate u BiH. One u RS je bez trunke grižnje savjesti izručila Dodikovu režimu i taj režim bezrezervno legitimira, a sav problem Hrvata u BiH svodi na Federaciju i odnos s Bošnjacima, i hrvatsko pitanje rješava isključivo teritorijalizacijom, u konačnici getoizacijom, a ne institucionalno na prostoru čitave države.[40]

Tvrdnja da je neko ugrožen samo zato što je manjina jeste veoma opasna, jer to implicira zaključak da bi ugroženost prestala − većinu treba svesti na željenu mjeru, a to podrazumijeva eliminaciju raznim sredstvima – Bosanci su to već bolno iskusili.

Zato za tvrdnju da je neka skupina ugrožena nije dovoljan samo izrijek „Vođe" ili „Legitimnog" – za to je neophodno napraviti objektivno znanstveno istraživanje pa podastrijeti i neke ozbiljne pokazatelje o brojnim aspektima životnog standarda tē navodno ugrožene skupine, odnosno pojedinca iz te skupine, kao što su: pravna sigurnost; ljudska prava i slobode, prosječno materijalno stanje; ekonomski potencijal; dostupnost obrazovanju; dostupnost zdravstvenoj zaštiti; zastupljenost u zakonodavnoj i izvršnoj vlasti; zastupljenost u sudstvu; zaposlenost u državnoj administraciji; dostupnost demokratskim institucijama; dostupnost kulturnim institucijama; razvijenost infrastrukture, prosječni doprinos pojedinca iz te skupine u punjenju budžeta na svim razinama države; dostupnost, mogućnost i sloboda putovanja u inozemstvo; ... U protivnom, ra-

---

[39] Lasić, Mile: *Konsocijacija ne znači podjelu zemlje, kako tvrde neuki*, Digitalna demokracija, 22.06.2018., https://digitalnademokracija.com/2018/06/22/mile-lasic-konsocijacija-ne-znaci-podjelu-zemlje-kako-tvrde-neuki/, pristupljeno 01.01.2020.

[40] Dučić, Amil: „Fra Ivan Šarčević: Papa dolazi u kritično vrijeme, ali kriza je šansa", *Dnevni avaz,* 24.05.2015., https://avaz.ba/vijesti/intervju/179246/fra-ivan-sarcevic-papa-dolazi-u-kriticno -vrijeme-ali-kriza-je-sansa pristupljeno 13.01.2020.

zlozi „ugroze“ ostaju poznati samo Vođi, a rezultati te hajke najčešće završavaju krvavo kao poznati epilozi iz historije sličnih hajki, kada je potencirana takozvana ugroženost, naprimjer: ugroženost Sudetskih Nijemaca u Češkoj, ugroženost Nijemaca od Jevreja u Njemačkoj, ugroženost Srba u Bosni, ugroženost Srba u Kosovu, ugroženost Srba u Crnoj Gori, ugroženost Srba u Lici, ugroženost Rusa u Ukrajini, ugroženost Rusa na Krimu, ugroženost Rusa u Poljskoj, ugroženost Burmanaca budista u Mijanmaru od Rohijna muslimana, ugroženost Bijelaca u Južnoafričkoj Republici, ugroženost Arapa na Magrebu od Tuarega, ugroženost Jevreja u Palestini od Palestinaca,...

Za postignuće velikodržavnog projekta vlasti Srbije i u ratu i u miru prema Bosni agresivno, ustrajno, kontinuirano, doslovno i dosljedno primjenjuju i provode kanoniziranu matricu − propovijed Vase Čubrilovića *Iseljavanje Arnauta*[41] (način iseljavanja, organizacija iseljavanja, naseljavanje iseljenih predela, finansijska sredstva) kao genocidni princip.

Takva djelovanja na području Bosne u posljednjih dvije stotine godina, kroz razne progone, pogrome i pokolje do razmjera genocida rezultirala su velikim biološkim gubitkom bosanskog naroda: sistemski planirana i okrutno provođena masovna smaknuća u ciklično ponavljanim agresijama, takozvana „humana preseljenja“, takozvana „etnička čišćenja“, ekonomski i državni teror, ... Prema podacima Svjetske banke za 2013.[42] godinu, u emigraciji se nalazilo 44.5% stanovništva Bosne. Ove statistike osnovane su relativno nedavno. Referentni pokazatelji uzeti su iz vremena netom pred agresiju na Bosnu i Hercegovinu. Međutim, kada se promatra širi vremenski obuhvat i pažljivo uzmu u obzir kompleksni demografski parametri – ranija iseljavanja, projekcija gubitka supstance u Bosni te promatraju zemlje useljenja Bosanaca i doprinos njihovom stanovništvu, procjena je da van Bosne i Hercegovine živi, pored 2 miliona sada evidentiranih[43] i oko 3-4 miliona stanovnika bosanskog porijekla asimiliranih u zemljama prijema. Masovni zločini nad bosanskim narodom su planski projektirano i po pravilu pogađali populaciju fertilne dobi, pa se gubitak po osnovi fizičke eliminacije može procijeniti na cca 3-4 miliona. Na osnovi tog, moguće je konstatirati zastrašujuću istinu – Bosna je ostala bez desetak miliona svojih stanovnika.

---

[41] Čubrilović, Vasa: *Iseljavanje Arnauta, Predavanje održano u Srpskom kulturnom klubu 7. marta 1937. god*.; tekst pohranjen u Vojnoistorijskom institutu JNA, u Arhivu bivše jugoslovenske vojske, pod brojem 2, fascikl 4, kutija 69.

[42] *Migration and Remittanges Faktbook* 2016, 3rd Edition World Bank Group, KNOMAD (Global Knowledge Partnership on Migration and Development), Str. 4,

[43] *Objavljeni podaci o bh. dijaspori: Evo koliko Bosanaca i Hercegovaca živi u inostranstvu*!, BHDijaspora.net, 31.03.2018, https://www.bhdijaspora.net/objavljeni-podaci-o-bh-dijaspori-evo-koliko-bosanaca-i-hercegovaca-zivi-u-inostranstvu/, pristupljeno 15.01.2020.

Glavni grad

Sarajevo je glavni grad Bosne i Hercegovine. Značaj i položaj glavnog grada treba osigurati kroz rješavanje pitanja grada na demokratski način:

> Demokratsko uređenje glavnog grada jedne države je izuzetno značajno pitanje za grad i građane toga grada, ali i za državu kao cjelinu. To važi za sve države, posebno važi za Bosnu i Hercegovinu, imajući u vidu veliki historijski, kulturni i politički značaj Sarajeva kao metropole i Bosne i Hercegovine kao države koja se, u procesu tranzicije i naročito poslijeratne obnove, nalazi u posebno kritičnoj fazi razvoja [...]
> [...] Demokratska organizacija grada mora odgovarati raznovrsnim zahtjevima kao što su: potreba da se stvori funkcionalna i demokratska struktura njezinih temeljnih institucija, po uzoru na najbolja rješenja evropskih metropola; omogućavanje demokratskih utjecaja građana i njihovih asocijacija na upravljanje gradom i na temeljne pravce njegove izgradnje; omogućavanje utjecaja cjelokupnog bosanskohercegovačkog društva na politiku grada, u skladu s pretpostavkom da njegova izgradnja predstavlja i njegov bitni interes; dnevno funkcioniranje demokratskih, kulturnih i sličnih institucija može da vrši pozitivan utjecaj na demokratski razvoj cijele države Bosne i Hercegovine; stvaranje klime povjerenja i demokratske tolerancije koja će se odražavati na ponašanje cijele države i svih njezinih građana; i da grad Sarajevo ne samo ustavno-pravno nego i faktički predstavlja glavni grad svakog građanina naše države.[44]

Intenzivno protivbosansko djelovanje evidentno je i kroz negativan odnos prema Sarajevu kao glavnom gradu Bosne. Pa tako sve što Sarajevo kao glavni grad jeste, što nastoji biti, što bi trebalo biti, prema najboljim evropskim i svjetskim uzorima, izloženo je nasrtajima i napadima u dugom vremenu. Onom normalnom modelu koji osigurava efikasno upravljanje u prosperitetnim evropskim demokratskim državama, kad je Bosna i njen glavni grad u pitanju, zalijepljena je omražena etiketa „unitarno“, pa taj model ne može važiti za Sarajevo. Naime, promotori Velike Srbije i Velike Hrvatske priželjkujući, prizivajući i planirajući raspad Bosne prvo na plemena, a potom i njen nestanak, prije svega pražnjenjem od svega bosanskog i učitavanjem Sarajevu orijentalizma, osmanizma, „islamizma“, ksenofobije, isključivosti, netolerantnosti, opakosti, mržnje, ..., konstruiraju još jedan bauk kojim plaše svoje podanike. Misleći da ga ismijavaju i ogađuju, ali obavezno u kontekstu prijetnji i optužbi, Sarajevo *„časte“* i ovako: Muslimansko Sarajevo, Sarajlabad, Teheran, Talibansko Sarajevo, Federalno Sarajevo, Balijsko Sarajevo, Unitarno Sarajevo, Unitarističko Sarajevo. Vrhunac je etiketa Političko Sarajevo, što bi trebalo predstavljati „neoboriv dokaz“ za opaku drskost i namjeru Bosanaca da postanu politički narod. Umjesto upravljanja državom s jednim glavnim gradom, što je jedino moguće u normalnom demokratskom svijetu, glorifikacijom „Banskih Dvora“

[44] Gačanović, Rasim: *Sarajevo na milenijskoj obratnici*, 2. izdanje, Sarajevo: Did, 2000., str. 18-19.

i „Hrvatskog Stonog Grada“, kao zamjena nudi se anarhistički model za državu s tri „glavna“ grada. Zato je u vrijeme agresije na Bosnu i Hercegovinu 1992-1995, insistirano na prijedlogu da se Glavni grad Bosne izmjesti u Zenicu. Priželjkivana posljedica bila bi „Pale“ = „Zenica“ = „Široki Brijeg“, pa bi historija Bosne u Dodikovoj naraciji sezala do Dejtonske Bosne, a drevnost i vječnost bi bile rezervirane za RS, kako to bolesno lažući – i sad ponavljaju do besvijesti:

> Nakon polaganja vijenca povodom obilježavanja Dana Republike na Spomenik poginulim borcima Vojske Republike Srpske u Banjaluci, Cvijanovićeva je rekla novinarima da je ponosna na to što je Srpska jedina u okviru BiH nastala prije rata, zbog čega mnogima i smeta 9. januar. „Drugi su nastajali tokom ratnih sukoba, kao što je slučaj sa Federacijom BiH, a nakon toga i cijela BiH, kakva jeste – dejtonska. Razumijemo zašto neki atakuju na ovaj datum, jer je to nemili podsjetnik na činjenicu da je rat mogao da se izbjegne“ istakla je Cvijanovićeva.[45]

Iz tih razloga, za bosanski identitet posebno je važno sačuvati Sarajevo kao nezamjenjivo središte i učiniti ga uzornim, poštovanim i voljenim gradom svim stanovnicima Bosne.

Zemljište

Prema izvještaju o poljoprivrednom sektoru za 2012. godinu, Bosna i Hercegovina ima 2.572.000 ha poljoprivrednog zemljišta, odnosno 50,3% ukupne zemljišne površine. Od toga, obradivo zemljište čini 1.585.000 ha ili 62% poljoprivrednog zemljišta, od čega se koristi gotovo milion hektara, a 47% zemljišta se ne koristi.[46] Bosna je položena tako da u njoj ima sve što je potrebno, jedinstvene je klimatske raznolikosti − od južnih predjela čisti je Mediteran, gdje rastu smokva, maslina, nar, pa do umjereno kontinentalnih ravnica na sjeveru, gdje je moguće proizvesti dovoljno žita i druge hrane. Krajolici blago prelaze u šume koje su raj, pune hrane, odnosno dragocjenih šumskih plodova najviše kvalitete. U srednjoj Bosni prostrani su i sočni pašnjaci koji omogućuju proizvodnju mlijeka i mesa i za Bosnu i za izvoz.

Međutim, i pored takve blagodati i potencijala i u tom geografskom sloju brojnim zlonamjernim manevrima susjeda i insajdera napadnut je bosanski suverenitet. Bosancima se kriju i krivotvore činjenice, kako bi se zapriječila mogućnost da bosanska zemlja može hraniti bosanske ljude bez zavisnosti od uvoza. Rezultat takvih aktivnosti je porazan:

---

[45] „*Srpska nikad jača, prevazišla ekonomske, socijalne i finansijske probleme*“, BN/Srna, 08.01.2020., https://www.rtvbn.com/3975137/srpska-nikad-jaca-prevazisla-ekonomske-socijalne-i-finansijske-probleme, pristupljeno 08.01.2020.

[46] *Analiza sektora šumarstva u Bosni i Hercegovini - Priprema analiza sektora šumarstva i ribarstva u Bosni i Hercegovini u svrhu IPARD-a*, Regionalna kancelarija FAO (Food and Agriculture Organization of the United Nations) za Evropu i Centralnu Aziju, 22.01.2015., str. 16

> [...] Bosna i Hercegovina je u prvih šest mjeseci 2019. godine zabilježila povećanje deficita od 12,11 posto u razmjeni roba sa svijetom, a ta zemlja uvozi 92 posto hrane koja se konzumira [...][47]

Hrvatska prodaje u Bosni dva-tri puta više nego što Bosna prodaje Hrvatskoj. Isto važi i za Srbiju. Prema zvaničnim podacima za 2018. godinu,[48] Bosna i Hercegovina je iz Hrvatske uvezla roba u vrijednosti 1,602 milijardi €, dok je izvoz iz Bosne u Hrvatsku bio 775 miliona €. U 2018. godini uvoz iz Srbije u Bosnu i Hercegovinu bio je vrijedan 1,356 milijarde €, dok je Bosna i Hercegovina izvezla u Srbiju robe u vrijednosti 678 miliona €.

U okviru bosanskog geografskog sloja *zemljišta* valja napomenuti i mineralna blaga, kao ugalj, glina, kaolin, kvarc, dolomit, kamena so, barit, boksit, olovo/cink, željezo, srebro, zlato, ... Poznata nalazišta su: Tuzla, Milići, Kakanj, Gacko, Ljubija, Srebrenica, Vareš, Bakovići, itd. Npr., kod Vareša je probnim iskopavanjem u uzorku otkriven *koktel visokokvalitetnih minerala*. Tačnije, na lokalitetu Rupice uzorci su pokazali da jedna tona iskopanog materijala sadrži 4,6 grama zlata, ½ kg srebra, 7,7% olova, 10,8% cinka, 46% barita, te 0,9% bakra.[49] Također, vrše se i istraživanja naftnih resursa u Bosni[50]. Važan resurs u okviru ovog geografskog sloja jeste i *građevinsko zemljište*. Globalni problem urbanizacije – migracija stanovništva u velike centre dovela je do nekontrolirane, nehumane i autodestruktivne izgradnje. Cijena lokacija enormno je porasla, pa građevinsko zemljište postaje glavni resurs s kojim raspolažu općinske i gradske vlasti. To često predstavlja i mogućnost brojnih zloupotreba: manipulacija javnim natječajima, nezakonito i neplansko građenje, neprovođenje planova višeg reda, destrukcija kulturno-historijskog naslijeđa, odstupanje od uvjeta gradnje, naknadne intervencije na izdate dozvole za građenje – uvijek na štetu lokalne zajednice, neplaćanje propisanih taksi, nenamjensko trošenje prihoda iz taksi, ..., Činjenica je gradnja nedopustivo visokih zgrada – zastrašujućih betonskih blokova, besmislenih trgovačkih centara, što preopterećuje postojeću

---

[47] „Bosna i Hercegovina uvozi 92 posto hrane2, *Aljazeera Balkans*, 21. august 2019., http://balkans.aljazeera.net/vijesti/bosna-i-hercegovina-uvozi-92-posto-hrane, pristupljeno 22.08.2019.

[48] *Pregled i analiza ostvarene razmjene Bosne i Hercegovine za period 2018./2017*, Vanjskotrgovinska/spoljnotrgovinska komora Bosne i Hercegovine, Sarajevo, januar 2019., str. 8.

[49] *BiH / Veliko otkriće: Pronađene tone zlata u Varešu, Australci ulažu milione*, radiosarajevo.ba, 20.06.2018., https://www.radiosarajevo.ba/biznis/ekonomija/zlatna-groznica-australijanci-pronasli-zlato-u-varesu-moguce-otvaranje-novog-rudnika/304001, pristupljeno 15.01.2020.

[50] Evo gdje u BiH leži nafta vrijedna više od milijardu KM*, Oslobođenje* portal, 14.10.2019., https://www.oslobodjenje.ba/vijesti/ekonomija-i-finansije/evo-gdje-u-bih-lezi-nafta-vrijedna-vise-od-milijardu-km-506955 pristupljeno 12.12.2019.

infrastrukturu do neizdržljivosti, uništavanje zelenila, izazivanje klizišta, uništavanje ekosistema, a implikacije su zagađenje tla, vode i zraka, pa uvjeti za život postaju nepodnošljivi. Razlog tome je sprega moćnog građevinskog lobija i korumpirane vlasti. Pa tako i nad ovim geografskim slojem autodestruktivnim djelovanjem nekompetentne i pokvarene vlasti otet je suverenitet struci i građanima. Presudno je važno osloboditi se krivih predstava i u ovom geografskom sloju te osvijestiti i na čestit način koristiti blagodatne mogućnosti Bosne.

Hidrologija

Tri su aspekta hidrologije važna u bosanskom identitetu: pitka voda, energija i plovnost. Bosna ima velike resurse čiste – pitke vode, s 9.500 m^3/stanovniku, prva je u regiji, a sedma u svijetu. Island je prvi – s više od 500.000 m^3/stanovniku; Bahrein i Ujedinjeni Arapski Emirati posljednji su manje od 20 m^3/stanovniku.[51]

Međutim, suverenitet nad ovim resursom ugrožava neopravdani i bespotrebni uvoz raznih voda u vrijednosti 80 miliona €[52], a kad se tome doda i uvoz sokova (čitaj zaslađene vode) vrijednost prelazi 140 miliona € godišnje, dok se u isto vrijeme bosanski izvori daju u bescijenje. Za to su krivi trgovački lobi i korumpirana vlast.

Suverenitet nad vodnim resursom, kao važnim bosanskim geografskim slojem, ozbiljno ugrožava i pohlepa za zaradom kroz gradnju mini hidroelektrana (MHE). Tako je vodni resurs od države i građana otet sinhroniziranim simbiotičkim koruptivnim djelovanjem građevinsko-energetskog lobija i vlasti. Taj, po bosanski eko sistem katastrofalni i razarajući „*projekat*" nema ni političkih, ni vjerskih, ni vlastelinskih, ni plemenskih, ni entitetskih, ni stranačkih preprека, a u suštini ni moralnih skrupula ni obzira.

Osim navedenog, MHE ugrožavaju i ostale bosanske geografske slojeve: tlo, šume, floru i faunu, naslijeđe, krajolik, ...Hidrologija Bosne važna je i u komunikacijskom segmentu. Rijeke Sava, Drina, Una, Sana i Neretva međunarodne su plovne rijeke. Još je kralj Tvrtko izgradio i koristio luku kod Gabele[53]. Bosna je rijekom Savom povezana s cijelom plovnom međunarodnom mrežom

[51] *Renewable internal freshwater resources per capita (cubic meters) −Country Ranking*, Source: Food and Agriculture Organization, Aquastat data, index mundi, https://www.indexmundi.com/facts/indicators/ER.H2O.INTR.PC/rankings, pristupljeno 24.12.2019.

[52] Volaš, Dušan:"BiH ne uvozi vodu već brendove", *Mondo,* 06.05.2019, https://mondo.ba/info/Ekonomija/a871728/BiH-bogata-vodom-a-trosi-milione-na-uvoz.html, pristupljeno 03.01. 2020.

[53] *Drijeva, Trg − Luka na Neretvi kod Gabele*, https://bs.wikipedia.org/wiki/Drijeva, pristupljeno 15.01.2020.

– izlazi na Atlantski ocean (kanalima do Roterdama) i na Crno more. Rijeku Bosnu treba planirati kao unutarnju plovnu rijeku kojom se od Doboja ide plovnim putevima u svijet. Također, Neretva može biti učinjena plovnom rijekom do Mostara. Međutim, krivim činjenjem ili nečinjenjem i u ovom segmentu Bosna je ozbiljno uskraćena – riječnog prometa gotovo i da nema.

Također, Bosna je i primorska zemlja, ali Hrvatska, direktno kršeći međunarodno morsko pravo, u potpunosti zapriječava slobodan morski put koji Bosni neprikosnoveno i bezuvjetno pripada.

Valja napomenuti da Bosna ima resurse za proizvodnju dovoljne količine električne energije, ali treba strogo voditi računa kako bi se brižno, pažljivo i odgovorno našla mjera – proizvoditi samo za potrebe Bosne – za solidno razvijenu industriju i za domaćinstva, te cca do 25% viška radi stabilnosti sistema, koji može biti izvezen. Odlučno se treba suprotstaviti nekritičkom uništavanju vodnih i drugih prirodnih resursa zarad *sirovog* izvoza *sirove energije*.

Opravdano je postaviti pitanje da li je i u ovom segmentu narušen suverenitet bosanske hidrologije? Odgovor je: jeste i to bezočno. Pokazatelji su jasni: za jednostrano i, naravno, bespravno korištenje hidroelektrana na graničnim rijekama, dosadašnji dûg Srbije i Hrvatske iznosi više milijardi €. Na osnovi procjene utemeljene na prosječnoj cijeni električne energije po osnovi pripadnosti energetskih resursa, procjena ukupnog bruto duga susjednih država Bosni i Hercegovini iznosi: Srbija blizu 4,55 milijardi €, a Hrvatske cca 1 milijardu €.[54]

Također, bosanski suverenitet nad bosanskom hidrologijom grubo se narušava i pokušajima Srbije, koja se pojavljuje kao investitor zajedno s Italijom, da na međunarodnoj – graničnoj rijeci Drini ugovore o gradnji elektrana zaključi s entitetom RS, ignorirajući državu, itd. Je li to razlog što Vučić uporno i stalno prešućuje suverenitet Bosne ili ima još nešto? Da li je normalno i prijateljski da Srbija i Italija planiraju energetske projekte na bosanskim rijekama bez uključivanja države Bosne:

> [...] Pokazuje to Sporazum koji su potpisale vlade Republike Srbije i Republike Italije od 25.10.2011. godine u oblasti energetike [...][55]

[54] Gačanović, Rasim: „Antibosanstvo u energetskim i prometnim politikama“, *Godišnjak* BZK „Preporod“ Sarajevo, str. 173-188, godina XVII, Sarajevo, 2017., UDK 338.054.23 (497.6): 341.22

[55] *BiH godišnje gubi 270 miliona eura na četiri hidroelektrane*, regional.ba, 21.10.2019., https://regional.ba/bih-godisnje-gubi-270-miliona-eura-na-cetiri-hidroelektrane/, pristupljeno 18.01.2020.

Šume

Prema zvaničnim podacima, šume i šumsko zemljište u Bosni i Hercegovini obuhvataju 30.315 km^2 što je 63% njene ukupne površine. Šume su posebna blagodat Bosne – izuzetno su važan resurs kisika, vode, biodiverziteta, šumskih plodova, prirodnih ljepota, ..., a također i visoko kvalitetnog drveta. Uloga bosanskih šuma u eko-sistemu je nezamjenjiva i predstavlja neizmjerno i neprocjenjivo blago. Ali, državni suverenitet je ugrožen organiziranom pljačkom i pohlepnim izvozom balvana. Zato valja osvijestiti i važnost bosanskih šuma! Vrijednost i važnost bosanskih šuma neprocjenjiva je za ljudski život i eko-sistem općenito. Pored brojnih nazamjenjivih funkcija šume, navodimo i činjenice:

> [...] Čovjek može živjeti bez hrane 5 sedmica, bez vode 5 dana a bez zraka (kisika) samo 5 minuta; Šume su glavni proizvođač kisika; uloga šuma u prečišćavanju zagađene atmosfere važnija je od njene uloge u proizvodnji kisika [...][56]

Iako je životnu važnost šume teško iskazati financijskim pokazateljima, znanstvenici su i to pokušali u odnosu na tržišne cijene 2012. godine:

> Prvi put se unutarnja vrijednost stabla utvrdila na temelju različitih ekoloških koristi (proizvodnja kisika, kontrola erozije i plodnosti tla, recikliranje vode i kontrola vlage, kontrola temperature zraka, sklonište fauni, pročišćavanje CO2, SO2 iz zraka) dobivenih od stabla tokom njegovog životnog vijeka od 50 godina [...] 710.260 $ (ili 14.205 $ godišnje).[57]

Prema istom izvoru, u ukupnoj vrijednosti stabla vrijednost drvne mase je približno 0,3%.

Šume pogodne za ekonomsku proizvodnju u Bosni i Hercegovini zauzimaju značajne površine: visoke šume 1.3229.500 ha, a izdanačke šume 843.200 ha.[58]

Kad je o trivijalnoj koristi riječ, godišnji prihod od eksploatacije drvne mase u Bosni i Hercegovini iznosi cca 150 miliona €.[59] Osim toga, prema studiji Evropske unije s početka 2002. godine, procjenjuje se da je u Bosni i Hercegovini ukupna tržišna godišnja vrijednost nedrvnih šumskih proizvoda iznosila cca 100 miliona €, od toga je tržišna vrijednost ljekovitog i aromatičnog bilja iznosila 25

[56] *Značaj šuma*, eco bike, 13.05.2015., http://www.ecobike.org.rs/ekologija/znacaj-suma/, prostupljeno 11.01.2020.

[57] *What is the value of a tree*, GreenEarthAppeal.org, https://greenearthappeal.org/what-is-the-value-of-a-tree/, pristupljeno 11.01.2020.

[58] *Analiza sektora šumarstva u Bosni i Hercegovini - Priprema analiza sektora šumarstva i ribarstva u Bosni i Hercegovini u svrhu IPARD-a*, Regionalna kancelarija FAO (Food and Agriculture Organization of the United Nations) za Evropu i Centralnu Aziju, 22.01.2015., str. 18

[59] Isto, str. 48

miliona €. Od tada su povećani zahtjevi za proizvodima od ljekovitog i aromatičnog bilja, osobito za sirovinama i za esencijalnim uljima.[60]

Naslijeđe

Posebno osjetljiv geografski sloj predstavlja bosansko naslijeđe. Naime, protivbosanski pothvati nastoje očite artefakte izbrisati i poreći svaku vezu Bosanaca s bosanskim naslijeđem. To se provodi na razne načine – od nasilnog fragmentiranja s ciljem etničkog prisvajanja krivotvorenjem tamo gdje je to moguće do fizičkog uništavanja i brisanja iz memorije tamo gdje krivotvorenje nije moguće.

Tokom protekla dva stoljeća nebrojeni primjeri svjedoče o sustavnom razaranju bosanskog naslijeđa na svakom koraku Bosne. Nažalost, mnogi nisu zabilježeni u memoriji bosanstva. Tako su uporno i stalno uništavani nekropole stećaka – mašeta, greblja, srednjovjekovne crkve bosanske, hiže, tekije, džamije, mostovi, mektebi, kuće, naselja, rukopisi, usmeno naslijeđe, ... sve to nastojeći odvojiti Bosanca od Bosne, a naročito prekinuti i zatrti veze bosanskog muslimanstva s muslimanskim bosanstvom[61], kako bi se na ispražnjeni bosanski prostor mogle instalirati Velika Srbija i Velika Hrvatska. Matricu takvog djelovanja jasno pokazuje slučaj Čaršijske džamije u Stocu: HVO i HV „oslobađaju" Stolac (to podrazumijeva okrutan pogrom nad Bošnjacima – ubistva, progoni, logori, „humana preseljenja", ... – za što je izrečena Presuda u predmetu Prlić i ostali za UZP – udruženi zločinački pothvat[62]); Zločinačka vlast u vrijeme agresije ´92-´95. pljačka, pali i ruši imovinu i egzistencijalne objekte Bošnjaka; Zločinačka vlast Stoca pali i ruši sve objekte bosanskog kulturno-historijskog naslijeđa, a kako bi sakrila dokaze lokalitete zaravnava, a ostatke ruševine baca na smetljišta, deponije, u rijeke, ...; Kada su osviješćeni Stočani – Bosanci odlučno krenuli u obnovu porušenog, prvi izazov bila je općinska vlast (koja predstavlja nastavak zločinačke politike UZP-a), koja je domišljala administrativne prepreke za sprječavanje obnove; Međutim, Dejtonski sporazum predvidio je mogućnosti opstrukcije i propisao je načine rješavanja takvih stanja pa su, ipak, ishođene dozvole za obnovu. Poslije toga za opstrukciju obnove zločinci izvode na scenu suptilnije metode – pa u udruženi zločinački pothvat uključuju i „*znanstvenike*", kao što je M. Ančić (inače poznati „*genetičar"* s početka ovog

[60] *Ostali proizvodi šuma i šumskog zemljišta*, Studija – nacrt, Federalno ministarstvo poljoprivrede, vodoprivrede i šumarstva Savjet za izradu Šumarskog programa FBiH str. 5

[61] Mahmutćehajić, Rusmir: *O antibosanstvu : muke života u tuđim predstavama*, Sarajevo:-Connectum, 2018.

[62] United Nations, International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia: Sažetak *Presude Pretresnog vijeća u predmetu Prlić i drugi,* Haag, 29.05.2013.; Sažetak *Presude Žalbenog vijeća u predmetu Prlić i drugi*, Žalbeno vijeće, Haag, 29.11.2017.

teksta), koji sugeriraju kako obnovu treba odgoditi (čitaj onemogućiti) dok se ne provedu detaljna arheološka istraživanja – o starijim objektima koji su, navodno, ispod temelja Čaršijske džamije.

> [...] Štoviše, uzimajući u obzir sve ovdje predočeno, ne bi trebalo iznenaditi eventualno naknadno otkriće još jednog sakralnoga objekta, odnosno njegovih ostataka, u samome Stocu ili njegovoj najbližoj okolici.
> Dakako, na temelju toga ne može se naslutiti je li doista na mjestu gdje je početkom 16. stoljeća podignuta Carska džamija ranije postojala crkva, odnosno je li džamija podignuta na temeljima i preostalim zidovima crkve. O tomu završnu i stvarno jedinu mjerodavnu riječ mogu dati arheolozi, koji su, po svim uzusima koji vladaju u civiliziranom svijetu, morali obaviti svoj posao prije bilo kakova početka obnove džamije porušene tijekom posljednjega rata.[63]

Taj zanimljivi „znanstveni" pristup ovakvi „znanstvenici" trebali bi patentirati kao novu arheološku metodu: postavljanje dinamita pod džamiju – rušenje – raščišćavanje prostora – dovođenje istraživača – dugotrajno istraživanje s obaveznim zaključkom „Od prapočetka – od prije nastanka svijeta ovdje su naseljeni nositelji „europskih vrijednosti" i predani egzekutori dogovora Tuđman-Milošević [...]"

Za razumijevanje pozadine i razloga razaranja bosanskog naslijeđa Ivo Banac u recenziji knjige *Stolačka čaršija* kaže:

> „Nitko nije pozvaniji od Rusmira Mahmutćehajića da ovo znanje predoči suvremenom tražiocu. Znanstvenik, državnik, javni djelatnik i bogotražitelj, on je najumniji pripadnik onog bosanskog naraštaja što se vratio tradiciji − kako sam veli, „‹prethodećoj zamisli› koja nosi i nadahnjuje cijeli život nekog naroda". Njegov je povratak traženje za izgubljenim središtem koje su zapriječile moderne ideologije.
>
> Autor nas podsjeća da je uništenje stolačke čaršije, svih stolačkih džamija i oko 2.000 gradskih kuća, kao i protjerivanje sveukupnog muslimanskog stanovništva, sve sa strane velikohrvatskih nacionalista 1993. godine, tek Valpurgina noć jednog procesa što u kontinuitetu traje od kraja devetnaestog stoljeća − od rušenja velikog dijela stolačke tvrđave i Veli-Dedine džamije, te presijecanja puta kroz groblja sa stećcima na Radimlji i Gorici. Svaki je novi režim, u ime „progresa" i borbe protiv „mračne prošlosti", razvaljivao nove javne zgrade, sahat-kule i mektebe.[64]

S pravom Banac kaže „Nitko nije pozvaniji od Rusmira Mahmutćehajića da ovo znanje predoči suvremenom tražiocu [...]". Jer, iako je sila zločina i zla izgledala ogromna, a prepreke nesvladive, Mahmutćehajić je svojom izuzetno važnom ulogom u odbrani Bosne te ozbiljnim istraživačkim pothvatom koji je rezultirao brojnim znanstvenim publikacijama u Bosni i svijetu[65] kao i odlučnim pothvatom

---

[63] Ančić, Mladen:" Kasnosrednjovjekovni Stolac", *Povijesni prilozi*, 29, 41-58 (2005)

[64] Mahmutćehajić, Rusmir: *Stolačka čaršija u vidiku perenijalne filozofije*, Zagreb: Antibarbarus, 2008., Ivo Banac: *Recenzija*, str 11-12.

[65] OCLC WorldCat´ Identities: Overview Mahmutćehajić, Rusmir, https://worldcat.org/identities/lccn-nr88005959/, pristupljeno 22.01.2020.

materijalne obnove bosanskog naslijeđa Stolačke čaršije pokazao kako je moguća odbrana i obnova Bosne u svim aspektima – fizičkog opstanka, naslijeđa, etike, duha, jedinstva u različitosti, sklada i istine. Obnovom bosanstva i čineći dobro vratio je nadu obnovi života dostojna čovjeku. Sam se ravnao prema načelima: *što je*

Sl. 2 Nekropola Klek kod Prozora[66] – Tokom agresije na Bosnu 1992−1995. razrušile i oskrnavile su je jedinice HV i HVO, probijajući cestu kroz njeno središte, jer svjedoči bosanski kontinuitet *stećci – nišani*

izgubljeno može biti nađeno, *što je razoreno može biti iznova izgrađeno*, *što je zaboravljeno može biti opet dozvano u sjećanje*. Smatrao je i zagovarao da zločincima ne smije biti dopušteno da pobijede nakon što su poraženi ili poumirali.

Nažalost, nerijetko postoje i suprotni primjeri − kada u razaranju bosanskog naslijeđa sudjeluju i oni protiv kojih je to razaranje usmjereno – Bošnjaci i/ili institucije koje bi trebale biti u funkciji čuvanja Bosne, a nisu. Bez obzira na različite razloge i motive takvog djelovanja – nesvjesnost, naivnost, nekultura, pohlepa, ucjena, konfidencija – služenje tajnim sigurnosnim strukturama drugih država, samomržnja, neukost, glupost, ... – rezultat takvog djelovanja je put ka samouništenju.

Konstrukcija krivotvorenja u ovom slučaju naročito je opaka i prikrivena, jer zamagljuje i obrće pojmove *naslijeđe* na koje jednako pravo imaju svi ljudi i svi kolektiviteti Bosne u svim vremenima, i *nasljedstvo*, generacijsko materijalno prirodno nasljeđivanje, koje je bilo običajno, a potom i zakonom uređeno porodično (pojedinačno) pravo. Tim obrtanjem nastoji se univerzalno bosansko naslijeđe transformirati u ekskluzivno nasljeđivanje kolektiviteta (čitaj etniciteta), kako bi se etnije ojačale „historijskim argumentima“ raspolaganja Bosnom za provođenje velikodržavnih projekata Srbije i Hrvatske.

Tako je princip porodičnog krvnog nasljeđivanja pretvoren u krvavo etničko „nasljeđivanje“ bosanskog naslijeđa.

[66] Gačanović, Rasim: Nekropola Klek kod Prozora – Fotografija, Klek, 24.04.2010., 13:19

Prometna i komunikacijska dobra i infrastruktura

Kako ovu prelijepu zemlju saobraćajnicama spojiti u cjelinu? Najprihvatljivija formula jeste izgradnja 1.000 km autocesta u Bosni: 330 km − Koridor Vc; 330 km − Koridor Kladuša − Trebinje; 330 km unutarnje mreže tako da svako veće mjesto u Bosni ne bude udaljenije od 30 km od autoceste.[67] Nasuprot toj ključnoj potrebi unutarnje integracije, Bosni se nudi veza Sarajevo – Beograd, koja je smišljena ideja podjele Bosne i predstavlja kidanje bosanskog prirodnog tkiva. Ova naracija o autoputu Beograd – Sarajevo suštinski je protivbosanska, i u službi je nastojanja sprezanja RS sa Srbijom. O čemu je riječ, najbolje ilustrira Dodikova izjava o trasi tog puta:

> [...] Dok Milorad Dodik, predsjednik RS, ističe da je izgradnja tog puta u nadležnosti RS, jer kroz njenu teritoriju prolazi 95 odsto, Ismir Jusko, ministar transporta i komunikacija BiH, kaže [...][68]

Sl. 3 Poželjna (i moguća) putna mreža Bosne i Hercegovine „*330+330+330*“[70]

Sl. 4 Autoput Sarajevo – Beograd[69]: Prijedlog trase – iskreno ili uz skrivene namjere

[67] Gačanović, Rasim: „Antibosanstvo u energetskim i prometnim politikama“, *Godišnjak* BZK „Preporod“ Sarajevo, str. 173-188, godina XVII, Sarajevo, 2017.

[68] *Auto-put Beograd-Sarajevo: RS želi jednu, FBiH drugu trasu*, Alternativna TV, 25.01.2017, https://www.atvbl.com/auto-put-beograd-sarajevo-rs-zeli-jednu-fbih-drugu-trasu, pristupljeno 29.12.2019.

[69] „Pogledajte trasu autoputa Sarajevo - Beograd: U BiH će biti izgrađena 133 mosta i 53 tunela, ukupna vrijednost 4 milijarde eura“, *Oslobođenje portal_*, 4.02.2019., https://www.oslobodjenje.ba/vijesti/bih/video-pogledajte-trasu-autoputa-sarajevo-beograd-u-bih-ce-biti-izgradena-133-mosta-i-53-tunela-ukupna-vrijednost-4-milijarde-eura-437436, pristupljeno 29.12.2019.

[70] Gačanović, Rasim:“ Antibosanstvo u energetskim i prometnim politikama“, *Godišnjak* BZK „Preporod“ Sarajevo, str. 173-188, godina XVII, Sarajevo 2017.

Insistiranje na trasi autoputa koja ni po jednom stručnom ili znanstvenom kriteriju ne osigurava ekonomsku, prometnu ili prosperitetnu opravdanost i isplativost za Bosnu i Hercegovinu, nego samo uspostavlja potencijalno militarističku infrastrukturu koja u pogodnom trenutku treba poslužiti realiziranju projekta Velika Srbija, što je Dodikov jedini cilj. Glavni bosanski prioritet jeste povezivanje bosanskih gradova. Važno je rješavati pitanje kvalitetnog, udobnog i sigurnog povezivanja Sarajeva s Bihaćem, Neumom, Mostarom, Zenicom, Tuzlom, Bijeljinom, Goraždem, Jajcem, Banjom Lukom, Trebinjem...

Bosanski zračni prostor jedan je od primjera uzurpiranja suvereniteta, iako je i to izričito regulirano međunarodnim normama. Načelo suverenosti u zračnom prostoru iznad državnog područja potvrđeno je Čikaškom konvencijom o civilnom zrakoplovstvu iz 1944. Utvrđeno je sljedeće: «Države ugovornice priznaju da svaka država ima potpunu i isključivu suverenost u zračnom prostoru iznad svoje teritorije».

Agencija za pružanje usluga u zračnoj plovidbi Bosne i Hercegovine − BHANSA (Bosnia and Herzegovina Air Navigation Services Agency) tek je u decembru 2019. preuzela kontrolu cjelokupnog zračnog prostora Bosne i Hercegovine. Proteklih 25 godina bosanskim prostorom upravljali su uzurpatori – Srbija i Hrvatska, a direktni materijalni gubitak za Bosnu iznosi cca 500 miliona €.[71]

Bosanski frekventni spektar, odnosno emisioni prostor predstavlja posebno ranjiv geografski sloj. Naime, najčešće korišteno oružje protiv Bosne jeste laž:

> „Mi lažemo da bismo obmanuli sebe, da utešimo drugoga; lažemo iz samilosti, lažemo iz stida, da ohrabrimo, da sakrijemo svoju bedu, lažemo zbog poštenja. Lažemo zbog slobode. Laž je vid srpskog patriotizma i potvrda naše urođene inteligencije. Lažemo stvaralački, maštovito, inventivno“, rekao je Dobrica Ćosić opisujući povijest, sadašnjost, a kako se čini i budućnost srpske politike.
>
> Laž je Ćosić prihvatio kao glavni alat preko kojeg srpski narod pokušava opravdati sve zločinačke radnje koje je činio kako ne bi doživio katarzu i prihvatio gole činjenice. „Laž je srpski državni interes“**,** „Laž je u samom biću Srbina“ [...] “Srbe je toliko puta u istoriji spašavala laž“ [...] kaže Ćosić. Zbog svega toga srpska politička i crkvena vlast nikad se neće odreći laži i služenjem laži. ‹Otac srpske nacije› može slobodno počivati u miru, jer njegove lekcije iz laži i spašavanja Srbina i Srbije uz pomoć laži, nastavljaju današnje srpske i crkvene elite bolje nego što je on ikad mogao ili se nadao da će moći. ‹Deca› su dobro ‹vaspitana› i nastavljaju lagati i svoj ‹napaćeni narod› i provocirati žrtve svojih velikosrpskih politika.[72]

---

[71] Gačanović, Rasim: „Antibosanstvo u energetskim i prometnim politikama“, *Godišnjak* BZK „Preporod“ Sarajevo, str. 173-188, godina XVII, Sarajevo, 2017.

[72] Opačak, Marijan: *Da bi shvatili odluku NSRS o srebrenici:* “Laž je u samom biću Srbina” pojašnjava Dobrica *Ćosić, “otac srpske nacije”*, direktno.hr, 10.02.2018, https://direktno.

Plasiranje laži realiziraju paternalistički komunikacijski mediji iz susjedstva putem potčinjenih medija koji uzurpiraju i zloupotrebljavaju bosanski frekventni spektar. Također, prisutno je izraženo nastojanje da se o trošku države otvore nacionalistički RTV kanali, čime bi se nacionalisti dvostruko okoristili: država bi legitimirala njihov razarateljski pothvat, i to o državnom trošku.

Energetika

Slična djelovanja su i u oblasti energetike: na svaki način se atakuje na bosansku suverenost i u ovom geografskom sloju. U nastojanju da se Bosni onemogući suverenost u snabdijevanju i upravljanje važnim energentima (električna energija, plin, tečna goriva), promoviraju se i provode politike RS-a (čitaj Velike Srbije, kao i Hrvatske) za potpunim ovladavanjem koridorima snabdijevanja Bosne i Hercegovine plinom, električnom energijom i tečnim gorivima. U RS-u se insistira na gradnji tehnički neopravdanih i neisplativih dalekovoda, kako bi se, o trošku državne kompanije Elektroprenos, što bolje zaokružila infrastruktura i pripremila za secesiju i priključak Srbiji. Također, kako je vidljivo iz javnosti dostupnim dokumentima, u području elektroenergetike evidentno je veoma štetno i destruktivno djelovanje odgovornih osoba iz bošnjačkog korpusa spregnutih s onima iz hrvatskog, npr.:

> [...] EPBiH i EPHZHB su dvije državne elektroprivrede u Federaciji Bosne i Hercegovine, koja je jedan od političkih subjekata koji čine suverenu državu Bosnu i Hercegovinu. Vlasti Federacije BiH su u dva navrata, u razmaku od više od deset godina, odlučile trgovati viškom električne energije EPBiH preko trgovaca, što je štetno za državne kompanije i kreira značajan profit za one privatne. Bivši premijer Edhem Bičakčić i vicepremijer Dragan Čović su 1998. godine napravili ugovor sa njemačkom firmom Debis International o prodaji viška električne energije iz EPBiH na period od šest godina [...] Ovo je samo dio veće afere koja traje od 1998. godine [...][73]

Tome treba pridodati i njihovo destruktivno djelovanje kojim je HE Mostar isključena iz sistema EPBiH i uključena u EPHZHB. Zagovornici i realizatori te akcije u svojoj aroganciji mogu spočitati da je Bosna još i dobro prošla, jer aspiracije Bobanovog UZP-a, prema riječima izvjesnog Pejčinovića, gorljivog

---

hr/direkt/dobrica-cosic-otac-srpske-nacije-ideolog-srpske-lazi-i-uzrok-srpskih-genocida-i-etnickih-ciscenja-na-kraju-20-stoljeca-112631/, pristupljeno 19.01.2020.

[73] „Pobjednici i gubitnici: Tko ima koristi od korupcije na visokom nivou u energetskom sektoru Jugoistočne Europe?“, CPI Centar za zastupanje građanskih interesa, 01.07.2014, https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=19&ved=2ahUKEwjY-NeIyuzmAhU86KYKHVtNBYEQFjASegQICRAC&url=http%3A%2F%2Fwww.cpi.ba%2Fwp-content%2Fuploads%2F2014%2F07%2FPobjednici-i-gubitnici-BiH-Hrvatska.pdf&usg=AOvVaw04QJk3UNutMGrNwEPYCm5E, pristupljeno 05.01.2020.

promotora zločina i laži, daleko su veće, produljene su i na HE Salakovac, a tri tačke iza toga ostavljaju mašti na volju, tj. na još:

> [...] Hrvati su mogli, u skladu sa zapovijedi generala Bobetka od 29. 6. 1992, staviti pod nadzor sve važne gospodarske objekte u Mostaru i okolici, a ponajprije hidrocentrale na Neretvi (HE Mostar, HE Salakovac...) čija bi struja itekako dobro došla energetski prikraćenoj Dalmaciji [...][74]

Porazno je to što Pejčinovića i druge pejčinoviće ne zanima ni ko, ni kada, ni s čijim sredstvima je gradio te hidroelektrane, nego pothvati „zauzeti" i „jamiti" za njih predstavljaju vrhunski kriterij i argument prava vlasništva. Rušitelji Bosne tu matricu primjenjuju i na sve ostalo. Te opasne i zločinačke radnje po Bosnu nisu protekle nezapaženo. Naprimjer, štetno, nezakonito i destruktivno djelovanje Edhema Bičakčića, te opstrukciju Općeg okvirnog sporazuma za mir, a time i opstrukciju funkcioniranja Bosne, OHR je sankcionirao svojim odlukama iz 2001.[75] i 2003.[76] godine. U obrazloženju odluka kao razlozi navedeni su brojne zloupotrebe ovlaštenja, te nezakonito raspolaganje i korištenje finansijskih sredstava u vrijeme obavljanja funkcije premijera Federacije Bosne i Hercegovine, kao i za vrijeme obavljanja funkcija u Elektroprivredi.

Radi objektivnosti treba navesti da su 2006. godine te odluke opozvane. Međutim, Obavijest o opozivu ranijih odluka, u vezi s ranije izrečenim zabranama, također sadržajem je veoma optužujuća po Bičakčića i izričito navodi da ona ne znači nikakvu rehabilitaciju.

> Ovom Odlukom ne stavlja se u pitanje validnost odluka iz 2001. i iz 2003. godine [...] Ova Odluka ne predstavlja amnestiranje nego prospektivno ukidanje Odluka iz 2001. i 2003. godine. Odluke iz 2001. i 2003. godine se ne brišu i ostaju integralnim dijelom zakonodavne evidencije Bosne i Hercegovine [...] Ukoliko su odredbe ove Odluke u suprotnosti s domaćim zakonodavstvom po bilo kojem od predmeta koji su njom obuhvaćeni, ova Odluka će biti mjerodavna [...][77]

---

[74] Pejčinović, Dinko:"Puštanje Armije BiH u Mostar bila je presudna pogreška", *HRsvijet.net*, 28.06.2013, http://hrsvijet.net/index.php/magazin/137-arhiva-stari-hrsvijet-net-1/28187-dinko-pejinovi-putanje-armije-bih-u-mostar-bila-je-presudna-pogreka-, pristupljeno 06.01.2020.

[75] *Odluka (br.86/01) kojom se smjenjuje E.Bičakčić s mjesta generalnog direktora Elektroprivrede...*, OHR (Office of the High Represantive), 23.02.2001. http://www.fbihvlada.gov.ba/bosanski/zakoni/2001/odluke%20VP/5VP.htm, pristupljeno 06.01.2020.

76 *Odluka kojom se gospodin E.Bičakčić smjenjuje sa sadašnje dužnosti i isključuje iz svakog daljeg angažovanja...*, OHR (Office of the High Represantive), 13.03.2003. http://www.fbihvlada.gov.ba/bosanski/zakoni/2003/odluke%20vp/8%20bos.htm, pristupljeno 06.01.2020.

[77] *Obavijest (br.38/06) o Odluci Visokog predstavnika da ukine zabranu izrečenu Edhemu Bičakčiću Odlukama visokog predstavnika, od 23. veljače 2001. i 13. ožujka 2003. g.*, OHR (Office of the High Represantive), 30.06.2006, http://www.ohr.int/?p=64909, pristupljeno 06.01.2020.

Osim toga, nesagledivi su učinci takvog štetnog djelovanja na razaranju bosanskih državnih institucija u oblasti energetike, poput Elektroprenosa, Neovisnog operatora sistema (NOS), Bosanskohercegovačkog komiteta CIGRÉ, Gasnog sistema, ...

„Zaslugu" za uništenje bosanske infastrukture za snabdijevanje tečnim gorivima također imaju pripadnici tada vladajuće bošnjačke garniture. Naime, terminale tečnih tereta, transportnu infrastrukturu, terminale robnih rezervi, bosansku distributivnu mrežu u Bosni i Hrvatskoj u bescijenje je rasprodala tada vladajuća elita. Kako, zašto ili pošto – njima je poznato:

> [...] Iako je Finansijska policija još 2008. godine federalnoj Vladi podnijela izvještaj o poslovanju Naftnih Terminala, niti tadašnji premijer Nedžad Branković, niti resorni ministar Vahid Hećo nisu reagovali [...][78]

Za izbjegavanje zakonskih sankcija ta korumpirana i koruptivna klika uzurpacijom pravnog sistema pobrinula se da svoje djelovanje proširi i na sudsku vlast i podredi je svom diktatu. Tako počinioci očiglednih, i po obimu i po sadržaju, kriminalnih radnji bivaju oslobađani po pravilu iz tzv. proceduralnih razloga, npr. zastara − držeći optužnice u ladici „na hladnom" ili nedostatkom dokaza ili tajanstvenim nestankom ključnih optužujućih dokumenata iz sudskih spisa:

> Nestali su pojedini originalni dokumenti iz tužilačkog spisa iz predmeta Čović-Lijanovići, na što ukazuje i prepiska između Tužilaštva i Suda Bosne i Hercegovine (BiH) i Tužilaštva Kantona Sarajevo (KS), a do koje su došli novinari Centra za istraživačko novinarstvo (CIN) iz Sarajeva [...] Dopisi pokazuju da su dokazi najmanje devet puta transportovani između tri pravosudne institucije, u periodu od marta 2009. do februara 2011. godine. Kutije, registratori i fascikle su uglavnom prebacivane bez pratećih lista dokaza koji se u njima nalaze, pa je zbog toga, kažu zvaničnici iz Tužilaštava, teško utvrditi ko je odgovoran za nestanak dokumenata [...][79]
>
> [...] Pomenuti dokumenti korišteni su u sudskom postupku pred Sudom BiH 2006. godine, ali im se poslije toga gubi svaki trag nakon što je predmet prebačen Tužilaštvu KS...Upravo zbog nepostojanja originala ili ovjerene fotokopije dokumenata na kojim se optužnica temeljila, Kantonalni sud u Sarajevu je oslobodio Edhema Bičakčića i Nedžada Brankovića, bivše premijere Vlade FBiH optužene za zloupotrebu službenog položaja [...] Milorad Dodik je također bio optužen za zloupotrebu položaja premijera Republike Srpske (RS), zbog nezakonite isplate budžetskog novca i kupovine stanova ministrima, članovima skupštine i drugim osobama. Uz Dodika je bio optužen i Novak

[78] Jelin-Dizdar, Tina: „Ima li šanse za spas naftnih terminala Federacije BiH u Pločama", 27.10.2012., blog: Jedinstvena Bosna i Hercegovina, http://haler.blogger.ba/arhiva/2012/10/27/3410427, pristupljeno 05.01.2020.

[79] *Nestali dokazi iz predmeta Čović-Lijanovići*, CINformacija, 16.03.2012., https://www.cin.ba/nestali-dokazi-iz-predmeta-covic-lijanovici/, pristupljeno 07.01.2020.

> Kondić, bivši ministar finansija RS, a obojica su u oktobru 2005. godine oslobođeni zbog nedostatka originalne dokumentacije iz Arhiva Vlade RS.[80]

Generalni cilj protivbosanskog djelovanja jeste Bosni onemogućiti suverenitet i dovesti je u podređen položaj koji otuđenom „vlasniku energetskog koridora" omogućuje monopolsko kreiranje cijena po svom nahođenju i volji a tako netržišno uzetim novcem finansirati daljnju razgradnju države. Zatim ucjenom kao sredstvom nametanja etničke političke opcije omogućuju daleko veću važnost i moć protivbosanskim skupinama nego im to pripada na osnovi demokratskih principa. Zaprječavanje planskog, odgovornog i suverenog upravljanja bosanskom energetskom infrastrukturom omogućuje ucjene nesagledivih razmjera za postizanje razornih strateških i političkih ciljeva, koje neprijatelji nisu uspjeli realizirati agresijom na Bosnu i Hercegovinu.

Kao ilustracija može poslužiti i plan o plinovodu:

> Budući gasovod će u RS ući kod Bijeljine i ići će do Novog Grada, dužinom od otprilike 250 kilometara, a postojaće i nekoliko krakova na sjeveru i jugu [...] Potpisivanjem Memoranduma o razumijevanju između 'Gazproma' i vlasti RS o izgradnji gasovoda koji bi praktično predstavljao dio 'Južnog toka' dobijamo novu sliku cijelog projekta.[81]

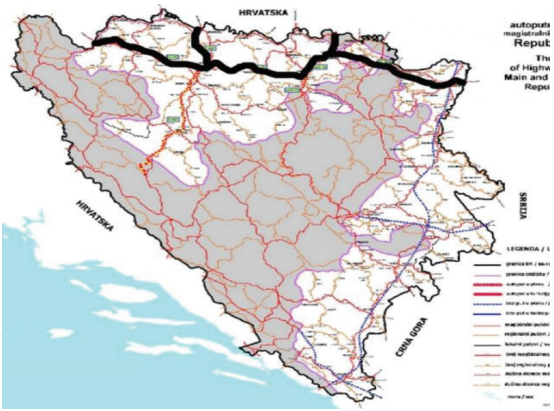

Sl.5 Karta plinovoda[82]
– izraz secesionističkih težnji

Dodikov plan je jasan: vlasništvo, upravljanje plinovodom, ekskluzivitet uvoza i prodaje plina bit će isključivo u ingerenciji RS-a, a potrošači će biti iz FBiH. Možda je i ovo razlog zašto RS uporno onemogućuje donošenje *Zakona o plinu* na razini države.

---

[80] Osim Dejtonskog sporazuma, iz arhiva institucija BiH nestajali brojni važni dokumenti, *Salinesinfo,* 01.11.2017., http://salines.info/2017/11/osim-dejtonskog-sporazuma-iz-arhiva-institucija-bih-nestajali-brojni-vazni-dokumenti/, pristupljeno 08.01.2020.

[81] Šajinović, Dejan: „Za gasovod iskoristiti rute autoputeva", *Nezavisne novine,* 28.09.2012., https://www.nezavisne.com/ekonomija/privreda/Za-gasovod-iskoristiti-rute-autoputeva/160491, pristupljeno 29.12.2019., 28.09.2012.

[82] Isto

Zaključno

Iz navedenog istraživanja jasno je da protivbosansko djelovanje nastoji izvorni sadržaj i značenje *bošnjačkog identiteta*, potpuno isprazniti od svega bosanskog, reducirati ga na domet ograničene vjerske ili plemenske skupine, poreći mu bilo kakvo pravo na naslijeđe − kontinuitet i vezu s Bosnom, pa u skladu s tim zapriječiti ili makar reducirati elemente koji bi mogli asocirati na povezanost zemlje i čovjeka. Zato poricatelji Bosne, poučeni iskustvima iz prošlosti, da bi izbjegli suštinsko priznanje tih koji su stoljećima dehumanizirani i progonjeni, pribjegavaju raznim prevarama u kojima tim obezličenima dopuštaju biti Srbin musliman ili Hrvat musliman[83] uz potpunu mogućnost muslimanskog vjerovanja (1918−1960), Neopredijeljen, tj. neopredijeljen između Srbin ili Hrvat (1945−1974), Musliman s velikim M (1974−1993), Bošnjak 1993. ... Svim tim imenima prethodilo je potpuno pražnjenje sadržaja političnosti, pa su potom bosanskom narodu ta imena „velikodušno davana na korištenje". U protivnom, prema njihovom shvatanju, priznavanje da su Bosanci politička realnost opasno prijeti propadanjem velikodržavnih projekata Srbije i Hrvatske. Prema njihovom shvatanju, sve može, ali politički narod vezan uz Bosnu ne može! Zato se gorljivo nastoji u pojam bošnjački ubaciti što više praznog, redukcionističkog, orijentalnog, osmanskog, vjerskog sadržaja, koji će, kao takav, djelovati zbunjujuće na one koji se smatraju pripadnicima ove zemlje i praviti nepremostive razlike s poimanjem bosanskog identiteta. Nažalost, u tom opasnom protivbosanskom pothvatu aktivno sudjeluju i insajderi, protivnici bosanstva i Bosne. Ti takozvani zagovornici i tumači bošnjaštva, krivo učitavaju i prikazuju pojmove bošnjačkog i bosanskog identiteta, a nema opakijeg antibosanstva od zlonamjernog i neukog tumačenja. U čijem interesu, po čijem nalogu i za čiji račun – valja razotkrivati i prokazivati.

Za bosansku suverenost u punom smislu riječi imperativ je odlučno postizanje ideala sklada i bivanja u prirodnoj punini uzajamnosti bosanske geografije i bosanskog identiteta. S tim ciljem neophodno je odlučno profesionalno i odgovorno upravljanje pojedinim geografskim slojevima te planiranje njihovog optimalnog korištenja, vodeći računa o svim aspektima, kao što su: dovoljnost – bez pohlepe, sprječavanje svake vrste masovne nekontrolirane i/ili kolonijalne eksploatacije i izvoza neprerađene sirovine, odgovorna briga o eko sistemu, vođenje i unapređenje energetske efikasnosti, tehnološke i industrijske razvijenosti, ekonomije, itd. Također, vrlo je važno eksploataciju i korištenje bosanskih

[83] Pokos, Nenad; Hasanbegović, Zlatko:"(Tro)jedan narod. Bošnjaci, Muslimani i Hrvati muslimani u Hrvatskoj u popisima stanovništva 2001. i 2011. godine", *Društvena istraživanja,* Zagreb, god. 23 (2014), br. 3, str. 427- 448.

resursa provoditi uz visok stupanj povratnog ulaganja u bosansku tehničku, tehnološku, znanstvenu i društvenu infrasrtukturu. Za takvu izuzetno odgovornu, zahtjevnu i kompleksnu državnu službu pored, uvjetno kazano, redovnog profesionalnog školovanja, neophodno je ovladati i posebnim vrhunskim vještinama vođenja i upravljanja.

Ideja bosanske integralnosti i potpunog suvereniteta u svim i ovdje spomenutim i nespomenutim slojevima bosanske geografije znači i razvijanje osjećaja dovoljnosti. Bosna može upravljati sobom, Bosna može sebe i hraniti i braniti, ..., Bosna ne izaziva nikakve napetosti – nema teritorijalnih pretenzija ni prema kome – a danas je faktor pukog i bezočnog izrabljivanja. Prioritet je sprječavanje stihijske, nerazborite, pljačkaške, pohlepne i kolonijalne eksploatacije bosanskih dobara, bilo da ona dolazi iznutra ili izvan Bosne.

S obzirom na to da su ljudi najdragocjenija blagodat Bosne izuzetno je važno, čak presudno da Bosanci osvijeste svoju potpunu pripadnost svojoj zemlji Bosni, jer – zemlja ne pripada čovjeku, čovjek pripada zemlji![84]

Pitanje opstanka ljudi Bosne najpresudnije je bosansko pitanje. U prošlosti to pitanje u strahu je prenošeno na druge – očekujući da će to neko drugi rješavati. Gdje iz ovog stanja otići? Kako postići pravo na život, pravo na upravljanje svojom sudbinom, sobom, pravo na sreću, pravo na pravo? Ljudi Bosne moraju, mogu i najpozvaniji su odgovoriti na ta pitanja. O tome valja otvoreno, hrabro, trezveno, razborito, argumentirano, artikulirano i zrelo raspravljati u javnom prostoru i tražiti izlaz, ali uvijek na najbolji način – u skladu s dobrom i istinom. Važno je, prije svega, prepoznavati svoje slabosti i liječiti ih, pa onda to tražiti i od drugih. Promjena i izlaz iz lošeg stanja u kom se nalazi Bosna mora početi promjenom i ozdravljenjem stanja u bosanskom čovjeku.

Kako se u ovom vremenu može otvoreno makar govoriti o antibosanstvu, o progonima, o pokoljima, o genocidu, o zločinačkom djelovanju susjednih velikodržavnih politika, s pravom se može tvrditi da je ovo stanje za Bosnu najmanje loše od svih dosadašnjih stanja. Dosad je i to bilo tabuizirano i strogo sankcionirano.

Kad je riječ o osvješćivanju pripadanja Bosni kroz raskrivanje, artikuliranje i predočavanje bosanstva te prepoznavanje i dekonstruiranje antibosanskih djelovanja, zasluge za temeljni intelektualni doprinos pripadaju mnogima, a u našoj suvremenosi prije svih Rusmiru Mahmutćehajiću. Narav Bosne kratko, prosto i jasno oslikana je u Mahmutćehajićevoj knjizi *Bosanski odgovor*:

> [...] U gotovo svim bosanskim gradovima kroz većinu minulih stoljeća žive kršćani, − i katolici i pravoslavci – muslimani i Jevreji. Tipičnu panoramu bosanskih gradova

[84] „Chief Seattle`s Speech 1854“, *translated by Henry A. Smith, 1887, Seattle Sunday Star*, His *Native Eloquence,* October 29, 1887, p. 3 (bos. Najljepši zapis o Zemlji).

određuju crkve, džamije i sinagoge. Usmjerenost njihovih različitih jezika prema jednoj istini više je osjećana nego tumačena. Takav sadržaj bosanske ukupnosti opstao je i pored brojnih vanjskih djelovanja protiv njega.
Prema tome, različiti religijski jezici zahtijevali su uobličenje tolerancije. Različitosti su održavane kroz dugo razdoblje, te razloge za to nije moguće pronaći ni u ravnodušnosti, niti u modernom pravu na različite izbore na temelju zamisli o samostalnosti jastva i dovoljnosti razuma za sva njegova prosuđivanja o dobru i zlu. Razlozi za to moraju postojati u samim korijenima tradicijskih posebnosti kojima počelo mora biti jedno. Tu bosansku usmjerenost prema toleranciji kroz stoljeća moguće je ocrtati u intuitivnom i prešutnom priznanju drugog i drukčijeg, te prihvaćanju da neznanje o njemu zahtijeva govorenje usmjereno prema njemu, za šta je potrebno unaprijed pretpostaviti njegovo slušanje, te pristati na njegovo pravo da uzvrati govorenjem. Tek u slušanju drugog ustvrdljivo je kako znanje govornika odjekuje u jastvu drugog za kojeg je pretpostavljeno da ne zna to što mu se saopćava. Tako je moguće ocrtati povijesni tok tolerancije kao pothvata preinačenja stranca u bliskog preko govorenja i slušanja u postupku ustrajnog prevođenja iz jednog svetog jezika u drugi [...][85]

Literatura:

Adžić, Novak: *Mitropolit Amfilohije je bio duhovni lider srpskom zločincu Arkanu*, SAFF, 02.01.2020., https://saff.ba/mitropolit-amfilohije-je-bio-duhovni-lider-srpskom-zlocincu-arkanu/, pristupljeno 05.01.2020.

Aleksandar Vučić: Ubijte jednog Srbina mi ćemo stotinu muslimana, Govor A.Vučića u Skupštini Jugoslavije, YouTubeBA, 20.07.1995., https://www.youtube.com/watch?v=in-YcJC5Kqc, pristupljeno 23.01.2020.

Analiza sektora šumarstva u Bosni i Hercegovini − Priprema analiza sektora šumarstva i ribarstva u Bosni i Hercegovini u svrhu IPARD-a, Regionalna kancelarija FAO (Food and Agriculture Organization of the United Nations) za Evropu i Centralnu Aziju, 22.01.2015, str. 16

Ančić, Mladen: „Kasnosrednjovjekovni Stolac“, *Povijesni prilozi* ,29, 41-58 (2005)

Ančić, Mladen: „*Što je Bosna bez Hercegovine?*“, *National Security and the Future*, 3-4(6) 2005., str. 87-128

Auto-put Beograd-Sarajevo: RS želi jednu, FBiH drugu trasu, *Alternativna TV*, 25.01.2017, https://www.atvbl.com/auto-put-beograd-sarajevo-rs-zeli-jednu-fbih-drugu-trasu , pristupljeno 29.12.2019.

[85] Mahmutćehajić, Rusmir: *Bosanski odgovor: o modernosti i tradiciji*, Treće dopunjeno izdanje, Sarajevo: Dobra knjiga, 2012.

Avdić, Avdo: *Audio snimci iz Slovenije potvrđuju: Hrvatska vlada pokušala zaustaviti objavu Žurnalove priče o SOA-i*, Žurnal, zurnal.info, 08.04.2019., https://zurnal.info/novost/22013/hrvatska-vlada-pokusala-zaustaviti-objavu-zurnalove-price-o-soa-i, pristupljeno 18.01.2020.

BiH godišnje gubi 270 miliona eura na četiri hidroelektrane, regional.ba, 21.10.2019., https://regional.ba/bih-godisnje-gubi-270-miliona-eura-na-cetiri-hidroelektrane/, pristupljeno 18.01.2020.

BiH / Veliko otkriće: Pronađene tone zlata u Varešu, Australci ulažu milione, radiosarajevo.ba, 20.06.2018., https://www.radiosarajevo.ba/biznis/ekonomija/zlatna-groznica-australijanci-pronasli-zlato-u-varesu-moguce-otvaranje-novog-rudnika/304001, pristupljeno 15.01.2020.

Bosna i Hercegovina uvozi 92 posto hrane, *Aljazeera Balkans*, 21. august 2019., http://balkans.aljazeera.net/vijesti/bosna-i-hercegovina-uvozi-92-posto-hrane, pristupljeno 22.08.2019.

Chief Seattle`s Speech 1854, translated by Henry A. Smith 1887, Seattle Sunday Star, His *Native Eloquence,* October 29, 1887, p. 3 (bos. Najljepši zapis o Zemlji)

Constantine VII. Porphyrogenitus: *De administrando imperio (Sinu svome Romanu* O upravljanju carstvom), Bizant – Konstantinopolis oko 950. g., Edidit: Gy Moravcsik, Anglice Vertit: R. J. H. Jenkins, Second Impression, 1985.

Čović i Dodik u Mostaru: Srpska i hrvatska reprezentacija su spremne, ..., *Klik Jajce; vrisak.info*, 11.02.2019., https://www.klikjajce.com/covic-i-dodik-u-mostaru-srpska-i-hrvatska-reprezentacija-su-spremne/, pristupljeno 25.12.2019.

Čubrilović, Vasa: *Iseljavanje Arnauta, Predavanje održano u Srpskom kulturnom klubu 7. marta 1937. god*.; tekst pohranjen u Vojnoistorijskom institutu JNA, u Arhivu bivše jugoslovenske vojske, pod brojem 2, fascikl 4, kutija 69.

Čubrilović, Vasa:"Istorijski osnovi Republike Bosne i Hercegovine", *Prilozi,* Institut za istoriju radničkog pokreta Sarajevo, godina IV, Sarajevo, 1968., broj 4

Deklaracija HNS-a: Odbaciti presude Haga i preurediti BiH, patria, 26.01. 2019., https://nap.ba/news/51934, pristupljeno 25.12.2019.

Dragan Čović: Neće biti građanske države i nema formiranja vlasti dok se ne izmijeni izborni zakon, Oslobođenje portal,16.11.2018, https://www.oslobodjenje.ba/vijesti/bih/dragan-covic-nece-biti-gradanske-drzave-i-nema-formiranja-vlasti-dok-se-ne-izmijeni-izborni-zakon-409678, pristupljeno 20.12.2019.

Drijeva, Trg − Luka na Neretvi kod Gabele, https://bs.wikipedia.org/wiki/Drijeva, pristupljeno 15.01.2020.

Dodik: Granica između Republike Srpske i Srbije je privremena, novilist.hr, HINA, 25.11.2019., http://www.novilist.hr/Vijesti/Svijet/Dodik-Granica-izmedu-Republike-Srpske-i-Srbije-je-privremena, pristupljeno 29.12.2019.

Dučić, Amil: „Fra Ivan Šarčević: Papa dolazi u kritično vrijeme, ali kriza je šansa", *Dnevni avaz*, 24.05.2015., https://avaz.ba/vijesti/intervju/179246/

fra-ivan-sarcevic-papa-dolazi-u-kriticno-vrijeme-ali-kriza-je-sansa, Pristupljeno 13.01.2020.

„Evo gdje u BiH leži nafta vrijedna više od milijardu KM“, *Oslobođenje* portal, 14.10.2019., https://www.oslobodjenje.ba/vijesti/ekonomija-i-finansije/evo-gdje-u-bih-lezi-nafta-vrijedna-vise-od-milijardu-km-506955 pristupljeno 12.12.2019.

Gačanović, Rasim: „Antibosanstvo u energetskim i prometnim politikama“, *Godišnjak* BZK „Preporod“ Sarajevo, str. 173-188, godina XVII, Sarajevo, 2017.

Gačanović, Rasim: *Sarajevo na milenijskoj obratnici*, 2. izdanje, Sarajevo: Did, 2000., str. 18-19.

Gubelić, Senad: Dodik: *Ovaj narod je NATO bombardovao i direktno učestvovao u kreiranju rezultata rata u BiH,* Oslobođenje, 17.08.2019., https://www.oslobodjenje.ba/vijesti/bih/dodik-ovaj-narod-je-nato-bombardovao-i-direktno-ucestvovao-u-kreiranju-rezultata-rata-u-bih-482576, pristupljeno 12.01.2020.

Hadžijahić, Muhamed: *Povijest Bosne u IX i X stoljeću*, Sarajevo: „Preporod“, 2004.

Ibrišimović, Nedžad: *Pismo Akiri Kurosawi*, oktobra 1993. https://www.facebook.com/242439135806967/posts/2269667586417435/, pristupljeno 14.12.2019.

Jelin-Dizdar, Tina: *Ima li šanse za spas naftnih terminala Federacije BiH u Pločama, 27.10.2012, blog: Jedinstvena Bosna i Hercegovina*, http://haler.blogger.ba/arhiva/2012/10/27/3410427, pristupljeno 05.01.2020

Lasić, Mile: Konsocijacija ne znači podjelu zemlje, kako tvrde neuki, Digitalna demokracija, 22.06.2018. https://digitalnademokracija.com/2018/06/22/mile-lasic-konsocijacija-ne-znaci-podjelu-zemlje-kako-tvrde-neuki/, pristupljeno 01.01.2020.

Lukić, Slavica: „Mesić za Jutarnji odgovara na optužbe da je izdajnik zbog svjedočenja u Haagu, ali i otkriva detalje famoznog sastanka Tuđmana i Miloševića“, *JutarnjiVijesti*, 23.12.2017. https://www.jutarnji.hr/vijesti/hrvatska/mesic-za-jutarnji-odgovara-na-optuzbe-da-je-izdajnik-zbog-svjedocenja-u-haagu-ali-i-otkriva-detalje-famoznog-sastanka-tudmana-i-milosevica/6870723/, pristupljeno 09.01.2020.

Mahmutćehajić, Rusmir: *Andrićevstvo: Protiv etike sjećanja*, Beograd: CLIO, 2015., str. 29.

Mahmutćehajić, Rusmir: B*osanski odgovor: O modernosti i tradiciji*, Treće dopunjeno izdanje, Sarajevo:Dobra knjiga, 2012.

Mahmutćehajić, Rusmir: *O antibosanstvu: muke života u tuđim predstavama*, Sarajevo:Connectum, 2018., str. 34, 25-26

Mahmutćehajić, Rusmir: *Stolačka čaršija u vidiku perenijalne filozofije*, Zagreb: Antibarbarus, 2008., Ivo Banac: *Recenzija*, str 11-12.

Mastnak, Tomaž: *Križarski mir; Kršćanstvo, muslimanski svijet i zapadni politički poredak*, Zagreb: Prometej, 2005., str. 173, 178.

Migration and Remittanges Faktbook 2016, 3rd Edition World Bank Group, Knomad (Global Knowledge Partnership on Migration and Development), str. 4,

Milas, Dalibor: *Hijene Ga nisu dirale*, Mostar: MC Terra Minores, 2015., str.113-116.

„Mostarski srednjoškolac na stupu srama zbog izjava o Bošnjacima", *Indexhr*, Hina 19.02.2015. https://www.index.hr/vijesti/clanak/Mostarski-srednjoskolac-na-stupu-srama-zbog-izjava-o-Bosnjacima/802312.aspx, pristupljeno 16.01.2020.

Nestali dokazi iz predmeta Čović-Lijanovići, CINformacija, 16.03.2012., https://www.cin.ba/nestali-dokazi-iz-predmeta-covic-lijanovici/, pristupljeno 07.01.2020.

Obavijest (br.38/06) o Odluci Visokog predstavnika da ukine zabranu izrečenu Edhemu Bičakčiću Odlukama visokog predstavnika, od 23. veljače 2001. i 13. ožujka 2003. g., OHR (Office of the High Represantive), 30.06.2006., http://www.ohr.int/?p=64909, pristupljeno 06.01.2020.

Objavljeni podaci o bh. dijaspori: Evo koliko Bosanaca i Hercegovaca živi u inostranstvu!, BHDijaspora.net, 31.03.2018., https://www.bhdijaspora.net/objavljeni-podaci-o-bh-dijaspori-evo-koliko-bosanaca-i-hercegovaca-zivi-u-inostranstvu/, pristupljeno 15.01.2020.

Odluka (br.86/01) kojom se smjenjuje E.Bičakčić s mjesta generalnog direktora Elektroprivrede..., OHR (Office of the High Represantive), 23.02.2001. http://www.fbihvlada.gov.ba/bosanski/zakoni/2001/odluke%20VP/5VP.htm, pristupljeno 06.01.2020.

Odluka kojom se gospodin E.Bičakčić smjenjuje sa sadašnje dužnosti i isključuje iz svakog daljeg angažovanja..., OHR (Office of the High Represantive), 13.03.2003. http://www.fbihvlada.gov.ba/bosanski/zakoni/2003/odluke%20vp/8% 20bos.htm, pristupljeno 06.01.2020.

OCLC WorldCat´ Identities: Overview Mahmutćehajić, Rusmir, https://worldcat.org/identities/lccn-nr88005959/, pristupljeno 22.01.2020.

Opačak, Marijan: Da bi shvatili odluku NSRS o Srebrenici: „Laž je u samom biću Srbina" pojašnjava Dobrica *Ćosić,* „otac srpske nacije", direktno.hr, 10.02.2018, https://direktno.hr/direkt/dobrica-cosic-otac-srpske-nacije-ideolog- srpske-lazi-i-uzrok-srpskih-genocida-i-etnickih-ciscenja-na-kraju-20-stoljeca-112631/, pristupljeno 19.01.2020.

Osim Dejtonskog sporazuma, iz arhiva institucija BiH nestajali brojni važni dokumenti, Salinesinfo, 01.11.2017., http://salines.info/2017/11/osim-dejtonskog-sporazuma-iz-arhiva-institucija-bih-nestajali-brojni-vazni-dokumenti/, pristupljeno 08.01.2020.

Pejčinović, Dinko: „Puštanje Armije BiH u Mostar bila je presudna pogreška“, *HRsvijet.net*, 28.06.2013. http://hrsvijet.net/index.php/magazin/137-arhiva-stari-hrsvijet-net-1/28187-dinko-pejinovi-putanje-armije-bih-u-mostar-bila-je-presudna-pogreka-, pristupljeno 06.01.2020.

„Pobjednici i gubitnici: Tko ima koristi od korupcije na visokom nivou u energetskom sektoru Jugoistočne Europe?“, CPI Centar za zastupanje građanskih interesa, 01.07.2014. https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=19&ved=2ahUKEwjY-NeIyuzmAhU86KYKHVtNBYEQFjASegQICRAC&url=http%3A%2F%2Fwww.cpi.ba%2Fwp-content%2Fuploads%2F2014%2F07%2FPobjednici-i-gubitnici-BiH-Hrvatska.pdf&usg=AOvVaw04QJk3UNutMGrNwEPYCm5E, pristupljeno 05.01.2020.

Poglavar spc.a patrijarh irinej u šokantnom govoru iznapadao hrvate i izjavio: ‘Gdje god žive Srbi, to je Srbija’, net.hr, 25.10.2017., https://net.hr/danas/hrvatska/patrijarh-irinej-u-sokantnom-govoru-iznapadao-hrvate-i-izjavio-gdje-god-da-zive-srbi-to-je-srbija/, pristupljeno 08.01.2020.

Pogledajte trasu autoputa Sarajevo −Beograd: U BiH će biti izgrađena 133 mosta i 53 tunela, ukupna vrijednost 4 milijarde eura, *Oslobođenje Portal* , 4.02.2019., https://www.oslobodjenje.ba/vijesti/bih/video-pogledajte-trasu-autoputa-sarajevo-beograd-u-bih-ce-biti-izgradena-133-mosta-i-53-tunela-ukupna-vrijednost-4-milijarde-eura-437436, pristupljeno 29.12.2019.

Pokos, Nenad; Hasanbegović, Zlatko:“ (Tro)jedan narod. Bošnjaci, Muslimani i Hrvati muslimani u Hrvatskoj u popisima stanovništva 2001. i 2011. godine“, *Društvena istraživanja*, god. 23 (2014), br. 3, str. 427- 448.

Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb, Popadić, Slobodan: *Dodik za Srpskainfo* „Moje povlačenje iz Predsjedništva BiH bilo bi neodgovorno prema građanima”, srpskainfo, 02.11.2019. https://srpskainfo.com/dodik-za-srpskainfo-moje-povlacenje-iz-predsjednistva-bih-bilo-bi-neodgovorno-prema-gradjanima/ , pristupljeno 25.12.2019.

Predsjednički izbori: Sučeljavanje Kolinde Grabar-Kitarović i Zorana Milanovićana, HRT 1, 02.01.2020., trajanje 1:46:54, insert 38:36-42:51, Pristupljeno 04.01.2020. https://www.youtube.com/watch?v=GZEQYJlhonE

Pregled i analiza ostvarene razmjene Bosne i Hercegovine za period 2018/2017, Vanjskotrgovinska/spoljnotrgovinska komora Bosne i Hercegovine, Sarajevo, januar 2019., str.8

Renewable internal freshwater resources per capita (cubic meters) − Country Ranking, Source: Food and Agriculture Organization, Aquastat data, index mundi, https://www.indexmundi.com/facts/indicators/ER.H2O.INTR.PC/rankings, pristupljeno 24.12.2019.

RTL dueL: predsjednica ili predsjednik (Kolinda Grabar-Kitarović vs Zoran Milanović*)*, emisija iz studija, emitirano 30.12.2019. god., termin 20-22 sata, trajanje

2:27:07sati, insert o Putinu 1:01:46 -1:03:30, https://www.rtl.hr/vijesti-hr/novosti/hrvatska/predsjednicki-izbori-2019/3623107/rtl-duel-zoran-milanovic-i-kolinda-grabar-kitarovic-stigli-na-prvo-suceljavanje/ pristupljeno 31.12.2019.

„Srpska nikad jača, prevazišla ekonomske, socijalne i finansijske probleme“, BN/Srna, 08.01.2020. https://www.rtvbn.com/3975137/srpska-nikad-jaca-prevazisla-ekonomske-socijalne-i-finansijske-probleme, pristupljeno 08.01.2020.

Sučeljavanje: Kolinda Grabar-Kitarović i Zoran Milanović 3.dio, HR Nova TV HD, 03.01.2020., trajanje 39:35, insert 17:39-19:40, https://www.youtube.com/watch?v=0SJaKNZG_Jo, pristupljeno 04.01.2020.

Stjepan Vukčić Kosača, Wikipedia, https://hr.wikipedia.org/wiki/Stjepan_Vuk%C4%8Di%C4%87_Kosa%C4%8Da, pristupljeno 14.12.2019.

Šajinović, Dejan: „Za gasovod iskoristiti rute autoputeva“, *Nezavisne novine*, 28.09.2012. https://www.nezavisne.com/ekonomija/privreda/Za-gasovod-iskoristiti-rute-autoputeva/160491, pristupljeno 29.12.2019., 28.09.2012.

Šišić, Ferdo, Zbornik, Matica Hrvatska, Nadbiskupska tiskara, 1920 [Saborski arhiv], veza: Dežulović, Boris: Deset krvavih sekundi, FAKTOGRAF, 28.11.2018., http://hr.n1info.com/Kolumne/Boris-Dezulovic/a351502/Kolumna-Borisa-Dezulovica-Deset-krvavih-sekundi.html, pristupljeno 02.02.2019.

Titule u srednjovjekovnoj Bosni, Wikipedia, https://bs.wikipedia.org/wiki/Titule_u_srednjovjekovnoj_Bosni, pristupljeno 14.12.2019.

Tokić, Ivan: „Glavna obilježja hrvatskog nacionalnog identiteta“, *Voice From Croatia*, https://voicefromcroatia.com/glavna-obiljezja-hrvatskog-nacionalnog-identiteta/ pristupljeno 10.12.2019.

Tucaković, Ekrem: „*Šta se krije ispod mantije: Odnosi sa SPC na velikoj kušnji*“, *Preporodinfo*, 05.08.2014., https://www.islamskazajednica.ba/index.php?option=com_content&view=article&id=20253:sta-se-krije-ispod-mantije-odnosi-sa-spc-na-velikoj-kusnji&catid=201&Itemid=457, pristupljeno 06.01.2020.

Vego, Marko: „Povijesna historijska karta Srednjovjekovne Bosne“, *Bosna online portal*, 28.04.2013., http://www.bosnaonline.org/marko-vego-povijesna-historijska-karta-srednjovjekovne-bosne/, pristupljeno 13.01.2020.

Volaš, Dušan: „BiH ne uvozi vodu već brendove“, *Mondo*, 06.05.2019. https://mondo.ba/info/Ekonomija/a871728/BiH-bogata-vodom-a-trosi-milione-na-uvoz.html, pristupljeno 03.01.2020.

Vulin nastavlja provocirati: „Povucite „fatvu“ izrečenu Handkeu i dokažite da niste džamahirija“, *Klix,* 12.12.2019., https://www.klix.ba/vijesti/bih/vulin-nastavlja-provocirati-povucite-fatvu-izrecenu-handkeu-i-dokazite-da-niste-dzamahirija/191212039, pristupljeno 24.12.2019.

BOSNIAN GEOGRAPHY: BOSNIAN AND BOSNIAK IDENTITIES

Rasim Gačanović

Summary

The focus of the research presented in the paper is to identify, define and characterize the important forms and content of Bosnian geography, their influence on Bosnian identity, and to attack on these components with the aim of denying and disabling Bosnia and Bosnian hood. For the prosperity of Bosnia as well as every country in general, it is necessary to achieve a harmonious reciprocity of Bosnian geography, politics and culture with a Bosnian identity. Also, here it is presented a (possible) critical review of the state and (mis)use of individual components of Bosnian geography in denying and disabling Bosnian identity. Expressed constant and aggressive attacks are visible on all layers of Bosnian geography. Given the limited time and space of presenting the research, only some aspects of the main geographical layers are exposed, which, in the author's opinion, are important for understanding the comprehension and content of the Bosnian, as well as the aggressively engineered metamorphosis of the meaning of Bosniak identity. Here it will be tried to present the results of intentionally − planned reduction, emptying, falsification, distortion, disgust and devaluation to nothingness of the essence of the *Bosniak identity* in order to distance it from the *Bosnian* and to tear down any connection with Bosnia. All that is necessary because the great elites of Serbia and Croatia would „generously allow" that Bosnian people use the name Bosniak. Unfortunately, insiders − members and institutions of the denied Bosnian people − are also involved in this endeavour.

Key words: Bosnia, Bosnian geography, sovereignty, identity, Bosnian hood, Bosniak hood, anti-Bosnian hood, bugaboo of Bosnian hood, democracy, tribal alliance, consociation, „legitimate", endangerment, racism

UDK 323.17 (497.6=163.42) „1992/1995“

Osnivanje i djelovanje Hrvatske zajednice Herceg-Bosna (1991−1995)

Zilha Mastalić Košuta
Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava
Univerzitet u Sarajevu

U radu pratimo osnivanje i djelovanje Hrvatske zajednice Herceg-Bosne u periodu od njenog osnivanja, 1991. godine u Grudama, do potpisivanja Dejtonskog mirovnog sporazuma i okončanja rata u Bosni i Hercegovini, 1995. godine. Analizom primarne izvorne građe i do sada neobjavljenih dokumenata različite provenijencije sagledavamo jednu pojavu iz novije historije Bosne i Hercegovine. Radi jasnije i kompletnije slike u rekonstrukciji ovog historijskog fenomena, u uvodnom dijelu rada dajemo kratak prikaz događaja i okolnosti neposredno pred osnivanje HZHB. U prvom dijelu rada naslovljenom *Osnivanje Hrvatske zajednice Herceg-Bosne* pojašnjavamo ideju, ciljeve i osnivanje HZHB. U drugom dijelu – *Formiranje vojnih snaga Hrvatske zajednice Herceg-Bosne* pratimo ključne događaje i etape u organizaciji Hrvatskog vijeća obrane (HVO). U trećem dijelu – *Djelovanje Hrvatske zajednice Herceg-Bosne* nastoje se dati objašnjenja o samoj suštini HZHB i glavne osnove njenog djelovanja u suverenoj i međunarodno priznatoj Republici Bosni i Hercegovini. U posljednjem dijelu − *Pravosnažne presude ICTY-a o Hrvatskoj zajednici Herceg-Bosni* dajemo kratak uvid važnijih zaključaka iz dosadašnjih postupaka pred Međunarodnim sudom pravde u Den Haagu (ICTY). Kroz cijeli tekst dominanto se isprepliće i prikazuje uloga Republike Hrvatske i njenog predsjednika Franje Tuđmana.

Ključne riječi: Hrvatska zajednica Herceg-Bosna, HZHB, Hrvatska republika Herceg-Bosna, HRHB, 1991−1995, Franjo Tuđman, Mate Boban, Zagreb, Hrvatska, HVO, HV

Osnivanje Hrvatske zajednice Herceg-Bosne

Franjo Tuđman i HDZ Hrvatske su u dogovoru s dijelom HDZ BiH[1] provodili organizovane aktivnosti na realizaciji formiranja zajedničke hrvatske države, odnosno „proglašenja hrvatske države u Bosni i Hercegovini" i njenom priključenju Republici Hrvatskoj. Ideju su na sastancima 13. i 20. juna 1991. formulisali Tuđman, Mate Boban, Dario Kordić, Ignac Koštroman i drugi članovi HDZ-a.[2] Slični stavovi su zauzeti i 15. oktobra 1991. u Grudama i 22. oktobra 1991. u Busovači. Nekoliko dana prije proglašenja Hrvatske zajednice Herceg-Bosne (HZHB), 12. novembra 1991. u Grudama je održan radni sastanak predsjednika kriznih štabova Hercegovačke regionalne zajednice i predsjednika i predstavnika kriznih štabova Travničke regionalne zajednice. Tada su usvojeni zaključci u kojima su navedeni načini koji su trebali dovesti do ostvarenja zajedničkog cilja, odnosno zajedničke hrvatske države.[3]

Iz tih zaključaka jasno je da su kao načini koji su trebali dovesti do cilja – *proglašenja zajedničke hrvatske države, navedeni: proglašenje Banovine Hrvatske u Bosni i Hercegovini, provođenje referenduma za priključenje Republici Hrvatskoj, kadrovsko jačanje stranke i biranje ljudi koji će takve zadatke dovesti do kraja, intenzivnija vojna priprema za sukobe protiv onih koji bi se usprotivili i pokušali zaustaviti takav proces te rad na sprečavanju aktivnosti u HDZ-u BiH, onima koji bi sprečavali takve odluke.* Potpisnici i dio zagovornika takvih rješenja iz HDZ-a BiH su isticali kako su Hrvati nezaštićeni element u Bosni i Hercegovini, da Predsjedništvo, Vlada RBiH i Međunarodna zajednica ne mogu spriječiti rat koji je već počeo u Hrvatskoj te samim time neće moći spriječiti ni rat koji prijeti i Bosni i Hercegovini. Bili su to izgovori kako bi 12. novembra 1991. u Bosanskom Brodu uspostavili *Hrvatsku zajednicu Bosansku Posavinu*[4]

---

[1] Prema Statutu od 18. augusta 1990., HDZ BiH je „konstitutivni dio jedinstvene HDZ organizacije sa sjedištem u Zagrebu." Ribičić, Ciril: *Geneza jedne zablude, Ustavopravna analiza formiranja i djelovanja Hrvatske zajednice Herceg-Bosna*, Zagreb – Sarajevo: Idrija, 2000., 46, 47, 77, 92, 144.

[2] Navedene sastanke je Tuđman održao sa čelnicima HDZ i HDZ-a BiH nakon dogovora sa Miloševićem 13. juna u Splitu i 19. juna u Beogradu, na kojima se razgovaralo i o podjeli Bosne i Hercegovine a donesena je i politička odluka o formiranju hrvatske države u Bosni i Hercegovini. Više u: Smail, Čekić: *Agresija na RBiH: planiranje, priprema, izvođenje, Sarajevo:* Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, knjiga 2, 2004., 950-952; Čulić, Marinko: *Tuđman − anatomija neprosvijećenog apsolutizma,* Split, 1999., 69-70.

[3] AIIZ, inv. br. 2-783, RBiH, Ministarstvo odbrane, Uprava bezbjednosti, 17.02.1994., *Prijepis i fotokopija sa sjednice 12. novembra 1991. godine u Grudama i zaključci.*

[4] Uspostavljena sa "svrhom objedinjavanja političkih aktivnosti na odbrani hrvatskih prostora". Rotim, Karlo: *Obrana Herceg-Bosne 2,* Široki Brijeg: Vlastita naklada, 1998., 270, 280-281.

a 18. novembra 1991. u Grudama *Hrvatsku zajednicu Herceg-Bosnu (HZHB).*[5] Za sjedište je izabran grad Mostar. U Odluci o utemeljenju navedeno je da HZ Herceg-Bosni mogu pristupiti i druge općine Bosne i Hercegovine *uz saglasnost općina utemeljitelja*. U Odluci stoji kako je formirana jedna *politička, kulturna, gospodarska i područna cjelina* te određena teritorija koju je činilo 30 općina koje su pripadale Bosni i Hercegovini.[6] Glavni odbor i Predsjedništvo HDZ BiH su 28. novembra 1991. stranački legalizovali obje hrvatske zajednice.[7]

Na sastanku s predsjednikom Tuđmanom u Zagrebu 27. decembra 1991. su pročitani zaključci prethodno doneseni 23. decembra 1991. u Tomislavgradu, u kojem Ignac Koštroman, sekretar HZHB, navodi kako su zastupnici HDZ-a u Skupštini BiH sa teritorije Herceg-Bosne dužni slijediti upute HZ Herceg-Bosne. Potvrdio je i zaključak da je HZ Herceg-Bosna još jednom potvrdila volju cjelokupnog hrvatskog naroda Herceg-Bosne izražene 18. novembra u Grudama, donošenjem „povijesne odluke o uspostavi Hrvatske zajednice Herceg-Bosna“, koja predstavlja „pravnu podlogu za ulazak ovih teritorija u Republiku Hrvatsku“.[8] Istaknuto je kako HZHB daje puni legitimitet predsjedniku Hrvatske, Tuđmanu, da zastupa njene interese kod međunarodnih faktora, međustranačkih i međurepubličkih pregovora i dogovora o utvrđivanju konačnih granica Republike Hrvatske.[9] Na istom sastanku, Tuđman je dodao kako im u tadašnjim okolnostima više odgovara razgraničenje, te kako misli da je vrijeme da iskoriste okupljanje hrvatskog nacionalnog bića u maksimalno mogućim granicama.[10]

---

[5] ICTY, br. 00299117, 18. 11.1991., *Odluka o uspostavi Hrvatske zajednice Herceg-Bosne.*

[6] Bile su to općine: Jajce, Kreševo, Vitez, Busovača, Novi Travnik, Travnik, Fojnica, Skender Vakuf (Dobretići), Kiseljak, Tomislavgrad, Livno, Kotor Varoš, Kakanj, Vareš, Kupres, Bugojno, Gornji Vakuf, Jablanica, Konjic, Prozor, Posušje, Mostar, Grude, Široki Brijeg, Čitluk, Ljubuški, Neum, Stolac, Čapljina i Trebinje (selo Ravno). *Odluka o uspostavi Hrvatske zajednice Herceg-Bosna,* Narodni list HZ Herceg-Bosna, br. 1/1992., Mostar, rujan 1992., 2-3.

[7] Više u: Ribičić, Ciril: *Geneza jedne zablude, Ustavopravna analiza formiranja i djelovanja Hrvatske zajednice Herceg-Bosna,* Zagreb-Sarajevo:Idrija, 2000., 127-128.

[8] *Zapisnik sa sastanka predsjednika Tuđmana sa delegacijom HDZ BiH uz nazočnost dužnosnika republike Hrvatske,* održan 27. prosinca 1991. u Zagrebu, u: *Stenogrami o podjeli Bosne,* knjiga I, priredio Predrag Lucić, Split: Sarajevo: Kultura&Rasvjeta Civitas, 2005., 81.Tražio se svaki povod i krivac kako bi se lakše opravdali raniji zacrtani planovi. Uporno je potencirana, ponavljana i oštro kritikovana Izetbegovićeva izjava da “to nije naš rat”, kao i istupi MUP-a BiH, Vlade BiH, za događaje u Pologu i Ravnom a zanemarivali su se dogovori Tuđman – Milošević u Karađorđevu, Tikvešu, sjednice Vrhovnog državnog vijeća Hrvatske, HDZ-a Republike Hrvatske, sjednice HDZ BiH, ugrožavan je teritorijalni integritet Bosne i Hercegovine i sl.

[9] Ibidem.

[10] „Da li bi to bilo baš 30 općina ili 28 – to je čak sa toga gledišta od manje važnosti“. *Izjava Franje Tuđmana*, ibidem, 86.

Na Zagrebačkom sastanku na kojem je razmatrano zauzimanje stanovišta u smislu „hrvatskog dijela Bosne i Hercegovine“, bilo je vidljivo da su unutar HDZ-a bile prisutne dvije pa čak i tri struje. Najizražajnija je bila podjela onih zastupnika za ideju o nezavisnosti i cjelovitosti i onih za ideju o podjeli Bosne i Hercegovine, te priključenju „hrvatskog dijela“ Republici Hrvatskoj. Mate Boban je iznio da postojanje HZHB i HZ Posavina su „izraz političke volje hrvatskog naroda“, koju je proklamovala HDZ, koja je izabrana od naroda i kojoj je narod ukazao povjerenje za upravljanje i vođenje te da Bosna i Hercegovina ostaje nezavisna država, ali bez bilo kakvih veza s Jugoslavijom. U slučaju raspada Bosne i Hercegovine, njen prostor, u kojem živi otprilike 650 000 Hrvata, prema Bobanu, međunarodnim i demokratski legalnim metodama bi učinili da se „proglasi nezavisnim hrvatskim prostorom i priključi državi Hrvatskoj“, u onom vremenu i trenutku kada to odluči hrvatsko čelništvo.[11] Naglasio je kako se u općinama koje su ušle u HZHB („općine utemeljice HZHB“), prema popisu stanovništva, nalazilo 55 % Hrvata, 27 % Bošnjaka, 9 % Srba i ostali. Da bi se još povećao broj Hrvata u HZHB, njegovo rješenje je uključivalo povećanje još 10 % Hrvata „čišćenjem pograničnih područja“ Herceg-Bosne. Smatrao je da bi rezultat bio 65 % Hrvata u HZHB, što je prema Bobanu za 2 % veći broj od Srbije, u kojoj se prema posljednjim podacima nalazilo 63% Srba.[12] Zbog mješovite demografske strukture Bosne i Hercegovine, Tuđman nije želio cijelu Bosnu i Hercegovinu, jer bi imao demografski problem sa Bošnjacima i Srbima.[13] Želio je podijeliti Bosnu i Hercegovinu, etnički homogenizirati područje HZHB, između ostalog i metodom „humanog preseljenja“ a preostalo bošnjačko i srpsko stanovništvo prevesti u Hrvate pravoslavne, odnosno islamske religije,[14] te u povoljnom trenutku pripojiti to područje Hrvatskoj.

Jedan od zaključaka sastanka u Grudama 12. novembra bio je da se riješi problem pojedinaca u kadrovskoj politici HDZ BiH, koji su predstavljali kočni-

[11] *Izjava Mate Bobana,* Ibidem, 80.

[12] Ibidem; Ribičić C, *Geneza...* 133.

[13] „Šta znači cjelovita Bosna? Tko će nas dovesti na Drinu, a osim toga, da dođemo na Drinu, cjelovita Bosna, pa da nam je i daju sa 2 milijuna Srba i 2 milijuna Muslimana, kakva bi to Hrvatska bila, gora, hrvatski narod bi bio u gorem položaju negoli u Titovoj Jugoslaviji. *Zapisnik sa sastanka predsjednika Republike Hrvatske dr. Franje Tuđmana sa izaslanstvom najviših dužnosnika Herceg-Bosne i HDZ-a Bosne i Hercegovine, održanog 27.03.1995. u Predsjedničkim dvorima*, u: Stenogrami..., knj. II, 2005., 438.

[14] „Danas će ti primiti putovnicu, sutra će ti popiti čašu vina s tobom, pojesti meso i za 10 godina će biti Hrvat muslimanske vjere.“ Više u: AIIZ, inv. br. 2-2491, *Zapisnik sa razgovora Tuđmana sa političkim i Krešimirom Zubakom održanog 2. rujna 1994. u Predsjedničkim dvorima, Izjava Franje Tuđmana.*

cu zacrtanoj politici stranke.[15] Stjepan Kljuić, dotadašnji predsjednik HDZ BiH smijenjen je uskoro s pozicije, jer je, kako su izložili na Zagrebačkom sastanku, „odstupio" od dogovorene i utvrđene politike, što je rezultiralo „velikim nesnalaženjem članstva i hrvatskog naroda na terenu". Smatrali su da Kljuić nema legitimitet organa HDZ-a da samostalno nastupa u državnim i međustanačkim pregovorima koji su sudbinski značajni za interese Hrvata na tim prostorima. Donijeli su odluku kako mu se još jednom to pravo uskraćuje.[16] Prethodno je iz sličnih razloga smijenjen predsjednik HDZ BiH – Davor Perinović. U svjedočenju pred ICTY-em u martu 1998. Stjepan Mesić, tadašnji predsjednik Sabora RH, tada je izjavio kako mu je Tuđman naredio da smijeni Kljuića.[17] Kljuić je dao ostavku, napustio Široki Brijeg i otišao u Sarajevo.

Među članovima HDZ-a BiH u tom periodu nerijetko je dolazilo i do fizičkih okršaja. Jedan od razloga suprotstavljanja bio je povezan s onima koji su podržavali Kljuića i onima koji su podržavali Bobana („kljuićevci" i „bobanovci"). Između Kljuića i Bobana tada je vladao ozbiljan sukob.[18] Dolazilo je tu do konfrontacije i na mjesnoj razini, Sarajevo i Grude. Važan centar nove hrvatske politike i mjesto u kojem su donošene odluke postaju Grude. I u Mostaru, mjestu koje je izabrano za sjedište HZHB, razmimoilaženja među članovima su sve očitija. Jedan od razloga također je bio što su u vrhu stranke sve više postavljani ljudi iz zapadne Hercegovine i oni koji su podržavali radikalnu politiku Mate Bobana. Tako su određeni ljudi koji se nisu slagali s Bobanovom politikom, bili van dešavanja, iako su bili važne ličnosti unutar stranke i povrh svega bili su legalnim načinom izabrani predstavnici. Kao primjer je i predsjednik Općinskog odbora u Mostaru – Damjan Vlašić. Istakao je kako je on, kao predsjednik Općinskog odbora u Mostaru, putem televizije saznao za formiranje HZHB u Grudama i da je za sjedište izabran Mostar. Vlašić je naglasio kako djeluje da svi oni koji rade postupke protiv legalnog Predsjedništva RBiH dobijaju atribute dobrog Hrvata. Naveo je kako dobrog Hrvata nema ako čini nešto protiv legalnih organa, a ako im ne odgovara, opet ih treba na legalan i legitiman način smijeniti. Na toj sjednici upozorio je kako se oduzima legitimitet svakome, Izetbegoviću, Kljuiću i drugima.[19] Zastupnik Perica

[15] „Zapisnik sa sastanka predsjednika Tuđmana sa delegacijom HDZ BiH uz nazočnost dužnosnika republike Hrvatske, održan 27. prosinca 1991. u Zagrebu", u: *Stenogrami*..., knj. I, 2005., 82.

[16] Ibidem.

[17] „Tuđman mi je naredio da smijenim Kljuića", *Slobodna Dalmacija*, 7. prosinca 2000., 3.

[18] *Izjava Milivoja Gagre,* predsjednika Skupštine općine Mostar u periodu 1990−1992., intervju vodila Zilha Mastalić Košuta 30. maja 2018. u Mostaru.

[19] „Izjava Damjana Vlašića, Zapisnik sa sastanka predsjednika Tuđmana sa delegacijom HDZ BiH uz nazočnost dužnosnika Republike Hrvatske, održan 27. prosinca 1991. u Zagrebu", u: *Stenogrami...,* knj. I, 2005., 107.

Jurić upoznao je, između ostaloga, zastupnike o činjenici kako je Karadžić nakon što je saznao da je osnovana HZHB platio večeru jednom krugu od 20 ljudi od sreće.[20] Milivoj Gagro, tadašnji predsjednik Skupštine općine Mostar, također je zbog svojih umjerenih uvjerenja, a koja se vrlo često nisu slagala s Bobanovim i sličnim njemu, uskoro nelegalno smijenjen s funkcije. Takve situacije bile su i s drugim neistomišljenicima, koji su jedan po jedan zamijenjeni „podobnim" ljudima a politiku prema Bosni i Hercegovini postepeno su preuzimali najradikalniji pripadnici HDZ-a i čelništva HZHB. U jeku priča i planova o podjeli Bosne i Hercegovine, grupa bosanskohercegovačkih Hrvata, istaknutih naučnika, historičara, književnika, publicista i novinara je, 17. augusta 1991., potpisala tzv. *Promemoriju za spasavanje Bosne i Hercegovine,* u kojoj su digli glas u odbranu integriteta i cjelovitosti Bosne i Hercegovine. Grupa, predvođena dr. Ivanom Lovrenovićem, dr. Ivom Komšićem i Milom Stojićem, uručila je ovaj dokument predsjedniku Predsjedništva Izetbegoviću.[21]

Nakon Ljujića predsjednik je postao Miljenko Brkić, koji je od 15. marta 1992. formalno preuzeo vodstvo HDZ BiH.[22] Kao sveučilišni profesor i dobronamjerni čovjek, sklon kompromisu, podržan je od većine članova HDZ-a. Bio je u prednosti nad Bobanom najviše iz razloga što je Bobana određeni broj zastupnika u HDZ-u doživljavao kao primitivca. Međutim, podržan od vrha Republike Hrvatske, posebno ministra odbrane Gojka Šuška te hercegovačkog dijela HDZ BiH, stvarni „šef" je bio Boban. Od novembra 1992. zvanično je i postao predsjednik HDZ-a,[23] a kao dopredsjednici su izabrani Dario Kordić, Pero Marković, Jadran Topić, Ivo Živković, Mile Akmadžić.[24]

---

[20] Ibidem, *Izjava Perice Jurića,* 113.

[21] Potpisnici su bili dr. Mile Babić, dr. Srećko Džaja, Željko Ivanković, Miljenko Jergović, dr. Ivo Komšić, Ivan Kordić, Ivan Lovrenović, Darko Lukić, Mirko Marjanović, Ante Markotić, Petar Miloš, Miroslav Palameta, Mile Stojić. „Nedjeljiva Bosna i Hercegovina", *Oslobođenje*, 18. august 1991.; „BiH se ne može dijeliti", *Oslobođenje*, 18. august 1991.

[22] ICTY, br. dok. 00688996, *Struktura HDZ-a neposredno prije agresije na BIH (1991−1992).*

[23] Matu Bobana za predsjednika HDZ BiH predložio je Gojko Šušak predsjedniku Tuđmanu. Događaji su potvrdili da on nije bio dobar izbor ni za Hrvate u Bosni i Hercegovini koji su zapali u mnoge probleme zbog njegovog radikalizma, ograničenosti i nesposobnosti. Nije vjerovao u saradnju sa Bošnjacima, pogrdno ih je nazivao „Turcima" i „balijama". Vjerovao je isključivo u dogovor sa Srbima, a prema Bošnjacima je pokazao potpuno nepovjerenje. O tome je svjedočio i Stjepan Mesić. Vieš u: ICTY, br. 04657247, „Boban je Muslimane zvao balijama", Tajno svjedočenje zaštićenog svjedoka Stjepana Mesića pred sudom u Haagu (19), Transkripti iz Haaga. Više i u: Mate Granić, *Vanjski poslovi iza kulisa politike,* Zagreb: Algoritam, 2005.

[24] ICTY, br. dok. 00688996, *Struktura HDZ-a u toku agresije na BiH (od novembra 1992. godine).*

Formiranje vojnih snaga Hrvatske zajednice Herceg-Bosne

Na sastanku 7. decembra 1991. predstavnika kriznih stožera i vojnih zapovjednika srednje i južne Dalmacije, u blizini Ploča, učestvovali su i predstavnici iz općina HZHB. U svojstvu vojnog povjerenika Glavnog stožera za HZHB bio je i Mate Boban. Sastanak je bio od značaja za dalje događaje a na sastanku je doneseno više odluka koje su se odnosile i na Bosnu i Hercegovinu. Cilj je bio izraditi zajednički plan odbrane, a Glavni stožer je trebao ustrojiti zajedničko zapovjedništvo za HZHB i srednju i južnu Dalmaciju, odnosno južnu Hrvatsku, zatim, regulisati status i plate oficira koji vode jedinice u HZHB, obaviti preraspodjelu oružja i uvježbavanje posebnih jedinica, uklopiti sistem veza zapadne Hercegovine u sistem veza Hrvatske.[25] Na sljedećem sastanku, 28. decembra 1991., u Glavicama kod Sinja, odlučili su imenovati zapovjednika i zapovjedništvo za HZHB i južnu Hrvatsku sa sjedištem, isprva, u Imotskom. U slučaju rata u HZHB, dogovoreno je da se za HZHB pojača opskrba u oružju, streljivu, odjeći i obući, da se „odmah" riješe status i plate časnika Herceg-Bosne, da se od Neuma do Travnika i od Trebinja do Livna napravi zajednička organizacija u operativno-strategijskom smislu. Odlučeno je i da se formira specijalna brzoleteća jedinica *Kralj Tomislav*, pod komandom Mate Šarlije Daidže, sa gotovo 900 vojnika.[26] Na trećem sastanku, održanom 28. januara 1992., usvojeno je regulisanje statusa i plata oficira koji vode jedinice u HZHB, angažovanje zajedničke odbrane delte Neretve te formiranje i opremanje samostalnih i s Hrvatima kombinovanih „muslimanskih jedinica".[27] Na navedenim sastancima razgovarano je o HZHB, ali u kontekstu da je ona dijelom Republike Hrvatske, a ne Bosne i Hercegovine. Ti sastanci, kao i kasniji događaji, potvrdili su da je smjernice za HZHB davao Zagreb ili su usaglašavane s Vladom Hrvatske.[28]

[25] Špegelj, M.: *Sjećanje vojnika,* Zagreb: Znanje, 2001., 328-329; Čekić, S.: knjiga 2, 2004., 973-974. Neposredno nakon uspostave HZHB formiran je Glavni stožer HZHB i imenovan vojni povjerenik, koji je bio na njegovom čelu, a tu funkciju obavljao je Boban. On je u tom svojstvu bio prisutan na sastanku u blizini Ploča. U HZHB djelovali su i vodili oružane jedinice Hrvatske vojske, iz čega se vidjelo da je u Bosni i Hercegovini već tada bila prisutna Hrvatska vojska/ HV.

[26] Špegelj, M.: 2001., 329.

[27] Ibidem, 328-329; Čekić, S.: knjiga 2, 2004., 975. Mjesto održavanja trećeg sastanka nije zabilježeno.

[28] U prilog tim zaključcima jeste, između ostalog, i Predmet br. IT-95-14-T, 3. mart 2000., *Presuda Tihomiru Blaškiću.* http://www.icty.org/x/cases/blaskic/tjug/bcs/000303.pdf

Zaključci s prethodnih sastanaka dati su na realizaciju generalu HV-a Janku Bobetku, koji je 10. aprila 1992. imenovan za komandanta Južnog vojišta.[29] Franjo Tuđman je imenovao Bobetka za zapovjednika svih jedinica HV-a na Južnom vojištu (JV) – od Splita do Dubrovnika. Zona odgovornosti JV-a obuhvatala je i područje Republike Bosne i Hercegovine, i to ona na kojima je prethodno formirana HZHB, tj. teritoriju dijela Hercegovine i srednje Bosne.[30] Zahvaljujući toj podršci i njihovim instrukcijama, Predsjedništvo HZHB je na vanrednoj sjednici 8. aprila 1992. usvojilo *Odluku o formiranju Hrvatskog vijeća obrane* (HVO) kao vrhovnog tijela odbrane hrvatskog naroda u HZHB, sa zadatkom da se brine o „obrani suvereniteta prostora HZHB" i o „zaštiti hrvatskog naroda, kao i drugih naroda u toj zajednici napadnutih od bilo kojeg agresora".[31] U preambuli odluke o formiranju HVO-a stajalo je kako je Predsjedništvo HZHB suočeno sa agresijom na prostore HZHB; nezaštićenosti hrvatskog naroda; nemoći legalne vlasti R BiH, posebno raspadom njenog „obrambenog sustava".[32]

Donošenje Odluke o osnivanju Teritorijalne odbrane, kao legitimne i jedine autohtone vojne organizacije Republike Bosne i Hercegovine, potom Uredbe sa zakonskom snagom o ukidanju Republičkog štaba Teritorijalne odbrane (RŠTO BiH) i organizovanju Štaba Teritorijalne odbrane (ŠTO RBiH), od Predsjedništva RBiH predstavljalo je osnovu za formiranjem Oružanih snaga Bosne i Hercegovine (OSRBiH) a Uredbom su imenovani komandanti i načelnik štaba.[33] Na te akte reagovali su čelnici HZHB. Smatrali su HVO jedinom organizovanom snagom otpora okupatoru u Bosni i Hercegovini. Povodom toga, Mate Boban je 10. aprila 1992. izdao naredbu kojom se ukida Teritorijalna odbrana na teritoriji HZHB, obrazloživši to riječima da je odluka Predsjedništva RBiH o teritorijalnoj odbrani Republike Bosne i Hercegovine „politički nepromišljena" te da HZHB „ne prihvaća iskompromitiranu TO" kao svoju vojnu organizaciju.[34] Predsjedništvo HZHB donijelo je potom odluku kojom „vrhovno zapovjedništvo nad hrvatskim odbrambenim snagama u HZHB ima isključivo HVO", dok su sve

[29] AIIZ, inv. br. 2-1678, Republika Hrvatska, Predsjednik, br. PA 7-28/I-92, Zagreb, 10. travnja 1992., *Naredba o imenovanju generala Janka Bobetka.*

[30] Ibidem.

[31] ICTY, br. 00628296, Narodni list HZ Herceg-Bosna, broj 1, rujan 1992., 4, O*dluka o formiranju Hrvatskog vijeća obrane.*

[32] Ibidem.

[33] Predsjedništvo RBiH je toga dana donijelo još dvije odluke: *Odluku o proglašenju neposredne ratne opasnosti* i *Odluku o preimenovanju Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine u Republiku Bosnu i Hercegovinu.* Hasan Efendić, *Ko je branio Bosnu,* Sarajevo: Oko, 1998., 118. Bile su to historijske odluke za Republiku Bosnu i Hercegovinu.

[34] Pravdao je to time kako je TO − komunistička i KOS-ovska organizacija.

ostale vojne organizacije na tom području ili nelegalne ili neprijateljske, te se svi drugi nazivi brišu iz službene upotrebe.[35] Ta je Zapovijed potvrđena jednom sličnom, koju je general HVO-a Ante Rosso izdao 8. maja 1992., te na osnovu i te naredbe TO je proglašena nezakonitom i nelegalnom vojnom organizacijom.[36]

Zapovjedanje i planiranje vojnih akcija te svih borbenih aktivnosti jedinica HV-a i HVO-a, u periodu od 10. aprila 1992. do 15. jula 1992. na području Hercegovine, vršeno je iz komande Južnog vojišta (JV), stacioniranih u Pločama i Grudama.[37] Jedinstven sistem zapovijedanja svim jedinicama HVO-a u HZHB nastavljen je i nakon 15. jula iz Glavnog stožera HVO-a u Grudama, a zatim premještenim u Mostar. General Bobetko je imao izmještena zapovjedna mjesta Južnog vojišta (IZM JV), iz kojih je koordinirao i organizovao vojna djelovanja svih jedinica na području Operativne zone Split (OZ Split) i području HZHB.

Tako su od 10. aprila 1992. po osnovi naredbe predsjednika HVO-a Mate Bobana, u Grudama formirane hrvatske vojne snage i donesena odluku da je vrhovno tijelo hrvatske odbrane – HVO.[38] Potom, HVO ima svoj Glavni stožer HVO (GS HVO) za područje cijele HZHB, a u općinama HZHB formirani su općinski stožeri HVO (OS HVO) koji su podređeni GS HVO-a.[39] Mada je postojalo formalno, Glavni stožer HVO-a u periodu od formiranja do sredine jula 1992. bio je apsolutno potčinjen zapovjedništvu Južnog vojišta i funkcionisao je kao „uslužni servis“ IZM-u Ploče[40] i IZM-u Grude, a u toj funkciji bili su i općinski stožeri HVO-a u Hercegovini i srednjoj Bosni.[41]

---

[35] AIIZ, inv. br. 2-2465, HZHB, HVO, Glavni stožer “Svim općinskim stožerima HVO”, br. 2_01_11, Grude, 10. april 1992., *Zapovijed.*

[36] ICTY, br. 00620455, RBIH, HZHB, HVO, GS, Grude, 8. svibanj 1992., *Zapovjest general-bojnika Ante Rosse;* Predmet br. IT-95-14-T, 3. mart 2000, 44, *Presuda Tihomiru Blaškiću,* http://www.icty.org/x/cases/blaskic/tjug/bcs/000303.pdf

[37] AIIZ, inv. br. 2-1677, *Ustrojstvo i operativna aktivnost vojske Republike Hrvatske i HVO na području tzv. HZ-HB u RBIH,* prilog br. 29, 1.

[38] AIIZ, inv. br. 2-1679, *Zapovijed svim općinskim stožerima HVO-a,* br. Z-01-11, 10. april 1992., Grude.

[39] Ibidem.

[40] Radi lakšeg i efikasnijeg koordiniranja snaga na područjima Republike Hrvatske i Republike i HZHB, u okviru OZ-Split formirano je izmješteno zapovjedno mjesto Ploče sa sjedištem u Pločama, odakle je general Bobetko izdavao naredbe o borbenim aktivnostima HV u sektoru Dubrovnik i dijelovima Bosne i Hercegovine (Hercegovina, srednja Bosna). AIIZ, inv. br. 2-1680, IZM Ploče, Zapovjedništvo OZ Split, br. 6030-02/92, 12. april 1992., *Zapovijed na osnovu nastale situacije u Herceg-Bosni.*

[41] AIIZ, inv. br. 2-1677, *Ustrojstvo i operativna aktivnost vojske R. Hrvatske i HVO na području tzv. HZ-HB u RBIH,* prilog br. 29, 1.

Zbog potrebe za još efikasnijim zapovijedanjem i koordiniranjem vojnih aktivnosti Južnog vojišta, formirano je 16. aprila 1992. IZM JV Grude.[42] Iz njega je formiran Glavni stožer Herceg-Bosne. Radi potpune i neprekidne logističke podrške jedinicama HVO-a na teritoriju HZHB, zapovjedništvo IZM JV Grude, 4. maja 1992. oformilo je centralnu logističku bazu (CLB) u Grudama. CLB u Grudama opsluživala je logističke potrebe jedinica pod zapovjedništvom Južnog vojišta, koje je raspolagalo tim sredstvima na području HZHB. Za zapovjednika Bobetko je imenovao pukovnika HV-a Milivoja Petkovića, koji je u slučaju odsustva Bobetka imao sve ovlasti i koordiniranje vojnih djelovanja.[43] Takvom odlukom nastojao se dijelom Zapovjedništva što više približiti livanjskom, duvanjskom i mostarskom pravcu, te je na taj način napravio veći uvid i veću operativnost na „sređivanju prostora".[44]

Zapovjednik *Sektora I* bio je do 7. maja 1992. generalmajor HV-a *Slobodan Praljak*, od 7. maja 1992. postavljen je brigadir HV-a *Zdravko Andabak*. Zapovjednike Sektora IZM-a i zapovjednike odbrane grada naredbom je postavljao general Janko Bobetko.[45]

Od 12. aprila 1992. na tlu Republike Bosne i Hercegovine, na području HZHB u borbenim aktivnostima su sudjelovale vojne jedinice Republike Hrvatske, kojima su zapovijedali oficiri HV-a. S obzirom na to da je Bobetko bio, između ostalog, i komandant GS HZHB, u tom svojstvu je izdavao naredbe.[46]

---

[42] AIIZ, inv. br. 2-1683, IZM Grude, 16. april 1992., *Zapovijed o formiranju IZM Južnog vojišta,* prilog a-5; AIIZ, inv. br. 2-1684, IZM Grude, br. 01-195/92, 16. april 1992., prilog a-6, *Sastav IZM zapovjedništva Južnog vojišta.*

[43] AIIZ, inv. br. 2-1683, IZM Grude, 16. april 1992., IZM Grude, prilog a-5, *Zapovijed o formiranju IZM Južnog vojišta*; AIIZ, 2-1684, IZM Grude, br. 01-195/92, 16. april 1992., *Sastav IZM zapovjedništva Južnog vojišta,* prilog a-6. Za vršioca dužnosti logističke podrške određen je Bruno Stojić. AIIZ, inv. br. 2-1683, IZM Grude, 16. april 1992., *Zapovijed o formiranju IZM Južnog vojišta*; AIIZ, inv. br. 2-1677, *Ustrojstvo i operativna aktivnost,* 2.

[44] AIIZ, inv. br. 2-1677, *Ustrojstvo i operativna aktivnost,* 2.

[45] Ta postavljanja mogu se vidjeti u naredbama: AIIZ, inv. br. 2-1683, AIIZ, inv. br. 2-1684; AIIZ, inv. br. 2-1686; AIIZ, inv. br. 2-1687; AIIZ, inv. br. 2-1697; AIIZ, inv. br. 2-1698; AIIZ, inv. br. 2-1700; AIIZ, inv. br. 2-1701; Sektor II je imao širi rejon Livna, a sektor III imao je ZO u općinama Tomislavgrad, Prozor, Konjic, Posušje. Od 19. maja 1992. formirano je IZM „Srednja Bosna", sa sjedištem u G. Vakufu. Sve borbene djelatnosti i logistika u ZO „Srednja Bosna" planirane su i usmjerene iz IZM – Ploče i IZM – Grude. U svim područjima zapovjednike su činili pripadnici Hrvatske vojske (HV).

[46] Jedna od njih je: AIIZ, inv. br. 2-1682, HZHB, HVO, Glavni stožer, 12. april 1992., *Zapovijed generala Bobetka pukovniku Peraku;* U jednoj od zapovijedi nalagalo se i skidanje obilježja HV sa boraca i voditi se kao dobrovoljni branitelji svoje domovine. Više u: AIIZ, inv. br. 2-1680, IZM Ploče, *Zapovijed br. 6030-02/92.01 od 12. aprila 1992;* AIIZ, inv. br. 2-1691, Zapovjedništvo Južnog vojišta, IMZ-Grude, 28. travnja 1992.; AIIZ, inv. br. 2-1705, Hrvatska

Izdavao je naredbe o postavljanju i preuzimanju dužnosti, njihovim obavezama na osnovu procjena, te mjere za daljnju organizaciju i dograđivanje sistema i odbranu važnih pravaca, naredbe u vezi s izdavanjem vojnih iskaznica pripadnicima jedinica HVO-a i dr.

U *Uredbi o oružanim snagama HZHB*, donesenoj od Predsjedništva HZHB, 3. jula 1992., regulisana su prava i dužnosti građana, ovlaštenja HVO-a, organa uprave i pravnih lica u odbrani suvereniteta i teritorijalnog integriteta HZHB i druga pitanja značajna za odbrambeni sistem, pa se u čl. 3. govori o dužnosti da se štiti i brani „neovisnost i teritorijalna cjelovitost HZHB.[47] U Uredbi stoji da je „Predsjednik HZHB“ vrhovni komandant Općinskog stožera HZHB.[48]

Sastanci s predsjednikom Tuđmanom su se odvijali redovno, a čelnike koji su upravljali HZHB i HVO-om imenovao je politički vrh Republike Hrvatske ili su imenovani u saglasnosti s RH.[49] Osim kadrovske pomoći,[50] Hrvatska je HVO-u također pružala finansijsku i logističku podršku, te značajnu materijalnu pomoć. Hrvatska je dnevno trošila milion njemačkih maraka za pomoć svim strukturama HZHB, uključujući i HVO. Hrvatska ih je opskrbljivala značajnim količinama oružja i opreme, a snage HVO-a su i obučavane u Hrvatskoj. Prednost koju je imao HVO bila je i ta što je vojna i druga logistika stizala preko Hrvatske i zapadne Hercegovine, ali i zbog toga što je ARBiH na određenim područjima mnogo ovisila i o podršci i pomoći HVO-a, čime se ARBiH mogla ucjenjivati. Uskoro je i krenula sve češća praksa otuđenja naoružanja i humanitarne pomoći duž cesta pod hrvatskom kontrolom, koja je bila namijenjena za područja pod kontrolom ARBiH. Zbog takvih okolnosti legalne odbrambene snage Bosne i Hercegovine, isprva TO kasnije ARBiH, bile su prisiljene radi mira na popuštanje. Nije im odgovaralo otvaranje borbi na dva fronta u ionako nepovoljnim

zajednica Herceg -Bosna, HVO, Zapovjedništvo Južnog vojišta, IZM Grude, 14. juni 1992, *Izdavanje vojnih iskaznica pripadnicima postrojbi HVO, Zapovijed;* AIIZ, inv. br. 2-1692, Republika Hrvatska, Zapovjedništvo Južnog vojišta, Zapovjedništvo OZ Split, IZM Ploče, *Zapovijed predsjednicima općine Stolac i Neum;* i mnoge druge. Više i u: Bobetko, Janko: *Sve moje bitke,* Zagreb: Vlastita naklada, 1996.

[47] AIIZ, Narodni list HZ Herceg-Bosna, br. 1, Mostar, rujan 1992., 12-23.

[48] AIIZ, inv. br. 2-273, *Hrvatska zajednica (Republika) Herceg-Bosna, pregled relevantnih propisa,* samo za internu referencu, 2-3.

[49] Jedan od sastanaka koji to potvrđuje: AIIZ, *Zapisnik sa razgovora predsjednika Republike Hrvatske dr. Franje Tuđmana sa predstavnicima Herceg-Bosne održanog 10. studenog 1993,* u Predsjedničkim dvorima, u Zagrebu.

[50] O tome postoji niz dokumenata: AIIZ, inv. br. 2-1680; AIIZ, inv. br. 2-1682; AIIZ, inv. br. 2-1689; AIIZ, inv. br. 2-1693; AIIZ, inv. br. 2-1694; AIIZ, inv. br. 2-1699; AIIZ, inv. br. 2-1703; AIIZ, inv. br. 2-1704; AIIZ, inv. br. 2-1705; AIIZ inv. br. 2-1707; AIIZ, inv. br. 2-1708; AIIZ, inv. br. 2-1714.

uslovima. Konstantno je Boban ucjenjivao Izetbegovića, poput onoga na način što je dva mjeseca pojačavao pritisak tako što je blokirao isporuke oružja koje je sarajevska vlada tajno kupovala. Jednom je zaplijenjeno 38 kamiona oružja i municije 40 milja sjeverozapadno od Sarajeva, od strane HVO-a, a koji su bili upućeni braniteljima Sarajeva.[51] Radilo se tu i o ucjenama političke prirode, poput prijetnji povlačenja Hrvata iz Vlade Bosne i Hercegovine ili prekidom komunikacija i dr.[52] U razgovoru Tuđmana s Milom Akmadžićem i Matom Granićem, 5. januara 1994. u Zagrebu, dogovarano je kako pridobiti bošnjačku stranu u provedbi ideje o Bosni i Hercegovini kao uniji triju republika, na kojem je Tuđman iznio svoj stav, i to ako Bošnjaci ne pristanu na njegovu verziju mira – ucijenit će Izetbegovića zatvaranjem granica i blokadom naoružanja.[53] U Pečuju, u hotelu „Palatinus", 5. oktobra 1992., sastala se delegacija HZ Herceg-Bosne, Republike Hrvatske i general VRS-a Ratko Mladić. Na sastanku su ispoljeni zajednički planovi o podjeli Bosne kao i ideja redistribucije stanovništva, odnosno tzv. "humanog preseljenja stanovništva". Na Pečujskom sastanku general HVO-a Slobodan Praljak je istakao kako je hrvatski cilj Banovina iz 1939. godine a u protivnom "hrvatska strana će nastaviti rat". Istakao je i to da Bošnjaci nemaju nikakvu municiju i kako im je neće ni dati. Bruno Stojić je dodao kako „neće dozvoliti da bilo šta prođe za muslimane".[54] U Njivicama kod Herceg-Novog, 26. oktobra 1992., održan je naredni redovni sastanak između hrvatske i srpske delegacije, odnosno Hrvatske, HZ Herceg-Bosne i Republike Srpske. Na tom sastanku Praljak je izvijestio, između ostaloga, da su "na dobrom putu" da prisile Izetbegovića da podijeli Bosnu, nastavivši riječima – „pribićemo Aliju, djelomično logistikom, dijelom silom, da sjednemo za stolom sa Bobanom i Karadžićem. Alija Izetbegović je primoran pregovarati, jer su mu prekinuli i hranu."[55]

---

[51] Mišić, I.: „Boban ucjenjuje Izetbegovića", *Oslobođenje*, br. 15823, 8. juli 1992., 1.

[52] ICTY, br. 03657825, Transkripti iz den Haaga, *Integralno svjedočenje Stjepana Mesića pred Haškim sudom u ožujku 1998.*

[53] „Ne pristanete li na mir, imati ćete totalni rat sa Srbima, gdje ste slabi. A, mi u tom slučaju, ako ne pristanu na mir, zatvaramo granice, i ne možete dobiti naoružanje." „Zapisnik sa razgovora predsjednika Republike Hrvatske dr. Franje Tuđmana, sa gospodinom Milom Akmadžićem i dr. Matom Granićem, nakon povratka iz Beča, održanog 05.01.1994. u Predsjedničkim dvorima", *Stenogrami*..., knj. II, 2005., 8.

[54] Slobodan Praljak, u svom izlaganju govori i o mudžahedinima čiji je broj u porastu te da ih je nekoliko hiljada već spremno u Iranu. ICTY, The notebook of Ratko Mladic, br. 0668-4167-0668-4478-ET/Translation, Pečuj, hotel Palatinus, 5. 10.1992., 6-12, *Negotiations with the delegation of Croatia and Herceg-Bosna.*

55 ICTY, The notebook of Ratko Mladic, 0668-4167-0668-4478-ET/Translation, Njivice, 26.10.1992., 72, *Negotiations with the delegation from Croatia and Herceg-Bosna.*

U vrijeme početka sukoba HVO je bio slab te je postojao dogovor između Tuđmana i Izetbegovića prema kojem je utvrđeno da hrvatske snage mogu ući na teritoriju Bosne i Hercegovine da se bore protiv zajedničkog neprijatelja, JNA odnosno VRS-a. Međutim, ulazak HV-a u Republiku Bosnu i Hercegovinu značio je i kršenje Ustava Republike Hrvatske, jer je HV mogao ući u drugu zemlju samo uz odobrenje Sabora Hrvatske i jedino je Sabor mogao odobriti slanje hrvatske vojske u drugu zemlju. Međutim, na Saboru o tome nikada nije raspravljano.[56] Postoje pravosnažne presude, ali i niz relevantnih dokumenata koji svjedoče o međunarodnom oružanom sukobu od Hrvatske u Bosni i Hercegovini u periodu od aprila 1993. do marta 1994. godine. (vidjeti fusnotu 92)

Djelovanje Hrvatske zajednice Herceg-Bosne

Herceg Bosna je paradržavna tvorevina Republike Hrvatske u međunarodno priznatoj Republici Bosni i Hercegovini, zasnovana na nacionalnoj i vjerskoj diskriminaciji. Formirana je kao zajednica tridesetak općina, iako su one Ustavom RBiH definisane administrativne jedinice u sastavu Bosne i Hercegovine. Svi akti HZHB insistirali su na njenom teritorijalnom integritetu i odbrani tog integriteta, kao jednog od konstitutivnih elemenata državnosti. Marginaliziranjem kvalifikacije državnih organa, Ustav stavljajući implicitno van snage, otvoreno i prikriveno je prekršeno bosanskohercegovačko zakonodavstvo te izgrađeni samostalni organi vlasti i nezavisan pravni poredak, preuzet dio državne granice i samostalno uređen pravni sistem u pograničnoj oblasti.[57] HZHB je osnovana sa ciljem da zaokruži određenu etničku cjelinu, pravdajući ih interesima Hrvata u Bosni i Hercegovini, bez obzira što je na tom teritoriju egzistirao i veliki broj drugih nacionalnosti, posebno Bošnjaka i Srba (u 26 općina, dok u 4 su činili Hrvati sa preko 95 %). Provođena je intenzivna kroatizacija, a uz sve institucije stavljan je obavezno atribut „hrvatski“. Retorika koja se nalazila u aktima i propisima koje je donosila HZHB, isključivala je nehrvate iz političkog života. Hrvatska zajednica kasnije Hrvatska republika Herceg-Bosna (HRHB) nije donijela nijedan pravni dokument za prava manjina, što je u obavezi prema međunarodnim standardima, posebno kada se radilo o nacionalnim, vjerskim ili jezič-

[56] ICTY, br. BCS 0092-4844, Međunarodni kazneni sud za gonjenje osoba odgovornih za teška kršenja međunarodnog prava počinjena na teritoriji bivše Jugoslavije od 1991. godine, *Izjava svjedoka Stjepana Mesića.*

[57] Sve to i pored što član 5. nalaže kako će „HZHB štovati demokratski izabranu vlast RBiH dok opstoji državna nezavisnost BiH u odnosu na bivšu i svaku buduću Jugoslaviju“. AIIZ, inv. br. 2-2273, *Pregled relevantnih propisa, Vještačenje pravnih akata Hrvatske Zajednice (Republike) Herceg-Bosna;* AIIZ, inv. br. 2-2274, Međunarodni krivični sud u Hagu, 30. juni−3. juli 1997., 1, *Vještačenje pravnih akata Hrvatske Zajednice (Republike) Herceg-Bosna.*

kim manjinama. U nekoliko akata koje donosi HZHB postojala je spremnost za prihvatanje i poštivanje Ženevskih konvencija o zaštiti žrtava rata i općih međunarodnih pravila, međutim, u praksi se u velikoj mjeri to nije poštovalo. Svi akti HZHB bili su produkt visoke pravne vještine, te je u uslovima rata i ratnog okruženja formirano i kreirano jedno sveobuhvatno zakonodavstvo, prepisano iz zakonodavstva Hrvatske.

Krajnji cilj HZHB bio je formiranje male državne zajednice koja bi se u povoljnim uslovima pripojila Hrvatskoj te bi zajednički činile jedinstvenu hrvatsku državu. Formiranjem vlastitih oružanih snaga i analizom Odluke o formiranju HVO-a jasno je kako se radilo o formiranju države u državi, što potvrđuju i mnogi drugi akti.[58] Od 26. februara 1993. donesene su odluke koje su tretirale pitanja granice HZHB, uključujući i državnu, gdje su dati režimi prelaska granice, zadržavanja u pograničnim oblastima, utvrđivanje prelaska granice prema Republici Hrvatskoj i sl. Tako je na posebnom mjestu uvoz robe iz Republike Hrvatske u HZHB po kojem se većina robe koja je uvožena iz RH uvozila po carini od 1 %, dok su za robu drugog porijekla bile propisane carine u iznosima 10-45%.[59]

U odluci o osnivanju HZHB stoji da su se Hrvati Bosne i Hercegovine kroz svoju stranku HDZ zalagali za suverenu Bosnu i Hercegovinu, naglašavajući da će to činiti do trenutka kada je drugi počnu dijeliti. Naveli su kako su je drugi već počeli dijeliti te suočeni s opasnošću koja prijeti hrvatskom narodu i cjelovitosti njihovih historijskih i etničkih prostora stoji da *izabrani predstavnivci vlasti hrvatskog naroda u Bosni i Hercegovini svjesni svoje povijesne odgovornosti u obrani hrvatskih etničkih i povijesnih prostora i hrvatskog naroda u Bosni i Hercegovini* osnivaju Hrvatsku zajednicu Herceg-Bosnu.[60] Odbrana *hrvatskih etničkih i povijesnih prostora i hrvatskog naroda u Bosni i Hercegovini* je, zapravo, za čelništvo HZHB bila odbrana granica hrvatskih zajednica u Bosni i Hercegovini. Može se to prepoznati i u „prisegi" HVO-a u kojoj stoji, između ostalog, da će *uz žrtvu vlastitog života, braniti Herceg-Bosnu, njezinu teritori-*

[58] Član 3. „HVO i HZHB i svaki član HVO odgovorni su za svoj rad Predsjedništvu HZHB". ICTY, br. 00446219, *Statutarna odluka o privremenom ustrojstvu izvršne vlasti i uprave na području HZ HB.* U uredbi o Oružanim snagama HZHB (koje je donijelo Predsjedništvo 3. jula 1992.) regulisana su „prava i dužnosti građana, ovlaštenja HVO, organa uprave i pravnih lica u odbrani suvereniteta i teritorijalnog integriteta HZHB i druga pitanja značajna za odbrambeni sustav" pa se u čl. 3. govori o dužnosti da se „štiti i brani neovisnost i teritorijalna cjelovitost HZHB". Član 29. „proklamuje da je predsjednik HZHB vrhovni komandat Oružanih snaga HZHB". Odlukom od 14. augusta 1992. predsjednikom HVO-a imenovan je Jadranko Prlić.

[59] AIIZ, 2-273, Hrvatska zajednica (Republika) Herceg-Bosna, pregled relevantnih propisa, samo za internu referencu, 2-3.

[60] ICTY, br. 00299119, *Odluka o uspostavi Hrvatske zajednice Herceg-Bosne,* stranica 3.

jalnu cjelovitost i sve njezine građane. Tekst zakletve za ARBiH pak bio je da će se braniti nezavisnost, suverenost, cjelovitost Republike Bosne i Hercegovine. Ta zakletva bila je napisana dvojezično, i na bosanskom i na hrvatskom jeziku.

Na koji način se pristupilo izgradnji jednog paradržavnog sistema, pokazuje i način i karakter donesenih odluka i akata. Te odluke, akti i propisi nisu bili temeljeni na Ustavu i zakonima Republike Bosne i Hercegovine. U donošenju takvih propisa, ignorisane su uredbe sa zakonskom snagom od legalnih organa vlasti – Predsjedništva i Vlade RBiH, te druge Vladine odluke, propisi i upute ministarstava Republike Bosne i Hercegovine kao i drugih organa.[61] Mijenjanje legalnih i legitimnih organa vlasti u nelegalne i nelegitimne u gradovima HZHB, potpunu podršku, pomoć i instrukcije imalo je od većine hrvatske vladajuće elite u Hrvatskoj i kod Tuđmana. Čelnici HZHB počeli su nelegalnim metodama u „svojim" općinama formirati paralelne organe vlasti, ignorišući legalnu vlast. Nastojali su, osim političke, preuzeti i vojnu vlast pomoću HVO-a. U Narodnim novinama HZHB su prikazivane odluke i izvaci iz odluka. Neke od njih su bile u vezi s ukidanjem zakonski izabranih vlasti na prethodnim izborima u gradovima i općinama, a zastupnike je odredio HVO. Tuđman je mirno reagovao na takve situacije, jer je povjerenje za takve stvari dao pravnicima – Vici Vukojeviću i Smiljku Sokolu, koji su trebali urediti takve odluke. Tuđman je smatrao kako su oni to pravno „zakamuflirali". Vojni poslovi su bili pod kontrolom ministra Šuška.[62] HDZ BiH bila je pod potpunom ovisnošću od HDZ RH te je svaka odluka prvo donesena u Zagrebu. U prilog tome su i brojni susreti te konsultacije/upute koje su čelnici HZHB imali u Zagrebu, te njihovi sastanci u Predsjedničkim dvorima koji se mogu pratiti i u objavljenim transkriptima sa tih sjednica.[63]

Republika Hrvatska u donošenju zakona, odredbi i podzakonskih akata u vezi s Republikom Bosnom i Hercegovinom, naglašavala je da je riječ o suverenoj i samostalnoj, međunarodno priznatoj i cjelovitoj državi. Međutim, u praksi je provodila znatno drugačiju politiku. Zapravo, radilo se o postojanju tajne politike prema Bosni i Hercegovini, odnosno politike dvostrukih mjerila, jednoj službenoj i drugoj tajnoj i pogubnoj za Republiku Bosnu i Hercegovinu i sve njene narode.[64]

---

[61] Članom 12. Zakona o državnoj upravi jasno je navedeno (*Službeni list SRBiH* , br. 8/90, 22/90, 10/91 i 14/91 i *Službeni list RBIH*, br. 4/92) i utvrđeno da izvršni organi i organi uprave vrše svoje funkcije na osnovu i u okviru Ustava i Zakona odnosno Statuta, te da se svi akti i mjere izvršnih organa i organa Uprave moraju zasnivati na zakonu ili drugom zakonito donesenom propisu.

[62] ICTY, br. dokumenta 03657751, *Transkript svjedočenja Mesića pred ICTY.*

[63] *Stenogrami o podjeli Bosne...* ur. Predrag Lučić, knj. I. i II.

[64] Primjera radi, u određenim aktima, poput onoga koji je donio Zastupnički dom Sabora RH na sjednici 30. aprila 1993. kojim je doneseno više zaključaka, između ostalog i onaj pod rednim

Osim HZHB, osnovano je još nekoliko hrvatskih teritorijalno-političkih organizacija unutar Bosne i Hercegovine. U januaru 1992. uspostavljena je *Hrvatska zajednica Usora*, u mjestu Sivša, koju su činile općine Doboj, Teslić i Tešanj. Dvadeset sedmog januara 1992. osnovana je *Hrvatska zajednica Središnja Bosna*, koju su činile općine Zenica, Žepče, Zavidovići i Maglaj, sa sjedištem u Zenici.[65] Potom *Hrvatska zajednica Soli* (Banovići, Lopare, Lukavac, Tuzla i Živinice) i *Hrvatska zajednica Vrhbosna*.[66] Sve te zajednice su 18. novembra 1992. na osnovu Odluke Hrvatske zajednice Herceg-Bosna ušle u jedinstve-

brojem 5. a kojim se sukobljene strane pozivaju na „pružanje podrške mirnom rješenju postojećih nesporazuma i očuvanja suvereniteta i teritorijalne cjelovitosti prijateljske susjedne države Bosne i Hercegovine“ pa u tom cilju „Zastupnički dom Sabora Republike Hrvatske uputit će svoju višestranačku delegaciju u misiji mira i dobre volje.“ U istom aktu u prvoj tački se pozivaju „Muslimani i Hrvati, sukobljene strane u Republici Bosni i Hercegovini, radi zaštite ljudskih života, obrane povijesnog zajedništva i suvereniteta Bosne i Hercegovine od velikosrpske agresije, da odmah obustave sve oružane sukobe na teritoriji Bosne i Hercegovine, u skladu sa potpisanim ugovorom predstavnika oba naroda, dok na sastanku u Pečuju isti ugovor Jadranko Prlić potpuno degradira i naziva „samo formalnim“ koji je „nastao na insistiranje Amerikanaca.“ Ignorišu i smatraju „samo formalnim“ niz donesenih zajedničkih zaključaka u svrhu zajedničke borbe poput onog u tački četiri istog Sporazuma u kojem se „pozivaju oba naroda da se zajedničkim snagama odupru srpskoj imperijalističkoj agresiji koja je usmjerena na zatiranje oba naroda i pripajanje Bosne i Hercegovine Velikoj Srbiji“ te Deklaracija o vanjskoj politici RH u kojoj se u poglavlju četiri ističe kako se podržava „državna cjelovitost samostalne i suverene, međunarodno priznate države Bosne i Hercegovine te ustavnopravno definiranje državnog ustrojstva prema dogovoru triju konstitutivnih naroda“ od 30. juna 1993. i mnogi drugi koji su služili kao paravan hrvatskoj politici prema Republici Bosni i Hercegovini kako bi izbjegli kritiku i sankcije međunarodne zajednice, i prikrili svoju osvajačku politiku. Tome u prilog idu Tuđmanove konstantne tvrdnje o primanju bošnjačkih izbjeglica od strane RH, o pomoći u naoružanju i sl. Međutim, s druge strane, u prilog takvoj politici govori i podatak da sabornici, koji su iste te odluke donosili, su ispoljavali otvoreno govor mržnje prema Bošnjacima, pa su ih nazivali „balijama“ i sl. a čiji je rječnik išao do krajnjih granica potcjenjivanja istih i velike mržnje do negiranja njihovog prava na odbranu. Posebno su se isticali Vice Vukojević, general Ivan Tolj, Mihanović, Antun Vrdoljak, tadašnji zastupnik u Saboru a kasniji direktor Hrvatske državne televizije. Podržavani su od predsjednika te stoga nisu bili kažnjavani i smjenjivani. *Narodne novine*, službeni list Republike Hrvatske 10. svibnja 1993., br. 43; ICTY, The notebook of Ratko Mladic, 0668-4167-0668-4478-ET/Translation, Pečuj, hotel Palatinus, 5. 10. 1992., 6-12, „Negotiations with the delegation of Croatia and Herceg-Bosna“, *Narodne novine*, Službeni list Republike Hrvatske, „Deklaracija o vanjskoj politici Republike Hrvatske“, Zagreb, 30. lipnja 1993., http://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/1993_07_68_1398.html

[65] Begić, K.: 65, 74; Karlo Rotim, *Obrana Herceg-Bosne 1,* Široki Brijeg, 1998., 519; Rotim, K.: knjiga 2, 1998., 78, 263; Čekić, S.: knjiga 2, 2004., 955.

[66] Rotim, K.: knjiga 2, 1998., 309.

nu Hrvatsku zajednicu Herceg-Bosnu.[67] HZ Usora, HZ Središnja Bosna, HZ Soli Tuzla, HZ Vrhbosna, HZ Bosanska Posavina nisu u suštini ni zaživjele kao HZHB, a sve su osnovane u svrhu opstruiranja državne vlasti i destabilizacije Bosne i Hercegovine. Osim političke vlasti, u njima je djelovao i HVO, s ciljem sprečavanja uključivanja Hrvata u ARBiH. Sve osim HZHB su trajale do kasne jeseni 1992. HZHB je osnovana sa ciljem razbijanja Bosne i Hercegovine, njenih institucija, kao političkim ciljem, te zauzimanjem državnog teritorija, kao vojnim ciljem, u svrhu teritorijalnog proširenja na Hrvatsku.

Odluke za HZHB donošene su u Grudama i Zagrebu. Politika koju su provodile vlasti HZHB umnogome je ostvarena zbog neažurnosti međunarodne zajednice. Legalna vlast je pokretala proceduru, te je 20. novembra 1991. Republička vlada, na osnovu mišljenja Ministarstva za pravosuđe i upravu, zaključila kako su odluke HZHB nelegalne i nelegitimne. Ministarstvo je dalo prijedlog Vladi da u vezi s tim pokrene postupak pred Ustavnim sudom, sto je i učinjeno. Ustavni sud Republike Bosne i Hercegovine je, 14. septembra 1992., razmatrao devet propisa HZHB donijetih u periodu od 18. novembra 1991. do 3. jula 1992. Ustanovili su kako su oni u suprotnosti sa Ustavom RBiH te ih je poništio.[68] Sud Bosne i Hercegovine je paradržavu HZHB proglasio nezakonitom i neustavnom. Te pravne akte je čelništvo HZHB potpuno ignorisalo i postupalo u skladu sa svojim ciljevima. U njihovom ostvarivanju vršili su radnje koje su kao posljedicu imale različite i najteže oblike zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, među kojima su i elementi genocida.

Dvadeset osmog augusta 1993. Zastupnički dom HZHB proglasio je *Hrvatsku Republiku Herceg-Bosnu.*[69] Bio je to i period pregovora o Owen-Stoltenbergovom mirovnom sporazumu, temeljenom na etničkoj podjeli i formiranju unije triju republika, što je još više ohrabrilo agresora, priznajući teritorij koji je dobijen vojnom silom i najtežim zločinima. Takva konstelacija odnosa dodatno ohrabrenih agresorskih snaga proizvela je još više ubijanja, zlostavljanja, prisilnih deportacija, koncentracionih logora i drugih metoda protivnih svim odredbama međunarodnog prava, a najteži oblici zločina protiv čovječnosti i međunarodnog

[67] Rotim, K.: knjiga 1, 1998., 517; Rotim, K.: knjiga 2, 1998., 266.

[68] Odluka o poništenju Odluke o uspostavi HZHB od 18.11.1991. i izmjene i dopune te odluke od 3.2.1992. – Odluke o poništenju statutarne odluke o privremenom ustrojstvu izvršne i upravne vlasti na prostoru HZHB od 3.7.1992. – Odluka o poništenju uredbe o organizaciji, radu idjelokrugu službene vlasti u slučaju ratnog stanja ili nepsoredne ratne opasnosti na teritoriju HZHB od 3.7.1992. – Odluka o poništenju uredbe o javnim preduzećima u HZHB, u: AIIZ, *Službeni list* RBIH, br. 16, 18. septembar 1992.; Ovim pitanjem detaljno se bavio Ciril Ribičić.Više u: Ribičić, C.: *Geneza...*

[69] ICTY, Predmet IT-04-74, Prvostepena presuda Prlić i dr, par. 483, tom I, 147.

prava u tom periodu dostižu vrhunac. Još jasnije je do izraza došao i politički cilj čelnika HZHB i RH, a to je da se ARBiH prikaže „muslimanskom“, predsjednik Predsjedništva „muslimanskim vođom“, a agresija- unutrašnjim sukobom, tj. građanskim ratom, s ciljem izjednačavanja strana u sukobu i zauzimanja što više teritorija, deangažiranja međunarodne zajednice i međunarodne pomoći legalnoj vlasti i njenim oružanim snagama. Nakon proglašenja HRHB, Boban je izjavio kako su Hrvati u Bosni i Hercegovini dobili rat, te da nakon 50 godina imaju svoju državu.[70] Nakon te odluke, Bosna i Hercegovina je otvorenije nazivana u hrvatskim medijima bivšom republikom, Predsjedništvo RBiH takozvanim a predsjednik Izetbegović već je odranije bio samo „muslimanski vođa“.

Čelnici Herceg-Bosne i RH su posebno u vrijeme međunarodnih pritisaka koristili određene osobe kako bi prikazali uspješnu saradnju i protutežu s Bošnjacima i Srbima u HRHB pred međunarodnom javnosti, pokazujući na taj način kako su i ovi narodi prisutni u vlasti, odnosno u Vladi i Parlamentu HRHB. Posebno su se tu isticali članovi Hrvatsko-muslimanske demokratske stranke (HMDS-a) i Muslimanske demokratske stranke (MDS-a), predvođeni Mirsadom Bakšićem i Arminom Poharom, potom Srpska nacionalna zajednica (SNZ) kao eksponent HZHB.[71]

Odluku o proglašenju HRHB legalna državna vlast je poništila 11. marta 1994.[72] Osporenom odlukom jedna već neustavna tvorevina (HZHB) transformisana je u drugu (HRHB), čime su počinjene nove i još teže povrede Ustava RBiH, a jedina ovlaštena da mijenja ustav RBiH je Skupština RBiH. Međutim, i takvu Odluku su vlasti HRHB namjenski ignorisale, postojanje HRHB i njeno političko i vojno djelovanje se nastavilo, bez obzira na reakcije zvanične legalne vlasti i međunarodne zajednice, koje su tražile njeno ukidanje. Odluka o proglašenju HR HB se nije mogla zasnivati na nacrtu Ustavnog sporazuma Saveza republika Bosne i Hercegovine, o kome je raspravljano i na Ženevskoj konferenciji, jer taj dokument nije usvojila Skupština RBiH koja je jedina ovlaštena da mijenja Ustav Republike Bosne i Hercegovine (amandman 78).[73]

Ekonomski interes politike HZHB posebno je jasan od druge polovine 1992. i u 1993. godini, kada dolazi do sukoba HVO-a i ARBiH. Svodio se da kroz pljačku dođu do velikih finansijskih sredstava a uzimanjem poreza omoguće nastavak rata do krajnjeg cilja. Gotovo 40% humanitarne pomoći se pljačkalo

[70] „Zagreb šuti, Boban govori“, *Oslobođenje*, br. 16237, 26. avgust 1993., 6.

[71] *Srbi u Mostaru, između dvije vatre,* 23. oktobar 1996. http://www.aimpress.ch/dyn/pubs/archive/data/199610/61023-003-pubs-sar.htm (07. 06.2018)

[72] ICTY, br. 01033660, *Službeni list RBiH*, 11. mart 1994., *Odluka;* Begić, K., 2005., 197.

[73] Ibidem.

(u najvećoj mjeri od bošnjačkih vlasnika vozila i kamiona te humanitarnih konvoja).[74] *Politički interes* bila je jasna demografska politika – kroz iseljavanje nehrvatskog stanovništva metodama „humanog preseljavanja" i „etničkog čišćenja" HVO je onemogućavao opstanak na svojoj teritoriji s ciljem etničke polarizacije. *Vojni interes* HZHB bio je taj da pojačanjem na ključnim položajima i jačanjem kontrolnih punktova vrše kontrolu putnih pravaca i teritorija u Bosni i Hercegovini, jer onaj koji drži puteve u dolinama, zapravo, vlada u državi. Ono što je evidentno iz svega jeste da su između „saveznika" postojale dvije različite politike, dvije vojske i zapravo dva potpuno različita cilja.

Hrvatska i HZHB su blokirale glavne opskrbne puteve kojima je išao prevoz humanitarnih konvoja, hrana i ostale humanitarne potrepštine su oduzimani, a pripadnici snaga HVO-a su maltretirali i uposlenike koji su prevozili navedenu robu. Napadali su i konvoje UN-a, kao npr. konvoj sa gorivom namijenjenim za dječiju bolnicu.[75] HVO je tražio „porez" od 15 % za svaki teret i samovoljno je određivao koja vrsta prijeko potrebne robe može se okarakterisati kao „humanitarna."[76] Prema definiciji Konvencije o kažnjavanju zločina genocida prema članu 2 (c), genocidne radnje uključuju „namerno podvrgavanje grupe životnim uslovima koji treba da dovedu do njenog potpunog ili delimičnog uništenja",[77] te je blokada humanitarne pomoći direktno utjecala na to i predstavljala pokušaj genocida. Hrvatska je 15. februara 1994. i „zvanično zabranila izdavanje dozvole za ulazak konvojima za grad Mostar.[78] Potom, zajednički sporazumi i dogovori sa Vladom SRJ, vlasti HZHB su u saradnji s hrvatskim snagama izvršile deportaciju i masovno protjerivanje civilnog bošnjačkog stanovništva iz Herceg-Bosne i dijelova pod kontrolom HVO-a[79] Sistematsko protjerivanje

[74] O pljački i u dokumentu: ICTY, br. DK00-5879, Special report Chef of regional Center Zenica, 16. May 1993., *Freedom of movement on the roads of BIH. Necessity of an urgent initiative.*

[75] ICTY, br. ACE97941R0000420364, Komisija za ljudska prava UN-a, 50 sjednica, *Pravo naroda na samoopredjeljenje i primjena istog na narode pod kolonijalnom ili stranom dominacijom ili stranom okupacijom.*

[76] Ibidem.

[77] Konvencija o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida, čl. 2, stav c, http://www.institut-genocid.unsa.ba/userfiles/file/konvencija%20o%20sprjecavanju%20i%20kaznjavanju%20zlocina%20genocida.pdf

[78] ACZM, RPOM, br. 01-61/94, 17. februar 1994, Mostar, *Dopis RPO Mostar Komandi IV. korpusa na ruke komandanta Ramiza Drekovića.*

[79] Prema članu 147. predstavlja tešku povredu Ženevske konvencije. *ženevska konvencija o zaštiti građanskih osoba u vrijeme rata od 12. kolovoza 1949,* http://www.institut-genocid.unsa.ba/pdf/zenevska%20konvencija%20iv.pdf

civilnog stanovništva iz područja pod kontrolom HVO-a krši 4. ženevsku konvenciju.[80] Snage HVO-a su presjekle dotok humanitarne pomoći, a mjesecima su držali u okruženju civilno stanovništvo.[81] Svakodnevno granatiranje civilnih ciljeva krši član 25. Haške konvencije o ratovanju.[82] Potom, svakodnevni napadi bili su usmjereni na civilne ciljeve i zaštićene kulturne objekte, što krši Dopunske protokole uz Ženevske konvencije.[83] Osim toga, u sadjejstvu između RH i HZHB osnovani su koncentracioni logori. U logorima su logoraši mučeni i zlostavljani nakon što su istjerani iz svojih domova i nakon što im je imovina opljačkana u masovnim napadima. U logorima su logoraši veoma okrutno maltretirani. Veliki broj njih su odvođeni na prisilne radove, na prve linije fronta, što je dovelo do smrti određenog broja logoraša.[84] Radi masovnije mobilizacije, Tuđman je decembra 1993. hrvatske ratne izbjeglice iz Bosne i Hercegovine, koje su se nalazile u Hrvatskoj, mobilisao, pored državljana RH, i poslao na aktivnu službu u Bosnu i Hercegovinu. Podvrgavanje civila prisilnom radu i učešću u ratu od strane HVO-a prekršena je 4. ženevska konvencija, čl. 40.[85]

Iako je Vašingtonski mir 14. marta 1994. zvanično označio i ukidanje HRHB, ona u praksi nije prestala postojati. Nekoliko dana pred potpisivanje Vašingtonskog mira, hrvatski predstavnici su se na sastanku sa Tuđmanom saglasili da bi uspostavom federalnih tijela prestala funkcija Herceg-Bosne. Krešimir Zubak se pohvalio kako je hrvatska strana to amortizovala, i to kroz rješenja koja su

[80] U čl. 49 masovni ili pojedinačni prisilni progon, kao i deportacija zaštićenih osoba sa okupiranog područja na okupirano ili neokupirano područje bilo koje druge države, zabranjeni su, bez obzira na razloge. Ženevska konvencija o zaštiti građanskih osoba u vrijeme rata od 12. kolovoza 1949, http://www.institut-genocid.unsa.ba/pdf/zenevska%20konvencija%20iv.pdf

[81] U okruženju je bio Stari Vitez, istočni i dio zapadnog Mostara a zajedno sa snagama VRS-a HVO je držao u okruženju i Maglaj, Tešanj i Doboj jug u blokadi, od kraja juna 1993. do aprila 1994. godine. Novi Travnik i Gornji Vakuf su bili pod snajperskom i artiljerijskom kontrolom, dok su prozorska sela Kute, Here i Šćipe bila u okruženju te se do njih koristila jedino planinska komunikacija.

[82] ICTY, br. ACE97941r0000420364, Komisija za ljudska prava UN, 50 sjednica, *Pravo naroda na samoopredjeljenje i primjena istog na narode pod kolonijalnom ili stranom dominacijom ili stranom okupacijom.*

[83] Dopunski protokol uz Ženevske konvencije od 12. avgusta 1949. godine o zaštiti žrtava nemeđunarodnih oružanih sukoba (protokol II) Ženeva, 8. juni 1977. godine.

[84] Predmet br. it-04-74-t, Prlić i dr, tom 4.

[85] *Ženevska konvencija o zaštiti građanskih osoba u vrijeme rata od 12. kolovoza 1949,* http://www.institut-genocid.unsa.ba/pdf/zenevska%20konvencija%20iv.pdf; ICTY, br. ACE97941R0000420364, Komisija za ljudska prava UN, 50 sjednica, *Pravo naroda na samoopredjeljenje i primjena istog na narode pod kolonijalnom ili stranom dominacijom ili stranom okupacijom.*

u nekim odredbama ključna, a koja se mogu tumačiti negdje dvosmisleno, te ih mogu tumačiti i u interesu HZHB.[86] Dodatni vjetar im je davalo i „mlako" reagovanje Međunarodne zajednice na takve poteze. Iako je rat između ARBiH i HVO-a tada prestao, evidentan je nastavak iste politike samo drugim sredstvima (kroz jezik, obrazovanje, kristijanizaciju, valutu i dr.). Intenzivan je nastavak „humanog preseljavanja" radi osiguravanja teritorije za buduća vremena (područje doline Neretve, koja je „kičma" hrvatskog nacionalnog projekta, s ciljem sprečavanja prodora Bošnjaka na more i osiguranja južne Hrvatske).[87] Bosanskohercegovačka vlast i bošnjačko stanovništvo je još učestalije prikazivano *primitivcima i islamskim fundamentalistima,* a u svrhu umanjivanja uloge ARBiH i kompromitiranja samih Bošnjaka pisani su tekstovi o hrvatskom porijeklu Bošnjaka te kako ih Hrvatska treba „europeizirati". Autor je nerijetko bio i sam Tuđman.[88]

Na sastancima kod Tuđmana, donesen je stav da se radi na čuvanju HRHB u političkom i vojnom smislu, ali istovremeno i na oživotvorenju Federacije i konfederacije. Tuđman je istakao da, ako hrvatska strana bude znala provoditi svoju politiku, Federacija će, zapravo, biti protektorat Hrvatske, ali da to treba „znati odigrati" i da borba za takav cilj zahtijeva „svu našu pamet" i jedinstvo, kritikujući one koji su za cjelovitu Bosnu. Sugerisao je političarima HRHB, da na dnevni red stave odnos Federacije i Republike, i kroz rasprave dođu do rješenja za hrvatske stavove.[89] Republika Hrvatska je nakon potpisivanja Vašingtonskog

[86] AIIZ, inv. br. 2-2489, *Zapisnik sa razgovora Republike Hrvatske Franje Tuđmana sa dužnosnicima (sudionicima u Beču), održanog u Predsjedničkim dvorima 14. ožujka 1994.*

[87] „Zapisnik sa razgovora predsjednika Republike Hrvatske dr. Franje Tuđmana sa gospodinom Krešimirom Zubakom, predsjednikom Federacije Bosne i Hercegovine, s delegacijom, održanog 08.01.1995.godine u Predsjedničkim dvorima", u: *Stenogrami...* 361.

[88] Tekst u *Obzoru* je objava Tuđmanovog pisma Bruni Bušiću, u kojem je pisalo kako se „muslimanima" može priznati samo vjersko-kulturna posebnost ali ne nacija. Stajalo je kako je potrebno isticati njihovo hrvatsko podrijetlo, da govore hrvatski jezik, da su nastali okupacijom pretežno hrvatskih zemalja. Tuđmanove izjave poput one kako su Hrvati prihvatili taj zadatak koji im je povjerila Evropa, a to je „europeizirati bosanske Muslimane" („...mi garantiramo njihovu integraciju u europsku civilizaciju, mi treba da osiguramo da oni neće postati fundamentalisti. K tome, većina tih bosanskih Muslimana su historijski hrvatskog porijekla. Mnogi među njima govore ikavski.") Tekst su prenijeli: francuski list *Figaro*, Pariz, 26. septembar 1995. i sarajevsko *Oslobođenje*. „Muslimani su hrvatskog porijekla", *Oslobođenje*, br. 16990, 27. septembar 1995., 6.

[89] „Herceg-Bosna mora ostati tako dugo dok ne osiguramo da ta Federacija bude u rukama i vas tamo, i vezana za konfederaciju, te se dotle treba i formalno i stvarno ići na stvaranje federacije, ali držati vojsku i u političkom smislu Hrvatsku Republiku, Federaciju." „Zapisnik sa sastanka predsjednika Republike Hrvatske dr. Franje Tuđmana sa izaslanstvom najviših

sporazuma, kojoj je nekoliko mjeseci ranije prijećeno strogim međunarodnim sankcijama zbog agresije i činjenja zločina u Bosni i Hercegovini, snažno ojačala svoj međunarodni ugled i položaj. Tuđman je za međunarodnu zajednicu od dojučerašnjeg zločinca odjednom postao mirotvorac spreman na kompromis.

Iako je Dejtonski mirovni sporazum, 14. decembra 1995., označio kraj rata, politički život u Bosni i Hercegovini nastavljen je s istim problemima. U cijeloj Federaciji je već bila promijenjena demografska struktura stanovništva, jer su se metode „humanog preseljenja stanovništva" intenzivno nastavljale. Takva napeta situacija je iskorištena te je 12. februara 1996. Predsjedničko vijeće HRHB donijelo odluku o transformisanju i preimenovanju HRHB u *Hrvatsku zajednicu Herceg-Bosnu,* do njenog formalnog ukidanja 14. augusta 1996. godine.

Pravosnažne presude ICTY-a o Hrvatskoj zajednici Herceg-Bosni

O djelovanju HZHB i njenim posljedicama koje su ostavile u Bosni i Hercegovini svjedoče i pravosnažne presude ratnim zločincima koji su učestvovali u njenom osnivanju i djelovanju a koje su izrečene od međunarodnih i nacionalnih sudova. Osuđeni su čelnici HZHB: Jadranko Prlić, Bruno Stojić, Slobodan Praljak, Milivoj Petković, Valentin Ćorić, Berislav Pušić, Mladen Naletilić Tuta, Vinko Martinović Štela, Dario Kordić, Tihomir Blaškić, Zlatko Aleksovski i dr. Djelovanjem HZHB Međunarodni sud u Den Haagu (ICTY) najviše se bavio u predmetu *Prlić i drugi*[90]*,* iako su istraživanja prisutna u svim navedenim predmetima. ICTY je samo potvrdio činjenice i istakao da je od 18. novembra 1991. do aprila 1994. u općinama paradržavne tvorevine HZHB na djelu bio Udruženi zločinački poduhvat (UZP), koji je za krajnji cilj imao uspostavljanje hrvatskog entiteta, djelimično u granicama Hrvatske banovine iz 1939., kako bi se omogućilo ponovno ujedinjenje hrvatskog naroda. Taj hrvatski entitet u međunarodno priznatoj državi Bosni i Hercegovini trebalo je ili da se pripoji Hrvatskoj nakon eventualnog raspada Bosne i Hercegovine, ili da postane nezavisna država unutar nje, tijesno povezana s Hrvatskom. U osmišljavanju i ostvarivanju zajedničkog zločinačkog cilja, posebno su se isticali Franjo Tuđman, Gojko Šušak, Janko Bobetko, Mate Boban, Jadranko Prlić, Bruno Stojić, Slobodan Praljak, Milivoj Petković, Valentin Ćorić, Berislav Pušić, Jadran Topić i dr., koji su napravili međusobni dogovor o provedbi toga cilja. Za uspostavljanje hrvatskog entiteta ne-

dužnosnika Herceg-Bosne i HDZ-a Bosne i Hercegovine, održanog 27.03.1995. u Predsjedničkim dvorima", u: *Stenogrami*..., knj. II, 2005., 438-443

[90] Grupa kojoj su pripadali Jadranko Prlić, Bruno Stojić, Milivoj Petković, Slobodan Praljak, Valentin Ćorić, Berislav Pušić. Osuđeni su na ukupno 111 godina zatvora. Slobodan Praljak je prilikom izricanja presude, uz povike kako on nije ratni zločinac, ispio otrov i preminuo.

ophodno je bilo promijeniti nacionalni sastav stanovništva, što su vlasti HZHB u saradnji sa Republikom Hrvatskom planski i sistematski provodile.[91] U više općina Herceg-Bosne u tom periodu izvršeni su najteži oblici zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, teške povrede Ženevskih konvencija iz 1949. godine te kršenje zakona i običaja ratovanja, uključujući progone na političkoj, rasnoj i vjerskoj osnovi, ubistva, silovanja, deportacije i prisilno premještanje. Postoje pravosnažne presude, ali i niz relevantnih dokumenata koji svjedoče o međunarodnom oružanom sukobu od Hrvatske u Bosni i Hercegovini u periodu od aprila 1993. do marta 1994. godine.[92]

Zaključak

Osnivanje i djelovanje Hrvatske zajednice Herceg-Bosne (HZHB) kasnije Hrvatske republike Herceg-Bosne pokazalo je da je formiran jedan paradržavni sistem, sa vlastitom organizacijom vlasti. Formiran je autonoman carinski sistem u kontroli graničnog područja i prelaza prema Hrvatskoj, poreski, monetarno-finansijski, obrazovni te sistem javnih preduzeće, koji su otrgnuti od Bosne i Hercegovine, a prilagođeni funkciji i organizaciji takvih sistema u Hrvatskoj. U donošenju takvih propisa, ignorisane su uredbe sa zakonskom snagom od legalnih organa vlasti – Predsjedništva i Vlade RBiH, te druge Vladine odluke, propisi i upute ministarstava Republike Bosne i Hercegovine kao i drugih organa. Mijenjanje legalnih i legitimnih organa vlasti u nelegalne i nelegitimne u gradovima HZHB, potpunu podršku, pomoć i instrukcije imalo je od većine hrvatske vladajuće elite u Hrvatskoj i predsjednika Franje Tuđmana. Čelnici HZHB su nelegalnim metodama u „svojim“ općinama formirali paralelne organe vlasti ignorisanjem legalne vlasti. Osim političke vlasti, preuzimali su i vojnu vlast pomoću HVO-a, koji je finansiran i kadrovski popunjavan iz Hrvatske. Rukovodeći vojni kadar velikim dijelom je postavljan iz Hrvatske vojske.

HZHB je osnovana radi razbijanja Bosne i Hercegovine i njenih institucija, kao političkim ciljem, te zauzimanjem državnog teritorija u svrhu uspostavljanja hrvatskog jedinstvenog prostora i teritorijalnog proširenja na Hrvatsku, kao vojnim ciljem. Ustavni sud Bosne i Hercegovine je paradržavu HZHB proglasio nezakonitom i neustavnom. Te pravne akte je čelništvo HZHB potpuno ignori-

[91] ICTY, br. IT-04-74, Den Haag, 29. maj 2013., 8, *Sažetak presude u predmetu Prlić i dr;* ICTY, Predmet IT-04-74, 29. novembar 2017., Den Haag*, Sažetak drugostepene presude Žalbenog vijeća u predmetu Prlić i drugi.*

[92] Ovo pitanje detaljno je razmotreno i dokazano u više sudskih postupaka pred Međunarodnim sudom u Den Haagu i to: predmetima „Lašvanska dolina“ IT-95-14/1 protiv Zlatka Aleksovskog, predmetu Prlić i drugi br. IT-04-74, predmetu Tihomir Blaškić br. IT-95-14-A, predmetu Kordić/Čerkez br. IT-95-14/2-A i dr.

salo i postupalo u skladu sa svojim ciljevima. U ostvarivanju svojih ciljeva vršili su radnje koje su za posljedicu imale različite i najteže oblike zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, među kojima su i elementi genocida.

Izvori i literatura:

Neobjavljeni izvori:
Fondovi korišteni u radu iz:
Arhiva Instituta za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu (AIIZ)
Arhiva Centra za mir i multietničku saradnju Mostar
Arhiva Bosne i Hercegovine
Suda Bosne i Hercegovine
Arhiva Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju (ICTY)
Fondovi Ujedinjenih nacija (UN-a)
Fondovi Međunarodnog komiteta Crvenog križa (MKCK/ICRS)
Privatni dnevnici Ratka Mladića (na bosankom i engleskom jeziku)
Privatni rukopisi i intervjui
Presude ICTY-a
Objavljeni izvori:
Fond za humanitarno pravo, dokumentovanje i pamćenje, „Transkripti sa suđenja Slobodanu Miloševiću, 11. juni 2003., Svedočenje svedoka C-017."
Republički zavod za statistiku, *Statistički bilten*, Sarajevo
Stenogrami o podjeli Bosne, knjiga 1 i 2, priredio Predrag Lucić, Split: Sarajevo: Kultura & Rasvjeta Civitas, 2005.
Ustav Federacije Bosne i Hercegovine sa amandmanima I-XXVI, *Daytonski sporazum*, Hrvatska udruga pravnika u Hercegovačko-neretvanskoj županiji, Mostar, 1999.
„Ustav Republike Hrvatske", *Narodne novine*, *Službeni list Republike Hrvatske*, br. 56, 1990., Zagreb. (br. 00873837)
Statut Hrvatske demokratske zajednice BiH, Sarajevo, 1990.
Mazowiecki izvještaji 1992−1995, Univerzitet u Tuzli i Istraživačko-dokumentacioni centar Sarajevo, Tuzla, 2007.
Štampa:
Oslobođenje, Sarajevo, 1991−2016.
Slobodna Dalmacija, Split, 1992−1994, 2000−2001.
Narodni list HZ Herceg-Bosna, Mostar, 1992−1995.
Večernje novine, Sarajevo, 1992−1995.
Službeni list RBiH, Sarajevo, 1992−1995.

Službeni list Republike Hrvatske, 1991−1995.

Internet:

www.icty.org
www.icrc.org
www.slobodanpraljak.com
www.sense-agency.com
www. http://fzs.ba/
www.justice-report.com
www.hlc.org.yu
www.domovinskirat.tk
www.vecernji.ba/
www.bhrt.ba
www.sudbih.gov.ba
www.warcrimesmap.ba
http://www.aimpress.ch/dyn/pubs/archive/data/199610/61023-003-pubs-sar.htm (07. 06.2018)

Literatura:

Begić, Kasim*: Bosna i Hercegovina od Vancove misije do Daytonskog sporazuma (1991-1996),* Sarajevo: Bosanska knjiga, 1997.

Bobetko, Janko: *Sve moje bitke,* Zagreb: Vlastita naklada, 1996.

Čekić, Smail: *Agresija na RBiH: planiranje, priprema, izvođenje,* Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, 2004.

Čekić, Smail: *Agresija na Bosnu i Hercegovinu i genocid nad Bošnjacima,* Sarajevo: Ljiljan, 1994.

Čulić, Marinko: *Tuđman, anatomija neprosvjećenog apsolutizma*, Split: Feral Tribune, knjiga br. 32, 1999.

Efendić, Hasan: *Ko je branio Bosnu,* Sarajevo: Oko, 1998.

Gutman, Roy: *Svjedok genocida,* Sarajevo: Vijeće Kongresa bošnjačkih intelektualaca, Udruženje Muslimana za antigenocidne aktivnosti i Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, 1995.

Mesić, Stjepan: *Kako je srušena Jugoslavija: politički memoari,* Zagreb: Mislavpress, 2, nadopunjeno izdanje, 1994.

Nobilo, Mario: *Hrvatski feniks: diplomatski procesi iza zatvorenih vrata: 1990−1997,* Zagreb: Globus, 2000.

Prlić, Jadranko: *Prilozi za povijest Hrvatske Republike Herceg-Bosne,* Mostar: Hrvatski dokumentacijski centar Domovinskog rata, Hrvatski memorijalno-dokumentacijski centar Domovinskog rata, Zagreb, 2017.

Ribičić, Ciril: *Geneza jedne zablude,* Ustavopravna analiza formiranja i djelovanja Hrvatske zajednice Herceg-Bosna, Zagreb-Sarajevo: Idrija, 2000.

Karlo, Rotim: *Obrana Herceg-Bosne 1,* Široki Brijeg: Vlastita naklada, 1997.

Karlo, Rotim: *Obrana Herceg-Bosne 2,* Široki Brijeg: Vlastita naklada, 1998.

Šimić, Tomo: *Dokumenti Predsjedništva Bosne i Hercegovine 1991−1994,* National Security and the Future, 2006.

Špegelj, Martin: *Sjećanje vojnika,* Zagreb: Znanje, 2001.

Špegelj, Martin: „Prva faza rata 1990-1992, pripreme JNA za agresiju i hrvatski obrambeni planovi" u: *Rat u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini 1991−1995*, Dušan Bilandžić (et al), uredili Branka Magaš i Ivo Žanić, Zagreb: Naklada Jesenski i Turk: Sarajevo: Dani, 1999.

Tuđman, Miroslav; Bilić, Ivan: *Planovi, sporazumi, izjave o ustavnom ustrojstvu Bosne i Hercegovine 1991.−1995,* Zagreb, 2005.

Vojna enciklopedija, Beograd: Vojnoizdavački zavod:Mladinska knjiga, 1970.

ESTABLISHMENT AND ACTIVITY OF CROATIAN COMMUNITY OF HERCEG-BOSNA (1991−1995)

Zilha Mastalić Košuta

Summary

This paper deals with establishment and activities of Croatian community of Herceg-Bosna in the period from its founding in 1991 in Grude to the signing of the Dayton Peace Agreement and ending the war in Bosnia and Herzegovina in 1995. Analyzing the primary source material and unpublished documents of different provenance so far, we can see a phenomenon from the recent history of Bosnia and Herzegovina. Because of clearer and more complete picture of the reconstruction of this historical phenomenon, in the introductory part of the paper we give a brief notice of events and circumstances immediately before the founding of the Croatian community of Herceg-Bosna. In the first part of the paper, entitled *Establishing the Croatian community of Herceg-Bosna*, we explain the idea, goals and founding of Croatian community of Herceg-Bosna. In the second part − *Formation of the military forces of the Croatian community of Herceg-Bosna*, we follow the key events and stages organized by the Croatian defence council. In the third part − *Action of the Croatian community of Herceg-Bosna*, we try to explain the very essence of Croatian community of Herceg-Bosna and the main basis of its activities in the sovereign and internationally recognized Republic of Bosnia and Herzegovina. In the last part, *ICTY Final Judgments on the Croatian Community of Herceg-Bosna* we give a brief overview of the more important conclusions from the proceedings before the International Court of Justice in The Hague (ICTY). Throughout the whole paper, it is predominantly interwoven and illustrated the role of the Republic of Croatia and its President Franjo Tuđman.

Key words: Croatian Community of Herceg-Bosna, Croatian Republic of Herceg-Bosna, Grude, 1991−1995, Franjo Tuđman, Mate Boban, Zagreb, Croatia Croatian defence council, Croatian army

UDK 342.15 (497.6)

Antinomije etničke teritorijalizacije Bosne i Hercegovine – o nužnosti rekonfiguracije države –

Elmir Sadiković
Fakultet političkih nauka
Univerzitet u Sarajevu

Etnički kriterij nikada u historiji nije bio osnova oblikovanja unutrašnjeg državnog ustrojstva Bosne i Hercegovine. Kroz historiju, stanovništvo Bosne i Hercegovine je razvilo, osim etničkog, i snažan bosanskohercegovački identitet. Unutar Bosne i Hercegovine razvili su se posebni regionalni identiteti, koji su bili zasnovani na historijski oblikovanim, prirodno-geografskim regijama kao što su Hercegovina ili Bosanska krajina. Ti identiteti su bili prepoznatljivi i prihvaćeni u širem geografsko-političkom okruženju Bosne i Hercegovine. Svi mirovni planovi oblikovani tokom agresije na Bosnu i Hercegovinu od 1992. do 1995. godine zasnivali su se na principu etničke teritorijalizacije prostora. Izvedena nasilna etnička teritorijalizacija prostora Bosne i Hercegovine, nastala iz socijalne nužde uspostavljanja mira, je u savremenom političkom i ekonomskom kontekstu teško održiva i zahtijeva promišljanja o novim oblicima teritorijalne organizacije zasnovane na prirodno-geografskim i funkcionalno-razvojnim kriterijima.

Ključne riječi: regije, etnički nacionalizmi, državno uređenje, Bosna i Hercegovina

Protivrječnosti državnog uređenja

U vremenu međunarodnog priznanja kao nezavisne i suverene države 1992. godine Bosna i Hercegovina je bila unitarno uređena Republika sa 109 općina i glavnim gradom Sarajevom sa statusom posebne društveno-političke zajednice. Proces transformacije ustavnog ustrojstva Bosne i Hercegovine počeo je 1994. godine donošenjem Washingtonskog mirovnog sporazuma, koji je preoblikovanjem unutrašnje strukture dijela Republike Bosne i Hercegovine na načelima federalizma imao cilj i iznalaženje cjelovitog mirovnog rješenja za Bosnu i Hercegovinu. Prema zamišljenom konceptu, princip kantonizacije trebao je kasnije biti primijenjen i na prostor cijele Bosne i Hercegovine.

Nasuprot tome, uspostavljanjem Federacije Bosne i Hercegovine otvoren je proces entitetske podjele Bosne i Hercegovine, što je bilo i polazište Mirovnog plana Kontakt-grupe iz 1994. godine. Prema ustavnom uređenju, Bosna i Hercegovina formalno nije federalno uređena država, jer ustavom nije definirana kao savezna država. Međutim, prema obimu nadležnosti entiteta, Bosna i Hercegovina sadrži brojna obilježja federacije. Bitna karakteristika svake federacije jeste i snažna centralna vlada. U Saveznoj Republici Njemačkoj, u slučajevima sukoba između saveznog zakona i zakona federalne jedinice prednost ima savezni zakon, jer centralna vlast ima Ustavom definiranu moć da u federalnim jedinicama provodi svoju volju. Ako uzmemo u obzir strukturne slabosti centralnih državnih institucija i način odlučivanja u Parlamentarnoj skupštini Bosne i Hercegovine (entitetsko glasanje), Bosna i Hercegovina ima i određena obilježja konfederativnog uređenja, odnosno unije dvaju entiteta. S druge strane, ustavna struktura Bosne i Hercegovine i njenih entiteta ukazuje da Bosna i Hercegovina predstavlja prostu visokodecentraliziranu a ne federalnu državu. Prema ustavima entiteta (stav 4. član 1. Ustava Republike Srpske i stav 2. člana 1. Ustava Federacije Bosne i Hercegovine) svi konstitutivni narodi i građani ravnopravno učestvuju u vršenju vlasti. Osim toga, entiteti kao teritorijalne jedinice nemaju zasebnog doma u Parlamentarnoj skupštini Bosne i Hercegovine koji imaju sve federalno uređene države.[1] Iako je jedna od ključnih odrednica federalizma njegova integrativna funkcija, u postdejtonskom političkom razvoju Bosne i Hercegovine prisutna je upravo suprotna tendencija zasnovana na principu „*...autonomije bez integracije.*“[2] Umjesto stalnog procesa institucionalnog dijaloga, kompromisa i saradnje, što je preduvjet funkcionalnosti svih savremenih političkih sistema na političkoj sceni u Bosni i Hercegovini prisutno je stalno sukobljavanje koje vodi podjelama i dezintegraciji. Političko i ustavno ustrojstvo Bosne i Hercegovine i njime uvjetovana struktura političkog pluralizma bitno umanjuje mogućnost demokratskog upravljanja konfliktima, jer ne postoji solidna osnova za razvoj konsensualne političke kulture na kojoj bi političke elite otvorile iskreni dijalog i institucionaliziranu saradnju u rješavanju najvažnijih pitanja identiteta države, njene organizacije, ustavnog i poli-

[1] Ibrahimagić, Omer: *Državno pravni razvitak BiH*. Sarajevo: Vijeće kongresa bošnjačkih intelektualaca, 1998.

[2] Wölk, Jens: „Balansiranje ideje “ujedinjeni u različitosti”: Federalizam i ustavna reforma u Bosni i Hercegovini“, u: Dino Abazović, Stefan Hammer (ur.), *Bosna i Hercegovina petnaest godina nakon Daytona: Političko – pravni aspekti demokratske konsolidacije u postkonfliktnom periodu*, Sarajevo: Fakultet političkih nauka Univerziteta u Sarajevu – Institut za društvena istraživanja, 2010.

tičkog uređenja.[3] Regulativni principi etno-teritorijalne konstitucije Bosne i Hercegovine proizvode supstancijalne antagonizme i bez njihove promjene zapravo je nemoguće prevazići stanje etno-centričnih totalitarizama, koji produciraju antagonističke, izopačeno shvaćene nacionalne interese i onemogućavaju „*...stvaranje modernog građanskog identiteta recepcijom ideje i politike normativnog konsenzusa kao vrijednosti pluralističke demokratije*."[4] Dejtonski mirovni sporazum je, uvažavajući prvenstveno etničke kriterije, podijelio Bosnu i Hercegovinu na dva dijela, kidajući godinama uspostavljane funkcionalne, infrastrukturno-privredne i sve druge odnose između velikih urbanih centara i njihovih zaleđa. Područja su tako podijeljena da pojedini dijelovi jednog entiteta zahvaćaju najdinamičnije jezgro makro-regije na drugoj strani, a u drugom entitetu ostaju dijelovi regije s najnepovoljnijim prostorno-strukturnim i infrastrukturnim sklopovima. Direktne posljedice ove fragmentacije su „*...gubitak prostorno – interakcijskih potencijala i urbanih sadržaja*."[5] Postojeća prostorna podjela Bosne i Hercegovine „*...bitno smanjuje sposobnosti gradova, općina, kantona, entiteta i države da generišu vlastiti razvoj i da imaju konkurentnu sposobnost na širem regionalnom i globalnom tržištu*."[6] Uspostavljanje regionalne strukture nije uslov za članstvo Bosne i Hercegovine u Evropskoj uniji. Međutim, samo regionalne cjeline unutar Bosne i Hercegovine koje su komplementarne regijama u državama članicama Evropske unije imaju perspektivu uspješnog ekonomskog i socijalnog razvoja. Neprirodna i nasilna administrativno-politička podjela prirodno-geografskih i ekonomskih cjelina unutar Bosne i Hercegovine onemogućila je policentričan regionalni razvoj i efikasno upravljanje prostorom kao najznačajnijim resursom. Posljedice takve podjele su i sve veće razlike u razvijenosti regionalnih cjelina unutar Bosne i Hercegovine i unutar njenih dvaju entiteta. Tako, naprimjer, istočni dio entiteta Republika Srpska znatno zaostaje u ekonomskom i socijalnom razvoju u odnosu na zapadni dio, koji je oslonjen na banjalučku regiju (Bosanska krajina) kao historijski oblikovanu regionalnu cjelinu unutar Bosne i Hercegovi-

[3] Komšić, Jovan: *Principi evropskog regionalizma*. Novi Sad: Asocijacija građana jugoistočne Evrope – Philia, 2007.

[4] Zgodić, Esad: *Politike fantazija – O ratu protiv Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, 2005., str. 256.

[5] Tihi, Boris: „Ekonomska cijena postojeće regionalne podjele u BiH", u *Zborniku radova sa međunarodne konferencije: Euroregije i jugoistočna Evropa,* Sarajevo: Odjeljenje društvenih nauka Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Centar za razvoj lokalne i regionalne samouprave Fakulteta političkih nauka u Sarajevu, Ekonomski institut Sarajevo, 2008., str. 15.

[6] Bublin, Mehmed: *Rehabilitacija gradova Bosne i Hercegovine.* Sarajevo: Buybook, 2004., str.101.

ne. Slične razvojne probleme imaju mnogi kantoni i općine unutar entiteta Federacija Bosne i Hercegovine. Velike regionalne razlike u ekonomskoj razvijenosti unutar države mogu dugoročno imati značajne političke posljedice koje se ogledaju u velikim migracijama stanovništva ili napetostima između centra i periferije. I etnički kriteriji je svakako značajan element u procesu regionalizacije određene države, a posebno države s multietničkom strukturom stanovništva kakva je i Bosna i Hercegovina. Međutim, potpuna dominacija etničkog kriterija nad funkcionalno-gravitacionim kriterijima je u savremenom evropskom političkom i tržišnom kontekstu kontraproduktivna i ekonomski neodrživa. Države zapadne Evrope su u procesu regionalizacije uvažavale, u većoj ili manjoj mjeri, ovisno o historijskom i društvenom kontekstu, i etnički kriterij, ali ni u jednoj državi zapadne Evrope etnički kriterij nije bio dominantan kriterij regionalizacije. Svrha i cilj regionalizacije jeste efikasnija državna uprava i stvaranje institucionalnih pretpostavki za što bolje korištenje razvojnih potencijala svih regija i njihov ujednačen razvoj. Negacija ekonomskih i funkcionalnih kriterija onemogućava ekonomski i socijalni razvoj regija, a posljedice snose građani, odnosno stanovništvo tih regija. U postratnom vremenu su se razvili različiti prijedlozi moguće regionalizacije Bosne i Hercegovine, od nevladinih i međunarodnih organizacija, naučnih institucija, vjerskih zajednica do programskih koncepcija političkih stranaka. Predloženi modeli regionalizacije bili su u osnovi različiti i kretali su se od zagovaranja federalizacije Bosne i Hercegovine na principu triju etničkih entiteta, kantonizacije prostora cijele Bosne i Hercegovine prema modelu kantonalne organizacije Federacije Bosne i Hercegovine, do uspostavljanja makroekonomskih regija po uzoru na regije u zemljama zapadne Evrope. Međutim, ni jedan od prijedloga nije ozbiljnije razmatran u civilnom društvu ili u Parlamentarnoj skupštini Bosne i Hercegovine. Pitanje teritorijalnog ustroja svake države je složeno pitanje, čak i u nacionalno homogenim državama. U bosanskohercegovačkom društvenom i političkom kontekstu taj problem je mnogostruko složeniji. Kada se razmatra i utvrđuje teritorijalno ustrojstvo određene države, država se mora promatrati u svom cjelokupnom prostornom obuhvatu. Taj princip je primijenjen u svim zemljama zapadne Evrope koje su od 80-ih godina 20. stoljeća vođene ideološkim ili ekonomskim motivima reformom javne uprave uspostavile regionalni nivo vlasti (Španija, Italija, Francuska i druge). Bilo koji oblik teritorijalnog preustroja određene države moguće je postići samo pod uslovom da postoje odgovarajuće društvene i političke pretpostavke. Društvene pretpostavke podrazumijevaju podršku najšire javnosti, a političke nužno zahtijevaju konsenzus parlamentarnih političkih stranaka, jer se regionalna struktura konačno potvrđuje ustavom države. Programske koncepcije najvećih političkih stranaka unutar Bosne i Hercegovine se u konceptu njenog teritorijalnog uređenja suštinski razlikuju. Stranke

iz entiteta Republika Srpska su jedinstveno opredijeljene za etnitetsku podjelu uspostavljenu Dejtonskim mirovnim sporazumom, a promjenu teritorijalnog preustroja podržavaju samo unutar Federacije Bosne i Hercegovine. Stranke s hrvatskim nacionalnim predznakom zagovaraju promjenu teritorijalnog ustroja Bosne i Hercegovine, ali u osnovi na principu uspostavljanja zasebne teritorijalne jedinice s većinskim hrvatskim stanovništvom. Stranke s većinskim bošnjačkim izbornim tijelom podržavaju promjenu teritorijalnog ustroja Bosne i Hercegovine, ali pod uslovom da obuhvati prostor cijele države, odnosno da se regionalizacija provede na temelju prirodno-geografskih kriterija.

Regionalizacija kao funkcionalni instrument razvoja i supsidijarnog demokratskog uređenja

U globaliziranom svijetu odnose među državama ne obilježava samo nacionalna suverenost već sve više međuovisnost o nadnacionalnim savezima i subnacionalnim elementima. Pitanje suverenosti u budućnosti neće se odnositi samo na suverenost nacija, već i na pitanje odnosa između nadnacionalnih, centralnih i regionalnih vlasti unutar države. Pri tome je nužno imati u vidu i činjenicu da funkcija moderne demokratije nije refeudalizacija političke sfere i potpuno onemoćenje centralnih aparata državne uprave. Kako sa stanovišta legitimnosti i efikasnosti upravljanja ekonomskim, socijalnim i tehnološkim procesima, tako i iz ugla zaštite fundamentalnih ljudskih prava i sloboda, država se u mnogim svojim funkcijama i danas potvrđuje kao najadekvatniji oblik regulacije i upravljanja društvenim procesima. Sve to, u principu, govori da se ključni zadatak savremenog momenta u razvoju demokratskih političkih sistema svodi na uspostavljanje prave ravnoteže između nadležnosti centralne države, s jedne strane, i regionalne i lokalne autonomije, s druge strane.[7] U svim zapadnoevropskim državama nacionalna politika regionalizacije odgovarala je potrebi za identifikacijom za lokalnim ili regionalnim jedinstvom i smanjenjem deficita centralizovanog upravljanja ekonomskim i društvenim procesima. Pri tome treba imati u vidu da se današnji evropski regionalizam manifestira u različitom društveno-historijskom kontekstu u odnosu na njegove pojavne oblike u 18. i 19. stoljeću. Ekonomska globalizacija je uzrokovala krizu nacionalne države i uslovila potrebu prenošenja dijela državnog suvereniteta i mnogih državnih funkcija na druge nivoe vlasti (lokalne, regionalne ili supranacionalne). Nadalje, jedinstveno evropsko tržište, jedinstveni pravni propisi, zajednička moneta

[7] Komšić, Jovan: „Decentralizacija i regionalizacija u programima relevantnih političkih stranaka Srbije“, u zborniku: *Decentralizacija u kontekstu novog Ustava Srbije i EU integracija*, ur. Aleksandar Popov, Novi Sad: Centar za regionalizam, 2008.

i globalna ekonomska kretanja postavljaju pitanje budućnosti homogene forme nacionalne države i traže nove vidove artikulacije ekonomskih i socijalnih problema i interesa. Oni se efikasnije rješavaju na lokalnom ili regionalnom, nego na državnom nivou. Mnogo više nego u vrijeme kada je državni protekcionizam mogao zaštitno djelovati, „*...prostorna je relevantnost privredne politike sada autonomna odgovornost regija*."[8] Kako ističe Snežana Đorđević „*...kontekst novog regionalizma nije više nacionalna država, već kontinentalna, pa i svjetska ekonomija i tržište*."[9] Erik Hobsbaum (Eric Hobsbawm) smatra da će nacije i nacionalne države uskoro postati potrošene historijske kategorije i da nas zbog toga očekuje suprancionalna i infranacionalna budućnost u kojoj će nacije i nacionalizmi imati minornu ulogu.[10] Prema stajalištu Henrija Burgmana, Evropa ne može preživjeti velike izazove budućnosti bez supranacionalne federacije. U isto vrijeme, lokalna i regionalna damokratija, ljudska prava i slobode, samoispunjenje i participacija mogu biti ostvareni samo primjenom načela supsidijarnosti. Jedinstvena Evropa jedino ima šansu ako ljudima u pitanjima obrazovanja, kulture, slobode, socijalne sigurnosti, zapošljavanja i razvoja stvori osjećaj da će im biti teže bez Evropske zajednice. Evropske politike će od građana biti bolje prihvaćene ako su decentralizirane na lokalni i regionalni nivo. U takvom modelu Evrope regije nisu samo administrativno-teritorijalne političke jedinice već *„...temeljni elementi demokratskog i supsidijarnog političkog uređenja*."[11] Promišljanja o budućnosti državnog uređenja Bosne i Hercegovine se ne mogu svesti na posljedice etno-nacionalne fragmentacije njenog prostora. Regionalizacija Bosne i Hercegovine na principima evropskog regionalizma i savremene države jeste svakako ideja koja ima legitimnu osnovu sa stanovišta državno-pravne tradicije uređenja Bosne i Hercegovine.

Bosansko iskustvo regionalizma

U različitim historijskim fazama društvenog i političkog razvoja Bosne i Hercegovine od srednjeg vijeka, preko osmanskog i austro-ugarskog perioda, potom perioda između dva svjetska rata i vremena socijalističkog razvoja (1945–1992), unutar Bosne i Hercegovine su se razvijali regionalni gradski centri i regionalne

[8] Sturm, Ronald: „Regija", u: *Regionalizam kao europski izazov*, ur. Anđelko Milardović, Osijek: Panliber, 1995., str.11.

[9] Đorđević, Snežana: *Renesansa lokalne vlasti*. Beograd: Fakultet političkih nauka, Čigoja Štampa, 2002.,str. 80.

[10] Hobsbawn, Eric: *Nacije i nacionalizam – program, mit, stvarnost*. Zagreb: Novi Liber, 1993.

[11] Böttcher, Winfried: „Four Theses on: Supsidiarity through Regionalism". *Regional Contact,* XIII, No. 14, 1999., str. 26.

cjeline koje su bile zasnovane na prirodno-geografskim, saobraćajnim, društveno-ekonomskim i kulturološkim kriterijima. Na tom osnovu Bosna i Hercegovina je u najvećem dijelu svoje historije imala i regionalnu strukturu vlasti. U vrijeme osmanske uprave Bosna i Hercegovina je imala sedam sandžaka sa sjedištima u Bihaću, Banjoj Luci, Zvorniku, Travniku, Sarajevu, Mostaru i Novom Pazaru. Austro-Ugarska je zadržala zatečenu osmansku teritorijalnu organizaciju vlasti. Prema Ustavu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca iz 1921. godine, Bosna i Hercegovina je unutar svojih historijskih granica podijeljena na šest oblasti: tuzlansku, sarajevsku, mostarsku, travničku, bihaćku i vrbasku. Ova regionalna organizacija Bosne i Hercegovine trajala je do uvođenja „šestojanuarske" diktature 1929. godine. Nakon Drugog svjetskog rata Bosna i Hercegovina je imala najprije sedam okruga do 1949. godine, (Sarajevski, Hercegovački, Travnički, Banjalučki, Bihaćki, Dobojski i Tuzlanski), a potom četiri oblasti: Banjalučku, Sarajevsku, Mostarsku i Tuzlansku. Oblasti su ukinute 1952. godine, a Bosna i Hercegovina je podijeljena na 66 srezova. Broj srezova je 1963. godine smanjen na petnaest. Nakon uvođenja komunalnog sistema 1963. godine Bosna i Hercegovina nije imala regionalnu strukturu vlasti. Postojala je samo regionalna organizacija unutar Privredne komore Bosne i Hercegovine, koja se sastojala od sedam regionalnih privrednih komora: Bihaćka, Banjalučka, Mostarska, Dobojska, Sarajevska, Tuzlanska i Zenička. Sa 109 opština Bosna i Hercegovina je 1992. godine postala nezavisna i suverena država. U vremenu agresije i rata (1992–1995) prvi put u historiji Bosne i Hercegovine dolazi do etničke teritorijalizacije njenog prostora. Etnička teritorijalizacija prostora Bosne i Hercegovine je prvobitno izražena u međunarodnim mirovnim planovima za Bosnu i Hercegovinu (1992−1995), a konačno je potvrđena Dejtonskim mirovnim sporazumom iz 1995. godine. Dejtonskim mirovnim sporazumom unutrašnje teritorijalno ustrojstvo Bosne i Hercegovine je zasnovano dominantno na etničkom kriteriju, a svi drugi relevantni faktori koji se uzimaju u obzir prilikom regionalizacije prostora određene države su zapostavljeni. Time je Bosna i Hercegovina dobila regionalnu strukturu vlasti koja u potpunosti negira historijski proces nastanka i razvoja regija u Bosni i Hercegovini i koja je suprotna evropskom konceptu regije.

Dvodecenijsko iskustvo egzistencije Bosne i Hercegovine na principu etno-teritorijalne federalizacije političke vlasti pokazalo se kao nefunkcionalno. Ustavna reforma koja bi obuhvatila samo regionalizaciju jednog dijela Bosne i Hercegovine, odnosno prostora Federacije Bosne i Hercegovine, ne bi bila ekonomski efikasna i vodila bi daljoj etno-političkoj dezintegraciji Bosne i Hercegovine. Čak i da za polaznu osnovu teritorijalne reorganizacije Federacije Bosne i Hercegovine uzmemo ekonomsku regionalizaciju Privredne komore Bosne i Hercegovine do 1992. godine sa sjedištima u Mostaru, Sarajevu, Bihaću, Zenici

i Tuzli (riječ je o sjedištima privrednih komora koje se danas nalaze na prostoru Federacije) sasvim je izvjesno da bi, prema postojećoj demografskoj strukturi, došlo do nove etničke teritorijalizacije prostora s većinskim bošnjačkim, odnosno s većinskim hrvatskim narodom. Problemi regionalne podjele određenog teritorija su višestruki i složeni. Naučne koncepcije regionalizacije svake zemlje zasnivaju se na istraživanju optimalnog modela regionalizacije u kojem regije postoje kao povezane prirodno-geografske, društvene i ekonomske cjeline. U političkoj i ekonomskoj teoriji postoje različiti modeli i kriteriji regionalizacije. S teorijskog stanovišta pristupi regionalizaciji mogu biti različiti, jer su određeni svrhom i ciljem zbog kojih se regionalizacija provodi. U osnovi oblici regionalizacije se mogu svesti na: „*...prostorno-geografske; demografsko-strukturne; infrastrukturno-saobraćajne; urbano-gravitacione; historijsko-tradicionalne i u rijetkim slučajevima etničko-konfesionalne*."[12] Prema naučnim kriterijima, regija je zaokružena prirodno-geografska, privredna i historijska cjelina koja u kompletnoj svojoj individualnosti može na najbolji način iskoristiti svoje razvojne prednosti. Ta zasebna cjelina se ne može „*...grubim administrativno-upravnim odlukama ili ideološko-političkim pobudama cepati, izdvajati iz svoje celine*."[13] Iskustva drugih evropskih država pokazuju da je regionalizacija najuspješniji model organizacije održivog ekonomskog razvoja, ali pod uslovom da je zasnovana i izvedena na ekonomskim, saobraćajnim i prirodno-geografskim kriterijima. Regionalizacija u zemljama zapadne Evrope je istovremeno primijenjena i kao model za zaštitu prava etničkih zajednica. U nacionalno heterogenim državama zapadne Evrope i etnička struktura stanovništva je imala važnu ulogu u procesu regionalizacije i ustavne organizacije političkog sistema ali nikada nije predstavljala osnovu regionalizacije. Od 50-ih godina 20. stoljeća u radovima brojnih bosanskohercegovačkih autora i istraživačkih institucija razvile su se različite teorijske koncepcije moguće regionalizacije Bosne i Hercegovine. Iako predloženi modeli regionalizacije Bosne i Hercegovine nikada nisu našli praktičnu primjenu u praksi, u smislu političke institucionalizacije regija kao teritorijalnih jedinica s određenim stepenom autonomije, predloženi modeli koji su zasnovani na naučnim kriterijima mogu predstavljati osnovu za uspostavljanje optimalne teritorijalne organizacije vlasti u Bosni i Hercegovini. Prema provedenim naučnim istraživanjima, optimalna ekonomska i politička diferencijacija prostora Bosne i Hercegovine bila bi zasnovana na četiri osnovne makro-regionalne cjeline:

[12] Bašić, M., Vilogorac, E.: *Osnove ekonomije*. Sarajevo: Ekonomski fakultet u Sarajevu, 2008., str. 517.

[13] Vojković, Gordana: *Stanovništvo kao element regionalizacije Srbije*. Beograd: Geografski institut „Jovan Cvijić", 2003., str. 63.

- Makro-regija Bosanska krajina
- Makro-regija Sjeveroistočna Bosna
- Sarajevsko-zenička makro-regija i
- Makro-regija Hercegovina.[14]

Mapa**:** Teritorijalna podjela BiH na makro-ekonomske regije[15]

Ove četiri regije bi bile ekonomski samoodržive, multietničke, zasnovane na historijsko-upravnoj tradiciji Bosne i Hercegovine i primjerene evropskom konceptu regije. Kao zaokružene prostorne cjeline u prirodnom, geografskom, komunikacijskom i ekonomskom smislu bile bi primjerene evropskom konceptu regije, odnosno imale bi sve pretpostavke uspješnog uključivanja u politiku regionalnog razvoja Evropske unije. Odnosi između tri razine vlasti bi bili uređeni na načelu supsidijarnosti. Regije bi dobile opće zakonodavne nadležnosti, dok bi pitanja iz zakonodavne nadležnosti države bila jasno navedena i ograničena. Prednost u obavljanju javnih poslova imaju vlasti koje su bliže građani-

[14] Bošnjević, Ilijas: *Regionalizacija i centri društveno – ekonomskog razvoja Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: Ekonomski institut Univerziteta u Sarajevu, 1969.

[15] Pejanović, M., Osmanković, J.: *Euroregije i Bosna i Hercegovina*, Sarajevo: Centar za razvoj lokalne i regionalne samouprave Fakulteta političkih nauka, 2009., str. 135.

ma. U stvarnosti to znači da regije u zakonodavnim poslovima imaju prednost nad državom, izuzev oblasti koje su u isključivoj nadležnosti države. Sa druge strane, u izvršnim poslovima i poslovima od lokalnog značaja jedinice lokalne samouprave imaju prednost nad regijama. Status grada Sarajeva kao glavnog grada bi se uredio posebnim državnim zakonom. Uspostavljeni institucionalni pluralizam bi podrazumijevao da država, regije i jedinice lokalne samouprave imaju različite upravne funkcije, ali jednak ustavni status. To znači da svaki nivo vlasti može djelovati samo u okviru svojih ustavnih nadležnosti. Prema novom ustavnom uređenju bila bi isključena supremacija državne vlasti i uspostavljena ustavna jednakost svih teritorijalnih jedinica. Ustavom države bi se osigurala institucionalna ravnopravnost svih naroda i građana u vršenju vlasti na lokalnom, regionalnom i državnom nivou. Osim navedenog modela s četiri regije, regionalizaciju prostora Bosne i Hercegovine moguće je uspostaviti i na konceptu više regija. Pri tome se, osim prirodno-geografskog i ekonomskog kriterija, a na temelju rezultata posljednjeg popisa stanovništva, u većoj mjeri kao kriterij regionalizacije može primijeniti i etnički kriterij.

Zaključak

Nakon što Bosna i Hercegovina postane punopravna članica Evropske unije i dio jedinstvenog evropskog tržišta, politički i ekonomski procesi će postepeno mijenjati ukupan društveni i politički ambijent na prostoru cijele države. Ekonomski interesi građana će stvoriti pretpostavke unutrašnje reintegracije Bosne i Hercegovine kroz razvoj intenzivne saradnje na područjima ekonomski komplementarnih i funkcionalno povezanih regionalnih cjelina, ne samo unutar Bosne i Hercegovine već i kroz razvoj prekogranične saradnje sa susjednim državama. Prednost modela regionalno uređene države ogleda se prvenstveno u činjenici da isključuje dvije krajnosti: unitarni centralizam i etnički federalizam koji bi legalizirao nasilnu teritorijalizaciju etniciteta, kao dijametralno suprotne koncepte državnog uređenja. Institucionalno oblikovan regionalizam istovremeno objedinjuje temeljne vrijednosti liberalnog univerzalizma i komunitarnog partikularizma. Istovremeno isključuje nedostatke liberalnog nacionalizma, koji na temelju doktrine univerzalnih svojstava pojedinca ne priznaje kolektivne identitetske različitosti, ali i komunitarnog, kolektivističkog etno-nacionalizma koji negacijom građanskog u polju političkog, reduciranjem identiteta na etničku dimenziju liberalnu demokratiju čini nemogućom. Za radikalnu promjenu ustavnog uređenja Bosne i Hercegovine ne postoje ni političke ni društvene pretpostavke, te stoga alternativu postojećem stanju može predstavljati samo postepena ustavna reforma koja se javlja kao nužnost u procesu integracije Bosne i Hercegovine u Evropsku uniju. Primjena evropskih demokratskih standarda zahtijeva insti-

tucionalizaciju primarnosti individualnih ljudskih prava nasuprot kolektivnim etničkim pravima. Imperativi ekonomske tranzicije u jedinstvenom evropskom tržištu će zahtijevati ekonomski održive oblike teritorijalnog upravljanja i na načelu supsidijarnosti zasnovanu funkcionalnu podjelu nadležnosti između različitih razina teritorijalne organizacije vlasti.

Literatura:

Ibrahimagić, Omer: *Državno pravni razvitak BiH*. Sarajevo: Vijeće kongresa bošnjačkih intelektualaca, 1998.

Wölk, Jens: „Balansiranje ideje "ujedinjeni u različitosti": Federalizam i ustavna reforma u Bosni i Hercegovini, u: Dino Abazović, Stefan Hammer (ur.), *Bosna i Hercegovina petnaest godina nakon Daytona: Političko – pravni aspekti demokratske konsolidacije u postkonfliktnom periodu*, Sarajevo: Fakultet političkih nauka Univerziteta u Sarajevu – Institut za društvena istraživanja, 2010.

Komšić, Jovan: *Principi evropskog regionalizma*. Novi Sad: Asocijacija građana jugoistočne Evrope – Philia, 2007.

Komšić, Jovan: „Decentralizacija i regionalizacija u programima relevantnih političkih stranaka Srbije", u zborniku: *Decentralizacija u kontekstu novog Ustava Srbije i EU integracija,* ur. Aleksandar Popov, Novi Sad: Centar za regionalizam, 2008.

Sturm, Ronald: „Regija", u: *Regionalizam kao europski izazov*, ur. Anđelko Milardović, Osijek: Panliber, 199.

Đorđević, Snežana: *Renesansa lokalne vlasti*. Beograd: Fakultet političkih nauka, Čigoja Štampa, 2002.

Hobsbawn, Eric: *Nacije i nacionalizam – program, mit, stvarnost*. Zagreb: Novi Liber, 1993.

Böttcher, Winfried: „Four Theses on: Supsidiarity through Regionalism". *Regional Contact,* XIII, No. 14, 1999.

Tihi, Boris: „Ekonomska cijena postojeće regionalne podjele u BiH", u: *Zborniku radova sa međunarodne konferencije*: *Euroregije i jugoistočna Evropa*, Sarajevo: Odjeljenje društvenih nauka Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Centar za razvoj lokalne i regionalne samouprave Fakulteta političkih nauka u Sarajevu, Ekonomski institut Sarajevo, 2008.

Bublin, Mehmed: *Rehabilitacija gradova Bosne i Hercegovine.* Sarajevo: Buybook, 2004.

Bašić, M., Vilogorac, E.: *Osnove ekonomije*. Sarajevo: Ekonomski fakultet u Sarajevu, 2008.

Vojković, Gordana: *Stanovništvo kao element regionalizacije Srbije*. Beograd: Geografski institut „Jovan Cvijić“, 2003.

Bošnjević, Ilijas: *Regionalizacija i centri društveno – ekonomskog razvoja Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: Ekonomski institut Univerziteta u Sarajevu, 1969.

Pejanović, M., Osmanković, J.: *Euroregije i Bosna i Hercegovina*, Sarajevo: Centar za razvoj lokalne i regionalne samouprave Fakulteta političkih nauka, 2009.

Zgodić, Esad: *Politike fantazija – O ratu protiv Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, 2005.

ANTINOMIES OF ETHNIC TERRITORIALIZATION OF BOSNIA AND HERZEGOVINA − ON NECESSITY OF RECONFIGURING THE STATE –

Elmir Sadiković

Summary

In history the ethnic criterion has never been the basis for shaping the internal state structure of Bosnia and Herzegovina. Through history, the population of Bosnia and Herzegovina has developed, besides ethnic, a strong Bosnian-Herzegovinian identity. Special regional identities have developed within Bosnia and Herzegovina, based on historically shaped, natural - geographical regions such as Herzegovina or the Bosnian Krajina. These identities were recognizable and accepted in the wider geographical and political environment of Bosnia and Herzegovina. All peace plans formed during the 1992-1995 aggression against Bosnia and Herzegovina were based on the principle of ethnic territorialization of area. Realized violent ethnic territorialization of the territory of Bosnia and Herzegovina, arising out of the social necessity of establishing peace, has been hardly sustainable in the contemporary political and economic context and has required thinking about new forms of territorial organization based on natural − geographical and functional − developmental criteria.

Key words: regions, ethnic nationalisms, state structure, Bosnia and Herzegovina

UDK 323.1 (497.6)

Razaranje Bosne

Jusuf Trbić
BZK "Preporod"
Bijeljina

Bosna i Hercegovina – to je danas razoreno i razjedinjeno društvo, labavi skup triju prokletih avlija, triju provincijalnih, palanačkih teatara apsurda, ispražnjenih od stvarnosti, u kojima se bez prestanka igra predstava haosa, bezakonja, mržnje, straha i vjerske zatucanosti, zarobljenosti uma i primitivnog etnonacionalizma, kao slike bespovratnog bjekstva od svijeta i života. U toj predstavi i glumci i publika odjeveni su u ruho od mitova, laži, prevara, falsifikovanja prošlosti i sadašnjosti, u jednoobrazne kostime poslušnih sljedbenika priprostih etničkih politika, koje nas već tri decenije pretvaraju u horde podanika, u ljude koji žive samo kao dijelovi cjeline. A svako pleme postoji samo zbog toga da bi se razlikovalo od onog drugog, razlike među njima su proglašene svetinjama, a sličnosti bolešću, dok je unutar svakog tora sasvim obrnuto. Čitav bosanski kosmos, koji je hiljadu godina funkcionisao kao jedinstvo različitosti, pretvoren je u seosku pijacu na kojoj se u bescijenje nude jednodimenzionalni identiteti, prefarbana prošlost i lažna sadašnjost, lijepo upakovana mržnja, bajata religijska magla i friški putokazi u mrak. Najtraženija roba su glupost, neznanje i duhovna bijeda, haos i bezakonje, korupcija i kriminal, odanost krdu i vjeri u istog Boga. Podaništvo je postalo uzor vrline, laž je pretvorena u istinu, mrak je dobio boju svjetlosti, i sve je okrenuto naglavačke. Dva agresivna velikodržavna nacionalizma ne odustaju od cijepanja Bosne, Bošnjaci i Bosanci ne znaju da odgovore drugačije nego svojim nacionalizmom, dajući spremno doprinos sopstvenoj propasti. Etno-religijske elite, slijedeći zov krvi i tla, grade, svaka za sebe, svoj narod, svoje pleme, i održavaju i hrane arhitekturu haosa, u kojem se više ne zna ni značenje osnovnih pojmova koji određuju naš cjelokupan društveni život. Etnonacionalitičko razaranje Bosne se nastavlja unedogled, uz puni pristanak većine pripadnika svih triju ethnosa, a konačni rezultat može biti samo jedan: dovršenje anti-bosanskog projekta i podjela države čiji rodni list seže u daleku prošlost. A od toga, kako se čini, nismo daleko.

Ključne riječi: etnonacionalizam, ethnos, demos, nacija, pleme, država

"Pakao, to je odsustvo drugih"
(Denis de Rougemont)

Da li su Bosna i ovaj dio Balkana epicentar zakašnjelih nacionalističkih "prepravki" historije i stvaranja novih nacija-država na etno-religijskom principu, u duhu evropskog konstruisanja modernih nacija, koji je davno završen, ili su u pitanju autohtoni procesi povratka tribalnom, primitivnom, iracionalnom, koji ovaj region udaljavaju od modernosti i savremenog svijeta? Termin *balkanizacija*, koji je u upotrebi skoro čitav vijek, danas je toliko dobio na aktuelnosti, da ga s odbojnošću i strahom izgovaraju i u Africi i u Aziji – niko ne želi da bude žrtva te pošasti. "Balkanizacija je počela s ekonomskog ili političkog stajališta označavati parcelizaciju velikih i održivih političkih jedinica u male i, pretpostavimo, neodržive. Ta je riječ također postala sinonim za povratak plemenskom, nazadnom, primitivnom, barbarskom"[1], kaže Marija Todorova. Tragedija koju je balkanizacija donijela prostoru bivše Jugoslavije teško se može smjestiti u okvire nacionalizma, kao evropske civilizacijske tekovine, koja je "izumila" moderne nacije-države, čak i uz sva iskrivljavanja tog pojma, uključujući i skretanje u mrak nacional-socijalizma u Njemačkoj, i prije bi svoje mjesto našla u domenu *bolesnog* društva**,** koje u svom kapitalnom djelu "Totem i tabu" analizira Sigmund Frojd. Izluđena, mentalno ispražnjena, religijski okupirana, mržnjom i strahom preparirana društva za kratko vrijeme su prešla put od zdravog, otvorenog i uređenog sistema do divljih plemena i prvobitne horde, koja je potpuno izgubila kontakt sa stvarnošću. Beznadežna zaostalost, lažna historija i falsifikovana sadašnjost postali su pokretači balkanskih vozova koji sve brže voze unatrag, u režiji samozvanih etno-religijskih elita koje proizvode, sve brže i sve masovnije, novu društvenu svijest, kao maglu koja zaklanja sve ljudske vidike. Nove države, sadašnje i one zamišljene, veće, koje treba da obuhvate sve (raspoložive) pripadnike etnije, bez obzira na njihove želje i prava država u kojima žive i naroda s kojima dijele sudbinu, samo su sredstvo za ostvarivanje hegemonije nad drugima i za pljačku i "njihovih" i "svojih", i nikada nisu imale nikakvu ozbiljniju ideološku strategiju, osim tribalnog nagona da se unište i eliminišu "oni drugi", da bi nama bilo bolje. Pri tome žrtve (i tuđe i naše) nisu bitne, a prvobitni planovi o novim, velikim državama mijenjaju se, bez problema, u skladu s novim geo-strateškim okolnostima. Budući da balkanski nacionalizmi nemaju nikakvu teorijsku, ideološku ili historijsku podlogu, nove poglavice lako mijenjaju planove i granice obećanih novih etničkih carstava, prilagođavajući se novim okolnostima. Religije u svemu tome imaju važnu ulogu, jer one, prema tradiciji, služe za to da ljude oslobode potrebe za razmišljanjem i preurede njihovu svijest do te mjere da ih pretvore u podanike koji

[1] Todorova, Marija: "Konstrukcija zapadnog diskursa o Balkanu", *Etnol. Tribina*, 19, Zagreb 1996., str. 25.

rado prihvataju svako "čudo", pogotovo ako ih ubijede da je to u njihovu korist. Zbog toga se stanje u ovom dijelu svijeta teško može nazvati nacionalizmom, bar u evropskom smislu te riječi, kaže Vjekoslav Perica. "Prikladniji su nazivi etnocentrizam, tribalizam, primitivizam, provincijalizam, klerikalizam, religijski nacionalizam i najpoznatiji, već etablirani termin balkanizacija. Balkanizacija definitivno nije nacionalizam, ne radi se tu ni o kakvoj promišljenoj strategiji razvoja, ili izgradnji moderne države i demokratskih institucija, nego rušenju svega i ratu sa susjedima. Ako je nacionalizam nastao i koncipiran u Zapadnoj Evropi, i ako su uspješne nacionalne države postavile određene postulate nacionalističke ideologije i nacionalnog razvoja, onda balkanizacija ne može biti nacionalizam. Balkanizacija je negacija nacionalizma, to je raspad, destrukcija i potom rekonstrukcija bez strategije, filozofije i ideologije, bez plana i vizije, tek fantazije, mitovi vjerski i politički, kolektivna samosažaljenja i pretjerani ponos bez pokrića. To je proces koji stvara neodržive države, bez materijalnih i ljudskih resursa za dostizanje bilo kakve ambicioznije uloge u svijetu, problematične nacionalne konstrukcije zapletene u trajni konflikt."[2] Termin antropologa Clifforda Geertza "teatarska država", koja počiva samo na ritualima i praznom govoru, savršeno odgovara prostoru nekadašnje jugoslavenske države.

Nacije u Evropi

Nastanak nacija i priroda nacionalizma u Evropi – to je tema koja je tako iscrpno obrađena u literaturi, da gotovo nikakvih nepoznanica oko toga nema. Ali, balkanski majstori haosa unijeli su u sve, pa i u terminologiju, takvu zbrku, da malo ko danas u Bosni zna šta je šta: šta je nacija, a šta etnija, šta je sekularizam, a šta politička religija, ko je suveren, a ko nije, šta su etničke politike, a šta građansko društvo, jesu li narodi konstitutivni i šta, zapravo, konstituišu, ko su istinski predstavnici naroda, a ko to nije i zašto je aparthejd temeljna odlika društvenih odnosa? A čak ni danas mnogi ne znaju šta u međunarodnom pravu znači izraz *nacionalnost* i koliko nacionalnosti postoji u Bosni.

U izvornom značenju *nacija* (od lat. *natio* – rođenje, rod, pleme, narod) označava zajednicu porijekla, koju karakterišu zajedničke vrijednosti poput identiteta, jezika, religije, teritorije, plemena… na osnovu kojih proizlaze zajedničke političke forme, simboli i rituali. To, u suštini etničko određenje nacije, napušta se u korist države građana već u XVI vijeku, najprije u Engleskoj, nakon odvajanja krune i crkve od autoriteta Pape, zatim u Francuskoj. U Engleskoj je filozof John Stuart Mill (1806-1873) naglašavao volju naroda da bude pod jednom vla-

[2] Perica, Vjekoslav: "Patuljci pojma nemaju ili balkanizacija nije nacionalizam", *Peščanik*, 04.12.2018., str. 17

šću, što se odnosi na volju većine, to jest onih koji žele da se osjećaju kao većina. U skladu s tim on upozorava na novo zlo – tiraniju većine, kao i pitanje kako uspostaviti vezu između individualne nezavisnosti i društvene kontrole. Pojedinac je suveren, pa jedini cilj društvene kontrole može biti odbrana društva, to jest sprečavanje povrede drugih.

Francuska akademija je 1694. godine definisala naciju kao ukupnost svih stanovnika države, koji imaju iste zakone i isti jezik, te time udarila temelj modernom shvatanju tog pojma. Teoretičari razlikuju dva značenja tog pojma u savremenoj evropskoj historiji. Jedan je francusko shvatanje nacije kao države svih njenih građana. Rodonačelnikom tog shvatanja označava se veliki filozof Jean Jacques Rousseau, koji je, kao Makijaveli, Thomas Hobbes i J. Locke, definisao državu kao rezultat društvenog dogovora između vladara i podanika. Na tom tragu je i Max Weber, za koga je država ljudska zajednica koja ostvaruje monopol nad legitimnim fizičkim nasiljem na određenoj teritoriji. Drugi model je njemački model etnogeneze, na temelju učenja Johanna Gottfrieda Herdera. U prvom slučaju najprije je stvorena država, a onda konstituisana nacija, kao ukupnost svih građana, kao državna nacija, a u drugom su se države gradile ujedinjavanjem više zajednica na kulturnim sličnostima, kao kulturne nacije, i taj je model poznat kao njemački. Po tome se razlikuju "državne" od "kulturnih" nacija, kako ih je imenovao njemački historičar Friedrich Meinecke 1907. godine. Tako se, prema francuskoj ili zapadnoj verziji, država temelji na teritorijalnom principu – čine je svi građani, pojedinci, bez obzira na bilo kakve sličnosti ili razlike među njima, dok se prema njemačkom, istočnom modelu, građanin postaje po etničkom pripadništvu, i to je model koji je danas uglavnom napušten. I u jednom i u drugom slučaju nacionalizam je, kao ideologija, bio pokretačka snaga rođenja država i izraz modernih vremena. Novo post-revolucionarno doba, industrijalizacija, opšta pismenost i, napokon, mediji masovnog komuniciranja – to je bio pejsaž novog evropskog i svjetskog doba koje je stvorilo države-nacije, građansko društvo, jednakost ljudi, sekularizam. U međunarodnom pravu danas postoje standardi prema kojima su države subjekti međunarodnih odnosa, a pod nacijom i nacionalnošću smatra se isključivo država i pripadnost građana toj državi. U istočnoevropskim državama, pogotovo u slučaju etnonacionalističkih težnji za stvaranjem sopstvenih država na račun tuđih, često se izjednačava etničko i nacionalno, što u praksi uvijek dovodi do nerješivih problema. U svijetu postoji gotovo 200 država i nekoliko hiljada etničkih skupina koje bi sebi mogle pridavati epitet nacije, u težnji za stvaranjem sopstvene države, što je kod teoretičara stvorilo dileme u vezi s pitanjem ko ima, a ko nema pravo na državu. Balkanska etnonacionalistička oluja pokazala je koliko je važno napuštanje pokušaja etničkog određenja nacije, jer nema naroda čiji svi pripadnici žive samo u jednoj državi,

niti postoji bilo kakvo "pravo" jednih etničkih grupa na neku teritoriju u odnosu na druge. Takva shvatanja počivaju na ideji da su etničke skupine biološki organizmi, stalni i nepromjenljivi, odvojeni od drugih, s jedinstvenom kolektivnom voljom, vezani krvlju i tlom i suprotstavljeni svima, što je dostiglo vrhunac u Trećem Reichu. I dobilo svoju krvavu karikaturalnu verziju na Balkanu.

Temelj modernom evropskom shvatanju nacija udario je čuveni francuski historičar Ernest Renan (1823−1892), koji je, krajem XIX vijeka imao hrabrosti da svojim učenjem o religiji, posebno knjigom "Isusov život" iz 1863. godine, Isusa liši božanske dimenzije, a religiju svede u njene zemaljske okvire. U svom glasovitom predavanju na Sorboni, 11. marta 1882. godine, on ističe da je nacija pojam nov u historiji, jer za nacije nije svijet znao sve do XVIII vijeka. Suština pojma nacije jeste u onome što je ljudima zajedničko, ali je važno i ono što su zaboravili iz sopstvene prošlosti. Nacije nastaju na različite načine, ali u svemu uvijek postoji dubok historijski razlog zbog kojeg se Italija ujedinjavala porazima, a Turska razjedinjavala pobjedama, i zbog kojeg je višejezična Švajcarska jedna nacija, a jezički homogena Toskana nije. Jezik nije mjerilo stvaranja nacija, jer je jača od jezika volja ljudi da žive zajedno, pa postoje države koje govore isti jezik, a nisu nacije, a postoje nacije u kojima se govori više jezika, kao što je Švajcarska. Naciju ne čini rasno jedinstvo, jer nikada nije postojala nijedna čista rasa i svi narodi imaju miješanu krv. Vjera, također, nije temelj za formiranje nacije, jer je to stvar pojedinca, i ne postoje više državne religije. Ni interesi nisu odlučujući, ni geografija. "Nacija je duhovni princip, rezultat vrlo složenih povijesnih zapleta; to je duhovna obitelj, a ne grupa određena oblikom zemlje… Dvije stvari, koje su zapravo jedna, predstavljaju tu dušu ili duhovni princip. Jedna je zajedničko posjedovanje bogatog naslijeđa sjećanja; druga je današnji pristanak, želja za zajedničkim životom, volja da se stalno održava vrijednost naslijeđa, koje je čovjek primio u nepodijeljenom obliku… Nacija je, dakle, solidarnost na višoj razini, a čini je osjećaj žrtve koju je čovjek podnio u prošlosti i one koju namjerava podnijeti u budućnosti. Ona pretpostavlja povijest; no sažeta je u sadašnjosti u jasnoj činjenici pristanka, jasno izražene želje da se nastavi živjeti zajedno. Postojanje nacije jest, oprostite mi na metafori, dnevni plebiscit, kao što je i postojanje pojedinca stalna potvrda života."[3]

Nacionalizam proizvodi naciju, a ne obrnuto, pisao je engleski antropolog Ernest Gellner (1925−1995). I za njega je nacija historijski pojam, koji se profilirao u modernom vremenu kao politički princip stvaranja nacija. U svemu tome etnički princip jeste vezan za nacionalno pitanje, ali nije suštinski bitan. Prema Gellneru je tek moderna industrijalizacija stvorila uslove za nastajanje nacija, i

[3] Renan, Ernest: "Šta je nacija", *Pro tempore-časopis studenata povijesti,* br. IV, Zagreb 2007.

to tako što je stvorila jednu kulturu na čijim se temeljima mogla graditi nacionalna država. Nacije ne postoje stvarno, one proizlaze jedino iz povezivanja politike i kulture u modernom dobu. Povezivanje nacije s procesom modernizacije počela je sociološka škola Karla W. Deutscha (1912−1992), koja je nastanak nacija, također, objašnjavala trendovima modernog industrijskog društva (industrijalizacija, urbanizacija, novi oblici komunikacija i mnogo veća pokretljivost stanovništva, što je donijelo i nove načine integrisanja društva). Kako navodi Dinko Župan u prikazu Gellnerove knjige "Nacije i nacionalizam", sličan pristup imao je i američki historičar Lloyd Kramer, a "uz modernizacijski pristup fenomenu nacionalizma, ovoj trojici autora zajednički je i kolektivistički pristup, jer nacije poimaju kao konstrukte, čime se njihove koncepcije bitno razlikuju od organicističkih teorija nacije. Sam nacionalizam Gellner definira kao načelo koje zahtijeva istovjetnost kulturne i političke zajednice. To je načelo moglo biti ispunjeno tek u industrijskom društvu, jer je ono omogućilo poklapanje kulturnog i političkog elementa.[4] Prema Gellneru, suština nacionalizma je u čvrstoj vezi države i kulture, a kultura se "proizvodi" i reprodukuje pomoću obrazovnog sistema. Država se postavlja ne više kao zastupnik religije, već kulture. Druga važna karakteristika nacionalizma jeste zahtjev za poklapanjem političkih i etničkih granica, što je do danas donijelo mnoštvo nerješivih sporova. Za stvaranje nacije-države nije dovoljna samo kultura, smatra Gellner, nego i volja, ali ti se pojmovi mogu povezati samo u određenom historijskom kontekstu, i samo u tim uslovima mogu proizvesti rezultat.

U konstituisanju nacija, po Gellneru, može se razlikovati nekoliko evropskih vremenskih zona, pošto je historijski proces industrijalizacije tekao neravnomjerno. U prvoj zoni su države-nacije stvorene oko gradskih centara (London, Pariz, Madrid, Lisabon). Kraljevi su stvorili države, najčešće silom, i u njima nametnuli zajednički jezik, kulturu i zakone. U drugoj zoni su stvorene Italija i Njemačka tako što su kulturne elite povezale različita područja s pripadnicima iste etnije, na temelju zajedničke nacionalističke ideologije. U srednjoj i Istočnoj Evropi, koje spadaju u treću i četvrtu zonu, sve je bilo mnogo komplikovanije, jer su brojni narodi živjeli izmiješani u različitim višenacionalnim imperijama, od Austro-Ugarske i Osmanske države, do Sovjetskog Saveza, pa je nacionalno pitanje razrješavano silom, pri čemu je etnička pripadnost često bila ideja-vodilja. To je neminovno vodilo nasilnom prekrajanju granica, masovnim zločinima, etničkom čišćenju i uništavanju i diskriminisanju manjina, što, kako kaže Gellner, nije slučajno, to je upisano u glavne tokove evropske misli, u evropsku "agendu".

[4] Gellner, Ernest: *Nacije i nacionalizam*, Zagreb: Politička kultura, 1998., https/hrcak.srce.hr.

Proizvodnja nacija

Gellnerova shvatanja izvršila su veliki utjecaj. U radovima značajnog teoretičara nacije Erica Hobsbawma prihvata se Gellnerovo određenje nacije kao načela podudaranja političke i kulturne jedinice, kao i stav da nacionalizam prethodi naciji, to jest da proizvodi naciju. "Nacije kao prirodni, bogomdani način klasifikacije ljudi, kao inherentna… politička sudbina, jesu mit; nacionalizam, koji ponekad već postojeće kulture pretvara u nacije, ponekad ih izmišlja i često briše već postojeće kulture: to je stvarno stanje stvari. Ukratko, u analitičke svrhe: nacionalizam prethodi nacijama. Nacije ne stvaraju države i nacionalizme, već upravo obrnuto".[5] Hobsbawm je definisao i "legitimni", odnosno "nelegitimni" nacionalizam: legitimni je onaj koji teži ujedinjavanju društvenih grupa u jednu cjelinu, nelegitimni onaj koji teži podjeli države. Pri tome, suprotno uvjeravanjima današnjih nacionalista, jezik nije "primordijalni temelj nacionalne kulture i izvor nacionalnog duha", već proizvedeni idiom koji je nametnut "odozgo", i "nije važno da li su oni koji ga govore u manjini, dokle god ta manjina ima potrebu političku težinu.[6] U tom je smislu francuski bio prijeko potreban za pojam Francuske, iako ga 1789. 50% Francuza uopće nije govorilo, a samo 12-13% govorilo ga je "ispravno". S druge strane, jedini osnov za italijansko ili albansko ujedinjenje bio je upravo jezik, iako se u obje populacije tim jezikom služila neznatna, ali utjecajna manjina. Izum štamparije odlučujuće je utjecao na značaj "službenog" jezika, jer se time jezik vladajuće grupe, putem obrazovanja i medija, pretvorio u jezik svih građana. Nije odlučujuća ni religija. Plemenska ili lokalna religija može uspostavljati zajedništvo, ali u premalim razmjerama, dok su velike religije po prirodi univerzalne, pa zaobilaze etničke, jezičke, političke i druge razlike. Isto tako, nije važna ni etnička pripadnost, jer ona nema nikakve veze s onim što jeste ključni problem moderne nacije, a to je stvaranje države. "Srodstvo" i "krv" očito su korisni kada treba povezati članove grupe i isključiti strance, pa su stoga ključni za etnički nacionalizam".[7] Ta vrsta nacionalizma lako prerasta u rasizam, jer počiva na razlici "nas" i "njih", nas i onih drugačijih. "A najdjelotvorniji način da se različiti slojevi nemirnih naroda povežu jest da ih se ujedini protiv stranaca", kaže Hobsbawm.[8] Nacionalizam prepravlja historiju da bi sebi obezbijedio opravdanje i izmišlja tradiciju kakve nikad nije bilo, smatra ovaj autor.

Nacija jeste *nadetnička*, ali se u praktičnom djelovanju, kako vidimo na balkanskom primjeru, ona svodi na etničko, s jasnom namjerom da se stvore mono-

[5] Hobsbawm, Eric: *Program, mit i stvarnost*, Zagreb: Novi liber, 1993., str. 11-12.

[6] ibidem str. 67.

[7] ibidem str. 69

[8] ibidem str. 99-100

etničke države nakon raspada evropskih imperija (nekad), odnosno da se ostvari plemenska žudnja za dominacijom jedne etnije nad drugima (danas). "Čistokrvna država, u svojem krajnjem vidu, završava u rasizmu i genocidu", kaže Dušan Sabo." Nacionalna država, zasnovana na etničkoj čistokrvnosti, definiše samu sebe kao nacističku: jedan narod – jedna država (i, ako može, i jedan vođa, koji se obavezno i pojavi)… Narod etničku homogenost postiže svođenjem na sebe samog, ukalupljivanjem u historijske atavizme, dok nacija, objedinjavanjem raznolikih naroda u sebi, nadilazi etničku uskogrudost stvarajući nov i jedinstven identitet: prepoznavanje građanina kao baštinika nadetničkih vrijednosti oslobođenog kolektivnog, sputavajućeg porekla nametnutog prošlošću, u korist slobodnog udruživanja prospektivne inicijative shodno ličnim afinitetima. Okvir države koja to dozvoljava zove se – nacija".[9] Ipak, kako tvrdi Tatjana Sekulić, isticanjem isključivo etničkog faktora u stasanju savremenog nacionalizma, posebno na prostoru Balkana, teško je objasniti događanja na post-jugoslavenskom prostoru. "U tom smislu postaje suštinski važno uspostaviti analitičku razliku između dva osnovna modela nacije – onog političkog, u smislu civilnog/građanskog, te onog kulturnog kojeg određuje upravo etnički faktor, slabo usmjeren ka demokratiji".[10] Takvu analizu, kaže Sekulić, nudi Anthony D. Smith, koji smatra da između nacionalnog i etničkog ne postoji suštinska razlika. Za razliku od anglo-američkog modela nacije, koji počinje uspostavom države u kojoj se građanski i državni patriotizam grade kao neka vrsta zajedničke "civilne religije", u slučaju "orijentalnog etnicizma", kako ga naziva Smith, "država se konstituiše *a posteriori* u odnosu na naciju. Politički i pravni faktori nemaju ovdje presudni značaj, a njihovo mjesto zauzimaju narodski i etnički koncepti… U slučaju etnonacionalističkih pokreta u bivšoj Jugoslaviji političke i nacionalne elite su eksplicitno izrazile zahtjev za podudarnošću principa etničke solidarnosti i političkog državljanstva, nastojeći da, putem više ili manje nasilnih strategija, transformišu u "građane drugog reda" ne samo etničke manjine, već i političke protivnike, ateiste, žene.[11] Nacionalna identifikacija, kaže Smith, jeste proces odvajanja i razlikovanja od drugih. Kolektivne identitete na čini samo ono što je unutar tog kolektiviteta, već i ono što je izvan njih. U nastanku nacija on razlikuje dva modela: zapadni, građanski i nezapadni, etnički. Zapadni je određen teritorijalnom pripadnošću, a nacija se shvata kao politička zajednica u kojoj se pojedinac identifikuje sa zajedničkim zakonima i institucijama, dok se kod istočnog modela nacija shvata kao zajednica rođenja, koja se temelji na kulturi, jeziku

[9] Sabo, Dušan: *Braćo Srbi, šta vam bre bi?,* Sarajevo: TDK Šahinpašić, 2014., str. 35, 47-48.

[10] Sekulić, Tatjana: *Od razorenog ka otvorenom društvu*, Sarajevo: Rabic, 2014., str. 42.

[11] ibid. 45-47.

i običajima. U prvom slučaju u pitanju su višedimenzionalni, višepripadni identiteti i pojedinac kao temelj suvereniteta, u drugom jednodimenzionalni etnički identitet zasnovan na mitovima, sjećanjima, tradicijama, simbolima. U knjizi "Nacionalni identitet"[12] Smith nabraja simboličko-kulturne atribucije etničkog identiteta: 1. kolektivno ime, 2. mit o zajedničkim precima, 3. zajednička historijska sjećanja, 4. jedan ili više diferencirajućih elemenata zajedničke kulture, 5. povezanost s određenom domovinom i 6. osjećanje solidarnosti kod značajnih dijelova populacije. Centralni je mit o zajedničkom porijeklu, zajedničkoj kulturi i sudbini, pri čemu mitovi, a ne činjenice predstavljaju temelj etničke identifikacije, koja se uspostavlja na razlikovanju od "drugog", po modelu "mi" i "oni".

Poznat je i često citiran irski politolog Benedict Anderson. U knjizi "Nacija – zamišljena zajednica" iz 1983. godine on je iznio koncept nacije kao zamišljene zajednice, čiji se pripadnici ne poznaju međusobno, pa su prinuđeni "zamišljati" zajedništvo koje produkuju kulturne i političke elite, u težnji da stvore zajednicu veću od one koja trenutno postoji. Put takvim zajednicama otvorilo je Prosvjetiteljstvo, koje je dokinulo ideju o veličini i nepromjenljivosti božanskog uređenja svijeta i vječite hijerarhije u društvu, na čijem čelu je od Boga postavljeni kralj. To moderno doba bilo je moguće tek nakon izuma štampanja knjiga, jer su knjige mogle ljudima približiti anonimnu zajednicu i omogućiti im da je "zamišljaju".

Mađarski historičar Istvan Bibo ukazao je još 1946. godine na "jezički" nacionalizam na prostoru nekadašnje Austro-Ugarske, gdje su se etničke skupine u sastavu carstva razlikovale najprije po jeziku. Zbog toga se etnički identitet zasnivao uglavnom na jeziku, a zbog mješavine stanovništva u novim državama su se, nakon propasti velikih imperija, rijetko podudarale historijske i političke granice, što je stvorilo dugotrajnu nestabilnost. "U tom kontekstu se", kaže Tatjana Sekulić, "formiranje nacionalne svijesti zbivalo na osnovu 'egzistencijalnog straha za zajednicu', koji nije uvijek bio realan… Posebno je u genezi srpskog nacionalizma, ali i drugih etnonacionalizama, moguće susresti instrumentalizaciju onog egzistencijalnog straha za vlastitu zajednicu, i to u metodama kojima su se političke etnonacionalističke elite, kao i nacionalna inteligencija, služile da bi isprovocirale homogenizaciju masa i šovinističku euforiju."[13]

Šta se događa kada nacionalističke elite postave kao vrhunski metod izjednačavanje političkih i kulturnih granica, a kao cilj podudaranje država sa (zamišljenim) nacijama, shvaćenih kao etnije – to pokazuje primjer balkanskih etnonacionalizama, pogotovo u Bosni, što u svojoj utjecajnoj knjizi "Etnonacionalizam u Evropi- Svjetionik Sarajevo" analizira švajcarski historičar Urs Altermatt. Naci-

[12] Smith, Anthony D.: *Nacionalni idenitet*, Beograd: Biblioteka XX vek, 1998.

[13] Sekulić, Tatjana: ibidem str. 49-50.

onalna država jeste "najuspješniji izum evropske povijesti u posljednjih dvjesto godina", kaže on[14], ali nad kontinentom se nadvio bauk etniziranja politike i društva, što je, kako je govorio Hobsbawm, zapravo povratak barbarstva. Jer, etnonacionalizmi počivaju na razlikama i fantazmima o pravu jednih da eliminišu druge, u ime izmišljene historije. Na Balkanu je proizvodnja razlika bila prvi zadatak etnonacionalističkih elita, a religija glavni faktor socijalne diferencijacije, pošto historija, kultura i jezik nisu davali dovoljno razloga za to. Tako je religija postala političko sredstvo, a religijska mržnja najvažniji model odnosa među narodima, pri čemu je narod shvaćen isključivo kao *ethnos*. U Evropi politički pojam *demosa* označava sve građane jedne države, kao nosioce suverentiteta. "Tamo gdje se izjednačavaju riječi *demos* i *ethnos* to vodi ka prisilnoj asimilaciji i potčinjavanju ili ka protjerivanju i genocidu. Ako je političko državljanstvo vezano za etničke, kulturne ili religiozne pretpostavke, pojedini dijelovi čitavog društva neizbježno se diskriminiraju"[15] U slučaju Bosne očito je da su velike sile kupile geopolitički mir, pristajući na etničku podjelu, koja, zapravo, predstavlja kancer evropskog identiteta, jer su etnonacionalističko ludilo i slavljenje razlika jedan od glavnih uzročnika katastrofa XX vijeka. Etnonacionalizam se temelji na ideji da su etnija i nacija jedno isto i da predstavljaju zajednice rođenja, krvi i tla, među kojima može važiti samo pravilo hegemonije jednih nad drugima, što je suprotno svim evropskim vrijednostima. "Politički identitet Evrope izbora zasniva se na priznanju zajedničke političke kulture, a ne na sjećanju za zajedničku kulturalnu prošlost", kaže Altermatt[16]. On naglašava da je nacija identična s državljanstvom, međunarodni svjetski poredak bazira se na građanskom društvu, ljudskim pravima i mnogostrukim identitetima ljudi i podijeljen je na države, a ne na narode. I na kraju knjige upozorava da je balkansko "brutalno radikaliziranje etnonacionalnog projekta" opasnost koja se širi. Jer, "Sarajevo je svuda"[17].

Božanski ethnos

Uz druge savremene teoretičare nacije, Ernest Gellner, Eric Hobsbawm i Benedict Anderson, svaki na svoj način, izmijenili su tradicionalno shvatanje porijekla nacija i pojavu nacija vezali za savremeno industrijsko doba, razvoj industrije i pismenosti. U skladu s učenjem o nastanku, slijedilo je i ono o nestanku nacija, što se, dakako, pokazalo promašenim predviđanjima, kao u slučaju Hobsbawma i njegove tvrdnje (u prvom uzdanju knjige "Nacije i nacionalizam")

[14] Altermatt, Urs: *Etnonacionalizam u Evropi: svjetionik Sarajevo*. Sarajevo: IK Jež, 1997., str. 12.

[15] ibidem str. 156.

[16] ibid. str. 156.

[17] ibid. str. 167.

da je Jugoslavija izašla iz "sive zone" razarajućeg nacionalizma i da je sad "na sigurnom putu".

Ali, u bogatom spektru teorija nacije opozicija modernističkoj poziciji nikad nije ni nestala. Kao što smo već rekli, jedan od Gellnerovih učenika, Anthony D. Smith, smatra se začetnikom „etnosimboličkog" smjera koji u proučavanju predmodernih nacija polazi od njihovih „etničkih korijena", naglašavajući presudnu ulogu tradicije (simbola i mitova). "Kojem god smjeru pripadali, zacijelo će malo autora budućih istraživanja u potpunosti odbaciti postojanje *nekog od oblika* „zamišljene zajednice" („nacije") u predmoderno doba. No, pritom će – s novom osjetljivošću – morati postaviti pitanje do koje su „društvene dubine" takve zajednice sezale. Naime, kao što je nedavno uočeno, ključni prijepori nastaju o pitanju kad nacija prvi put postaje ključan *politički* čimbenik. Lomeći koplja u vezi s tim pitanjem s vremenom su se oblikovala dva tabora – jasno određena skupina modernista koji smatraju političku naciju pojavom povezanom isključivo s modernim društvima, s jedne strane, te istraživača predmodernog doba koji smatraju da je nacija bila politički čimbenik i znatno prije toga".[18]

Jurgen Habermas je naciju karakterisao kao konstrukt moderne, kao politički projekt države ravnopravnih građana, bez obzira na njihove etničke, kulturne, religijske i druge razlike. "Nacija građana ne izvodi svoj identitet iz zajedničkih etničkih i kulturnih svojstava, već iz *praxisa* građana koji aktivno vrše svoja građanska prava… Nasledna nacionalnost ustupa mesto stečenom nacionalizmu kao proizvodu vlastitog svesnog stremljenja… Demokratsko pravo na samoodređenje uključuje, naravno, pravo na zaštitu vlastite političke kulture, koja uključuje konkretni kontekst građanskih prava, ali ona ne implicira zaštitu privilegovane kulturne životne forme. Jedino unutar okvira demokratskog pravnog sistema mogu različiti načini života koegzistirati kao jednaki".[19] Habermas definiše i pojam "ustavnog patriotizma", umjesto privrženosti plemenu, etniji ili zajednici kulture. Moderna građanska država smatra kulturu, religiju i etničku pripadnost privatnom sferom, jer počiva na državno-teritorijalnom određenju nacije kao skupa svih građana, dok etnonacionalizam u prvi plan stavlja kolektivitete kao političke cjeline, što uvijek implicira stvaranje monoetničke države, a to se može postići jedino razgradnjom postojeće države, na štetu drugih. To znači da je projekt postojanja različitih etno-kulturnih cjelina u okviru jedne države nemoguć, jer svaka od tih grupa zahtijeva prostor samo za sebe, pa se, kao u Bosni, to može smatrati provizornim i privremenim su-životom međusob-

[18] Vedriš, Trpimir: „Povratak nacije", *Vijenac*, 599, Zagreb, 2017.

[19] Habermas, Jurgen: "Građanstvo i nacionalni identitet", u zborniku *Nacija, kultura i građanstvo*, Beograd: Službeni list SRJ, 2002., str. 36, 37, 44-45.

no suprotstavljenih etno-kulturalnih projekata. Pitanje: kako pomiriti pluralitet kultura u jednoj državnoj zajednici praktično je riješila liberalna koncepcija građanskog društva, u kojoj građanin, pojedinac, kao nosilac suverentiteta, omogućava visok stepen univerzalizacije i prevazilaženja nacionalnih okvira. Kanadski teoretičar Will Kymlicka iznosi koncepciju kulturnog pluralizma koji u jednoj liberalno-demokratskoj zajednici omogućava pojedincima izbor i proširivanje njihovih indivudalnih prava, iz čega isključuje rigidne, neliberalizovane kulture koje ograničavaju ili suspenduju pojedinačna prava. Tome treba dodati i stav o kojem među teoretičarima nema spora: da se kulture ne smiju posmatrati kao cjeloviti, zaokruženi i dovršeni entiteti, već kao fluidne, promjenljive i prožimajuće cjeline, što znači da bi zatvorene mono-kulturne države bile nonsens u današnjem mozaiku demokratskog svijeta, jer bi bile nespojive sa idejom građanskog društva i države-nacije. A etnički nacionalizam zahtijeva upravo takvu državu.

U svakom slučaju, opšti je stav da je nacionalizam nastao kao progresivna, liberalna ideja, na bazi prosvjetiteljstva i rušenja feudalnih okova društva, da je dobrim dijelom imao tu funkciju i u slučaju raspada multietničkih imperija, ali da se danas pretvorio u sredstvo *zgušnjavanja nacionalnih identiteta* (Adrian Hastings), u praksu raspada, razlikovanja i sukoba, koja bez ustručavanja lijepi na sebe bilo koju ideju i bilo kakva sredstva. Nacionalizam je promiskuitetan, kako kaže zagrebački politolog Dražen Barbarić. "Što nacionalizam govori o socijalnoj pravednosti, o političkom sustavu, o različitim institucionalnim aranžmanima? Apsolutno ništa. Zbog toga je promiskuitetan. On vrlo jednostavno na svoj kostur nalijepi meso drugih ideologija, lijepi ideje iz drugih ideoloških korpusa. S druge strane, nacionalizam je vrlo lukav jer može poslužiti kao okvir materijaliziranja bilo koje druge konvencionalne klasične ideologije. U određenom trenutku može se pokazati u punini prosvjetiteljske civilizacije, ali može se i okrenuti i postati snažna reakcionarna šovinistička nacionalna zajednica"[20]

Zbog toga je naglašeno nastojanje modernih koncepcija nacije da se jasno razdvoje političko i kulturno, kao javna i privatna sfera. Kultura u najširem smislu, koja u sebe uključuje porijeklo, krvne veze, religiju, mitove, običaje, jezik i način života, mora se depolitizirati po principu jednakih prava za sve ljude, a ne na temelju "podjele" prava po etničkoj, religijskoj ili bilo kojoj drugoj osnovi. Jednakost ljudi omogućava postojanje univerzalnih pravila, koja ne zavise ni od kakvih pojedinačnih elemenata. Pripadnik zajednice može biti što god želi i može mijenjati ili isticati bilo koji od svojih pojedinačnih identiteta, a da to ni malo ne utječe na njegov javni identitet ili pripadnost naciji. Jer, temelj svakog pravila jeste pojedinac i iz njegovih prava izvode se prava bilo koje grupe ili

[20] Barbarić, Dražen:" O naciji i nacionalizmu", *Treći.ba*, Studentski portal Filozofskog fakulteta.

cijele zajednice. To negira težnje za obogotvorenjem države, jer ljudska prava ne proizlaze iz državne zajednice, već, obrnuto, i građanin-pojedinac ne postoji radi države, već država postoji radi građanina. Ili, kako je govorio Kierkegaard: čovjek je uvijek veći od države. "Da bi se država uspostavila kao instanca čija je bit ustav kao formalno-pravna struktura, kulturno-etnički element se mora depolitizovati, tj. posmatrati kao nešto što spada u sferu privatnog; jer se tek tada pojedinci mogu tretirati kao nosioci jednakih političkih prava nezavisno od etničko-kulturne pripadnosti… Iz ove perspektive gledano, između nacije (kao eminentno modernog pojma) i moderne države kao instance neutralne u odnosu na kulturno-etničko, može se staviti znak jednakosti".[21]

Nacija protiv čovjeka

Ove liberalno-demokratske ideje, danas preovlađujuće u zapadnom diskursu, pokušavaju se osporiti od etnonacionalističkih elita, koje žele dokazati da je za postojanje (i stvaranje) neke države najvažniji etno-kulturni identitet i da je nacija prirodna, Bogom data zajednica istosti, homogena i nepromjenljiva, za čije postojanje je bitna razlika u odnosu na druge. Krajnje ishodište takvih shvatanja je radikalni antiindividualizam, negiranje univerzalnog i etno-kulturni rasizam koji briše sve postulate jednakih prava i sloboda, građanske države i modernosti i ultimativno zahtijeva monoetničko zatvaranje u sebe, redukovanje identiteta i pretvaranje zajednice porijekla u monokulturni politički projekt. Građanskom društvu i državno-teritorijalnom pojmu nacije tu nema mjesta. Riječ je, reklo bi se, o civilizacijskoj regresiji, jer etnonacionalizam mora drastično da prekraja stvarnost da bi ostvario ciljeve, s obzirom na to da u svijetu, a u Evropi pogotovo, ni danas, nakon svih bura u posljednja dva vijeka, ne postoje etnički i kulturno "čista" društva, pa stvaranje monokulturnih država nužno zahtijeva uklanjanje drugačijih, otimanje tuđih teritorija, pridavanje sebi onih prava koja se ne dozvoljavaju drugima, zahtijeva zločin, etničko čišćenje, genocid.

Filip David je pisao: "Nacionalizam kao ideologija predstavlja sublimirani oblik ljudske destruktivnosti. Nacionalistička ekonomija je ekonomija kraha nauke i tržišta, nacionalistička kultura je u svemu retrogradna, neproduktivna i sterilna, a nacionalistička država se preobražava u mehanizam organizovanog razaranja svega što je drugačije. Taj je mehanizam tako programiran da, dokrajčivši sve drugo i drugačije, na kraju presuđuje i sebi".[22] U antibosanskim naracijama namjerno su izjednačeni pojmovi nacije i etnije, odnosno nacije i etničke, jezičke i religijske zajednice, kao da su to sinonimi, pa ispada da sve druge države imaju

[21] Divjak, Slobodan: *Zbornik Nacija, kultura i građanstvo,* Beograd, 2002., str. 10.

[22] David, Filip: *Jesmo li čudovišta*, Sarajevo: Bosanska knjiga, 1997., str. 128-129

samo jednu naciju i samo jednu nacionalnost, samo je Bosna svjetski specifikum. Jer, u etnonacionalističkoj vizuri svaka etno-religijska ili kulturno-tradicijska grupa predstavlja zasebnu naciju, a državu čini mehanički zbir tih zajednica, učvršćen dodatno masovnom proizvodnjom razlika, plemenskog duha i vladavinom političke religije, kojoj etnonacionalizam "pokriva" sve druge sakralne obaveze. A svakoj naciji, kao što se zna, neophodna je zasebna država. Sve to stvara nerješivi Gordijev čvor, koji Bosnu stalno gura na ivicu provalije.

"Jer, za razliku od drugih zemalja koje uključuju raznovrsne (i višestruke!) etničke, jezičke, religijske i/ili kulturno-tradicijske identitete, u ovako definiranom bosanskohercegovačkom društvu ne može se ni zamisliti da zajednica koju nazivamo 'nacijom' ne mora nužno imati homogenu etničku, jezičku, religijsku i/ili kulturno-tradicijsku strukturu da bi uopće bila nacijom; ne može se ni zamisliti da zajednica koju nazivamo 'nacijom' ne mora imati svoje jedinstveno i potpuno zasebno etničko porijeklo, svoj zasebni jezik, svoju zasebnu religiju i/ili svoj zasebni kulturno-tradicijski background; ne može se ni zamisliti da naciju tvore građani a ne suplemenici; ne može se stoga ni zamisliti da 'građanski koncept društva' nije u suprotnosti sa 'nacionalnim konceptom društva' nego da ta 'dva međusobno suprotstavljena koncepta' (suprotstavljena jedino u Bosni i Hercegovini!) zapravo čine jedan jedinstveni koncept – i jedini koncept na kojem se zasniva moderno društvo. Zbog toga samozvani 'lideri' grupa koje se u BiH nazivaju 'nacijama' sebi postavljaju imperativ da po svaku cijenu proizvode mitove o njihovom zasebnom etničkom porijeklu (iako brojne historijske i etnografske činjenice to jasno demantiraju), da s mukom stvaraju svoje zasebne varijante jezika (koji je lingvistika odavno prepoznala kao jedinstven i svima zajednički), da svoje religijske i kulturno-tradicijske identitete (također uprkos brojnim historijskim i etnografskim činjenicama) na silu povezuju s izvan-bosanskim 'nacijama-maticama', da svoje 'nacije' pokušavaju uzdići do pozicije suverenih jedinica unutar inter-nacionalnog sistema, itd."[23] Činjenica da su "igru" razaranja Bosne u tro-plemenskoj koreografiji i ritmu institucionalizacije zla prihvatili i oni koji bi se morali zalagati za državu koja odgovara današnjem vremenu, jer je to uslov njihovog opstanka, govori da smo, kao društvo, ispali iz okvira normalnog svijeta i pravila koja važe u međunarodnim odnosima.

U etnonacionalizmu i etnokratiji nema pomirljivosti, nema elastičnosti prema drugima i drugačijima. Oni hoće svoju etnički čistu državu, što veću, koja počiva na izmišljenoj historiji, na mitovima i proizvodnji neprijatelja. "Etnokratski proizvedena *etnodržava* tako postaje pseudodržavna zajednica krvi i zla, postaje ona homogenizirana zajednica *produkcije smrti ubijanjem Drugog,* a etnonacija jest *zajednica užitka* u histeričnom razaranju, to je sada zajednica svekoliko

[23] Hadžidedić, Zlatko: "Stvarnost političkog bosanstva", *depo.ba* april 2011.

pokvarenosti i moralne nesvjestice, ona je, zapravo, stvarnost zajedničkih, i to masovno učinjenih, zločina i zločinaca, te solidarnosti s njihovim akterima. Ona – *separatistička, ratnička i zločinačka etnokratija,* a o njoj je ovdje riječ – ulazi u te ratove opijena *mitom o etnodržavi* i njenim *mitski* zamišljenim etničkim granicama: u tim *zamislima* to su granice koje se neprestano šire uz nemilosrdno *etničko čišćenje* koje nije u stvarnosti ništa drugo do *zločin genocida".*[24]

Ethnos protiv demosa

U namjerno stvorenom semantičkom haosu ističe se i činjenica da se u južnoslavenskim jezicima (ili policentričnom jeziku s više varijanti) *ethnos* i *demos* prevode jednom istom riječju: narod. Ali, dok ethnos predstavlja kolektivni identitet, zajednicu rođenja i krvi, demos je ukupnost građana države-nacije, temeljene na teritorijalnom principu i pojedincu kao nosiocu suvereniteta. Drugim riječima: demosu pripadamo pojedinačno, dok nas ethnos definiše isključivo kao kolektivitet, masu, pleme, zajednicu istovrsnih, koji postoje samo kao pripadnici grupe. Treba li reći da se kod nas namjerno zaboravlja sintagma *politički narod,* koja se odnosi na sve građane države, dakle na demos? Sam pojam etniciteta (*ethnicity)* u političkim raspravama pojavljuje se relativno skoro i postao je aktuelan tek u šezdesetim godinama prošlog vijeka. Prema mišljenju Ursa Altermatta, kao i u slučaju pojma *nacija,* i ovdje se mogu naći dva tumačenja. Prvo, koje pripada *primordijalistima* (analogno teorijama o nacijama) smatra da je ethnos prirodna stvar, određena rođenjem i definisana kulturom (Clifford Geertz), a drugi (*konstruktivisti*) da se radi o modernom uobličavanju kulturnih razlika i njihovom prilagođavanju političkim težnjama, o nečemu što se prepoznaje tek u odnosu prema drugima. Važnu ulogu u konstruisanju ethnosa, smatra Anthony Smith, između ostalog, ima i mit o zajedničkom pretku, kao i zajednički model historijskog pamćenja. U svakom slučaju, pripadnici ethnosa imaju posebne kulturne, religijske, jezičke i običajne veze, a njihova zajednica mora se posmatrati kao dinamična i često vještački konstruisana grupa, "proizvedena" radi zadovoljenja određenih političkih ciljeva. Kao i u slučaju nacije, u stvaranju ethnosa nisu dovoljni samo kultura, jezik ili religija, mada su često prenaglašeni (kao u slučaju post-jugoslavenskih plemena), neophodan je i sistem simbola i masovna produkcija razlika, predanja o mučeničkoj prošlosti i kolektivnoj žrtvi, kao i spremnost da se "zaboravi" sve što remeti jedinstvo kolektiva i etničku politiku. Cilj je jasno proklamovan: stvaranje države za sve pripadnike jednog ethnosa i, praktično, samo za njih. Ali, poklapanje etničkih i državnih granica, i to u Evropi nacija, danas je put u tragediju. Pokazao je to i raspad jugoslavenske države, koji je pokrenut pod plaštom borbe protiv komunističkog jednoumlja i

[24] Zgodić, Esad: *Multiverzum vlasti,* Sarajevo: FPN Univerziteta, 2009. , str. 144/145.

kolektivizma. Rezultat je nekoliko slabašnih, neuređenih, propalih teatar-država u kojima je stupanj jednoumlja i kolektivizma daleko nadmašio jugoslavenski. Rezultat je vladavina primitivnog etno-religijskog, plemenskog totalitarizma, daleko od svake racionalnosti, daleko od modernog, daleko od razuma. Sve je to plaćeno strašnim patnjama, bjesomučnim ubijanjem, rušenjem, progonima i opštom dehumanizacijom, da bi bila stvorena nova slika etničkih karti, kako su ih zamislile provincijalne imperijalističke politike. Da bi se to postiglo, razoreno je duhovno tkivo društava, pogotovo u Bosni, hiljadugodišnje postojanje njenog bića u jedinstvu različitosti, njena jedinstvena kulturna i etička suština, njena međuetnička i međureligijska tolerancija, smisao njenog postojanja. Etno-religijske oligarhije pretvorile su permanentnu krizu u model vladanja, a produkovanje razlika, plemenske svijesti i straha jednih od drugih u sigurna oruđa svoje dugotrajne vladavine. I to, kako kaže Ivan Lovrenović, postaje životni modus. "Ali, još gore od toga jest gotovo sigurno predviđanje da će ovakvo stanje biti produljeno u svakom narednom izbornom ciklusu, jer je očuvanje *statusa quo* i odgađanje kvalitativnih promjena zapravo osnovni motiv i način održanja na vlasti postojećih partija, lidera i političko-interesnih oligarhija, jednako umreženih u korupcijski sustav cijele jedne "nove klase", potpuno neovisno o razlikama u njihovim proklamiranim političkim i ideološkim ciljevima i orijentacijama".[25] Treba reći da razlike u proklamovanim ciljevima nemaju mnogo veze s racionalnim promišljanjem stvarnosti, vizijom, planiranjem budućnosti ili mogućnostima približavanja Evropi. Iz vizure tri bosanska etnonacionalizma radi se samo o vladanju, o moći i privilegijama, što se mora zadržati po bilo koju cijenu, i političkom programu na bazi zakona brojeva – srpski i hrvatski su separatistički, jer su i jedni i drugi manjina na nivou države, bošnjački je integralistički i ima za cilj cijelu državu, imajući u vidu etničku većinu, ali isti su u tome što svaki od njih zamišlja političku zajednicu kao monoetničku, na "svojoj" teritoriji, manjoj ili većoj, i što niko od njih, čak ni oni koji se odazivaju na sintagmu "bošnjački blok", ne čine ništa u pravcu evropske, građanske, sekularne i demokratske zajednice. Sve tri strane istrajne su u ideji da je ethnos izvor svih prava i da pojedinci ne postoje izvan kolektiva, nekadašnji građani su pretvoreni u podanike, koji ne pokazuju želju da to stanje promijene. Pošto se ni međunarodna zajednica ne protivi etno-politikama, jer ne može u Bosni naći partnera za drugačije djelovanje, čini se da je stanje bezizlazno i da ovakva Bosna nema budućnosti.

Na Balkanu pojedinci postoje samo kao pripadnici plemena, čiji su međusobni odnosi betonirani i traju, navodno, od praiskona do danas, u dominantnoj slici nepromjenjive historije i subjektivnosti etnije. "Naličje tog brisanja pojedinca je-

[25] Lovrenović, Ivan: "21 teza o Bosni i Hercegovini", *www.ivanlovrenovic.com*, 19.02.2019.

ste odsustvo lične odgovornosti: izvršioci vjeruju da ne djeluju u vlastito ime već da samo brane, kao njegovi dijelovi, ugrožene interese jednog organizma koji je pravi subjekt i čije se preživljavanje smatra najvišom vrijednošću, koja opravdava sve postupke. Neke osobe su neprijatelji zbog same činjenice da pripadaju drugom kolektivitetu, te su stoga odgovorni (i krivi) zbog svega što je njihov narod učinio mom narodu, nezavisno od njihovih ličnih postupaka… Najznačajnija implikacija subjektivnosti naroda jest da kolektivna zasluga i kolektivna krivica postaju *historijski prenosive*, i da se izljevaju na pojedince kroz stoljeća".[26]

Sva balkanska etnonacionalistička ideologija počiva na najvećem političkom rudnom bogatstvu ovog dijela svijeta: na primitivizmu, a realizuje se ideološkim aparatima, o kojima je pisao Louis Althusser.[27] Za razliku od državnih represivnih aparata, ovi drugi djeluju kao naizgled nezavisne institucije: religijska zajednica, škole, političke partije, kulturne institucije, mediji. Svi oni složno, prema jasno utvrđenoj državnoj (ili etničkoj) strategiji proizvode iracionalnu, podaničku, suženu svijest koja slijepo slijedi naloge etnonacionalističke politike. Pripadnici plemena se pretvaraju u slijepu vjerničku masu u velikoj političko-religijskoj predstavi, u "građanskoj liturgiji" kako je to definisao Denis de Rougemont, govoreći o Hitleru. Njemački vođa je ustanovio "uistinu nacionalnu misu" i tako se "našao u položaju osnivača religije, u prvotnom značenju te riječi: religio – opet skupiti, povezati".[28] Religijske zajednice su svesrdno prihvatile to novo "idolopoklonstvo krvi i zemlje"[29] taj novi totalitarizam koji im omogućava neslućene rajske pogodnosi u ovozemaljskom životu. Vjerska zajednica je postala prvorazredna nacionalna institucija, religijski nacionalizam nova vjera, pobožnost nova politička podobnost, a etno-religijski identiteti postali su mogući samo u suprotnosti prema drugima. Obožavanje novog idola – etničke nacije stvorilo je lažnu religiju i lažne vjernike, lažne demokrate i lažne intelektualce, lažne lidere i lažne sljedbenike, koji dobrovoljno ubijaju sopstveni identitet da bi potvrdili svoju lojalnost plemenu, prihvatajući, pri tome, sva "čuda" koja im nudi religija etnonacionalizma čak i ona najapsurdnija. Sve je pretvoreno u obmanu, čitava prošlost i sadašnjost, a jednosmjerna industrija svijesti proizvodi bez prestanka ljude jedne dimenzije. Adrian Hestings kaže da "ono što je Jugoslaviju učinilo neostvarivom, jest upravo ona naročita osobina velikosrpskog nacionalizma, njegova uskogruda etnoreligijska građa, izrazite teritorijalne težnje i duga privrženost etničkom čišćenju. Nikada nijedan nacionalizam nije bolje iskoristio mi-

[26] Haverić, Tarik: *Ethnos i demokratija*, Sarajevo: Rabic, 2006., str. 244.

[27] Althusser, Louis: *Ideologija i državni ideološki aparati,* Loznica: Karpos, 2018.

[28] De Rougemont, Denis: *Budućnost je naša stvar*, Beograd: NIRO Književne novine, 1989.

[29] Fromm, Erich: *Zdravo društvo*, Beograd: IRO Rad, 1983.

tologiju, koja je naglavce okrenula historiju, pa svijet natjerala da vjeruje u nju. Prvo, u smislu Kosovske bitke i ranog tursko-srpskog odnosa; drugo, u smislu "srpskog" identiteta Hrvata i Bosanaca; ali, treće, i u smislu historije dvadesetog stoljeća, naročito Drugog svjetskog rata, u kojoj se mit o Srbima iz 1940-ih kao antifašističkim zaštitnicima Jevreja, suprotno Hrvatima i muslimanima kao fašističkim suradnicima, ustrajno širio i mahom prihvatio na Zapadu, potpuno protivno činjenicama, da bi, konačno, pribavio domišljato opravdanje srpskoj agresiji 1990-ih".[30] A nacionalistička agresija jedne strane obavezno proizvodi slične reakcije drugih, jer, kako je nekad pisala Hannah Arendt, ako ste napadnuti kao Jevreji, branit ćete se kao Jevreji. Bošnjački politički um, pritisnut agresijom dvaju borbenih etnonacionalizama, spremno je preuzeo njihovu idejnu matricu plemenskog kolektivizma, etno-religijsku isključivost i produkovanje monokulturnih identiteta, u svijetu u kojem je, u identitetskom smislu, svaki čovjek množina, kako to kaže Cvetan Todorov[31] ("Strah od varvara"). Sve se pretvorilo u tešku, razarajuću farsu u kojoj niko nije nevin: ni nacionalističke stranke i lideri, ni religijske zajednice, ni brojni poslušni sljedbenici, ni obični ljudi, koji pristaju, dobrovoljno, da svoju individualnost utope u kolektivne forme plemenske svijesti, u inferiornost u odnosu na zajednicu, u poslušnost i bezličnost koji im donose prividnu sigurnost u sveopštoj zajedničkoj bijedi. Nacionalizacija uma (Ivo Komšić) dovršava se u ambijentu ravnoteže mržnje i straha i kontrolisanog haosa, u kojem slika triju zaraćenih strana, uvijek spremnih za konfrontaciju, postaje okamenjeni pejzaž našeg zemaljskog bivstvovanja. Etničke politike su nas dovele do raskršća s kojeg vode samo dva puta: definitivna podjela Bosne ili radikalni raskid s tim anticivilizacijskim ideologijama. Etnonacionalizam se ne može popraviti. Ili će on uništiti nas, ili ćemo mi dokrajčiti njega. I približiti Bosnu modernim građanskim sekularnim, demokratskim i slobodnim državama.

Trećeg nema.

Literatura:

Altermatt, Urs: *Etnonacionalizmi u Evropi: svjetionik Sarajevo*, Sarajevo: IK Jež, 1997.

Althusser, Louis: *Ideologija i državni ideološki aparati*, Loznica: Karpos, 2018.

Anđelić, Neven: "BiH – Država bez nacije, nacija bez države", *www.Buka.com*, 2.10.2010.

[30] Hestings, Adrian: "Južni Slaveni", *ivanlovrenovic.ba* 29.04.2018.

[31] Todorov, Cvetan: *Strah od varvara*,Loznica: Karpos, 2014.

Barbarić, Dražen: "O naciji i nacionalizmu", *Treći.ba,* Studentski portal Filozofskog fakulteta

Čolović, Ivan: *Rastanak s identitetom,* Beograd: Biblioteka XX vek, 2014.

David, Filip: *Jesmo li čudovišta*, Sarajevo: Bosanska knjiga, 1997.

De Rougemont, Denis: *Budućnost je naša stvar*, Beograd: NIRO Književne novine, 1989.

Divjak, Slobodan: Zbornik *Nacija, kultura i građanstvo*, Beograd: Službeni list SRJ, 2002.

Đurić-Bosnić, Aleksandra: *Kultura nacije: između krvi i tla*, Sarajevo: University press, 2016.

Ernest, Renan: "Šta je nacija", *Pro tempore-časopis studenata povijesti*, br. IV, Zagreb, 2007.

Fromm, Erich: *Zdravo društvo*, Beograd: IRO Rad, 1983.

Gellner, Ernest: *Nacije i nacionalizam* Zagreb:, Politička kultura, 1998.

Haverić, Tarik: *Ethnos i demokratija,* Sarajevo: Rabic, 2016.

Hadžidedić, Zlatko: "Stvarnost političkog bosanstva", *portal depo.ba*, april 2011.

Hastings, Adrian: "Južni Slaveni", *www.ivanlovrenović.ba*, april 2018.

Hobsbawm, Eric: *Program, mit i stvarnost,* Zagreb: Novi liber, 1993.

Komšić, Ivo: "Nacionalizacija uma: Borba protiv nacionalizma je borba za mlade", *www.analiziraj.ba* 10. 05. 2019.

Lavić, Senadin: "Bosanska nacija-država, političko bosanstvo i Bosna", www. *kliker.ba*, 4.03.2019.

Lavić, Senadin: "Bosna pod terorom etnopolitike", *www.vijesti.ba* 28.10.2019.

Lovrenović, Ivan: "21 teza o Bosni i Hercegovini", *www.ivanlovrenovic.com,*19. 02.2019.

Marković, Tomislav: "Kad će Srbija saznati da je izvršila agresiju na Bosnu i Hercegovinu", *portal Al jazeere,* 8. 12. 2019.

Perica, Vjekoslav: "Patuljci pojma nemaju ili balkanizacija nije nacionalizam", *Peščanik* 4.12.2018.

Sabo, Dušan: *Braćo Srbi, šta vam bre bi,* Sarajevo: Šahinpašić, 2014.

Sekulić, Tatjana: *Od razorenog ka otvorenom društvu*, Sarajevo: Rabic, 2014.

Stanković Pejnović, Vesna: " Identitet i multikulturalizam nacionalnih država na Balkanu",

www.maticacrnogorsla.me 2010.

Todorov, Cvetan:" Strah od varvara", Loznica: Karpos, 2014.

Todorov, Marija: "Konstrukcija zapadnog diskursa o Balkanu", *Etnol. Tribina*, 19, Zagreb, 1996.

Vedriš, Trpimir: "Povratak nacije", *Vijenac*, 599, Zagreb: Matica Hrvatska, 2017.

Zgodić, Esad: *Multiverzum vlasti*, Sarajevo: Fakultet političkih nauka, 2009.

THE DESTRUCTION OF BOSNIA

Jusuf Trbić

Summary

Bosnia and Herzegovina − today this is a devastated and divided society, a loose gathering of three *damn courtyards*, three provincial, primitive theatres of absurd, emptied from reality, in which constantly performs the play of chaos, lawlessness, hatred, fear and religious narrow-mindedness, captivity of mind and primitive ethno-nationalism, as images of irreversible escape from the world and life. In this play, both actors and audiences are dressed in attire of myths, lies, deceptions, falsifications of the past and present, in the uniform costumes of obedient followers of simple ethnic politics, which have transformed us for three decades into the hordes of vassals, into people who live only as parts of the whole. And each tribe exists only to be different from the other, the differences between them are proclaimed as sacred, and the similarities are as disease, while within each cote is quite opposite. The entire Bosnian cosmos, which has functioned for thousands of years as a unity of diversity, has been transformed into a village market offering one-dimensional identities, a painted past and a false present, a beautifully packed hatred, a musty religious fog and fresh signposts into the darkness. The most wanted goods are stupidity, ignorance and spiritual misery, chaos and lawlessness, corruption and crime, devotion to the herd and faith in the same God. Obedience became a model of virtue, lie was turned into the truth, darkness has got the colour of light, and everything was turned upside down. Two aggressive great-state nationalisms do not give up on the tearing of Bosnia, Bosniaks and Bosnians do not know how to respond differently than with their nationalism, willingly contributing to their own downfall. Ethno-religious elites, following the call of blood and soil, build, each for themselves, their people, their tribe, and maintain and nourish architecture of chaos, in which the meaning of the basic concepts that determine our entire social life is no longer known. The ethno-national destruction of Bosnia continues indefinitely, with the full consent of most members of all three ethnos, and there can only be one final result: the completion of anti-Bosnian project and division the country whose birth certificate dates back to the distant past. And it seems, we are not far away from that.

Key words: ethno-nationalism, ethnos, demos, nation, tribe, state

UDK 323.1 (497.6)

Vjera, narod i nacija u bosanskoj političkoj strategiji

Taner Aličehić
Sarajevo

Prevladavanjem vjerske dimenzije kod srpske narodne ideologije, svi budući političari Srbije su pretenzije prema teritoriji na kojoj se govorio isti ili sličan jezik, i postojalo pravoslavno stanovništvo, po definiciji prihvatili kao prirodne. Kasnije se, kao reakcija na takvo djelovanje, isti proces odvijao i u okviru hrvatskog nacionalnog pokreta, gdje je Katolička crkva preuzela vodeću ulogu i na kraju s istim posljedicama po stanovništvo koje nije prihvatalo hrvatsko-katolički identitet. U novije doba se na isti način počeo razvijati i bošnjački identitet, gdje je vodeća uloga pripala instituciji Islamske zajednice (IZ) u Bosni i Hercegovini. Pojam Bošnjak je «ostao» na stepenu narodnog identiteta kao zamjena za «muslimanski» narod a nikakav nacionalni državotvorni identitet nije ustavom određen. Da bi Bosna jačala kao država, preostaje izgradnja nacionalnog identiteta stvaranjem kolektivne svijesti o pripadnosti po volji svakog pojedinca. Cilj je građanska država prema ranije navedenim pretpostavkama, nacionalnost zasnovana na državljanstvu, a ne na narodnim ili vjerskim osnovama.

Ključne riječi: identitet, narod, vjera, država (nacija)

Kroz literaturu koja se bavi nacionalnim pokretima u Evropi, historijom i politikom njenih država, mogu se prepoznati različiti načini izgradnje nacija/država[1]. Prema prvom, nacija je stvarana u granicama feudalnih zajednica s više-manje jezičkim i kulturološkim bliskostima. Radi se o državama koje su u kontinuitetu građene od srednjeg vijeka do današnjih nacija-država (Engleska, Francuska, Španija, Švedska). Prema drugom, izgrađena je okupljanjem kneževina i drugih feudalnih jedinica koje su prepoznale kulturološke, jezičke i etničke sličnosti, pa se i povezale u jednu državu (Njemačka i Italija). I prema trećem, nacija je izgrađena tokom 19. i 20. stoljeća u carstvima buđenjem naroda koji su zahtijevali dodatna prava kako u smislu jezika, kulture

[1] Hroch, M.: *European Nations.* London / New York: Verso, 2015.

(istočnoevropske nacije) ali i vjere (balkanske nacije).[2] U vezi s posljednjim konceptom, poseban je osvrt na pravoslavne narode Balkana, Bugare, Grke i Srbe čije su nacionalne pokrete predvodili vjerski poglavari, a ne građanska i intelektualna elita kao u slučaju Srednje Evrope ili Albanije. Izuzetak od svih procesa predstavljaju Bošnjaci koji će „hraniti" kako srpski, turski, tako i hrvatski nacionalni pokret, a potpuno zanemariti sopstvenu etničku i kulturološku posebnost. Najzad, savremene civilizacijske vrijednosti i razvoj ljudskih prava svakog pojedinca su dovele da se pojam nacije predstavlja kao pripadnost jednoj državi, tj. kroz poimanje državljanstva.

U procesima izgradnje narodnog identiteta tzv. Južnih Slavena u okviru Osmanskog Carstva ni jezik ni (etničko) porijeklo nisu bili presudni. U slučaju srpskog, najprije narodnog a kasnije i nacionalnog identiteta, Pravoslavna crkva bitno je utjecala na proces njegovog stvaranja i nametnula građanskoj i intelektualnoj eliti svoje poimanje nacionalnog pokreta. Raslojavanje identiteta po vjeri bilo je potpomognuto zaostalim stanjem feudalnog društva, što se odrazilo u klasnim i, mnogo snažnije, vjerskim netrpeljivostima. Prevladavanjem vjerske dimenzije kod srpske narodne ideologije, svi budući političari Srbije su pretenzije prema teritoriji na kojoj se govorio isti ili sličan jezik, i postojalo pravoslavno stanovništvo (tzv. „srpske vere"), prema definiciji, prihvatili kao „prirodne" granice srpske države. Nažalost, na taj način stvoreni su preduvjeti da buduća nacionalna ideologija i država Srbija nastavi etnička čišćenja i, na kraju, genocid nad stanovništvom koje nije željelo da prihvati takav srpski (pravoslavni) identitet. Suprotstavivši se izgradnji duhovno pluralne zajednice, ovakav izbor srpske nacionalne ideologije utjecao je na historiju cijelog područja.[3] Kasnije se, kao reakcija na takvo djelovanje, isti proces odvijao i u okviru hrvatskog nacionalnog pokreta, gdje je Katolička crkva preuzela vodeću ulogu i na kraju s istim posljedicama po stanovništvo koje nije prihvatalo hrvatsko-katolički identitet. Oba ova nacionalna pokreta postala su veoma agresivna i vjerski isključiva. Svaka pomisao na bilo koji vid bosanskog identiteta bio on kulturni, narodni ili nacionalni, koji je povijesno njegovao vjersku pluralnost, negirana je od pobornika obaju ovih nacionalizama.

Kad je riječ o prostoru Bosne, niti jedan od ta dva, Bosni susjedna nacionalna pokreta, nije ujedinio dovoljan broj stanovnika da bi nestalo historijsko pamćenje i svijest o Bosni kao državi, odnosno bosanstvu kao zasebnom identitetu. Istovremeno, politička nezrelost bosanskog naroda nije dozvolila da se pojam

[2] Isto (Hroch, M. 2015)

[3] Popović-Obradović, O.: „Kakva ili kolika država", U: L. Perović, S. Biserko i S. Stanojlović, ur. *Ogledi o političkoj i društvenoj istoriji Srbije XIX-XXI veka*, 12. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2009., 483-489.

Bošnjaka razvije kao jasna narodna odrednica, što je bio preduslov da se Bosna kasnije osmisli kao nacionalna država. Da bi razmotrili zaostajanje bosanskog naroda u ovim procesima, potrebno je sagledati okolnosti kroz različite historijske periode: 1) period pokreta Bošnjaka za nezavisnost od Osmanskog Carstva; 2) period od kraja 19. vijeka do ZAVNOBiH-a kad na prostoru Bosne jačaju susjedni narodni identiteti; 3) period ustavnog imenovanja „Muslimanskog naroda" u SFRJ i, 4) period samostalne države Bosne i Hercegovine.

1. Iako je početkom 19. vijeka bosanski narod imao mnoge preduslove da se razvija kao politički narod (nacija), kakvi su jezik, kultura, etnička homogenost, nacionalni prostor i historijski kontinuitet, to se nije desilo. Nakon sloma Pokreta za autonomiju Bosne, 1831. godine, ponajprije zbog odmazde nad prvacima bosanskog naroda, nije se više pojavila dovoljno snažna struja koja bi objedinila sve slojeve društva. Nedostatak svijesti kod preostalog vladajućeg sloja, nepostojanje vjerske (ili druge) institucije ili intelektualne elite[4] koja bi radila na jačanju kolektivne svijesti o pripadnosti istom narodu, bosanskom identitetu, u tim presudnim godinama,[5] strateški je i politički išao u korist prodoru srpskog identiteta. Tek nastala Srbija je već tada smatrala okolno stanovništvo (a samim tim i teritoriju) svojim nacionalnim ciljem. Dodajmo, da je segregacija koja je provođena kroz feudalni sistem, utjecala na to da se srpska nacionalna ideologija predstavi kao pokret protiv nepravde koju je trpilo mahom ruralno/kmetovsko stanovništvo, koje je bilo pod snažnim uticajem Pravoslavne crkve. U početku, ideja srpstva je privukla pojedince iz svih vjerskih zajednica. To nije odgovaralo koncepciji Pravoslavne crkve u Srbiji, jer po njoj srpska nacija nije trebala biti izgrađena poistovjećivanjem s državnim okvirom, nego s njom samom, koja je sebe vidjela kao čuvara narodnog predanja, mita o Kosovu i čuvara legende o „velikom srpskom narodu" s antimuslimanstvom kao temeljnim sadržajem.

2. U trenutku raspada Osmanskog Carstva, vjerski identitet je nadjačao narodnu (etničku) pripadnost zasnovanu na porijeklu i kulturi i podijelio bosanski

[4] Poslije gušenja Pokreta za autonomiju Bošnjaci su izgubili ulogu i značaj u Osmanskom Carstvu kakvu su do tada imali. Za konačan poraz bosanskog plemstva, koje je njegovalo ideju Bosne kao i njenu bogatu historiju, „pobrinuo" se Omer-paša Latas. Uništene su političke snage koje su u nadolazećem periodu mogle voditi Bošnjake i Bosnu ka izgradnji nacionalnog identiteta i nacionalne države. Sve bitne položaje u vlasti su preuzeli Turci, a ne Bošnjaci. Posljedica poraza ustanka Bošnjaka protiv osmanskog okupatora bila je stagniranje nacionalnog osvješćivanja, tada „obezglavljenog" bosanskog naroda. Još jedna dugoročna posljedica neuspjeha Pokreta za autonomiju bila je teritorijalno i administrativno komadanje Bosne. Odmah nakon njegovog sloma, 1833. godine, iz Bosanskog ejaleta izdvojen je Hercegovački sandžak i formiran kao zasebna administrativna jedinica kojom je vladao Ali-aga Rizvanbegović, koji je promoviran u pašu s titulom vezira. (Vidjeti: Aličić, 1983).

[5] Bougarel, X.: *Survivre aux Empires.* Pariz: Ed. Karthala, 2015.

narod na više „narodnih identiteta" od kojih je srpski prvi postao nacionalni, tj. krenuo u izgradnju države koja bi okupila sve Srbe bez obaziranja na postojeće granice. Niti Mehmed-beg Kapetanović, niti drugi pojedinci koji su zadržali svijest o bosanskom narodnom identitetu nisu smogli snage da uspostave institucije koje bi nosile narodni prefiks (umjesto vjerskog), da Bošnjake izgrade u politički narod i pripreme Bosnu za nadolazeće izazove. Srpski vjerski i politički predstavnici su sve činili da podrže vjersku autonomiju muslimanskog stanovništva, sve s ciljem da ih odvrati od pokreta koji bi mogao obnoviti Bošnjake kao narod, bez obzira na religiju. Istovremeno, pravoslavni dio stanovništva van granica svoje zemlje su koristili za opravdavanje pretenzija na tzv. „srpski" prostor preko Drine. Na kraju su svi pod izgovorom južnoslavenskog jedinstva radili u pravcu stvaranja Velike Srbije. Ovu tezu su zastupali mnogi srpski političari i ideolozi, od Ilije Garašanina, Jovana Ristića, Jovana Cvijića, Vase Čubrilovića, Dobrice Ćosića, pa do današnjih sljedbenika velikosrpske ideje. „Srbija ne želi da se utopi u Jugoslaviju već da se Jugoslavija utopi u nju", riječi su Nikole Pašića, vodećeg srpskog političara iz period osnivanja Kraljevine SHS, čijim nastankom počinje period potpunog negiranja i Bosne i bilo kojeg bosanskog identiteta sve do obnove bosanske državnosti 25. novembra 1943.[6]

3. Izlaganje Atifa Purivatre, jednog od ključnih učesnika u definisanju „muslimanske" narodne posebnosti, pokazatelj je dobronamjernih zabluda koje su oblikovale probosansku politiku od 1918. do 1992. godine a koje su vidjele spas u vjerskoj autonomiji u okviru jugoslovenstva kao budućeg zajedničkog nacionalnog/državnog identiteta. U projektu „Stav Muslimana BiH u smislu nacionalnog opredjeljenja" izlagao je o temi „JMO i nacionalnost bh. Muslimana". Prema njegovom tumačenju, ideologija Jugoslavenske muslimanske organizacije (JMO) zasnivala se na konceptu jugoslavenstva, koje znači „najprikladniji put zbližavanja i ujedinjavanja" svih Jugoslavena. U skladu s nacionalno-političkim stavovima te organizacije, svaki Musliman bio je nacionalno opredijeljen, a to njegovo opredjeljenje počivalo je na jugoslavenstvu kao sintezi srpstva i hrvatstva. Saglasno ovom gledištu, Muslimani su imali neophodne preduvjete da postanu „jezgra pravog i potpunog jugoslavenstva (...) najbolja baza jugoslavenske ideje". Stoga je Jugoslavenska muslimanska organizacija bila principijelni i odlučni protivnik nametanja bilo kakvog „plemenskog imena" (srpskog ili hrvatskog). A Muslimani, muslimanski narod, pripadali su, prema tome, „jugoslavenskom narodu" kao njegov „muslimanski dio".[7] U potpunom nedostatku institucija koje bi se bavile suštinskim nacionalnim procesima u ime Bosne svjesno se

[6] Ivo Banac: *The National Question in Yugoslavia*, str. 132.

[7] Redžić, E.: „Istoriografija o muslimanskoj naciji". *Prilozi*, vol. 29 (2000), Institut za istoriju u Sarajevu, 233-244.

vjerskoj instituciji tj. Islamskoj zajednici Bosne i Hercegovine (IZBiH) nameće uloga „narodnog“ prosvjetitelja. Tako se vjeri (islamu) dozvoljava da se postavi kao suština u identitetu preostalih (neopredijeljenih) Bošnjaka kao naroda.[8]

4. Kao posljedica dugotrajne antibosanske politike koja je razgradila bosansko tkivo i svela ga na puku vjersku autonomiju jednog dijela tog naroda, oni koji su ostali vjerni ideji Bosne i jedinstvenog nacionalnog identiteta svedeni su na veoma mali broj ljudi. U trenutku raspada Jugoslavije, narod vjeran Bosni, i kao državi i kao ideji života, nalazio se po pitanju identiteta u okolnostima pometnje, koja je bila proizvod dugogodišnjeg sistematskog negiranja svega bosanskog. Ni narod ni političari nisu bili pripremljeni ni za Bosnu kao samostalnu državu ni za državotvorno ponašanje, jer za razliku od hrvatskih kolega, nije postojao plan ni želja izdvajanja iz Jugoslavije. I dok je Hrvatska vodila rat za samostalnost i «nacionalno» homogenu cjelinu, za jasni hrvatski identitet stanovnika, Bosna se borila da opstane, preživi i spriječi projekt Velike Srbije. Prije proteklog rata, pomiješanost na cijelom prostoru kao i prisutnost bosanskog identiteta u različitim oblicima kod velikog broja stanovnika, nije dozvoljavalo mogućnost prisvajanja teritorije, što objašnjava strategiju premještanja stanovništva i genocida provedenu ponajprije od strane Srbije, a kasnije i Hrvatske tokom agresije na Bosnu i Hercegovinu. Prvo, fizički razdvojiti stanovnike koji su zadržali bosanski identitet od onih koji su prihvatili ili spremni prihvatiti drugu nacionalnu ideologiju (u ovom slučaju srpsku ili hrvatsku), te ih pobiti ili iseliti. A strategijom spaljene zemlje, masovnih ubistava i logora stvoriti strah i spriječiti njihov povratak nakon sukoba. Drugo, odrediti i renacionalizirati prostor kao političku cjelinu (u ovom slučaju bosanskohercegovački entitet RS ili pokušaj stvaranja hrvatske političke teritorije). Treće, odvojiti tako formirane političke cjeline od bosanskohercegovačke države. U takvim okolnostima, nedostatak državotvorne politike je doveo da se u jeku rata poistovjećivanjem pojma Bošnjak s vjerskom zajednicom muslimana učini usluga neprijateljima bosanske države. Pojam Bošnjak je «ostao» na stepenu narodnog (ako ne i vjerskog identiteta) kao zamjena za «Muslimanski» narod dok nikakav nacionalni državotvorni identitet nije ustavom određen. Ovakva situacija pogoduje kontinuitetu antibosanske politike koja je nametnula pojam „Muslimanskog“ naroda u vrijeme SFRJ i spriječila preporod bosanskog narodnog identiteta u to vrijeme a koja ima za cilj

[8] Bojazan srpskih nacionalista od jačanja bosanskog narodnog identiteta je u kontinuitetu prisutna kroz cijeli 20. vijek. Nju je naglasio Dobrica Ćosić 1989. godine, “Srbi nemaju što više tražiti u Bosni ukoliko se usvoji i proglasi bosanska nacija, Bosanci. Glavni naš prioritet je po svaku cenu sprečiti službeno priznavanje te bosanske nacije.”

podjelu bosanskog nacionalnog prostora.[9] Takvim izborom, stanovnici Bosne koji su njegovali bosanske vrijednosti i ideju Bosne kao domovine, a nisu željeli da se vjerski opredijele, nego nacionalno, svedeni su na pojedince koji ne upravljaju državom. Zaustavljen je proces izgradnje stabilne demokratske građanske države gdje se nacionalnost zasniva na državljanstvu, a pravna država štiti pojedinca. Taj izbor je uslovio i dalje pregovore koji su doveli do priznavanja ratnih ciljeva Srbije i njenih poslušnika na tlu Bosne i Hercegovine.

Sagledavajući navedene ključne trenutke, izostanak narodnog identiteta za stanovnike Bosne u vrijeme stvaranja narodnih identiteta na ovom prostoru, u 19. vijeku je uslovilo dalja dešavanja. Zbog toga se Bosna i Hercegovina, prema navedenim modelima s početka teksta, ne može predstaviti kao niti nacionalna država Bošnjaka po uzoru Francusku ili Španiju, niti posljedica ujedinjavanja ili „buđenja" naroda. Bosanski narod je svojim bićem, duhom, tradicijom i historijom predziđe savremenih civilizacijskih vrijednosti i prirodno se prepoznaje u pojmu nacije kroz poimanje državljanstva gdje su prava pojedinca iznad kolektiva a vjerska sloboda i uvažavanje temelj nacionalnog identiteta.

Danas, u susjedstvu Bosne i Hercegovine, postoje dvije nacionalne države, Srbija i Hrvatska, čije zvanične politike nisu prihvatile sadašnje državne granice kao definitivne. Oba ova nacionalizma a i zvanične politike obiju susjednih država se otvoreno suprotstavljaju izgradnji bosanskog nacionalnog identiteta i jačanju Bosne i Hercegovine kao države. Tu politiku provode kroz (zlo)upotrebu mirovnog Dejtonskog sporazuma i pojam „konstitutivnih naroda". Obje susjedne države kroz prisustvo svojih poslušnika u vlasti države Bosne i Hercegovine djeluju protiv jačanja državnog sistema. Uspjeh neprijatelja bosanskog identiteta je teritorijalno razdvajanje stanovnika Bosne i Hercegovine po vjerskoj osnovi, što ide u prilog da se kroz obrazovanje i politiku jačaju srpski i hrvatski identitet, a ne zajednički (bosanski) identitet svih stanovnika države. Njihova nastojanja su ohrabrena nakon priznavanja Republike Srpske kao zasebne političke jedinice na bosanskom nacionalnom prostoru. Dok su prije rata pretenzije pravdane prisustvom kako srpskog, tako i hrvatskog naroda u Bosni i Hercegovini, danas su pretenzije Srbije jasno izražene kroz prisvajanje teritorije tzv. „srpskog entiteta". Tehnika je ostala identična onoj koju su upotrebljavali za vrijeme Jugoslavije: negirati bosanski identitet i svesti ga na muslimanski, bez ikakvog značaja što on danas nosi naziv „bošnjački". Dalja negacija bosanskog identiteta, bosanskog jezika, jeste nastavak teritorijalnih i demografskih pretenzija na bosanski nacionalni prostor.

[9] „Ne daju bosanstvo, nude muslimanstvo... Da prihvatimo i to što nude, makar i pogrešno ime ali ćemo otvoriti proces." – citat Hamdije Pozderca u razgovoru sa Titom o ustavnim reformama 1971. godine.

Političke grupacije koje se danas smatraju «probosanskim» nisu se odredile ni nacionalnom (državnom) ideologijom ni strategijom i ideja bošnjaštva kako se ona poima danas ostala je na zarobljena na stepenu vjerske zajednice (muslimana) istog (bosanskog) porijekla i jezika. U političkom narativu, želi se predstaviti da se Bosna i Hercegovina još nalazi pred izborom dviju politika: podjele (stvaranje muslimanske države Bošnjaka) ili nacionalne države građana?

Upitno je, naravno, koliko bi danas stanovnika Bosne i Hercegovine, koji se već generacijama smatraju kao pripadnici srpskog i hrvatskog naroda, prihvatilo povratak na „narodni" identitet Bošnjaka. Iako je iz historijske perspektive pojam Bošnjaka pojam narodne pripadnosti, a ne vjerske, nacionalna država Bošnjaka u ovim okolnostima predstavlja opasnost za dalje teritorijalno cijepanje države.

S druge strane, ako je cilj građanska država zasnovana na državljanstvu, a ne na narodnim, vjerskim ili bilo kakvim drugim diskriminatornim osnovama, naglasak takve politike mora biti na jedinstvenom nacionalnom identitetu koji bi okupio sve stanovnike bez obzira na njihovu narodnu tj. vjersku pripadnost. Upravo je strah od „bosanskog" nacionalnog identiteta uzrok rata i agresije na Bosnu. Ne može se zanemariti da se strah od jedinstvenog nacionalnog identiteta može primijetiti i kod onih Bošnjaka koji pod bošnjaštvom podrazumijevaju muslimansku pripadnost. Primjetno je da su svi koji zagovaraju bošnjaštvo isključivo kao pojam za muslimane, poželjni za pristalice oba susjedna nacionalizma, jer time se njeguje politika koja vodi daljoj teritorijalnoj razgradnji Bosne. Suvišno je naglasiti da je poimanje Bošnjaka kao bosanskih muslimana povratak na stepen vjerske autonomije iz perioda Kraljevine Jugoslavije.

U neznanju, često se poistovjećuje bosanstvo s jugoslovenstvom, ne uzimajući u obzir da je jaka Bosna najviši stepen zaštite Bošnjaka kao naroda, kao kulturne zajednice i kao tradicije vjerske slobode. Bosna je kao država historijska realnost, kao što su i bosanski narod, bosanska kultura, bosanski jezik. Jačanje bosanske nacije, bosanskog identiteta neminovno vodi ka jačoj državi koja je jedini garant opstanka Bošnjaka. Državotvorno ponašanje iziskuje da se nikakva vjerska ili bilo koja druga osobenost ne može naglasiti u nacionalnom identitetu. Često se poteže pitanje Bošnjaka kao naroda koji žive i van granica Bosne. Granice nisu nigdje u potpunosti „zaokružile" sve pripadnike jednog naroda i dijelovi svih evropskih naroda su ostali «zatečeni» u drugim nacijama tj. državama. Jedan dio povijesnog bosanskog prostora, Sandžak, a samim tim i jedan dio Bošnjaka, sticajem historijskih okolnosti ostao je odsječen od matice i kasnije ušao u sastav Srbije i Crne Gore.

U svakoj evropskoj naciji danas žive razni narodi ili, bolje rečeno, pojedinci koji ne pripadaju samo jednom etničkom porijeklu niti samo jednoj kulturi. Istina, mnoge nacije su stvorene od jednog državotvornog naroda koji je nametnuo svoju kulturu, jezik ili historijske temelje nacionalnog identiteta, ali savremena

nacija nije definisana isključivo na temelju etničkog (porijeklo, jezik i često kultura), rasnog ili vjerskog pripadanja. Najbitniji uslov za stabilnu državu je da su njeni pojedinci u velikom broju voljni da joj pripadaju. Riječ je o političkom „proizvodu" koji je uvezao ljude, porodice, plemena i/ili narode na osnovu zajedničkih potreba i pogleda na budućnost. Postojanje dugoročno stabilne države uslovljeno je željom svih njenih stanovnika da prihvate nacionalni identitet zasnovan na državljanstvu.

Ako prihvatamo da se nacionalnost zasniva na državljanstvu, a ne na etničkom porijeklu, tj. narodnosti, rasi ili religiji, jasno je da je svijest o nacionalnom identitetu na ovom prostoru a pogotovo u Bosni i Hercegovini, potpuno zatrovana ideologijama izgrađenim na vjerskoj mržnji i netrpeljivosti. Nametanje pojma „konstitutivni narod" ili ideologija vjerske isključivosti, koja je oblikovala nacionalne ideologije, ponajprije srpsku, u potpunoj su suprotnosti s civilizacijskim vrijednostima na kojima se temelje demokratska liberalna društva.

Uz brojne kompromise, 1995. godine državna vlast prihvatila je nametnuti Dejtonski mirovni sporazum, koji je značio kraj rata, ali i odustajanje od bosanskih vrijednosti i samim tim i mogućnosti izgradnje svrsishodne i suverene države građana. Tim sporazumom vraćeni su dijelovi države koje su prema planu režima u Srbiji 1992. godine okupirale agresorske snage. Za razliku od Vašingtonskog sporazuma, Dejtonski mirovni sporazum dao je legitimitet velikosrpskim nacionalistima i njihovom projektu stvaranja etnički/vjerski čistih područja. Bez obzira na sve, jedini prihvatljiv put je nastaviti graditi bosanski nacionalni identitet, zasnovan na vrijednostima koje su vijekovima oblikovale Bosnu i njene stanovnike. Te vrijednosti bosanstva su i danas, kao i prije, civilizacijski iskorak u odnosu na sve ostale.

Bibliografija:

Aličić, A.: *Poimenični popis Sandžaka vilajeta Hercegovina*. Sarajevo: Orijentalni institut, 1985.

Aličić, A.: *Uređenje bosanskog ejaleta od 1789. do 1878. godine*. Sarajevo: Orijentalni institut, 1983.

Bojić, M.: *Historija Bosne i Bošnjaka (VII–XX vijek)*. Sarajevo: Šahinpašić, 2001.

Bougarel, X.: *Survivre aux Empires*. Pariz: Ed. Karthala, 2015.

Čubrilović, V.: *Istorijske pretpostavke Republike Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: Institut za istoriju radničkog pokreta Sarajevo, 1968.

Ćišić, H.: *Bosanskohercegovački muslimani i bosanska autonomija*. Mostar: Bošnjačka zajednica kulture „Preporod", Gradsko društvo Mostar i Vijeće kongresa bošnjačkih intelektualaca, Podružnica Mostar, 2011.

Hadžijahić, M.: *Od tradicije do identiteta: Geneza nacionalnog pitanja bosanskih Muslimana*. Sarajevo: Svjetlost, 1974.

Hadžijahić, M.: *Porijeklo bosanskih muslimana*. Sarajevo: Bosna, 1990.

Hroch, M.: *European Nations*. London / New York: Verso, 2015,.

Huntington, S.: *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*. New York: Simon & Schuster, 1996.

Popović-Obradović, O.: „Kakva ili kolika država", U: L. Perović, S. Biserko i S. Stanojlović, ur. *Ogledi o političkoj i društvenoj istoriji Srbije XIX-XXI veka*, 12. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 483-489., 2009.

Powell, A.: *How to Build a Nation* [online]. [pristupljeno 17. jula 2017. godine]. 2012.Dostupno na: http://news.harvard.edu/gazette/story/2012/12/how-to-build-a-nation

Redžić, E.: „Istoriografija o muslimanskoj naciji". *Prilozi*, vol. 29 (2000). Sarajevo: Institut za istoriju u Sarajevu, 233-244.

RELIGION, PEOPLE AND NATION IN BOSNIAN POLITICAL STRATEGY

Taner Aličehić

Summary

By overcoming the religious dimension of the Serbian national ideology, all future Serbian politicians by definition accepted as natural pretensions towards the territory in which the same or similar language was spoken, and where the Orthodox population existed. Later, as reaction to such activity, the same process took place within the Croatian national movement, where the Catholic Church took over the leading role, and ultimately with the same consequences for the population who did not accept Croatian-Catholic identity. Recently, Bosniak identities have begun to develop in the same way, where the Islamic Community (IC) in Bosnia and Herzegovina took over the leading role. The term Bosniak „remained" at the level of national identity as a substitute for „Muslim" people, and no national state-forming identity was constitutionally defined. In order to strengthen Bosnia as a state, it remains to build a national identity by creating a collective awareness of belonging according to the will of each individual. The goal is to be a civil state according to the mentioned postulations, nationality based on citizenship, not on national or religious grounds.

Key words: identity, people, religion, state (nation)

UDK 341.34 (497.6) „1992/1995“

Kolektivna traumatizacija: logori u Bosni i Hercegovini 1992–1995.

Hikmet Karčić
Institut za islamsku tradiciju Bošnjaka
Sarajevo

Uzimajući u obzir da je svaki genocid sličan, ali unikatan, potrebno je sagledati elemente genocida u Bosni i Herzegovini koji čine ovaj zločin posebnim. Obrazac djelovanja počinitelja genocida tokom 1992-95. pokazuje da je zločincima cilj bio, između ostalog, i psihološko razaranje Bošnjaka. Logori u Bosni i Hercegovini bili su ključni segment projekta etno-religijskog čišćenja Bošnjaka s teritorija u skladu sa Šest strateških ciljeva srpskog naroda u BiH od 12. maja 1992. Naime, logori i drugi zatočenički objekti bili su lokaliteti gdje su tortura, egzekucije, silovanje i seksualno zlostavljanje kao i teatralna – ceremonijalna brutalna ubistva bili pravilo ponašanja zločinaca. Tretman u logorima, zajedno sa sistematskim uništavanjem vjerskih i kulturnih spomenika, sakrivanjem tijela ubijenih u masovne grobnice i nizom drugih aktivnosti, činio je ono što nazivam „kolektivna tramatizacija”, koja je imala jedan glavni cilj – da se rodni krajevi Bošnjacima zgade do te mjere da nikad ne pomisle da se vrate.

Ključne riječi: Bosna i Hercegovina, genocid, zločini, kolektivna traumatizacija

Uvod

Dvadeset osmog juna 1992., na Vidovdan, u fiskulturnu salu škole „Hasan Veletovac“ u Višegradu, u kojoj su bili zatočeni bošnjački civili, uglavnom žene i djeca, ušli su Milan Lukić i još jedan muškarac i izveli jednog starijeg djeda, Ibru Šabanovića, te mu naredili da izađe. Ubrzo se vratio Lukić sa jednim vojnikom koji je nosio odrubljenu glavu Ibre Šabanovića u ruci. Milan Lukić je zatočenicima kazao: „Večeras je Vidovdan.[1] Ovo je vaš kurban“. Ovo brutalno ubistvo Ibre Šabanovića nije bio izolirani slučaj.

Tokom proljeća i ljeta 1992. godine, na području tzv. Srpske republike Bosne i Hercegovine (krajem 1992. godine preimenovano u Republika Srpska) postojao je sistem logora i mjesta zatočenja za Bošnjake. Ovaj sistem je naročito funkcionisao na području Podrinja, odnosno u dolini rijeke Drine i bio je pod kontrolom

[1] MKSJ, Predmet br. IT-98-32/1-T, Milan i Sredoje Lukić, Prvostepena presuda, str. 305.

Vojske Republike Srpske (VRS) i Ministarstva unutrašnjih poslova Republike Srpske (MUP RS). Logori i mjesta zatočenja osnovani su u postojećim objektima, a najčešće se radilo o osnovnim i srednjim školama. Škole su bile zgodno mjesto, jer su imale svu potrebnu infrastrukturu za funkcionisanje logora. Specifičnost logora koji su bili pod kontrolom vlasti bosanskih Srba jeste činjenica da je tortura i silovanje, odnosno seksualno zlostavljanje bilo jedno od ključnih elemenata njihovog djelovanja.

Ovi logori su se razlikovali od ostalih logora kroz historiju, odnosno svaki sistem logora, od Kube krajem 19. stoljeća do današnjeg Xinxiang u Kini, bio je sličan, ali se umnogome razlikuju. Zločini počinjeni, naročito u Podrinju, ostavili su ogromne posljedice na preživjele i na porodice žrtava. Ta bol i trauma se prenosi generacijski i postaje dio kolektivnog identiteta, ne samo u Bosni i Hercegovini nego i u dijaspori.[2]

Kolektivna traumatizacija

Logori i mjesta zatočenja bili su samo jedan dio cjelokupnog zločinačkog procesa. Kolektivna traumatizacija, za koju tvrdim da je bila sastavni dio genocidne politike srpskog establishmenta, sastojala se od nekoliko bitnih elemenata:[3]

a) separacija ili odvajanje
b) tortura i poniženje
c) silovanje i seksualno zlostavljanje
d) brutalno i sadističko postupanje izvršilaca zločina
e) javne i ceremonijalne egzekucije
f) uništavanje vjerske, historijske i kulturne baštine

Učinak traume dodatno je ojačan činjenicom da su, u većini slučajeva, žrtve poznavale zločince. Zločinci su bili iz lokalne zajednice, uglavnom pripadnici lokalnih policijskih i vojnih struktura.

Torture, logori i traume

Međutim, koji su korijeni ovoj vrsti torture? Francuski filozof Michel Foucalt navodi da zatvorski sistemi i uspostava izvršenja kazni na jedan javan i ceremonijalan način jesu odlika 18. vijeka.[4]

---

[2] Vidjeti: Halilovich, Hariz: *Places Of Pain:Forced Displacement, Popular Memory and Trans-local Identities in Bosnian War-torn Communities*. New York: Berghan Books, 2013.

[3] Detaljno obrazloženje i prikaz kolektivne traumatizacije razrađeno je u mojoj doktorskoj disertaciji naslova „Detention Camps as a Tool for Ethno-Religious Cleansing of Non-Serbs in Bosnia and Herzegovina“, koja je odbranjena 13. jula 2019. godine na Međunarodnom univerzitetu u Sarajevu (IUS).

[4] Foucault, Michel: *Discipline & Punish: The Birth of the Prison*, New York:Vintage Books, 1995.

Kao svojevrsnu nadogradnju Foucaultove teorije, italijanski filozof Giorgo Agamben razvio je koncept *homo sacer* – goli život.[5] Homo sacer je „onaj kojeg je puk osudio zbog zločina; i nije ga dopušteno žrtvovati, a onaj tko ga ubije neće biti osuđen zbog ubistva“[6] Odnosno, homo sacer je „život koji nije vrijedan življenja“.

Logor je prostor u kojem je izmiješan i ujedinjen javni i privatni život, politički i biološki. Kako navodi Agamben:

„Ako je neko bio Jevrej u Auschwitzu ili bosanska žena u Omarskoj, on je ušao u logor ne kao rezultat političkog izbora, nego zbog nečeg najprivatnijeg i najnemuštijeg, a to je nečija krv, nečije biološkog tijelo.“[7]

Američki filozof Terrence des Pres u svojoj knjizi *Survivor: An Anatomy of Life in the Death Camps,* koji je analizirao iskustva logoraša u nacističkim i sovjetskim logorima, navodi kako je jedan od najhitnijih segmenata logora taj da su logoraši svedeni na 'djetinjasto' i 'infantilno' ponašanje. Naprimjer, slušati uputstva o ponašanju, pitati za odlazak u toalet, trpjeti kazne za 'nepravilno' ponašanje itd. Des Pres navodi da ovo dovodi do mentalne disintegracije, raspad civilizacijskog ponašanja koje dovodi do psihičkog stanja u kojem vlada konfuzija zbog podljudskog osjećaja. Ovi deindividualizirani logoraši postali su *Muselmann,* slabi, živi mrtvaci koji su se pomirili sa sudbinom.[8]

Bruno Bettelheim identifikuje dvije traume koje su povezane s logorima: inicijalna trauma (povezana s dolaskom u logor) i trauma koja je povezana s izvanrednim zlostavljanjem.[9]

Američki profesor Edward Weisband nedavno je uveo novi termin *Macabresque,* koji definiše kao „performativna transgresija, dramaturgija, estetika ljudskog nasilja u genocidima i masovnim zločinima.” *Macabresque* obuhvata različite oblike od kojih svi uključuju sadističku okrutnost.[10] Ova okrutnost dovodi do uspostavljanja „pozorišta užasa“ u kojem izvršioci „često uživaju u izopačenim ili egzibicionističkim dramaturgijama *macabresque.*[11]

---

[5] Agamben, Giorgio: *Homo Sacer: Sovereign Power and Bare Life*, Stanford: Stanford University Press, 1998.

[6] Kadić, Samedin: *Aporije biopolitike*, Sarajevo: Dobra knjiga, str. 82.

[7] Ibid.

[8] Des Pres, Terrence: *Survivor: An Anatomy of Life in the Death Camps*, Oxford:Oxford University Press, 1980.

[9] Vidjeti: Bettelheim, Bruno: *The Informed Heart: Autonomy in a Mass Age*, New York:Penguin Books, 1991.

[10] Weisband, Edward: *The Macabresque: Human Violation and Hate in Genocide, Atrocity and Enemy-Making*, Oxford:Oxford University Press, p.4

[11] Ibid. p. 57.

Dehumanizacija Bošnjaka

Na osnovu retorike srpskih naučnih, političkih, crkvenih, vojnih i policijskih dužnosnika, možemo identifikovati tri ključna segmenta koja su korištena za dehumanizaciju Bošnjaka muslimana, kako bi se mobilizovale srpske mase i opravdali masovni zločini:

1) Bošnjaci kao podljudska kategorija
2) Bošnjaci kao potomci ustaša
3) Anti-muslimanska mržnja, odnosno islamofobija

Segment Bošnjaci kao podljudska kategorija podrazumijeva predstavljanje Bošnjaka kao *imtermenschen*, rasno inferiorne. Možda najbolji dokaz tome jeste izjava Biljane Plavšić, bivše profesorice biologije na Sarajevskom univerzitetu i visokopozicionirane članice SDS-a, koja je navela Bošnjake muslimane kao „genetski deformisani materijal“:

„To je istina. To je genetski deformisani materijal koji je prigrlio islam. I sada sa svakom nasljednom generacijom taj gen postaje koncentrisan. Postaje sve gori i gori, jednostavno postaje izražajan i diktira njihov stil mišljenja i ponašanja, koji je ukorijenjen u njihovim genima“.[12]

Drugi pokazatelj je Luka Dragičević, koji je kao pomoćnik komandanta Sarajevsko-romanijskog korpusa VRS-a za moral, vjerska i pravna pitanja, izdao smjernice kako bi podigao moral borcima koji su opsjedali grad:

„Mi smo genetski jači, bolji, ljepši i pametniji. Sjetite se koliko je Muslimana bilo među deset najboljih đaka, studenata, vojnika. Malo. Zašto? Zato što su oni poturice, a poturice su postale od najslabijih Srba...“[13]

Prikaz Bošnjaka kao podljudske kategorije i genetskog otpada leži u nacionalističkoj tezi o izdaji. Kako je to Micheal Sells odlično pojasnio, Bošnjaci su smatrani izdajicama, ubicama Hrista *(Christ killers*), jer su izdali svoju vjeru. Za ovu izdaju, oni Srbi „sa najlošijim genima“ moraju biti kažnjeni. Ovaj simbolizam o izdaji strašno podsjeća na tezu o jevrejskoj izdaji Isusa koja je korištena u opravdavanju progona i zločina nad Jevrejima, koji je kulminirao holokaustom.

Preventivni rat ili rat iz osvete za masovne zločine nad Srbima u Drugom svjetskom ratu bio je, također, motivacija za masovne zločine nad Bošnjacima. Ovo je posebno bilo izraženo u Krajini, prema izjavama članova kriznih štabova, a naročito Radoslava Brđanina, predsjednika Autonomne Regije Krajina (ARK) i generala Momira Talića, komandanta 1 Krajiškog korpusa JNA a zatim VRS-a.[14]

---

[12] *Svet*, septembar 1993.

[13] „Mladićev svjedok: Srbi su genetski jači, bolji, ljepši i pametniji“, Sense Agency, 09.07.2014, http://www.sense-agency.com/tribunal_(mksj)/mladicev-svjedok-srbi-su-genetski-jaci-bolji-ljepsi-i-pametniji.25.html?news_id=15988

[14] MKSJ, Radoslav Brđanin, Predmet IT-99-36-T

Ovo je bilo vidljivo i u Ustavu tzv. Srpske republike BiH, u kojem je navedeno, između ostalog, da Republiku srpskog naroda Bosne i Hercegovine:

„... na područjima srpskih autonomnih regija u oblasti čine i druge srpske etničke cjeline u Bosni i Hercegovini, uključujući i područja na kojima je srpski narod ostao u manjini zbog genocida koji je nad njim izvršen u Drugom svjetskom ratu, a na osnovu plebiscita održanog 9. i 10. novembra 1991. godine na kome se srpski narod izjasnio za ostanak u zajedničkoj državi Jugoslaviji."

Anti-muslimanska mržnja bila je preteča današnjoj islamofobiji. A Bošnjaci se mogu smatrati prvim žrtvama islamofobije u Evropi, s tim da je u našem slučaju anti-muslimanska mržnja i netrpeljivost više odgovarajući termin nego islamofobija. U septembru 1993. Karadžić je rekao: „Ko zna kada ćemo se sa Muslimanima srediti, vjerovatno nikada ako budu fundamentalisti sa istoka dolazili [...]. Za takve prilike mi moramo imati drugačiju vojsku" te da treba prepoznati „prastaru opasnost od toksičkog, sverazarajućeg islamskog oktopusa" koji je „konstantan u svojoj nepomirljivoj otrovnosti prema srpskom pravoslavnom biću".[15] Na dan osnivanja VRS-a i ujedno donošenjem Šest strateških ciljeva srpskog naroda u BiH, tek imenovani komandant VRS-a Ratko Mladić kazao je kako „Nemaju kuda, jer je glava aždaje fundamentalizma ispod našeg čekića"[16]

Zaključak

Počinioci zločina, odnosno planeri zločina su namjerno stavili Bošnjake kroz proces kolektivne traumatizacije, a koji se naročito ogledao u logorima s ciljem nanošenja maksimalnog psihološkog bola. Mučenjem, ponižavanjem, seksualnim zlostavljanjem i drugim elementima, uz fizičko uništavanje njihove lične i kolektivne/zajedničke imovine, počinioci su imali cilj da trajno obeshrabre ciljnu grupu da se nikada ne vrati u svoje rodne gradove, tj. da im zgade njihove gradove, sela i domove. Ova kolektivna traumatizacija uspješno je postigla da nanese tešku psihološku transgeneracijsku traumu Bošnjacima muslimanima.

Literatura:

Agamben, Giorgio:*Homo Sacer: Sovereign Power and Bare Life*, Stanford: Stanford University Press, 1998.

[15] MKSJ, Radovan Karadžić,Predmet IT-95-5/18, str. 1029

[16] Šadinlija, Mesud: „Prsten za glavu aždaje: Sarajevo u strateškim ciljevima Republike Srpske 1992-1995", *Radovi*, knjiga XVII/3, str. 361.

Bettelheim, Bruno: *The Informed Heart: Autonomy in a Mass Age*, New York: Penguin Books, 1991.

Des Pres, Terrence: *Survivor: An Anatomy of Life in the Death Camps*, Oxford: Oxford University Press, 1980.

Foucault, Michel: *Discipline & Punish: The Birth of the Prison*, New York: Vintage Books, 1995.

Kadić, Samedin: *Aporije biopolitike*, Sarajevo: Dobra knjiga, 2012.

Halilovich, Hariz: *Places Of Pain:Forced Displacement, Popular Memory and Trans-local Identities in Bosnian War-torn Communities*. New York: Berghan Books, 2013.

Weisband, Edward: The Macabresque: Human Violation and Hate in Genocide, Atrocity and and Enemy-Making, Oxford: Oxford University Press.

MKSJ, Milan i Sredoje Lukić, Predmet br. IT-98-32/1-T.

MKSJ, Radoslav Brđanin, Predmet br. IT-99-36-T.

MKSJ, Radovan Karadžić, Predmet br. IT-95-5/18.

Šadinlija, Mesud: „Prsten za glavu aždaje: Sarajevo u strateškim ciljevima Republike Srpske 1992−1995“, *Radovi*, knjiga XVII/3.

COLLECTIVE TRAUMATIZATION: CAMPS IN BOSNIA AND HERZEGOVINA 1992−1995

Hikmet Karčić

Summary

Having in mind that anyone genocide is similar but unique, it is necessary to look at the elements of genocide in Bosnia and Herzegovina that make this crime special. The pattern of action of perpetrators of genocide during 1992-95 has showed that the criminals aimed, among other things, even the psychological destruction of Bosniaks. The camps in Bosnia and Herzegovina were a key segment of the ethno-religious cleansing project of Bosniaks from the territory in accordance with the Six strategic objectives of the Serb people in Bosnia and Herzegovina of May 12, 1992. The camps and other detention facilities were localities of torture, executions, rape and sexual abuse, as well as theatrical-ceremonial brutal killings as the rule of behaviour of criminals. The treatment in the camps, together with the systematic destruction of religious and cultural monuments, the hiding of killed persons bodies in mass graves, and a variety of other activities were what I call „collective traumatization“ which had one main purpose − to disgust the Bosniak hometowns to such an extent that Bosniaks never think of coming back.

Key words: Bosnia and Herzegovina, genocide, crimes, collective traumatization

UDK 821.163.43*.09: 929 Dizdar, M.

Pismenost i književnost bosanskog srednjovjekovlja u istraživanjima Maka Dizdara

Sanjin Kodrić
Filozofski fakultet
Univerzitet u Sarajevu

Rad se bavi istraživanjima Maka Dizdara u oblasti starije književnosti Bosne i Hercegovine, odnosno pismenosti i književnosti srednjovjekovne Bosne. Dizdar je, naime, inicirao bosnistička proučavanja u ovoj oblasti i dao izuzetan doprinos afirmaciji pismenosti i književnosti bosanskog srednjovjekovlja. U tom smislu, Dizdar se može smatrati i utemeljiteljem bosničke medievalistike.

Ključne riječi: Mak Dizdar, pismenost i književnost srednjovjekovne Bosne, bosnistička medievalistika

1.

Desetljećima, sve do novijeg vremena, bosanskohercegovačka, a posebno bošnjačka književnost bile su književnosti osporavanog i negiranog književnohistorijskog statusa i identiteta, odnosno praktično zvanično „nepostojeće“ književnosti.[1] Razlozi za ovakav odnos prema bošnjačkoj i bosanskohercegovačkoj književnosti bili su i ostali prvenstveno ideološke prirode, pri čemu je suštinski problem bio i ostao prvenstveno problem Bosne i Hercegovine kao takve, a posebno tzv. „muslimansko pitanje“, tj. pitanje etno-nacionalnog statusa i identiteta bosanskih muslimana, a koje se najčešće

[1] Usp. npr.: Kodrić, Sanjin: „Status i identitet bošnjačke književnosti i usmena književnost Bošnjaka do kraja 19. stoljeća“, *Studije iz kulturalne bosnistike (Književnoteorijske i književnohistorijske teme)*. Sarajevo: Slavistički komitet, 2018, str. 23-108; odnosno: Kodrić, Sanjin: *Bošnjačka i bosanskohercegovačka književnost (Književnoteorijski i književnohistorijski aspekti određenja književne prakse u Bosni i Hercegovini*). Sarajevo: Dobra knjiga, 2018.

svodilo na pitanje jesu li bosanski muslimani Hrvati, Srbi ili, pak, nešto treće, odnosno zaseban narod. Riječ je, stoga, o onim ideološkim koncepcijama koje eksplicitno ili implicitno Bosnu i Hercegovinu nisu prihvatale kao samosvojan i jedinstven, organski cjelovit državni i društveni, odnosno kulturni i književni prostor sa svojim dubokim povijesnim utemeljenjem, a kad su u pitanju Bošnjaci, pa tako i njihova književnost, posrijedi je i negiranje Bošnjaka kao zasebne etno-nacionalne zajednice, kao i ono što su s ovim usko povezani dugotrajni procesi tzv. „nacionaliziranja muslimana", tj. nastojanja uključivanja bosanskih muslimana u okvire nacionalnog hrvatstva ili srpstva, prije svega temeljem devetnaestostoljetnih, nacional-romantičarskih velikonacionalnih ideologema.2

Mada su korijeni ovih i ovakvih procesa i pojava još stariji i dublji,3 ovakvo što kao dominantan odnos prema Bosni i Bošnjacima započet će upravo tokom 19. st., odnosno u okvirima tadašnjih širih nacionalnih projekata na Slavenskom jugu, a od tada pa nadalje trajat će u svim državnim ili društveno-političkim okvirima i ideološkim kontekstima u kojima su se nalazili Bosna i Hercegovina i Bošnjaci. To je slučaj i u Austro-Ugarskoj monarhiji, a posebno u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca, odnosno Kraljevini Jugoslaviji, ali i kasnije, u socijalističkoj Jugoslaviji, u kojoj Bosna i Hercegovina jeste otpočetka bila jedna od federalnih jedinica, ali je dugo vremena imala suštinski drugačiji status u poređenju s ostalim jugoslavenskim republikama, dok su Bošnjaci i dalje bili podvrgnuti „muslimanskom pitanju" i tako i u ovom vremenu ostali zvanično nepriznat i „nepostojeći" narod, jednako kao i svih prethodnih desetljeća. Situacija u ovom smislu počinje se mijenjati nabolje tek u vremenu svojevrsnog bosanskohercegovačkog i bošnjačkog političko-nacionalnog ili nacionalno-kulturnog preporoda počev od kraja šezdesetih i početka sedamdesetih godina 20. st., kad se u tadašnjoj Jugoslaviji, a posebno u Bosni i Hercegovini unekoliko mijenja i društveno-politička klima i uopće ideološki kontekst. Tad Bosna i Hercegovina postepeno dobiva nešto adekvatniji položaj u jugoslavenskoj federaciji, dok Bošnjaci bivaju i zvanično priznati kao zasebna etno-nacionalna zajednica, istina

[2] Usp. npr.: Isaković, Alija, prir.: *O „nacionaliziranju" Muslimana: 101 godina afirmiranja i negiranja nacionalnog identiteta Muslimana*. Zagreb: Globus, 1990; odnosno: Purivatra, Atif: *Nacionalni i politički razvitak Muslimana (Rasprave i članci)*. Sarajevo: Svjetlost, 1969; Hadžijahić, Muhamed: *Od tradicije do identiteta: Geneza nacionalnog pitanja bosanskih Muslimana*. Sarajevo: Svjetlost, 1974; Filandra, Šaćir: *Bošnjačka politika u XX. stoljeću*. Sarajevo: Sejtarija, 1998; Đozić, Adib: *Bošnjačka nacija*. Sarajevo: Bosanski kulturni centar, 2003. i sl.

[3] Usp. npr.: Kodrić, Sanjin: „Status i identitet bošnjačke književnosti i usmena književnost Bošnjaka do kraja 19. stoljeća", *Studije iz kulturalne bosnistike (Književnoteorijske i književnohistorijske teme)*. Sarajevo: Slavistički komitet, 2018, str. 23-108.

ne pod svojim povijesnim narodnim imenom već pod vjerskom kao etno-nacionalnom odrednicom, a što će, uprkos nizu oštrih rasprava i žestokih protivljenja jednog značajnog dijela onovremene jugoslavenske politike, biti moguće naročito nakon odluke Centralnog komiteta Saveza komunista Bosne i Hercegovine iz 1968. godine o priznavanju vjerske zajednice muslimana kao „Muslimana" u etno-nacionalnom smislu. S ovim u vezi bit će i amandmani na jugoslavenski Ustav iz 1971. godine te novi Ustav Socijalističke federativne republike Jugoslavije iz 1974. godine, kojim će Bošnjaci po prvi put u modernoj historiji južnoslavenskih naroda i država dobiti pravo vlastitog etno-nacionalnog izjašnjavanja, mada još uvijek ne pod svojim stvarnim, povijesnim narodnim imenom, koje će ostati neprihvatljivo i biti osporavano sve do Prvog bošnjačkog sabora iz 1993. godine. Pritom, sve ove promjene, između svega ostalog, jasno će pokazati i to da su i bosanskohercegovački problem i, posebno, „muslimansko pitanje" sve vrijeme bili prvenstveno političko-ideološki problemi, a ne pitanja stvarnog identiteta Bosne i Hercegovine, odnosno stvarnog etno-nacionalnog identiteta bosanskih muslimana, kako je to predstavljano posebno od 19. st. pa nadalje.

U kontekstu ovih društveno-političkih i ideoloških promjena počev od kraja šezdesetih i početka sedamdesetih godina 20. st. pa nadalje javlja se, isprva vrlo oprezno i diskretno, i početak procesa afirmiranja i bošnjačke i bosanskohercegovačke književnosti, pri čemu će se u ovom smislu posebno zalagati najprije istaknuti književni historičari Midhat Begić i Muhsin Rizvić, a onda i Enes Duraković,[4] kao i pojedini drugi autori, među kojima je jedan od prvih bio i Alija Isaković,[5] ali i Mak Dizdar. Pritom, Dizdarev angažman na afirmiranju književnog stvaranja Bosne i Hercegovine vidljiv je vrlo rano, čak prije svih drugih istaknutih autora u ovom kontekstu, i to već u slučaju njegove *Panorame savremene bosansko-hercegovačke proze* iz 1961. godine,[6] kojom će Dizdar upravo oprezno i diskretno, ali i dalje dovoljno jasno, pa i za onovremene prilike prilično hrabro, upozoriti na sasvim realnu pojavu književnosti Bosne i Hercegovine kao takve, odnosno na njezin samosvojan književnohistorijski status i identitet, sve to, dakle, prije društveno-političkih i ideoloških promjena koje su olakšale

[4] Usp.: Kodrić, Sanjin: *Bošnjačka i bosanskohercegovačka književnost (Književnoteorijski i književnohistorijski aspekti određenja književne prakse u Bosni i Hercegovini*). Sarajevo: Dobra knjiga, 2018, str. 223-277, 302-343.

[5] Usp.: Kodrić, Sanjin: *Bošnjačka i bosanskohercegovačka književnost (Književnoteorijski i književnohistorijski aspekti određenja književne prakse u Bosni i Hercegovini*). Sarajevo: Dobra knjiga, 2018, str. 278-296.

[6] *Panorama savremene bosansko-hercegovačke proze*, izbor, predgovor i komentari Mak Dizdar. Sarajevo: Udruženje književnika Bosne i Hercegovine, 1961.

procese afirmiranja književnog stvaralaštva u Bosni i Hercegovini.[7] Takvo što Dizdarevoj *Panorami savremene bosansko-hercegovačke proze* daje posebnu vrijednost u povijesti procesa afirmiranja književnosti Bosne i Hercegovine, odnosno u historiji bošnjačke i bosanskohercegovačke književnosti te bosnistici uopće, gdje je Dizdareva *Panorama savremene bosansko-hercegovačke proze* jedan od ključno važnih radova. Međutim, još veći je značaj Dizdarevih nešto kasnijih istraživanja vezanih za pismenost i književnost srednjovjekovne Bosne, kojima je Dizdar dao još izrazitiji prilog afirmiranju književnog stvaranja Bosne i Hercegovine, ali i praktično utemeljio bosnističku medievalistiku, baš kao što je svojom glasovitom pjesničkom zbirkom *Kameni spavač* iz 1966. godine bosansko srednjovjekovlje učinio velikom temom bošnjačke i bosanskohercegovačke književnosti uopće.[8]

2.

Dizdarevo bavljenje pismenošću i književnošću srednjovjekovne Bosne jeste, dakle, fundamentalna promjena u odnosu prema bosanskohercegovačkoj književnoj i kulturnoj baštini, a to je posebno očito s obzirom na činjenicu da se u kontekstu afirmacije književnosti Bosne i Hercegovine u socijalističkoj Jugoslaviji do kraja šezdesetih godina 20. st. uglavnom diskutiralo o savremenoj književnoj praksi, a vrlo rijetko o starijem književnom stvaranju, odnosno književnom naslijeđu. Više je razloga za takvo što, a jedan od temeljnih jeste zasigurno i to što je pitanje književne savremenosti podrazumijevalo znatno manje problema, posebno u smislu „fantoma prošlosti", odnosno niza otvorenih i konfliktnih pitanja i problema vezanih za povijest. Jer, ako se u savremenosti moglo govoriti o kakvoj-takvoj harmoniziranosti i ucjelovljenosti bosanskohercegovačke književne prakse te ako je ona koliko-toliko bila u skladu s onovremenim društveno-političkim i ideološkim očekivanjima od kraja šezdesetih i početka sedamdesetih godina 20. st. pa nadalje, ili barem ne direktno i otvoreno protivna ideologiji jugoslavenskog socijalizma, bitno drugačije stanje bilo je upravo u književnoj prošlosti, pogotovo starijoj.

Starija književna prošlost Bosne i Hercegovine, naime, u znaku je prije svega religijski-konfesionalno, a onda i etno-nacionalno distingviranog književnog stvaranja, pa praktično sve do kraja 19. i početka 20. st. u bosanskohercegovačkom književnom stvaranju postoje najmanje tri međusobno više ili manje

[7] Usp.: Kodrić, Sanjin: *Bošnjačka i bosanskohercegovačka književnost (Književnoteorijski i književnohistorijski aspekti određenja književne prakse u Bosni i Hercegovini*). Sarajevo: Dobra knjiga, 2018, str. 190-197.

[8] Dizdar, Mak: *Kameni spavač*. Sarajevo: Veselin Masleša, 1966.

odvojene književne prakse – muslimansko-bošnjačka, katoličko-hrvatska i pravoslavno-srpska, uz važnu pojavu i jevrejske književne tradicije. Sve ove književne prakse i tradicije u osnovi su zasebni književni sistemi, nerijetko između sebe odvojeni i različitim jezicima te pismima na kojima je ostvarivan književni rad, kao i pripadnošću različitim širim kulturalnim, pa i cijelim civilizacijskim sistemima. Jer, dok su npr. Bošnjaci pretežno pisali na turskom, perzijskom i arapskom jeziku i vezivali se prije svega za kontekst orijentalno-islamske kulture i civilizacije, to nije bio slučaj sa starijim katoličko-hrvatskim ili pravoslavno-srpskim, odnosno jevrejskim književnim stvaranjem, od kojih je svako, također, imalo svoje brojne druge specifičnosti koje su ga jasno razlikovale i odvajale od ostatka književnog stvaralaštva u Bosni i Hercegovini sve do novijeg vremena. Izuzetak u ovom smislu predstavljala je manje-više isključivo pučka kultura i usmena književnost, vezana za zajedničko pučko-folklorno nasljeđe i zajednički jezik, no i tu su u mnogim slučajevima postojale manje ili više značajne razlike i nepodudarnosti, poput npr. različitih muslimanskih i kršćanskih varijanti istih pjesama i sl., tim prije što je po prirodi stvari usmena, narodna književnost prvenstveno upućena na kolektiv kojem se obraća, a manje je određena samim prostorom u koje se ostvaruje ovaj tip književnog stvaranja.

Za razliku od u ovom smislu bitno drugačije savremene književne prakse, ovakva situacija, tj. pojava unutrašnje parceliziranosti i u značajnoj mjeri necjelovitosti bosanskohercegovačkog književnog stvaranja i književnog života sve do kraja 19. i početka 20. st., nije korespondirala s postavkama na kojima se do kraja šezdesetih godina 20. st. temeljila ideja bosanskohercegovačke književnosti kao takve, pa je apostrofiranje književne prošlosti bilo više ili manje problematično. Osim toga, insistiranje na pitanjima književne prošlosti otvaralo je i problem književnog stvaranja muslimana, tj. Bošnjaka, odnosno problem postojanja i njihove vlastite, bosanskomuslimanske, odnosno bošnjačke književnosti, što je, međutim, u datim okolnostima još uvijek bilo ipak odveć sporno pitanje. Jer, kako je istaknuto, sve do kraja šezdesetih godina 20. st. bosanski muslimani, odnosno Bošnjaci zvanično su „nepostojeći" narod, pa je i njihova vlastita književnost također istom logikom bila „nepostojeća" i najbolje je bilo ne otvarati ovaj problem. Također, uz ova pitanja i probleme u vezi s književnom prošlošću Bosne i Hercegovine, postojao je i još jedan, znatno širi i izazovniji problem, a to je pitanje odnosa starije bosanskohercegovačke književne baštine i književne baštine vezane za hrvatsku i srpsku književnu povijest jer najveći dio bosanskohercegovačke književne prošlosti već je tokom prethodnih desetljeća uglavnom „uspješno" na ovaj ili onaj način „razdijeljen" između hrvatske i srpske književne historiografije. Takvo što ostvareno je najčešće upravo na temelju religijsko-konfesionalnih kriterija, pa je katoličko književno stvaranje u Bosni i

Hercegovini pripojeno hrvatskoj književnoj povijesti, a pravoslavno srpskoj, a tragom tradicije „nacionaliziranja muslimana“ slično je bilo i s ostvarenjima bosanskomuslimanskih autora u onim slučajevima kad ova književna praksa nije bila u potpunosti odbačena i predana apsolutnom povijesnom zaboravu. Ovome treba dodati i već gotovu, završenu zvaničnu etabliranost kako hrvatske, tako i srpske književne historiografije, koje u datim okolnostima nisu bile spremne na odricanje onih dijelova bosanskohercegovačke književne prošlosti koje su već inkorporirale u svoje okvire, pa ni na njihovo dijeljenje s bosanskohercegovačkom književnošću kao takvom.

Sve ovo bio je slučaj i onda kad je u pitanju osmanski period u prošlosti književnosti Bosne i Hercegovine, ali i onda kad je bila u pitanju književnost srednjovjekovne Bosne, mada je slučaj bosanske srednjovjekovne pismenosti i književnosti bitno drugačiji nego slučaj književnosti osmanskog doba. Bosanski srednjovjekovni književni sistem ne poznaje, naime, religijsko-konfesionalnu razdijeljenost koja će se javiti u osmanskom periodu, pa je bosanska srednjovjekovna pismenost i književnost u osnovi dosta homogena pojava, s nizom svojih vlastitih specifičnosti, kao i druge južnoslavenske srednjovjekovne književne prakse. Pa ipak, posebno upravo pisano-književna baština bosanskog srednjovjekovlja bila je predmetom kasnijih integracija u okvire hrvatske ili srpske književne povijesti, pa tako i jedan od „fantoma prošlosti“ o kojima se sve do kraja šezdesetih godina 20. st. nerado raspravljalo u smislu njihovog izrazitog bosanskog karaktera i vezanosti prvenstveno za povijest bosanskohercegovačke književnosti i kulture. No, i takvo što u ovo vrijeme počinje se polahko mijenjati, a poseban doprinos u ovom kontekstu dao je upravo Mak Dizdar, koji praktično prvi u tad savremenom trenutku ozbiljnije postavlja pitanje bosanskog karaktera pismenosti i književnosti srednjovjekovne Bosne.

Ovakvo što slučaj je već u Dizdarevu izboru iz bosanske srednjovjekovne pismenosti i književnosti objavljenom najprije u časopisu Život,[9] a onda i u zasebnoj knjižici *Stari bosanski epitafi* iz 1961. godine,[10] dakle iz istog vremena kad i autorova *Panorama savremene bosansko-hercegovačke proze*. Pritom, baš onako kako je u *Panorami savremene bosansko-hercegovačke proze* na primjerima iz tad savremenog bosanskohercegovačkog proznog književnog stvaranja nastojao afirmirati cjelinu bosanskohercegovačke književnosti, Dizdar u *Starim bosanskim epitafima* pokušava afirmirati pismenost i književnost srednjovjekovne Bosne, i to upravo kao bosansku književnu i kulturnu baštinu, o čemu svjedoči već i naslov ove knjižice, odnosno naglašena bosanska odrednica u naslovu kao jakoj poziciji teksta. Dizdar, pritom, ovdje fokusira prije svega

[9] Dizdar, Mak: „Stari bosanski epitafi“, Život, god. X, br. 4, Sarajevo, 1961, str. 183-210.

[10] Dizdar, Mak: *Stari bosanski epitafi*. Sarajevo: Život, 1961.

srednjovjekovnu bosansku epigrafiju, odnosno epitafe, tj. prvenstveno natpise na stećcima kao jedinstvenim bosanskim srednjovjekovnim nadgrobnim spomenicima, naglašavajući specifičnost i stećaka i njihovih natpisa, ali i uopće cjeline fenomena srednjovjekovne Bosne, a naročito njezine kulture. Ono do čega je Dizdaru posebno stalo jeste, stoga, osobenost bosanske srednjovjekovne pisano-književne i kulturne prakse, ali i njezina vrijednost, pa autor naročito naglašava njezinu drugačijost i jedinstvenost kako u odnosu na druge južnoslavenske književno-kulturalne tradicije, tako i u odnosu na širi evropski kontekst srednjeg vijeka, s jedne strane, dok, s druge strane, insistira i na onom što su prvenstveno književno-estetske vrijednosti bosanskih srednjovjekovnih natpisa. To je slučaj i u relativno kratkom ali sadržajnom, pregnantnom predgovoru ovom naročitom izboru bosanskih srednjovjekovnih epitafa, kao i u, naravno, samim izabranim primjerima, koje Dizdar donosi i u njihovu originalu pisanom na bosančici kao specifičnoj bosanskoj vrsti ćirilice i u latiničnoj transliteraciji, čime je s jedne strane afirmirao i zaboravljenu tradiciju bosaničke pismenosti, dok je s druge strane naslijeđe starih bosanskih epitafa učinio dostupnim i komunikativnim i za savremenog čitaoca.

Cijeli Dizdarev predgovor u znaku je pokazivanja i dokazivanja kako vrijednosti, tako i specifičnosti bosanske srednjovjekovne pisano-književne i kulturne baštine. Dizdar, tako, najprije naglašava osobenost bosančice kao autohtonog bosanskog srednjovjekovnog pisma i jednog od važnih elemenata autohtonosti bosanske srednjovjekovne pismenosti i književnosti uopće:

> To su ćirilska slova. Ali se razlikuju od crkvene i staroslovenske ćirilice, iako su potekla iz nje i djelimično, iz tek napuštene glagoljice, u fazi kad je ona bila još okrugla. A ima i potpuno novih, samorodnih znakova, kao da su iznikli, izvađeni iz zemlje, zajedno s kamenom u koji su urezani. Igra kovača slovima bila je nekad namjerna, a nekad je potjecala i iz neznanja. Neznanje je bilo u pitanju kad su autori epitafa druga lica, dijaci, ti anonimni pisari, od kojih su se pojedinci znali da uzdignu do stvaranja vlastite misli, vlastitog stila i vlastite poezije.[11]

Dizdar naglašava i religijsko-konfesionalno specifičnost Bosne u odnosu na ostatak Slavenskog juga i najvećeg dijela Evrope srednjeg vijeka, tim prije što se takvo što na presudno važne načine reflektiralo i u ukupnoj književnosti i kulturi srednjovjekovne Bosne, a posebno upravo u slučaju stećaka i njihovih natpisa. Tako ukratko predstavlja osobenu teologiju i uopće naročiti osjećaj svijeta i ži-

[11] Dizdar, Mak: *Stari bosanski epitafi*. Sarajevo: Život, 1961, str. 5-6.

vota, kako kaže, bosanskih „bogumila“ te ističe „taj nehrišćanski stav jeretičkih krstjana i krstjanica, koji su sebe s ponosom nazivali dobrim ljudima i dobrim ženama, izbjegavajući krst i sve druge evokativne simbole vjere, uobičajene u dogmi ‘rimske bludnice’ i ‘konstantinopolskih carinika’“, kao i npr. to da „srednjovjekovni stećci i njihovi epitafi ni u svom začetku nisu voljeli nikakvih misterija, poznatih iz raznih žitija i hagiografija“.[12] No, Dizdar naglašava i nerazumijevanje srednjovjekovne Bosne i njezinih specifičnosti, uključujući i osobenosti umjetnosti stećaka i natpisa na njima, pa i očito stereotipno razumijevanje specifičnosti bosanske srednjovjekovne pismenosti i književnosti te kulture uopće:

> Istraživači stećaka u svoje vrijeme nisu u reljefima pronašli ništa što bi moglo da pripada umjetnosti. Za njihov bidermajerovski ukus stećci i njihovi reljefi su samo svjedočanstva o tome kako su srednjovjekovni divljaci iz bosanskih šuma prikazivali te divljake, kako su dali svoju vlastitu sliku. Takvi kulturtregeri nisu mogli da shvate ni značaj epitafa sa stećaka. Te riječi iz tmače za njih su značile samo buncanje primitivnih urođenika, lišenih osnovnih religioznih pobuda „vječnih i spasonosnih“. Oni nisu shvatili veličinu tih škrtih misli, čija jednostavnost i lapidarna konciznost spada u svijet poezije.[13]

Nasuprot ovom i ovakvom nerazumijevanju i stereotipnom stavu, Dizdar u tekstualnim ostacima srednjovjekovne bosanske prošlosti pronalazi upravo istinsku umjetnost, kako u onom vremenu, tako i, posebno, za savremenog čovjeka:

> Taj kamen, tvrd i nepristupačan, ne trpi suvišne riječi i pretjeranosti. On je podatan za jednostavan izraz i čistu misao. Za pravu i bitnu riječ. On ne podnosi konvencionalne fraze, koje ponavljanjem postaju sušta banalnost. Ali, i drevna misao dobro je došla ako pristaje da se njome izrazi bitnost jednog životnog puta, jedne ideje. Ovi epitafi su i danas mudri. Mnogi od njih sadrže epigrafsku poruku, a neki su čak čisti epigrami. Pisani čistim narodnim jezikom svog doba, s ponekim vješto izabranim arhaizmom, sa zadržanim dualima i drugim starinama, lišeni dosadnih crkvenoslavenskih prenemaganja, starobosanski epitafi su zanimljivi koliko sa gledišta opće istorije, toliko i za istoriju jezika. Po mnogo čemu, oni spadaju u književnost svog vremena i tu je njihova posebna vrijednost. Kada

[12] Dizdar, Mak: *Stari bosanski epitafi*. Sarajevo: Život, 1961, str. 6-7.

[13] Dizdar, Mak: *Stari bosanski epitafi*. Sarajevo: Život, 1961, str. 8.

> se epitafi čitaju logički i ritmički rasporede njihove rečenice, iz njih često možemo da izvučemo vanredno zanimljivu i lijepu poetsku sentencu. Grafički pravilno predstavljena misao stvara slobodni stih, koji po mnogo čemu kao da pripada i našem vremenu.[14]

Riječ je, dakle, o korjenito drugačijem pristupu pismenosti i književnosti, odnosno uopće kulturi srednjovjekovne Bosne, pristupu koji kao ovakav praktično nije postojao do Dizdara, a koji će od ovog trenutka pa nadalje postajati sve relevantniji dok, napokon, nije postao važna alternativa ranijim i suštinski drugačijim gledanjima na fenomen srednjovjekovne Bosne. Uz samo otkrivanje zaboravljenog bosanskog srednjeg vijeka i njegovih vrijednosti, to je jedan od ključnih doprinosa već *Starih bosanskih epitafa*, čijim će se tragom od ovog vremena razvijati i manje-više cjelokupan ostatak Dizdarevih istraživačkih i publicističkih bavljenja, ali i njegov autorski književni rad, naročito fundamentalno važna pjesnička knjiga *Kameni spavač*. Pritom, upravo Dizdar bitno će promijeniti percepciju cjeline bosanskog srednjovjekovlja, i to ne samo u medievalistici ili u književnoj i kulturnoj historiografiji već i uopće u javnoj sferi, mijenjajući tako i širi diskurs ukupne bosanskohercegovačke kulture, a što je započelo već upravo sa *Starim bosanskim epitafima*.[15]

Dizdar je, stoga, na neki način iznova otkrio u širim okvirima bosanskohercegovačke kulture umnogome zaboravljeni i potisnuti bosanski srednji vijek, što se posebno odnosi na njegove vrijednosti i značaj za savremenost, te ga tako oživio kao važnu i književnu, ali i širu kulturalnu temu. Štaviše, upravo s Dizdarem i bosanski muslimani, odnosno Bošnjaci dobivaju mogućnost razrješenja povijesne traume u smislu osjećanja otuđenosti (i) od svoje srednjovjekovne baštine, pa se ne čini nimalo slučajnim to što u predgovoru uz izbor starih bosanskih epitafa Dizdar uz druge primjere prevjeravanja pripadnika Crkve bosanske navodi i primjer nišana Mahmuda Brankovića iz 15. st., koji je kao musliman poginuo na „boju despotovu“, kako to piše u bosaničkom natpisu na njegovu muslimanskom nišanu, jednom od primjera prijelaznih oblika između stećka i nišana:

> Raznovrsni su i raznobojni ti glasovi iz davnine. Oni svojim nepatvorenim krikom hoće da probiju magle tjeskobe i neprozirnost tame. Taj misaoni i poetski lajtmotiv ne prekida se ni prestankom

[14] Dizdar, Mak: *Stari bosanski epitafi*. Sarajevo: Život, 1961, str. 8.

[15] Usp.: Kodrić, Sanjin: „Rukopisna ostavština i *Kameni spavač* Maka Dizdara (O povijesti teksta i tekstološkom historijsko-kritičkom čitanju)“, *Studije iz kulturalne bosnistike (Književnoteorijske i književnohistorijske teme)*. Sarajevo: Slavistički komitet, 2018, str. 149-180.

> moći bogumilske crkve. Mihoio iz Brajkovića promijenio je vjeru i naročito ističe to, Mahmud Branković poginuo je na „boju despotovu“ kao musliman, a rab božiji Gligorije umro je kao pravoslavni kaluđer. Njihovi biljezi su također od kamena, ali to nisu više stećci. Njihove krstače i nišani nalaze se na periferiji starih nekropola i govore o jednom prelaznom dobu u životu žitelja bosanskih.[16]

Ovaj fragment Dizdareva predgovora *Starim bosanskim epitafima* ukazat će vrlo jasno na tradicijske kontinuitete o kojima do Dizdara praktično i nije bilo govora, posebno ne u smislu ozbiljnijih istraživanja, a to koliko će ovi i ovakvi Dizdarevi uvidi u fenomen srednjovjekovne Bosne i njezine osobenosti biti anticipativni i uopće važni za kasnija proučavanja u ovoj oblasti pokazat će se tek znatno kasnije, u nekim slučajevima tek u najnovijim istraživanjima, a koja upravo govore i o ovom za ukupnu društvenu i kulturnu povijest Bosne izrazito važnim kontinuitetima, uključujući i pojavu „suprakonfesionalnosti“ stećaka, naročito u vremenu slabljenja Crkve bosanske i potkraj postojanja srednjovjekovne bosanske države.[17]

Svim ovim, konačno, Dizdar je već u *Starim bosanskim epitafima* stvorio bitno drugačiju osnovu za određenje i bosanske srednjovjekovne književnosti i bosanskohercegovačke književnosti uopće, pri čemu je bosanskohercegovačkoj književnosti kao takvoj otkrio i njezinu povijesnu „dubinu“, odnosno ukazao na njezinu naročitu dijahroniju. Pa ipak, kao ni u uvodnoj studiji za *Panoramu savremene bosansko-hercegovačke proze*, a uprkos očitom bosanskom karakteru bosanske srednjovjekovne pismenosti i književnosti na kojem je insistirao u ostatku teksta, Dizdar se ni ovdje ne usuđuje dokraja jasno i otvoreno odrediti pismenost i književnost bosanskog srednjovjekovlja kao bosansku, odnosno bosanskohercegovačku. Štaviše, Dizdar je ovdje još oprezniji, a svoj stvarni stav o ovom pitanju vješto prikriva nedorečenim i aluzivno-metaforičkim diskursom, nimalo slučajno intrigantno završavajući svoj predgovor:

> Zajedno s apokrifima i apokalipsama iz jevanđelja, pričama i gatkama, glosama i zapisima iz starih rukopisa, stari bosanski epitafi svjedoče o jednoj književnosti koja je iščezla u tami stoljeća. Sreća je da je ta književnost bila vezana za narod i narodni jezik. Ona je nastavljena u usmenoj književnosti, koja je zajedničkoj srp-

[16] Dizdar, Mak: *Stari bosanski epitafi*. Sarajevo: Život, 1961, str. 9.

[17] Usp. npr.: Pašić, Ibrahim: *Od stećka do nišana u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: BZK „Preporod“, 2017; odnosno: Dizdar, Gorčin: *Stećak*. Zenica: Vrijeme, 2018.

> skoj i hrvatskoj literaturi dala najljepše primjerke. Tu književnost treba shvatiti ne kao ušće, nego kao izvor za nova nadahnuća. Da je to mišljenje opravdano već su nas uvjerila neka djela savremenika inspirisana plastikom sa stećaka i njihovim tekstovima – likovna, književna, pa čak i muzička.[18]

Dizdar, dakle, s jedne strane, sasvim eksplicitno govori o „o jednoj književnosti koja je iščezla u tami stoljeća“, dok s druge strane govori i o „zajedničkoj srpskoj i hrvatskoj literaturi“, slično kao i u *Panorami savremene bosansko-hercegovačke proze* ne iskazujući dokraja jasno svoj stav o pojavi bosanskohercegovačke književnosti kao takve, odnosno s jedne strane afirmirajući bosanskohercegovački književni fenomen, a s druge strane relativizirajući ovo viđenje s obzirom na odnos bosanskohercegovačkog književnog stvaranja prema hrvatskoj i srpskoj književnosti. Kao i u uvodnoj studiji za *Panoramu savremene bosansko-hercegovačke proze*, riječ je, stoga, ponovo o svojevrsnom prikrivenom i opreznom pregovaranju s postavljenim društveno-političkim i ideološkim očekivanjima, pri čemu Dizdar već u istoj rečenici iznova subvertira zvanični poredak, onda kad naglašava kontinuitet između književnosti bosanskog srednjovjekovlja i bosanskohercegovačke usmene književnosti i njezinih „najljepših primjeraka“ (što je najvjerovatnije aluzija i na glasovitu *Hasanaginicu*), a posebno u narednoj rečenici, odnosno onda kad naglašava da „tu književnost treba shvatiti ne kao ušće, nego kao izvor za nova nadahnuća“. Jer, ideja da pismenost i književnost bosanskog srednjovjekovlja nije „ušće“ direktna je kritička primjedba na do tog trenutka dominantna razumijevanja bosanskog srednjeg vijeka kao mjesta srpsko-hrvatskog ukrštanja, dok je napomena o „izvoru za nova nadahnuća“ istovremena aluzija na bosanski povijesni kontinuitet sve do savremenosti, tj. do tad aktuelnog vremena, a čije je kulturno, a posebno književno stvaranje već unekoliko bilo na putu i zvaničnog priznavanja u smislu njegova bosanskohercegovačkog statusa i karaktera.

3.

S obzirom na vrijeme o kojem je riječ Dizdarev oprez koji se javlja (i) u *Starim bosanskim epitafima* sasvim je razumljiv i očekivan, što, međutim, ni na koji način ne dovodi u pitanje činjenicu da već i *Stari bosanski epitafi* imaju izuzetnu važnost u povijesti svijesti o književnosti Bosne i Hercegovine, baš kao što su od izrazitog značaja i u uopće historiji bosanskohercegovačke književnosti. Pritom, pitanje bosanske srednjovjekovne pismenosti i književnosti, međutim,

[18] Dizdar, Mak: *Stari bosanski epitafi*. Sarajevo: Život, 1961, str. 9.

na prestaje okupirati Dizdara s ovom knjižicom, i to ne samo kao pjesnika već ni kao istraživača bosanskohercegovačke književne i kulturne prošlosti, nego se, naprotiv, takvo što intenzivira u njegovu cjelokupnom radu. To pokazuje i objavljeni dio Dizdareva djela, ali i njegova rukopisna ostavština, gdje se od ovog trenutka sve više povećava broj autorovih radova u vezi s pisano-književnom i kulturnom baštinom srednjovjekovne Bosne.[19] Tako već 1962. godine Dizdar priređuje knjižicu *Glasovi iz tmače (Izbor starobosanskih zapisa i natpisa)*, koja, međutim, iz zasad nepoznatih razloga nije objavljena, pa je sve praktično do ovog trenutka ostala nepoznata široj javnosti, mada se radi o građi koja predstavlja važnu pojavu u ukupnom Dizdarevu radu, kao i o nesumnjivo vrlo vrijedan prilog daljnjoj afirmaciji književnosti i kulture bosanskog srednjovjekovlja i uopće bosanskohercegovačke književnosti kao takve.[20]

U naslovu kao jakoj poziciji teksta apostrofirajući sad i ideju „starobosanskih" tekstova, knjižica *Glasovi iz tmače (Izbor starobosanskih zapisa i natpisa)* svojevrstan je nastavak Dizdarevih *Starih bosanskih epitafa*, s tim što uz natpise sa stećaka ova knjižica uključuje sad i druge, a dotad uglavnom previđane i zanemarene oblike bosanske srednjovjekovne pismenosti i književnosti iz kategorije zapisa i natpisa, što na početku knjižice u kratkom predgovoru obrazlaže i sam autor. Uz ovaj prošireni uvid u bosansku srednjovjekovnu pisanu i književnu baštinu, posebno je važno razumijevanje pismenosti i književnosti bosanskog srednjovjekovlja koje Dizdar donosi na ovom mjestu, a koje se sad vidno razlikuje od stavova po ovom pitanju i načina na koji su oni izneseni u predgovoru za *Stare bosanske epitafe*:

> Ovaj izbor starih zapisa i natpisa bosanskih, prvi je rad ove vrste u nas i po tome, on može da ima i niz prednosti i niz nedostataka u isti čas. Vršen prvenstveno po estetskom mjerilu, on zaobilazi neke značajne dokumente pismenosti, pa i one najranije (natpisi iz Humca iz X ili XI vijeka, trebinjski i blagajski natpis itd.) i insistira na prihvatanju nekih natpisa ili zapisa, do sada malo zapaženih u našoj

[19] Usp.: Kodrić, Sanjin: „Rukopisna ostavština i *Kameni spavač* Maka Dizdara (O povijesti teksta i tekstološkom historijsko-kritičkom čitanju)", *Studije iz kulturalne bosnistike (Književnoteorijske i književnohistorijske teme)*. Sarajevo: Slavistički komitet, 2018, str. 149-180.

[20] Dizdareva knjižica sačuvana je kao strojopisni tekst od 84 stranice A4-formata u Historijskom arhivu u Sarajevu, gdje ju je vjerovatno pohranio Hamid Dizdar, autorov stariji brat, koji je bio višegodišnji direktor ovog arhiva (usp.: Dizdar, Mak: *Glasovi iz tmače (Izbor iz starobosanskih zapisa i natpisa)*, Sarajevo, 1962, Historijski arhiv Sarajevo, Zbirka „Varia", ZV-522). Dizdarevu knjižicu otkrio je prof. dr. Muhidin Džanko, kojem se zahvaljujem na informaciji o ovom zaboravljenom, a vrlo vrijednom arhivskom dokumentu.

> istorijskoj ili lingvističkoj literaturi (zapis Vrsana Kosarića, Molitvu od treska, grada, bijesa... itd.), ali veoma značajnih za ocjenu nivoa pismenosti i književnosti svog vremena. Decenijama zaobilaženi kao sirovi, primitivni i nezanimljivi, bosanski tekstovi (glose na marginama evanđelja, povelje, epitafi na stećcima, epigrami na sudačkim stolicama i raskršćima, molitve urezane na olovnim pločama kao amajlije, itd.), sve više se otkrivaju savremenom čitaocu kao zanimljiv dio jedne književnosti koja nam je ostala nepoznata, ali čije uticaje možemo pronaći u bogatoj usmenoj, nepisanoj književnosti ovih krajeva, otkrivenoj sredinom prošlog stoljeća, prihvaćenoj i priznatoj od velikog broja velikana pera tog vremena (Gete, Puškin itd.). Ta stara bosanska književnost, pisana u specifičnoj domaćoj ćirilici narodnim jezikom, znatno se razlikuje od književnosti naših naroda, crkveno-slovenske na istoku i latinske na zapadu. Ona stimulira narodnjačke težnje u susjednim zemljama i živa je spona između srpske i hrvatske književnosti i ma koliko posebna i osobena, jednako pripada i jednoj i drugoj.[21]

U poređenju s predgovorom za *Stare bosanske epitafe*, Dizdar je, očito, ovdje nesumnjivo otvoreniji i jasniji onda kad je riječ o samosvojnosti bosanske srednjovjekovne baštine, mada i dalje oprezno određuje njezin odnos s hrvatskom i srpskom književnošću. S jedne strane, Dizdar vrlo otvoreno i neskriveno kritički polemizira s neopravdanom zanemarenošću bosanske srednjovjekovne pisane i književne tradicije, kao i sa stereotipima s ovim u vezi, još direktnije nego u predgovoru za *Stare bosanske epitafe*, pri čemu i ovdje naglašava njezin kontinuitet u kasnijoj domaćoj usmenoj književnosti, iznova aludirajući na njezina izuzetna ostvarenja poput prije svega *Hasanaginice* jer upravo *Hasanaginica* jeste ta nesvakidašnja usmenoknjiževna pjesma koja je u 19. st. plijenila pažnju i fascinaciju istaknutih evropskih književnih veličina poput Goethea ili Puškina. Pritom, Dizdar ovdje sad i sasvim eksplicitno govori o „staroj bosanskoj književnosti“, ali, također sasvim jasno i nedvojbeno, i o njezinoj razlici u odnosu na stariju srpsku i hrvatsku književnost. Štaviše, Dizdar potpuno otvoreno piše i o tome kako je ta „stara bosanska književnost“ i „posebna“ i „osobena“, a inovativno naznačuje i mogućnost da je ona, zahvaljujući svojim naročitim „narodnjačkim težnjama“, utjecaja i na onovremeno hrvatsko i srpsko književno stvaranje, za razliku od dotadašnjih književnohistorijskih predstava o isključivo

[21] Dizdar, Mak: *Glasovi iz tmače (Izbor iz starobosanskih zapisa i natpisa)*, Sarajevo, 1962, Historijski arhiv Sarajevo, Zbirka „Varia“, ZV-522, str. 3.

obratim utjecajima hrvatske i srpske kulture na Bosnu. S druge strane, pak, upravo ove veze i odnosi srednjovjekovne Bosne i njezinih susjeda Dizdaru su osnova i za tvrdnju o tome kako je „stara bosanska književnost" istovremeno i „živa spona između srpske i hrvatske književnosti", a da bi tome dodao i to da ona, uprkos svojoj posebnosti i osobenosti, „jednako pripada i jednoj i drugoj". Očito je u pitanju nesumnjiva kontradikcija, a zapravo iznova sad već karakteristično Dizdarevo mimikrijsko pregovaranje između postavljenih društveno-političkih i ideoloških očekivanja i ideja o samosvojnosti bosanske srednjovjekovne pismenosti i književnosti koje Dizdar nastoji promovirati onako i onoliko koliko mu to omogućuju uvjeti u datom trenutku.

Nesumnjivo, uprkos njezinim sasvim razumljivim ograničenjima, Dizdareva knjižica *Glasovi iz tmače (Izbor starobosanskih zapisa i natpisa)* dodatni je korak naprijed u afirmaciji ideje bosanskohercegovačke književnosti i njezina dubokog povijesnog zasnova još u pismenosti i književnosti srednjovjekovne Bosne, a što potvrđuje i sami izbor, kako autor kaže, „starobosanskih zapisa i natpisa". Jer, u ovom izboru prvi put na jednom mjestu naći će se neki od naročito karakterističnih primjera upravo samosvojnosti bosanske srednjovjekovne pismenosti i književnosti, a među njima i Povelja bana Kulina iz 1189. godine kao najstariji spomenik pismenosti na narodnom jeziku na Slavenskom jugu, ali i ključno važni najraniji pisani znamen bosanske državnosti, a koji se tek sad, kod Dizdara pozicionira u kontekst pismenosti i književnosti bosanskog srednjovjekovlja, odnosno u korpus starih tekstova bosanskohercegovačke književnosti kao takve. Uz vrijedne komentare uza svaki navedeni primjer, tu su i različiti drugi tekstovi, koji svojim žanrovskim te drugim specifičnostima potvrđuju autorove postavke o samosvojnosti pisane tradicije i književnog stvaranja srednjovjekovne Bosne, istovremeno naslućujući dotad šire potpuno nepoznate obrise povijesti bosanske srednjovjekovne književnosti.

Jasno je, naravno, da Dizdareva knjižica *Glasovi iz tmače (Izbor starobosanskih zapisa i natpisa)* nije, međutim, mogla u praktičnom smislu utjecati u javnosti na procese afirmiranja i zvaničnog etabliranja bosanskohercegovačke književnosti kao takve jer riječ je o radu koji je ostao tek u rukopisu, neobjavljen i bez mogućnosti šire recepcije. Međutim, isto tako je više nego očito da ova knjižica predstavlja jednu od ključno važnih etapa u Dizdarevu radu na sad već fundamentalno važnoj knjizi *Stari bosanski tekstovi* iz 1969. godine,[22] koja će i u naučnom kontekstu, ali i u širim okvirima kulture svojeg vremena dotad najkorjenitije izmijeniti postojeće predstave o najstarijoj bosanskohercegovačkoj

[22] Dizdar, Mak, prir.: S*tari bosanski tekstovi*. Sarajevo: Svjetlost, 1969. (Kulturno nasljeđe Bosne i Hercegovine)

pisanoj i književnoj baštini, baš onako kako će to u književnosti učiniti autorova pjesnička knjiga *Kameni spavač*, u čijoj su genezi također iznimno važnu uloga imali kako najprije *Stari bosanski epitafi*, tako i *Glasovi iz tmače (Izbor starobosanskih zapisa i natpisa)*.

Uz niz priloga objavljenih pod naslovom *Pečatom zlatnim pečaćeno* u časopisu Život tokom 1968. i početkom 1969. godine,[23] *Stari bosanski tekstovi* jesu, dakle, sinteza i vrhunac cjelokupnog dotadašnjeg Dizdareva istraživačkog i publicističkog rada na proučavanju pismenosti, književnosti i kulture srednjovjekovne Bosne, ali i prekretna knjiga u procesima promoviranja, a potom i zvaničnog priznavanja bosanskog karaktera bosanskog srednjovjekovlja. *Stari bosanski epitafi* i *Glasovi iz tmače (Izbor starobosanskih zapisa i natpisa)* pritom su neka vrsta začetka, odnosno komprimiranog oblika *Starih bosanskih tekstova*, pa će se tek ovdje, u ovoj knjizi, u punom kapacitetu i širini pokazati pojava bosanske srednjovjekovne pisane i književne baštine, onako kako to Dizdaru nije pošlo za rukom ili kako to nije bilo moguće u ranijim knjižicama. Tako se u *Starim bosanskim tekstovima* bosanska srednjovjekovna pismenost i književnost predstavljaju počev od najstarijih tekstualnih ostataka, odnosno počev od Humačke ploče iz 10 . ili 11. st. pa nadalje, sve do tekstova s kraja 15., pa i početka 16. st., uključujući i primjere nastavka srednjovjekovne bosaničke pisane tradicije i u osmanskoj Bosni, kako je to slučaj s pismima Ahmet-paše Hercegovića, najmlađeg sina hercega Stjepana, s kraja 15. st., ali i primjer bugarštice o Nikoli Radanoviću iz istog ovog vremena kao reprezentativni pokazatelj one usmenoknjiževne tradicije na temelju koje se kasnija razvila i usmena književnost u Bosni i Hercegovini kakvu danas poznajemo. U žanrovskom smislu, *Stari bosanski tekstovi* obuhvataju mnogo više nego *Stari bosanski epitafi*, odnosno vidno više nego *Glasovi iz tmače (Izbor starobosanskih zapisa i natpisa)*, pa su ovdje uz neizbježne natpise sa stećaka i različite druge epigrafske tekstove prisutni i brojni tekstovi iz žanrovskih okvira zapisa, odnosno glosa ili marginalija, povelje i prepiska bosanskih srednjovjekovnih vladara i vlastele, različiti crkveni tekstovi, starobosanske krstjanske molitve i apokrifi, ali i primjeri svjetovne književnosti poput fragmenata srednjovjekovnih romana o Aleksandru Velikom itd., dakle čitav jedan žanrovski raznolik repertoar jedne osobene pisane i književne tradicije kakva je postojala u srednjovjekovnoj Bosni.

Koncepcija knjige jeste, dakle, reprezentativna i sveobuhvatna i u dijahronijskom i u žanrovskom smislu, pa je već ovim Dizdar jasno i nedvojbeno ukazao na samosvojnost i cjelovitost pojave bosanske srednjovjekovne književnosti, tj.

[23] Dizdar, Mak: „Pečatom zlatnim pečaćeno“, *Život*, god. XVII, br. 1, 2-3, 9, 11-12, Sarajevo, 1968, str. 61-64, 109-118, 76-86, 88-107; god. XVIII, br. 1, 2-3, Sarajevo, 1969, str. 89-112, 100-142.

na ono što na što je već u *Starim bosanskim epitafima* upozorio kao na čitavu „jednu književnost koja je iščezla u tami stoljeća", a u *Glasovima iz tmače (Izboru starobosanskih zapisa i natpisa)* kao na potisnutu i zaboravljenu književnost čiji su tekstovi „decenijama zaobilaženi kao sirovi, primitivni i nezanimljivi". Naravno, u eksplicitnom vidu to je slučaj i u studiozno pisanoj uvodnoj studiji *O starim bosanskim tekstovima*, a onda i u vrlo sadržajnim komentarima uza svaki navedeni primjer iz bosanske srednjovjekovne pisane i književne tradicije, kako je to kao uspješan pristup što cjelovitijoj prezentaciji srednjovjekovne baštine Dizdar isprobao još u *Glasovima iz tmače (Izboru starobosanskih zapisa i natpisa)*. Pritom, i u uvodnoj studiji i u komentarima Dizdar sad već vrlo otvoreno insistira upravo na onim stavovima koji potvrđuju ideju o samobitnosti pismenosti i književnosti srednjovjekovne Bosne, a konačno se oslobađa i nekoć neizostavne obaveze udovoljavanja društveno-političkim i ideološkim očekivanjima u pogledu odnosa prema pojavi bosanskohercegovačke književnosti kao takve. Dizdar sad, npr., piše:

> Dugo vremena književni historičari, a naročito književni kritici u svim južnoslavenskim zemljama, gledali su na staru književnost skoro sa prezrenjem, nalazeći da je prevodna (zato što je pisana na jeziku koji narod ne razumije), da je svojim vjerskim domišljanjima i pretjerivanjima nezanimljiva, pa i dosadna. Tek u novije vrijeme izvršena je kritička valorizacija te i takve literature, čime se došlo do novih rezultata. Pobijedilo je shvaćanje da su i primjeri pismenosti dragocjeni prilog svakog naroda u njegovom razvoju i rezultata koji ulazi u fond kulturnog nasljeđa. U Srbiji je došlo do novog vrednovanja hagiografija i biografija, koje su historijski materijali, ali i književni dokumenti. Bosna doduše nema nijedne hagiografije, ni biografije – takva literatura protivila bi se moralu koji je propovijedan od strane Crkve bosanske, čiji vjernici nisu smjeli da veličaju zasluge vladara kao predstavnika materijalne vlasti, niti svetaca, jer nije postojao kult svetaca u onom obliku u kojem se pojavljivao u istočnoj ili zapadnoj crkvi. Srednjovjekovna Bosna nije ostavila svojim potomcima ni druga originalna djela književna (neznatan broj bio je poznat i u susjednim zemljama). Ali, nema potrebe da se preskromno i stidljivo krije ono što je u njenoj prošlosti zaista stvoreno kao kulturna vrijednost, i predato u riznicu zajedničke, jugoslavenske kulture, kao njen integralni dio. Treba znati da je prvi fresko-portre naslikan u Stonu, staroj prijestonici Humske zemlje. Neka se zabilježi da je prvi i najstariji ćirilički natpis zapadno od

Makedonije uklesan u Humcu, kod Ljubuškog. Zašto se ne bi upamtilo da je prvi i najljepši naš ćirilički spomenik crkvene književnosti napisan negdje u Humu ili na dvoru Kulina bana u Bosni? Dobro je da se nove generacije upoznaju s činjenicom da bosanski glagoljski rukopisi, pisani poluoblom glagoljicom, spadaju među najstarije i najvažnije glagoljske spomenike srpskohrvatske recenzije uopće. Pravo je da povelja Kulina bana s kraja XII stoljeća, najstariji spomenik svjetovnog karaktera pisan na narodnom jeziku u južnoslavenskim zemljama, ne bude više jedini reprezentant bosanskog kulturnog nasljeđa u južnoslavenskoj književnosti.

Središnja južnoslavenska zemlja može da se ponosi da je njena Crkva bosanska pripadala jednoj i jedinoj ogromnoj univerzalnoj organizaciji čiji je pokret išao za tim da sruši misterij države i njene vlasti u kojoj je carevala strahovlada nad narodima, misterij što ga je njegovala crkvena hijerarhija Carigrada i Rima. U sklopu tog borbenog zadatka demistifikacije razvijala se i njena apokrifna i heretička književnost, zacrtana pojavom *Tajne knjige*, a završena *Početijem svijeta*, u knjigama u kojima je osnovni motiv pobjeda zla nad dobrim i potreba da se zlo savlada pravednim životom i radom.

Neki bosanski srednjovjekovni tekstovi ne prelaze konvencionalne oblike i okvire pismenosti svoga doba, i po tome mogu biti reprezentanti prosječnosti i osrednjosti. Ali izvjesni primjeri, kao neke povelje Stjepana Kotromanića, Dabišina povelja Hrvoju Vukčiću, povelja braće Sankovića Dubrovniku, ili neke glose, kao ona dijaka Grigorija, ili anonima iz *Srećkovićeva evanđelja*, ili Stanka Kromirjanina iz *Batalovog fragmenta*, oveći broj epigrafa, kao što je onaj zapis sužnja Vrsna Kosarića, epitafi Stipka Radosalića, Radosava Mrkšića, Juraja Ivanovića i mnogi drugi, ili epigram na sudačkoj stolici u Hodovu, po mišljenju mnogih znalaca, predstavljaju po novim, savremenim mjerilima koja ne odbacuju primitivne civilizacije kao barbarske, nego u njima nalaze ljepote što ih je tek valjalo otkriti razvijanjem istančanijeg senzibiliteta – predstavljaju antologijske književne vrijednosti. Da je to zaista tako potvrđuju i neke antologije stare naše književnosti, objavljene posljednje decenije u Novom Sadu, Zagrebu i Beogradu – u njima se prvi put javljaju i srednjovjekovni bosanski tekstovi, mada ne u mjeri koja bi bila adekvatna stvarnim vrijednostima književnog stvaralaštva ove zemlje u datom periodu.[24]

[24] Dizdar, Mak: „O starim bosanskim tekstovima“, *Stari bosanski tekstovi*. Sarajevo: Svjetlost, 1969, str. 34-36. (Kulturno nasljeđe Bosne i Hercegovine)

Očito, Dizdar je ovdje vidno odlučniji i otvoreniji onda kad je u pitanju afirmacija bosanskog srednjovjekovlja i njegova bosanskog karaktera, pa u uvodnoj studiji za *Stare bosanske tekstove* sad gotovo u potpunosti nestaje i nekadašnja potreba mučnog pregovaranja s postavljenim društveno-političkim očekivanjima u vezi s problemom pojave bosanskohercegovačke književnosti kao takve, a otud i ono što je bilo u osnovi tek formalno-deklarativno inkorporiranje bosanske srednjovjekovne baštine (i) u srpske ili hrvatske nacionalnoknjiževne okvire iz autorovih ranijih knjižica. To se sasvim jasno uočava posebno onda ako se uporede u ovom smislu ekvivalentni fragmenti predgovora za *Stare bosanske epitafe*, *Glasove iz tmače (Izbor starobosanskih zapisa i natpisa)* i *Stare bosanske tekstove*, pri čemu je indikativno naročito to da u prva dva predgovora Dizdar na ovaj ili onaj način govori o odnosima bosanske srednjovjekovne pismenosti i književnosti te hrvatske i srpske književnosti kao takvih, dok u uvodnoj studiji *O starim bosanskim tekstovima* u ovom kontekstu ne spominje nacionalnu hrvatsku ili srpsku književnu prošlost, već, bitno drugačije, piše tek o tome da se bosanska srednjovjekovna baština kao važan prilog uključuje u ono što je, kako kaže, riznica „zajedničke, jugoslavenske kulture, kao njen integralni dio“. Samo na prvi pogled u pitanju je mala, neznatna promjena, a suštinski je riječ, zapravo, o vrlo važnom, korjenitom zaokretu.

Dizdar, dakle, sad i sasvim otvoreno odustaje od bilo kakvog direktnog vezivanja bosanskohercegovačke književne i kulturne prošlosti za pojedinačne nacionalne okvire hrvatske i srpske književnosti i kulture, a afirmira položaj tradicije bosanskog srednjovjekovlja u zajedničkom i integralnom, odnosno nadnacionalnom tad jugoslavenskom, odnosno južnoslavenskom književnom i kulturalnom sistemu. A to će praktično značiti da se i kod Dizdara sad znatno otvorenije javlja ideja o samosvojnosti cjeline bosanskohercegovačke književne povijesti, od srednjovjekovlja pa nadalje, sve do književne savremenosti, tj. predstava o bosanskohercegovačkoj književnosti kao književnoj praksi koja je u statusnom smislu ekvivalentna drugim tadašnjim jugoslavenskim, odnosno južnoslavenskim književnim praksama, pa tako i hrvatskoj i srpskoj književnosti, a ne statusno podređena njima niti, pak, neki njihov bosanski „dodatak“. O tome, uostalom, svjedoči i sam naslov knjige, gdje odrednica „stari bosanski tekstovi“ u osnovi ne znači ništa drugo doli „stara bosanska književnost“, a što ovu knjigu u konačnici čini i svojevrsnim pregledom upravo povijesti bosanske književnosti srednjeg vijeka.

Istina, iako manje nego prije, Dizdar je i u ovom trenutku još uvijek prilično oprezan, tako da pitanje statusa bosanske srednjovjekovne književnosti ili uopće bosanskohercegovačke književnosti kao takve još uvijek ne postavlja dokraja eksplicitno, mada je pomak koji se u ovom smislu sasvim javlja kod Dizdara očit

i neupitan. Uprkos postepenoj promjeni stanja i u zvaničnoj politici u smislu njezina odnosa prema pitanjima književnosti i kulture Bosne i Hercegovine, Dizdareva pozicija nesumnjivo je bila drugačija od pozicije nekih drugih autora ovog vremena, a što Dizdarev oprez čini i sasvim razumljivim. To će pokazati i slučaj Dizdareva afirmiranja bosanskih jezičkih osobenosti u časopisu Život, gdje – unutar šireg konteksta afirmacije autohtonih bosanskohercegovačkih kulturnih vrijednosti – krajem 1970. godine kao urednik ovog časopisa Dizdar pokreće raspravu i priređuje tematski dvobroj o pitanjima „tradicije, teorije i sadašnje prakse u primjeni književnog jezika u Bosni i Hercegovini".[25] Tom prilikom Dizdar objavljuje i svoj sad već glasoviti rad *Marginalije o jeziku i oko njega*,[26] kojim se nasuprot dotadašnjoj diskriminatorskoj praksi sasvim otvoreno založio za priznanje treće, bosanske varijante tadašnjeg srpskohrvatskog jezika, a s čim u vezi eksplicitno piše između ostalog i sljedeće:

> Dubrovčani nisu jedanput hvalili *bosanski jezik*, a to su činili i mnogi drugi putnici kroz Bosnu. Katolički misionar Bartol Kašić, koji je odlično poznavao južnoslavenske narodne govore, više puta je isticao prednost *bosanskog jezika*, u prvoj polovini sedamnaestog stoljeća. Talijanski isusovac Jakov Mikalja uspoređuje *bosanski jezik* sa jezikom Toskane kao najboljim talijanskim govorom (1651). Za Mula Mustafu Bašeskiju, koji je vrlo dobro poznavao bogate orijentalne jezike, *bosanski jezik* je najbogatiji i najljepši. Prednosti *bosanskog govora* isticali su u posljednje vrijeme mnogi njegovi poznavaoci, a najiskrenije komplimente daće mu veoma škrti pisac u komplimentima – novosadska književnica Isidora Sekulić.
>
> A eto, taj *bosanski jezik*, taj *bosanski govor* i *razgovor*, doživio je da ga pojedinci kastriraju, i da tu kastraciju proglase naučnom i zakonitom.[27]

Ovakav Dizdarev interes za jezik u Bosni i Hercegovini nesumnjivo je i neposredni je odgovor na praktični raspad nekadašnjeg srpskohrvatskog jezika nakon hrvatske *Deklaracije o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika* i

[25] Usp.: „Tradicija, teorija i sadašnja praksa u primjeni književnog jezika u Bosni i Hercegovini", Život, god. XIX, br. 11-12, Sarajevo, 1970.

[26] Dizdar, Mak: „Marginalije o jeziku i oko njega", Život, god. XIX, br. 11-12, Sarajevo, 1970, str. 109-120.

[27] Dizdar, Mak: „Marginalije o jeziku i oko njega", Život, god. XIX, br. 11-12, Sarajevo, 1970, str. 111.

srpskog *Predloga za razmišljanje* iz 1967. godine, kad se jezička situacija u Jugoslaviji bitno mijenja, a posebno se komplicira upravo u Bosni i Hercegovini, koja se tako našla između hrvatskog i srpskog jezika, odnosno lišena prava na vlastiti jezički identitet, bez obzira na poznati značaj bosanske jezičke tradicije u procesima standardizacije srpskohrvatskog jezika počev još od Bečkog književnog dogovora iz 1850. godine pa nadalje. No, uz ovo, kao i pored svega ostalog što karakterizira društveno i političko-ideološko stanje u Bosni i Hercegovini u ovom trenutku, ovakvo Dizdarevo insistiranje na jeziku Bosne rezultat je prije svega upravo njegovih proučavanja književne i kulturne prošlosti Bosne i Hercegovine, odnosno autorova šireg angažmana na afirmiranju bosanskohercegovačkih autohtonih vrijednosti, pri čemu posebno ovo Dizdarevo zalaganje pokazuje i sve opasnosti koje je takvo što podrazumijevalo u ovom trenutku: nakon tematskog dvobroja Života o pitanjima „tradicije, teorije i sadašnje prakse u primjeni književnog jezika u Bosni i Hercegovini“, a posebno nakon njegova autorskog rada *Marginalije o jeziku i oko njega*, umjesto ozbiljnosti pitanja primjerenog kritičkog dijaloga i argumentirane polemike, Dizdar biva izložen višemjesečnim teškim političkim pritiscima i surovim napadima neistomišljenika, uključujući i klevete za tobožnji „muslimanski nacionalizam“, a što je bio i neposredan uzrok njegove iznenadne smrti od posljedica srčanog udara u julu 1971. godine.[28] Ovakva Dizdareva smrt jeste, nažalost, doslovno prekinula njegov istraživački i književni rad i ostavila ga nedovršenim, ali su, uprkos ovom, njegova fundamentalna bavljenja vezana za pismenost i književnost srednjovjekovne Bosne dala izuzetan doprinos afirmaciji bošnjačke i bosanskohercegovačke književnosti, a naročito utemeljenju bosnističke medievalistike, čijim se rodonačelnikom s punim pravom može smatrati upravo Mak Dizdar.

Literatura:

Dizdar, Gorčin: *Stećak*. Zenica: Vrijeme, 2018.

Dizdar, Majo: *Mak Dizdar: Sjećanja i fotografije*. Zenica: Vrijeme, 2007.

Dizdar, Mak: „Stari bosanski epitafi“, Život, god. X, br. 4, Sarajevo, 1961, str. 183-210.

Dizdar, Mak: *Stari bosanski epitafi*. Sarajevo: Život, 1961.

Dizdar, Mak: *Glasovi iz tmače (Izbor iz starobosanskih zapisa i natpisa)*, Sarajevo, 1962, Historijski arhiv Sarajevo, Zbirka „Varia“, ZV-522.

[28] Usp.: Dizdar, Majo: *Mak Dizdar: Sjećanja i fotografije*. Zenica: Vrijeme, 2007.

Dizdar, Mak: *Kameni spavač*. Sarajevo: Veselin Masleša, 1966.

Dizdar, Mak: „Pečatom zlatnim pečaćeno“, *Život*, god. XVII, br. 1, 2-3, 9, 11-12, Sarajevo, 1968, str. 61-64, 109-118, 76-86, 88-107; god. XVIII, br. 1, 2-3, Sarajevo, 1969, str. 89-112, 100-142.

Dizdar, Mak: „O starim bosanskim tekstovima“, *Stari bosanski tekstovi*. Sarajevo: Svjetlost, 1969, str. 11-36. (Kulturno nasljeđe Bosne i Hercegovine)

Dizdar, Mak, prir.: S*tari bosanski tekstovi*. Sarajevo: Svjetlost, 1969. (Kulturno nasljeđe Bosne i Hercegovine)

Dizdar, Mak: „Marginalije o jeziku i oko njega“, Život, god. XIX, br. 11-12, Sarajevo, 1970, str. 109-120.

Đozić, Adib: *Bošnjačka nacija*. Sarajevo: Bosanski kulturni centar, 2003.

Filandra, Šaćir: *Bošnjačka politika u XX. stoljeću*. Sarajevo: Sejtarija, 1998.

Hadžijahić, Muhamed: *Od tradicije do identiteta: Geneza nacionalnog pitanja bosanskih Muslimana*. Sarajevo: Svjetlost, 1974.

Isaković, Alija, prir.: *O „nacionaliziranju“ Muslimana: 101 godina afirmiranja i negiranja nacionalnog identiteta Muslimana*. Zagreb: Globus, 1990.

Kodrić, Sanjin: *Bošnjačka i bosanskohercegovačka književnost (Književnoteorijski i književnohistorijski aspekti određenja književne prakse u Bosni i Hercegovini*). Sarajevo: Dobra knjiga, 2018.

Kodrić, Sanjin: „Rukopisna ostavština i *Kameni spavač* Maka Dizdara (O povijesti teksta i tekstološkom historijsko-kritičkom čitanju)“, *Studije iz kulturalne bosnistike (Književnoteorijske i književnohistorijske teme)*. Sarajevo: Slavistički komitet, 2018, str. 149-180.

Kodrić, Sanjin: „Status i identitet bošnjačke književnosti i usmena književnost Bošnjaka do kraja 19. stoljeća“, *Studije iz kulturalne bosnistike (Književnoteorijske i književnohistorijske teme)*. Sarajevo: Slavistički komitet, 2018, str. 23-108.

Panorama savremene bosansko-hercegovačke proze, izbor, predgovor i komentari Mak Dizdar. Sarajevo: Udruženje književnika Bosne i Hercegovine, 1961.

Pašić, Ibrahim: *Od stećka do nišana u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: BZK „Preporod“, 2017.

Purivatra, Atif: *Nacionalni i politički razvitak Muslimana (Rasprave i članci)*. Sarajevo: Svjetlost, 1969.

„Tradicija, teorija i sadašnja praksa u primjeni književnog jezika u Bosni i Hercegovini“, Život, god. XIX, br. 11-12, Sarajevo, 1970.

LITERACY AND LITERATURE OF THE BOSNIAN MIDDLE AGES IN THE RESEARCH OF MAK DIZDAR

Sanjin Kodrić

Summary

The paper deals with the research work of Mak Dizdar in the field of the older literature of Bosnia-Herzegovina, that is literacy and literature of medieval Bosnia. Namely, Dizdar initiated Bosnian studies in this field and made a remarkable contribution to the affirmation of the literacy and literature of the Bosnian Middle Ages. In this respect, Dizdar can be considered the founder of Bosnian Medieval studies.

Keywords: Mak Dizdar, literacy and literature of medieval Bosnia, Bosnian Medieval studies

UDK 341.322.5: 341.485 (497.6)
323.13 (497.6=163.41)

Izvještaj Komisije za istraživanje događaja u i oko Srebrenice od 10. do 19. jula 1995: Negiranje – Memorandum 2 SANU

Meldijana Arnaut Haseljić
Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava
Univerzitet u Sarajevu

U svjetlu društveno-političkih događanja suvremene zbilje nameće se potreba promišljanja pozicije Bosne i Hercegovine u regionalnim strategijama i kretanjima. Odbacivanje Izvještaja Komisije o Srebrenici od Narodne skupštine entiteta Republika Srpska, a zatim i Vlade, u ljeto 2018., može se prepoznati kao jedan od ciljeva zacrtanih u Memorandumu 2 SANU-a. Osim konačnog Izvještaja Komisije, Vlada entiteta Republika Srpska stavila je van snage i izvještaje Radne grupe Vlade Republike Srpske donesene 30. marta i 30. septembra 2005. godine, a koji se odnose na provođenje zaključaka iz konačnog Izvještaja Komisije za Srebrenicu sa svim prilozima. Činjenice iznesene u Izvještaju o Srebrenici Vlade RS-a, kao i nalazi do kojih je Komisija u svom radu došla, uvedeni su u dokaze u sudskim postupcima pred Međunarodnim sudom pravde, Međunarodnim sudom za bivšu Jugoslaviju i pred sudovima u Bosni i Hercegovini, te je njihova valjanost i vjerodostojnost dosljedno potvrđena u provedenim sudskim postupcima. Memorandum Srpske akademije nauka i umjetnosti 2 (SANU) decidno definira strateške ciljeve dajući istovremeno upute za načine njihove operacionalizacije. Glavni cilj je pozicioniranje Srbije nakon vojnih i političkih poraza koje je pretrpjela u ratovima s konca dvadesetog stoljeća, te uspostavljanje balansa i postizanje ravnopravnosti sa svim zemljama na koje je Srbija izvršila agresiju. Memorandum je strukturiran u nekoliko poglavlja s detaljno razrađenim pravcima djelovanja političke elite Republike Srpske i Srbije. Tako se naglašava da je neophodno umanjiti odgovornost za počinjene zločine i razaranja, i optužnicama, potjernicama i montiranim sudskim procesima protiv državljana Bosne te na taj način dovesti Srbiju u ravnopravan položaj s državama u okruženju. Istovremeno je potrebno odvratiti pažnju regionalnih i međunarodnih medija sa završenih procesa bivšim pripadnicima srbijanskog političkog, obavještajnog i vojnog vrha i političkog vrha Republike Srpske. Iz svega navedenog sasvim je jasno kako velikosrpska politika i dalje živi i kako je samo svoje metode prilagodila novim okolnostima i novim međunarodnim političkim odnosima.

Ključne riječi: Bosna i Hercegovina, Republika Srpska, Srbija, zločini protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Memorandum 2 SANU.

Narodna skupština Republike Srpske, na posebnoj sjednici održanoj 14. augusta 2018., odbacila je Izvještaj Komisije za istraživanje događaja u i oko Srebrenice od 10. do 19. jula 1995. (u daljem tekstu: Izvještaj Komisije), te pozvala Vladu entiteta Republika Srpska da taj izvještaj stavi van snage. Dvadeset deveta posebna sjednica Narodne skupštine Republike Srpske okončana je usvajanjem Zaključaka u vezi s Izvještajem Komisije o događajima u i oko Srebrenice od 10. do 19. jula 1995. godine.[1] Naime, Narodna skupština Republike Srpske donijela je zaključak da je neophodno izvršiti novo "istraživanje istine o događajima u Srebreničkoj regiji u periodu 1992-1995.",[2] da se na ovaj način "jača međusobno povjerenje u Bosni i Hercegovini i regionu i eliminišu manipulacije o ovim događajima, te da se rezultati prezentuju relevantnim domaćim i međunarodnim institucijama i javnosti, kako bi se spriječilo dalje manipulisanje sa sudbinama istinskih žrtava i njihovih porodica"[3]. Skupština je zaključila i da je "Izvještaj Komisije o događajima u i oko Srebrenice od 10. do 19. jula 1995. godine, sačinjen pod pritiskom Visokog predstavnika za Bosnu i Hercegovinu i međunarodne zajednice te da je Komisija radila pod snažnim pritiskom Visokog predstavnika s unaprijed zadatim i određenim rezultatima koje je morala postići, čime se konstatuje da Komisija u svome radu nije bila nezavisna"[4]. Skupština u svojim zaključcima navodi da Izvještaj Komisije nije objektivno i istinito sagledavao događaje u Srebrenici u navedenom periodu jer je "bila spriječena da se bavi stradanjem i srpskog naroda u širem području Srebrenice"[5], te da se Izvještajem

[1] Parlament je usvojio zaključke koje su prethodno usaglasili predsjednici klubova poslanika SNSD, SDS – SRS RS, DNS, PDP, SP, NDP, SDS-K i poslaničke grupe SNS. Zaključci su usvojeni glasovima „za" svih 70 narodnih poslanika koji su prisustvovali sjednici i glasali, niko nije bio protiv niti suzdržan. (http://www.narodnaskupstinars.net/?q=la/vijesti/okon%C4%8Dana-29-posebna-sjednica-usvojeni-zaklju%C4%8Dci-u-vezi-s-informacijom-o-izvje%C5%A1taju-komisije-o-doga%C4%91ajima -u-i-oko-srebrenice-od-10-do-19-jula-1995).

[2] http://www.narodnaskupstinars.net/?q=la/vijesti/okon%C4%8Dana-29-posebna-sjednica-usvojeni-zaklju%C4%8Dci-u-vezi-s-informacijom-o-izvje%C5%A1taju-komisije-o-doga%C4%91ajima-u-i-oko-srebrenice-od-10-do-19-jula-1995.

3 http://www.narodnaskupstinars.net/?q=la/vijesti/okon%C4%8Dana-29-posebna-sjednica-usvojeni-zaklju%C4%8Dci-u-vezi-s-informacijom-o-izvje%C5%A1taju-komisije-o-doga%C4%91ajima-u-i-oko-srebrenice-od-10-do-19-jula-1995.

[4] http://www.narodnaskupstinars.net/?q=la/vijesti/okon%C4%8Dana-29-posebna-sjednica-usvojeni-zaklju%C4%8Dci-u-vezi-s-informacijom-o-izvje%C5%A1taju-komisije-o-doga%C4%91ajima-u-i-oko-srebrenice-od-10-do-19-jula-1995.

[5] http://www.narodnaskupstinars.net/?q=la/vijesti/okon%C4%8Dana-29-posebna-sjednica-usvojeni-zaklju%C4%8Dci-u-vezi-s-informacijom-o-izvje%C5%A1taju-komisije-o-doga%C4%91ajima-u-i-oko-srebrenice-od-10-do-19-jula-1995.

Komisije "manipuliše istinom i pokušava mijenjati karakter rata u BiH, a sve u funkciji slabljenja Republike Srpske"[6]. Narodna skupština manjeg bh. entiteta donijela je i sljedeće zaključke:

"Narodna skupština Republike Srpske traži od Vlade Republike Srpske da povuče navedeni Izvještaj Komisije o događajima u i oko Srebrenice od 10. do 19. jula 1995. godine i stavi van snage isti… smatra da su izvještaji sa prilozima Radne grupe Vlade Republike Srpske za sprovođenje zaključaka iz konačnog Izvještaja Komisije za Srebrenicu, od 30. marta i 30. septembra 2005. godine, sačinjeni van okvira Odluke doma za ljudska prava BiH, pod neprimjerenim i tendencioznim pritiskom nekih međunarodnih predstavnika u BiH, te da su kao takvi nesvrsishodni i nepotrebni, i traži od Vlade RS da ih stavi van snage … neophodno [je] formiranje nezavisne međunarodne Komisije koja bi na objektivan i nepristrasan način utvrdila stradanja svih naroda na području srebreničke regije u periodu od 1992-1995. ... da Vlada Republike Srpske treba da formira nezavisnu međunarodnu Komisiju koja bi na objektivan i nepristrasan način utvrdila stradanja Srba u Sarajevu s obzirom na činjenicu da Vlada FBiH nije ispunila nalog Doma za ljudska prava BiH i nije formirala komisiju koja je trebala ispitati i sačiniti izvještaj o stradanju Srba u Sarajevu u periodu od 1991. do 1995. godine."[7]

Vlada entiteta Republika Srpska na posebnoj sjednici održanoj 18. augusta 2018. stavila je van snage Izvještaj Komisije, sačinjen u Banjoj Luci juna 2004. godine i 15. oktobra 2004. godine, kao i Zaključak Vlade Republike Srpske sa 16. posebne sjednice održane 29. oktobra 2004. Osim konačnog Izvještaja Komisije, Vlada entiteta Republika Srpska stavila je van snage i izvještaje Radne grupe Vlade Republike Srpske donesene 30. marta i 30. septembra 2005., a koji se odnose na provođenje zaključaka iz konačnog Izvještaja Komisije za Srebrenicu sa svim prilozima i s tim u vezi Zaključak Vlade Republike Srpske, broj 02/1-020-376/05, od 31. marta 2005. Vlada je zauzela stav da "s ciljem cjelovitog i istinitog sagledavanja događaja u Srebrenici i srebreničkoj regiji u periodu od 1992-1995. godine, a zbog jačanja povjerenja i tolerancije među narodima u BiH, konačnog pomirenja i suživota sadašnjih i budućih generacija, Vlada Republike Srpske formira nezavisnu međunarodnu Komisiju koja će na objektivan i nepristrasan način utvrditi

[6] http://www.narodnaskupstinars.net/?q=la/vijesti/okon%C4%8Dana-29-posebna-sjednica-usvojeni-zaklju%C4%8Dci-u-vezi-s-informacijom-o-izvje%C5%A1taju-komisije-o-doga%C4%91ajima-u-i-oko-srebrenice-od-10-do-19-jula-1995.

[7] http://www.narodnaskupstinars.net/?q=la/vijesti/okon%C4%8Dana-29-posebna-sjednica-usvojeni-zaklju%C4%8Dci-u-vezi-s-informacijom-o-izvje%C5%A1taju-komisije-o-doga%C4%91ajima-u-i-oko-srebrenice-od-10-do-19-jula-1995.

stradanja svih naroda na području srebreničke regije u periodu od 1992.-1995"[8]. Također, Vlada je zaključila da je "s ciljem objektivnog i nepristrasnog načina" utvrđivanja stradanja Srba u Sarajevu, potrebno formirati i nezavisnu međunarodnu komisiju koja će ispitati i sačiniti izvještaj o stradanju Srba u Sarajevu od 1991. do 1995. Političari i dužnosnici manjeg bh. entiteta u medijskim istupima isticali su kako je Izvještaj o Srebrenici rađen u periodu kada su vršeni pritisci da on bude takav kakav jeste i izazvao je mnogo problema RS-u, te da je njegovo poništavanje posljedica pozicioniranja strateških pitanja, pristupa i politika.

Komisija za Srebrenicu

Činjenice iznesene u Izvještaju o Srebrenici Vlade RS-a potvrdili su međunarodni i domaći sudovi, a potkrijepljene su sistematičnim forenzičkim radom otkrivanja masovnih grobnica i identificiranja posmrtnih ostataka, čime je omogućen pronalazak posmrtnih ostataka gotovo 7.000 osoba evidentiranih kao prisilno nestale prilikom pada zaštićenih zona UN-a Srebrenica i Žepa u julu 1995. godine. Od tog broja, 6.979 osoba je identificirano na temelju analize DNK, a 84 osobe identificirane su klasičnim načinom – vizualnim prepoznavanjem (osobe, odjeće, ličnih dokumenata ili drugih pronađenih artefakata). Dakle, identitet većine osoba nestalih u Srebrenici i Žepi naučno je i stručno potvrđen. Ovi nalazi uvedeni su u dokaze u sudskim postupcima pred Međunarodnim sudom za bivšu Jugoslaviju (MKSJ) i pred sudovima u Bosni i Hercegovini, te je njihova valjanost i vjerodostojnost dosljedno potvrđena u provedenim sudskim postupcima.

Republički centar za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica iz entiteta Republika Srpska dostavio je Ministarstvu pravde cjelovit Izvještaj o formiranju, funkcioniranju i načinu rada Komisije za istraživanje događaja u i oko Srebrenice od 10. do 19. jula 1995. godine.[9] U Izvještaju se navodi da je Dom za ljudska prava pri Ustavnom sudu Bosne i Hercegovine naložio (septembar 2002. godine) vlastima RS-a da odgovore na apelaciju žrtava genocida u Srebrenici, kako bi se utvrdila sudbina ubijenih i njihov identitet, način stradanja, lokacije skrivenih tijela (masovnih i pojedinačnih grobnica) itd. Vlada RS-a je u prvom koraku pripremila informaciju kao odgovor na apelaciju, koja nije bila zadovoljavajućeg sadržaja i forme i koju bi mogao prihvatiti Dom za ljudska prava i tadašnji visoki predstavnik za Bosnu i Hercegovinu (Paddy Ashdown). Vlada RS-a je

[8] https://www.zasrebrenicu.ba/dodikovi-strucnjaci-u-akciji-relativizacije-genocida-vlada-republike-srpske-narodnima-parama-placa-komisiju-za-srebrenicu-sve-kako-bi.za.

[9] Republički centar za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica Republike Srpske, Broj: 08/4.1.1/773-155/13 od 07.11.2013. godine, *Informacije o Izvještaju Komisije za Srebrenicu*.

potom formirala posebnu Komisiju za istraživanje događaja u i oko Srebrenice od 10. do 19. jula 1995.[10]

Odlukom Vlade Republike Srpske donesenom 15. decembra 2003,[11] a na osnovu Odluke Doma za ljudska prava BiH od 3. marta 2003., Republika Srpska je obavezana da istraži sudbinu nestalih Bošnjaka po osnovu podnesenih 49 individualnih tužbi bliskih srodnika nestalih i gotovo 1.800 sličnih tužbi koje su bile u postupku pred Domom za ljudska prava BiH, a u vezi su sa Srebrenicom.[12] Članovi komisije bili su peterica Srba, jedan Britanac i jedan Bošnjak (predstavnik zajednice žrtava).[13] Prvi preliminarni izvještaj Komisije potpisali su 14. aprila 2004.

[10] „Teško je bilo naći Srbe koji će raditi u Komisiji jer su bili svjesni istorijske odgovornosti pred vlastitim narodom zbog istrage kojom treba da utvrdi što više dokaza za istinu o 9 dana srebreničke tragedije, i o ulozi Srba u stradanju Bošnjaka." Predsjednik Republike Srpske Dragan Čavić, Obraćanje javnosti povodom Izvještaja Komisije, 22. juni 2004. (http://www.frontal.ba/blogovi/blog/60042/poslanicko-pitanje-informacije-o-komisiji-za-istrazivanje-dogadaja-u-i-oko-srebrenice-1995).

[11] „Vlada RS je, suočena sa zahtjevom Doma za ljudska prava BiH i OHR-a, sredinom decembra 2003. formirala Komisiju, kao svoje privremeno radno tijelo (Vlada RS, Odluka o obrazovanju Komisije za istraživanje događaja u i oko Srebrenice od 10. do 19. jula 1995, broj: 02/1-020-1378/03, od 15. 12. 2003)." (Republički centar za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica Republike Srpske, Broj: 08/4.1.1/773-155/13 od 07.11.2013. godine, *Informacije o izvještaju Komisije za Srebrenicu*.)

[12] „Dom za ljudska prava BiH je naredio Republici Srpskoj da 'po hitnom postupku' objavi sve informacije koje posjeduje, a koje se odnose na sudbinu i mjesta gdje se nalaze nestali, zatim da otkrije 'sve informacije koje se odnose na lokacije pojedinačnih i masovnih primarnih i sekundarnih grobnica žrtava događaja u Srebrenici koje nisu ranije objelodanjene', kao i da 'sprovede potpunu, svrsishodnu, temeljnu i detaljnu istragu o događajima koji su doveli do utvrđenih kršenja ljudskih prava, kako bi članovi porodica i javnost saznali za ulogu RS u masakru u Srebrenici jula 1995, za njene kasnije pokušaje da prikrije ove činjenice, te za sudbinu i mjesto gdje se nalaze lica nestala u Srebrenici u julu 1995'. U odluci Doma nije precizirano da li se radi o licima iz podnesenih apelacija ili o svim licima koja su tada bila prijavljena kao nestala." (Republički centar za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica Republike Srpske, Broj: 08/4.1.1/773-155/13 od 07.11.2013. godine, *Informacije o Izvještaju Komisije za Srebrenicu*.)

[13] „Komisija je imala sedam članova. Pet članova imenovala je Vlada RS, a dvojicu visoki predstavnik. Za predsjednika je imenovan Marko Arsović (sudija i advokat); za članove: Đorđe Stojaković (bivši sudija i advokat, potpredsjednik Komisije), Milorad Ivošević (sudija), Gojko Vukotić (bivši sudija i advokat), Milan Bogdanić (šef Kancelarije Vlade RS za traženje nestalih lica). Visoki predstavnik imenovao je Smaila Čekića (istoričar, potpredsjednik Komisije) u ime porodica koje su podnijele apelacije i Gordona Bejkona, predstavnika Međunarodne komisije za nestala lica (ICMP). Poslije prihvatanja ostavke Marka Arsovića, Vlada RS je 20. aprila 2004. godine za novog predsjednika Komisije imenovala dotadašnjeg člana Komisije Milana Bogdanića. Naknadno, u Komisiju je imenovan istoričar Željko

potpredsjednici Smail Čekić i Đorđe Stojaković, a konačni Izvještaj podnesen je Vladi entiteta Republika Srpska 11. juna 2004., koji je istog dana i usvojen.[14] Mandat Komisije su predsjednik i Vlada entiteta Republika Srpska produžili do 15. oktobra 2004., kako bi se sačinila analiza dokumenata i informacija, pribavljenih u međuvremenu, a Vlada entiteta Republika Srpska je usvojila Zaključke po okončanju rada Komisije[15]:

1. "1. Vlada Republike Srpske upoznala se i prihvatila Izvještaj Komisije za istraživanje događaja u i oko Srebrenice u periodu od 10. do 19. jula 1995. godine.
2. Izvještaj nedvosmisleno pokazuje, da su u području Srebrenice u julu 1995. godine, učinjeni zločini velikog obima grubim kršenjem međunarodnog humanitarnog prava.
3. Konstatujemo da je Republika Srpska iskazala odlučnost da se suoči s istinom o događajima iz proteklog tragičnog sukoba na prostoru Bosne i Hercegovine.
4. Vlada Republike Srpske smatra da će Izvještaj pomoći rasvjetljavanju sudbine velikog broja nestalih lica navedenih u Odluci Doma za ljudska prava za Bosnu i Hercegovinu, ali i drugih lica koja nisu obuhvaćena ovom odlukom.
5. Rad Komisije istorijski je čin, i kao takav podliježe sudu istorije. Formiranje Komisije i njen rad dokaz su zrelosti institucija Republike Srpske i srpskog naroda.
6. Vlada Republike Srpske saosjeća sa bolom srodnika postradalih Srebreničana, uz iskreno žaljenje i izvinjenje zbog tragedije koja im se dogodila.
7. Vlada Republike Srpske je opredijeljena i preduzima odlučne korake da se pred lice pravde izvedu sva lica koja su počinila ratne zločine. Nijedan zločin, bez obzira ko ga počinio, ne smije ostati nekažnjen.

Vujadinović (17. maja, operativno od 25. maja 2004. godine). U svojstvu posmatrača, rad Komisije pratili su predstavnici OHR (najčešće Prvi zamjenik visokog predstavnika Bernar Fasije), međunarodne policije i Tužilaštva MKSJ." (Republički centar za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica Republike Srpske, Broj: 08/4.1.1/773-155/13 od 07.11.2013. godine, *Informacije o izvještaju Komisije za Srebrenicu*.)

[14] Izvještaj od 11. juna 2004. godine, kao i Dodatak izvještaju od 15. oktobra 2004. potpisali su: predsjednik Komisije Milan Bogdanić, potpredsjednici Smail Čekić i Đorđe Stojaković i članovi Gordon Bejkon, Gojko Vukotić, Milorad Ivošević i Željko Vujadinović. (Republički centar za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica Republike Srpske, Broj: 08/4.1.1/773-155/13 od 07.11.2013. godine, *Informacije o izvještaju Komisije za Srebrenicu*.)

[15] „Svi članovi Komisije koji su prihvatili ogromnu odgovornost, radili su savjesno i nepristrasno, i svi zajedno potpisali konačni izvještaj uz brojne priloge, dokumente i transkripte koji su činili dokaze i osnov za zaključke." Predsjednik Republike Srpske Dragan Čavić, Obraćanje javnosti povodom Izvještaja Komisije, 22. juni 2004. (http://www.frontal.ba/blogovi/blog/60042/poslanicko-pitanje-informacije-o-komisiji-za-istrazivanje-dogadaja-u-i-oko-srebrenice-1995).

8. Izvještaj sa prilozima predstavlja dobar osnov za postupanje nadležnih organa (posebno organa gonjenja i pravosudnih organa na svim nivoima vlasti) za dalje istraživanje, dokumentovanje i procesuiranje zločina.

9. Nadležni organi Republike Srpske nastaviće sa aktivnostima na daljem prikupljanju dokaza koji će pomoći potpunom otkrivanju sudbine nestalih lica.

10. Vlada Republike Srpske zahtijeva da se što prije izvrši ekshumacija i identifikacija nestalih lica, jer bez toga je nemoguće završiti ovaj proces.

11. Metod i način rada Komisije trebao bi postati primjer za neophodna dalja istraživanja počinjenih zločina na svim prostorima, bez obzira na to, ko ih je, kada i gdje počinio.

12. Potpuni uvid u događaje u i oko Srebrenice moguć je jedino nakon sagledavanja istorijskog konteksta.

13. Vlada Republike Srpske smatra da će rad i rezultati rada Komisije doprinijeti stvaranju klime povjerenja u Bosni i Hercegovini i širem regionu.

14. Vlada Republike Srpske izražava poštovanje radu Doma za ljudska prava i njegovom nasljedniku, uz iskrenu opredijeljenost za sprovođenje odredaba humanitarnog prava, uz prijedlog da prihvati rezultate ovog Izvještaja.

15. Vlada Republike Srpske odaje iskreno priznanje članovima Komisije na hrabrosti, odlučnosti, savjesnom i ljudskom odnosu koji su pokazali u radu."[16]

Tadašnji predsjednik entiteta Republika Srpska Dragan Čavić u svom javnom obraćanju naglasio je da je Komisija utvrdila dio istine "koju smo sami ustanovili i koja još uvijek nije potpuna, ali je i nepotpuna ipak zastrašujuća"[17]. Nakon brojnih i raznovrsnih provedenih istraga ovi "događaji postali su planetarni sinonim stradanja i zločina na kraju 20. vijeka, polarišući učesnike srebreničkih događaja na žrtve Bošnjake-Muslimane i počinioce Srbe. Izvađeno iz cijeloga vrtloga rata kao jedna od glavnih slika sukoba u Bosni i Hercegovini, stvoren je stereotip žrtve i počinioca (…)"[18]. Čavić je istakao da su se u srpskoj javnosti ovi događaji smatrali i doživljavali kao "preuveličana manipulacija brojem žrtava i kao metod pritiska na Republiku Srpsku i njen institucionalni status. Srpsko institucionalno ćutanje

[16] Republički centar za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica Republike Srpske, Broj: 08/4.1.1/773-155/13 od 07.11.2013. godine, *Informacije o izvještaju Komisije za Srebrenicu*.

[17] Predsjednik Republike Srpske Dragan Čavić, Obraćanje javnosti povodom Izvještaja Komisije, 22. juni 2004. (http://www.frontal.ba/blogovi/blog/60042/poslanicko-pitanje-informacije-o-komisiji-za-istrazivanje-dogadaja-u-i-oko-srebrenice-1995).

[18] Predsjednik Republike Srpske Dragan Čavić, Obraćanje javnosti povodom Izvještaja Komisije, 22. juni 2004. (http://www.frontal.ba/blogovi/blog/60042/poslanicko-pitanje-informacije-o-komisiji-za-istrazivanje-dogadaja-u-i-oko-srebrenice-1995, pristupljeno 4.4.2019.).

svih ovih proteklih godina, podgrijavalo je stvaranje stereotipa, jer se u pravilu ćutanje razumije kao priznanje"[19]. Komisija je na osnovu istraga koje su provodile institucije Republike Srpske i dokumentacije prikupljene iz brojnih raspoloživih izvora, a prije svega originalnih dokumenata vojnih i policijskih struktura, s originalnim borbenim izvještajima Glavnog štaba Vojske Republike Srpske (VRS) izvršila rekonstrukciju događaja u i oko Srebrenice od 10. do 19. jula 1995. Na osnovu raspoložive materijalne građe Komisija je „cjelovitije sagledala navedene događaje i, pored ostalog, došla do sljedećih rezultata: prikupila značajnu dokumentaciju, informacije, saznanja i druge dokaze o događajima u i oko Srebrenice od 10. do 19. jula 1995. godine, uključujući i one koji do sada nisu bili poznati; utvrdila da je u periodu 10.-19. jula 1995. godine likvidirano više hiljada Bošnjaka, na način koji predstavlja teška kršenja međunarodnog humanitarnog prava, te da je izvršilac, pored ostalog, preduzeo mjere prikrivanja zločina premještanjem tijela; otkrila 32 nove – do sada nepoznate lokacije masovnih grobnica, od kojih su 4 primarne. Informacije o tim grobnicama dostavili su isključivo izvori iz Republike Srpske (organi Vlade i svjedoci na terenu) i prvi put su dobivene na takav način…; utvrdila i rekonstruisala učešće vojnih i policijskih jedinica, uključujući i specijalne jedinice MUP-a Republike Srpske; cjelovitije sagledala događaje u Potočarima, a posebno sudbinu mješovite kolone, te ostale događaje u i oko Srebrenice od 10. do 19. jula 1995. godine; s ciljem utvrđivanja broja i identiteta lica za koja su podnesene aplikacije Doma za ljudska prava, Komisija je kreirala bazu podataka u kojoj su komparirani podaci iz više izvora. Rezultati postignuti u ovom dijelu rada Komisije su značajni i novi. Ta metodologija primjenjivaće se i u pokušaju utvrđivanja konsolidovane liste svih lica za kojima se još uvijek traga u vezi sa događajima u i oko Srebrenice od 10. do 19. jula 1995. godine".[20]

Izvještaj je usvojen i potpisan 11. juna 2004. godine u Banjoj Luci. Prilozi Izvještaju o Srebrenici predstavljaju spiskove s utvrđenim brojem i identitetom nestalih osoba. Vlada entiteta Republika Srpska je 2005. godine formirala posebnu *Radnu grupu za provođenje zaključaka iz konačnog izvještaja Komisije za Srebrenicu*, u čijem se sastavu nalazilo šest članova srpske nacionalnosti i jedan član bošnjačke nacionalnosti. Radna grupa je na osnovu relevantnih dokumenata Komisije za Srebrenicu, te druge dokumentacione građe dostupne radnoj grupi, utvrdila koje su osobe, komande, jedinice i ustanove VRS-a, Ministarstva unutrašnjih

[19] Predsjednik Republike Srpske Dragan Čavić, Obraćanje javnosti povodom Izvještaja Komisije, 22. juni 2004. (http://www.frontal.ba/blogovi/blog/60042/poslanicko-pitanje-informacije-o-komisiji-za-istrazivanje-dogadaja-u-i-oko-srebrenice-1995, pristupljeno 4.4.2019.).

[20] Čekić, Smail: *Genocid i istina o genocidu u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, 2012., 691.

poslova (MUP) i Ministarstva odbrane RS-a, kao i tadašnje Vojske Jugoslavije i MUP-a Republike Srbije, učestvovale u vojnim operacijama u Srebrenici jula 1995. godine. Vlada RS-a je prihvatanjem Izvještaja Komisije za Srebrenicu *de facto* priznala da je počinjen genocid. Izvještaj Komisije o Srebrenici potpisalo je pet članova srpske nacionalnosti koje je imenovala Vlada. Radna grupa koja je nastavila rad Komisije prihvatila je Izvještaj i usvojila kao validan. Radna grupa je utvrdila ukupan broj i identitet ubijenih žrtava (preko 8.000)[21] koje su u momentu rada Radne grupe najvećim dijelom evidentirane kao prisilno nestale osobe[22] čiji

[21] „Najdramatičnije je 12. i 13. jula u Potočarima, bilo sistematsko razdvajanje vojno sposobnih muškaraca od porodica... Izdvojeni su, držani na zasebnim mjestima (ispred Fabrike cinka i u 'bijeloj kući'). Bolna je činjenica da je među njima bilo dosta vojno nesposobnih i maloljetnika. Razdvajanje je nastavljeno i za vrijeme ukrcavanja u vozila i za vrijeme evakuacije"... „Razdvojeni 'vojno sposobni' Bošnjaci u Potočarima (njih najmanje 1000) odvezeni su iz Potočara na druga mjesta zatočenja u Bratuncu 12. i 13. jula, gdje su dovođeni zarobljenici iz mješovite kolone u šumi, a odatle na mjesta pogubljenja. Iza njih ostala je velika gomila ličnih stvari i dokumenata koji su spaljeni kasno uveče 13. jula 1995. godine". Predsjednik Republike Srpske Dragan Čavić, Obraćanje javnosti povodom Izvještaja Komisije, 22. juni 2004. (http://www.frontal.ba/blogovi/blog/60042/poslanicko-pitanje-informacije-o-komisiji-za-istrazivanje-dogadaja-u-i-oko-srebrenice-1995, pristupljeno 4.4.2019.).

[22] „U toku dana je do 17,30 zarobljeno najmanje 6000 muškaraca, koji su raspoređeni na nekoliko lokacija. Najveći broj zarobljenih odvođen je na sabirna mjesta u Novoj Kasabi, gdje je zatočeno između 1500 - 3000 ljudi, i u selu Sandići na jednoj poljani, gdje je bilo zatočeno između 1000 - 4000 ljudi. Jedan broj zarobljenih kod Nove Kasabe i Konjević Polja ubijeni su na obali Jadra ujutro 13. jula 1995. godine. Istog dana u poslijepodnevnim časovima (oko 16,00 sati) ... u tri autobusa dovezena je grupa zarobljenih Bošnjaka i strijeljana u Cerskoj. Najmanje je streljano 149 lica starosne dobi od 14 do 50 godina, od čega je 147 lica nosilo civilnu odjeću. Najmanje 48 je bilo povezano žicom, tako što su im ruke svezane s leđa"; „Kasno poslijepodne 13. jula 1995. godine više od 1000 zarobljenih u selu Sandići odvezeno je u Kravicu i zatvoreno u skladište Osnovne organizacije kooperanata 'Kravica' (zemljoradnička zadruga). Nakon što se desio incident u kojem je jedan zarobljenik ubio jednog policajca čiji su se 'pripadnici snaga MUP-a razbjesnili i oko 18,00 sati počeli likvidirati zarobljenike' (zoljama, ručnim bacačima, ručnim bombama i puščanim mecima)"; „Istoga dana VRS je 1500 - 2000 zarobljenika iz Bratunca prevezla do Petkovaca i zatočila u sali Osnovne škole. Zarobljenicima su žicom vezali ruke na leđima, natjerali ih da izuju cipele i kamionima ih prevozili do brane Petkovci. VRS je zatočenike streljala u grupu od 5 do 10 ljudi (2 zatočenika su preživjeli strijeljanja)"; „16. jula 1995. godine, prema utvrđenom obrascu ubijeno je između 1000 i 1200 ljudi, koji su 14. jula 1995. godine odvezeni u Pilicu. Strijeljanja su izvršena na vojnoj ekonomiji Branjevo. Istoga dana (oko 15,00 časova) izvršena je još jedna egzekucija zarobljenih. Tada je grupa pristiglih vojnika (...) izvela zatočene iz Doma kulture u Pilici i likvidirala oko 500 ljudi. Takođe je oko 16. jula 1995. godine VRS izvršila i likvidaciju više stotina zarobljenih (oko 500) u Kozluku". Predsjednik Republike Srpske Dragan Čavić, Obraćanje javnosti povodom Izvještaja Komisije, 22. juni 2004.(http://www.frontal.

će posmrtni ostaci velikim dijelom biti pronađeni i zahvaljujući radu Komisije za Srebrenicu koja je utvrdila postojanje masovnih grobnica[23] sa sakrivenim posmrtnim ostacima. Također, utvrđen je ukupan broj (21.806) i poimeničan identitet pripadnika svih jedinica koje su učestvovale u operaciji *Krivaja 95*, kao i ukupan broj direktnih učesnika s utvrđenim identitetom koji su učestvovali u izvršenom genocidu (11.756). Vlada entiteta Republika Srpska prihvatila je rezultate istraživanja Komisije, uputila ih Domu za ljudska prava, a Dom za ljudska prava i Ured visokog predstavnika također su prihvatili rezultate istraživanja Komisije i Radne grupe. Time su Izvještaj verificirali svi politički i pravni subjekti. Sve dalje presude koje su izrečene – počev od one Međunarodnog suda pravde u predmetu Bosna i Hercegovina protiv Savezne Jugoslavije (Srbije i Crne Gore) izrečene 2007. godine, pa do presuda koje je izrekao ICTY za individualnu odgovornost, a koje sadrže genocid kao vid odgovornosti (Predmeti: *Karadžić, Mladić, Krstić, Beara, Nikolić, Popović, Tolimir*) ili zločine protiv čovječnosti (Predmeti: *Blagojević, Borovčanin, Deronjić, Gvero, Jokić, Nikolić, Obrenović, Pandurević*) – utemeljene su na rezultatima koje je utvrdila Komisija za Srebrenicu. U navedenim predmetima nalazi Komisije za Srebrenicu pomogli su utvrđivanju udruženog zločinačkog poduhvata i to općeg UZP u Bosni i Hercegovini te postojanje UZP za Srebrenicu.

Negiranje Izvještaja – Memorandum 2 Srpske akademije nauka i umjetnosti (SANU)

Sama činjenica da jedan od zaključaka Narodne skupštine entiteta Republika Srpska prilikom odbacivanja Izvještaja o Srebrenici govori o tome da se spomenu-

ba/blogovi/blog/60042/poslanicko-pitanje-informacije-o-komisiji-za-istrazivanje-dogadaja-u-i-oko-srebrenice-1995, pristupljeno 4.4.2019.).

[23] „ (...) U toku 14. jula 1995. godine (...) zarobljenici su zatočeni u salu Osnovne škole u Grbavcima (kod Orahovca) i u drugim školama. U Grbavcima je, po nekim procjenama, bilo oko 1000 zatočenih. Oni su iz Grbavaca prevoženi kamionima do stratišta u Orahovcu. Svi su prethodno povezani po očima. Za pogubljenje su korištene dvije livade. Ubijeni su odmah zatrpavani u masovne grobnice, pa je kasnije VRS prekopala i prenijela tijela na druge lokacije“; „Komisija je (...) prikupila informacije o postojanju 32 do sada nepoznate i neobrađene masovne grobnice sa tijelima Bošnjaka, žrtava događaja u i oko Srebrenice“; „Faza ispitivanja je okončana posjetama, provjerama i preliminarnim verifikacijama 3 primarne i 29 sekundarnih i tercijarnih grobnica (...)“; „Naša Komisija raspolaže saznanjima o još nekoliko masovnih grobnica na području opština Bratunac, Srebrenica, Zvornik, Šekovići i Osmaci, a u kojima je također nalaze posmrtni ostaci srebreničkih žrtava“. Predsjednik Republike Srpske Dragan Čavić, Obraćanje javnosti povodom Izvještaja Komisije, 22. juni 2004. (http://www.frontal.ba/blogovi/blog/60042/poslanicko-pitanje-informacije-o-komisiji-za-istrazivanje-dogadaja-u-i-oko-srebrenice-1995, pristupljeno 4.4.2019.).

tim izvještajem manipulira istinom i pokušava mijenjati karakter rata u BiH, a sve u funkciji slabljenja Republike Srpske, ukazuje da ovaj čin predstavlja, zapravo, realizaciju uputa sadržanih u Memorandumu 2 SANU, a koje se zasnivaju na negacionizmu - negiranju, poricanju i minimiziranju počinjenih zločina.

Poricanje je završna faza koja traje tokom i nakon izvršenja genocida u kojoj izvršioci sakrivaju tijela ubijenih žrtava u masovne grobnice ili ih na drugi način prikrivaju (spaljivanjem i sl.), prikrivajući dokaze i zastrašujući svjedoke. Negiraju da su počinjeni zločini, minimiziraju i poriču. Cilj negacionizma i revizionizma je stavljanje pod sumnju historijskih činjenica, što se s vremenskom distancom sve više intenzivira uz upotrebu suptilnijih oblika i načina manifestiranja. Motive možemo pronaći u osobnim interesima direktnih izvršilaca i njihovih podstrekača, planera izvršenja i realizatora – državne vlasti koje imaju odgovornu ulogu u počinjenju genocida. Provodi se oslanjanjem na intelektualne krugove koji ulažu napore u kreiranju javne historije po šablonima koji odgovaraju vladajućoj politici, te utjecajima ostvarenim djelovanjem kroz javnu sferu: obrazovanje, kultura, religija, publikacije, medijsko djelovanje, propagandne aktivnosti korištenjem različitih mehanizama od negiranja samog izvršenja genocida, preko poricanja saznanja o izvršenom genocidu, negiranja žrtava (umanjivanja broja i karakteristika žrtava), prikrivanja žrtava, prikrivanja činjenica o izvršenim zločinima, do odbijanja prihvatanja odgovornosti neprihvatanjem činjenica sudske prakse utvrđenih presuđenim predmetima procesuiranim pred međunarodnim i nacionalnim sudovima. Međunarodni sud pravde je u procesu Bosna i Hercegovina protiv Srbije i Crne Gore, koji je okončan 26. februara 2007, konstatirao da je "vezano za genocid izvršen u Srebrenici u julu 1995, Srbija prekršila obavezu sprečavanja genocida prema Konvenciji o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida"[24] kao i da "nije poduzela sve mjere koje su bile u njenoj moći da spriječi genocid u Srebrenici u julu 1995"[25]. Činjenice neosporno govore i potvrđuju izvršenje genocida. Njegovo poricanje/negiranje/minimiziranje smatra se historijskim revizionizmom. Iza procesa izvršenja genocida stoji država sa svojim aparatom. Dakle, posljednja faza ovog procesa – negiranje je, također, uvjetovana djelovanjem države. Negiranje genocida vrši se od političkog establišmenta manjeg bh. entiteta, koji je u procesu pred Međunarodnim sudom pravde presuđen za izvršeni genocid u sklopu realizacije projekta instrumentaliziranog iz Republike Srbije koja je neupitni faktor u samom činu planiranja, projektovanja i realizacije izvršenog genocida, kolokvijal-

[24] *Presuda Međunarodnog suda pravde: Bosna i Hercegovina protiv Srbije i Crne Gore, 26. februar 2007.* Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, 2008, 231.

[25] *Presuda Međunarodnog suda pravde…,* 232.

no nazvanim 2 SANU, čiji su autori akademici Dobrica Ćosić, "otac nacije", Ljubomir Tadić i nekolicina akademika porijeklom iz Bosne i Hercegovine. U sklopu onoga što podrazumijeva i predstavlja Memorandum 2 SANU-a sasvim sigurno se može promatrati i Izvještaj o Srebrenici koji predstavlja jednu od najvećih smetnji realizaciji ciljeva zacrtanih Memorandumom 2, najviše imajući u vidu činjenicu da je Vlada RS usvajanjem ovoga izvještaja *de facto* priznala počinjenje genocida, ali i imenovala krivce koji su to izvršili.

Do cjelovitog teksta Memoranduma u sadašnjim okolnostima nije moguće doći, jer je riječ o internom dokumentu (s oznakom "čitanje bez daljeg rasturanja"), te je moguće detaljno analizirati samo fragmente koji su "procurili" iz određenih krugova (dokument je dostupan tek uskom krugu srpske političke elite), Vlade Republike Srbije kojima je bio dostupan, smatrajući ih pouzdanim i povjerljivim, a na kojima je sarajevska *Slobodna Bosna* utemeljila svoje pisanje objavljujući faksimile određenih stranica, uglavnom onih koje se odnose na Bosnu i Hercegovinu.[26]

Memorandum 2 SANU-a decidno definira strateške ciljeve, dajući istovremeno upute za načine njihove operacionalizacije.[27] Glavni cilj je pozicioniranje Srbije nakon vojnih i političkih poraza koje je pretrpjela u ratovima s konca dvadesetog stoljeća, te uspostavljanje balansa i postizanje ravnopravnosti sa svim zemljama na koje je Srbija izvršila agresiju. Memorandum je strukturiran u nekoliko poglavlja s detaljno razrađenim pravcima djelovanja političke elite Republike Srpske i Srbije.[28] Tako se naglašava da je neophodno umanjiti odgovornost za počinjene zločine i razaranja, i optužnicama, potjernicama i montiranim sudskim procesima

[26] *Slobodna Bosna*, Nezavisna informativna revija, Godina XIX, broj 854, Sarajevo, 21. mart 2013., 16–20.

[27] „Ideja o jedinstvenoj srpskoj državi svih Srba ne sme izbledeti bez obzira na cenu, žrtve i protok vremena. U toj borbi mora biti angažovan svaki Srbin, bez obzira na mesto u kome živi, posao koji obavlja. Srbija će i mora biti na čelu ove borbe. Bosna i Hercegovina je važniji, ali i mnogo lakši slučaj nego Hrvatska i Crna Gora, zahvaljujući Dejtonskom sporazumu i činjenici da iza tzv. jedinstvene BiH stoje samo muslimani i delovi nejedinstvene, zbunjene i bezidejne međunarodne zajednice. Činjenica da pojedini delovi međunarodne zajednice ne bi imali ništa protiv podele BiH, ekstremno je važno oružje koje se mora maksimalno iskoristiti u realizaciji zacrtanih ciljeva. Ukoliko se to uradi kako treba, za realizaciju ovih ciljeva potrebno je nekoliko godina, najviše decenija." *Slobodna Bosna*, Nezavisna informativna revija, Godina XIX, broj 854, Sarajevo, 21. mart 2013., str. 16–20.

[28] „Koristiti sve mehanizme da se oba doma parlamenta BiH maksimalno onemoguće u radu, obezvrede i obesmisle na sve moguće načine. Sprečavati donošenje zakona koji se ne smatraju bitnim i ne predstavljaju nikakvu pretnju RS-u. Ovo je jedno od značajnijih sredstava za dokazivanje teze o nemogućnosti funkcionisanja zajedničkih institucija. Generalno, uvek i na svakom mestu insistirati na tome da su 'državna' vlast i institucije na nivou BiH nepotrebne, suvišne, nemoguće, skupe i antisrpske." Ibid.

protiv državljana Bosne i Hercegovine dovesti se u ravnopravan položaj (podsjetimo na predmete *Ilija Jurišić, Ejup Ganić* i *Jovan Divjak*), te na taj način dovesti Srbiju u ravnopravan položaj s državama u okruženju. Istovremeno je potrebno odvratiti pažnju regionalnih i međunarodnih medija sa završenih procesa bivšim pripadnicima srbijanskog političkog, obavještajnog i vojnog vrha te političkog vrha Republike Srpske kojem se sudi(lo) u Haškom tribunalu, to podrazumijeva i istovremeno optuživanja vojnog vrha vojski država na koje je izvršila agresiju (u slučaju Bosne i Hercegovine stalno vraćanje u sudske procese Nasera Orića kojem je suđeno pred ICTY-em, ali i pred sudom Bosne i Hercegovine, iako ga je ICTY oslobodio svih optužbi; također, značajno je uvećan broj podignutih optužnica i uhapšenih pripadnika i visokog oficirskog kadra ARBiH);[29] politički djelovati[30] na način da države nad kojima je izvršena agresija budu dovedene u položaj da odustanu od tužbi (podsjetimo na obnovu tužbe u predmetu Bosna i Hercegovina protiv Srbije i Crne Gore pred Međunarodnim sudom pravde); insistirati na zatvaranju Haškog tribunala i stalnom osporavanju njegovih presuda; destabilizirati vlade susjednih država, provocirati unutrašnje nezadovoljstvo i nemire i slabiti oštricu optužbi protiv Srbije;[31]

[29] „Uvek i na svakom mestu isticati ratne zločine džihad ratnika nad nemoćnim i golorukim srpskim narodom u BiH u toku rata. Pokolje srpskog naroda u BiH od ruke razularenih pripadnika tzv. Armije BiH maksimalno tretirati kroz medije, književna dela, seminare, izradu spomenika, polaganje cveća, odštetne zahteve (…) Srbija će u tom smislu odigrati svoju ulogu shodno ranije definisanim stavovima, u šta će se osim državnih institucija uključiti i mediji, Akademija (SANU), intelektualci, umetnici, građani (…)" Ibid.

[30] „Političari i ostali funkcioneri u RS-u i Srbiji, kao i svi drugi segmenti društva, trebaju izbegavati upotrebu termina Bošnjak i uvek upotrebljavati termin musliman, te ih i na taj način definisati kao religijsku grupu, a ne narod. Koristiti svaku priliku da se istakne da su to zapravo Srbi koji su izdali veru pradedova i prihvatili islam. Uvek i na svakom mestu uz muslimane u BiH isticati islamski fundamentalizam, ekstremizam, radikalizam i posebno terorizam. Naročito u tom smislu koristiti medije. Nastojati, podmićivanjem ili ucenama, angažovati što veći broj muslimana da govore o islamskom fundamentalizmu i terorizmu u BiH, jer njihove izjave o tome imaju veću snagu u odnosu na izjave Srba. Uvek i na svakom mestu isticati da je islamski fundamentalizam bio osnovni i jedini uzrok rata u BiH. Da srpski narod nije hteo rat, ali je bio isprovociran stvaranjem islamske džamahirije. Naglašavati da srpski narod nije branio samo sebe već i Evropu od najezde islamskih militanata." Ibid.

[31] „Pametno osmišljenim i kvalitetnim delovanjem, raditi na konstantnom iscrpljivanju kojim bi se i javnost i vlade tih zemalja dovele u stanje umora od BiH. U tom smislu koristiti sva raspoloživa sredstva, čak i lingvističke varijacije kojima se takođe mogu postići određeni efekti." „Političari i državni funkcioneri Srbije će, u cilju podrške prethodnim stavovima, ubuduće zaobilaziti političare i institucije BiH, što je god više moguće. Političari i državni funkcioneri Srbije trebaju što češće imati susrete i sastanke sa političarima i funkcionerima iz RS-a, po protokolu definisanom za međudržavne susrete. Pri tom trebaju očigledno i transparentno ignori-

pomagati otcjepljenje Republike Srpske;[32] insistirati na konstitutivnosti Srba u Hrvatskoj, Crnoj Gori i Kosovu i izvršiti tranziciju srpskih zajednica u državama regiona u unitarnu, svesrpsku zajednicu čemu se posebna pažnja posvećuje u značajnim dokumentima *Strategija očuvanja i jačanja odnosa matične države i dijaspore i matične države i Srba u region*[33]*,* usvojena 2011., i *Zakonu o dijaspori i Srbima u region* iz 2009. godine.[34] Vlada Srbije je 2011. godine usvojila Strategiju očuvanja i jačanja odnosa matične države i dijaspore i matične države i Srba u regionu. Po ovom dokumentu Srbija se pokazuje kao matična država svih Srba u regionu.[35] Pod pojmom "Srbi u regionu" podrazumi-

sati institucije BiH." „Stalno i uvek insistirati da je teška ekonomska, privredna i svaka druga situacija u RS-u produkt njenog nasilnog zadržavanja u BiH. I isticati da bi sve bilo bolje kada bi se RS odvojila." „Po navedenoj matrici potrebno je, prema autorima ovog dokumenta, da se ponaša i državni vrh Srbije, koji javno ne može pružiti podršku rukovodstvu RS-a zbog optužbi za miješanje u unutrašnje stvari druge 'države'. Međutim, može djelovati indirektno, a u javnosti koristiti floskule tipa 'dajemo saglasnost Republici Srpskoj za sve ono o čemu se dogovore narodi i entiteti u BiH'. Akademici su razradili i scenario kako postupiti ukoliko međunarodna zajednica u BiH nametne neke od institucija na nivou BiH. U tom slučaju vlasti u RS-u (Dodik i njegovi saradnici) treba da svim raspoloživim sredstvima komplikuju i odugovlače formiranje te institucije, a kada se formira, da u nju postave odane kadrove koji će imati zadatak da je učine nefunkcionalnom." Ibid.

[32] „Rukovodstvu Republike Srpke se sugeriše da u svakodnevnoj komunikaciji izbjegavaju termin 'državne insistucije BiH' i zamijene ga 'zajedničkim institucijama', čime se postiže psihološki efekat da se RS odriče državnosti BiH, ali i nameće fraza da je sastavljena iz dijelova i da se vremenom može na dijelove rastaviti." ... „Maksimalno izbegavati upotrebu termina – Bosna i Hercegovina. Vrlo je bitno da se osim političara, medija, kulturnih i javnih radnika u Republici Srpskoj, ovoga pridržavaju mediji, kulturni i javni radnici u Srbiji. U slučajevima kada je iz nekih razloga neophodno pomenuti taj termin, onda staviti u prvi plan Republiku Srpsku npr. Republika Srpska i ostatak BiH. Vrlo je značajno da političari u RS-u jasno stave do znanja javnosti i međunarodnoj zajednici da BiH ne smatraju kao jedinstvenu državu, već kao zajednicu dvije teritorije koje trenutno čine celinu. A tu celinu treba što češće nazivati neprirodnom, nametnutom, nemogućom…" ... „Koristiti termin Srpska, kako bi se na taj način RS definisala isključivo kao srpska teritorija. Pridev 'srpski' koristiti u svim mogućim situacijama, od naziva institucija, službi, ustanova, praznika, gradova, medija, banaka, sportskih klubova, književnika i njihovih dela, sela, zaseoka, reka, mostova i svega drugog, ma koliko to u pojedinim situacijama zvučalo neobično, čak i smešno." Ibid.

[33] Republika Srbija, Ministarstvo vera i dijaspore, *Strategija očuvanja i jačanja odnosa matične države i dijaspore i matične države i Srba u regionu*, Beograd, 2011.

[34] http://dijaspora.gov.rs/wp-content/uploads/2012/12/Zakon_o_dijaspori.pdf; *Sl. glasnik RS*, br. 88/2009 (pristupljeno 28.3.2019.)

[35] „…želja da se objedine sve snage jednog naroda, buđenje nacionalne svesti, pokušaj da se pomoć dijaspore iskoristi za potrebe unutrašnje i spoljne politike, a takođe i ekonomskog razvoja zemlje, nastojanje da se ostvari istorijsko pomirenje raznih delova istog naroda itd. Odnos prema dijas-

jevaju se pripadnici srpskog naroda[36] koji žive u Republici Sloveniji, Republici Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini, Crnoj Gori, Republici Makedoniji, Rumuniji, Republici Albaniji i Republici Mađarskoj.[37] Strategija Republike Srbije zasniva se na sprečavanju asimilacije prvenstveno djelovanjem Srpske pravoslavne crkve (SPC).[38] Nevladine organizacije i srpska udruženja predviđeni su da postanu utjecajan faktor u procesima evropskih integracija[39] i da "budu nosioci najšireg spektra aktivnosti (…) od lokalnoga preko regionalnog, državnog i konačno nivoa same Evropske unije"[40]. Strategija predviđa poduzimanje određenih aktivnosti za unapređenje ugleda Republike Srbije kao što su izrada strateškog dokumenta koji će "sveobuhvatno definisati način poboljšanja ugleda Republike Srbije u svetu"[41]; provesti istraživanja za ispitivanje stavova i mišljenja ciljanih grupa o Republici Srbiji; izvršiti analizu sadržaja medija koja će dati smjernice za dalje djelovanje s ciljem poboljšanja medijske slike; konsultirati se s organizacijama iz dijaspore za uspostavljanje smjernica za unapređenje; provoditi ankete s ciljem prikupljanja podataka, te poduzimati aktivnosti na društvenim mrežama s ciljem promocije Republike Srbije; organizacije u

pori i Srbima u regionu zasnovan je na članu 13. Ustava Republike Srbije, prema kome Republika Srbija štiti prava i interese svojih državljana u inostranstvu i razvija i unapređuje odnose Srba koji žive u inostranstvu sa matičnom državom." „Državna Strategija u odnosima Republike Srbije prema Srbima u regionu i dijaspori", *Službeni glasnik RS*, br. 4/2011, 14/2011.

[36] „Raspadom SFRJ, broj pripadnika srpskog naroda koji živi van njenih granica se povećao i ta kategorija stanovništva obuhvaćena je zakonskom definicijom „Srbi u regionu" njih je blizu dva miliona." Ibid.

[37] Ibid.

[38] „Republika Srbija treba da Srpskoj pravoslavnoj crkvi pruži svaku logističku podršku radi obavljanja njene verske misije, ali i kulturno - obrazovne uloge u dijaspori, koju de facto i ima. Prestankom postojanja Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, Savezne Republike Jugoslavije, a potom i državne zajednice Srbija i Crna Gora, delovi srpskog nacionalnog bića pretvoreni su od konstitutivnog naroda u nacionalne manjine, ili etničke grupe, unutar bivših jugoslovenskih republika, danas samostalnih država. U njima srpskoj zajednici nisu omogućena, u pojedinim segmentima, međunarodnim standardima zagarantovana manjinska ali i osnovna ljudska prava, kao što su prava na nepokretnosti, na nastavu na maternjem jeziku, slobodu kretanja, zapošljavanje i drugo. " Ibid.

[39] „Jedna od velikih i po svemu sudeći nedovoljno iskorišćenih mogućnosti je uspostavljanje dijaloga matične države i dijaspore u funkciji lobiranja u državama članicama Evropske unije za članstvo Republike Srbije, preko stranaka, lokalnih i regionalnih vlasti, Misije Republike Srbije u Evropskoj uniji, ambasada i komora u Republici Srbiji u zemljama Evropske unije, različitih formi regionalne saradnje i saradnje opština, kao i saradnje kulturnih, strukovnih i drugih udruženja, uključujući sklapanje povelja o partnerstvu u što širem obimu." Ibid.

[40] Ibid.

[41] Ibid.

dijaspori treba da koriste državne simbole Republike Srbije: grb, zastavu i himnu.[42] Republika Srbija u Strategiji naglašava da su željeni standardi i interesi da "srpski narod u Bosni i Hercegovini očuva svoj entitet"[43], te je, u skladu s tim, planirala realiziranje specifičnih ciljeva za Srbe u regionu, posebno kada je riječ o Bosni i Hercegovini i njenim entitetima – Republici Srpskoj[44] i Federaciji Bosne i Hercegovine[45]. Umrežavanje Srba u regionu i svijetu utemeljuje se

[42] Ibid.

[43] Ibid.

[44] „Republika Srpska bi trebalo da predstavlja najvažniju oblast interesa i jedan od državnih i nacionalnih spoljnopolitičkih prioriteta Republike Srbije. Više od polovine srpskog stanovništva u regionu (izvan granica Republike Srbije) živi u Republici Srpskoj, a građani Republike Srbije poreklom iz Republike Srpske broje stotine hiljada. Uz zalaganje za dosledno sprovođenje Dejtonskog sporazuma, neophodno je pomoći i podstaći napredak Republike Srpske i njenih institucija. Ministarstvo spoljnih poslova trebalo bi da na svaki način diplomatski podrži napore za opstanak Republike Srpske i u zaštitu uzme njena prava pred EU, SAD, SE, OEBS i UN. Neophodno je da nadležna ministarstva omoguće da svi građani Republike Srpske koji to žele dobiju i srpsko državljanstvo. Ministarstvo ekonomije i regionalnog razvoja trebalo bi da podstiče ulaganja u oblastima Republike Srpske, posebno u zonama sa malim priraštajem (Hercegovina, Podrinje, Manjača) i zonama od velikog strateškog značaja (Brčko, Posavina, dolina Une). Ministarstvo prosvete trebalo bi da nastavi sa procesom objedinjavanja dvaju prosvetnih sistema. Ministarstvo omladine i sporta sa Ministarstvom za porodicu, omladinu i sport Republike Srpske u februaru 2010. godine potpisalo je Protokol o saradnji u oblasti sporta i omladinske politike, te treba aktivno nastaviti sa primenom tog protokola. Ministarstvo kulture treba da posveti dužnu pažnju unapređenju kulture srpskog naroda u Republici Srpskoj i njenom povezivanju sa matičnom državom. Ministarstvo vera trebalo bi da nastavi finansiranje i brigu o sveštenstvu i monaštvu radi njihove duhovne misije u funkciji očuvanja nacionalnog identiteta, pružanje pomoći verskim, kulturnim i obrazovnim ustanovama, izdavačkim projektima, radio i TV stanicama i obnovi i sanaciji sakralnih objekata (obnova sakralnog nasleđa srpskog naroda)." „Državna Strategija u odnosima Republike Srbije prema Srbima u regionu i dijaspori"**,** *Službeni glasnik RS,* br. 4/2011, 14/2011.

[45] „Republika Srbija trebalo bi da se bavi pitanjem položaja srpskog naroda u Federaciji Bosne i Hercegovine, imajući u vidu da su Srbi uspostavljeni u Federaciji Bosne i Hercegovine kao konstitutivni narod u ovom entitetu, ali i da je njihov položaj nepovoljniji od položaja Bošnjaka i Hrvata u Republici Srpskoj. Nadležna ministarstva Republike Srbije trebalo bi da redovnim aktivnostima pomognu povratak i ekonomski opstanak srpskog naroda u Bosni i Hercegovini. Posebno je važna pomoć u kulturi i prosveti. Potrebna je i pomoć razvoju civilnog društva, nevladinog sektora, pravnog savetovanja, rada u državnoj upravi i lokalnoj samoupravi kako bi se pripadnici srpskog naroda obučili kako i na koji način mogu ostvariti svoja prava. Republika Srbija daje podršku: - restituciji oduzete imovine građanima srpske nacionalnosti, srpskim udruženjima i institucijama (banke, štedionice, kulturno-prosvetna društva), kao i Srpskoj Pravoslavnoj Crkvi; - obnovi sakralnog nasleđa srpskog naroda; - razvoju prosvetne oblasti i Srpske pravoslavne crkve (bogoslovije, gimnazije, osnovne škole, obdaništa, itd). Ministarstvo vera trebalo bi da nastavi finansiranje i brigu o sveštenstvu i monaštvu radi nji-

kroz aktivnosti i djelovanje Srpske pravoslavne crkve.

Strategija planirana novim Memorandumom podrazumijeva destabilizaciju susjednih država instrumentaliziranjem velikodržavne politike institucionalnim i vaninstitucionalnim djelovanjem Srba u zemljama regije. U Bosni i Hercegovini prvi korak podrazumijeva ocrtavanje međuentitetskih granica, a zatim slijede sociološke, politološke, ekonomske, kulturološke aktivnosti i svi drugi mogući načini djelovanja, kako bi se Bosna i Hercegovina učinila nemogućom državom. Logičan slijed trebao bi biti razdvajanje (separacija) nečega što se po memorandumu naziva "neprirodna tvorevina".

Zaključna razmatranja

Kako to i iz same izjave predsjednika entiteta Republika Srpska koji je bio na ovoj funkciji u mandatu Komisije proizlazi, "Izvještaj nedvosmisleno konstatuje da su u 9 dana jula 1995. godine, u području Srebrenice počinjena zlodjela…, [te] da je ovih 9 dana jula srebreničke tragedije crna stranica istorije srpskog naroda"[1]. Ovdje je, međutim, potrebno naglasiti da krivica ne može biti kolektivna, te da se za djela pojedinaca ne može osuđivati cijeli narod. Počinioci zločina imaju svoj identitet predstavljen imenom i prezimenom, kako je to Komisija i utvrdila. Zarad uspostavljanja pravde i stvaranja pretpostavki za suživot, neophodno je izvršioce zločina procesuirati i na taj način individualizirati krivicu i odgovornost, jer se zločincima ne sudi zbog pripadnosti određenom narodu, već zbog zločina koje su počinili. Rezultati rada Komisije trebaju biti osnova i podstrek relevantnim državnim organima i institucijama da procesuiraju ove, ovakve i slične slučajeve. Cilj formiranja Komisije jeste utvrđivanje istine i usvajanje Izvještaja sa svim prilozima, odnosno individualiziranje krivice i preuzimanje pojedinačne odgovornosti. Put ka pravdi je istina i kažnjavanje počinilaca zločina. Realizacija memorandumskih ciljeva urušava pretpostavke za ostvarivanje pravde. Pokušaji odbacivanja i ukidanja Izvještaja Komisije o događajima u i oko Srebrenice od 10. do 19. jula 1995. godine ukazuju kako velikodržavna politika i dalje živi, te da je svoje metode prilagodila novim uvjetima, pokušavajući ih uklopiti u okolnosti novih međunarodnih političkih odnosa. Srpska politička elita praktičnim djelovanjem očigledno operacionalizira nacionalnu i geopolitičku doktrinu projektovanu i planiranu Memorandumom 2 SANU-a.

---

hove duhovne misije u funkciji očuvanja nacionalnog identiteta, pružanje pomoći verskim, kulturnim i obrazovnim ustanovama, izdavačkim projektima, radio i TV stanicama i obnovi i sanaciji sakralnih objekata (obnova sakralnog nasleđa srpskog naroda)." Ibid.

[1] Predsjednik Republike Srpske Dragan Čavić, Obraćanje javnosti povodom Izvještaja Komisije, 22. juni 2004. (http://www.frontal.ba/blogovi/blog/60042/poslanicko-pitanje-informacije-o-komisiji-za-istrazivanje-dogadaja-u-i-oko-srebrenice-1995, pristupljeno 4.4.2019.).

Izvori i literatura

Čekić, Smail: *Genocid i istina o genocidu u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, 2012.

„Državna Strategija u odnosima Republike Srbije prema Srbima u regionu i dijaspori“**,** *Službeni glasnik RS*, br. 4/2011, 14/2011;

http://dijaspora.gov.rs/wp-content/uploads/2012/12/Zakon_o_dijaspori.pdf; *Službeni glasnik RS*, br. 88/2009;

http://www.narodnaskupstinars.net/?q=la/vijesti/okon%C4%8Dana-29-posebna-sjednica-usvojeni-zaklju%C4%8Dci-u-vezi-s-informacijom-o-izvje%C5%A1taju-komisije-o-doga%C4%91ajima-u-i-oko-srebrenice-od-10-do-19-jula-1995;

https://www.zasrebrenicu.ba/dodikovi-strucnjaci-u-akciji-relativizacije-genocida-vlada-republike-srpske-narodnima-parama-placa-komisiju-za-srebrenicu-sve-kako-bi.za;

Predsjednik Republike Srpske Dragan Čavić, Obraćanje javnosti povodom Izvještaja Komisije, 22. juni 2004. (http://www.frontal.ba/blogovi/blog/60042/poslanicko-pitanje-informacije-o-komisiji-za-istrazivanje-dogadaja-u-i-oko-srebrenice-1995);

Presuda Međunarodnog suda pravde: Bosna i Hercegovina protiv Srbije i Crne Gore, 26. februar 2007. Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, 2008.

Republički centar za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica Republike Srpske, Broj: 08/4.1.1/773-155/13 od 7. novembra 2013., *Informacije o izvještaju Komisije za Srebrenicu*;

Republika Srbija, Ministarstvo vera i dijaspore, *Strategija očuvanja i jačanja odnosa matične države i dijaspore i matične države i Srba u regionu*, Beograd, 2011.

Slobodna Bosna, Nezavisna informativna revija, Godina XIX, broj 854, Sarajevo, 21. mart 2013, str. 16-20;

Vlada RS, Odluka o obrazovanju Komisije za istraživanje događaja u i oko Srebrenice od 10. do 19. jula 1995., broj: 02/1-020-1378/03, od 15. decembra 2003.

REPORT OF THE COMMISSION FOR THE RESEARCH OF OCCURRENCES IN AND AROUND SREBRENICA, JULY 10-19, 1995: DENIAL − SANU MEMORANDUM 2

Meldijana Arnaut Haseljić

Summary

In the light of the socio-political occurrences of contemporary reality, it is imposed the need of deliberation on Bosnia and Herzegovina's position in regional strategies and trends. The rejection of the Srebrenica Commission Report by the Republika Srpska National Assembly and then the Government in the summer of 2018 it can be recognized as one of the goals set out in SANU Memorandum 2. Besides the final Report of the Commission, the Government of the Entity of the Republika Srpska put out the force the reports of the Working Group of the Government of the Republika Srpska, adopted on 30 March and 30 September 2005, which relate to the implementation of the conclusions of the final Srebrenica Commission Report with all attachments. The facts presented in Srebrenica Report to the RS Government, as well as the findings of the Commission in its work, were introduced into evidence in the proceedings before the International Court of Justice, the International Tribunal for the Former Yugoslavia and before the courts in Bosnia and Herzegovina. Their validity and credibility have been consistently confirmed in the proceedings conducted. The memorandum of the Serbian Academy of Sciences and Arts 2 (SANU) precisely defines strategic goals by giving directions for their operationalization. The prime goal is to position Serbia after the military and political defeats it suffered in the wars of the late twentieth century, and to strike a balance and achieve equality with all countries aggressively attacked by Serbia. The Memorandum is structured in several chapters elaborated in detail with directions of action for political elite of Republika Srpska and Serbia. Thus, it is emphasized that it is necessary to reduce the responsibility for the crimes and destruction committed, and the indictments, warrants and mounted court proceedings against citizens of Bosnia and in that way to bring Serbia in an equal position with the surrounding countries. At the same time, it is necessary to draw attention of regional and international media from the completed processes to the former members of the Serbian political, intelligence and military and political leadership of Republika Srpska. It is quite clear that Great Serbian politics is still living and that it has merely adapted its methods to new circumstances and new international political relations.

Key words: Bosnia and Herzegovina, Republika Srpska, Serbia, crimes against humanity and international law, SANU Memorandum 2.

UDK 323.1 (497.6)

Preduslovi bosanskog nacionalnog pokreta: historijski aspekt

Đenan Galešić
Mostar

Ako iz današnje perspektive posmatramo duboko u historiju naše zemlje, čini se da za bosanske ljude i bosanske probleme nema jednostavnih rješenja.Temeljita revizija brojnih mutnih pojmova i krivih vrijednosti koje su se planski umetnule u bosansku svakodnevicu i koje su kontaminirale bosansko društvo i bosanske ljude, te njihovo shvatanje samih sebe, svrstava se u našem vremenu u zadatke i dužnost bosanskih državotvornih mislilaca. Valjalo bi razumjeti bosansko okruženje i njegov odnos prema dvjema kategorijama: bosanskoj državnosti i mogućnosti formiranja bosanske nacije. Valja promišljati Bosnu u skladu sa savremenim shvatanjima bosanske historije, bosanske hiljadugodišnje religijske raznolikosti, te sa savremenim shvatanjima naroda, nacije i države. Pomoglo bi, bez antisrpskih, antihrvatskih ili antibošnjačkih tonova, razobličiti i iskristalisati ideološki zamotavane i prikrivane metode, koje su oslonac onemogućavanja realizacija dviju kategorija: Bosne kao države i bosanskog naroda kao nacije. Takve metode i djelovanja ključna su supstanca srbijanskog i hrvatskog nacijskog programa duže od 160 godina, a ustoličenje tih dviju nacija svoju baznu snagu nalazi u međusobnom antagonizmu i prostiranju svoje suverenosti na bosanski teritorij. Dakle, pitanje je: Zašto bosanski narod nije postao politički narod, tj. nacija, kada su to postali drugi balkanski narodi?

Ključne riječi: Bosna, Bosna i Hercegovina, bosanska pluralnost, „bosanska filozofija života“, nacija, narod, Bošnjaci, Srbi, Hrvati, muslimani, katolici, pravoslavci, jevreji

Nekada u 13. vijeku, žitelji prostora današnje Hrvatske, Bosne i Hercegovine i Srbije, prema okolnostima svih aspekata života i rada, nisu bili daleki niti različiti, pa su u nekom pogodnom trenutku mogli vrlo lako biti objedinjeni u jednom kraljevstvu. Međutim, slijedom događaja koji su iz temelja drmali ove prostore, do kraja 18. vijeka njihove historije, kultura i vjera postali su toliko različiti, da je bila minimalna mogućnost da se formiraju kao jedna nacija.[1] Početak doba nacionalizma locira se u razdoblje od napo-

[1] Vidjeti u: http://ivanlovrenovic.com/clanci/sarajevski-dnevnik/adrian-hastings-juzni-slaveni

leonskih ratova do revolucije 1848. godine. U ovom razdoblju je nacionalizam postao dominantnim oblikom javnog mišljenja i djelovanja obrazovanih slojeva stanovništva, najprije u Njemačkoj i Italiji, a zatim i kod drugih srednjoevropskih naroda, pa i kod južnoslavenskih naroda. John Stuart Mill, jedan je od prvih filozofa koji je snažnu dinamiku ovog procesa ocijenio negativno. Istakao je već 1849. godine tupost i neosjetljivost nacionalizma prema onim drugima, koji nose drugo ime i govore drugim jezikom.[2] U većini razmatranja nacionalizam se određuje kao ideologija u kojoj je nacija apsolutna vrijednost, a služenje interesima nacije imperativ ljudskog djelovanja.[3] Međutim, nacijske elite ne mogu izumiti nacionalne zajednice bez određenih preduslova, jer da bi nastala nacionalna svijest, mora postojati nešto što ona osvještava. Nacija ne može nastati ako ne postoji kolektivno sjećanje na zajedničku prošlost, ako ne postoje vrlo aktivne jezičke i kulturne veza unutar jedne grupe ljudi, te bez, često vrlo dugotrajnog procesa, propagandne djelatnosti (tzv. brendiranja ili omiljavanja).[4] Aktivnosti nacijskih elita usmjerene su u dva pravca: prvi je prema vladajućoj, često tuđinskoj eliti od koje se traži priznanje prava za svoju etničku grupu (u balkanskim slučajevima nedominantnu etničku grupu u sklopu velikih imperija 19. vijeka), a drugi je prema svojim sunarodnicima kod kojih se mora razviti svijest o pripadnosti „naciji". Skup ovih aktivnosti, jednim imenom naziva se nacionalnim pokretom.[5]

Ako kao preduslove nastanka nacije, dakle, prihvatimo da se tu radi o političkom osvješćenju naroda, gdje se kao bazni elementi tog osvješćenja podrazumijevaju: zajednička svijest o zemlji koju nastanjuje i svijest o pripadnost toj zemlji, zajednička kultura, zajednički jezik razumljiv u svim krajevima dotične zemlje, trasiranje unazad dugotrajne porodične istorije koja je vezana isključivo za dotičnu zemlju, zatim zajedničko viđenje prosperitetne budućnosti, onda je lako konstatovati da su bosanski ljudi prve polovine 19. vijeka bili potpuno zrela građa za takvo osvješćenje. Okolnostima koje su nastupile od početka 19. vijeka, a koje su onemogućile razvijanje ovog procesa u Bosni, valja se pozabaviti akademski, hladno, nepristrasno, objektivno i akribično.

---

[2] U: Imamović, Mustafa: *Historija države i prava Bosne i Hercegovine (Compedium za studente prava), Integracione ideologije i Bosna,* Sarajevo, 1998., str. 307- 323.

[3] Više u: Ravlić, Slaven: *Suvremene političke ideologije*, Zagreb: Politička kultura, 2003., str. 200- 205.

[4] Vidjeti više u: Milan Subotić: *Male nacije: Hrohova tipologija nacionalnih pokreta*, Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju, http://www.doiserbia.nb.rs/img/doi/0353-5738/2006/0353-57380630201S.pdf

[5] Isto.

***

Početak 19. vijeka u Bosni karakterišu naredbe osmanskog dvora da se bosanski odredi šalju prema Srbiji da suzbijaju tamošnje ustanke. Ovo se bosanskim ljudima predstavljalo i kao njihova vjerska dužnost. Visoka Porta i Sultanov Dvor bili su bez sluha kada se radilo o razumijevanju položaja bosanskog naroda, dok su istovremeno dogovorom rješavali politička pitanja sa Srbijom. Na te dogovore, Srbija je upućivana i od ruskog i od austrijskog cara. Naime, u vremenu od Prvog srpskog ustanka do Hatišerifa iz 1830. godine, kojim je autonomija Srbije faktički uspostavljena, srbijanska je delegacija putovala u Sankt Petersburg, gdje se bezuspješno obraćala Rusiji za pomoć. Srbijansku delegaciju ruski car nije primio, već je to učinio knez Čartariski u oktobru 1804. godine. Propale su i sve srbijanske intervencije u Beču da Austrija pomogne ustanak. Odnos ruskog i austrijskog dvora prema Srbiji bio je identičan: Vi ste raja Stambolska i molite sultana da vam se smiluje. Rusi nikada nisu angažovali u Srbiji više od tri bataljona vojske. Karađorđe je, ostavljen od Rusije, pisao dva pisma Napoleonu Bonaparti, u kojima je tražio njegovu zaštitu i podršku za srbijansku autonomiju, te obećavao lojalnost Srbije. Bonaparte po ovom pitanju nije učinio ništa.[6]

Sultan je priznao kneževsku vlast na teritoriji Beogradskog pašaluka 1830. godine. Autonomna Kneževina Srbija uspostavljena je dogovorom kneza Miloša Obrenovića i vrha osmanske vlasti, čime joj se, nakon kratke konsolidacije, otvorio prostor i mogućnost da sistematski negira bosanski narodni identitet i mogućnost da taj identitet preraste u nacionalni, što će posebno izaći na vidjelo u vrijeme nastojanja i djelovanja Osman šerif Topal paše i Benjamina Kallaya. Činom uspostave autonomije, Srbiji se otvara mogućnost da uspostavi svoj nacionalni program, prvi put napisan i preciziran od Ilije Garašanina, 1844. godine.[7] Dakle, samo 14 godina poslije uspostave autonomije, srbijanski nacionalizam dobija aspiracijsku notu, postaje ekspanzivan. On djeluje po matricama formiranja balkanskih nacija, gdje se traže vanjski i unutrašnji nacijski neprijatelji (uvijek personifikovani u Turcima i domaćim muslimanima), gdje se teži nacijskoj čistoći i homogenosti, gdje je teritorija element kojim su opsjednute nacijske elite.

*

Kada se razgovara o predmetnoj temi, važno je uzeti u obzir djelovanje osmanlijske vlasti i element egzekucija. Naime, tokom cijelog 19. vijeka osmanlijska je vlast iz različitih razloga vršila egzekucije utjecajnih i obrazovanih bosanskih prvaka. Mnogi od njih su pogubljeni jer su se odvažili iskati poštivanje

[6] U: Krleža, Miroslav: *Eseji I, Jugoslavenske teme,* Beograd: Sloboda, 1977., str. 283-309.

[7] Vidjeti u: Mikulić, Branko: *Kobne godine*, Sarajevo: HNV u BiH, 2016., str. 39-412.

specifičnosti Bosne.[8] Primjer šejha Hamze Orlovića s početka 16. vijeka upravo je takav. On je osnovao autentični bosanski derviški red Hamzevije s ciljem da Bosnom vlada maternji jezik i domaći čovjek. Od uleme bliske Sultanovom Dvoru proglašen je heretikom i njegov je pokušaj u krvi ugušen.[9]

Da bi približili stepen stradanja bosanskog naroda u tom vremenu, valja istaći najilustrativnije primjere i pokazatelje. Dželaludin Paša, osmanski upravnik u Bosni od 1820. do 1822. godine naredio je smaknuća gotovo svih bosanskih prvaka koji su imali hrabrosti ukazivati na probleme Bosne i bešćutnost Visoke Porte i Sultanova Dvora prema pitanjima koja su se ticala naše zemlje.[10] Godine 1831. i 1832., u sklopu akcije gušenja „Pokreta za autonomiju Bosne", bosanski narod je dodatno ubijan, ali taj se put nije stalo na prvacima i uglednicima, nego se išlo i prema onim pojedincima i porodicama koje su bile gorljive pristalice „Pokreta za autonomiju Bosne".[11] Nakon anuliranja "Pokreta" slijedio je nastavak dekapitacije sloja učenih i na bilo koji način utjecajnih ličnosti u bosanskom narodu, a koji su predstavljali i najmanju prijetnju osmanskom poretku. Godine 1850. i 1851., izvršene su dalje likvidacije bosanskih utjecajnih ljudi, ovog puta pod vodstvom Omer Paše Latasa, čiji se mandat pokazao pogubnim, pa Bosna tada gotovo u potpunosti ostaje bez svoje intelektualne, ulemanske, vojne, plemićke i druge elite.[12] Od 1870. do 1879. godine broj bosanskih muslimana opao

[8] Naime, i srbijanski zahtjevi za autonomijom i bosanski zahtjevi za autonomijom su političke prirode, a sa političkim neprijateljem može se postići dogovor. Ali, ima razlike, jer bosanski zahtjevi dolaze od vladajućeg muslimanskog sloja u Bosni, a sultan je halifa svih muslimana, pa ih suprotstavljanje halifi direktno svrstava u otpadnike od vjere, tj. vjerske protivnike, a sa vjerskim protivnicima nema dogovora. Vjerske neprijatelje nema prepreke uništiti, čak je to i poželjno i vrijedno, i to prema stavovima tadašnjih najviših autoriteta i tumača vjere na sultanovom dvoru.

[9] Više u: Ćehajić, Džemal: *Derviški redovi u jugoslovenskim zemljama sa posebnim osvrtom na Bosnu i Hercegovinu,* Sarajevo: Orijentalni institut, 1986., str. 191- 208.

[10] Vidjeti više o tome u: Imamović E., Nilević B., Šunjić M., Tepić I., Pelidija E. i dr: *Bosna i Hercegovina, od najstarijih vremena do kraja II svjetskog rata*, Sarajevo, 1995., str. 133-140; kao i: Ćišić, Husein: *Bošnjačke teme,* Mostar: BZK „Preporod" Gradsko društvo Mostar; VKBI podružnica Mostar, 2011., str. 112-135.; Šljivo, Galib: *Omer – paša Latas u Bosni i Hercegovini 1850 – 1852.,* Sarajevo: Svjetlost, 1977., str. 9- 51.

[11] Više u: Aličić, Ahmed: *Uređenje bosanskog ejaleta od 1789. do 1878. godine,* Sarajevo: Orijentalni institut u Sarajevu, 1983., str. 35; kao i u: Imamović E., Nilević B., Šunjić M., Tepić I., Pelidija E. i dr: *Bosna i Hercegovina, od najstarijih vremena do kraja II svjetskog rata*, Sarajevo, 1995., str. 136-156.

[12] Više u: Šljivo, Galib: *Omer-paša Latas u Bosni i Hercegovini 1850 – 1852.,* Sarajevo: Svjetlost, 1977.; kao i u: Imamović E., Nilević B., Šunjić M., Tepić I., Pelidija E. i dr: *Bosna i Hercegovina, od najstarijih vremena do kraja II svjetskog rata*, Sarajevo, 1995., str. 148-156.

je sa 694.000 na 449.000.[13] Ovaj manjak od 245.000 ljudi direktna je posljedica ubijanja i progona, te njihovog istrajavanja u borbi za svoju zemlju, što se najočitije pokazalo u vrijeme okupacije Bosne od Austro-Ugarske Monarhije, kada je otpor okupaciji prerastao u pravi odbrambeni rat kojeg je Bosna "platila" mnogim žrtvama.[14]

Značajno je u vezi s predmetnom temom istaći i feudalne privilegije bosanske vladajuće muslimanske elite, kojih se oni ni pod kakvim uslovima i zarad bilo kakvih viših interesa nisu željeli odreći, pa je u skladu s tim i energično odbačena svaka mogućnost pravnog i političkog izjednačavanja sa bosanskim pravoslavnim i katoličkim elementom, s posebnim akcentom na održavanje satusa quo kada je u pitanju feudalni poredak koji je, svojom suspstancom na stanovit način favorizovao raslojavanje bosanskog stanovništva po vjerskom kriteriju. Također, vrijedi navesti i permanentno prisutne neke karakteristike bosanske feudalne vladajuće elite, kao što su: lične netrpeljivosti, sujete, međusobna trvenja, gramzivost, pohlepa, zavist, i sl., što je poticalo nejedinstvo Bošnjaka u vojnom i političkom smislu, te vrlo eklatantno utjecalo na slom „Pokreta za autonomiju Bosne" sa Gradaščevićem kao liderom.

***

Posebno je bitno imati u vidu da u ovom periodu sazrijevaju srpska i hrvatska nacionalna ideologija, a njihov se proces oblikovanja temeljno oslanja na vjeru i jezik. Inače, sve što se odnosilo na rađanje nacionalne svijesti na zapadnom Balkanu, dešavalo se u svjetlu katoličko – pravoslavnih šema i odnosa snaga, a upravo takve snage su razorno djelovale na mogućnost rađanja bosanske državotvorne nacionalne svijesti u 19. vijeku. Tako formirane katoličke i pravoslavne izolirane malograđanske nacijske elite u bosanskom susjedstvu, nisu umjele dragačije djelovati nego s pozicija mita, uskogrudnosti, skučenosti, snobizma, provincijalizma i klerikalizma. Takve nacijske elite oblikovale su srpsku i hrvatsku nacionalnu svijest u razdvojenoj, suprotstavljenoj formi. Snažan utjecaj zastarjelih, nesavremenih i radikalnih elemenata koji se pojavljuju u obliku SPC (Srpske pravoslavne crkve) i KC (Katoličke crkve) proizveli su jezovitu nacionalnu ideologiju kod bosanskih susjeda. Dakle, radilo se, i još se radi, o zasebnostima pravoslavnim, katoličkim, ali i muslimanskim, zasnovanim na najbanalnijoj religijskoj bazi. Radilo se, i još se radi, o samozagluplјujućim uzajamnim

[13] U: Mahmutćehajić, Rusmir: *O antibosanstvu − Muke života u tuđim predstavama,* Sarajevo: Connectum, 2018., str. 140.

[14] Više u: Bojić, Mehmedalija: *Historija Bosne i Bošnjaka (VII – XX vijek),* Sarajevo: TKD Šahinpašić, 2001., str. 124-127.

negacijama, koje se trajno inspirišu, prije svega, neznanjem, a zatim i izvrtanjem istine o sebi i o svojim susjedima.

Iz bosanske perspektive to su bili elementi koji su proizvodili rasulo i razjedinjavanje bosanskih ljudi, pa je rezultat njihove djelatnosti po Bosnu, bio i ostao katastrofalan. Prema aspiracijskim planovima bosanskih susjeda granice vjere i jezika trebale su predstavljati državne granice. Granice srpske i hrvatske nacije uvijek su projektovane na Bosnu, tačnije na istovjernike u Bosni, a posljedično tome i na bosanski teritorij.

*

Valja istaći da srbijanska nacionalna i ujedno državna ideologija nosi u sebi nekoliko ključnih stalnih karakteristika. Srbijanski je nacionalizam uvijek bio u svojoj suštini „teritorijalni nacionalizam“, što ga posebno određuje kada je u pitanju bosanski teritorij. Srbijanska nacionalna ideologija polaže tzv. „istorijska prava na bosanski teritorij“, što se pravda teritorijalnom rasprostranjenošću Srbije za vrijeme cara Dušana. Naime, gdje god se Dušanova država u teritorijalnom smislu protezala, taj prostor proglašavao se srpskom zemljom. Kada se metoda tzv. „istorijskih prava“ ne pokaže efektnom, jer se teritorijalne aspiracije sudaraju sa nepravoslavnim stanovništvom, onda se ističe tzv. „etničko načelo“, koje ne znači ništa drugo nego najbanalniju konstrukciju kojom se stanovništvo drugačijeg vjerskog ispovjedanja jednostavno proglašava etničkim Srbima, koji su nekada u svojoj prošlosti prihvatili da na drugačiji način mole Boga.[15]

Bitno je naglasiti u ovom smislu, da je nacionalna tradicija bosanskih susjeda uglavnom iskonstruisana, te stvorena na patetičnim temeljima pri čemu su mrtvi kraljevi i drugi pogodni likovi iz prošlosti proglašavani nacijskim “božanstvima”, što je tipično za zaostale agrarne, patrijarhalne mase stanovništva, koje su bile idealna građa za sve vrste oblikovanja i manipulacija. Ilustrativan je primjer skupine srpsko pravoslavnih teologa, prvenstveno Justina Popovića i Nikolaja Velimirovića, koji su izmislili 1930. godine pojam „svetosavlje“. U doslovnom razumijevanju radi se o pravoslavlju Svetog Save, utemeljitelju autokefalne srpske crkve u 12. vijeku. Svetosavljem je značenje srpskog pravoslavlja usklađeno i preoblikovano onako kako je to zahtijevala nacijska potreba i nacionalistička moda. Tu se radi o sekularizaciji religije i njenom povezivanju s nereligioznim vrijednostima i sekularnim, državnim institucijama Srbije, čime je ona odvojena od njene univerzalne tradicije učenja i poslanstva na zemlji. Takva religija je

[15] Vidjeti više u: Zgodić, Esad: *Ideologija nacionalnog mesijanstva*, Sarajevo: VKBI, 2009., str. 200-220.

vrlo lako upotrebljiva kao oružje u rukama nacijskih elita. Svetosavlje je religiozno izvana, ali sekularno i nacionalističko iznutra.[16]

Spomenimo i karakterističan primjer Kosova. Srpski nacionalizam temelji se na kosovskom mitu. Na toj osnovi okrenuta je naopako sva historija ovih prostora. Rijetko je koji nacionalizam u svijetu bolje iskoristio mitologiju, ali i istovremeno prešutio i "zaboravio" rani vrlo dobar tursko-srpski odnos.[17] Ironija je da Kosovo nije bilo glavni događaj ili prekretnica, nego epizoda poslije koje je Srbija i dalje imala evropski važnu političku ulogu, sve do pada Beograda 1521. godine, dakle još 132 godine kasnije.[18]

*

Sva razgraničenja srbijanskog i hrvatskog nacijskog projekta dogovarana su kroz teritorijalno i narodnosno tkivo Bosne. Bosna i njeno hiljadugodišnje religijski pluralno društvo, sa "bosanskom filozofijom života" kao civilizacijskim dostignućem, shvatani su i proglašavani greškom, preživjelom negativnom pojavom koju treba obesmisliti, te na kraju i potpuno uništiti.

Kako Bošnjaci odgovaraju na ove procese? U ovom periodu identifikujemo i bošnjačku sukrivicu ili samokrivicu ili samomarginaliziranje. U Bošnjaka su permanentno prisutne pojave autosrbizacije, autokroatizacije, nacionalne ravnodušnosti, pa i negiranja bosanske sposobnosti za samostalnom državom. Vladajući zemljovlasnički i vjerski stratumi unutar bosanskih muslimana nisu imali interesa za nacionalnu ideologiju, oni su bili ugroženi uspostavom novih društvenih odnosa, prestravljeni nadolazećom agrarnom reformom, zatim opštim pokatoličavanjem njihovog životnog okruženja (oličenim u pozapadnjivanju) društvenih prilika, pa čak i prozelitizmom. Oni su se neprestano trošili i gubili energiju u dokazivanju svoje specifičnosti i različitosti, čime su se u suštini branili od debosniziranja, tj. posrbljavanja i kroatizacije. Bošnjaci kao da se povlače na neke zamišljene dobro utvrđene "rezervne položaje", što je u ovom slučaju islam, pa i većinu svojih čak i svakodnevnih potreba izražavaju putem vjerskog iskazivanja i vjerskog udruživanja. Slijedilo je više od stotinu godina razaranja svega bosanskog, ogađivanja Bosne i bošnjaštva, sataniziranja, motanja u laži i konstrukcije, pa je pozitivistički govoriti o bosanstvu danas gotovo nezahvalno i čini se kao jalov posao. U 19. i 20. vijeku ideologijski je konstruisana historija naše zemlje,

[16] O tome u: Banac, Ivo: „Religijske doktrine nasuprot moderne političke ideologije"; Časopis *Foruma Bosnae*, br. 19/02, „Religija i javni život"; Međunarodni Forum Bosna, str. 113, 114.

[17] Vidjeti: Hadžijahić, Muhamed: *Od tradicije do identiteta, (Geneza nacionalnog pitanja bosanskih Muslimana),* Sarajevo: Svjetlost, 1974., str. 97.

[18] U: Krleža, Miroslav: *Eseji I, Jugoslavenske teme,* Beograd: Sloboda, 1977., str. 327-333.

a interpretacija i slika hiljadugodišnje religijske pluralnosti nam je nametana, što je uzrokovalo da je naša svijest o nama samima razarana, ali ne i razorena.

Dakle, u bosanskom narodu nije bilo političkih i ekonomskih snaga, grupa ili organizacija, kojima bi nacionalna ideja bila neophodna za ostvarivanje ciljeva i interesa. Nema u tom vremenu u Bosni ni građanske klase koja svugdje u Evropi podstrekava, vodi i oblikuje modernu naciju. Nema u Bosni tada kritične mase nacionalne inteligencije, nacionalne elite, koja bi pokrenula nacionalni program i stavila se na čelo ustoličenja bosanske nacije.[19]

***

Činjenica je da se Bosna pojavljuje kao istinski postojana i dobro organizovana među svim pokrajinama unutar osmanskih posjeda na Balkanu, a njen identitet prvenstveno je teritorijalni, pa tek onda etnički i vjerski.[20] Tradicionalna vjerska tolerancija, odnos međusobnog uvažavanja, pouzdanja i poštovanja, kulturno prožimanje i duboka svijest bosanskih ljudi o zajedničkom porijeklu, počeli su se urušavati krajem 19. vijeka. Postoje brojna neupitna svjedočanstva da su se do duboko u 19. vijek, pa i kasnije, dijelovi bosanskog stanovništva koji pripadaju katoličkoj i pravoslavnoj sakralnoj tradiciji, samorazumijevali kao Bosanci ili Bošnjaci, a nikako kao Srbi ili Hrvati.

Zanimljivo je u ovom kontekstu kako su bosanske ljude razumijevali Britanci kroz svoju diplomatsku korespondenciju u drugoj polovini 19. vijeka. Niti u jednom slučaju bosansko pravoslavno i katoličko stanovništvo ne nazivaju Srbima ili Hrvatima, dok istovremeno takve nazive Britanci koriste za pravoslavne i katolike, ali u Srbiji i Hrvatskoj. Cjelokupno bosansko stanovništvo u svojim dokumentima Britanci imenuju: Bošnjaci, Bosanci, zemljaci, domaći i jasno ga razlikuju od stranaca koje imenuju Osmanlijama ili Turcima.[21]

I meritorni srbijanski autori tog doba, kao što su Ilija Garašanin i Vuk Stefanović Karadžić, Bošnjake i bosanski jezik spominju u svojim djelima eksplicitno i pod tim pojmom podrazumijevaju sve stanovnike Bosne, bez obzira na njihovu vjersku različitost.[22] Mnogi južnoslavenski pisci jasno su označavali individu-

[19] Vidjeti više u: Filandra, Šaćir: *Bošnjačka politika u XX stoljeću*, Sarajevo: Sejtarija, 1998., str. 11-21.

[20] U: http://ivanlovrenovic.com/clanci/sarajevski-dnevnik/adrian-hastings-juzni-slaveni

[21] Vidjeti: Radušić, Edin: "Ko su Bošnjaci 19. stoljeća? Bosna, Hercegovina i Bošnjaci u britanskoj konzularno- diplomatskoj korespondenciji od 1857. do 1878."; *Identitet Bosne i Hercegovine kroz historiju: zbornik radova*. Sarajevo: Institut za istoriju, 2011., str. 131-157.

[22] Vidjeti: Demirović, Mujo: „Paradigma Bosna i bošnjaštvo: historijsko-politološko razumijevanje", *Godišnjak* BZK „Preporod" za 2018. godinu, Sarajevo, str. 487- 517.

alitet naroda Bosne, pri čemu je zanimljivo da su pojmove Bošnjak i Bosanac razumijevali kao sinonime. Takva pisanja imamo, npr., u predgovoru „Novom Zavjetu“ iz 1562.; kod Ivana Tonka Mrnavića iz 1626. godine; kod pjesnika Marka Marulića početkom 16. vijeka; kod prvog južnoslavenskog gramatičara Bartolomeja Kašića iz 1640.; kod Andrije Jambrešića iz 1742.; a posebno je za istaći da je dubrovačka historiografija kroz sve periode svoga postojanja bila ta koja je afirmisala Bosnu i bošnjački narod. Za navesti je da je i nakon Austro-Ugarske okupacije Bosne, u Sankt Petersburgu objavljen tekst čiji se autor potpisao kao „pravoslavni Bošnjak“.[23]

Međutim, proizvele su se opake konstrukcije, afirmisala se pseudohistorija istaknutih sljedbenika antibosanskog djelovanja, kao što su Đorđe Popović Daničar, Stanoje Stanojević, Vladimir Ćorović, Vaso Glušac, Vladimir Gaćinović, Jefto Dedijer, Jovan Cvijić, Borivoje Jevtić i mnogi drugi. Njihove pseudonaučne konstrukcije nosile su i nose u sebi mnogo šovinizma, otrova i megalomanije, a sve te teze i stavovi i danas se „kusaju“ čak i po visokim školama i visokim naučnim krugovima. Aktivnosti i teze Vase Čubrilovića, Dobrice Ćosića i Milorada Ekmečića itekako se zaslužuju spomenuti u antibosanskom kontekstu.

Posmatrano sa stanovišta bosanskog iskustva, kritičko razotkrivanje metoda aspiracijskih nacionalizama iz bosanskog susjedstva, predstavlja preventivno djelovanje za budućnost. I danas, kao i tada, kvalitetan odgovor jedino može biti u snaženju bosanske države, države potpuno otvorene za sve identitetske različitosti bosanskog stanovništva. Države koja dokazuje da postoji praktična mogućnost da sve različitosti stanovnika jedne zemlje budu obuhvaćene jednim odgovarajućim političkim, kulturnim i ekonomskim sistemom. To je ona država koja okvir i formu življenja svojih stanovnika (državljana), usklađuje sa najboljim i najplemenitijim težnjama modernih svjetskih savremenih društava. U tom smislu, ime Bosna treba da znači komfornu Bosnu za sve njene državljane, Bosnu koja uključuje, a ne odbacuje svoje različitosti, Bosnu čija je srž: energično neprihvatanje svakog oblika netolerancije, nesolidarnosti i neljudskosti.

***

Valja podsjetiti na činjenicu da je pojam „nacija“, kakav je nametnut u savremene identitete na ovom području, izvorno staljinistička konstrukcija. Rusija je primijenila Staljinov model formiranja nacionalnosti, gdje je Staljin 1936. godine direktno odredio i naredio da nacionalnost koja daje ime pojedinoj sovjetskoj republici mora predstavljati više ili manje kompaktnu većinu u toj republici. Samo su etnički homogene cjeline mogle imati status republike, a one koje nisu

[23] Isto.

homogene mogu imati status autonomne oblasti. KPJ je jednostavno prenijela takav model na Jugoslaviju.[24]

Pokazalo se kroz historiju da narodi nisu nikakva konstantna tijela, jedinstveni i cjeloviti organizmi koji traju u prostoru i vremenu po strogo određenim zakonima i ne mijenjaju se. Naprotiv, narodi su podložni permanentnim izmjenama.

Bosni susjedne države formirane su kao etničke države, tj. primijenjeno je etničko shvatanje nacije. Po ovom konceptu, nacija je fiktivna „natporodica" s porodičnim stablom koje često vrlo maštovito konstruišu i izmišljaju domaći intelektualci, kako bi utemeljili i opravdali svoje aspiracije. Nacija se shvata kao zajednica krvi, tla i historije, tj. kao zajednica ljudi jednog jezika koji zamišljaju (i u to vjeruju) da imaju istovjetno drevno etničko porijeklo, istu historijsku sudbinu, da dijele isti geografski prostor, istu mitologiju, iste simbole, predaje, bajke, običaje, navike, mentalitet, folklor, religiju i religijsku praksu, itd. Osnovno obilježje etničke države je njeno nastojanje da se homogenizuje i očisti od uljeza. Njena je vodeća preokupacija da granice etničke države budu isključivo vjerske i jezičke. Dakle, ni prirodne, ni historijske granice ne udovoljavaju željama i aspiracijama etničke države, nego naprotiv, ostaju permanentni izvor međudržavnih sukoba.[25]

Neminovno je na ovom mjestu i u ovom kontekstu istaći ulogu Srpske Pravoslavne Crkve. U skladu s razumijevanjem srpske nacionalne države – kao države svih Srba, ali i razumijevanjem srpske nacije – kao etničke i vjerske zajednice, SPC nikada nije priznala AVNOJ-ske granice. Već od 1990. godine njeni velikodostojnici pozivaju na podjelu Jugoslavije po etničkim i vjerskim granicama i stvaranje srpske homogene etničke države, izričito predlažući podjelu Bosne i Hercegovine. Kasnije, kada je rat za nove granice već bio u toku, 1992. godine Sabor SPC izdao je i zvanično saopštenje da ne priznaje AVNOJ-ske granice, koje su za SPC dvostruko manje od srpskog istorijskog prostora.[26]

Teritorijalne aspiracije maskiraju se postavljanjem zahtjeva za ostvarenjem etničkih granica. U slučaju Bosne, nije bilo moguće bez zla i zločina realizovati ideal o poklapanju vjerskih i jezičkih granica sa granicama državnih teritorija. Dalje, etničke države sklone su inscenirati i proizvesti od vjerski drugačijeg komšije – neprijatelja, te isključuju suživot i toleranciju, odbacuje se univerza-

[24] Vidjeti o tome u: Banac, Ivo: "Teret lažne povijesti", Časopis *Foruma Bosnae*, br. 18/02, Međunarodni Forum Bosna, str. 42- 47.

[25] Vidjeti više u: Zgodić, Esad: *O državama (kritički pojmovnik statologije),* knjiga I, Sarajevo: FPN UNSA, 2015., str. 288- 297.

[26] Popović – Obradović, Olga: *Kakva ili kolika država, Ogledi o političkoj i društvenoj istoriji Srbije XIX-XXI veka.*Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2009., str. 483-489.

lizam, itd.[27] Oni koji na drugačiji način mole Boga ne integrišu se u nacionalni identitet, već su stavljeni pred izbor: da se maknu ili da budu odstranjeni.

Prema drugom, savremenom, opšteprihvaćenom u međunarodnim okvirima, modelu konstituisanja nacija, modelu „državljanske nacije“, nacije moraju posjedovati utvrđene teritorije, tj. one su teritorijalne zajednice s historijom i kulturom koju svi dijele. Nacija je jednaka državi, a država naciji. Po ovom državljanskom shvatanju nacije, nacija je ukupnost državljana koji obitavaju unutar državne teritorije i podvrgnuti su zakonima dotične države. Dakle, državljane jedne zemlje ne integriše u političku zajednicu njihovo porijeklo ili religija, nego vrijedi osnovno pravilo: ko je rođen na području jedne države ili tamo stanuje duže vrijeme, pripada političkoj zajednici koja vlada tom teritorijom.[28]

*

Bosna i bosanski ljudi okruženi trajnim animozitetom onih susjednih snaga koje su nas vijekovima držale u ratnom ili poluratnom stanju, danas doživljavaju isti zulum, jer iste snage hoće da proglase bosanskog čovjeka učmalim, radikalnim i vjerski zaguljenim. Kada se radi o dijelu stanovništva Bosne koji pripada islamskoj sakralnoj tradiciji, iste antibosanske snage nastoje da ga proglase i drže samo i jedino Bošnjakom muslimanom, s akcentom na njegovo muslimanstvo, bez isticanja pripadnosti državi, zemlji, narodu, naciji. To su iste one snage kojima su periodične provale u našu zemlju jedinim, čini se historijskim pozivom. Mak Dizdar je upravo o tome pisao u pjesmi “Poruka”. Ta antibosanska laž našla je svoj praktičan iskaz u proglašavanju i nazivanju bosanskih muslimana Turcima. Nazivanje bosanskih muslimana Turcima nije bila posljedica slučajnosti i neznanja, već planski konstruisanog stereotipa, te želje nacijskih ideologa da se religijska razlika poveže sa rasnom razlikom. Da se bosanski muslimani određivani kao Turci, odšiju od Bosne i da im se oduzme svaka veza s Bosnom. Takav Turčin nema karakter, on slijedi pogrešnog Božijeg poslanika i moli pogrešnog Boga, njegovu usidrenost u Bosnu treba razmontirati, njega dehumanizirati, tj. predstaviti ga tuđim, stranim elementom, izbagatelisati ga i nipodaštavati s aspekta ličnog i narodnosnog karaktera, zatim s moralnog, intelektualnog, običajnog, ekonomskog aspekta, itd., te na kraju i eliminisati iz Bosne.

---

[27] Antizapadnjaštvo SPC podrazumijeva i odgovarajuću koncepciju društva i države. Odbacuje se individualizam i pluralizam, a usvajaju principi kolektivizma i solidarizma ili u srpskoj varijanti učenja, „sabornost“ i „domaćinsko – pravoslavna etika“. Optimalno rješenje je „organsko – pravoslavna monarhija“ koja počiva na neraskidivom trojstvu „bog – kralj – domaćin“. Riječ je o modelu koji u cjelini i sistematski odbacuje same temelje modernog demokratskog društva i države. Isto, str. 485.

[28] Više o tome u: Zgodić, Esad: *O državama (kritički pojmovnik statologije),* knjiga I, Sarajevo: FPN UNSA, 2015., str. 288-297.

*

Zastanimo malo ovdje i pokušajmo odgovoriti na ovakve opake konstrukcije, raščlanjujući možda i najopasniju od spomenutih, onu o slijeđenju pogrešnog Boga i pogrešnog Božijeg poslanika. Naime, u muslimanskoj, kršćanskoj i jevrejskoj religijskoj tradiciji imamo jednu zajedničku pratačku: Abrahama ili Ibrahima.[29] Na iskonu svih triju religija leži jedan izvor mira koji su fanatizam i isključivost na svim stranama neprestano zatrpavali i ugušivali, a isto i danas čine. Ovaj se izvor zove Abraham (Ibrahim), ali i Hagara (Hadžera) i Sara (Sarah), „roditelji" triju monoteističkih religija: židovstva, kršćanstva i islama.[30]

Abrahamova (Ibrahimova) vjera sastoji se u bezuslovnom povjerenju u Božija obećanja uprkos svakom izgledu i protivno svim ljudskim računicama. Abraham (Ibrahim) je praznih ruku stajao pred Bogom, kao neplodni starac koji će ipak imati potomke, kao beskućnik kojem se ipak obećava zemlja, kao usamljenik koji će postati ocem mnogih naroda.[31] Jer samo onaj čovjek koji, kao Abraham (Ibrahim), ima bezuslovno povjerenje u, za čovjeka tajanstvenog, nepredvidivog i milostivog Boga, taj je „sin Abrahamov (Ibrahimov)".[32] Abraham (Ibrahim) je imao vjeru kakvu su imali i prije njega Abel (Šit), Henok (Idris) i Noa (Nuh), kao i veliki svjedoci (poslanici) nakon Abrahama (Ibrahima), od Isaka (Ishaka) preko Mojsija (Muse) do Danijela (Daniela) i preko drugih proroka ili poslanika. Za kršćane prava vjera ne dolazi tek po Kristu Isusu, jer je prave vjere bilo već u Izraelu tokom čitave historije. S tim u vezi, ko kao kršćanin vjeruje u Boga u Kristu Isusu, taj istovremeno vjeruje kao Abel (Šit) i

---

[29] U: Kuschel, Karl-Josef: *Spor oko Abrahama (Što Židove, kršćane i muslimane dijeli – a što ih ujedinjuje),* Sarajevo: Svjetlo riječi, 2000., str.10, gdje stoji: „Abrahamova je kuća bila otvorena, svoj ljudskoj djeci, prolaznicima i povratnicima i oni su dan za danom dolazili da bi s Abrahamom jeli i pili. Ko je bio gladan, njemu je davao kruha i gost je jeo i pio i nasitio se. Tko je u njegovu kuću dolazio gol, njemu je davao odjeću i pomogao mu iskusiti Boga, Stvoritelja svih stvari."

(Židovske priče)

„Kao što je pisano: Postavio sam te ocem mnogih naroda, Abraham je otac svih nas pred Bogom, kojemu je povjerovao, pred Bogom koji oživljuje i iz ničega stvara biće."

(Rim 4,17)

„Vi ljudi knjige! Zašto se svađate oko Abrahama, kada su Tora i Evanđelje tek nakon njega predani? Ta imate li razuma?... Abraham nije bio židov, ni kršćanin, on je, naprotiv, bio (Bogu) odani hanif i nikako poganin."

(Kur'an, sura 3, 65-67)

[30] Isto, str. 14.

[31] Isto, str. 115.

[32] Isto, str 118.

Noa (Nuh), kao Abraham (Ibrahim), Jakov (Jakub) i Mojsije (Musa), kao David (Davud) i drugi proroci ili poslanici.[33]

Islamu je vrlo važno da preko Abrahama (Ibrahima), ne samo opravda vlastito shvaćanje vjere nego i da Abrahama (Ibrahima) na stanovit način „prisvoji". Naime, Abraham (Ibrahim) je imao sina Jišmael (Ismaila), kojeg je dobio u odnosu s ropkinjom egipćankom Hagarom (Hadžerom). Jišmael (Ismail) čije ime u prevodu znači Bog je uslišio, praotac je arapskih plemena, pa prema tome i islama. On je i prvi sin Abrahamov (Ibrahimov), a taj status prvorođenca nije značajan za židove i kršćane, ali je zato kasnije, za muslimane, iz shvatljivih razloga od dubokog simboličkog značaja.[34] Dalje, Muhammedova poruka se može pravilno shvatiti tek kada je se opisuje kao novu-staru vjeru. Muhammed se koncentriše na monoteizam što se prepoznaje u najstarijoj suri i ajetima: „Čitaj, u ime Gospodara tvoga koji stvara, stvara čovjeka od ugruška! Čitaj, plemenit je Gospodar tvoj".[35] Ono što je Muhammed nagovještavao, prenosio i na šta je upućivao, ranije je prenošeno na najranijim listovima Mojsijevim (Musinim). Muhammed je želio podsjetiti na prastaru vjeru i iznova nagovijestiti ono što je u ranijim listovima (suhufima) zabilježeno. Ovu prastaru vjeru, kako je smatrao Muhammed, sačuvali su Židovi (u Kur'anu zvani djeca Izraelova). Istu vjeru poznaju i kršćani, pa se i jedni i drugi označavaju kao posjednici ili „ljudi Pisma".

Abraham (Ibrahim) ovdje igra odlučujuću ulogu kao svima zajednički „prorok" (poslanik). On se spominje u 25 sura Kur'ana i uz Mojsija je druga po redu i važnosti figura koja se pojavljuje u Kur'anu. Abraham (Ibrahim) se u Kur'anu spominje 69 puta. Od njega se samo više puta spominje Mojsije (Musa), 136 puta. Jedna sura, br. 14, nosi čak i Abrahamovo (Ibrahimovo) ime.[36] Muhammed je težio ponovnom otkrivanju i ponovnom buđenju Abrahamove vjere,[37] te on poziva i promoviše vraćanje Abrahamu (Ibrahimu), jer ako je Abraham (Ibrahim) prije Mojsija (Muse) i Isusa (Isa) bio praslika pravog vjernika, praslika i muslimana, tada se islam kao religija muslimana može legitimirati istovremeno kao najmlađa i najstarija religija. Islam znači priklanjanje Bogu. To je praoblik ljudskog poštovanja Boga, praoblik koji je Abrahamovim (Ibrahimovim) i Jišmailovim (Ismailovim) činom zadužbine u Mekki, postao historijskom stvar-

[33] Isto, str. 144.

34 Isto, str. 167,168.

[35] Kur'an, Al'–Alaq, 1-3.

[36] Vidjeti: Kuschel, Karl-Josef: *Spor oko Abrahama (*Što Židove*, kršćane i muslimane dijeli – a* što *ih ujedinjuje)*, Sarajevo: Svjetlo riječi, 2000., str. 179, 180.

[37] Isto, str. 184.

nošću.[38] Muhammed ne nagovještava i ne preporučuje ništa drugo do iskonsku religiju Abrahama (Ibrahima), koji je bio musliman prije Muhammeda, kao i svi drugi „očevi" Izraelovi.[39]

Abraham (Ibrahim), valja istaći, postao je svojina svake religije. U židovstvu sve snažnije dolazi do ekskluzivnog judaiziranja Abrahama. U kršćanstvu dolazi do sve jačeg kristijaniziranja Abrahama kao primjernog kršćanina prije Krista. Dok u islamu dolazi do sve jačeg muslimiziranja Abrahama (Ibrahima), kao uzornog muslimana.[40] Sve tri monoteističke religije pozivaju se na Abrahama (Ibrahima) i za sebe prisvajaju Abrahama (Ibrahima).[41] Kada posmatramo sva tri religijska puta prema jednom Bogu s pratačke zvane Abraham (Ibrahim), valja primijetiti i to da niti jedna od ovih triju religija nije istrošila svoju mirovnu energiju, a vjerovatno je još nije ni potpuno otkrila.

Ovo naročito ako se podsjetimo šta Bog kaže o načinu moralnog odnosa prema drugima, i to u sve tri vjerske knjige. Bog u Tori (Tevratu) kaže: Ljubi svog susjeda kao samog sebe.[42] Kroz tijelo i govor Isusa, Bog kaže: Ljubi susjeda svoga kao samog sebe,[43] a u Kur'anu kaže: A roditeljima dobročinstvo činite, i rođacima, i siročadi, i siromasima, i komšijama, bližnjim, i komšijama daljnjim, i drugovima, i putnicima – namjernicima, i onima koji su u vašem posjedu.[44] Opravdano je tvrditi da je na ovim premisama izrasla i održala se "bosanska filozofija života", svojevrsno civilizacijsko dostignuće i u ondašnjim i u savremenim mjerilima i vrijednostima.

*

Na ovom mjestu valja naglasiti da je veliki problem svake ideologije koja ima aspiracijski, ekspanzivan karakter i koja teži homogenosti i čistoći nacijskog tijela: kako natjerati ljude da počine strahote? Kako u ime višeg cilja učiniti ono što kao pojedinac smatrate pogrešnim?

Kroz historiju su poznati takvi primjeri. Heinrich Himmler je, npr., bio svjestan ovog problema, jer su njemački oficiri i vojnici morali činiti strahote, ubijati jevreje. Himmler je osmislio rješenje u vidu tvrdnje i poruke oficirima i vojnicima da: svaki običan čovjek može učiniti veliku stvar za svoju zemlju

[38] Isto, str. 201.

[39] Isto, str. 203.

[40] Isto, str. 207, 208.

[41] Isto, str. 208.

[42] *Stari Zavjet*, *Levitski zakonik*, IV – *Zakon svetosti*, 19:18.

[43] *Novi Zavjet*, *Evanđelje po Mateju*, *Najveća zapovjed,* 22:39.

[44] *Kur'an*, **s**ura An Nisa – Žene (IV), ajet 36.

ako se žrtvuje za nju, ali da su samo istinski i veliki ljudi spremni izgubiti dušu i činiti strahote za svoju zemlju.[45] Drugim riječima, u službi domovini svi su grijesi oprošteni.

Takođe, a u istom kontekstu, nepobitan je zaključak da je uvijek bio potreban uljez. Npr. nacisti su zamišljali svoje društvo kao jednu skladnu cjelinu u harmoniji i saradnji. Zato im je bio potreban uljez kako bi se objasnile podjele i antagonizmi u njemačkom društvu. Adolf Hitler je bio jedan od najvećih govornika 20. vijeka. 1920-ih godina brojni Nijemci smatrali su da se nalaze u ponižavajućoj i haotičnoj situaciji (vojni poraz u Prvom svjetskom ratu, ekonomska kriza, moralno i svako drugo rasulo, itd.). Hitler im je u svojim govorima punim emocija i frustracije (koje je znao sabiti u jedan jedini trenutak, što mu je bila specijalnost), ponudio uljeza, tj. ponudio je jevrejsku urotu i jevreje koji su proglašavani krivim što se Njemačka nalazi u takvoj situaciji.[46]

I to nije prvi put da se jevreji u zapadnoevropskoj historiji, u procesima formiranja nacija, proglašavaju uljezom i stranim elementom koji remeti i sprječava nacijsku čistoću i homogenost. Ilustrativna je i indikativna paralela koja se može povući između uništavanje jevreja kao uljeza, i uništavanja muslimana kao uljeza, na svakom dijelu teritorije bosanskog susjedstva (današnje Srbije i Hrvatske) u procesima istjerivanja, osvajanja i nacijskog formiranja.[47] Zanimljivo je, a u istom kontekstu, navesti opservaciju Mustafe Spahića da od 711. do 1878. godine, ukoliko je njegovo postojanje povezano s držanjem vlasti, nigdje u Evropi muslimanski element nije opstao. Bio je ili pokršten ili protjeran ili likvidiran.

*

Mi, bosanski ljudi, ne možemo tražiti od naroda kojima smo okruženi da o nama znaju više nego što mi znamo o sebi, a naše poznavanje vlastite bogate prošlosti oskudno je. Mi se, bosanski ljudi, u ovoj halabuci preuveličavanja važnosti pojedinih Bosni susjednih kulturnih cirkusa, po njihovim mjerilima nismo uopšte ni pojavili, a ako i jesmo naš hod je još tih, nečujan i zanemariv.

---

[45] Vidjeti: Debata: Peterson vs Žižek: https://www.youtube.com/watch?v=L62NS4kEs54

[46] Isto.

[47] Vidjeti između mnogih, naprimjer: Bandžović, Safet: *Progon muslimana Srbije 1830–1867. godine,* 2011., http://www.bosnjaci.net/ prilog.php?pid=44169http://sandzakpress.net/150-godina-od-protjerivanja-muslimana-iz-srbije; kao i u: Hasandedić, Hivzija: *Muslimanska baština Bošnjaka II, Herceg Novi i okolina, Vrgorac i okolina, Imotska krajina, Makarsko primorje, Zapadna Hercegovina,* Mostar: IKC, 1999.; Hadžijahić, Muhamed: *Od tradicije do identiteta, (Geneza nacionalnog pitanja bosanskih Muslimana),* Sarajevo, 1974., str . 97, 98, 211, 212.

Mi, bosanski ljudi se s vremena na vrijeme čudimo zlobnom cerekanju naših susjeda. Ali, valja napominjati, da identiteti bosanskog stanovništva, bilo da su Bošnjaci, Srbi ili Hrvati ne mogu se u potpunosti razumjeti ako se posmatraju samo kroz prizmu islama ili kršćanstva, već se moraju razumijevati u specifičnom bosanskom kontekstu, koji je proizašao iz zajedničke historije i teritorije Bosanaca, kako sljedbenika islamskog, tako i kršćanskog sakralnog puta.[48] „Bosanska filozofija života" podrazumijeva otvorenost za sve identitetske različitosti naše zemlje, što znači za Srbe, Hrvate, Bošnjake, Jevreje, Rome i sve druge. Ali svi su oni obuhvaćeni ustavnim poretkom. E, to je državno nacijstvo, to je jedini način štićenja bosanske društvene pluralnosti.[49] Rat protiv Bosne uvijek je vođen sa zlom namjerom da se što temeljitije iskorijene dokazi o postojanju bosanskog naslijeđa, bosanskih vrijednosti, bosanskih sadržaja, jednim terminom rečeno: „bosanske filozofije života".

Literatura:

Aličić, Ahmed: *Uređenje bosanskog ejaleta od 1789. do 1878. godine,* Sarajevo: Orijentalni institut, 1983.

Banac, Ivo: „Teret lažne povijesti", *Foruma Bosnae*, br. 18/02

Bojić, Mehmedalija: *Historija Bosne i Bošnjaka (VII – XX vijek),* Sarajevo: TKD Šahinpašić, 2001.

Branković, Jasmin: *Mostar 1833–1918: upravni i politički položaj grada*, Sarajevo, 2009.

Ćehajić, Džemal: *Derviški redovi u jugoslovenskim zemljama sa posebnim osvrtom na Bosnu i Hercegovinu,* Sarajevo: Orijentalni institut , 1986.

Ćišić, Husein: *Bošnjačke teme,* Mostar: BZK „Preporod" Gradsko društvo Mostar; VKBI podružnica Mostar, 2011.

Demirović, Mujo: *„*Paradigma Bosna i bošnjaštvo: historijsko-politološko razumijevanje"*, Godišnjak* BZK „Preporod" za 2018. godinu.

Filandra, Šaćir: *Bošnjačka politika u XX stoljeću*, Sarajevo: Sejtarija, 1998.

Hadžijahić, Muhamed: *Od tradicije do identiteta, (Geneza nacionalnog pitanja bosanskih Muslimana),* Sarajevo, 1974.

[48] U: http://www.spiritofbosnia.org/bs/about-spirit-of-bosnia/

[49] U: Mahmutćehajić, Rusmir: *O antibosanstvu − Muke života u tuđim predstavama,* Sarajevo: Connectum, 2018., str. 115.

Hasandedić, Hivzija: *Muslimanska baština Bošnjaka II, Herceg Novi i okolina, Vrgorac i okolina, Imotska krajina, Makarsko primorje, Zapadna Hercegovina,* Mostar: IKC, 1999.

Imamović E., Nilević B., Šunjić M., Tepić I., Pelidija E. i dr: *Bosna i Hercegovina, od najstarijih vremena do kraja II svjetskog rata*, Sarajevo, 1995.

Imamović, Mustafa: *Historija Bošnjaka*, Sarajevo: „Preporod“, 1997.

Imamović, Mustafa: *Historija države i prava Bosne i Hercegovine (Compedium za studente prava), Integracione ideologije i Bosna,* Sarajevo, 1998.

Krleža, Miroslav: *Eseji I, Jugoslavenske teme,* Beograd: Sloboda, 1977.

Kur'an, preveo Besim Korkut.

Kuschel, Karl-Josef: *Spor oko Abrahama (Što Židove, kršćane i muslimane dijeli – a što ih ujedinjuje),* Sarajevo: Svjetlo riječi, 2000.

Mahmutćehajić, Rusmir: *O antibosanstvu - Muke života u tuđim predstavama,* Sarajevo: Connectum, 2018.

Malcolm, Noel: *Povijest Bosne: Kratki pregled*, Zagreb/Sarajevo: Erasmus Gilda/Novi Liber/Dani, 1995.

„Religija i javni život“, *Forum Bosna* , br. 19/02.

Mikulić, Branko: *Kobne godine*, Sarajevo, 2016.

Novi Zavjet, s grčkog izvornika preveli Bonaventura Duda, Jerko Fučak, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1992.

Popović-Obradović, Olga: *Kakva ili kolika država, Ogledi o političkoj i društvenoj istoriji Srbije XIX-XXI vek,* Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2009.

Radušić, Edin: „Ko su Bošnjaci 19. stoljeća? Bosna, Hercegovina i Bošnjaci u britanskoj konzularno-diplomatskoj korespondenciji od 1857. do 1878.“, *Identitet Bosne i Hercegovine kroz historiju: zbornik radova*. Sarajevo: Institut za istoriju, 2011.

Ravlić, Slaven: *Suvremene političke ideologije*, Zagreb, 2003.

Smailagić, Nerkez: *Leksikon islama,* Sarajevo: Svjetlost, 1990.

Šljivo, Galib: *Omer – paša Latas u Bosni i Hercegovini 1850 – 1852.,* Sarajevo: Svjetlost, 1977.

Zgodić, Esad: *Ideologija nacionalnog mesijanstva*, Sarajevo, 2009.

Zgodić, Esad: *O državama (kritički pojmovnik statologije), I i II,* Sarajevo, 2015.

web stranice:

Banac, Ivo: *Između klanja i oranja: to je krivotvorina, a ne historija, http://thebosniatimes.ba/clanak/9912*

Bandžović, Safet: *Progon muslimana Srbije 1830–1867. godine,* 2011, http://www.bosnjaci.net/prilog.php?pid=44169http://sandzakpress.net/150-godina-od-protjerivanja-muslimana-iz-srbije

http://ivanlovrenovic.com/clanci/sarajevski-dnevnik/adrian-hastings-juzni-slaveni

https://www.youtube.com/watch?v=L62NS4kEs54

http://www.spiritofbosnia.org/bs/about-spirit-of-bosnia/

Stari Zavjet, https://biblija.ks.hr/knjiga.aspx?g=3

Subotić, Milan: *Male nacije: Hrohova tipologija nacionalnih pokreta*, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd; http://www.doiserbia.nb.rs/img/doi/0353-5738/2006/0353-57380630201S.pdf

PREREQUISITES OF THE BOSNIAN NATIONAL MOVEMENT: HISTORICAL ASPECT

Đenan Galešić

Summary

If we look deep into the history of our country from today's perspective, it seems that there are no easy solutions for Bosnian people and Bosnian problems. A radical revision of the many muddy terms and wrong values that have been deliberately inserted into the Bosnian daily routine that have contaminated Bosnian society and Bosnian people, and their understanding of themselves, this is classified in our time as the tasks and duties of Bosnian state-thinkers. It is worth to understand the Bosnian environment and its relationship towards two categories: Bosnian statehood and the possibility of Bosnian nation forming. Bosnia should be considered in accordance with contemporary understandings of Bosnian history, Bosnian millennial religious diversity, and with modern understandings of the people, nation and state. It would help, without anti-Serb, anti-Croat or anti-Bosniak tones, to unmask and crystallize ideologically wrapped and covert methods that are support of realization disabling of two categories: Bosnia as a state and the Bosnian people as a nation. Such methods and actions are the key substance of Serbian and Croatian national programs for over 160 years, and the establishment of these two nations finds its base strength in mutual antagonism and spreading its sovereignty to Bosnian territory. So the question is: Why the Bosnian people did not become a political people, i.e. nation, when the other Balkan nations became that?

Key words: Bosnia, Bosnia and Herzegovina, Bosnian plurality, "Bosnian philosophy of life", nation, people, Bosniaks, Serbs, Croats, Muslims, Catholics, Orthodox, the Jews.

UDK 341.485 (497.6): 341.645 (492)

Međunarodno-pravna praksa nakon genocida u Srebrenici – revizionizam i humanizacija genocida

Sabina Subašić-Galijatović
Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava
Univerzitet u Sarajevu

"Neka se vrši pravda, ili će propasti svijet"
(Hegel)

Zločin genocida počinjenog u Bosni i Hercegovini je u pravnom smislu najsveobuhvatnije obrađen i utvrđen zločin na polju međunarodnog sudstva. Od donošenja međunarodne Konvencije o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida 1948. godine do danas, isključivo su procesi za zločin genocida počinjenog u Bosni i Hercegovini, u i oko zaštićene zone UN-a u Srebrenici, rezultirali pravosnažnim presudama pred dva međunarodna suda − Međunarodnim krivičnim sudom za bivšu Jugoslaviju i Međunarodnim sudom pravde. Utvrđivanje činjenica te određivanje njihove pravne kvalifikacije trajale su dugo godina, i potvrđene su kako u utvrđivanju individualne krivice, tako i u utvrđivanju odgovornosti država. Osim nesagledivih posljedica uopšteno koje ovakav zločin nosi sa sobom, pravne posljedice su od suštinskog značaja za sagledati, posebno u svrhu daljeg razvoja međunarodnog prava i njegove konkretne primjene.

Ključne riječi: genocid, Srebrenica, Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju, Međunarodni sud pravde, negiranje zločina

Uvod

Rafael Lemkin, poljski pravnik jevrejskog porijekla, ustanovio je nedostatak jasne pravne kvalifikacije za zločine koji su bili u toku izvršenja u periodu Drugog svjetskog rata.[1] Inspirisan, između ostalog,

[1] Lemkin, Rafael: "Axis Rule in Occupied Europe", in Jean-Louis Panne, *Rafael Lemkin, Qu'est ce qu'un genocide*, Paris: Éditions du Rocher, 2008., p. 73-267. U poglavlju IX svoje studije, "Genocid. Novi pojam i nova koncepcija za uništenje nacija" , Lemkin je koncipirao termin "genocid"

i nedostatkom volje država da spriječe i sankcioniraju zločine čiji su *sine qua non* planeri i izvršioci, počeo je iscrpnu pravnu borbu za njihovo definiranje i ustanovu preciznih mehanizama za njihovo procesuiranje. Promišljanja i pravna borba Rafaela Lemkina temeljni su oslonac Konvencije UN-a o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida.[2] Sudski procesi pred Međunarodnim vojnim tribunalima u Nürnbergu i Tokyju nisu uključivali kvalifikaciju genocida.[3] Tek će s uspostavom Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju ova pravna kvalifikacija biti upotrijebljena. Pred ovim sudom tako će se razviti jurisprudencija koja će biti korištena i pred Međunarodnim sudom pravde, te će postati nezaobilaznom pravnom praksom. Ipak, odnos prema utvrđenim činjenicama, a posebno njihova kvalifikacija zločina genocida i dalje su predmetom osporavanja i javnog institucionalnog negiranja, upravo u državama koje su bile uključene u provođenje zločina.

Činjenice utvrđene pred međunarodnim sudstvom po osnovu individualne odgovornosti

Zločin genocida počinjen u i oko zaštićene zone UN-a u Srebrenici bio je predmetom brojnih sudskih procesa pred Međunarodnim krivičnim sudom za bivšu Jugoslaviju. U osnovi, u ovim procesima trebalo je utvrditi o kojim je činjenicama riječ, kako ih se može kvalificirati te da li se u vezi s tim može utvrditi individualna odgovornost optuženih, bilo kao direktnih počinitelja ili nadređenih, u pojedinačnom ili djelovanju u okviru udruženog zločinačkog poduhvata. Već u prvim procesima u vezi sa Srebrenicom, MKSJ je jasno ustanovio činjenice o počinjenju zločina i odredio njihovu pravnu kvalifikaciju.[4] Utvrđeno je da se nije

kao kompleksan proces koji podrazumijeva skup zavisnih faktora koji kreiraju uslove za zadnju etapu njegovog izvršenja – masakre i masovne eksterminacije.

[2] *Agreement for the Prosecution and Punishment of the Major War Criminals of the European Axis, and Charter of the International Military Tribunal*. London, 8 August 1945., ed. Yale Law School, Lillian Goldman Law Library; "Indictement", Tokyo War crimes Trial, Pritchard R. & Zaide S., par. 29.vol. 1, 1981.

[3] Interesantno je napomenuti da je Lemkin, kao savjetnik američkog *War Depertment*, učestvovao u pripremi procesa ratnih zločina pred Nirnberškim sudom. Radeći direktno s američkim tužiocem Robertom Jacksonom, Lemkin je pokušao uvrstiti zločin genocida u optužnicu, što je odbijeno od britanskih predstavnika pod pretekstom da ovaj pojam "ne postoji u Oxford Dictionnary", te da je "njegova konvencija zakon *ex post facto*". Vidjeti: "Raphael Lemkin papers, 1947−1959", rukopisi Rafaela Lemkina, New York Public Library, 1982., in Jean-Lous Panne, "Rafael Lemkin, Qu› est ce qu› un genocide", préface, Paris: Editions du Rocher, 2008., p. 48-49.

[4] MKSJ, IT-98-33-T, *Tužilac protiv Radislava Krstića*, pred Pretresnim vijećem, Presuda, 2. avgust 2001. U toku ovog procesa, Pretresno vijeće je saslušalo 128 svjedoka, usvojilo više od 1.100 dokaznih predmeta od kojih su neki obimniji od sto stranica.

radilo samo o tome da se "počine ubistva iz političkih, rasnih ili vjerskih razloga, koji već sami po sebi tvore zločin progona", niti da se radilo samo o "istrebljenju vojno sposobnih muškaraca bosanskih Muslimana", nego da je riječ o "smišljenoj odluci da se ti muškarci ubiju, koja je donijeta uz punu svijest o tome kakve posljedice će ta ubistva neizbježno imati po tu grupu u cjelini", s ciljem da se "onemogući opstanak bosansko muslimanskog stanovništva Srebrenice".[5]

Za zločine počinjene u i oko zaštićene zone UN-a Srebrenica, činjenice su nepobitno utvrđene tokom sudskih postupaka pred MKSJ protiv dvadeset optuženih, većinom visokorangiranih oficira Vojske Republike srpske i rukovodilaca Ministarstva unutrašnjih poslova Republike srpske, te osoba iz državnih struktura Srbije: Ljubiša Beara, načelnik za bezbjednost Glavnog štaba VRS-a[6]; Zdravko Tolimir, pomoćnik komandanta za obavještajno-bezbjedonosne poslove Glavnog štaba VRS-a[7]; Ljubomir Borovčanin, zamjenik komandanta specijalne brigade policije MUP-a RS, a od 10. jula 1995., komandant združenih snaga jedinica MUP-a podređenih Drinskom korpusu VRS-a[8]; Vidoje Blagojević, komandant Bratunačke brigade VRS-a[9]; Radivoje Miletić, načelnik Odjeljenja za operativno-nastavne poslove Glavnog štaba VRS-a[10]; Milan Gvero, pomoćnik komandanta za moral, pravna i vjerska pitanja Glavnog štaba VRS-a[11]; Dragan Jokić, načelnik inžinjerije Zvorničke brigade VRS-a[12]; Drago Nikolić,

---

[5] MKSJ, IT-98-33-T, Izricanje presude Pretresnog vijeća u predmetu *Krstić*, 2. avgust 2001.

[6] Beara Ljubiša (IT-05-88) "Srebrenica, Popović i drugi", osuđen je na osnovu individualne krivične odgovornosti i učešća u UZP za genocid, udruživanje radi vršenja genocida, zločine protiv čovječnosti i kršenja zakona ili običaja ratovanja, na doživotnu kaznu zatvora.

[7] Tolimir Zdravko (IT-05-88/2)"Srebrenica", osuđen je na osnovu individualne krivične odgovornosti i učešća u UZP za genocid, udruživanje radi vršenja genocida, zločine protiv čovječnosti i kršenja zakona ili običaja ratovanja, na doživotnu kaznu zatvora.

[8] Borovčanin Ljubomir (IT-05-88) "Srebrenica, Popović i drugi", osuđen je na osnovu individualne krivične odgovornosti i na osnovu odgovornosti nadređenog, kao i učešća u UZP, za zločine protiv čovječnosti i kršenja zakona ili običaja ratovanja na 17 godina zatvorske kazne.

[9] Blagojević Vidoje (IT-02-60)"Srebrenica", osuđen je na osnovu individualne krivične odgovornosti za zločine protiv čovječnosti i kršenja zakona ili običaja ratovanja na 15 godina zatvorske kazne.

[10] Miletić Radivoje (IT-05-88) "Srebrenica, Popović i drugi", osuđen je na osnovu individualne krivične odgovornosti i učešća u UZP za zločine protiv čovječnosti i kršenja zakona ili običaja ratovanja na 18 godina zatvorske kazne.

[11] Gvero Milan (IT-05-88)"Srebrenica, Popović i drugi", osuđen je na osnovu individualne krivične odgovornosti i učešća u UZP za zločine protiv čovječnosti na 5 godina zatvorske kazne.

[12] Jokić Dragan (IT-02-60) "Srebrenica" osuđen je na osnovu individualne krivične odgovornosti za zločine protiv čovječnosti i kršenja zakona ili običaja ratovanja na 9 godina zatvorske kazne.

načelnik bezbjednosti Zvorničke brigade VRS-a[13]; Momir Nikolić, pomoćnik komandanta za bezbjednost i obavještajne poslove Bratunačke brigade VRS-a[14]; Dragan Obrenović, načelnik štaba i zamjenik komandanta 1. Zvorničke pješadijske brigade Drinskog korpusa VRS-a i vršilac dužnosti komandanta Zvorničke pješadijske brigade[15]; Vinko Pandurević, komandant Zvorničke brigade Drinskog korpusa VRS-a[16]; Vujadin Popović, potpukovnik i pomoćnik načelnika za bezbjednost Drinskog korpusa VRS-a[17]; Dražen Erdemović, vojnik 10. diverzantskog odreda VRS-a[18]; Radislav Krstić, načelnik štaba/zamjenik komandanta Drinskog korpusa VRS-a, a od 13. jula 1995. komandant Drinskog korpusa[19]; Radovan Karadžić, predsjednik RS i vrhovni komandant oružanih snaga RS[20]; Ratko Mladić, komandant Glavnog štaba VRS-a[21]; Slobodan Milošević, predsjednik Srbije[22]; Momčilo Perišić, načelnik Generalštaba Vojske Jugoslavije

[13] Nikolić Drago (IT-05-88)"Srebrenica, Popović i drugi", osuđen je na osnovu individualne krivične odgovornosti i učešća u UZP za pomaganje i podržavanje genocida, zločine protiv čovječnosti i kršenja zakona ili običaja ratovanja na 35 godina zatvorske kazne.

[14] Nikolić Momir (IT-02-60/1)"Srebrenica", osuđen je na osnovu individualne krivične odgovornosti za zločine protiv čovječnosti na 20 godina zatvorske kazne.

[15] Obrenović Dragan (IT-02-60/2)"Srebrenica", osuđen je na osnovu individualne krivične odgovornosti za zločine protiv čovječnosti na 17 godina zatvorske kazne.

[16] Pandurević Vinko (IT-05-88) "Srebrenica, Popović i drugi", osuđen je na osnovu individualne krivične odgovornosti i učešća u UZP za zločine protiv čovječnosti i kršenje zakona i običaja ratovanja na 13 godina zatvorske kazne.

[17] Popović Vujadin (IT-05-88) "Srebrenica, Popović i drugi", osuđen je na osnovu individualne krivične odgovornosti i učešća u UZP za genocid, udruživanje radi vršenja genocida, zločine protiv čovječnosti i kršenja zakona ili običaja ratovanja, na doživotnu kaznu zatvora.

[18] Erdemović Dražen (IT-96-22) "Poljoprivredno dobro Pilica", osuđen je na osnovu individualne krivične odgovornosti za kršenja zakona ili običaja ratovanja na 5 godina zatvorske kazne.

[19] Krstić Radislav (IT-98-33) "Srebrenica-Drinski korpus", osuđen je na osnovu individualne krivične odgovornosti i učešća u UZP za pomaganje i podržavanje genocida, zločine protiv čovječnosti i kršenja zakona ili običaja ratovanja na 35 godina zatvorske kazne.

[20] Karadžić Radovan (IT-95-5/18) "Bosna i Hercegovina" i "Srebrenica", osuđen je na osnovu individualne krivične odgovornosti i učešća u UZP za genocid, udruživanje radi vršenja genocida, zločine protiv čovječnosti i kršenja zakona ili običaja ratovanja na kaznu doživotnog zatvora.

[21] Mladić Ratko (IT-09-92) "Bosna i Hercegovina" i "Srebrenica", osuđen u prvostepenom postupku na osnovu individualne odgovornosti i učešća u UZP za genocid, zločine protiv čovječnosti i kršenje zakona i običaja ratovanja na doživotnu kaznu zatvora. Žalbeni potupak je u toku pred Rezidualnim mehanizmom za međunarodne krivične sudove.

[22] Milošević Slobodan (IT-02-54) "Kosovo, Hrvatska i Bosna i Hercegovina", optužen za genocid, zločine protiv čovječnosti i kršenje zakona i običaja ratovanja na osnovu individualne kri-

(VJ)[23]; Franko Simatović, komandant Jedinice za specijalne operacije Službe državne bezbednosti MUP-a Srbije[24] i Jovica Stanišić, načelnik Službe državne bezbednosti MUP-a Srbije[25]. Tako je pred MKSJ[26] jasno utvrđena genocidna namjera u predmetima protiv sedam počinilaca[27], dokazano učešće jedanaest optuženih u udruženim zločinačkim poduhvatima ubistava i prisilnog uklanjanja stanovnika Srebrenice[28], te dokazana krivica optuženih za počinjenje zločina protiv čovječnosti i za kršenja zakona i običaja ratovanja[29]. Nadalje, jedan predmet u kojem se utvrđuje odgovornost rukovodilaca MUP-a Srbije za učešće na osnovu individualne odgovornosti i učešća u UZP za zločine počinjene u i oko Srebrenice, vraćen je u ponovni postupak zbog pogrešne primjene pravnih normi pred pretresnim vijećem MKSJ, te je u toku ponovno suđenje pred Rezidualnim me-

---

vične odgovornosti, odgovornosti nadređenog i učešća u UZP, postupak prijevremeno okončan 14.03.2003 usljed smrti optuženog.

[23] Perišić Momčilo, (IT-04-81), oslobođen krivice.

[24] Simatović Franko (IT-03-69) "Stanišić & Simatović", optužen je na osnovu individualne krivične odgovornosti i učešća u UZP za zločine protiv čovječnosti i kršenja zakona ili običaja ratovanja na osnovu individualne krivične odgovornosti, oslobođen prvostepenom presudom, žalbeno vijeće naložilo ponovno suđenje.

[25] Stanišić Jovica (IT-03-69) "Stanišić & Simatović", optužen na osnovu individualne krivične odgovornosti i učešća u UZP za zločine protiv čovječnosti i kršenja zakona ili običaja ratovanja na osnovu individualne krivične odgovornosti, oslobođen je prvostepenom presudom, žalbeno vijeće naložilo ponovno suđenje.

[26] Podaci MKSJ zaključno sa decembrom 2019. Dva predmeta su u postupku pred Rezidualnim mehanizmom za međunarodne krivične sudove: *Mladić*, drugostepeni postupak, te *Stanišić* i *Simatović*, ponovljeno suđenje.

[27] Krstić Radislav (IT-98-33); Beara Ljubiša, (IT-05-88); Drago Nikolić (IT-05-88); Vujadin Popović (IT-05-88); Zdravko Tolimir (IT-05-88/2); Radovan Karadžić (IT-95-5/18); Ratko Mladić (IT-09-92).

[28] Beara Ljubiša, (IT-05-88); Borovčanin Ljubomir (IT-05-88); Gvero Milan (IT-05-88); Radovan Karadžić (IT-95-5/18); Krstić Radislav (IT-98-33); Miletić Radivoje (IT-05-88); Mladić Ratko (IT-09-92); Nikolić Drago (IT-05-88); Pandurević Vinko (IT-05-88); Popović Vujadin (IT-05-88); Tolimir Zdravko (IT-05-88/2).

[29] Od dvadeset postupaka koji su se vodili pred haškim tribunalom po pitanju genocida u Srebrenici većina optuženih je odgovarala kumulativno za genocid, zločine protiv čovječnosti i kršenja zakona i običaja ratovanja. Gvero Milan (IT-05-88), pomoćnik komandanta za moral, pravna i vjerska pitanja Glavnog štaba VRS osuđen je isključivo za zločine protiv čovječnosti, kao i Nikolić Momir (IT-02-60/1), pomoćnik komandanta za bezbjednost i obavještajne poslove Bratunačke brigade VRS i Obrenović Dragan (IT-02-60/2), načelnik štaba i zamjenik komandanta 1. Zvorničke pješadijske brigade Drinskog korpusa VRS. Optuženi Erdemović Dražen (IT-96-22), jedini od optuženih koji nije obnašao rukovodeću funkciju, vojnik 10. diverzantskog odreda VRS, odgovarao isključivo je za kršenja zakona i običaja ratovanja.

hanizmom za međunarodne krivične sudove.[30] Izrečena je jedna oslobađajuća presuda[31], dok je jedan postupak obustavljen[32].

Činjenični dokazi pred Međunarodnim sudom pravde

U procesu koji je Bosna i Hercegovina punih 14 godina vodila protiv Srbije i Crne Gore pred Međunarodnim sudom pravde, najvišom sudskom instancom UN-a, zbog kršenja Konvencije o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida, zločini počinjeni u i oko zaštićene zone UN-a Srebrenica zauzimali su ključno mjesto. Naime, već nakon prvih mjeseci agresije na Bosnu i Hercegovinu u izvještajima brojnih međunarodnih institucija izneseni su činjenični dokazi koji su upućivali na teška kršenja međunarodnog prava, te je, 20. marta 1993. godine, Vlada Republike Bosne i Hercegovine podnijela Zahtjev za pokretanje postupka protiv Savezne Republike Jugoslavije (Srbije i Crne Gore)[33], a nakon toga,

[30] Stanišić Jovica (IT-03-69) "Stanišić & Simatović", načelnik Službe državne bezbednosti MUP-a Srbije, optužen na osnovu individualne krivične odgovornosti i učešća u UZP za zločine protiv čovječnosti i kršenja zakona ili običaja ratovanja i Simatović Franko (IT-03-69), "Stanišić & Simatović", komandant Jedinice za specijalne operacije Službe državne bezbednosti MUP-a Srbije, optužen na osnovu individualne krivične odgovornosti i učešća u UZP za zločine protiv čovječnosti i kršenja zakona ili običaja ratovanja.

[31] Perišić Momčilo (IT-04-81), načelnik Generalštaba Vojske Jugoslavije (VJ), presudom Pretresnog vijeća MKSJ osuđen je na 27 godina zatvorske kazne, između ostalog i za zločine protiv čovječnosti i kršenje zakona i običaja ratovanja u vezi sa događanjima u Srebrenici (v. Dispozitiv prvostepene presude od 6. septembra 2011.), a presudom Žalbenog vijeća oslobođen je krivice, na temelju elementa "konkretne usmjerenosti" traženog za actus reus pomaganja i podržavanja (v. Dispozitiv presude Žalbenog vijeća od 28. februara 2013).

[32] Milošević Slobodan, (IT-02-54) "Kosovo, Hrvatska i Bosna i Hercegovina", predsjednik Srbije, optužen za genocid, zločine protiv čovječnosti i kršenje zakona i običaja ratovanja, na osnovu individualne krivične odgovornosti, odgovornosti nadređenog i učešća u UZP, postupak prijevremeno okončan 14.03.2003. usljed smrti optuženog. U vezi utvrđenih činjeničnih dokaza vezanih za Srebrenicu, vidjeti: MKSJ, IT'-02-54-T, *Tužilac protiv Slobodana Miloševića*, pred Pretresnim vijećem, Odluka po prijedlogu za donošenje oslobađajuće presude, 16. juni 2004., par. 316, 323, te par. 309 sa tabelarnim prikazom br. 13.

[33] "Evidentno je da se dugogodišnji planovi za stvaranje 'Velike Srbije' upravo provode u Bosni i Hercegovini. Od početka agresije ubijeno je na stotine hiljada građana; stotine hiljada njih teško je ranjeno; na stotine hiljada su bili zatočeni u koncentracionim logorima i logorima za istrebljenje; milioni su protjerani iz svojih domova – 'etnički očišćeni' – prema drugim regijama i drugim zemljama (...)", ICJ, *Application Instituting Proceedings filed in the Registry of the Court on 20 March 1993, Application of the Convention on the Punishment of the Crime of Genocide (Bosnia and Herzegovina v. Yugoslavia (Serbia and Montenegro), Application of the Republic of Bosnia and Herzegovina*, par. 27-28. Vidjeti vezano za zločine u i oko Srebrenice: par. 72, 87A.

15. aprila 1994. godine, i Tužbu ovom predmetu, koja je sadržavala podrobnije činjenične elemente[34]. U ovim podnescima, istaknuti su i zločini u i oko Srebrenice, te je i citiran Izvještaj misije UN-a iz juna 1993. godine, koja je naglasila da je Srebrenica "zatvor na otvorenom" gdje Srbi planiraju genocid[35]. Nakon izvršenja genocida, u svom podnesku iz 1998. godine, Bosna i Hercegovina je, ističući obrazac ubijanja s ciljem stvaranja "Velike Srbije"[36] navela opširno i činjenične dokaze iz jula 1995. godine[37], oslanjajući se na činjenice utvrđene u izvještajima relevantnih misija UN-a, te dokazni materijal pred MKSJ u predmetu Karadžić i Mladić[38], s posebnim osvrtom na učešće Vojske Jugoslavije "bez čijeg kontinuiranog učešća bosanski Srbi ne bi bili u mogućnosti započeti i voditi oružani sukob toliki niz godina i bez čije bi pomoći oružani sukob bio završen prije nego što bi se dogodili masakri u Srebrenici"[39].

Nakon usmenih rasprava pred ovim sudom 2006. godine, Međunarodni sud pravde je donio i presudu u kojoj je konstatovano da je genocid počinjen u Bosni i Hercegovini od organa Republike srpske, da Srbija nije odgovorna kao izvršilac, ali da je prekršila svoju obavezu prema Konvenciji o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida – propustima da kazni počinioce i kršenjem obaveze ne sprečavanja genocida[40]. Sud je s tim u vezi naveo da je Srbija prekršila svoju obavezu da se pridržava privremenih mjera koje je Sud naložio 8. aprila[41] i

---

[34] ICJ, *Memorial of the Government of the Republic of Bosnia and Herzegovina*, 15 April 1994., vidjeti vezano za zločine u Srebrenici, par. 2.2.2.5 -2.2.2.9, par. 3. 2. 0.13,

[35] UN, doc. S/25969, Osmi izvještaj SAD, 16 juni 1993, p.25, 29., in ICJ, *Memorial of the Government of the Republic of Bosnia and Herzegovina*, 15 April 1994, par.2.2.2.8., par. 3.2.0.19.

[36] International Court of Justice, Case concerning application of the Convention on the Prevention and Punishment of the crime of Genocide (Bosnia and Herzegovina v. Federal Republic of Yugoslavia), *Reply of Bosnia and Herzegovina*, 23 April 1998., par.12-40. Vidjeti i činjenične elemente par. 655-661.

[37] Vidjeti činjenične dokaze počinjenog genocida sa historijatom pada Srebrenice te počinjenim zločinima torture, silovanja i drugih nehumanih djela, ICJ, *Reply of Bosnia and Herzegovina*, 23 April 1998., par. 555-644.

[38] ICJ, *Reply of Bosnia and Herzegovina*, 23 April 1998., par. 18, 19-21, 26, 39, 52, 62.

[39] ICJ, *Reply of Bosnia and Herzegovina*, 23 April 1998., par. 33.

[40] MSP, *Presuda Međunarodnog suda pravde: Bosna i Hercegovina protiv Srbije i Crne Gore, 26. februar 2007,* par. 297, 413, 417, 431-438.

[41] "Vlada Savezne Republike Jugoslavije (Srbija i Crna Gora) treba odmah, u skladu sa svojom obavezom prema Konvenciji o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida od 9. decembra 1948. godine, poduzeti sve mjere u svojoj moći da spriječi počinjenje zločina genocida; (...) Vlada Savezne Republike Jugoslavije (Srbija i Crna Gora) treba posebno osigurati da bilo kakve vojne, paravojne ili neregularne oružane jedinice pod njihovom vlašću ili podržane od njihove strane, ili bilo koja

13. septembra 1993. godine[42] u ovom sporu, budući da "nije poduzela sve mjere koje su bile u njenoj moći da spriječi genocid u Srebrenici jula mjeseca 1995. godine". MSP je nadalje naložio da Srbija "mora odmah poduzeti efikasne korake u cilju obezbjeđenja punog poštovanja obaveze prema Konvenciji o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida"[43].

Odnos prema utvrđenim činjenicama i pravne posljedice

Poricanje zločina, od momenta njihovog izvršenja pa do posljednje faze genocidnog procesa − njihove negacije, ne samo da dobija sve značajnije mjesto u javnom i političkom diskursu, već prerasta u jasno institucionalno negiranje i minimiziranje zločina, do sve prisutnije glorifikacije zločina počinjenih nad Bošnjacima tokom međunarodnog oružanog sukoba 1992−1995. godine. Genocid počinjen u i oko Srebrenice, postaje, nažalost, paradigma negacije i temelj djelovanja ka destrukciji države Bosne i Hercegovine. Institucionalno negiranje zločina genocida u Srbiji, čija je odgovornost potvrđena pred Međunarodnim sudom pravde, te utvrđene činjenice o pitanju individualne odgovornosti u procesima protiv njenih visokorangiranih službenika[44], sve je prisutnije i osnažuje nepoštivanje presuda međunarodnog sudstva. Vlada RS je tako, 18. augusta 2019., stavila van snage Izvještaj Komisije za istraživanje događaja u i oko Srebrenice od 10. do 19. jula 1995. godine, koji je usvojen 2004. godine, a 7. februara 2019. imenovala članove dvije "međunarodne komisije", jedne koja treba

organizacija ili osoba koja bi se mogla naći pod njihovom vlašću, autoritetom ili uticajem ne počini zločin genocida, ne udruže se u svrhu počinjenja genocida, ne potiču direktno i javno i javno na počinjenje ili saučesništvo u genocidu, bilo da je takav zločin usmjeren protiv muslimanskog stanovništva u Bosni i Hercegovini ili protiv bilo koje druge nacionalne, etničke, rasne ili vjerske grupe; (...) Vlada Savezne Republike Jugoslavije (Srbija i Crna Gora) i Vlade Republike Bosne i Hercegovine treba ne preduzimati nikakvu akciju i osigurati da se ne poduzima nikakva akcija koja može pogoršati ili produžiti postojeći spor o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida, ili učiniti rješavanje još težim", International Court of Justice, Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide, *Provisional Measures, Order of 8 April 1993*, par. 52.

[42] ICJ, Reports of Judgements, Advisory opinions and Ordes, Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide, *Further Requests for Indication of Provisional measures, Order of 13 September 1993*.

[43] MSP, *Presuda Međunarodnog suda pravde: Bosna i Hercegovina protiv Srbije i Crne Gore, 26. februar 2007,* Dispozitiv.

[44] U predmetu Milošević jasno su utvrđeni činjenični dokazi za njegovu odgovornost u genocidu počinjenom u Srebrenici, vidjeti: MKSJ, IT'-02-54-T, *Tužilac protiv Slobodana Miloševića*, pred Pretresnim vijećem, Odluka po prijedlogu za donošenje oslobađajuće presude, 16. juni 2004.

da istraži dešavanja u i oko Srebrenice u periodu 1992−1995. godine, i druge koja treba da istraži stradanje Srba u Sarajevu od 1991. do 1995. i pripadnika drugih naroda. Za predsjedavajućeg Komisije za Sarajevo imenovan je profesor s Hebrejskog univerziteta u Jerusalemu, Rafael Izraeli, a za Srebrenicu izraelski historičar Gideo Grajf. Tako je u Banjoj Luci, 12. i 13. aprila 2019., održana Međunarodna naučna konferencija o temi "Srebrenica, stvarnost i manipulacije", u organizaciji Nezavisnog univerziteta Banja Luka, Organizacije starješina Vojske Republike Srpske i Instituta za istraživanje stradanja Srba u XX veku, iz Beograda. Kao glavni motiv za istraživanje događaja u Srebrenici navedeno je "utvrđivanje istine", uz navode da, između ostalog, "pravne kvalifikacije zločina u Srebrenici koje je dao Haški tribunal kroz izricanje presuda određenom broju optuženih i osuđenih lica, nisu zasnovane na naučno, stručno i profesionalno verifikovanim činjenicama i dokazima"[45].

Zaključak

Međunarodno sudstvo, kako na polju utvrđivanja individualne odgovornosti, tako i na polju odgovornosti država, jasno je utvrdilo činjenice. MKSJ je izrekao sankcije o pitanju individualne odgovornosti počinitelja u procesima koji su do danas dovedeni do kraja. Također, na polju odgovornosti država utvrđeno je da su Vojska i policija sui generis entiteta Republika Srpska počinili zločin genocida, a Srbija i Crna Gora proglašene odgovornima za njegovo nesprečavanje i nekažnjavanje. Međutim, u smislu pravnih posljedica počinjenog genocida postoji potpuna praznina. Bilo kakva vrsta reparacija, restitucija ili garancija neponavljanja nije uzeta u obzir. Ove manjkavosti jasno utječu na post sudski tretman počinjenih zločina i odnos prema utvrđenim činjenicama. Svrha kažnjavanja, kako na polju utvrđivanja individualne odgovornosti, a posebno na polju odgovornosti država, nije postignuta u suštinskom smislu te riječi.

Izvori i literatura:

− Lemkin, Rafael: "Axis Rule in Occupied Europe", in Jean-Louis Panne, *Rafael Lemkin, Qu'est ce qu'un genocide*, Paris: Editions du Rocher, 2008.

− "*Raphael Lemkin papers*", 1947−1959", rukopisi Rafaela Lemkina, New York Public Library, 1982.;

[45] Organizacioni odbor međunarodne naučne konferencije o temi "Srebrenica, stvarnost i manipulacije" održane 13.04.2019. u Banjoj Luci, Završni dokument konferencije.

− *Agreement for the Prosecution and Punishment of the Major War Criminals of the European Axis, and Charter of the International Military Tribunal*. London, 8 August 1945, ed. Yale Law School, Lillian Goldman Law Library; "Indictement", Tokyo War crimes Trial, Pritchard R. & Zaide S., 1981.

− ICJ, *Application Instituting Proceedings filed in the Registry of the Court on 20 March 1993, Application of the Convention on the Punishment of the Crime of Genocide (Bosnia and Herzegovina v. Yugoslavia (Serbia and Montenegro), Application of the Republic of Bosnia and Herzegovina*.

− ICJ, *Provisional Measures, Order of 8 April 1993*.

− ICJ, *Further Requests for Indication of Provisional measures, Order of 13 September 1993*.

− ICJ, *Memorial of the Government of the Republic of Bosnia and Herzegovina*, 15 April 1994.

− ICJ, *Reply of Bosnia and Herzegovina*, 23 April 1998;

− Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, *Presuda Međunarodnog suda pravde: Bosna i Hercegovina protiv Srbije i Crne Gore, 26. februar 2007,* Sarajevo, 2007.

− MKSJ, predmet IT-05-88, "Srebrenica: Popović i drugi", *Tužilac protiv Vujadina Popovića, Ljubiše Beare, Drage Nikolića, Ljubomira Borovčanina, Radivoja Miletića, Milana Gvere i Vinka Pandurevića*, pred Pretresnim vijećem 2, 10. juna 2010.

− MKSJ, predmet Zdravko Tolimir (IT-05-88/2) "Srebrenica".

− MKSJ, predmet Vidoje Blagojević (IT-02-60) "Srebrenica".

− MKSJ, predmet Dragan Jokić (IT-02-60) "Srebrenica".

− MKSJ, predmet Momir Nikolić (IT-02-60/1) "Srebrenica".

− MKSJ, predmet Dragan Obrenović (IT-02-60/2) "Srebrenica".

− MKSJ, predmet Dražen Erdemović (IT-96-22) "Poljoprivredno dobro Pilica".

− MKSJ, predmet Radislav Krstić (IT-98-33) "Srebrenica − Drinski korpus"

− MKSJ, predmet Radovan Karadžić (IT-95-5/18) "Bosna i Hercegovina" i "Srebrenica".

− MKSJ, predmet Ratko Mladić (IT-09-92)) "Bosna i Hercegovina" i "Srebrenica".

− MKSJ, predmet Slobodan Milošević (IT-02-54) "Kosovo, Hrvatska i Bosna i Hercegovina".

− MKSJ, predmet (IT-03-69) "Stanišić & Simatović".

− Organizacioni odbor međunarodne naučne konferencije o temi "Srebrenica, stvarnost i manipulacije" održane 13. 04. 2019. u Banjoj Luci, Završni dokument konferencije, https://www.nezavisne.com/novosti/bih/Zakljucak-Medjunarodnenaucne-konferencije-U-Srebrenici-pocinjen-zlocin-a-ne-genocid/533231

INTERNATIONAL-LEGAL PRACTICE AFTER SREBRENICA GENOCIDE – REVISIONISM AND HUMANIZATION OF GENOCIDE

Sabina Subašić-Galijatović

Summary

In legal terms, the crime of genocide committed in Bosnia and Herzegovina has been the most comprehensively processed and established crime in the field of the international judiciary. Since passing of the International Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide in 1948 until today, exclusively the trials for the crime of genocide committed in Bosnia and Herzegovina, in and around the UN Protected Area in Srebrenica, have resulted in final judgments before two international courts - the International Criminal Court for the former Yugoslavia and the International Court of Justice. The facts establishing and determination of their legal qualifications have lasted for many years, and have been confirmed both in the determination of individual guilt and in determination of states' responsibilities. Beside the unforeseen consequences in general that carried by such crime, the legal consequences are essential to consider, especially for the further development of international law and its specific application.

Key words: Genocide, Srebrenica, International Criminal Court for the former Yugoslavia, International Court of Justice, denial of crime

GODIŠNJAK 2019

GODIŠNJICE

UDK 821.163.43*Bašeskija, M.: 398

Bašeskijine folklorističke zabilješke – uvodna razmatranja
(210 godina od smrti sarajevskog hroničara Mula Mustafe Bašeskije)

Sead Šemsović
Filozofski fakultet
Univerzitet u Sarajevu

Rad predstavlja prohod kroz raznolike vrste folklorističkih zabilješki prisutnih u *Ljetopisu* Mula Mustafe Bašeskije, od bilježaka koje se odnose na materijalnu kulturu – kuća, okućnica i odjeća; prijelazni tip kakva je igra, svirka i pripovijedanje, preko narodnih vjerovanja i sujevjerja, snova i predskazanja pa do narodne medicine. Ukupan prohod kroz tipove folklorističkih zabilješki predstavljao je obavezujući folkloristički zadatak upravo zbog iznimno velikog broja primjera, koji su morali u jednom momentu doživjeti svojevrsnu klasifikaciju.

Ključne riječi: Mula Mustafa Bašeskija, *Ljetopis*, folklor, folkloristika, Bošnjaci

Široki prostor koji folkloristika kao naučna disciplina zahvata podrazumijeva složenu ukupnost ljuskog iskustva, koje se u osnovi sažima kroz podjelu na materijalnu i nematerijalnu kulturu. Sva silina kolektivnih vrijednosti proizvela je i u materiji i u jeziku i u umijeću osebujan kolorit kako univerzalno značajnih produkata, tako i onih koji su značajni "tek" za sam kolektiv u kome su nastali. Neprestano prožimanje novih kulturnih obrazaca s onima koji su refleksije prošlih vremena, ukazuje kako se savremenost ni na koji način ne uspijeva distancirati od prošlosti, a isto tako, da se ni sam pojedinac ne uspijeva distancirati od nekih kolektivnih vrijednosti.

Bavljenje materijalnom kulturom[1] u oblasti folkloristike podrazumijeva sve one autentične vijesti o eksterijeru i enterijeru kako profanih, tako i sakralnih objekata, među kojima, naravno, posebno mjesto zauzima kuća, o odjeći i obući, o oružju i oruđu i tako dalje. Folkloristika se, dakle, bavi prikupljanjem izvornih vijesti i sjećanja o nekom obliku materijalne kulture, dok će etnologija analizirati način izrade i upotrebu, antropologija će uspoređivati slične predmete s različitih krajeva svijeta i povezivati sa specifičnostima podneblja unutar opće slike o čovječanstvu, a muzeologija će tragati za samim predmetom, konzervirati ga i predstaviti unutar svog prostora. Kao što se da primijetiti, unutar ovakvog sistemskog lanca folkloristika ima svoje važno mjesto u procesu općeljudskih znanja o sebi.

S druge strane, bavljenje nematerijalnom kulturom će gotovo doslovno ponoviti prethodni lanac, s tim što će sada muzeologija biti isključena, ali će biti uključene neke druge discipline. Tako da ćemo nakon folkloristike i etnologije u ovom slučaju morati uključiti etnomuzikologiju, tekstologiju, scenografiju, performativ, religiologiju i brojne druge discipline, a sve to prije antropološkog sagledavanja problema. Upravo iz razloga što nematerijalna kultura unutar folkloristike obuhvata ponajprije usmenoknjiževne tekstove koji se posmatraju iz pozicije tekstologije i teorije književnih žanrova, a budući da se izvode u svom originalnom audiomediju, mora se uključiti i analiza scenskog nastupa, scene i performativa, te kako su ta izvođenja često vokalna uz muzičku pratnju, nužno je uključivanje etnomuzikološkoga pristupa. Unutar ovog oblika folkloričkih zabilješki jedan se dio odnosi i na raznolike modele narodnih vjerovanja i sujevjerja, prilikom čije analize od posebnog značaja jeste uključivanje raznolikih religioloških sagledavanja. Upravo iz tog razloga pokazalo se kako bošnjačka tradicija ne prepoznaje polaritete religija i sujevjerje, već će se u tom sklopu prepoznati određeni međuprostor koji možemo imenovati pojmom „narodna vjerovanja“, a pod čim bi se podrazumijevalo nešto što nije striktno povezano s religijskim konceptom islama, ali niti je potpuno izvan islamskih načela vjerovanja.

Iz svega ovoga da se zaključiti da folklorni materijal jeste uvijek oblik pamćenja, bilo da je svjedočenje ili sjećanje, a ne materijalni predmet sam po sebi. Dakle, iz oblasti materijalne kulture, folkloristika će svoju pažnju usmjeriti na

[1] Prvu cjelovitiju klasifikaciju folklora sačinit će britanski teoretičar Edward B. Tylor u drugoj polovini 19. vijeka:
a) materijalna kultura (likovno oblikovanje, zanatstvo, kostimi, arhitektura);
b) folklor pokreta i igara;
c) „folklor ideja“ – običaji, vjerovanja, narodna medicina, religija, razna zanimanja;
d) folklor kao umjetnost riječi: izdvojene riječi (imena mjesta i ljudi), riječi u vezanom govoru (pripovijetke, epska i lirska poezija, poslovice i zagonetke). Usp. *Rečnik književnih termina*, Beograd: Nolit, 1986.

svjedočenja i sjećanja, te se neće baviti samim predmetom već sačuvanim vijestima o datom predmetu.[2]

O folklorističkim zabilješkama kod Mula Mustafe Bašeskije do danas su nastali radovi Alije Nametka (1968)[3] i Fehima Nametka (1985)[4] uz nešto kasnija četiri naučna priloga autora ovoga rada.[5] Prethodnici su po vlastitom ukusu probirali šta bi to od ljetopiščevih folklornih bilježaka bilo od posebne važnosti. Rad Alije Nametka, uz koju rečenicu uvoda o samom djelu i jedne rečenice kojom zatvara prilog, donosi dvadesetak navoda folklorističkih zabilješki bez da im se ikada kasnije vrati, a kako bi ponudio neki oblik analitičkoga pristupa pobrojanim bilješkama, što unekoliko umanjuje značaj samog folklorističkog uratka. Prilog Fehima Nametka posvećen je neobjavljenom dijelu *Medžmue*, koji je, kako sam autor veli, pripremljen kao dopuna novom izdanju. Autor posebnu pažnju posvećuje hićajama, kojih je u ovom dijelu rukopisa devedesetak, dok će se tek ostvrnuti na narodne nazive mjeseci, kršćanske praznike te astrologiju.

U domenu folklorističkih zabilješki materijalne kulture posebno mjesto u *Ljetopisu* Mula Mustafe Bašsekije, pored tek jedne vijesti o kući i okućnici, zauzimaju raznoliki odjevni predmeti. Kako je riječ o Sarajevu u drugoj polovini 18. vijeka, te već stoljetnoj osmanskoj vlasti nad Bosnom, odjevni su predmeti dominantno orijentalnog porijekla, kako njihovi nazivi, tako i sami materijali, te specifični orijentalnoislamski krojevi.[6] Posebno mjesto unutar ovakve kulture odijevanja svakako da zauzimaju različite kape i svečane odore. Sama odjeća, kako prije, tako i kasnije, uz kulturno obilježje svakako da sobom nosi i određenu statusnu označenost, koja nije tek u staleškom i imovinskom smilu već zalazi i u sferu označavanja manjih grupa unutar kolektiva. Tu svakako nije riječ samo o vojnim uniformama, već će i sama pojava *hrke* kao oznake pripadnika određenog derviškog reda poprimiti aureolu unutarkolektivnog označitelja.

---

[2] Dosadašnji pristupi pojmu *folklor* razlikuju se od kulture do kulture, te se i sam kasniji termin *folkloristika* nužno prema tome i određivao. O brojnim teorijskim pristupima konsultirati *Rečnik književnih termina*, Beograd: Nolit, 1986., str.223-224; i Kojara, Đuzepea: *Istorija folklora u Evropi*, I i II, Beograd: Prosveta, 1985. (Biblioteka XX vek, br. 61/1 i 61/2)

[3] Nametak, Alija: „Folklor u „Ljetopisu“ Mula Mustafe Bašeskije“, *Narodno stvaralaštvo – Folklor*, VII/1968., 26-27, 187-191.

[4] Nametak, Fehim: „Folklorna građa u neobjavljenom dijelu Bašeskijinog „Ljetopisa“, *Zbornik radova* SUFJ, Sombor, 1985., 373-376.; „Nepoznati Bašeskija“, *Glasnik* VIS, XLVIII/1985., 3, 231-238.

[5] Precizniji podaci o ovim radovima bit će dati u fusnotama na mjestima gdje glavni tekst to bude zahtijevao.

[6] Jedan od najpreglednijih radova o ovoj temi svakako je kraća studija Ljiljane Beljkašić-Hadžidedić: „Erlangenski rukopis kao izvor za poznavanje nošnje i tekstila orijentalnog porijekla“, *Makedonski folklor*, XVI (1983), br. 31, str. 157-163.

Jedna od nezaobilaznih tema u folklorističkim istraživanjima određenog podneblja, kolektiva, ili u ovom slučaju grada i hronike o gradu, jeste *igra, svirka i pripovijedanje*,[7] što ulazi u onaj krug folklora pokreta i igara, kao prijelaznog oblika iz folklora materijalne kulture ka „folkloru ideja". Sve zabilješke možemo razvrstati na one koje govore o nekim načelnim pojavama i na one koje govore o nekoj konkretnoj ličnosti. Ove prve se po svojoj poetici uglavnom nalaze u ljetopisnom, dok su ove druge prisutne u nekrološkom dijelu. Osim samoga Bašeskije, o igrama među bošnjačkim stanovništvom krajem 19. i početkom 20. vijeka govori Antun Hangi[8], a sredinom 20. vijeka Alija Nametak. Pritom, Nametak kao vrstan foklorist i baštinik usmenog naslijeđa iskoračuje u samo opisivanje načina igranja, čime zalazi u iznimno rijetku oblast u okviru fokloristike – usmenu dramu. [9] Sama okupljanja Bašeskija spominje kao teferiče, sohbet-halve i kušanme, prvo kao okupljanje izvan grada, drugo kao sijela uz razgovor i halvu, a treće kao svečnost proglašenja napredovanja u okviru jednoga zanata, odnosno esnafa. A same igre bivaju povezane s određenim vrstama okupljanja u domenu prostora koji je potreban za njezino provođenje, jer je za neke potreban vanjski prostor, kakvo je bacanje kamena s ramena, a za neke unutarnji – igra findžana.

U igru kao centralno mjesto ovog vida folklora, pojam „svirka" znatno je slojevitiji te sadrži folklorističke zabilješke o *sviračima, pjevačima i graditeljima instrumenata*. Ova je grupa zabilješki umnogome brojnija, a osvrti i komentari prate odavno prepoznato postepeno usložnjavanje i ponovno staračko pojednostavljivanje unutar razvoja Bašeskijine *Bilježnice*. Sve tri ove sastavnice su važne tačke ukupnog mozaika nematerijalne kulture. Razaznavanjem pojedinaca vičnih svirci, pjesmi ili gradnji instrumenata, društvena zajednica samosvojno izgrađuje vlastitu sliku o svojoj kulturnoj prošlosti. Smogavši snage da se usmjeri ka autočitanju kulture, brojna tuđa učitavanja postavlja gdje im je i mjesto – na marginu kulturnog značaja.

Raznolika znanja iz oblasti *narodne medicine*[10] bilježena su u ljekarušama, koje su bile prepisivane i dopunjavane novim saznanjima. Bašeskijine folklorističke bilješke o narodnoj medicini donose vijesti o fizičkim i metafizičkim bolestima, o fizičkim i metafizičkim lijekovima, o ljudima koji su se bavili liječe-

[7] Usp: Šemsović, Sead: „Bašeskijine folklorističke zabilješke. Igra, svirka i pripovijedanje", *Pismo,* I/2015, str. 125-139.

[8] Hangi, Antun: *Život i običaji muslimana u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1990.

[9] Bonifačić Rožin, Nikola: *Narodne drame, poslovice i zagonetke*, Zagreb: MH, 1963.

[10] Usp: Šemsović, Sead: „Bašeskijine folklorističke zabilješke. Narodna medicina", *Godišnjak* BZK „Preporod", 2015., 495-503.

njem, o bolesnicima koji su tražili lijeka te o ljekovitim biljkama. Bašeskija će u svom ljetopisnom i nekrološkom dijelu *Medžmue* donijeti desetak različih vijesti o bolestima, bolesnicima i liječnicima, dok će u odjeljku *Razno* Mujezinović uvrstiti i Bašeskijin „Popis trava (i bilja) koji su meni poznati". Na popisu je 208 naziva biljaka, od toga je na osmanskom 56, a preostalih 152 je na bosanskom jeziku. Među ovim imenima prepoznajemo različite vrste povrća, ljekovitih te ukrasnih biljaka. Pobrojano ljekovito bilje sadrži od onih općepoznatih kakve su: nana, metvica, neven, pelin, bosijok, bokvica, pazikuća; preko onih manje poznatih kakve su: hmelj, divizma, ruj, loboda, gavez, sljez, kopar, kantarjun, vratić, pa do onih iznimno rijetkih: bejturan, piskavica, preslica, šekajik, prijesak, majdonos, kaloper i sl.

Vjerovanje[11], široko uzevši, sastavni je dio Bašeskijinog razumijevanja života i svijeta. Niti jedan događaj nije lišen ljetopiščeva odnosa prema Bogu. Taj se odnos unutar bilježaka ne mora leksički prepoznavati, njegova je natopljenost sasvim neupitna, osobito u komentarima o nepravdi i kazni i sličnim uzročno-posljedičnim odnosima. Takav Bašeskijin odnos možda je najslikovitije predstavljen u jednoj bilješci o prikupljanju vojske, na kraju koje vrijedni pisar dodaje:

(...) a nije ni bio toliki nedostatak vojske, nego je nedostajala Božija pomoć." (123)

Cijeli je niz ovakvih Bašeskijinih usputnih komentara kojima kritizira ljudsku nedosljednost u dobročinstvu, što biva izravno dovedeno u vezu s nekim vojnim porazom ili klimatskim nepogodama.

Posebnosti vezane za tri najznačajnija događaja u čovjekovom životu: rađanje, sklapanje braka i smrt, nisu privlačile Bašeskijinu pažnju. On nam donosi samo vijesti o određenom događaju – informira nas „šta" se događa, što je sasvim isključilo pitanje „kako" se šta obavlja. Stoga je i pitanje načina obavljanja nekog običaja ili obreda sasvim izostalo. Iz tek usputnih komentara saznajemo neke osobitosti. U nekrološkom dijelu svoje Bilježnice Mula Mustafa na nekoliko mjesta uz različita imena svojih sugrađana spominje devr ili devri-iskat, bez posebnog objašnjenja, osim da je riječ o nekom obredu s novcem preminule osobe. Takav odnos prema devru može nas ponukati na zaključak da je bio veoma rasprostranjen obred o kome se nema potrebe posebno govoriti, čemu se makar donekle može suprotstaviti nedvojbena činjenica da Bašeskija svoju bilježnicu ispisuje za svoje potrebe.

Cijeli je niz Bašeskijinih folklorističkih bilježaka vezan za raznolike natprirodne događaje. U njima prepoznajemo složene slike dugostoljetnih iskustava,

[11] Usp: Šemsović, Sead: „Bašeskijine folklorističke zabilješke. Narodna vjerovanja i sujevjerja", *Folklorist*, 1/1 (2016), str. 43-58.

koje se u brojnim religijskim praksama raznoliko tretiraju. Čak i u okviru same islamske dogme dijelovi ovakvih slika bi se, prema nekima, tumačile kao sastavni dio vjerovanja, a, prema drugima, bile bi u okviru sujevjerja.

Bašeskijino razumijevanje transcedentalnog utemeljuje se na dugogodišnjoj tarikatskoj praksi bosanskih muslimana, što se lahko da prepoznati, ne samo u folklorističkoj oblasti vjerovanja i sujevjerja nego i u oblasti narodne medicine.

Veliki dio Bašeskijinih bilježaka je u vezi s *predskazanjima i snovima*[12]. Među njima posebnu pažnju privlače one u kojima se spominje melhema – „knjiga za proricanje događaja". (Mujezinović 1987:465). Dio ovih zabilješki kazuje kako je zaključak pročitan iz melheme, dok se u drugima samo navodi kako je „poznato" da je određeni događaj predznak nečega. Najveći broj predskazanja je u vezi s kugom, a veliki dio njih donesen je upravo prema tumačenju Melheme:

> – Prvi dan muharema nove 1191. godine dogodio se u ponedjeljak, a po pravilima moje knjige „Melheme" kada se prvi dan nove godine dogodi u ponedjeljak, onda to ukazuje na kugu, a Allah najbolje zna! (157)
> Spomenutog dana bilo je grmljavine i leda. Pogledao sam u Melhemu koja mi ukaza na kugu. (166)
> – Spomenute godine (1193) krajem mjeseca kanuni-sani ili koncem siječnja u dvije-tri noći vidjelo se kako je nebo pocrvenjelo od strane Grdonja. I ja sam siromah to vidio u šest sahata noću, vraćajući se sa halve od mula Hasana Vilajetovića. U Melhemi su jasni propisi uvijek, pa evo i sada se kaže da nema sigurnosti u Istanbulu, a na rubu Melheme sluti na kugu i ratove. Allah najbolje zna! (175)

U ovim bilješkama su tri različita događaja, ponedjeljak kao prvi dan nove hidžretske godine, grmljavina i led u isto vrijeme, te crvenilo na nebu usred noći, propitivana na temelju knjige o predznacima (melhema) i ustanovljeno je da svi oni najavljuju kugu, pri čemu se sam ljetopisac dva puta, ipak, ograđuje, dodavši: „Allah najbolje zna". Ovakvi komentari svjedoče o nasušnoj čovekovoj potrebi da uđe u saznanje o budućim događajima. Islamska praksa nema eksplicitnu zabranu razotkrivanja budućnosti, ali operira stalnim usmjeravanjem da je važnija sadašnjost, s jedne strane, te da se ne smije posezati za gatanjem. Stoga je postojanje Melheme rješenje koje ne izlazi iz okvira dozvoljenog, jer nije vrsta gatanja, a nalazi se na samoj ivici datog okvira, jer knjigu smije upotrebljavati samo upućeni u pravila njezina korištenja. U svakom od ovih primjera oslikana je ljetopiščeva znatiželja za saznanjem o značenju nekog neuobičajenog događaja.

[12] Usp: Šemsović, Sead: „Bašeskijine folklorističke zabilješke. Predskazanja i snovi", *Pregled*, god. LVII (2016), br. 3, str. 161-179.

Folklorističke zabilješke u *Medžmui* Mula Mustafe Bašeskije od iznimnog su značaja najprije za bošnjačku folkloristiku, potom za historiju te u konačnici za kulturnu historiju Sarajeva. Tematska opsežnost i slojevitost svake od bilježaka otvara niz mogućih interpretacija o historijskom razvoju bošnjačkog kulturnog identiteta, s jedne, te otvara put značajno boljem razumijevanju ukupnog življenja i razvoja Sarajeva pod osmanskom upravom, s druge strane.

Raznolike su vrste folklorističkih zabilješki prisutnih u *Ljetopisu* Mula Mustafe Bašeskije, od bilježaka koje se odnose na materijalnu kulturu – kuća, okućnica i odjeća; prijelazni tip kakva je igra, svirka i pripovijedanje, preko narodnih vjerovanja i sujevjerja, snova i predskazanja pa do narodne medicine. Ukupan prohod kroz tipove folklorističkih zabilješki predstavljao je obavezujući folkloristički zadatak upravo zbog iznimno velikog broja primjera, koji su morali u jednom momentu doživjeti svojevrsnu klasifikaciju. Folklorističke zabilješke u *Medžmui* Mula Mustafe Bašeskije od iznimnog su značaja najprije za bošnjačku folkloristiku, potom za historiju te u konačnici za kulturnu historiju Sarajeva. Tematska opsežnost te slojevitost svake od bilježaka otvara niz mogućih interpretacija o historijskom razvoju bošnjačkog kulturnog identiteta, s jedne, te otvara put značajno boljem razumijevanju ukupnog življenja i razvoja Sarajeva pod osmanskom upravom, s druge strane.

Građa:

Bašeskija, Mula Mustafa Ševki: *Ljetopis*, Sarajevo: „Veselin Masleša“, 1987.

Iz literature:

Bonifačić Rožin, Nikola: *Narodne drame, poslovice i zagonetke*, Zagreb: MH, 1963.

Filan, Kerima: *Sarajevo u bašeskijino doba*, Sarajevo: Connectum, 2014.

Hangi, Antun: *Život i običaji muslimana u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1990.

Mujezinović, Mehmed: „Uvod“, u Mula Mustafa Ševki Bašeskija, *Ljetopis* (1746-1804), „Veselin Masleša“, Sarajevo, 1987., str. 5-24.

Mujezinović, Mehmed: „Rječnik turcizama i manje poznatih riječi“, u Mula Mustafa Ševki Bašeskija, *Ljetopis* (1746−1804), Sarajevo: „Veselin Masleša“, 1987., str. 459-469.

*Šemsović, Sead: „*Bašeskijine folklorističke zabilješke. Igra, svirka i pripovijedanje“, *Pismo*, I/2015., str. 125-139.

Šemsović, Sead: „Bašeskijine folklorističke zabilješke. Narodna medicina“, *Godišnjak* BZK „Preporod“, 2015., 495-503.

Šemsović, Sead: „Bašeskijine folklorističke zabilješke. Predskazanja i snovi“, *Pregled*, god. LVII, br. 3, 2016., str. 161-179.

*Šemsović, Sead: „*Bašeskijine folklorističke zabilješke. Narodna vjerovanja i sujevjerja“, *Folklorist*, 1/1, 2016., str. 43-58.

Škaljić, Abdulah: *Turcizmi u srpskohrvatskom / hrvatskosrpskom jeziku*, Sarajevo: Svjetlost, 1973.

BAŠESKIJA'S FOLKLORISTIC NOTES − INTRODUCTORY CONSIDERATIONS (210 YEARS SINCE DEATH OF SARAJEVAN CHRONICLER MULA MUSTAFA BAŠESKIJA)

Sead Šemsović

Summary

This paper represents a passage through the various types of folkloristic notes present in the *Ljetopis* (Chronicle) by Mula Mustafa Baseskija, such as notes relating to material culture - houses, individual holdings and clothing; a transitional type such as play, performance and storytelling, through folk beliefs and superstitions, dreams and predictions even to folk medicine. The total passage through the types of folkloristic notes constituted obliging folkloristic task precisely because of extremely large number of examples, which had to undergo some sort of classification at some point.

Key words: Mula Mustafa Bašeskija, *Ljetopis*, folklore, folkloristic, Bosniaks

UDK 821.163.43*.09: 929 Kapetanović, M. Lj.

Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak – od utemeljenja moderne kulture Bošnjaka do začetka moderne bošnjačke književnohistoriografske svijesti

Sanjin Kodrić
Filozofski fakultet
Univerzitet u Sarajevu

Rad se bavi ulogom Mehmed-bega Kapetanovića Ljubušaka u procesu utemeljenja ne samo moderne kulture Bošnjaka i novije bošnjačke književnosti već i moderne bošnjačke književnohistoriografske svijesti i moderne bošnjačke književne historiografije krajem 19. st. i početkom 20. st. S ovim u vezi, otkriva se mogućnost da se elementarni počeci moderne bošnjačke književne historiografije prepoznaju već u djelu upravo Mehmed-bega Kapetanovića Ljubušaka, rodonačelnika novije bošnjačke književnosti te u ovom kontekstu preteče dr. Safvet-bega Bašagića, prvog stvarnog modernog bošnjačkog historičara književnosti. U tom smislu, posebno se fokusiranju neki od mogućih književnohistoriografskih aspekta Ljubušakovih sakupljačkih zbirki *Narodno blago* i *Istočno blago*, a naročito rad *O našijem pjesnicima i književnicima*, objavljen u zbirci *Istočno blago*.

Ključne riječi: Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak, dr. Safvet-beg Bašagić, moderna kultura Bošnjaka, moderna književnohistoriografska svijest, moderna književna historiografija, novija bošnjačka književnost

1.

Kraj 19. i početak 20 st. vrijeme je utemeljenja cjelokupne moderne bosanskohercegovačke, pa tako i moderne bošnjačke kulture. To je i vrijeme kad, u naročitim kulturalnim prilikama nakon austrougarske smjene dotadašnje osmanske vlasti u Bosni, utemeljuje se i novija bošnjačka književnost, što je zbirni naziv za cjelinu bošnjačkog književnog stvaranja od ovog vremena pa sve do danas, odnosno za proteklih nešto manje od stoljeća i po.[1] No,

[1] Usp.: Kodrić, Sanjin: *Književnost sjećanja: Kulturalno pamćenje i reprezentacija prošlosti u novijoj bošnjačkoj književnosti*. Sarajevo: Slavistički komitet, 2012.

u isto ovo vrijeme kraja 19. i početka 20. st. utemeljuje se, između svega ostalog, i moderna bošnjačka književnohistoriografska svijest ili moderna bošnjačka književna historiografija, odnosno moderna historija bošnjačke književnosti kao književnonaučna disciplina, koja će zamijeniti dotadašnja bavljenja književnošću unutar različitih formi književnih komentara i hroničarskog pristupa prošlosti karakterističnih za bošnjačku tradiciju vezanu za orijentalno-islamski kulturalno-civilizacijski krug. Pritom, kao i u slučaju same novije bošnjačke književne prakse, i sam postanak te razvoj moderne bošnjačke književnohistoriografske svijesti i književne historiografije direktni je učinak javljanja upravo modernih evropskih tendencija u bošnjačkom kulturalnom kontekstu, ali je to i pojava koja je u najužoj vezi s konstituiranjem novijeg književnog stvaranja među Bošnjacima.[2]

U ovom smislu, utemeljenja novije bošnjačke književnosti, na književnoumjetničkoj strani, i moderne bošnjačke književnohistoriografske svijesti i književne historiografije, na književnonaučnoj strani, pojave su u naročitom međusobnom odnosu, pri čemu novija bošnjačka književnost i moderna bošnjačka književna historiografija pokazuju niz razvojnih uzajamnosti i međusobnih zavisnosti. Na opravdanost ove teze već na samom početku može uputiti i činjenica da novija bošnjačka književnost i moderna bošnjačka književnohistoriografska svijest imaju, zapravo, i iste svoje utemeljitelje, a to je ne samo dr. Safvet-beg Bašagić (1870–1934), kako se to obično tvrdi, već i, prije svih drugih, Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak (1839–1902), koji se u dosadašnjim istraživanja bošnjačke književne povijesti nije bliže dovodio u ovaj, s razvojem bošnjačke književne historiografije povezan kontekst, osim u vezi s utemeljenjem moderne bošnjačke publicistike i književne kritike.[3] S ovim u vezi, moguće je uspostaviti i tezu da, pored dr. Safvet-bega Bašagića, Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak predstavlja istovremeno i zastupnika jedne od dviju temeljnih pojava u novijem bošnjačkom književnom stvaranju, ali i u modernoj bošnjačkoj književnohistoriografskoj svijesti i književnoj historiografiji u vremenima njihova konstituiranja krajem 19. i početkom 20. st. Ove pojave nisu, međutim, međusobno suprotstavljene, već su prije u naročitom komplementarnom odnosu, a što istovremeno navodi i na tezu da proces postepenog utemeljenja moderne bošnjačke književnohistoriografske svijest i književne historiografije od Ljubušaka do Bašagića predstavljanja i nji-

[2] Usp.: Kodrić, Sanjin: *Bošnjačka i bosanskohercegovačka književnost (Književnoteorijski i književnohistorijski aspekti određenja književne prakse u Bosni i Hercegovini*). Sarajevo: Dobra knjiga, 2018.

[3] Usp.: Džanko, Muhidin: „Zasnivanje nacionalne (bošnjačke) književne kritike u polemičko-publicističkom radu Mehmed-bega Kapetanovića Ljubušaka“, u: Kapetanović Ljubušak, Mehmed-beg: *Muslimani u Bosni i Hercegovini*, prir. Muhidin Džanko. Sarajevo: Dobra knjiga, 2008, str. 11-23.

hovu svojevrsnu evoluciju tokom koje su u mjeri koja se ne može zanemariti uspostavljeni barem neki važni elementi konceptualno-predmetnog okvira bošnjačke književne historiografije kakvu poznajemo danas.

2.

Moderna bošnjačka kultura uopće, pa tako i novija bošnjačka književnost javlja se kao rezultat evropeizacije Bosne, a zapravo kao učinak potrebe prihvatanja zapadnih, evropskih književno-kulturalnih tekovina u bošnjačkoj kulturnoj i književnoj praksi, uz manje ili veće udaljavanje od orijentalno-islamskog kulturalno-civilizacijskog kruga, koji je dotadašnjoj, starijoj bošnjačkoj kulturi i književnosti predstavljao njezin neposredni kulturalno-civilizacijski okvir te kojem je dotadašnja bošnjačka kulturna i književna praksa prirodno pripadala. Istina, kao osobeni izazov i historijski iskorak, prvi elementi evropske književnosti i kulture u Bosni javit će se još šezdesetih godina 19. st. u vidu svojevrsnog prvog evropeizacijskog vala tad još uvijek osmanske Bosne, a u sklopu modernizacijskih procesa i tzv. tanzimatskih reformi u cjelini Osmanskog carstva, što je period koji bi se mogao nazvati pretpreporodnim dobom u bošnjačkoj književnosti i kulturi.[4] Između ostalog, tad počinje i s radom Vilajetska štamparija u Sarajevu, zahvaljujući kojoj prvi put nakon *Bosanskog prijatelja* (1850) fra Ivana Franje Jukića, koji je štampan izvan Bosne, u Bosni se javljaju i prvi novinski listovi na narodnom, bosanskom jeziku, najprije *Bosanski vjestnik* (1866–1867) u privatnom izdanju Ignjata Soprona, štampara koji na poziv bosanskog valije Osman Šerif Topal-paše dolazi u Bosnu iz austrougarskog Zemuna upravo s ciljem pokretanja rada štamparije, a odmah zatim i zvanične vilajetske novine *Bosna* (1866–1878), „list za vilajetske poslove, vijesti i javne koristi“, a potom i *Sarajevski cvjetnik* (1868–1872), poluzvanični časopis koji je po valijinu odobrenju pokrenuo i izdavao Mehmed Šakir Kurtćehajić, prvi bošnjački novinar u zapadnom smislu riječi, dok se u kratkotrajnom Hercegovačkom vilajetu kao njegove zvanične novine javlja list *Neretva* (1876), štampan u Vilajetskoj štampariji u Mostaru kao sjedištu Hercegovačkog vilajeta.[5] U ovim novinskim listovima bit će objavljeni i najraniji književni tekstovi Bošnjaka na bosanskom jeziku i zapadnoj pismenosti, a što je pojam koji u 19. i na početku 20. st. obuhvata one oblike pismenosti koji se kod Bošnjaka javljaju kao novost u odnosu na njihovu

[4] Usp.: Kodrić, Sanjin: „Preporod prije preporoda? (Pjesma Pozdrav ‘gospodina hodže Mehmed-Emin-efendije’ i počeci novije bošnjačke književnosti)“, *Studije iz kulturalne bosnistike (Književnoteorijske i književnohistorijske teme)*. Sarajevo: Slavistički komitet, 2018, str. 111-148.

[5] Usp.: Memija, Minka: *Bosanski vjesnici: Počeci štampe kod bosanskih muslimana*. Sarajevo: El-Kalem, 1996.

višestoljetnu arebičku te još stariju bosaničku pisanu tradiciju. To je, naravno, slučaj i s prvim na bosanskom jeziku i zapadnom pismu objavljenim književnim tekstom jednog Bošnjaka – pjesmom *Pozdrav* Mehmeda Emina Šehovića, autora koji je uz samu pjesmu potpisan kao „gospodin hodža Mehmed-Emin-Efendija", a koja je na reformiranoj Vukovoj ćirilici objavljena u mjesecu maju 1866. godine u prvom broju zvaničnog vilajetskog lista *Bosna*, dakle dvije godine prije zvaničnog prihvatanja ćiriličke reforme u Vukovoj Srbiji (1868).[6]

Međutim, evropeizacija bošnjačke kulture i književnosti u punom kapacitetu počinje se ostvarivati tek s austrougarskom okupacijom Bosne 1878. godine, kad Bosna nakon nešto više od četiri stoljeća svoje direktne uključenosti u orijentalno-islamski kulturalno-civilizacijski sistem nenadano dospijeva u poziciju da se mora priključiti zapadno-evropskom kulturalno-civilizacijskom poretku, odnosno reintegrirati se u ovaj okvir, na čemu je intenzivno insistirala i nova, austrougarska vlast u smislu njezine tzv. „civilizatorske misije". Iako su Bošnjaci, naravno, izvorno evropski narod, kao i njihovi susjedi u Bosni i izvan nje, takvo što u ukupnoj bošnjačkoj kulturi, pa tako i u književnosti izaziva najprije golemi tradicijski šok i traumu, nakon čega postepeno u bošnjačkom književnom stvaranju i kulturnoj praksi javlja se i drugi, presudni evropeizacijski val, a koji dolazi iz potrebe prihvatanja nužnosti novog vremena i prilagođavanja njemu, ali bez odbacivanja ključnih vlastitih identitetskih značajki bošnjačke zajednice vezanih za orijentalno-islamski kontekst, odnosno s ciljem izbjegavanja onog što u studiji *Anfänge der Europäisierung im Kunstschrifttum der moslimischen Slaven in Bosnien und Herzegowina* (1934) ugledni njemački slavist Maximilian Braun ispravno imenuje kao opasnost „evropeizacije kroz uništenje".[7] To je, dakle, jedan od osnovnih principa na temelju kojeg se konstituirala bošnjačka kultura, pa tako i književnost austrougarskog perioda, poznata pod imenom preporodne književnosti Bošnjaka,[8] s kojom je i započela novija bošnjačka književnost, a koja je u smislu književne dominante zamijenila dotadašnje bošnjačko književno stvaranje na orijentalno-islamskim jezicima, turskom, perzijskom i arapskom, te bošnjačko alhamijado književno stvaranje, ostvarivano na narod-

[6] Usp.: Kodrić, Sanjin: „Preporod prije preporoda? (Pjesma Pozdrav 'gospodina hodže Mehmed-Emin-efendije' i počeci novije bošnjačke književnosti)", *Studije iz kulturalne bosnistike (Književnoteorijske i književnohistorijske teme)*. Sarajevo: Slavistički komitet, 2018, str. 67.

[7] Usp.: Braun, Maximilian: *Začeci evropeizacije u književnosti slavenskih muslimana u Bosni i Hercegovini*, prev. Ibrahim Dizdar i Suada Hedžić. Sarajevo: Dobra knjiga, 2009.

[8] Usp.: Rizvić, Muhsin: *Bosansko-muslimanska književnost u doba preporoda (1887–1918)*. Sarajevo: El-Kalem, 1990; odnosno: Kodrić, Sanjin: *Književnost sjećanja: Kulturalno pamćenje i reprezentacija prošlosti u novijoj bošnjačkoj književnosti*. Sarajevo: Slavistički komitet, 2012.

nom, bosanskom jeziku i arebici kao arapskom pismu prilagođenom bosanskom glasovnom sistemu, uključujući i ostatke bošnjačkog pisanog stvaranja na tradicionalnoj bosanskoj ćirilici – bosančici, mada će orijentalno-islamska pismenost još zadugo ostati prisutna u Bosni, zašavši duboko u 20. st.[9]

Usljed izrazite važnosti bošnjačke književne prakse na orijentalno-islamskim jezicima kao elitnog i uopće kulturalno povlaštenog oblika književnog izražavanja u osmanskoj Bosni, jedan od najvećih izazova pri konstituiranju ovog novog i drugačijeg, zapadno-evropski usmjerenog bošnjačkog književnog stvaranja predstavljat će upravo i prihvatanje narodnog, bosanskog jezika kao medija književnog rada, jednako kao i prihvatanje zapadnog pisma kao sredstva pisane književne komunikacije, odnosno preko ovog uopće prihvatanje zapadno-evropske književno-kulturalne tradicije. Zato je ovakvo što predstavljalo prioritet prvog reda za u tom trenutku izrazito rijetku proevropksi, zapadno orijentiranu inteligenciju kod Bošnjaka, a čiji je prvak bio upravo Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak, ključna ličnost među Bošnjacima onda kad je riječ o potrebi njihova uključivanja u modernu zapadno-evropsku kulturu ovog vremena, posebno u prvim godinama nakon austrougarske okupacije Bosne, kako je Ljubušak doživljavan i kod svojih savremenika, od kojih će ga jedan s punim pravom nazvati i „duševnim vođom naših čestitih muslomana“.[10]

Baveći se ovim, za Bošnjake s kraja 19. st. i početka 20. st. životno važnim zadatkom, Ljubušak je istovremeno utemeljio i modernu kulturu Bošnjaka, ali i začeo modernu bošnjačku književnu historiografiju, ili barem neke važne elemente književnohistoriografske svijesti, kao jednu od novina koja se kod Bošnjaka javlja s pojavom prvih elemenata njihove moderne, evropski usmjerene kulture i uporedo s razvojem njihova novijeg književnog stvaranja. Moderna zapadno-evropska kultura Ljubušaku je, naime, bila bliska i prije 1878. godine, te je i Ljubušak bio jedan od onih autora koji su objavljivali svoje književne tekstove na narodnom jeziku i zapadnoj pismenosti u prvim bosanskim novinskim listovima tokom posljednjeg desetljeća osmanske vlasti u Bosni,[11]

[9] Usp. npr.: Omerdić, Fatima: „Bibliografija štampanih djela arapskim pismom bosanskohercegovačkih autora u Gazi Husrev-begovoj biblioteci“, *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, knj. XXV-XXVI, Sarajevo, 2007, str. 309-372.

[10] Usp.: Rizvić, Muhsin: *Bosansko-muslimanska književnost u doba preporoda (1887–1918)*. Sarajevo: El-Kalem, 1990, str. 39-56, 101-105; odnosno: Maglajlić, Munib: „Književna djelatnost Mehmed-bega Kapetanovića Ljubušaka“, u: Kapetanović Ljubušak, Mehmed-beg: *Sabrana djela*, knj. 1, *Narodno blago*, prir. Munib Maglajlić, Sarajevo: Svjetlost, 1987, str. 7-33. (Kulturno nasljeđe Bosne i Hercegovine)

[11] Usp.: *Bibliografija književnih priloga u listovima i časopisima Bosne i Hercegovine 1850–1918.*, ur. Staniša Tutnjević, knj. 1-4, Sarajevo: Institut za književnost, 1991.

mada je istovremeno pisao i na orijentalno-islamskim jezicima, pod imenom Muhibbi Ljubušak.[12] Kako su i u osmansku Bosnu elementi zapadno-evropske kulture pristizali na niz različitih načina, a među njima i preko stranih putnika ili kroz rad stranih diplomatsko-konzularnih službenika, u isto ovo vrijeme, između ostalog zahvaljujući i prisnim odnosima s Vukom Vrčevićem, tadašnjim austrougarskim konzulom u Trebinju, i drugim književnim ličnostima svojeg vremena, Ljubušak će se na različite načine uspjeti obavijestiti i o onovremenom širem južnoslavenskom književnom stvaranju. To se posebno odnosi na tad na Slavenskom jugu još uvijek vrlo žive i aktuelne romantičarske književne interese, pa će Ljubušaku još i prije austrougarske okupacije Bosne biti poznata npr. djela Petra II Petrovića Njegoša ili Ivana Mažuranića, kao i druga značajna književna ostvarenja šireg južnoslavenskog prostora, uključujući i one ranije poput npr. velikog baroknog epa *Osman* (1826) Ivana Gundulića, a upoznat će se i, posebno, s romantičarskim zanimanjem za usmenu književnu tradiciju, odnosno za tzv. „narodne umotvorine“, pa tako i s radom Vuka St. Karadžića, čiji je Vrčević bio odan sljedbenik i predan saradnik.

Između ostalog, i s ovakvim poticajima Ljubušak se nakon 1878. godine javio kao jedan od najangažiranijih proevropskih bošnjačkih kulturnih poslenika svojeg vremena, pri čemu mu je jedan od krucijalnih ciljeva bio i taj da književne i kulturne ideje koje je upoznao u širem kontekstu Slavenskog juga primijeni i raširi i u samoj Bosni, posebno među bosanskim muslimanima, kojima je u ovom trenutku uglavnom bio tradicijski stran i manje ili više dalek ovaj književno-kulturni svijet s kojim se Ljubušak s istinskim zanimanjem i neskrivenim oduševljenjem u međuvremenu uveliko srodio. Uz ovo, Ljubušak posebno insistira i na tome da Bošnjake približi kako njihovim susjedima u samoj Bosni, tako i izvan nje, ali i novoj, austrougarskoj vlasti, kojoj lično iskazuje posebnu lojalnost, čak i uz elemente neke vrste političkog pragmatizma i oportunizma. Ljubušak naročito, opet, insistira na tome da se Bošnjaci i pred samima sobom i u očima drugih pojme i prihvate ne kao relikt iz Bosne iščezlog Osmanskog carstva, odnosno ne kao stranici u svojoj zemlji i zapadno-evropskom svijetu, već, naprotiv, kao autohtoni evropski muslimani slavenskog porijekla, odnosno kao evropsko-slavenski muslimanski etnos srodan i blizak drugim evropskim i slavenskim narodima, a otud i kao narod koji je realno utemeljen i u evropskoj kulturi te vlastitoj, slavenskoj tradiciji. Svim ovim Ljubušak u osnovi nastoji pokazati da bosanski muslimani – Bošnjaci nisu nespojivi s Evropom i uopće sa

[12] Usp.: Handžić, Mehmed: „Rad bosanskohercegovačkih muslimana na književnom polju“, *Teme iz književne historije*, *Izabrana djela*, knj. 1, prir. Esad Duraković. Ogledalo: Sarajevo 1999, str. 378.

svijetom evropskog Zapada, da oni, zapravo, nisu orijentalni narod, već evropski, kao i svi drugi narodi iz njihova susjedstva, a da je muslimanski Orijent ono za što se veže izrazito važan, ali ne i jedini aspekt njihove kulture te da je ta i takva kultura bosanskih muslimana, bez obzira na svoju orijentalno-islamsku komponentu, spojiva s kulturom zapadno-evropskog kruga, baš onako kako je spojena u kulturalnom identitetu Bošnjaka.

3.

Ovakvo što sve zajedno jesu, dakle, neka od ključnih polazišta na kojima se zasnivao i Ljubušakov književnohistorijski rad, odnosno ono što je sami elementarni začetak moderne bošnjačke književnohistoriografske svijesti i književne historiografije kod Ljubušaka. Pritom, uz knjižice Što misle muhamedanci u Bosni (1886)[13] i *Budućnost ili napredak muhamedovaca u Bosni i Hercegovini* (1893)[14], kojima je započela i bošnjačka publicistika,[15] moderna bošnjačka književna historiografija u svojim prvim naznakama počela se konstituirati u Ljubušakovim temeljnim radnjama – sakupljačkim zbirkama *Narodno blago* (1887)[16], a potom i *Istočno blago*, objavljenoj u dva sveska (I – 1896, II – 1897)[17]. Riječ je o sadržajno raznolikim zbornicima, svojevrsnim sveznadarima, a ne tek o usmenoknjiževnim zbirkama ili zbirkama „narodnih umotvorina", što je na svoj način primijetio još i Vladimir Ćorović u svojoj „književnoj slici" rada Mehmed-bega Kapetanovića Ljubušaka iz 1911. godine.[18] No, dok je ova sveznadarska mješovitost za Ćorovića bila nesumnjiva manjkavost Ljubušakovih zbornika, danas, zahvaljujući drugačijem, a prije svega širem kulturalnom uvidu u karakter cjeline preporodne književne prakse Bošnjaka, moglo bi se tvrditi bitno drugačije, pa i potpuno suprotno. Jer, i *Narodnim blagom* i *Istočnim blagom* Ljubušak je, zapravo, uspio ne tek prikupiti „narodne umotvorine" poput brojnih usmenoknjiževnih sakupljača na Slavenskom jugu tokom 19. st. već je istovremeno u ove

[13] Kapetanović Ljubušak, Mehmed-beg: Što misle muhamedanci u Bosni. Sarajevo, 1886.

[14] Kapetanović Ljubušak, Mehmed-beg: *Budućnost ili napredak muhamedovaca u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo, 1893.

[15] Usp.: Džanko, Muhidin: „Zasnivanje nacionalne (bošnjačke) književne kritike u polemičko-publicističkom radu Mehmed-bega Kapetanovića Ljubušaka", u: Kapetanović Ljubušak, Mehmed-beg: *Muslimani u Bosni i Hercegovini*, prir. Muhidin Džanko. Dobra knjiga: Sarajevo, 2008, str. 11-23.

[16] Kapetanović Ljubušak, Mehmed-beg: *Narodno blago*. Sarajevo, 1887.

[17] Kapetanović Ljubušak, Mehmed-beg: *Istočno blago*, sv. I. Sarajevo, 1896: odnosno: Kapetanović Ljubušak, Mehmed-beg: *Istočno blago*, sv. II. Sarajevo, 1897.

[18] Usp.: Ćorović, Vladimir: *Mehmed beg Kapetanović: Književna slika*. Sarajevo, 1911.

zbornike uključio i širu građu te je na ovoj osnovi nastojao uspostaviti i model novog, drugačijeg književnog stvaranja Bošnjaka i tako pomoći njihovu tranziciju iz okvira orijentalno-islamske u okvire zapadno-evropske kulture, odnosno srastanje u jedinstveni spoj ova dva naročita aspekta bošnjačke kulture kao cjeline. Po svoj prilici, a ne samo iz nedovoljne učenosti koju mu prigovara ili pripisuje Ćorović, i zato se, dakle, Ljubušak nije mogao zadovoljiti tek „narodnim umotvorinama", već u svoje zbornike uključuje i više od ovog, odnosno sve ono za što je mislio da može pomoći izrastanje nove i drugačije kulture, a posebno književne prakse bosanskih muslimana, one koja će biti primjerna novom vremenu i novim povijesnim okolnostima. A upravo u ovom „višku" jeste ono gdje se Ljubušak može prepoznati i kao utemeljitelj moderne kulture Bošnjaka, ali i kao mogući začetnik moderne bošnjačke književne historiografije, naravno tek u njezinu elementarnom obliku.

Iako je riječ prvenstveno o folklorističkim zbornicima, i u *Narodnom blagu* i u *Istočnom blagu* u ovom smislu posebno su, otud, relevantni oni njihovi sadržaji koji izlaze iz njihovih dominantnih folklorističkih okvira. Uz stihove ili sentence preuzete iz južnoslavenske, pretežno romantičarske književne tradicije, naročito iz Njegoševa ili Mažuranićeva djela, a koji su važni i u smislu prezentiranja primjera šireg južnoslavenskog književnog stvaranja među bosanskim muslimana, u *Narodnom blagu* takva je npr. i alhamijado pjesma *Duvanjski arzuhal* Mehmed-age Pruščanina iz 1806. godine ili nekoć vrlo popularna pjesma *Abdija* Fočaka Jusuf-bega Čengića iz 1866. godine, odnosno *Poziv na nauk* Jusuf-bega Filipovića iz 1880. godine s pratećim Ljubušakovim bilješkama. Ove bilješke, istina, vrlo su kratke, često i površne ili na neki drugi način nedostatne gledano iz savremene perspektive, ali su u vremenu o kojem je riječ upravo one nesumnjivo važne u smislu svojevrsnih preteča književnohistorijskih razumijevanja, istina u vrlo rudimentarnom obliku. To se još više odnosi na tumačenja pojedinih usmenoknjiževnih primjera koje donosi Ljubušak, kao npr. u slučaju komentara uz pojedine poslovice ili primjere usmene poezije, koji nekad predstavljaju i neku vrstu manje ili više sažetih ili fragmentarnih književnohistorijskih osvrta. Posebno je u ovom smislu važan opsežan komentar o „bogomilima" u Bosni koji se u *Narodnom blagu* javlja uz poslovicu „Laže, da je djed", a u kojem Ljubušak daje jezgrovit prikaz svojeg razumijevanja historije bosanskih krstjana, uključujući i sažet uvid u njihovo književno stvaranje te vezu koju uočava s kasnijom književnošću i kulturom Bošnjaka, pa između ostalog piše:

> „Knjige i spisi bogomila bili su od dvije ruke, tj. svete knjige i kojekakve priče. Od svetih knjiga bilo je u njih najviše raširenо Sveto pismo, i to u narodnome jeziku, da ga je mogao svaki bogomil čitati i tumačiti. Njihova književnost mnogo je poznavala i narodne bajke, kao o hudim stvarima i vještacima. Te njihove bajke,

> priče, pripovijesti, sve su sastavljene za lakšu pouku naroda i tako se dojmile uopće narodu da su postale u Bosni pravim narodnim blagom, od kojih se i dan danas po gdjekoja nalazi među našim narodom, otprilike kao što je u Vukovoj zbirci: ‹Ognjena Marija u paklu›, ‹Griješna udovica›, i ‹Sestre sv. Petra›, to je sve bogomilskog porijekla. Isto tako su i mnoge pripovijetke o ‹mudrom Solomunu› iz bogomilskog izvora. Pričaju kako se još toga bogomilskog ili narodnog blaga mnogo nalazi po Bosni, a osobito u konjičkom kotaru u prijedjelu Rami i Jablanici.“[19]

Ova pojava još je izrazitija u *Istočnom blagu*, posebno u njegovu drugom svesku, sadržajno još raznolikijem, a gdje se napokon javlja i Ljubušakov rad *O našijem pjesnicima i književnicima*.[20] Riječ je, naime, o tekstu za koji bi se razložno moglo konstatirati da predstavlja prvu stvarnu ili barem izvjesniju Ljubušakovu književnohistorijsku radnju, prvi njegov tekst s realnijim prisustvom elemenata književnohistorijskog diskursa, odnosno vjerovatno i uopće jedan od prvih ovakvih radova kod Bošnjaka na maternjem jeziku,[21] a u pitanju je svojevrstan kratki pregled dvaju temeljnih tokova starijeg bošnjačkog književnog stvaranja – prije svega alhamijado književnosti, a potom, tek u nekoliko redaka, i književnosti na orijentalno-islamskim jezicima, prvenstveno na turskom. Smatrajući da se radi o primjerima koji „vrijede da se zabilježe kao kulturno-historičke uspomene iz onog doba, za koje je u unutrašnjem životu naroda u Bosni

---

[19] Kapetanović Ljubušak, Mehmed-beg: *Sabrana djela*, knj. 1, *Narodno blago*, prir. Munib Maglajlić. Sarajevo: Svjetlost, 1987, str. 366-367. (Kulturno nasljeđe Bosne i Hercegovine)

[20] Kapetanović Ljubušak, Mehmed-beg: „O našijem pjesnicima i književnicima“, *Sabrana djela*, knj. 3, *Istočno blago*, sv. II, prir. Lamija Hadžiosmanović. Sarajevo: Svjetlost, 1987, str. 186-188. (Kulturno nasljeđe Bosne i Hercegovine)

[21] S obzirom na to da sistematična istraživanja ove vrste nisu još uvijek izvršena, otvoreno je i pitanje da li se o bošnjačkom ili bosanskohercegovačkom književnom stvaranju kao takvom cjelovitije raspravljalo i u radovima Bošnjaka na orijentalno-islamskim jezicima, s tim da je neosporno da su i ovi autori ostali čvrsto povezani upravo s Bosnom kao svojom domovinom i zavičajem, o čemu svjedoče između svega ostalog i njihova česta pjesnička imena, odnosno mahlasi s bosansko-bošnjačkom ili drugom zavičajnom odrednicom. A da je takvih radova moglo biti, mogu barem posredno sugerirati i npr. kratki osvrti na književno stvaranje pojedinih bošnjačkih autora na orijentalno-islamskim jezicima koje je objavljivao Ibrahim-beg Bašagić, otac Safvet-begov, u bosanskim salnamama, odnosno godišnjacima-kalendarima na turskom jeziku tokom osamdesetih, kao i Mehmed Teufik Okić u časopisu *Vatan*, također na turskom jeziku, tokom devedesetih godina 19. st., dakle u vremenu austrougarske okupacije Bosne. (Usp.: Kodrić, Sanjin: *Bošnjačka i bosanskohercegovačka književnost (Književnoteorijski i književnohistorijski aspekti određenja književne prakse u Bosni i Hercegovini*). Sarajevo: Dobra knjiga, 2018, str. 56.)

i Hercegovini slabo što pribilježeno“[22], u ovoj kratkoj, ali relativno sadržajnoj radnji Ljubušak, naime, najprije u najosnovnijim crtama predstavlja bošnjačku alhamijado književnu praksu od Hasana Kaimije i Mustafe Gaibije iz 17. st., preko Abdulvehaba Ilhamije i Abdurrahmana Sirrije iz druge polovine 18. i prve polovine 19. st., pa do svojih savremenika Omera Hume i Jusuf-bega Čengića iz 19. st. Mada ga tretira tek usput, kao dodatak razmatranjima alhamijado baštine, slično se potom odnosi i na bošnjačko književno stvaranje na orijentalno-islamskim jezicima, koje spominjanjem imena pojedinih autora Ljubušak referira u potezu od Ahmeda Sudije iz druge polovine 16. st., preko Hasana Kafije Pruščaka i Muhameda Nerkesije s prijelaza 16. i 17. st. te Mustafe Ejubovića – šejha Juje iz druge polovine 17. i sa samog početka 18. st., pa do Fadil-paše Šerifovića, šejhul-islama Mehmeda Refika Hadžiabdića i Arifa Hikmet-bega Rizvanbegovića iz 19. st., odnosno iz tadašnjeg aktuelnog trenutka. Nakon ovog kratkog književnohistorijskog pregleda Ljubušak donosi i svojevrstan „mini“ izbor bošnjačke alhamijado književnosti naslovljen kao *Ilahije i kaside bosanskih derviša*, s pjesničkim tekstovima nekolicine spomenutih autora, kojem je ovaj pregled zapravo služio kao svojevrstan uvod ili predgovor.[23] Pritom, sam fenomen alhamijado književnosti Ljubušak objašnjava na sljedeći, uglavnom i danas relativno prihvatljiv način, ali, naravno, i sa specifičnostima u tumačenju i različitim manjim ili većim propustima razumljivim već i s obzirom na vrijeme u kojem piše:

> „Bilo je i nekoliko derviša u našoj domovini, koji su na našem bosanskom jeziku svoje misli u pjesme svrstali. Te njihove pjesme naš narod nazivlje *ilahije* i *kaside*. Ta vrsta pjesama većinom su nabožnog sadržaja, između kojih je u nekim naricano kao neko proročanstvo, ili kakav savjet i pouka za narod. To je sve udešeno u raznim stihovima na našem jeziku, a arapskim pismom. Dakako, da je u tijem pjesmama pomiješano mnogo turskih riječi. [...]
>
> Zanimljivo je da ti derviši, iako su svu svoju nauku primili na tuđem jeziku, opet nijesu odvrgli svoj materinski jezik, opet im je toliko omilio, da su voljeli tim jezikom okotiti svoje misli i zapisati poruke svojim suvjernicima. Pisali su arapskim pismenima, jer drugojačije nijesu umjeli.“[24]

---

[22] Kapetanović Ljubušak, Mehmed-beg: „O našijem pjesnicima i književnicima“, *Sabrana djela*, knj. 3, *Istočno blago*, sv. II, prir. Lamija Hadžiosmanović. Sarajevo: Svjetlost, 1987, str. 186. (Kulturno nasljeđe Bosne i Hercegovine)

[23] Kapetanović Ljubušak, Mehmed-beg: „Ilahije i kaside bosanskih derviša“, *Sabrana djela*, knj. 3, *Istočno blago*, sv. II, prir. Lamija Hadžiosmanović. Sarajevo: Svjetlost, 1987, str. 188-207. (Kulturno nasljeđe Bosne i Hercegovine)

[24] Kapetanović Ljubušak, Mehmed-beg: „O našijem pjesnicima i književnicima“, *Sabrana djela*, knj. 3, *Istočno blago*, sv. II, prir. Lamija Hadžiosmanović. Sarajevo: Svjetlost, 1987, str. 186. (Kulturno nasljeđe Bosne i Hercegovine)

Iako je rad *O našijem pjesnicima i književnicima* njegov najcjelovitiji tekst u književnohistorijskom pogledu, Ljubušakov spoznajni domet u sferi historije književnosti i ovdje je, međutim, u konačnici dosta ograničen. U cjelini gledano, podaci koje Ljubušak prezentira ipak su i dalje nepotpuni, škrti i uopće skromni, pa i upitni ili neadekvatni u pojedinim slučajevima, a njegov izbor „naših pjesnika i književnika" također je dosta oskudan i nije reprezentativan u odgovarajućoj mjeri. Pa ipak, ova Ljubušakova kratka književnohistorijska radnja ima svoj nesumnjiv značaj, a on nije samo u njezinu začetničkom karakteru, već, između ostalog, i u onome kako Ljubušak shvata i određuje bošnjačku književnu tradiciju.

U tom smislu, pažnje je vrijedan već i Ljubušakov osjećaj ne samo za u njegovo vrijeme aktuelne „narodne umotvorine", odnosno usmenu književnu tradiciju, koju referira na početku rada, nego i za širu književnu prošlost kao vrijednost koja također treba biti zabilježena i, što je još važnije, predstavljena i protumačena, a što Ljubušak jednako implicira kao općenarodno dobro, zbog čega ovakve sadržaje i uvrštava u svoju zbirku. Iako je programski bio orijentiran ka nužnosti usvajanja zapadno-evropske kulture među Bošnjacima, Ljubušak ne zaboravlja niti potcjenjuje, a pogotovo ne odbacuje ni njihovo orijentalno-islamsko naslijeđe, a kako to, uostalom, pokazuje i cjelina pojave zbirke *Istočno blago*. Samu ovu zbirku Ljubušak je, naime, sastavio i s ciljem da se, kako navodi u njezinu uvodu, „jugoslavenski svijet bar unekoliko upozna sa istočnom književnosti, pa da se lijepo osvjedoči, kako Arapi, Persijanci i Osmanlije sa svojim mnogobrojnim rečenicama i sa jezgrovitim pričama sude i kazuju", ali i s posebno naglašenim osjećam dužnosti da pozove „našu jednokrvnu braću, sve Bošnjake i Hercegovce, da se jednom sna i drijemanja otresu, pa da se po mogućnosti prihvate pisati, prevoditi i sabirati sve što je korisno i značajno"[25]. Ponavljajući pritom neke od stavova iz svojih ranijih radova, s ovim u vezi Ljubušak u uvodnim dijelovima zbirke eksplicitno piše i sljedeće, insistirajući upravo iz ovih razloga na alhamijado baštini kao važnoj tradiciji pisanja na narodnom, bosanskom jeziku:

> „Neka nastoje oko knjige i prosvjete, jer od toga nema ljepšeg na svijetu. Neka se lijepo ugledaju na naše bivše bosanske derviše i velike učenjake, koji su na našem materinskom jeziku mnogi štošta napisali i iza sebe ostavili, kao što je to bio Sirrija, Ilhamija, Kaimija, Humo Omer efendija itd., itd.
>
> Kakva je bila škoda pjevati Merhum Sirriji:

[25] Kapetanović Ljubušak, Mehmed-beg: „Bože pomozi!", *Sabrana djela*, knj. 2, *Istočno blago*, sv. I, prir. Fehim Nametak. Sarajevo: Svjetlost, 1987, str. 9-10. (Kulturno nasljeđe Bosne i Hercegovine)

Nu, pogledaj, Sirrije
Sve derviše miluje,
I dan i noć kazuje:
La ilahe ilallah!“[26]

No, uz samu svijest o višestrukosti i cjelini vlastite književne tradicije, posebno važno jeste i ono kako u radu *O našijem pjesnicima i književnicima* Ljubušak konceptualno doživljava bošnjačko alhamijado književno stvaranje i književno stvaranje Bošnjaka na orijentalno-islamskim jezicima. Govoreći o „našijem pjesnicima i književnicima“, tj. o autorima koje doživljava svojim, Ljubušak, naime, i alhamijado književnu tradiciju Bošnjaka i njihov književni rad na orijentalno-islamskim jezicima prepoznaje i predstavlja kao dio vlastite kulture i književnosti, bez obzira na vezanost ovih književnih praksi za širi orijentalno-islamski književno-kulturalni kontekst, između ostalog i grafijski te u jezičkom vidu onda kad je riječ o književnoj praksi na orijentalno-islamskim jezicima. Utoliko više što je prije okončanja osmanske vlasti u Bosni i sam pisao unutar i ovog književnog toka, za Ljubušaka ne samo alhamijado književnost već i bošnjački književni rad na turskom, perzijskom i arapskom jeziku nije, dakle, dio tuđe, strane, odnosno turske, perzijske ili arapske književne tradicije, nego vlastita književna baština, u tom smislu statusno jednaka bilo kojem drugom segmentu vlastitog, bošnjačkog književnog naslijeđa, pa tako i bošnjačkoj usmenoj književnosti, koju je posebno naglasio na samom početku svojeg rada, i to također kao posebnost „našega muhamedanskog elementa“[27]. Ovakvo što važno je i u Ljubušakovu vremenu, naročito s obzirom na onovremeno nesnalaženje Bošnjaka između muslimanskog Orijenta i evropskog Zapada, ali i u kasnijim proučavanjima bošnjačke književnosti osmanskog doba, pa tako i danas, jer riječ je i o stavu autora koji je i sam bio jedan od pisaca ove i ovakve književne prakse, dakle s unutrašnjom književnopovijesnom pozicijom, pa se eventualna dilema o mogućnosti posmatranja književnog stvaranja Bošnjaka na orijentalno-islamskim jezicima i u okvirima bošnjačke književnosti kao takve i njezine historije pokazuje kao povijesno neutemeljena i strana već i samoj autopercepciji pisaca ove književnosti, posebno u Ljubušakovu vremenu, kad, naime, i inače jača svijest o pitanjima književno-kulturalnih pripadanja. Istina,

[26] Kapetanović Ljubušak, Mehmed-beg: „Bože pomozi!“, *Sabrana djela*, knj. 2, *Istočno blago*, sv. I, prir. Fehim Nametak. Sarajevo: Svjetlost, 1987, str. 10-11. (Kulturno nasljeđe Bosne i Hercegovine)

[27] Kapetanović Ljubušak, Mehmed-beg: „O našijem pjesnicima i književnicima“, *Sabrana djela*, knj. 3, *Istočno blago*, sv. II, prir. Lamija Hadžiosmanović. Sarajevo: Svjetlost, 1987, str. 186. (Kulturno nasljeđe Bosne i Hercegovine)

ova i ovakva pitanja Ljubušak, nažalost, ne diskutira direktno i eksplicitno, već alhamijado književnost i književni rad Bošnjaka na orijentalno-islamskim jezicima prirodno podrazumijeva kao dio vlastite književne prošlosti, odnosno takvo što tek implicira.

Iako je i sam implicitan, još je barem jedan naročito važan aspekt Ljubušakova rada *O našijem pjesnicima i književnicima*. Naime, kako je konstatirano, Ljubušakov izbor autora o kojima piše jeste skroman i nepotpun, jednako kao i izbor njihovih tekstova koje donosi u nastavku rada, ali je sam ovaj izbor vrlo indikativan. Kad govori o bošnjačkim alhamijado autorima, Ljubušak, naime, poimenično spominje niz autora iz Bosne, ali na jednak način govori i o Gaibiji, pjesniku porijeklom iz nekadašnjeg Kliškog sandžaka i najpoznatijem derviškom prvaku u Slavoniji u 17. st.,[28] iz vremena „dok je bila Slavonija u turskim rukama“[29], tj. sastavni dio tadašnjeg Bosanskog pašaluka, a koji je i pokopan u Staroj Gradiški. Štaviše, uz Gaibijino ime Ljubušak spominje upravo neke od ovih detalja, odnosno poznato Gaibijino navodno proročanstvo po kojem će kasnija granica između Austrije i Turske ići rijekom Savom i „njegovim leđima“, tj. preko mjesta na kojem će biti pokopan („Sava među Gaibijina pleća“[30]), pri čemu je Ljubušak, naravno, svjestan da je riječ o pjesniku izvan u njegovo vrijeme aktuelnih okvira Bosne, odnosno iz savremene Hrvatske. Pa ipak, za Ljubušaka, jednako kao i bilo koji drugi bosanski alhamijado pisac ili pisac na orijentalno-islamskim jezicima iz Bosne, i Gaibija bez ikakve razlike spada među one od „našijeh pjesnika i književnika“ o kojima piše, tj. dio je književnosti koju Ljubušak smatra svojom, odnosno bosanskomuslimanske ili bošnjačke književne povijesti u današnjem smislu riječi. A to će reći da Ljubušak kao kulturalno-geografski prostor bošnjačke književnosti, odnosno starije bošnjačke književne prakse, podrazumijeva i povijesni prostor Bosne sa svojom osobenom književno-kulturalnom tradicijom, a ne samo njezine prostorne okvire od kraja 19. st. pa nadalje, a što je eventualno mogao biti slučaj u nekoj drugačijoj perspektivi. Iako ni ovo pitanje Ljubušak, nažalost, ne propituje eksplicitno, i ovdje je zato riječ o vrlo važnom konceptualnom pitanju historije bošnjačke književnosti, spram kojeg se Ljubušak odnosio prije svega temeljem povijesno-tradicijske svijesti i

[28] Usp. npr.: Ratkovčić, Rosana: „Prisutnost derviša na području Slavonije i Srijema u vrijeme osmanske vladavine“, *Scrinia slavonica*, knj. 14, Slavonski Brod, 2014, str. 53-77.

[29] Kapetanović Ljubušak, Mehmed-beg: „O našijem pjesnicima i književnicima“, *Sabrana djela*, knj. 3, *Istočno blago*, sv. II, prir. Lamija Hadžiosmanović. Sarajevo: Svjetlost, 1987, str. 187. (Kulturno nasljeđe Bosne i Hercegovine)

[30] Kapetanović Ljubušak, Mehmed-beg: „O našijem pjesnicima i književnicima“, *Sabrana djela*, knj. 3, *Istočno blago*, sv. II, prir. Lamija Hadžiosmanović. Sarajevo: Svjetlost, 1987, str. 187. (Kulturno nasljeđe Bosne i Hercegovine)

njegova osjećaja za ono što je vlastita književna baština, pa je sasvim izvjesno da je i ovakvo što također važna anticipacija kasnijih književnonaučnih koncepcija i određenja tradicijskih obuhvata i okvira bošnjačke književnosti kao takve.

4.

Mada je riječ o najizrazitijim, ovih i ovakvih primjera ima još kako u *Narodnom blagu*, tako i u *Istočnom blagu* Mehmed-bega Kapetanovića Ljubušaka, a što sve zajedno Ljubušaka legitimira ne samo kao sakupljača književne baštine već i kao njezina svojevrsnog historijskog tumača, iako, naravno, ne i kao cjelovito oblikovanog historičara književnosti u savremenom smislu riječi. Slično onom što je slučaj i u bošnjačkoj književnoj praksi preporodnog doba, sve ovo najzad će reći da moderna bošnjačka književna historiografija, kao uostalom i druge južnoslavenske književne historije, ima svoje prije svega romantičarsko elementarno utemeljenje, ali i svoju specifičnost vezanu za naročitu kulturalno-društvenu poziciju Bošnjaka u postosmanskoj, austrougarskoj, zapadno-evropskoj Bosni. Ona, naime, kao i sama novija bošnjačka književnost, ili ukupna moderna kultura Bošnjaka, barem u smislu književnohistoriografske svijesti začinje se iz strahovite situacije povijesnog raskršća – iz straha od gubljenja vlastitog identiteta u novim povijesnim okolnostima, jednako kao i iz potrebe legitimiranja bosanskih muslimana u novom, zapadno-evropskom okviru, a zapravo također iz onog što Maximilian Braun naziva strahom od „evropeizacije kroz uništenje“. Zato je moderna bošnjačka književna historiografija, ili književnohistoriografska svijest koja je elementarno konstituira, u svojim začecima istovremeno i prosvjetiteljska, propedeutička i društveno angažirana. Štaviše, ona je također jedan od ključnih faktora u evropeizaciji bošnjačke književnosti i kulture, tim prije što svojim radom i ove vrste Ljubušak daje i implicitne smjernice za razvoj cjelokupne bošnjačke književne prakse austrougarskog perioda, a preko ovog i bošnjačke kulture ovog vremena uopće.

Istina, kao i u bošnjačkom književnom stvaranju istog perioda, i u Ljubušakovu ukupnom radu, pa tako i u njegovim naznakama začetaka moderne bošnjačke književne historiografije, nemoguće je ne primijetiti i izvjesne elemente kolonijalne svijesti, a koji su vidljivi prije svega u idealizaciji zapadno-evropskog kulturnog poretka, odnosno kulture evropskog Zapada uopće, posebno njezina racionaliteta i napretka, kako se to da iščitati iz niza primjera u građi koju Ljubušak donosi u svojim zbirkama, a još više iz njegovih ličnih opservacija u različitim njegovim radovima. No, ovakvo što počet će se mijenjati relativno brzo – već, naime, s pojavom dr. Safvet-bega Bašagića i njegove bečke doktorske disertacije o bošnjačkom književnom stvaranju na „istočnom Parna-

su“ *Bosniaken und Hercegovcen auf dem Gebiete der Orientalischen Literatur* (1910)[31], odnosno knjige *Bošnjaci i Hercegovci u islamskoj književnosti* (1912)[32]. Zahvaljujući ovim radovima, kao i nizu drugih Bašagićevih tekstova objavljivanih u književnoj periodici njegova vremena, tek elementarno začeta moderna bošnjačka književna historiografija, odnosno rudimentarna književnohistoriografska svijest modernog tipa, iz svoje ipak amaterske faze u Ljubušakovu radu dobit će svoj stvarni, višestruko realniji književnonaučni karakter, presudan za kasniji razvoj historije književnosti kao književnonaučne discipline kod Bošnjaka, odnosno za razvoj historije bošnjačke književnosti kao takve, baš kao što će s Bašagićem i bošnjačka književnost i kultura uopće ući u svoju narednu, razvojno ključno važnu fazu.

Literatura:

Bašagić, Safvet-beg: *Bosniaken und Hercegovcen auf dem Gebiete der Orientalischen Literatur*. Wien, 1910. (Rukopis)

Bašagić, Safvet-beg, *Bošnjaci i Hercegovci u islamskoj književnosti: Prilog kulturnoj historiji Bosne i Hercegovine*. Sarajevo, 1912.

Bibliografija književnih priloga u listovima i časopisima Bosne i Hercegovine 1850–1918., ur. Staniša Tutnjević, knj. 1-4. Sarajevo: Institut za književnost, 1991.

Braun, Maximilian: *Začeci evropeizacije u književnosti slavenskih muslimana u Bosni i Hercegovini*, prev. Ibrahim Dizdar i Suada Hedžić. Sarajevo: Dobra knjiga, 2009.

Ćorović, Vladimir: *Mehmed beg Kapetanović: Književna slika*. Sarajevo, 1911.

Džanko, Muhidin: „Zasnivanje nacionalne (bošnjačke) književne kritike u polemičko-publicističkom radu Mehmed-bega Kapetanovića Ljubušaka“, u: Kapetanović Ljubušak, Mehmed-beg: *Muslimani u Bosni i Hercegovini*, prir. Muhidin Džanko. Sarajevo: Dobra knjiga, 2008, str. 11-23.

Handžić, Mehmed: „Rad bosanskohercegovačkih muslimana na književnom polju“, *Teme iz književne historije*, *Izabrana djela*, knj. 1, prir. Esad Duraković. Sarajevo: Ogledalo, 1999, str. 308-451.

[31] Bašagić, Safvet-beg: *Bosniaken und Hercegovcen auf dem Gebiete der Orientalischen Literatur*. Wien, 1910. (Rukom pisani original Bašagićeve doktorske disertacije pohranjen je u Univerzitetskoj biblioteci u Beču, a jedna od njezinih kopija u posjedu je autora ovog rada.)

[32] Bašagić, Safvet-beg: *Bošnjaci i Hercegovci u islamskoj književnosti: Prilog kulturnoj historiji Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 1912.

Kapetanović Ljubušak, Mehmed-beg: Što misle muhamedanci u Bosni. Sarajevo, 1886.

Kapetanović Ljubušak, Mehmed-beg: *Narodno blago*. Sarajevo, 1887.

Kapetanović Ljubušak, Mehmed-beg: *Budućnost ili napredak muhamedovaca u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo, 1893.

Kapetanović Ljubušak, Mehmed-beg: *Istočno blago*, sv. I. Sarajevo, 1896.

Kapetanović Ljubušak, Mehmed-beg: *Istočno blago*, sv. II. Sarajevo, 1897.

Kapetanović Ljubušak, Mehmed-beg: *Sabrana djela*, knj. 1-3, *Narodno blago*, prir. Munib Maglajlić, Fehim Nametak i Lamija Hadžiosmanović. Sarajevo: Svjetlost, 1987. (Kulturno nasljeđe Bosne i Hercegovine)

Kodrić, Sanjin: *Književnost sjećanja: Kulturalno pamćenje i reprezentacija prošlosti u novijoj bošnjačkoj književnosti*. Sarajevo: Slavistički komitet, 2012.

Kodrić, Sanjin: *Bošnjačka i bosanskohercegovačka književnost (Književnoteorijski i književnohistorijski aspekti određenja književne prakse u Bosni i Hercegovini*). Sarajevo: Dobra knjiga, 2018.

Kodrić, Sanjin: „Preporod prije preporoda? (Pjesma Pozdrav ‹gospodina hodže Mehmed-Emin-efendije› i počeci novije bošnjačke književnosti)“, *Studije iz kulturalne bosnistike (Književnoteorijske i književnohistorijske teme)*. Sarajevo: Slavistički komitet, 2018, str. 111-148.

Maglajlić, Munib: „Književna djelatnost Mehmed-bega Kapetanovića Ljubušaka“, u: Kapetanović Ljubušak, Mehmed-beg: *Sabrana djela*, knj. 1, *Narodno blago*, prir. Munib Maglajlić. Sarajevo: Svjetlost, 1987, str. 7-33. (Kulturno nasljeđe Bosne i Hercegovine)

Memija, Minka: *Bosanski vjesnici: Počeci štampe kod bosanskih muslimana*. Sarajevo: El-Kalem, 1996.

Omerdić, Fatima: „Bibliografija štampanih djela arapskim pismom bosanskohercegovačkih autora u Gazi Husrev-begovoj biblioteci“, *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, knj. XXV-XXVI, Sarajevo, 2007, str. 309-372.

Ratkovčić, Rosana: „Prisutnost derviša na području Slavonije i Srijema u vrijeme osmanske vladavine“, *Scrinia slavonica*, knj. 14, Slavonski Brod, 2014, str. 53-77.

Rizvić, Muhsin: *Bosansko-muslimanska književnost u doba preporoda (1887–1918)*. Sarajevo: El-Kalem, 1990.

MEHMED-BEY KAPETANOVIĆ LJUBUŠAK – FROM THE FOUNDING OF MODERN BOSNIAK CULTURE TO THE CONCEIVING OF MODERN BOSNIAK LITERARY HISTORIOGRAPHY

Sanjin Kodrić

Summary

The end of the 19th and the beginning of the 20th centuries are the founding period of the entire modern Bosnian-Herzegovinian and thus Modern Bosniak culture. This is also the time when, in the particular cultural circumstances after the Austro-Hungarian occupation of the Ottoman Bosnia, modern Bosniak literature was founded. But concurrently, the late 19th and early 20th centuries are also the founding period of, among other novelties, modern Bosniak literary historiographic consciousness as well as modern Bosniak literary historiography, or modern history of Bosniak literature as a discipline in literary studies. In this connection, as in the case of modern Bosniak literature, the emergence and development of modern Bosniak literary historiographic consciousness and literary historiography is a direct effect of modern European tendencies in the Bosniak cultural context, but also a phenomenon that is closely related with the constitution of modern literary practice among Bosniaks. In this regard, the establishment of modern Bosniak literature, at the level of literary art, and the establishment of modern Bosniak literary historiographic consciousness and literary historiography, at the level of literary studies, are phenomena that have particular relations to each other, where modern Bosniak literature and modern Bosniak literary historiography show a number of developmental reciprocity and mutual dependence aspects. The thesis can be confirmed by the very fact that the modern Bosniak literature and modern Bosniak literary historiographic consciousness have, de facto, the same founding fathers, and these are the two certainly cardinal figures in overall Bosniak cultural life in the late 19th and early 20th centuries – Dr. Safvet-bey Bašagić (1870–1934), but also Mehmed-bey Kapetanović Ljubušak (1839–1902), who has not been brought closer to this, with the development of Bosniak literary historiography associated context in previous research of the Bosniak literary past.

Key Words: Mehmed-bey Kapetanović Ljubušak, Dr. Safvet-bey Bašagić, modern Bosniak culture, modern literary historiographic consciousness, modern literary historiography, modern Bosniak literature

UDK 821.163.43*.09: 929 Đikić, O.

Pjesništvo Osmana Đikića u kulturno--identitetskom kontekstu bošnjačke književnosti austrougarskog perioda

Vedad Spahić
Filozofski fakultet
Univerzitet u Tuzli

Rad predstavlja prolegomenu za razumijevanje 'poetike kulture' u periodu tranzicije bošnjačke književnosti iz oralno-folklornog i orijentalskog razdoblja njene povijesti ka moderno zasnovanim literarnim praksama kojima se ona u punom kapacitetu involvira u književne tokove južnoslavenske interliterarne zajednice i šire evropske horizonte. Fokus je pri tome na pjesniku i djelu koje je paradigmatično za tranzicijski kontekst obilježen snažnim tendencijama, otporima i sukobljavanjima suprotstavljenih koncepata nacionalizacije i evropeizacije bosanskih muslimana. Vehementni budničarski glas Osmana Đikića utoliko je priličan specifičnim društvenim okolnostima i vremenu povijesno dalekosežnog ogledanja konkurentnih nacionalnih ideologija koje su pretendovale na uspjeh u procesu nacionaliziranja, te uglavnom obeshrabrujućih rezultata koje su sva tri tabora na tom planu postizali. Đikićevo pjesništvo može poslužiti kao ogledni materijal diskontinuiteta s orijentalnom poetičkom tradicijom. Kao pojavni vid svojevrsnog kompleksa inferiornosti u odnosu na formativno 'popunjenije' nacionalne književne povijesti teza o kontinuitetu forsirana je, primjerice, precjenjivanjem suspektnih rekurencija divanske poezije u pjesništvu Safvet-bega Bašagića i Muse Ćazima Ćatića. Đikićev knjiško-okcidentalni orijentalizam i gomilanje turskih leksema u pjesmama nisu u narativ o kontinuitetu bili involvirani, jer su i oni najskloniji mistifikacijama po prilici uviđali da to stihotvorstvo s divanskom tradicijom nema ničega zajedničkog. S druge strane, kontinuitet s domaćom usmenom baštinom (sevdalinkom, baladom, romansom i epskom pjesmom), ne da nije prekinut već je, na izvjestan način, hipertrofiran, što, premda je tipska crta svih južnoslavenskih književnosti, s obzirom na specifičnosti bošnjačke orature, predstavlja, ipak, vrijedan doprinos tipologiji romantizma cijele međuknjiževne zajednice.

Ključne riječi: bošnjačka i bosanskohercegovačka književnost, poezija, identitet, austrougarski period, romantizam, tranzicija, (dis)kontinuitet, orijentalizam, južnoslavenska interliterarna zajednica

Uvod

U književnoj historiografiji vlada suglasje da pjesništvo Osmana Đikića odražava i sporadično nadilazi prosjek bošnjačke i bosanskohercegovačke književne produkcije austrougarskog razdoblja. U počecima evropeizacije bošnjačke književnosti, sama po sebi, ta činjenica zavrjeđuje dostojan istraživački tretman. Ali, prije no što se zatečene prosudbe potvrde ili opovrgnu neophodno je temeljitije razmotriti značajke društveno-kulturnog konteksta u kome se pjesnik javio i djelovao.

Osman Đikić je rođen 1879. godine u Mostaru. Snažan srpski kulturno-književni krug, preko kojeg se uključuje u javni i književni život Mostara, utjecat će na njegovo srpsko nacionalno opredjeljenje. Za dezideologiziranu, ili barem svoje ideologičnosti svjesnu, književno-povijesnu epistemu takav Đikićev izbor zanimljiv je u onoj mjeri koliko se političke konjunkture odražavaju u njegovoj poeziji, zapravo u onom njenom dijelu (pjesme političke i patriotske motivacije) gdje se problematiziranje ideološkog supstrata jednostavno ne može izbjeći.

Nič' je nije 'ramazansko maslo'

Nezaobilazno mjesto u općoj slici vremena pripada bošnjačkom pokretu za vjersko-prosvjetnu autonomiju, čija je centrala bila smještena upravo u Mostaru, a politička strategija najbliskije korespondirala s Đikićevom nacional-ideološkom opcijom. U suprotstavljanju austrougarskoj upravi ovaj je masovni pokret, predvođen mostarskim muftijom Ali Fehmijom Džabićem, saveznika pronašao u tadašnjim političkim prvacima bosanskih Srba. S druge strane, grupa bošnjačkih intelektualaca poznatih kao naprednjaci, u početku se koleba između bošnjaštva i hrvatske nacionalne ideje, da bi se s osnivanjem „Behara" u tom smislu uznastojala predstaviti neutralnom, ne suprotstavljajući se pritom (ili ne bar izravno) Džabićevom nacionalno indiferentnom pokretu već samo otvorenim zagovornicima srpstva medu Bošnjacima[1]. Prema mišljenju Mustafe Imamovića, u političkom smislu obje strane imale su sličan koncept, posezale za zajedničkim repertoarom sredstava (među kojima je književnost zauzimala visoko mjesto), ali su se razilazili u metodu i taktici borbe za prava bošnjačkog naroda. Džabićevci su bili za radikalnije poteze dok su naprednjaci zagovarali postu-

[1] Znakovit je u tom smislu „Beharov" pamfletski prikaz zajedničke Đikić-Sulejmanpašić-Karabegovićeve pjesničke zbirke *Pobratimstvo* (Beograd, 1900) u formi tobožnjeg „pisma uredništvu", potpisan pseudonimom Vamik, a čiji je autor po prilici Osman Nuri Hadžić. Pogledati: „Behar" 1/1900-01., 17, str. 271.

pnost u zahtjevima i ispoljavali lojalnost prema režimu[2]. U tim je „stranačkim" trvenjima, primjećuje Josip Lešić, sagorijevalo ono književnog talenta što ga je Đikić posjedovao, ne sporeći energičnost, emotivnost i iskrenost njegove pjesničke vokacije[3]. Ma koliko sam pojam talenta bio operativno-analitički nepouzdan, nedvojbeno je da politički angažman može biti uzrok gušenja i potiskivanja pjesničke inspiracije, barem u onom smislu kako se Skerlić svojedobno obratio Petru Kočiću: „Ostavite politiku koju može da radi svako i radite književnost u kojoj ste Vi u vašoj zemlji jedan", ili kako je Goethe – *si licet parva componere magnis* – pisao povodom njemačkog pjesnika Uhlanda: „Biti član staleške skupštine i živeti u svakodnevnim trvenjima i uzbuđenjima, nije za nežnu prirodu pesnika. Sa njegovim pevanjem biće svršeno, a to je u izvesnoj meri za žaljenje"[4]. Izuzimajući neznatnu skupinu istomišljenika, Đikić je, u izvjesnom smislu, ipak bio politički usamljenik[5]. Za džabićevce je koaliranje sa srpskim elementom bilo taktičkog karaktera, Đikićevo pak srbovanje kao, po svemu sudeći, stvar dubokog i iskrenog ličnog uvjerenja imalo je obilježje strateškog projekta, u koji je vrijedilo uložiti sav fizički i intelektualni kapacitet.

Za opće razumijevanje funkcije književnosti u tom vremenu od prvorazrednog je značaja upravo ta strateška dimenzija. Đikić se u tom smislu, uprkos stanovitom soliranju, ipak ne vlada donkihotovski. Na historijskoj je pozornici kritični momenat formiranja bošnjačke nacije, koje se u svome početku *mutatis mutandis* odvija po onoj za tzv. male narode karakterističnoj u tri faze (prema češkom književnom historičaru Miroslavu Hrohu) segmentiranoj matrici: U prvoj fazi nacionalna svijest se javlja isključivo kod nekolicine školovanih ljudi, pa

---

[2] Pogledati šire u: Šehić, N.: *Autonomni pokret Muslimana za vrijeme austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini,* Sarajevo: Svjetlost, 1980.

[3] Lešić, J.: Predgovor *Sabranim djelima* Osmana Đikića, Sarajevo: Svjetlost, 1971., str. 10

[4] Ekerman, J. P. (1970), *Razgovori sa Geteom,* Beograd: Kultura, str. 35.

[5] O autsajderskom karakteru njegova nacionalno-političkog koncepta, čije su šanse za uspjeh u tadašnjoj bošnjačkoj sredini, uprkos spominjanoj taktičkoj bliskosti s Džabićevim pokretom za vjersko-prosvjetnu autonomiju, bile gotovo bezizgledne, dirljivo svjedoči memoarska bilješke izvjesnog Hasana M. Repca:
U Mostaru u takozvanoj kiraethani skupili smo se nekoliko nas dječaka, učenika osnovne škole, oko mladog i bujnog Osmana Đikića i on nam govoraše ... Sjećam se, kao da nas i sada gledam, kako upravo gutamo riječi Osmanove, ali i kako smo se svi najedanput štrecnuli, kako najedanput pogledasmo i zanemjesmo kad Osman izvede iz svog razlaganja zaključak da smo i mi muslimani Srbi. Osman pokuša da nastavi govor, ali ga naše društvo prestade slušati. Uzalud je on nastojao da nekako povrati staro raspoloženje, nije mu pošlo za rukom i mi se uskoro rasturismo od njega gotovo i neoprostivši se.... Od ovog razgovora s Osmanom svi smo ga se klonili, svi smo ga smatrali ćaurinom i prestali smo ga voljeti. (Rebac, H. M. 1924., „Osman Đikić", *Vardar (kalendar),* 13/1924., str. 118-120)

možda i autodidakta, koji počinju razmišljati o svom narodu, o njegovim osobenostima i njegovoj prošlosti. U drugoj fazi vodeću ulogu preuzima nešto brojnija skupina, no još u manjini gledajući cjelinu socijalne vertikale, ali ona vodi smišljeniju agitaciju i akciju, osniva časopise, čitaonice, nacionalna kulturna društva. U trećoj fazi javlja se nacionalna svijest kao integralni dio svijesti širokih masa. Utilitarizirana književnost u tim okolnostima nije tek neko pomoćno sredstvo — osobito poezija slovi kao moćno oružje u izgrađivanju ove svijesti. Južnoslavenski romantičarski pjesnik nije samo umjetnik, on je borac prve linije nacionalnog fronta.

Vehementni budničarski glas Osmana Đikića utoliko je priličan specifičnim društvenim okolnostima i vremenu povijesno dalekosežnog ogledanja konkurentnih nacionalnih ideologija koje su pretendovale na uspjeh u procesu nacionaliziranja, te uglavnom obeshrabrujućih rezultata koje su sva tri tabora na tom planu postizali. Osim već anahronog koncepta trokonfesionalnog bošnjaštva (Kalaj će ga s nenadoknadivim zakašnjenjem, nakon završene nacionalizacije bosanskih parvoslavaca i katolika u Srbe i Hrvate, uzalud reaktuelizirati) i Đikićeva srpstva, u utakmici, već nešto ranije, ali uz manje uložene energije, protagoniraju i naprednjaci s hrvatskom nacionalnom idejom. Prema Hrohovoj segmentaciji, to su još obilježja druge faze nacionalizacije. Đikićeva generacija zapravo i neće doživjeti treću završnu fazu. Ona će se desiti mnogo kasnije, možda tek 60/70-ih godina prošlog stoljeća. Nijedna nacionalna ponuda tada neće prevagnuti, a ostaće pisani tragovi, uključujući i književnost, kao svjedočanstvo o jednom trubulentnom i konfuznom vremenu kada niko od spomenutih aktera nije nudio išta što bi iole ličilo na 'ramazansko maslo'. Razlog tome, ipak, ponajviše leži u činjenici da u narodu najutjecajniji —Džabićev pokret i ulema − ne samo što nisu posjedovali vlastiti ili favorizirali neki od ponuđenih koncepata (taktičko turkofilstvo, i da je težilo tome, nije imalo šansu osoviti se o raspoloživi povijesni i etnički supstrat u pravcu moderne nacionalne konstitucije, premda je u okruženju stvaralo neke pogrešne i štetne predodžbe[6]) nego su ispoljavali indiferenciju ili se, dapače, s prevaziđenih pozicija ummeta i mi-

[6] I Đikićeva je lirika djelovala u tom pravcu, smatra Rizvić, „iscrpljujući se na egzotičnosti, koja je u životu i bitnosti muslimanske čitalačke publike zvučala isforsirano, neautentično ... čak lažno i štetno, jer je na srpskoj i hrvatskoj strani pothranjivala predstavu o Bošnjacima kao Turcima" (Rizvić, M.: *Bosansko-muslimanska književnost u doba preporoda 1887−1918,* Sarajevo: El-Kalem, 1990., str. 366). Posrijedi je, zapravo, osoben i zanimljiv imagološki fenomen proizvođenja slike drugog (= slike Bošnjaka) u književnom, političkom i historiografskom diskursu naroda s kojima su dijelili životni prostor i status podanika unutar istog kolonijalnog aranžmana. Premda su imagološka istraživanja svojevrsni hit u svijetu, ovaj se problem, utisak je, u bosanskohercegovačkoj znanstveno-kritičkoj praksi podvrgava snažnoj retabuizaciji.

leta otvoreno opirali novovjekovnim nacionalnim ideologijama[7], a posljedice i produžno djejstvo takve politike identiteta trajat će duboko u 20. stoljeće[8], pothranjujući kod susjeda hegemonističke predodžbe o Bošnjacima kao anahronom osmanskom derivatu, kao „amorfnoj, nekultiviranoj i 'neopredjeljenoj' masi koja je zakasnila da prođe proces nacionalne i kulturne dijageneze"[9]. Respektujući snagu vjerske identifikacije naroda adoptirani model južnoslavenskog folklornog romantizma u bošnjačkoj varijanti, upravo stoga, osim standardnih apsoluta domovine i apsoluta ljubavi, inaugurira i apsolut vjere kao vlastitu idejno-tematsku okosnicu.

Eurocentrični mit o kontinuitetu i bosanski kris-kros moving

Utilitarizam nije jedini uzrok skromnih estetskih postignuća bošnjačke književne produkcije tranzicijskog razdoblja. Značajke te književnosti na svim razinama rezultat su njenog definitivnog izlaska iz islamsko-turskog književno-jezičkog okrilja i punog uključenja u južnoslavensku interliterarnu zajednicu. Stvaralaštvo Bošnjaka na orijentalnim jezicima sastavni je dio bogate nadnacionalne diskurzivne prakse tzv. divanske i ljetopisne književnosti, dok neznatna pisana književnost na narodnom jeziku u osmanskom periodu (alhamijado, upotrebne i epistolarne forme) nije formacijski involvirana u neki od širih interliterarnih tokova. Južnoslavenskoj međuknjiževnoj zajednici, u kojoj je do tada interaktivno participirala samo usmenoknjiževnom produkcijom, poslije 1878. godine pridodaje se i svojom pisanom književnošću[10]. Zastupamo mi-

[7] Istina, u tekstu tajnog sporazuma koji su vođe srpskog i muslimanskog pokreta za autonomiju sklopili 1902. u Slavonskom Brodu, džabićevci prihvataju nominaciju „Srbi muslimanske vere", što je, praksa će potvrditi, ipak bio samo taktički ustupak savezništvu. Pogl. Rizvić, M., ibidem 180. U drugim dokumentima Pokreta takva se formulacija više neće naći.

[8] Banjalučki intelektualac i političar Suljaga Salihagić 1940. godine piše, kao da se za četiri desetljeća u tom smislu gotovo ništa nije promijenilo, o kolektivnoj oglusi spram pitanja nacionalnog identiteta, upozoravajući da, dok druge dvije bosanske zajednice „kriju svoje vjersko obilježje pod nacionalno ime, mi ostajemo s našom masom pod vjerskim bajrakom, tako da nas kao vjersku i 'nacionalno neopredjeljenu grupu' stalno prikazuju i napadaju" (Salihagić, S.: *Mi bosanskohercegovački muslimani u krilu jugoslovenske zajednice: kratak politički pogled na našu prošlost od najstarijih vremena do danas*, Banja Luka Štamparija Zvonimir Jović i komp.,1940., str. 32).

[9] Duraković, E.: *Obzori bošnjačke književnosti*, Sarajevo: Dobra knjiga, 2012., str. 46.

[10] Na prirodnost pojave da u toku povijesnog razvitka nacionalna književnost istodobno bude sastavnica više interliterarnih zajednica ukazuje i Dioniz Đurišin. Štaviše, u cijelom slavenskom svijetu procesi diferenciranja pojedinih nacionalnih kultura odvijaju se upravo kroz približavanje i udaljavanje između slavenskih i susjednih kultura. Pogledati: Đurišin, D.: „Daljnje mogućnosti i perspektive istraži-

šljenje da je taj prijelaz bio radikalniji no što se tvrdi u raspoloživoj literaturi[11]. Na entuzijastički način zagovaranu tezu o kontinuitetu treba demistificirati, ali i kontekstualizirati unutar gabarita bošnjačkog identitetskog narativa formiranog pod tenzijom višestoljetnog osporavanja, progona i eksterminacije, i samim time sklonog posezanju za antikvarnim tipom historijske imaginacije koji podržava osjećaje samopouzdanja i trajanja, a potire osjećaje bačenosti, slučajnosti i izolovanosti. Uporedo s tim validna metodološka agenda istraživački pristup tzv. malim književnostima mora rasteretiti hijerarhijskih presumpcija i svaku tretirati *per se*, kao osebujan i neusporediv trag u vremenu i prostoru, imajući, kada je bošnjačka i bosanskohercegovačka književnost posrijedi, u vidu njihovu specifičnu dinamiku i kris-kros *moving*, o čemu je pisao i Zdenko Lešić:

„Što se tiče književnosti u Bosni i Hercegovini (...) njena istorija predstavlja višekratnu globalnu promjenu cijelog njenog sistema formi, vrsta i funkcija (...) to prestrukturiranje sistema književnosti utoliko je bilo radikalnije što se odvijalo premještanjem cijele kulture iz jednog u drugi civilizacijski krug. Zato kada se govori o istoriji književnosti Bosne i Hercegovine, mora se imati na umu ne samo evolutivni razvoj iz jedne epohe u drugu već i prostorno pomjeranje iz jednog civilizacijskog kruga u drugi“.[12]

Đikićevo pjesništvo može poslužiti kao ogledni materijal diskontinuiteta s orijentalnom poetičkom tradicijom. Kao pojavni vid svojevrsnog kompleksa inferiornosti u odnosu na formativno ‘popunjenije’ nacionalne književne povijesti teza o kontinuitetu forsirana je, primjerice, precjenjivanjem suspektnih rekurencija divanske poezije u pjesništvu Safvet-bega Bašagića i Muse Ća-

vanja međuknjiževnog procesa“, u: *Komparativno proučavanje* jugoslavenskih književnosti IV, Zagreb, 1990., str. 28-43.

[11] Sukladno takvom stavu izbjegavamo i upotrebu južnoslavenskom romantizmu sinonimnog periodizacijskog pojma − *preporodna književnost,* i pribjegavamo, po nama adekvatnijoj, oznaci — *književnost tranzicije.* Napose je u bošnjačkoj situaciji otežano govoriti o preporodu, budući da samo značenje riječi podrazumijeva preporađanje, ponovno rađanje, nečeg zamrlog, potisnutog, ali u tradiciji postojećeg (primjerice u hrvatskoj književnosti ilirsko-romantičarska obnova izvjesnih dubrovačko-dalmatinskih jezičkih i književnih tradicija), ili, u još minimalnije postavljenoj teorijskoj koncepciji, kontinualno oživljavanje, udahnjivanje nove energije i poticaja istoj kultrunoj/književnoj matrici. Nakon srednjeg vijeka prvi intenzivniji susret s okcidentalnim književnim tekovinama sve je drugo prije no revival postojeće kulturne matrice. Vrijedi podsjetiti da je i Aleksandar Flaker, prihvatajući oznaku „književnosti narodnog preporoda“, sugerisao da se, kada je o istočnoevropskim književnostima riječ, termin „ne bi smio prevoditi kao ‘renesansa’ i morao bi se obavezno upotrebljavati s atributom ‘narodni’ ili ‘nacionalni’ (Flaker, A.: *Stilske formacije, Zagreb:* SNL, 1986, str. 67.).

[12] Lešić, Z.:, *Pripovjedačka Bosna I*, Prilozi za istoriju književnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo: Institut za književnost: Svjetlost, 1991, str. 102.

zima Ćatića[13]. Đikićev književno-okcidentalni orijentalizam i gomilanje turskih leksema u pjesmama nisu u narativ o kontinuitetu bili involvirani, jer su i oni najskloniji mistifikacijama po prilici uviđali da to stihotvorstvo s divanskom tradicijom nema ničega zajedničkog. S druge strane, kontinuitet s domaćom usmenom baštinom (sevdalinkom, baladom, romansom i epskom pjesmom) ne da nije prekinut već je, na izvjestan način, hipertrofiran, što, premda je tipska crta svih južnoslavenskih književnosti, s obzirom na specifičnosti bošnjačke orature, predstavlja ipak vrijedan doprinos tipologiji romantizma cijele međuknjiževne zajednice. Prirodni proces aproprijacije okcidentalnih književnih tekovina u manje diferenciranim književnostima, čak i u onim koje su sa tzv. zakonodavnim književnostima kroz povijest imale znatno sadržajnije interliterarne suodnose (npr. hrvatska), nije išao izravno i pravolinijski, iz centra ka periferiji, od prominentih predstavnika emisione ka najznačanijim autorima recepcione književnosti, od vrijednosti ka vrijednosti. Odvijao se iz druge, treće ruke, zaobilaznim putevima, najčešće preko podražavalaca („zanatlija“); importovana je lakša i jeftinija roba − napose u književnostima koje prvi put uspostavljaju kontakt visokog intenziteta na određenoj liniji interliterarnih gibanja[14]. Instruktivna je u tom smislu, ne samo za hrvatsku književnost, studija Mire Gavrin *Kroatische Übersetzungen und Nachdichtungen deutscher Gedichte zur Zeit des Ilyrismus* (Sagner, München, 1973.), koja pokazuje da hrvatski ilirci prevode i kalkuju većinom pjesnike prešućene i u njemačkim povijestima književnosti. Bošnjačka sredina iz susjednih istojezičnih literatura biva zasuta agresivnom književnom ponudom, koja se uglavnom sastoji od sadržaja podvrgnutih 'dvostrukom pripitomljavanju' (najprije od podražavalaca u matičnoj književnosti, a potom i u južnoslavenskoj receptivnoj naturalizaciji), dakle, upravo onim što postojeći kulturološki filter može propustiti, ne selektirajući import prema stilsko-formacijskim već vlastitim upotrebnim kriterijima. Pritom je sasvim razumljivo da će u simultanizaciji različitog propusnog materijala pored prosvjetiteljskih, realističkih, pa i modernističkih, dominirati adoptiranja romantičarskih elemenata, najprimjerenijih društvenoj funkciji književnosti u početnoj fazi formiranja nacionalne svijesti.

I danas upotrebljiv Barčev popis opreka evropske i hrvatske romantike može, imajući u vidu i bošnjački književni prinos, poslužiti istraživačkoj svrsi,

[13] Pogl. Spahić, V.: „Islam u Ćatićevoj poeziji“, u: *Tekst, kontekst, interpretacija,* Tuzla-Tešanj: Grafičar – CKO, 1999., str. 104-117.

[14] Zapravo, cijela bošnjačka kultura tranzicijskog perioda „evropeizira“ se više akcepcijom formalnih, izvanjskih, nuzgrednih odlika okcidentalne civilizacije. Držeći u fokusu upravo poeziju, o tome piše i Enes Duraković u Predgovoru *Antologiji bošnjačke poezije XX vijeka,* Sarajevo: Alef, 1995., str. 9-14.

pa možda i suprotnoj naumu njegova tvorca – umjesto redukcije[15] proširenju samog pojma romantizma. Barac je, podsjećamo, pisao:

Europski su romantici gajili kult individualizma. U nas je pak, u doba narodne borbe za održanje, trebalo individualne naklonosti podrediti interesima cjeline. Najčešća je riječ u Iliraca 'sloga', a ne 'Ja'.

Romantika je znatnim dijelom ispunjena osjećanjem melankolije, zasićenosti, pesimizma. U nas je naprotiv pjesnik imao buditi vjeru u našu budućnost, u sreću pojedinca kao plod općenarodne sreće.

U njemačkoj su i francuskoj romantici s naročitom pažnjom slikali ljude koji kidaju okove konvencija, tražeći slobodu ljubavi i užitka. Hrvatski je pak preporodni književnik htio u društvu izvršiti određenu etičku ulogu.

Njemački su i francuski romantici često i namjerno izazivali obične, građanske ljude. Hrvatski je književnik ilirizma morao naprotiv upotrebljavati sva sredstva, da bi osvojio naklonost građanstva.

Njemački su romantici htjeli ostvariti neke vrste univerzalnu, svjetsku književnost. Hrvatskim je književnicima bilo ponajprije do toga, da kulturno podignu svoj mali, zaostali narod.

Pjesnici europske romantike često su se utapali sami u sebi, kopkajući po najintimnijim kutićima duše i uranjajući u podsvijest. Hrvatski je lirik naprotiv gledao naći glasove koji će odjeknuti u srcima što većega broja njegovih hrvatskih i slavenskih suvremenika.[16]

Ka zaključku

Cjelovitija predodžba o fenomenu romantizma unutar južnoslavenske interliterarne zajednice, već smo u stanovitim naznakama o tome progovorili, nije moguća bez uvida u prinos svake njene sastavnice ponaosob. Stoga neposredniji analitičko-interpretativni zahvat u liriku Osmana Đikića, i kada nije u znaku izravnog afirmacijskog ili polemičkog saobraćanja, trebao bi se uobličavati kao vođenje dijaloga s postojećim književnopovijesnim konfiguracijama — među ko-

[15] Pomalo diskvalifikatorsko inzistiranje na redukcionizmu nije usamljena pojava u periodu oslobađanja eksjugoslavenske književnokritičke misli iz stega socijalističkog realizma 50-ih i 60-ih godina prošlog stoljeća. Milan Kašanin, primjerice, tvrdi da je Branko Radičević proigrao ili pogrešno uložio svoj talent u jedan pokret koji s pravom evropskom književnošću nije imao nikakve veze. Pogl. Kašanin, M.: „Između orla i vuka", u *Izabrani eseji*, Beograd: Rad, 1977., , str. 5-29. U tom smislu, umjesto termina koji, primjereno terminološkim standardima svoga vremena, koristi Barac: *Evropska romatnika* kao opreka hrvatskoj, precizna kontemporarna oznaka bila bi *romantizam visokodiferenciranih evropskih književnosti*.

[16] Barac, A.: *Hrvatska književnost od preporoda do stvaranja Jugoslavije,* knjiga I, Književnost ilirizma, Zagreb: JAZU, 1954.

jima navedena Barčeva samjeravanja ostaju nekako najpoticajnija[1] – a sve pod dubokim uvjerenjem da se slika književnog razdoblja/formacije formira potvrdama iz tekstova različitih literatura, pri čemu dodatni argumenti mogu postati osnovni u osiguravanju uvjerljivijeg i objektivnijeg suda o poetikama pojedinih opusa, pa i cijelih tradicija.

Literatura:

Barac, Antun: *Hrvatska književnost od preporoda do stvaranja Jugoslavije,* knjiga I, Književnost ilirizma, Zagreb: JAZU, 1954.

Duraković, Enes: „Predgovor“, *Antologija bošnjačke poezije XX vijeka*, Sarajevo: Alef, 1995., str. 9-14.

Duraković, Enes: *Obzori bošnjačke književnosti*, Sarajevo: Dobra knjiga, 2012.

Đurišin, Dioniz: "Daljnje mogućnosti i perspektive istraživanja međuknjiževnog procesa", u: *Komparativno proučavanje jugoslavenskih književnosti,* IV, Franjo Grčević, ur., Zagreb: Zavod za znanost o književnosti, 1990., str. 28-43.

Eckermann, Johann Peter: *Razgovori sa Geteom,* Beograd: Kultura, 1970.

Flaker, Aleksanadar: *Stilske formacije,* Zagreb: SNL, 1986.

Gavrin, Mira: *Kroatische Übersetzungen und Nachdichtungen deutscher Gedichte zur Zeit des Illyrismus*, München: Sagner, 1973.

Kašanin, Milan: "Između orla i vuka", u *Izabrani eseji*, Beograd: Rad, 1977., str. 5-29.

Lešić, Josip: „Predgovor“, *Sabrana djela* Osmana Đikića, Sarajevo: Svjetlost, 1971., str. 5-18.

Lešić, Zdenko: *Pripovjedačka Bosna I*, Sarajevo: Institut za književnost: Svjetlost, 1991. (Prilozi za istoriju književnosti Bosne i Hercegovine)

Rebac, Hasan M.: „Osman Đikić“, *Vardar (kalendar*), 13/1924., str.118-120.

Rizvić, Muhsin: *Bosansko-muslimanska književnost u doba preporoda 1887−1918,* Sarajevo: El-Kalem, 1990.

[1] Ovakav sud temeljimo na Barčevu nastojanju da problematiku sagleda dosljednim komparatističkim jukstaponiranjem obilježja „centralnog“ evropskog i „perifernog“ hrvatskog romantizma. Druge, također u osnovi tačne karakterizacije, više teže taksativnom pobrajanju osobina, kao npr. Živkovićeva. Odrednice srpskog romantizma prema Živkoviću su: kult prošlosti, kult narodne poezije i narodnjaštvo uopšte, borba za narodni jezik i književni jezički izraz, rađanje moderne nacionalne svijesti, izrazito razvijeno istorijsko osjećanje, miješanje različitih književnih pravaca i umjetničkih stilova.

Salihagić, Suljaga: *Mi bosanskohercegovački muslimani u krilu jugoslovenske zajednice: kratak politički pogled na našu prošlost od najstarijih vremena do danas*, Banja Luka: Štamparija Zvonimir Jović i komp., 1940.

Spahić, Vedad: *Tekst, kontekst, interpretacija,* Tuzla – Tešanj: Grafičar – Centar za kulturu, 1999.

Vamik (Osman Nuri Hadžić?): „Pismo uredništvu“, *Behar*, 1/1900-01., 17, str. 271.

OSMAN ĐIKIĆ‘S BARD IN CULTURAL-INDENTITY CONTEXT OF BOSNIAC LITERATURE DURING AUSTRIAN-HUNGARIAN PERIOD

Vedad Spahić

Summary

This work represents a prolegomenon for understanding „poesy culture“ in the period of transition of Bosniac literature from oral-folklore and oriental period of its history towards modern-based literary practices with which it fully involves itself into literary streams of Southslavic interliterary community and wider European horizon. Focus is on the poet himself and his work which is paradigmatic for the transitional context marked by strong tendencies, resistance and conflicts of opposing concepts of nationalization and europeization of Bosnian muslims. Vehement and awakening voice of Osman Đikić is appreciable to specific social circumstances and times of historical far reaching comparisons of competitive national ideologies which seeked success in the process of nationalization, and mostly discouraging results that all three ethnicities achieved in reality. Đikić‘s bard can serve as comparison material of discontinuity with oriental poetic tradition. As an appearance of a kind of complex of inferiority with regards to formatively „filled up“ national literary history of continuity, poetry of Musa Ćatić and Safvet-beg Bašagić was forced by exaggerating suspected recurrencies.. Đikić‘s literary-occidental orientalism and stacking of Turkish lexemes in poems were not involved in narative about continuity, because even the ones who are most prone to mistifications, realized that such poetry making has nothing in common with divanian tradition. On the other hand, continuity with home oral legacy (sevdalinka, balads, romance and epos) is not that it was stopped, but in a way hypertrophated, which, regardless of the fact that it is as such typical of all Southslavic literature and bearing in mind all specificities of Bosniac literature, represents a valuable contribution to typology of romantism of the whole interliterary community.

Key words: Bosniak and Bosnian literature, poetry, Austro-Hungarian period, romanticism, transition, identity, (dis)continuity, orientalism, South Slavic interliterary community

UDK 821.163.43*.09 Kurtagić, F.

Prozni i dramski opus Fadila Kurtagića

Nehrudin Rebihić
Filozofski fakultet
Univerzitet u Sarajevu

U radu se govori o proznom i dramskom opusu Fadila Kurtagića. Budući da je opus ovoga pisca nedovoljno istražen, ovaj rad jedan je od skromnih priloga književnokritičkoj i književnohistorijskoj sistematizaciji i valorizaciji Kurtagićevog opusa. Prozne i dramske tekstove najčešće je objavljivao u bosanskohercegovačkoj periodici austrougarskog perioda, i to u časopisima: *Behar*, *Gajret*, *Muslimanska sloga* i *Hrvatski dnevnik*. Kada je riječ o prozi, značajan je njegov doprinos u afirmiranju forme kratke priče, dok se u drami okušao pišući šaljive igre za pučka pozorišta. Naročito je važno naglasiti njegovo zalaganje za sindikalna udruživanja radnika između dva rata, što je na kraju rezultiralo pripovjedačkom zbirkom *Mali ljudi iz velikih škola*. U njoj Kurtagić kritizira birokratski sistem zbog čega je sud u Zagrebu zabranio njenu distribuciju, jer, kako se navodi, ideje u knjizi ugrožavaju državni poredak.

Ključne riječi: Fadil Kurtagić, drama, proza, kritika birokratije, prosvjetiteljski realizam

Prosvjetiteljski realizam i kritika birokratije u prozama Fadila Kurtagića

Fadil Kurtagić rođen je u Kladnju, 6. januara 1889. godine. Nakon što je u Tuzli završio pet razreda gimnazije, u Sarajevu upisuje preparandiju, koju prekida nakon završenog prvog razreda. Godine 1911., zapošljava se u Zemaljskoj banci za Bosnu i Hercegovinu, a 1922. godine preseljava se u Zagreb, gdje obavlja poslove generalnog sekretara Saveza bankovnih činovnika Jugoslavije. Na ovoj funkciji ostat će sve do 1939. godine, kada se ponovo vraća u Sarajevo, gdje radi na mjestu personalnog referenta Bratimske blagajne sve do 1945. godine. Penzionisan je 1947. godine. Umro je u Sarajevu, 15. novembra 1958. godine.

Iz ove ukratko navedene biografije vidi se da je Kurtagić, prije svega, bio bankarski činovnik, a osim tog primarnog zanimanja povremeno je objavljivao

svoje tekstove u periodici austrougarskog i međuratnog perioda. Nakon završetka Prvog svjetskog rata, 1919. godine, publikovao je pjesničku zbirku *Stihovi* u kojoj se uveliko osjeti snažan utjecaj Ćatićeve poetike. Međutim, valja kazati da se njegova poetika, bar u nekoliko pjesama, donekle udaljava od moderne ćatićevske poetike ka tad novim modernim poetskim obrascima u kojima se prepoznaju utjecaji dekadentnih francuskih pjesnika kroz motive psihoze, sjene, smrti itd.[1]

Uz poeziju, Fadil Kurtagić je pisao i prozne tekstove – naročito pripovijesti, slike i fragmente iz života – te držao javna predavanja o kulturnom i prosvjetnom napretku radničke populacije. Tako, svoje prve prozne tekstove, kao i neke folklorističke zabilješke, objavljuje u časopisima "Behar", "Gajret" i "Muslimanska sloga". Njegov interes za radničku populaciju, a naročito za status „malih ljudi" unutar birokratskog državnog sistemu satirično će prikazati u pričama – fragmenata iz života – *Mali ljudi iz velikih škola* (1941). Međutim, ova zbirka priča mora se paralelno čitati s njegovim javnim predavanjima, kako bi se ostvarila njena potpuna slika i hronologija nastajanja. Posebno su tu zanimljiva njegova predavanja *Intelektualni radnici i radnički pokret* (1927), zatim *Bolesničko penzijsko osiguranje i bankovni privatni činovnici* (1925) te *Ciljevi i ustrojstvo Saveza bankovnih činovnika i namještenika Jugoslavije* (1928).

Iako je Kurtagić u književnoj historiografiji više poznat kao pjesnik, nego prozaist, njegova proza otvara neke nove, nekonvencionalne obzore narativnog oblikovanja svijeta. Fabula, oblikovanje likova, teme za priču ne slijede klasični prosvjetiteljsko-realistični model priče bošnjačke književnosti preporodnog doba, budući da su uglavnom u narativnom postupku veoma sažete, insistira se na doživljaju trenutne, najčešće teške, egzistencijalne situacije, a ne na hronologiji njenog nastajanja; predstavlja se kulminacija neke situacije koja najbolje reprezentira dramatičnost određenog životnog trenutka. Kratke priče objavljene u časopisu "Behar" najčešće tematiziraju trenutačne egzistencijalne probleme malih ljudi – autsajdera, čija je narativna biografija svedena na neku etičku dilemu, socijalno-psihološki kontekst ili negativnu osobinu itd. Najčešće su nastale na realističkoj motivaciji iz svakodnevice, ali ne kao puka refleksija te svakodnevice, već kao njena kritike – često ironija. Valja kazati da su situacije u radnji vremenski ograničene na jedan trenutak, na epizodu iz života bez konačne i zaokružene ideje; one su pretežno usredsređene na „središnji efekt" – zamišljenu situaciju u kojoj će lik najbolje izraziti svoju egzistencijalnu situaciju. Takav „središnji efekt" ne omogućava likovima da budu cjeloviti i zaokruženi na psihološkoj, sociološkoj i ontološkoj razini, već ostaju nezavršeni, budući da nisu

[1] Usp. Hrnjica, Jasmina: „Poezija Fadila Kurtagića", *Godišnjak* BZK „Preporod", 2007., str. 234-261.

rezultat hronologije nastanka neke situacije, nego su proizašli iz „montiranih“ ili „kalemljenih“ situacija i epizoda. U časopisu “Behar“ Kurtagić je 1907/1908. godine objavio pet kratkih priča: *Siromašni bogataš* (br. 8, str. 46), *Ona* (br. 4, str. 58-59), *Otac* (br. 6, str. 90), *Predrasude* (br.8, str. 122-123), *Žrtve sentimentalnosti* (br. 14, str. 214-215) i *Konstitucije* (br. 18, str. 277-278).

Oksimoronski naslov prve priče *Siromašni bogataš* Kurtagić združuje antonime koji u novonastalom pojmu gube svoju primarnu antitetičnost. Novonastali pojam nosi ironično konotaciju koja se značenjski odnosi na klasnu razliku (bogataš-siromah). Radnja je u osnovi zasnovana na anegdoti o Hasan-agi, koji je propio svoje imanje kod mehandžije Jove. Priča je ispričana iz intradijagetičke narativne perspektive u kojoj neimenovani narator vidi bivšeg agu Hasana kako prosi na ulici i udjeljuje mu „od svoga siromaštva nekoliko novčića“. Socijalno-psihološka slika propadanja jednog društvenog staleža nije neka novina u književnosti ovoga perioda. Na jednoj strani, ona svjedoči bahatom rasipništvu i hedonističkom uživanju bošnjačkog elitnog društva u kahvi i krčmaricama, a na drugoj klasnom rasulu koje je toliko, bar kada je riječ o ovoj priči, da siromašni slojevi (narator) pomažu nekadašnjoj eliti da preživi. Zapravo, na ruinama nekadašnje bošnjačke klasne elite formira se jedna nova klasa u liku mehandžije Jove. Teški psihološki doživljaj takvog jednog stanja iskazan je na kraju priče, kada narator, nakon sveukupnog saznanja o Hasan-aginom životu, „osjeti nešto vlažno na očima i zazebe ga nešto oko srca“ (...)„i u isti čas bi mi riješena prijašnja zagonetka: zašto su ljudi zvali Hasan-agu – siromašnim bogatašem?..“ U rješenju zagonetke otkriva se i anegdotski narativni model ove priče karakterističan za kratku prozu preporodnog doba.

Iako odstupa od ustaljenog strukturnog modela priče preporodnog doba, Kurtagić, ipak, u priči *Otac* slijedi jednu od karakterističnih prosvjetiteljsko-realističkih tema mulabdićevskog tipa. Priča govori o mladiću koji sanja da se obrazuje, da postane simbol „budućeg čovjeka“, a njegovom snu na put staje nesavjesni otac – tradicionalist. Kada poletni entuzijazam i „sjajnu zvijezdu“ u mladićevim očima „tamom zastriješe očeve riječi“, Kurtagić pokazuje urušavanje cijelog jednog životnog elana tadašnje mlade generacije zbog slijepog „pokoravanja“ principima starijih (očeva). Takva tipizirana slika svakodnevnog života ostavila je traga i na Kurtagića, kao i na druge pisce preporodnog perioda, a u kojoj se istinska želja za emancipacijom urušava u krajnostima „neurednog života“ mladih i „neizlječivim pokajanjem“ starijih (očeva).

I naredna Kurtagićeva priča *Ona* tematizira socijalno i moralno urušavanje mlade djevojke koja se zaljubila u „lijepog mladića“. Mladić iz siromašne porodice uspijeva iskoristi zaljubljenost sirote djevojke iz imućne porodice i oteti joj sve imanje. Međutim, Kurtagić težište priče nije usredsredio na socijalno

propadanje djevojke, već ka kritici zaslijepljenosti i nesavjesnosti – moralna dekadencija – djevojaka koje se više zanose „ljepotom mladića“ – iako im donose nesreću – negoli njihovim moralnim habitusom („Mjesto da prezire golotinju duše njegove, ona ga i sada voli, jer je bio – lijep.)

Kurtagić analitički ne razlaže društvenu zbilju ili život nekog lika, već on u kratku priču „zbije čitavu ljudsku dramu“[2] Ta ljudska drama na recipijenta ostavlja jedinstven dojam koji Kurtagić postiže tako što njegova priča najčešće donosi kulminaciju neke egzistencijalne situacije ili njenu drastičnu promjenu. Zdenko Lešić Kurtagićev pripovjedački opus smatra neznatnim, jer mu je „nedostajalo životnog iskustva“ da kvalitetno prenese „mudrost života“. Međutim, valja kazati i to da Lešić nije uobzirio cjelokupni Kurtagićev prozni opus iz “Behara“, budući da je uz navedene tri, objavio još nekoliko priča koje su književnoestetski kvalitetnije i društveno angažiranije.

Tako u priči *Konstitucija* Kurtagić u ironijskom modusu ismijava političku stvarnost. Priča je podijeljena na dva dijela. U prvom dijelu on razara licemjerje vladajuće političke elite koja sebe smatra da je tu “po milosti Božijoj“, ali i „političke patuljke“ koji oponašaju „majčicu Evropu“, praveći pobune i proteste protiv vlasti. Dok politička elita (“Mi po milosti Božijoj“) „sjeda na krvavi prijesto“, to „majčica Evropa“ – simbol demokratije i civilizacije – ne primjećuje. Drugi dio priče ironizira ovdašnju epsko-agonalnu svijest koja je u priči predstavljena kroz događaj kada modernog, evropskog narodnog poslanika kuglom u sljepoočnicu pogađa drugi poslanik – „drugi Špartanac“. Nakon smrti poslanika, narator zaključuje: „Mnogi se je začudio takovu postupku, a malo je koji ostao prema tome ravnodušan znajući, da je to karakteristika opjevanih „heroja slavenske Šparte“. Kurtagić u ovoj priči kritizira doneseni Ustav Zemaljske vlade, smatrajući ga „karikaturalnom konstitucijom apsolutističkog karaktera“. To ujedno potvrđuje da su njegovi politički stavovi često bili tema njegovih književnih tekstova.

Slične političke stavove ispisivao je i u priči *Predrasude*. Negativne predodžbe jednog naroda prema drugom zasnovane na religiji („pod krinkom religije“) Kuragić smatra temeljnim mjestom raskola u domovini. On narod smatra teritorijalnom zajednicom zasnovanom na krvi i jeziku, a ne na religiji. O tome u priči svjedoči događaj kada se narator susreće sa starcem koji mu kazuje priču da su Srbijanci po odlasku Turaka sve džamije i crkve oduzeli, a zatim mu prigovara kako i on – narator – kao Turčin nosi „anamo njihove haljine“. Narator – Kurtagićev rezoner – starčeve stavove smatra zabludama „koje su raširene u mom narodu samo pod krinkom religije“. Kurtagićeva kritika kolektivnog ra-

[2] Lešić, 1991., 421.

sjeda nastalog na temelju religije („strašna neman koja je raširila svoje žvalje“) u drugom dijelu priče preobrazit će se u jednu apoteozu domovini ispunjenu „rodoljubivom simbolikom“.

Rodoljubivo-patriotska nota nastavlja se i u priči *Žrtve sentimentalnosti* u kojoj Kurtagić preko lika obrazovanog mladića reprezentira mizerni i devijantni kolektivni duh naroda (zavist, zloba i mržnja). Cjelokupna priča zasnovana je na polaritetima i dihotomijama u kojima se kroz figuru obrazovanog mladića potenciraju napredne ideje suprotne letargiji i zapuštenosti narodne i kolektivne svijesti.

Za razliku od Z. Lešića, koji je, reducirajući Kurtagićev opus na samo tri priče, nastojao unaprijed opravdati postavljene modelativne obrasce i oblike pripovjedne proze objavljene u „Beharu“,[3] ove dodatne tri priče ne podliježu tim modalitetnim obrascima. Modelativni obrasci su samo mogući u reducirajućim okvirima, budući da svaki pisac, pa tako i Kurtagić, u svojim pričama donosi diseminirajuća tematska i ideološka ishodišta za priče. Jedan drukčiji pogledi na ovu problematiku otvorio bi ponovnu rekonstrukciju pojedinačnih opusa pisaca, poetičkih i žanrovskih okvira u kojima bi do izražaja došle sve pojedinačne specifičnosti određenog književnohistorijskog konteksta. Dosadašnja književnokritička i književnohistorijska praksa, naročito ona zahvaćena strukturalističkim teorijskim okvirima, nastojala je modelativno, pomoću strukturnih oblika, predočiti sliku književnopovijesnog razvoja u kojima su se gubile specifičnosti pisaca i pojedinačnih tekstova, kao i specifičnost različitih društvenih konteksta (djelo-kontekst) u kojima su tekstovi nastajali.

U časopisu “Hrvatski dnevnik“, 1907. godine (br. 44-72), Kurtagić je u 24 nastavka objavio pripovijest *U nauci je spas: pripovijest iz muslimanskog života*. Ona je napisana u skladu sa zahtjevima prosvjetiteljske, ideološki funkcionalne i moralno-didaktičke poetike, u kojoj se sukobljavaju različita razumijevanja “novog“ vremena. Udaljena od folklornog romantizma, ova pripovijest propagira ideju „novog vremena“ i evropeizacije kroz obrazovanje mladih naraštaja, s tim što će se ta emancipacija s početka priče, ipak, na kraju preobraziti u kolektivno-ideološku *indoktrinaciju* nacionalnog određenja muslimana (Bošnjaka) kao Hrvata. To je naročito vidljivo u onom događaju kada djed susreće unuke koji na „hrvatskom jeziku“ čitaju „svete Gundulićeve riječi“ i uzvikuju „mi smo hrvatska djeca, a lijepe smo islamske vjere“. Kao sljedbenik pravaške ideologije, koja je muslimane (Bošnjake) i kršćane na prostoru Bosne nacionalno tretirala

[3] Fadil Kurtagić se u “Beharu“ javio i kao folklorist i prevodilac s orijentalnih jezika. Kao učiteljski pripravnik donosi folklorističku zabilješku – narodnu pripovijest – *Deli Mehmed* (br. 15, str. 232).

kao Hrvate, Kurtagić u ovom tekstu otvoreno afirmira i protežira svoje ideološke stavove (to se naročito vidi i kada citira Gundulićeve stihove: *Proklet bio ki zbog vjere/Na svojega mrzi brata...*). Prosvjetiteljski zahtjevi književnosti preporodnog doba naročito su vidljivi u događajima kada dolazi do porodičnog rasjeda zbog toga što se Šerif-agin sin Avdo nije snašao u novom vremenu – opijajući se i rasipajući očevo imanje. Kao njegov antipod, javlja se Ragib, koji utjelovljuje prosvjetiteljske i emancipacijske ideje, i nosilac je novih, evropskih vrijednosti. Kao simbol novog vremena, on je ujedno i tipizirani realistički model proze mulabdićevskog tipa. Stoga, ova pripovijest odudara od kratkih priča objavljenih u "Beharu", jer ne predstavlja kulminaciju neke egzistencijalne situacije već prati hronologiju propasti jednog lika, sa svim tipiziranim topografskim i ambijentalnim karakteristikama prosvjetiteljsko-realističnih priča.

U časopisu "Gajret" 1913. godine (br. 8-9) Kurtagić je objavio priču *Plač proljetne noći*. Ova priča u poetičkom smislu razlikuje se od ostalih njegovih priča po tome što ne pregovara sa stvarnošću, budući da je zasnovana na modernističkoj lirskoj noti ispunjenoj prefinjenim impresionističko-simbolističkim snatrenjima u kojima se reflektiraju različite promjene psiholoških i duhovnih stanja ličnosti u određenim egzistencijalnim situacijama. Bježeći u snoviđenje, pod „krila Morfejeva", Kurtagić bodlerovski bježi od „ledene negve Smrti" u ekstazičnu apoteozu mladosti, strasti, muzike i života.

Kurtagić je objavio nekoliko proznih tekstova i u časopisu "Muslimanska sloga". Riječ je o kratkim prozama i publicističkim člancima: *On*, *Ramazan šerif* i *Bajramski prilog "Musl. sloge" i dr. Bašagić*. U priči *On* Kurtagić donosi kratke impresije sa „sarajevskog korza", koje su determinirane djevojačkim željama iskazanim u ponavljanju zamjenice „on". Kada korzo napuste djevojke, u njemu prestaje i život, a ispunjavaju ga žandari, vojnici i radnici. Moramo kazati da je od svih dosadašnjih Kurtagićevih priča ova najslabija. Osim ove priče, on je objavio i publicistički članak *Ramazan šerif* u kojem kritizira lažno predstavljanje vjernika, naglašavajući važnost reformske misli u islamu, koja mora biti u skladu s vremenom i potrebama ljudi u Sarajevu. Ovaj tekst donekle inklinira i ka kritici socijalne neosjetljivosti muslimana („kada se glad zabacuje pri slušanju lijepe mukabele"). U trećem tekstu Kurtagić kritizira prilog koji je objavljen o S. Bašagiću u časopisu "Muslimanska sloga". Kako navodi, u tekstu *Književnost bos. muslimana* neimenovani kritičar se negativno odredio prema Bašagićevom opusu, smatrajući ga neznatnim jer mu pjesme „mirišu po istočnoj književnosti" i nisu opjevale „naš svakodnevni život". Zbog toga ovaj kritičar Bašagićev opus ne smatra vrijednim kao, naprimjer, opus E. Mulabdića, koji je, prema njegovom mišljenju, u cijelosti uronjen u svakodnevicu i duh naroda. Kurtagić nije saglasan s ovakvim kritičkim stavovima, smatrajući da je Bašagić

„Nestor muslimanskih pisaca u našoj domovini“ i da je ovakvo negativno mišljenje samo izraz sujete kritičara, a nikako naučno utemeljen stav.

***

Kako smo vidjeli u prethodnim analizama kratkih proza, Kurtagić je uveliko slijedio prosvjetiteljsku i moralno-didaktičku funkciju književnosti karakterističnu za poetiku književnosti austrougarskog perioda. U međuratnom periodu veoma je malo pisao, jer se angažirao na promicanje sindikalnih udruživanja radnika u radnički pokret, držeći javna predavanja po svim značajnijim gradovima Kraljevine Jugoslavije. Te svoje ideje i svjetonazore o radničkom pokretu opisao je u separatu *Intelektualni radnici i radnički pokret* (1927), a koji je idejno postao ishodišni tekst za njegovu pripovjedačku zbirku *Mali ljudi iz velikih škola (Fragmenti iz života intelektualnih radnika)* objavljenu u Zagrebu 1941. godine. U ovom separatu Kurtagić jasno definira šta za njega znači sintagma “intelektualni radnik“, koja je na različite načine utkana u pojedinačne priče ove njegove pripovjedačke zbirke. Kurtagić “intelektualne radnike“ u kapitalističkom sistemu definira kao „one koji svoju umnu snagu, a u interesu održavanja svoga života odnosno svoje egzistencije, daju u najam poslodavcima“[4], iako bi intelektualni radnici, prema njegovom mišljenju, trebali da budu nosioci „konstruktivnog duha u izgrađivanju i propagiranju proleterske ideologije sa ciljem njene konačne realizacije, označene društvenim, prosvjetnim i ekonomskim oslobođenjem radničke klase ispod sadašnjih kapitalističko ropskih odnosa.“[5] Zbog tog svog „najma poslodavcima“ i pristanka na birokratski sistem, Kurtagić intelektualne radnike naziva *malim ljudima iz velikih škola*. On kritizira veberijansku birokratiju i mrežu birokratskog aparata kao jednog vida „kolonizacije svijesti“ (H. Arendt). Kurtagić ogoljava taj svijet i pokazuje kako se ljudi zbog straha, naročito oni koji su u nižoj činovničkoj hijerarhiji, svode na poslušnike i ljude bez identiteta. Oni, zapravo, svoj identitet, bar kada je riječ o Kurtagićevim likovima, realiziraju isključivo kroz svoje poslove, a gube svaki vid ljudskosti, svodeći život samo na želju da napreduju u karijeri i birokratskoj hijerarhiji. Neki od likova Kurtagićevih pripovijedaka sanjaju za napretkom u hijerarhiji, ali im to nikada ne pođe za rukom („mučenje nadom“). Kada je riječ o kritici birokratije u književnosti, u evropskoj književnosti najznačajniji je svakako F. Kafka, dok u bošnjačkoj književnosti svakako to mjesto, bar do Drugog svjetskog rata, pripada Fadilu Kurtagiću, iako znamo da je prije njega u bosanskohercegovačkoj književnosti o tome pisao P. Kočić, kritizirajući austrougarsku birokratiju.

[4] Kurtagić, 1927., 13.

[5] Kurtagić, 1927., 15.

Da kritički tonovi Kurtagićeve pripovjedačke zbirke nisu odgovarali ondašnjem državnom vrhu i cjelokupnom birokratskom sistemu, potvrđuje činjenica da su dijelovi ove pripovjedačke zbirke bili zabranjeni, a o čemu svjedoči i Odluka Državnog tužilaštva Hrvatske iz 1940. godine (br. 4742/1940).

> *Državno tužilaštvo u Zagrebu zabranjuje temeljem člana 19 Zakona o štampi, a u svezi sa čl. 3 Zakona o izmjenama i dopunama tog Zakona raspačavanje i prodavanje knjige Fadila Kurtagića pod naslovom "Mali ljudi iz velikih škola", i to radi sadržaja na strani 4-65 i 87-104, jer tvori krivično djelo po Zakonu o zaštiti javne bezbednosti i poretka u Državi.*
> *O tome obavijestiti:*
> 1. *Redarstvenom ravnateljstvu u Zagrebu, time da ovu zastavu odmah izvrši i uspjeh ovamo saopći*
> 2. *Tiskari Dragutin Beker Zagreb*
>
> *U Zagrebu, dne 16. prosinac 1940.*

Iz navedene odluke vidljivo je da ovom zabranom nisu obuhvaćene pripovijetke *Ženidba gospodina šefa*, *Manjak u kasi*, *Čovjek od karijere*. Međutim, i ove pripovijetke, ali s nešto slabijim intenzitetom satire, kritiziraju nemoralnost šefova prema radnicama i uspostavljanje bračnih veza radi „unaprijeđenja socijalnog položaja" (*Ženidba gospodina šefa*), kritiziraju jedan „kafkijanski svijet" zasnovan na strahu i poslušnosti (*Manjak u kasi*) i ljude koji do položaja u društvu – diploma – dolaze zbog „sentimentalnosti društva" te one koji, služeći bespogovorno birokratskom i državnom aparatu, napreduju i ostvaruju velike benefite (*Čovjek od karijere*).

Ulazeći u sve pore birokratskog sistema, Kurtagić istovremeno pokazuje njegovu pogubnost, kao i malicioznost ljudi koji po svaku cijenu nastoje da u jednom trenutku postanu „važni ljudi" istog tog sistema, a koji im čak ne dozvoljava „bolovanje", budući da zbog toga trpe sistem i profit. Nisu važne pojedinačne sudbine ljudi nego neprikosnoveno funkcioniranje tog sistema. Nemilosrdnost i licemjerje birokratskog sistema pokazuje dvije stvari: bezobzirnost činovnika i želju svakog od njih za vlašću i promicanje u hijerarhiji (*Na Jarcu*).

Kurtagić u drugim pričama govori o surovosti bankarskog sistema. Kritizirajući birokratski sistem, koji je u službi surovog kapitalizma i vladajuće elite, on pokazuje kako takav jedan odnos prema čovjeku ubija svaki oblik „sanjarije", čak i za one koji su bili „sojevići" – pripadnici feudalno-kapitalističkog sistema. (*Soareja gospodina začasnog pretsjednika*). Birokratska kultura ne priznaje vrijednost čovjeka (škola, poštenje), licemjerje i poltronstvo u tom sistemu su dovedeni do savršenstva. To se ogleda i u onim slučajevima kada se činovnici kao bore za prava radnika, a u svemu tome samo vide vlastite „avansmane". Pol-

tronstvo u birokratskoj kulturi Kurtagić pokazuje na primjeru kada radnici zbog smanjenih plaća i povećane radne norme čestitaju činovnicima na napredovanju u službi, a isti ti činovnici su, zbog svog budućeg „avansmana“, učestvovali u birokratskoj eksploataciji radnika. (*Avansman gospodina šefa*) Tako učahuren sistem, prema Kurtagiću, ne prihvata bilo kakve promjene, čak ni one u vezi s progresivnim unapređenjem statusa radnika. Svaka promjena smatra se „destruktivnom fantazijom“, a to, zapravo, pokazuje “palanački“ ili „provincijalni duh“ birokratskog sistema kojeg će i sam Kurtagić definirati „tvrdim kragnama iz provincije“ (*Rodoljubiva inteligencija varoši Nehajevo*). Prema Kurtagiću, jedna od njegovih osnovnih karakteristika jeste zatvorenost koja se ogleda u tome što svi činovnici o svojim kolegama znaju sve (nerad, nemoral, interes), a o tome šute zbog vlastite komfora. (*Moral u građanskoj banci*)

Zabranom su obuhvaćene i priče iz ciklusa *Tako je govorio Zaratustra*. Iz samog naslova ciklusa jasno je referiranje na istoimeno djelo Friedricha Nietzschea. Ovo djelo protežira ideju natčovjeka, dominaciju tijela nad duhom, fiziku nasuprot metafizike itd. Kurtagić u priči – alegoriji – *Kineska priča* na tragu ovakvog ničeanskog koncepta svijeta pokazuje kako je temeljno božanstvo plemena Sun-Ha-Sun (država SHS) postalo kapital („zemaljskom patronu Ka-Pi-Tu-Lu“). Tako, svi oni koji su se bore protiv kapitalističkog sistema, a za častan status proletera, bili su proganjani, maltretirani itd.

> „Upada međutim u oči zabilješka na jednoj drugoj pergameni, koju je pronašao jedan drugi istoriograf u jednom tibetanskom samostanu, a prema kojoj su mandarini zemlje Sun-Ha-Sun u borbi protiv huljenja tibetanskog božanstva sproveli upravo junačka djela. U kojoj formi su bila ta junačka djela i sa kakvim su posljedicama ona urodila, o tome će sigurno razvoj istorije da kaže riječ.“[6]

Kritizirajući kapitalistički i birokratski sistem, Kurtagić je pokazao sve slabosti državnog aparata, kao i nepovoljan status čovjeka (radnika) u toj mašini. Pristajući na kulturu birokratskog sistema, koji je često prožet krvosrodničkim vezama (vidjeti: *Tvrde kragne iz provincije*), radnici u strahu od gubljenja „činovničke časti“ pristaju na ucjene, prešućivanja, opraštanja, gubljenje prava. Uvidjevši sve to kao bankarski činovnik, Kurtagić zagovara sindikalno udruživanje, kako bi se sačuvalo dostojanstvo običnih ljudi (radnika). On ne zagovara esnafske sindikalne organizacije, gdje se ostavlja mogućnosti za manipulaciju, nego integralno udruživanje svih radnika u državi u jednu organizaciju.

[6] Kurtagić, 1941., 96.

Drama Hizmećarica Fadila Kurtagića

Osim u poeziji i prozi, Kurtagić se okušao i u pisanju dramskih tekstova. Kada je riječ o poeziji i prozi, vidjeli smo da je nastojao biti inovativan, moderan i angažiran pisac. Iako mu se spočitava da je bio Ćatićev sljedbenik, što je donekle dovelo do izmicanja njegove poezije iz vidokruga književnohistorijske i književnokritičke prakse, treba kazati da je kod njega, a za razliku od Ćatića, dominantan utjecaj dekadentnih modernih književnih strujanja, a takav poetički manir izdvaja ga donekle kao posebnu pjesničku figuru u bošnjačkoj poeziji prve polovine 20. stoljeća. Vidjeli smo da je i u prozi nastojao biti inovativan i angažiran tako što je u književnosti preporodnog perioda imao „pionirsku ulogu" u afirmiranju kratke priče, a kasnije je bio izraziti kritičar birokratskog sistema i birokratske kulture, čime je sebi priskrbio i u tom smislu jednu specifičnu poziciju kada je riječ o razvoju proze u bošnjačkoj književnosti.

Taj njegov kritički habitus došao je do izražaja i u dramskoj književnosti, iako u ovom rodu nije ostavio značajnijih književnih ostvarenja – ni po brojnosti, a ni po kvalitetu. U časopisu "Muslimanska sloga", 1910. godine (br. 42-46), objavio je dramu *Hizmećarica*: *šaljiva igra u jednom činu*. Šaljiva igra bila je dominantni žanr u dramskoj književnosti preporodnog doba, a o čemu nam svjedoče drame E. Mulabdića, H. Šahinovića i A. H. Bjelevca. Na raširenost ovoga žanra značajan utjecaj imala su tzv. amaterska pučka pozorišta, u kojima je ovaj žanr, s obzirom na karakter publike, kratkoću, angažiranost i pojednostavljenost teksta, mogao postići odgovarajuće prosvjetiteljske rezultate.

Radnja drame (četiri prizora) smještena je u „jedan konak" u kojem tri lika Zlata (hizmećarica), Murat (sluga) i Omer-čauš svojim karakterima oblikuju veselu satiričnu igru u kojoj se ogoljavaju različite društvene devijacije (neznanje, tradicionalizam i zaostalost) jedne provincije. Načelno, u prvom prizoru ova drama kritizira licemjerje klerikalne elite, one koja „čulah" nosi radi privilegija („Pravo ono reče Šećo Cicvara: ti njima para u šaku, pa se pati, a oni znaju kako se halva zamijesi); zatim neznanje i neprosvijećenost kolektiva prikazano u sceni kada Murat dolazi u konak i za balon u kojem su sletjele „Švabe" kaže da je to „sepet s krilima" i da se „kvartaju u Božija posla". U drugom prizoru Kurtagić kroz lik Omer-čauša, Arnauta, kritizira stereotip o zapadnoevropskom odijelu kao simbolu „ćafirske robe", a koja se javlja kao suprotnost tradicionalnim „arnautskim haljinama". Posebno je zanimljiva kritika u kojoj Kurtagić preko Omer-čauša – simbola tradicije – pokazuje kako ovdašnji svijet i modernizaciju Turske – mladoturke – vide kao „švapsko" djelo („Sultan nabavio 'onaj šejtanluk' – misli se na balon N.R.). Uzimajući tipske likove iz društva, Kurtagić i u ovoj drami, kao i u pričama, kritizira ključne tačke društvene svijesti, pokazujući kako su one, ipak, rezultat zatvorenosti i nerazumijevanja društvenih,

kulturnih procesa. Naravno, ova drama nije samo neka vrsta reakcije na društvenu svijest, ona i u svojoj unutrašnjoj strukturi, kroz odnose likova, uspijeva izgraditi šaljive, satirične scene. One se vide u scenama kada, zbog zaljubljenosti u Zlatu, dolazi do svađe između Murata i Omer-čauša; kada Omer-čauš miješa rodove (muški umjesto ženski, i obratno) i kada Murat pogrešno izgovara njemačke riječi; kada likovi koriste šaljiva poređenja itd. Budući da satira donekle proizvodi ambivalentnu sliku svijeta u kojoj se ismijava jedna slika, a afirmira druga, tako i ova drama na kraju ipak afirmira naprednjake kroz lik Zlatinog momka Ragiba, što je donekle uvriježeni stereotipni obrazac i dramske književnosti preporodnog doba.

Na kraju, dramski i prozni opus Fadila Kurtagića pokazuje da, ipak, današnja književna historiografija, prije svega, treba biti zasnovana na rekonstrukciji, a ne dekonstrukciji. Kao takva, ona bi nužno morala propitati donekle ustaljene književnohistorijske matrice, najčešće zasnovane na reprezentativnim (kanonskim) piscima, i to ne s ciljem obezvrjeđivanja i minimiziranja prethodnih naučnih postignuća, već s fokusom na preuređenje i reorganizaciju svih posebnih (pisac, djelo) i općih (poetika, stilska formacija) karakteristika književne prošlosti, bez simplifikacija i bez zazora od „nepoželjnih“ perioda, pisaca, opusa. Takva rekonstrukcija bi podrazumijevala i objektivnu naučnu opservaciju, bez unaprijed zamišljenog ishoda i, na koncu, oslobođenu – koliko može – ideološkog polazišta književnog historičara. Pojave i procese trebalo bi opisati onakve kakve jesu, jer tek bi takav – donekle idealiziran – pristup preuredio, propitao i pokazao mozaičnu i kaleidoskopsku sliku književne prošlosti.

Izvori:

Kurtagić, Fadil: “Žrtve sentimentalnosti“, *Behar,* 1907/1908., br. 14, str. 214-215.
Kurtagić, Fadil: “Ona“, *Behar,* 1907/1908., br. 4, str. 58-59.
Kurtagić, Fadil: “Otac“, *Behar,* 1907/1908., br. 6, str. 90.
Kurtagić, Fadil: “Siromašni bogataš“, *Behar,*1907/1908., br. 8, str. 46.
Kurtagić, Fadil: “Predrasude“, *Behar* 1907/1908., br. 8, str. 122-123.
Kurtagić, Fadil: “U nauci je spas: pripovijest iz muslimanskog života“, *Hrvatski dnevnik,* 1907., br. 44-72.
Kurtagić, Fadil: “Ramazan šerif“, *Muslimanska sloga*, 1910., br. 62, str. 2.
Kurtagić, Fadil: “Hizmećarica“, *Muslimanska sloga*, 1910., br. 42-46.
Kurtagić, Fadil: “On“, *Muslimanska sloga*,1910., br. 57, str. 2.

Kurtagić, Fadil: Bajramski prilog „Musl. sloge“ i dr. Bašagić, *Muslimanska sloga*, 1910., br. 73, str. 6.

Kurtagić, Fadil: *Intelektualni radnici i radnički pokret,* Zagreb, 1927.

Kurtagić, Fadil: *Mali ljudi iz velikih škola*, Zagreb:Tiskara Dragutin Beker, 1941.

Literatura:

Hrnjica, Jasmina: „Poezija Fadila Kurtagića“, *Godišnjak* BZK „Preporod“, 2007., str. 234-261.

Lešić, Zdenko: *Pripovjedačka Bosna I*, Svjetlost – Institut za književnost, 1991.

Rizvić, Muhsin: *Behar: književnohistorijska monografija*, Svjetlost, 1971.

Teorija priče (prir. Tomislav Sabljak), Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, 2007.

Zgodić, Esad: *Bosanska politička misao: austrougarsko doba*, Sarajevo: DES, 2003.

FADIL KURTAGIĆ'S PROSE AND DRAMATIC OPUS

Nehrudin Rebihić

Summary

The paper deals with Fadil Kurtagić's prose and dramatic opus. Since this writer's opus has insufficiently researched, this paper is one of the modest contributions to the literary-critical and literary-historical systematization and valorisation of Kurtagić's opus. He published prose and dramatic texts most frequently in the Bosnian-Herzegovinian periodicals during the Austro-Hungarian period, in the following journals: *Behar*, *Gajret*, *Muslimanska sloga* and *Hrvatski dnevnik*. When we talk about prose, his contribution to affirming the form of a short story was significant, while for the drama he tried to write humorous plays for public theatres. It is particularly important to emphasize his commitment to unionization of workers between the Two Wars, which eventually resulted in the narrative collection of *Mali ljudi iz velikih škola* (Small people from big schools). In it, Kurtagić criticized the bureaucratic system. The court in Zagreb forbade its distribution because, as stated, the ideas in the book were threats for the state order.

Key words: Fadil Kurtagić, drama, prose, critique of bureaucracy, educational realism

UDK 821.163.43*.09:398
929 Bajraktarević, F.

Usmenoknjiževni žanrovi zbirke Fehima Bajraktarevića
(130 godina od rođenja Fehima Bajraktarevića (1889−1970)

Sead Šemsović
Filozofski fakultet
Univerzitet u Sarajevu

Zbirka usmene poezije *Pregršt narodnih pesama iz bosanskog Skoplja* Fehima Bajraktarevića nastala je početkom 20. vijeka, a štampana je 1960. godine u izdanju Srpske akademije nauka i umjetnosti. Zbirka sadrži dvanaest pjesama, od kojih su tri lirske i devet lirskonarativnih, a koje dalje dijelimo na balade i lirskonarativne pjesme u užem smislu. Pjesme je zabilježio od svoje nane Edibe Bajraktarević, rođene Mandžić. Do danas zbirka niti je predstavljana niti joj je u okvirima usmenoknjiževnih bavljenja posvećivana pažnja. Zbirka je u potpunosti zadržala ikavski manir, kao dijalekatsko obilježje bosanskog Skoplja.

Ključne riječi: usmena poezija, lirika, lirskonarativna pjesma, Fehim Bajraktarević

Fehim Bajraktarević važi za jednog od najznačajnijih bošnjačkih i južnoslavenskih orijentalista jugoslavenskog doba. Utemeljitelj je beogradske orijentalistike (1926) kao prvog ovakvog studija kod južnoslavenskih naroda, na kome je ostao sve do odlaska u penziju, a prvih dvadesetak godina rada predavao je sva tri orijentalna jezika i sve književnosti na ovim jezicima; prevodio je s arapskog, turskog i perzijskog, bavio se alhamijado mevludom, srpskim romantizmom u odnosu prema orijentalnim književnostima

(Njegoš, Zmaj, L. Kostić), provodio uporednu analizu Istoka i Getea (Johann Wolfgang von Goethe), Getea i Bašagića, Ficdžeralda (Francis Scott Fitzgerald) i Omera Hajjama; analizirao je i predstavljao orijentalne zbirke Zagreba, Dubrovnika, Pljevalja i Istanbula, napisao tridesetak natuknica za *Islam Ansiklopedisi*, stotinjak prikaza knjiga i tekstova objavljenih na njemačkom, francuskom, engleskom, ruskom, poljskom, turskom, perzijskom i arapskom jeziku, pisao o kulturnim preplitanjima Orijenta i Okcidenta, objavio univerzitetske udžbenike iz oblasti historije perzijske književnosti i osnova turske gramatike.[1] Uz sve pobrojano, nalazi se i jedna nevelika zbirka bošnjačke usmene poezije.

Zbirka *Pregršt narodnih pesama iz bosanskog Skoplja*[2] izašla je u Beogradu 1960. godine u izdanju Srpske akademije nauka i umjetnosti kao 335 knjiga u okviru edicije Posebna izdanja i u okviru njezina Etnografskog instituta kao knjiga 11. Zbirka sadrži svega dvanaest pjesama, koje je Fehim Bajraktarević između dva svjetska rata zabilježio od svoje nane Edibe Bajraktarević, djevojački Mandžić, rođene oko 1820. godine u selu Odžak, između Bugojna i Gornjeg Vakufa, koja je doživjela duboku starost i umrla 2. maja 1919. godine. Prema vlastitom svjedočenju, Bajraktarević pjesme bilježi početkom 20. vijeka, odnosno negdje oko 1905. godine, kada i objavljuje dvije pjesme u sarajevskom i bošnjačkom književnom glasilu „Behar“, a nešto kasnije (1911) još jednu u listu „Gajret“. Uz predgovor i pjesme, zbirka sadrži podrobne komentare o sličnim varijantama u Vukovoj knjizi ženskih pjesama,[3] u zbirkama Mehmeda Dželaludina Kurta,[4] Nikole Andrića,[5] Vojislava Jovanovića[6] te u zbirci *Istarske narodne pjesme.*[7] Postojanje važnijih motiva svake od pjesama poredi s pjesmama

[1] Usp. Ašković, Katarina: „Bibliografija radova prof. dr. Fehima Bajraktarevića“, u *Anali* Filološkog fakulteta, br. 10, Beograd 1970. (Poseban otisak)

[2] Zbirka je do sada ostala sasvim po strani istraživačkim poduhvatima iz oblasti bošnjačke usmene književnosti. Jedini kraći osvrt na ovu zbirku nalazimo u netom objavljenom radu mladog kolege Nehrudina Rebihića u tuzlanskom časopisu „Društvene i humanističke studije“, gdje autor propituje doprinos Fehima Bajraktarevića dosadašnjim istraživanjima historije bošnjačke književnosti: „Sine ira et studio: Fehim Bajraktarević i bošnjačka književna historiografija“, u *Društvene i humanističke studije*, Filozofski fakultet Tuzla, Tuzla, V, br. 1 (februar 2020) str. 13-32.

[3] Stefanović Karadžić, Vuk: *Srpske narodne pjesme. Knjiga prva u kojoj različne ženske pjesme*, Beograd, 1977.

[4] Kurt, Mehmed Dželaludin: *Hrvatske narodne ženske pjesme (muslimanske)*, Mostar, 1902.

[5] Andrić, Nikola: *Hrvatske narodne pjesme. Ženske pjesme. Sveska prva, Zagreb 1909.; Hrvatske narodne pjesme. Ženske pjesme. Sveska druga*, Zagreb, 1914.

[6] Jovanović, Vojislav: *Srpske narodne pesme (antologija*), Beograd, 1926.

[7] *Istarske narodne pjesme*, Opatija, 1924.

navedenih zbirki, kao i onih iz prve knjige Luke Marjanovića,[8] sa stihovima perzijske Šahname, pa i s djelima predislamskog arapskog pjesnika Ta'abbatea Šarrana. Tu se nalaze i pojašnjenja riječi orijentalnoga porijekla, pri čemu se neke konstrukcije porede sa sličnima u nekim evropskim jezicima, čemu je na kraju pridodat popis korištene literature i sažetak na francuskom jeziku.

Samo ovaj uradak Bajraktarevića svrstava u red bošnjačkih istaknutih folklorista, čemu, naravno, treba pridodati i niz radova u kojima se bavi interpretacijom nekih važnijih pitanja za bošnjačku folkloristiku ili usmenu književnost uopće. Posebno mjesto zauzima sada već znameniti rad *Nasredin-Hodžin problem* iz 1934. godine,[9] koji će upravo zbog svoje važnosti biti prisutan i u hrestomatijama o usmenoj književnosti,[10] kao i u popisu korištene literature kod svih važnijih istraživača ovog i sličnih pitanja. Bajraktarevićevo bavljenje usmenom književnošću nalazimo još i u radovima *Je li Nasredin-Hodža živeo* iz 1932. godine,[11] *Još jedan dokaz za istočno poreklo naših legendi o potopu* iz 1934., iz iste je godine i prikaz knjižice *Pričice o Goji – egipatski narodni humor*, koju je priredio i preveo Bećir Kasumović i objavio u Narodnoj knjižnici u Beogradu, bez naznačene godine izdanja. Posebno se važnim čini rad iz 1962. godine *Bibliografija folklorne građe u deset godišta „Behara" (s indeksom motiva)*, što je, zapravo, jedini prikaz vanrednog bibliografskog poduhvata Alije Nametka iz 1957. godine.[12] Kroz dva osvrta, najprije o dvotomno štampanoj knjizi *Turcizmi u narodnom govoru i u narodnoj književnosti Bosne i Hercegovine*,[13] potom i o rječniku *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*[14] Abdulaha Škaljića, Bajraktarević, osim ocjena leksikografskog pregnuća, kratkim opaskama povremeno ulazi u sagledavanje nekog orijentalizma bitnog za folkloristička pitanja.

---

[8] Marjanović, Luka: *Hrvatske narodne pjesme. Junačke pjesme (muhamedovske), I*, Treća knjiga, Zagreb, 1898.

[9] Bajraktarević, Fehim: „Nasredin-Hodžin problem", *Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor*, 1934., knj. XIV, sv. 1-2, str. 81-152.

[10] *Bošnjačka književnost u knjkiževnoj kritici*, knj 2 – *Usmena Književnost*, Sarajevo: Alef, 1998., str. 707-720.

[11] Bajraktarević, Fehim: „Je li Nasredin-Hodža živeo", *Politika*, 6. do 9. I 1932., XXIX, br. 8.500.

[12] Bajraktarević, Fehim: „Bibliografija folklorne građe u deset godišta „Behara" (s indeksom motiva), – Sarajevo 1957., str. 1-136, u 4° – *PKJIF*, 1962., sv. 1-2, str. 112-114.

[13] Bajraktarević, Fehim: *Turcizmi u narodnom govoru i u narodnoj književnosti Bosne i Hercegovine*, (Dopunsko izdanje 2 [bivšeg] sarajevskog Instituta za proučavanje folklora). Knjiga I (A – J) sa LVI+408 str. 4°. Knjiga II (K – Ž) sa str. 409 – 810 (+ 4 strane ispravki). Sarajevo 1957. (Litografija), u PKJIF, XXVI, 1960., str. 334-344.

[14] Bajraktarević, Fehim: „Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku. Sarajevo: Izdavačko preduzeće „Svjetlost", 1965., str. 662; 8°, u *PKJIF,* XXXII, sv. 1-2, 1966., str. 113-123.

Sam sakupljač pjesme iz zbirke *Pregršt narodnih pesama iz bosanskog Skoplja* označava najprije kao „Nanine“, a potom kao muslimanske pjesme, jer „taj naziv im pripada i po osobama (imenima) koje se opevaju i po događajima i sredini koji se u njima prikazuju, a donekle i prema obilju orijentalnih reči; u vezi s tim, tj. kao muslimanske, ove pesme najviše podsećaju na Kurtove koje su takođe varoške-ženske, iz iste verske, približno geografske, čak i jezičke (ikavske) sredine“. O samoj kazivačici veli da je bila „dobra duša koja mi je u ono doba zamenjivala majku i njenu nežnost.“[15] Prije objavljivanja zbirke 1960. godine, Bajraktarević je pjesme *Smrt gondže Sulejmana*, *Sestra prepoznala brata* i *Ženidba Gondže-Muhameda* ranije već bio objavio, s tim što, kako i sam u predgovoru naznačava: „celi stihovi su ispušteni, ponešto izmenjeno, a svuda je – protivno jeziku kazivačice – jekavština sprovedena.“[16]

U svom predgovoru Bajraktarević je pjesme tematski klasificirao u tri grupe: pjesma o prirodnim pojavama (IX – *Bura i jugovina*), pjesme koje „počivaju na nekoj istorijskoj ili kvazi-istorijskoj podlozi (III – *Dilber Mandalina*, IV – *Kako sestra čuva brata*, V – *Mesto oca ćerka vodi vojsku*, X – *Smrt Gondže Sulejmana*, XI – *Sestra prepoznala brata* i XII – *Ženidba Gondže-Muhameda*) te pjesme u kojima prevladava „jedna opšteljudska večito mlada tema: ljubav“ (I – *Devojka prevarila momka*, II – *Pogibija Šećer-Salihage i Dževahir-Gospoje*, VI – *Mehmed begovica*, VII – *Ne će plavušu* i VIII – *Djevojačka kletva*).[17] U samoj klasifikaciji jasno je prisutna već odavno poznata beogradska folkloristička škola čija razvrstavanja pjesama podliježu isključivo tematskom principu, bez osvrtanja na žanrovske posebnosti, što se u nizu dosadašnjih radova pokazalo neadekvatnim.

Bajraktarevićeva zbirka sadrži dvanaest pjesama od kojih su tri lirske (VII, VIII i IX) i devet lirskonarativnih pjesama (I-VI i X-XII). Među lirskim pjesmama tek jedna pripada, za bošnjačku književnost rijetkoj grupi, mitoloških pjesama (IX), a preostale su dvije ljubavne (VII i VIII). Dok, među lirskonarativnim pjesmama, četiri su balade (II, III, VI i X) i pet je lirskonarativnih pjesama u užem smislu (nisu niti balade niti romanse) (I, IV, V, XI i XII). Pjesma broj II – *Pogibija Šećer-Salihage i Dževahir-Gospoje* spada u onu grupu balada o nevjernoj supruzi, čiji ljubavnik nakon njezina poziva bude ubijen od njezina supruga, nakon čega i sama nevjerna ljuba izvrši samoubistvo. Balada *Dilber Mandalina* (pj. br. III) počinje zloslutnim snom Mandaline, supruge bana kaurina, kojim se najavljuje dolazak osmanske vojske koja će pogubiti oboje. *Mehmed begovi-*

[15] *Pregršt narodnih pesama*..., str. 1.

[16] *Ibid.* str. 5. Pjesme su bile objavljene: „Smrt gondže Sulejmana“, *Gajret*, VI (1911), br. 20 i 21; „Sestra prepoznala brata“, *Behar,* VI (1905/1906), str. 43. i „*Ženidba Gondže-Muhameda*“, *Behar*, V, (1904/1905), str. 127.

[17] Ibid. str. 4.

ca (pj. br. VI) kazuje o mladom Gondže-Muji koji nakon majčinog podrobnog opisa Mehmedbegovice odlazi do njezina muža i govori mu kako joj je obljubio lice, a kao dokaz navodi detalje njezina intimnog izgleda, na što će Mehmedbeg pogubiti svoju dragu. Balada *Smrt Gondže Sulejmana* (pj. br. X) ulazi u krug balada u kojima majka žrtvuje najmlađeg sina u zamjenu za glavu svoga brata. Lirskonarativne pjesme u užem smislu također su tematski raznovrsne: *Devojka prevarila momka* (pj. br. I) govori o djevojci koju snahe šalju na vodu, ona tamo sreće Soko Salihagu koji je pita da li su blizu Đerzelezovi dvori i da li se udala Đerzelezova seka, ona mu odgovara da su blizu i da se Đerzelezova seka nije udala, ne kazujući mu da je to, zapravo, ona. Soko Salihaga je nagrađuje i doprati do dvora; na samom ulazu u dvore ona mu se otkriva, na šta se momak udara po koljenu i njegovim žalobnim monologom završava pjesma. Pjesma *Kako sestra čuva brata* (pj. br. IV) kazuje o sestri koja priprema večeru za brata bjegunca, ne govoreći svojim ukućanima za koga je bogata večera. Saznavši, muž dojavljuje Husin-kapetanu koji priprema zasjedu. Nakon što uhvate brata i otkrivaju ko ga je skrivao, kapetak bjegunčevoj sestri odsijeca ruke na šta joj brat ostavlja blago kojim će se izdržavati. *Mesto oca ćerka vodi vojsku* (pj. br. V) pripada grupi pjesama koje govore o kćerki koja je ostarjelog oca zamijenila u predvođenju vojske, te kao i u većini varijanata ovog tematskog kruga, završava djevojačkom prevarom jednog od vojnika koji sve vrijeme sumnja u nju. Trinaesteračka pjesma *Sestra prepoznala brata* (pj. br. XI) donosi priču o prodaji ljube, koju kupuje kizlaraga (glavni nadzornik sultanovog harema) iz Carigrada, a koji će se na kraju pjesme prepoznati da su davno razdvojeni brat i sestra. Pjesma *Ženidba Gondže-Muhameda* (pj. br. XII) počinje smrću Fejzi-bega u Mostaru, nakon čega će se đerzi (momci) okomiti na mladu udovicu i polupati joj prozore, ona se odlazi žaliti paši u Travniku, a najviše na Gondže-Muhameda. Prvo, paša ne želi ništa učiniti, ali kada begovica zaprijeti da će otići u Stambol i žaliti se na njega, paša naređuje da se đerzi pohvataju i da im se udari po sto degeneka, a Gondže-Muhamedu dvjesto. Momak dodatno razljućen prijeti da će begovici lice obljubiti makar glavu izgubio, da bi pjesma završila pašinom odlukom da ih vjenča.

Sam raspored pjesama sakupljač i priređivač izdanja opravdava riječima da je na konačan redoslijed pjesama utjecala „nekadašnja lektira indiskih (sanskrtskih) drama u kojima kraj ne sme biti suviše žalostan nego mora pomirljivo završavati“, te predočava sve zastupljene pjesničke teme kao jednu zaokruženu priču:

> Jednom rečju, usvojeni raspored pesama uglavnom odgovara pomenutim zahtevima: počinju time kako devojka vara momka, nastavlja žalosnijim i tragičnijim slučajevima, pa preko neutralnih i neuzbudljivih umetaka koje prekida pesma u kojoj mati žrtvuje sina a pred kraj prate trinaesterci o sretnom prepoznavanju brata i sestre, završava veselo ženidbom jednog silovitog momka. (Bajraktarević 1960:5)

Kazujući o opravdanosti vlastitog pregnuća Bajraktarević iznosi kako su „muslimanske i ženske varoške pesme vrlo slabo poznate i dosta retko objavljivane (uglavnom Kurt i nešto Andrić u obe knjige iz rukopisnih zbirki od Bašagića i Nametka, dok je Herman uzimao samo musl. junačke)“, čime otvara važnu temu o bilježenju bošnjačke lirske i lirskonarativne usmene pjesme u južnoslavenskoj nauci o folkloru.

Kao treći važan, a zasigurno najfolkloristički segment ukupnog Bajraktarevićevog bavljenja, jeste poglavlje *Napomene uz pesme*. U ovom dijelu autor daje podrobnu usporednu analizu donesenih pjesama s varijantama koje je pronašao u analiziranim zbirkama. Poglavlje je podijeljeno na potpoglavlja, koje je numerisao i naslovio naslovima pjesama. Svako od potpoglavlja sastoji se iz kraćeg osvrta na radnju, čemu slijedi pobrajanje pronađenih varijanata i analiza njihovih sličnosti i razlika; potom analiza motiva pjesme njegove zbirke i zbirki koje koristi za usporedbu, te u konačnici donosi pojašnjenja riječi orijentalnog porijekla, talijanizama i drugih pozajmljenica.

U komentarima bilo o varijantama pjesama ili o pojedinačnom motivu, Bajraktarević donosi i opaske o pjesmama koje nisu varijante, ali je u njima dati motiv uspjelije izveden, čime nedvosmisleno ukazuje na izvanredno poznavanje ukupne južnoslavenske usmenoknjiževne baštine. Usporedba pjesama uglavnom se temelji na razinu pojedinačnih motiva, važnijih fabularnih elemenata, scena i opisa. Postavljajući ih u uporedan odnos, Bajraktarević kontekstualizira pjesme iz svoje zbirke najprije u širi južnoslavenski okvir usmenoknjiževne prakse, a potom i u sam kontekst bošnjačke usmene poezije. Pritom, često pronalazi uspjelija rješenja neke poetske sastavnice u propitivanim zbirkama, čime ni na koji način ne želi umanjiti vrijednost pjesama koje sam donosi.

Pored strukturalističkih sagledavanja dvaju ili više uspoređenih tekstova, autor zalazi i u prostor međukulturalnih prožimanja, kulturalnog pamćenja i slično. Tako će u analizi imena Beg-Ajkuna, koje se javlja u 55. stihu pjesme *Dilber Mandalina*, najprije navesti imena Beg-Đulija i Beg-Emina iz Kurtove zbirke, potom Beg-Hatidža iz Andrićeve te Begzada iz Vukove, kako bi potom prešao na vanredno zanimljiv kulturološki pristup:

> Možda je ovde uticaj turske prakse sa rečju „sultan“ koja znači „princeza“ kad stoji *iza* imenice, npr. „Selîme sultan“, dok „Sultan Selim“ znači „car Selim“. Što je u nas obrnut slučaj, pa „beg“ stoji pred imenom, moguće da je to krivo (okrenuto) shvaćena analogija. (Bajraktarević 1960:17)

Baveći se sasvim onomastičkim pitanjima, Bajraktarević izvanredno zapaža da bi razlog nastanka ovakvih imena mogao imati svog uzora u navedenoj turskoj praksi, što će, naravno, biti pojava koja se na južnoslavenskom prostoru

prepoznaje samo u bošnjačkoj sredini. Na sličan će način govoriti najprije o motivu djevojke koja se preoblači u mušku odjeću, kako bi zamijenila ostarjeloga oca (*Mesto oca ćerka vodi vojsku*), te potom prešao i na pitanje lekseme *bajrak*:

> U svom obimnom Predgovoru (str. XLIII), Marjanović je lepo istaknuo kako u muslimanskim pesmama devojke, preobučene na mušku, često odmenjuju ostarelog oca u vojci, čak da su katkada četovođe te da nose i bajrak (tako pisac stalno i tačno piše baj-rak, jer muslimani, poznavajući originalni turski oblik, ne upotrebljavaju nikada metatezu barjak, pa ni pevači muslimanskih narodnih pesama čiji je izgovor on /Marjanović/ verno zabeležio). Da je Marjanovićevo tvrđenje tačno, pokazuje više pesama, odnosno varijanti naše pesme. (Bajraktarević 1960:18)

Kulturološka sagledavanja prepoznajemo i u komentarima vezanim za pjesmu *Ne će plavušu* u kojoj momak ne želi djevojku plavih očiju. Pjesma sadrži čest motiv majkinog karanja sina zbog obilnih darova djevojci, na šta on uvijek odgovara da joj, zapravo, ništa i nije dao, pobrajajući pritom zavidan popis darova, a čime relativizira pitanje bogatog darivanja prema količini ljubavi koju osjeća. Nanina se pjesma ovim ne završava, već momak veli:

Sve joj dadoh, očiju ne vidih.
Ako bude crnôka divojka,
Još toliko dat joj hoću, majko,
Dat je hoću, a uzet je hoću;
Ako bude plavôka divojka,
Sve joj dadoh, a uzet je neću! (VII, 10-15)

Nakon što momak odlazi djevojci i veli joj da pogleda niz polje, jer otamo kao idu svatovi, djevojka se prevari te pogleda, a momak vidje kako ona ima plave oči te je ostavi. Osim prepoznavanja identičnog motiva u Vukovoj knjizi ženskih pjesama (br. 618), s tom razlikom da tamo djevojka baca kletvu na momka, Bajraktarević iznosi zanimljivo kulturološko čitanje utemeljeno na velikom broju propitane građe:

> Međutim, u pesmama iz Istre (vidi *Istarske narodne pjesme*, pj. br. 2, st. 14 i 16), iz Gornjeg Primorja, Dalmacije i jadranskih ostrva (npr., u Andrića II, br. 16, 19, 70 i 100) baš se najviše spominju „žute“ kose i najčešće traži plavi tip, a što više idemo ka jugu, sve je više crnka na ceni. Na severu je crno oko tako retko i cenjeno da se lepa devojka iz Lovrana (*Istarske nar. pj.*, str. 148, br. 56) mnogo žali što nema crne oči, jer – veli – kad bi i njih imala, svu bi vojsku predobila i postala – c e s a r e v a ljuba! Slično i Andrićeva „Primorčica“ (knj. II, br. 107, st. 11 i 12), inače prava lepotica koja ima i crne kose, mnogo priželjkuje crne oči. (Bajraktarević 1960:20)

Budući da je sasvim uska veza između interpretacije teksta, etnološkog čitanja, kulturalnog pamćenja, te proučavanja običaja i obreda u usmenoknjiževnom tekstu, Bajraktarević će u komentaru na pjesmu *Smrt Gondže Sulejmana*

(X) povezati nekoliko važnih pojava. Radnja pjesme je da majka daje jednog od svojih sinova (najmlađeg) u zamjenu za bratov život:

> Od nekih razlika u detaljima između Andrićeve (I, br. 144. op. S.Š.) i moje pesme možda je najupadljivije to što u prvoj (Andrićevoj) majka nije uopšte mogla da prati sina na gubilište nego ga je napred poslala. Ovaj detalj može se psihološki ili inače objašnjavati, ali čitava pesma, odnosno njen događaj, može se najbolje osvetliti poznavanjem pojave a v u n k u l a t a koji potječe iz nekadašnjeg matrijarhata, ali je ostavio jasnih tragova kod raznih naroda pa i u našim narodnim pesmama. (...)
>
> U to staro i starije doba, sestra pa i njena deca mnogo su bila pod zaštitom brata, odnosno ujaka, naročito onda kada njen muž – dečji otac pogine ili umre. Otuda i logično razumljiva obaveza sestrića prema ujaku (...). (Bajraktarević 1960:22)

Osim uspješnih odgonetanja porijekla nekog motiva, Bajrakterević će konstrukciju Naninog stiha *koji uči, koji čita, piše* (X:18) prepoznati u turskoj književnosti *kimi... kimi...* te suočiti jedne s drugim, ali bez donošenja određenoga zaključka, smatrajući da bi „prenagljeno (bi) bilo uzeti da je ovo uticaj turskog dok se ne ispitaju i druge mogućnosti“. (Bajraktarević 1960:23) Ponavljanjem lekseme *koji* ostvaruje se, zapravo, slika nabrajanja šta ko radi unutar jednog prostora kojeg pjesnik opisuje, što kao jezički manir izgleda u potpunosti zanimljivo, naročito kada ovakvu konstrukciju Bajraktarević prepozna i u Vukovoj zbirci (III, br. 76) i u turskoj književnosti.

Bajraktarevićev izlet u oblast folkloristike možemo ocijeniti sasvim uspješnim, kako u smislu uvodnih razmatranja o pjesmama, njihovoj klasifikaciji, okolnostima bilježenja; njegov odnos prema jeziku zabilježene građe te u konačnici njegov vanredan trud u traganju za sličnim varijantama, odnosno istim ili sličnim motivima u referentnim zbirkama usmene lirike i lirskonarativne poezije kako Bošnjaka, tako i važnijim južnoslavenskim zbirkama uopće.

Građa:

Bajraktarević, Fehim: *Pregršt narodnih pesama iz bosanskog skoplja*, Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti, Etnografski institut, 1960. (Posebna izdanja – knjiga CCCXXXV– knjiga 11)

Literatura:

Andrić, Nikola: *Hrvatske narodne pjesme. Ženske pjesme.* Sveska prva, Zagreb, 1909.; *Hrvatske narodne pjesme. Ženske pjesme. Sveska druga*, Zagreb, 1914.

Ašković, Katarina: *“*Bibliografija radova prof. dr. Fehima Bajraktarevića*“,* u *Anali* Filološkog fakulteta, br. 10, Beograd 1970. (Poseban otisak)

Bajraktarević, Fehim: „Je li Nasredin-Hodža živeo“, *Politika*, 6. do 9. I 1932., XXIX, br. 8.500.

Bajraktarević, Fehim: „Nasredin-Hodžin problem“, *Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor*, 1934., knj. XIV, sv. 1-2, str. 81-152.

Bajraktarević, Fehim: „Bibliografija folklorne građe u deset godišta „Behara“ *(s indeksom motiva)*, – Sarajevo 1957., str. 1-136, u 4° – *PKJIF*, 1962., sv. 1-2, str. 112-114.

Bajraktarević, Fehim: *Turcizmi u narodnom govoru i u narodnoj književnosti Bosne i Hercegovine*, (Dopunsko izdanje 2 [bivšeg] sarajevskog Instituta za proučavanje folklora). Knjiga I (A – J) sa LVI+408 str. 4°. Knjiga II (K – Ž) sa str. 409 – 810 (+ 4 strane ispravki). Sarajevo, 1957. (Litografija), u *PKJIF*, XXVI, 1960., str. 334-344.

Bajraktarević, Fehim: „Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku. Izdavačko preduzeće „Svjetlost“, Sarajevo, 1965., str. 662; 8°“, u *PKJIF*, XXXII, sv. 1-2, 1966., str. 113-123.

Bošnjačka književnost u književnoj kritici, knj 2 – *Usmena Književnost*, Sarajevo: Alef, 1998., str. 707-720.

Istarske narodne pjesme, Opatija, 1924.

Jovanović, Vojislav: *Srpske narodne pesme (antologija*) Beograd, 1926.

Kurt, Mehmed Dželaludin: *Hrvatske narodne ženske pjesme (muslimanske)*, Mostar, 1902.

Marjanović, Luka: *Hrvatske narodne pjesme. Junačke pjesme (muhamedovske), I*, Treća knjiga, Zagreb, 1898.

Rebihić, Nehrudin: „Sine ira et studio: Fehim Bajraktarević i bošnjačka književna historiografija“, u časopisu *Društvene i humanističke studije,* Filozofski fakultet Tuzla*,* V, br. 1 (februar 2020) str. 13-32.

Stefanović Karadžić, Vuk: *Srpske narodne pjesme. Knjiga prva u kojoj različne ženske pjesme*, Beograd, 1977.

ORAL LITERARY GENRES OF FEHIM BAJRAKTAREVIĆ'S COLLECTION
(130 YEARS OF FEHIM BAJRAKTAREVIĆ'S BIRTH (1889−1970)

Sead Šemsović

Summary

A collection of oral poetry *Pregršt narodnih pesama iz bosanskog Skoplja* (Folk poems handful from Bosnian Skopje) by Fehim Bajraktarević was created in the early 20th century and was published in 1960 by the Serbian Academy of Sciences and Arts. The collection contains twelve poems, three of them are lyrical and nine are lyric-narrative, which are further divided into ballads and lyric-narrative poems in the narrow sense. He recorded these poems from his grandmother, Ediba Bajraktarević, born Mandžić. Till today, the collection has neither been presented nor received attention in the context of oral literary work. The collection fully kept the ikavian manner, as a dialectical feature of Bosnian Skopje.

Key words: oral poetry, lirics, lyric-narrative poem, Fehim Bajraktarević

UDK 929 Ćehajić, Dž.

Uz tridesetogodišnjicu smrti profesora Džemala Ćehajića (26. oktobar 1930. – 1. decembar 1989.)

Sabaheta Gačanin
Orijentalni institut
Univerzitet u Sarajevu

U decembru 2019. godine navršilo se trideset godina od smrti profesora Džemala Ćehajića, a u oktobru 2020. godine navršava se 90 godina od njegovog rođenja. On je bio vrlo stručan filolog, prevodilac, i što je najvažnije, istraživač kulturne i intelektualne historije i dobar znalac sva tri orijentalna jezika. Svojim je radom na izvorima i građi ostavio neizbrisiv i dubok trag u izučavanju i interpretaciji historijskih i kulturoloških fakata iz prošlosti Bosne i Hercegovine, kao i šireg regiona. Usredsređeno, predano i budno je bdio nad izvorima koje je izučavao, „nesklon bilo kakvoj zavodljivoj interpretaciji" – kako kaže Ignacij Kračkovski – „iz čijih se analiza teksta razlijeva svjetlost novih naučnih saznanja."

Ključne riječi: Džemal Ćehajić, godišnjice, književno naslijeđe Bosne i Hercegovine na orijentalnim jezicima

Životni put profesora Džemala Ćehajića

Iščitavajući personalni dosje profesora Ćehajića u Orijentalnom institutu, u kojem se čuvaju lični dokumenti, administrativne potvrde, prijave na konkurse, biografije, bibliografije, izvještaji komisija i drugo, saznali smo da je profesor Džemal Ćehajić rođen 26. oktobra 1930. godine u Paležu (Kiseljak), od oca Saliha, zemljoradnika i majke Atife (rođ. Turko), domaćice. Otac mu je poginuo koncem 1943. godine, kako sam profesor kaže u biografiji, „kao žrtva fašističkog terora". U Kiseljaku je stekao osnovno obrazovanje, a po završetku rata upisao je Gazi Husrev-begovu medresu i maturirao 1955. godine. Kratko vrijeme (devet mjeseci) radio je kao finansijski manipulant, odnosno blagajnik u Sreskom narodnom odboru Kiseljak. Svoje visokoškolsko obrazovanje je nasta-

vio na Filozofskom fakultetu u Sarajevu, gdje je diplomirao na Katedri za orijentalnu filologiju (arapski, turski i perzijski jezik sa književnostima) 1959. godine s odličnim uspjehom. Nakon studija, kraće razdoblje (oko dvije godine) radio je kao nastavnik srpskohrvatskog jezika u Osnovnoj školi u Gromiljaku (Kiseljak), budući da je zadnje dvije godine studija bio stipendista Narodnog odbora opštine Kiseljak. Potom, po preporuci Filozofskog fakulteta, dobiva stipendiju iranske vlade 1961. godine i putuje na školovanje u Iran. Tokom studijskog programa boravio je u Teheranu i Mešhedu. Dobivši i stipendiju Saveznog izvršnog vijeća u Beogradu, pristupio je doktorskom studiju za perzijski jezik i književnost na Univerzitetu u Teheranu, što je rezultiralo pisanjem magistarskog rada *El-Kindi i njegova filozofija*, te je 14. marta 1964. godine odbranio doktorsku disertaciju pod naslovom *Uticaj društvenih preobražaja na savremenu perzijsku poeziju i prozu*. Uz svakodnevne obaveze na doktorskom studiju, imao je honorarni angažman u Trgovinskoj komori i Jugoslovenskoj ambasadi u Teheranu. Svoje obrazovanje usavršava i kroz šestomjesečni studijski boravak u Londonu (City of London College) i Kembridžu 1964. godine usavršavajući jezik i upoznajući se s tadašnjom recentnom literaturom i istraživanjima iz oblasti historije, kulture i književnosti na jezicima islamske kulture.

Nakon povratka iz Londona, u decembru 1964. godine, zapošljava se kao arhivista u Orijentalnom institutu u Sarajevu, a od maja 1965. radi i na Filozofskom fakultetu kao samostalni predavač na predmetu Perzijski jezik.

Svoju formalnu naučnoistraživačku karijeru u Orijentalnom institutu započinje u oktobru 1966. godine kao asistent-iranista, budući da mu je komisija s Filozofskog fakulteta u Sarajevu izdala negativno rješenje o nostrifikaciji diplome o stečenom naučnom stepenu doktora nauka. U tom zvanju ostao je do 1977. godine, pri čemu je imao dva reizbora kao asistent-iranista u Orijentalnom institutu.

Profesor Ćehajić nije bio obeshrabren time, nastavio je vrijedno raditi na multidisciplinarnim istraživanjima i objavljivanju brojnih i vrlo vrijednih radova. Njegovo zalaganje je 1977. godine rezultiralo prijavom nove doktorske teze pod naslovom *Derviški redovi u jugoslovenskim zemljama s posebnim osvrtom na Bosnu i Hercegovinu*. U decembru iste godine izabran je u zvanje naučni saradnik-iranista, čime je nakon 13 godina priznat njegov prvi doktorat. U to zvanje promoviran je i zbog vrlo vrijednih naučnih radova, kao i prevoda Šejha Fevzijinog *Bulbulistana* sa studijom. U zvanje viši naučni saradnik izabran je u martu 1982. godine, jer je, u međuvremenu, 1979. godine stekao naučni stepen doktora književnohistorijskih nauka te napisao zapažene radove iz oblasti tesavvufa.

Profesor Ćehajić je svojim neumornim istraživanjima i radom nakon dvadeset godina postigao najviše naučno zvanje − naučni savjetnik, u koje je promoviran 1987. godine, i to na osnovu radova iz oblasti tesavvufa, objavljene druge disertacije, kao i vrlo značajne studije − Pogovora Bašagićevoj knjizi *Bosanci i Hercegovci u islamskoj književnosti*. Umro je 1. decembra 1989. godine, u naponu naučnoistraživačke vitalnosti i zrelosti.

Iako je bio čvrsto vezan za matičnu instituciju, rad profesora Ćehajića nije bio ograničen samo na naučni rad u Orijentalnom institutu. Bio je u punoj istraživačkoj i nastavnoj kondiciji predajući perzijski jezik studentima na Filozofskom fakultetu u Sarajevu od 1965. do 1968. godine, što je s kratkim prekidima nastavio sve do smrti. Uz to, od 1980. godine na Islamskom teološkom fakultetu (danas Fakultet islamskih nauka) bio je predavač na predmetu Tesavvuf.

U izvještaju komisije (dr. Hazim Šabanović i dr. Teufik Muftić) od 25. marta 1969. godine za reizbor za asistent-iranista navedeno je da je Ćehajić tada bio dio tima koji je finansirao Savezni fond za naučni rad na projektu *Povijest perzijske književnosti,* u koji bi bilo zanimljivo ostvariti uvid, ukoliko postoji izlazna forma tog projekta.

Iza profesora Ćehajića je na Orijentalnom institutu ostao nezavršen radni projekt „Historija književnosti, znanosti i teologije u osmanskom periodu“[1], a zbog njegove metodičnosti i marljivosti zasigurno bi rezulat tog projekta bio značajan doprinos naučnim saznanjima kulturne i intelektualne historije muslimana. Za svoga je radnog vijeka preveo i Hafizov Divan, koji je nakon negativne recenzije u formi rukopisa deponovan u policama Gazi Husrev-begove biblioteke.

Što se tiče mišljenja njegovih kolega s Instituta, izdvojili smo opasku dr. Hazima Šabanovića u izvještaju za reizbor u zvanje asistent-iranista, koji je napisao: „Pored perzijskog, Ćehajić zna turski, arapski, engleski i francuski jezik s kojima se s lakoćom služi u radu. Vrlo je marljiv, pa bi uz stalno njegovanje samokritičnosti i preciznosti u radu mogao da se razvije u solidnog naučnog radnika.“ U tom smislu i dr. Adem Handžić u svom izvještaju za ponovni izbor u isto zvanje od 23. februara 1973. godine veli: “Ističemo i to da Džemal Ćehajić ima dobre predispozicije za solidan naučni rad na svom poslu [...] vrlo je marljiv u poslu, slijedi kontinuiran tok u svom radu i razvija se u solidnog naučnog radnika.“

I pored pohvala o marljivosti i gorljivosti u poslu, očigledno je da je Ćehajić veoma sporo napredovao jer je, i pored stečenog doktorata, 11 godina proveo u zvanju asistenta. O njegovom prvom doktoratu i njegovoj zvaničnoj ocjeni u dosjeu nema podataka, izuzev kratkog navoda u izvještaju komisije iz Orijentalnog

[1] Kasumović, 1990, 10.

instituta (prof. B. Đurđev, prof. N. Filipović i dr. A. Handžić) o podobnosti teme za drugi doktorat gdje se navodi: [..]"stekao je čast titularnog doktora nauka 14. marta 1964. godine. Kako ta tema i taj doktorat ne odgovaraju našim propozicijama za doktorat kao naučni stepen, tema nije nostrificirana." Naravno, u pogledu ovog stava bilo bi poželjno da se napravi istraživanje i iznova naučno i objektivno valorizira Ćehajićeva disertacija s Teheranskog univerziteta kako bi se utvrdilo da li je bila principijelno ocijenjena ili je njena ekvivalencija oborena iz ‹nenaučnih› razloga, što bi ga barem posthumno rehabilitiralo.

O svojoj disertaciji, u biografiji koju je podnio Direkciji Orijentalnog instituta povodom konkursa za izbor u zvanje asistent-iranista, profesor Ćehajić obrazlaže ovako: „Kako je u programu doktorantskog tečaja bila, uglavnom, zastupljena klasična književnost, savremenija mnogo manje, odlučio sam se da napišem tezu iz moderne persijske književnosti, kako bih mogao sagledati i proučiti persijsku književnost u cjelini. Naime, želio sam da bolje upoznam literarna kretanja i procese, stil i jezik, umjetničke i estetske kvalitete persijske književnosti kao takve. Persijska moderna je u svakom slučaju nastavak klasične literature, a u isto vrijeme i jedan novi kvalitet."

Trinaest godina nakon odbrane ponovo je, prilažući je 1977. godine u prijavi na konkurs za izbor u zvanje naučnog saradnika, o svojoj disertaciji napisao: „U radu sam nastojao da napravim zahvat u socijalne prilike Irana, da dam pogled na iransko društvo posmatrano kroz prizmu novijih društvenih preobražaja i kretanja, koja su svakako imala svoj snažan odraz u literaturi, njenim novim trendovima i njenim idejnim i estetskim izražajima [...] Savremena književnost, kao izraz socijalnih promjena i drugačijeg načina života, pojavljuje se kao novi fenomen. Ona se razvija u doba kapitalizma − XIX i XX vijek, buržoaskog društva koje se sve više socijalizira i humanizira, pod pritiskom novih demokratski orijentiranih masa, što je naročito izraženo kod pisaca XX stoljeća."

Ćehajić je pisao i priloge za *Oslobođenje* iz oblasti kulture, ekonomije i svakodnevnice Sarajeva. Kako sam navodi, zapažen je njegov prilog „Kuda teče crno iransko zlato", motiviran, vjerovatno, radom u Trgovinskoj komori u Teheranu, kao i „Persepolis − drevna prestonica cara Darija", potaknut posjetom i izučavnjem historije Irana na doktorskom studiju u Teheranu.

O profesoru Ćehajiću, njegovom životu i radu nije puno pisano. Dr. Ismet Kasumović, kolega s Instituta, povodom smrti profesora Ćehajića u „In memoriam"[2] vrlo se kratko dotakao njegove biografije i naučnog doprinosa. Dvadesetak godina poslije na internetskoj stranici Medžlisa islamske zajednice Kiseljak iz

[2] Kasumović, 1990, 9-10.

2012. godine objavljen je koncizan tekst u povodu sjećanja na prof. dr. Džemala Ćehajića, dok ozbiljniji osvrt na njegov rad stiže puno kasnije. U istraživanjima o tesavvufu, naučni angažman profesora Ćehajića je razmatrao dr. Samir Beglerović. U svom minucioznom i vrlo studioznom radu osvrnuo se na naučni opus profesora Ćehajića i njegov doprinos razvoju naučne misli općenito, a posebno u oblasti tesavvufa.[3]

O njegovoj ličnosti imamo samo zapis dr. Kasumovića, koji je napisao: „Život dr. Džemala Ćehajića nije bio nimalo lak ni jednostavan. Provodio ga je najviše sam, sa svojom naukom često nerazumijevan, a ponekad i neprincipijelno osporavan što je izgleda sudbina mnogih zaljubljenika ovog posla. Sve to, on je po našem mišljenju, uspješno prevazilazio danonoćnim radom i rezultatima vjerujući da su to jedini pravi svjedoci i potvrda u životu. Krhkog zdravlja i naoko bez snage, dr. Džemal je sve nas, njegove kolege i suradnike iznenađivao velikim rezultatima, entuzijazmom i aktivnošću čime je kod većine izazivao poštovanje.“[4]

Ovo je prilika da istaknem da je profesor Ćehajić i meni predavao perzijski jezik na Filozofskom fakultetu. Od njega smo puno naučili i često ga se sjetim radeći danas na sličnim temama u Orijentalnom institutu. Mukotrpan rad i posvećenost ovakvoj vrsti istraživanja iznova me podsjeti na profesora i njegovo istrajavanje u tabirenju historijske i književne građe, čiji je doprinos nemjerljiv ne samo u Bosni i Hercegovini već i šire.

Stručni i naučni opus profesora Džemala Ćehajića

Na početku svoje karijere, da bi stekao iskustvo i intelektualnu kondiciju, pisao je informativne prikaze recentne literature iz oblasti iranistike. No, ubrzo počinje pisati ozbiljnije tekstove, objavljujući fragmente iz svoje disertacije, ali i druge tekstove koji se odnose na perzijsku kulturu i njen utjecaj na kulturu muslimana. Posebno bih izdvojila sljedeće radove:

> „O novijoj perzijskoj književnosti“, *Izraz*, X/1966, 4, 392-404.;„Kultura Irana i njen uticaj u našim zemljama“, *Gledišta* (Beograd), 5-6/1971, 881-894.; „Idejni i estetski aspekti persijske književnosti pozno-klasičnog doba (1250-1500)“, *Život*, XXI/1972, XLI, 8, 181-195.

Ubrzo se profesor posvetio kulturnoj baštini i rukopisima, što je rezultiralo vrlo vrijednim publikacijama. Preveo je *Bulbulistan*, prvo cjelovito djelo napisano na perzijskom jeziku autora Blagajca Šejha Fevzija, s pratećom studijom. U vezi s tim, Ibrahim Kajan je zapisao: „Prisjećam se jedne dobrohotne, državničke

[3] Beglerović, 2017, 13-29.

[4] Kasumović, 1990, 10.

situacije kad je predsjednik SIV-a Džemal Bijedić (čini mi se 1970.)[sic!] preveo preko Stare ćuprije u Mostaru Šaha Rezu Pahlavija, a Šah mu, rijeku prelazeći, reče:„Na našim se učilištima, ekselencijo, proučava i *Bulbulistan* vašega Fevzija Blagajca…"Predsjednik je zanijemio; savjetnici ušutjeli. Te, 1970. [sic!] godine, nekoliko je živih znalo za prvo cjelovito djelo koje je neki Bošnjak napisao na perzijskom jeziku. Tri godine kasnije, sarajevska je Svjetlost objelodanila prvi put na bosanskom jeziku djelo iz 1739., u prijevodu ‹hitno traženog› znalca odgurnutih znanja − Džemala Ćehajića."[5]

Šejh Fevzi je bio mevlevija (umro 1747). Duhovno je stasao u mevlevijskoj tekiji na Galati, poučavao perzijskom jeziku u Derviš-pašinoj medresi u Mostaru i tumačio Rumijevu *Mesneviju u tekiji.* Napisao je *Bulbulistan* po uzoru na perzijske klasike – Sadijev *Đulistan*, čije je književno stvaralaštvo uzdiglo perzijsku poeziju i prozu do najviših visina rječitosti i *Beharistan* Nuruddina Abdurrahmana Džamija, posljednjeg perzijskog klasika, koji zajedno sa Sadijem blista među sedam sjajnih zvijezda na nebu perzijske poezije.[6]

Profesor Ćehajić u narednoj fazi nastavlja rad na književnoj baštini istraživanjem rukopisa autora čiji opus nije bio predstavljan, kao i temama intelektualne historije muslimana. Preveo je na perzijski jezik ljubavnu baladu *Hasanaginica* u okviru projekta izdavačke kuće Svjetlost. Pregledavajući zbirke Orijentalnog instituta pronašao je rukopise s poezijom Šejha Fevzija na osmanskom turskom jeziku, kao i Hasana Zijajije Mostarca, koje je integralno predstavio i preveo s kratkim filološkim i poetološkim komentarima, o odnosu pjesnika prema sebi i svom iskonu te kodikološkim opisom datih rukopisa. Ovo je posebno značajno imajući u vidu da su to bili kodeksi Orijentalnog instituta koji su, uz obilje mnogih dragulja pisane baštine, bespovratno izgubljeni u plamenu tokom agresije na Bosnu i Hercegovinu.

Autor je i radova koji pripadaju intelektualnoj historiji u kojima istražuje intelektualne zadužbine poznatih Bošnjaka, kao što je Ahmed Sudi (16. st.), čuveni komentator perzijskih klasika i prevodilac, zatim rada o Nasuhu Matrakčiju i njegovom poznatom matematičkom djelu s filološkom analizom djela. Tu bismo ubrojali i njegovo istraživanje o Gazi Husrev-begovom hanikahu, kojim argumentirano obrazlaže tok utemeljenja, namjene i prenamjene vakufskih odredbi. Svojim istraživačkim zanimanjem obuhvatio je život i djelovanje Šejha Abdulla-

[5] Kajan, 2015.

[6] Gačanin, 2004, 44

ha Bošnjaka, autentičnog tumača Ibn Arebijeve ideje „transcendentnog jedinstva Bitka“. Svi su radovi bazirani na primarnim izvorima i vrlo su značajni za kulturnu i intelektualnu historiju.

Iznimno je značajan njegov prilog književnoj i kulturnoj historiji Pogovor *Bošnjacima i Hercegovcima u islamskoj književnosti* Safvet-bega Bašagića iz 1912; analitički iscrpna, književnohistorijska i književnokritička razmatranja, pedantna, akribična i kontrastivno razmatrana sa sličnim djelima, u kojima nije sagledano samo njegovo djelo,već historijski i književni izvori njegovih saznanja. Ovaj tekst je već ranije bio objavljen u *Godišnjaku OKIJK* (8/1979, 85-157), pa je ponovo štampan 1986. godine uz novo izdanje Bašagićevih *Bošnjaka i Hercegovaca* s njegovim drugim djelom *Znameniti Hrvati, Bošnjaci i Hercegovci u Turskoj Carevini*. Profesor Ćehajić je pripremio djelo za štampanje, korigirajući neke propuste i dodajući autore slične tematike nakon Bašagića. Ujedno je izradio autorovu *Bibliografiju rukopisa i literature*, kao i *Selektivnu bibliografiju.*

U toj fazi nastali su njegovi sljedeći radovi:

/trans/„Še›r-e gam engiz-e zen-e bozorgvar-e Hasan-aga“. *Hasanaginica: 1774-1974*, Sarajevo: Svjetlost, 1975.

„Pjesme Fevzije Mostarca na turskom jeziku“, *POF,* XVIII-XIX/1968-69(1973), 285-314.

„Diya›i Hasan Čalabi al-Mostari“, *POF,* XXII-XXIII/1972-73 (1976), 329-344.

„Ahmed Sudi Bošnjak“, *POF,*28-29/1978-79 (1980), 103-122.

„Pogovor: Bošnjaci i Hercegovci u islamskoj književnosti“, Sarajevo: Svjetlost, 1986, 245-322.

„Šejh Abdullah Bošnjak“, *Zbornik radova ITF u Sarajevu, I/1982, 75-89.*

*„*Gazi Husrevbegov hanekah u Sarajevu“*, Anali GHB, Sarajevo 1988, 29-34.*

„Nasuh Matrakčija kao matematičar“, *POF, 38/1988 (1989), 209-216.*

Radeći na prevodu *Bulbulistana* i biografiji mevlevijskog Šejha Fevzija, profesor Ćehajić se počeo zanimati za tesavvuf, tačnije mevlevizam, o čemu je napisao radove koji su trasirali put njegovom istraživanju vrlo kompleksne teme − derviških redova na Balkanu, među kojima su:

„Rumijeva teorija kosmičke ljubavi“*, Odjek, XXIV/1971, 4, 12-13.*

„Dželaluddin Rumi i Mevlevizam u Bosni i Hercegovini“, *Izraz, XVII/1973, 10, 356-365.*

„Vidovi stvaranja muslimanskih mistika porijeklom iz Bosne i drugih krajeva Jugoslavije od XV do XIX vijeka“, *Godišnjak OKIJK, III-IV/1974-75 (1975), 23-37.*

„Neke karakteristike učenja Ğalaluddin Rumija i nastanak derviškog reda mevlevija, mevlevije u Bosni i Hercegovini“*, POF, XXIV/1974 (1976), 85-108.*

Njegova interesovanja su se proširila na doktrinarne elemente ezoterijskog učenja općenito i njegove varijable, prihvatanje Ibn Arebijeve ideje „jedinstva Bitka“ u postojećim tarikatima na Balkanu, što je iskazivano kroz djelovanje, ali i književne forme, ponajviše u poeziji i traktatima. U tom istraživanju je posvećeno i neumorno tragao za historijskim faktima i saznanjima kroz brojne neobjavljene

i objavljene izvore. Iz njegovog pera su nastali radovi koji su dali značajan doprinos naučnoj misli o fenomenu tesavvufa i njegovim modalitetima – ortodoksnim i heterodoksnim – na prostoru Bosne i Hercegovine, kao što su:

„Bektašije i islam u Bosni i Hercegovini", *Anali GHB, V-VI/1978, 91-98.*

„Šeriat i tesavvuf (tarikat)", *Glasnik VIS-a, XLI/1978, 2, 109-112.*

„Institucionalni tasawwuf – institucionalni redovi (tarikati), *Glasnik VIS-a, XLIII/1980, 5, 233-255.*

„Tasawwuf – islamski misticizam", *Glasnik VIS-a, XLIII/1980, 1, 13-21; 2, 111-120; 3, 217-231.*

„Tasawwuf i spoznavanje", *Glasnik VIS-a, XLIV/1981, 1, 1-25.*

„Derviški red Nakšibendija", *Glasnik VIS-a, XLV/1982, 2, 153-170; 3, 291-312.*

„The Influence of Ibn Arabi and his School of Sufis and Sufi Brotherhoods in Bosnia and Herzegovina", *Revue d›Histoire Maghrébine, 31-32 (1983), 129-133.*

„Društveno-politički, religiozni, književni i drugi aspekti derviških redova u jugoslavenskim zemljama", *POF, 34/1984 (1985), 93-113.*

„O jednom filozofskom traktatu šejha Abdulaha", *POF, 32-33/1982-83 (1984), 65-86.*

Njegova seriozna monografija – *Derviški redovi u jugoslovenskim zemljama sa posebnim osvrtom na Bosnu i Hercegovinu*, Sarajevo: Orijentalni institut, 1986, 281 str. – odnosno, prerađena druga doktorska disertacija (460 str.) predstavlja opširnu studiju kao rezutat dugotrajnog istraživačkog rada, utemeljenog na 86 historijskih izvora (hronike, sidžili, popisni defteri i pojedinačni dokumenti) i književnih izvora (rukopisi i vakufname) na turskom, arapskom i perzijskom jeziku te na obimnoj referentnoj literaturi, uz iscpljujući rad na terenu, koji je podrazumijevao obilazak tekija na prostoru bivše Jugoslavije (dokumentiranje zatečenog stanja). Istraživanje je bilo vrlo široko obuhvaćeno, i vremenski i teritorijalno, jer se odnosilo na cijeli osmanski period i cijelu teritoriju bivše Jugoslavije. Do tada je pitanje koncepta tesavvufa i derviških redova bilo nedovoljno i fragmentarno obrađeno u naučnom smislu. Stoga je ova knjiga predstavljala prvu sintetsku i akribičnu studiju koja razmatra historijski razvoj tesavvufa, njegove kanonske osnove, dogmatske i doktrinarne aspekte te praktične implikacije u političko-sociološkom smislu posmatrajući ih kroz povijesni, duhovni i kulturni kontekst. Posebno su zanimljiva njegova razmatranja o hamzevijama, ogranku bajramsko-melamijskog tarikata koji je imao „narodsko obilježje". S ovom monografijom profesor Ćehajić je postao vodeći stručnjak u području tesavvufa a njegovi radovi i studija postali su nezaobilazno štivo za svakoga ko se upusti u istraživanje, napose naučno, o tesavvufu u bilo kojem obliku.

U izvještaju komisije za napredovanje iz 1982. godine, predsjednik komisije dr. Adem Handžić navodi da je rukopis primljen u izdavačku kuću „Veselin Masleša" s pozitivnim recenzijama Adema Handžića i Sulejmana Grozdanića. Nažalost, knjiga je izašla 1986. godine s drugim recenzentima, što je u poslijeratnim

razmatranjima za drugo dopunjeno izdanje bila jedna od prepreka za štampanje, iako je iznimno tražena u gotovo cijelom svijetu.

Uništeni dokumenti i rukopisi u Orijentalnom institutu, koje je profesor Ćehajić koristio u svojim istraživanjima, barem su fragmentarno dostupni preko izvoda, citata, napomena i tumačenja i od iznimnog nam je značaja da ostanu sačuvani u kulturi pamćenja, budući da će naredni istraživači na osnovu toga moći sagledati izvjesna pitanja i teme, pa ih iznova u izvjesnoj mjeri rekonstruirati.

Kroz svoje publikacije profesor Ćehajić nam je pomogao da u cjelini sagledamo značaj sufizma kao fenomena na historijskom planu i njegovu međusobnu povezanost s književnošću, kao i kulturalne i duhovne dispozicije sufija Dželaluddina Rumija i Ibn Arebija u muslimanskoj tradiciji Bošnjaka te eminentnih i historijski zaslužnih ličnosti porijeklom iz Bosne, kao što su Hamza Bali, Abdullah Bošnjak, Vahdeti, Husejn Lamekani, Ahmed Sudi, Šejh Fevzi, Hasan Zijaji i drugi.

Završna riječ o entuzijasti Džemalu Ćehajiću

Na kraju ovog prisjećanja na profesora Džemala Ćehajića i razmatranja njegovog naučnog ethosa i doprinosa naučnom diskursu, možemo zaključiti da svojim naučnim radom, koji razviđa prošlost i čuva pamćenje na specifične duhovne i materijalne spomenike islamske kulture u Bosni i šire, izaziva i danas respekt i divljenje svih onih koji su koristili i koriste ono što nam je profesor Ćehajić ostavio. Gledano u kontekstu vremena u kojem je živio i radio, u pogledu njegovog stila i terminološkog registra, trudio se, donekle zaziruć od akademske podozrivosti, da u javni akademski diskurs unese stanovite promjene kroz pomalo nov terminološki vokabular unutar discipline kojom se bavio.

Profesor Ćehajić je naš najčešće citirani autor u radovima koji se dotiču tesavvufa i derviških redova na Balkanu. Može se reći da nema ozbiljnog i respektabilnog rada na ovim prostorima u kojemu se raspravlja o nekim od brojnih aspekata (idejnih, sociooloških, političkih i drugih) derviških redova i njihova utjecaja na Balkanu, a da se autori ne pozivaju na spoznaje, stajališta, analize i zaključke sadržane u njegovoj knjizi i radovima, pri čemu je njegov rad poznat i priznat i izvan naših granica. Istraživanje intelektualne i duhovne baštine islamske kulture, a posebice tesavvufa, veoma je zahtjevan zadatak zbog specifične vizure kroz koju su sufije posmatrale duhovni i pojavni univerzum. Isto tako i zbog kompleksne epistemološke i ontološke skale koja je generirala dominirajuću ideju unutar pojedinačnih tarikata s implikacijama u praksi i njihovim utjecajem unutar povijesnih zbivanja u Bosni i širem regionu.

Profesor Ćehajić je kao istraživač kulturne i intelektualne historije prvi mapirao kulturne granice ortodoksnih i heterodoksnih derviških redova i njihovih uče-

nja u geografskom, sociopolitičkom i kulturnom kontekstu, čime nam je ostavio naslijeđe koje obavezuje i zahtijeva temeljito istraživanje i naučno valoriziranje na nivou univerzitetske prakse, budući da gotovo i nema istraživačkih radova koji tematiziraju život i djelo Džemala Ćehajića, izuzev hvalevrijednog osvrta dr. Samira Beglerovića.

Bibliografija:

Kasumović, Ismet: "In memoriam", *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 39/1990. 9-10.

Bavčić, Mubera: „Bibliografija radova Džemala Ćehajića", *POF*, 61/2011, 461-466.

Beglerović, Samir: „Djelo kao punina odraza mišljenja. Osvrt na znanstveni rad profesora Džemala Ćehajića". *Znakovi vremena* br. 74/75, god. XIX-XX/2016-17, 13-29.

Gačanin, Sabaheta: „Šejh Fevzijin Bulbulistan i njegovi književni uzori – Đulistan i Beharistan", *Beharistan*, 12 (2004), 44-45.

Kajan, Ibrahim: "Historija iz zasjede. Jedan je genij iz Blagaja."
<http://kajankajan.blogspot.com/2015/10/jedan-je-genij-iz-blagaja.html> (pristupljeno 13. 11. 2019.)

„Sjećanje: Prof. dr. Džemal Ćehajić", 12. mart 2012. https://www.medzliskiseljak.ba/2012/03/12/sjeanjeprof-dr-demal-ehaji/ (pristupljeno 1. novembra 2019)

30th ANNIVERSARY OF DŽEMAL ĆEHAJIĆ'S DEATH

Sabaheta Gačanin

Summary

In December 2019, it is thirtieth anniversary of passing away of Professor Džemal Ćehajić, and ninetieth anniversary since his birth in October 2020. He was highly equipped philologist, translator, and most importantly a researcher of cultural and intellectual history and a good connoisseur of all three oriental languages. With his work on sources and materials, he left indelible and a deep impact in the study and interpretation of historyl and culture of Bosnia and Hercegovina and wider. He looked after the sources focused, devoted and vigilant during his studies.

Key words: Džemal Ćehajić, Anniversary, literary heritage of Bosnia−Herzegovina in Oriental language

GODIŠNJAK 2019

KULTURNO
STVARALAŠTVO BOŠNJAKA

UDK 821.163.4 (497.6)-1 (082):398
069.013 (497.6): 398

Nekoliko značajnih rukopisnih zbirki usmene poezije u posjedu Zemaljskog muzeja BiH

Nirha Efendić
Zemaljski muzej BiH
Sarajevo

Usmena poezija sakupljana je i arhivirana u muzejsku kolekciju Folklornog arhiva još od prvih zapisa koje je načinio Kosta Hörmann, a potom, prema Hörmannovoj narudžbi, i češki etnomuzikolog i likovni umjetnik Ludvík Kuba, u posljednjoj dekadi 19. stoljeća. Ipak, cjelovite zbirke prikupljane u privatnim aranžmanima domaćih sakupljača, te potom darovane ili otkupljene za Folklorni arhiv Zemaljskog muzeja, predstavljaju jedan od najznačajnijih izvora za proučavanje domaće folkloristike kada je u pitanju njen fundamentalni aspekt. Ipak, da bi se stekao uvid u stvarno stanje tradicijskog naslijeđa i sagledao život u kontinuitetu, kao i današnji oblici folkornog života, najznačajniji doprinos ponijela su neposredna terenska istraživanja, koja su obavljali stručnjaci Zemaljskog muzeja. Ovaj rad nastojat će predstaviti sadržaj spomenutih zbirki, novih terenskih prinosa, te poentirati njihov zanačaj za razvoj nauke o našem usmenom stvaralaštvu.

Ključne riječi: rukopis, zbirka, sakupljač, Folklorni arhiv, Zemaljski muzej BiH

Usmene pjesme sakupljane su na ovim prostorima već od prve polovine osamnaestog stoljeća, s manjim intenzitetom i u prvoj polovini devetnaestoga, ali je najmasovnije sakupljanje obavljeno krajem devetnaestog i početkom dvadesetog stoljeća na prostoru Bosne i Hercegovine. Kraj devetnaestog stoljeća u Bosni je obilježen smjenom dviju velikih carevina, a ovaj dio Balkana pogodile su različite sistemske promjene. Dolazak Austrougarske carevine naznačio je početak i nove organizacije kulturnog života, te institucionaliziranog čuvanja materijalne i duhovne kulture na zatečenom prosto-

ru. Osnovan je Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine 1888. godine, a njegov prvi upravitelj bio je visoki činovnik austrougarske vlade, čovjek slavenskih korijena i poznavalac lokalnog jezika, Konstantin Kosta Hörmann. Godinu nakon osnivanja, Hörmann je pokrenuo i zvanično glasilo – *Glasnik* Zemaljskoga muzeja, koji je uređivao narednih sedamnaest godina. Na tom zadatku naslijedio ga je prvi kustos, Ćiro Truhelka.

Naučnoj i kulturnoj javnosti odavno je poznata velika zbirka usmenih epskih pjesama iz njegove priređivačke ostavštine, koju je naslovio *Narodne pjesme Muhamedovaca u Bosni i Hercegovini,* u dva dijela. Prvi dio objavljen je već 1888., a drugi dio ove velike i značajne zbirke objavljen je naredne, 1889. godine. Kada se govori o Hörmannovoj posvećenosti našem usmenom pjesništvu, treba imati u vidu njegovo poznanstvo i drugovanje s Mehmed-begom Kapetanovićem Ljubušakom, te mogućim utjecajima koju je ovaj prvi poznatiji pripovjedač i priređivač „među Muhamedancima“ ostavio na Hörmanna. O tom je poznanstvu, preko kojeg je došao u dodir s narodnim pjesmama Bošnjaka, Hörmann progovorio u predgovoru svojoj prvoj knjizi *Narodne pjesme...* „Stadoh prijateljima kazivati kakva se to krasota krije po njihovim konacima, kako bi trebalo taj biser sabrati...“ (Hörmann 1888)[1] U Zemaljskom muzeju postoji nekoliko dokumenata koji su ostali od Ljubušakovih zabilješki pisanih bosančicom. S druge strane, kako bi pokazao priznanje ovom istaknutom vlastelinu, Hörmann je također znao pisati Ljubušaku na bosančici.[2] U prilogu donosimo i jednu Hörmannovu poruku Ljubušaku, pisanu bosančicom u kojoj stoji da mu šalje knjigu koju je primio iz Budimpešte i u kojoj će moći da nađe svoje govore i nazdravice o kojima je govorio na kongresu u Pešti. U potpisu poruke jasno stoji „Mahsuz selam. Tvoj Kosta Herman“:

[1] Navod je preuzet iz sekundarnog izvora: Enes Kujundžić: *Usmena epika Bošnjaka*, Svjetlost: Sarajevo, 1997., str. 14.

[2] Više o Ljubušakovu društvenom angažmanu u članku: Munib Maglajlić „Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak. Jedan pogled na život i djelo“. Zbornik radova *Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak*, Institut za književnost Sarajevo 1992., 13-18.

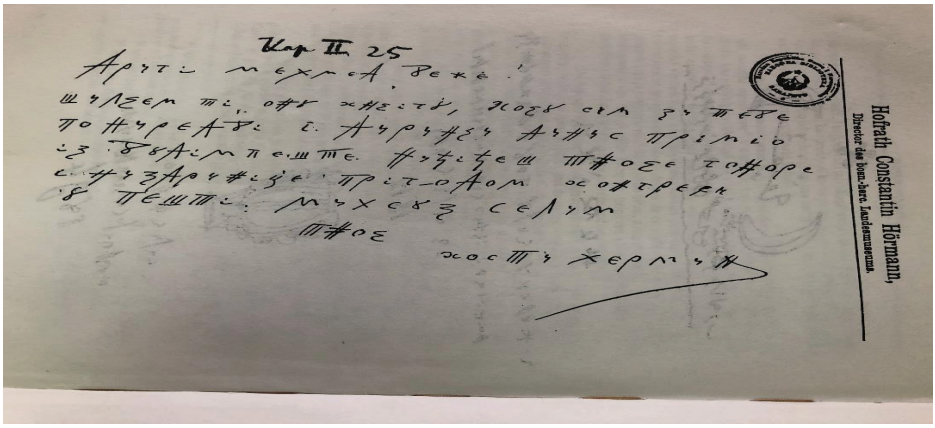

3

Veliki interes koji je Hörmannova zbirka doživjela u Bosni urodio je potrebom i za drugim, ponovljenim izdanjem, koje se ostvarilo tek 1933. u izdavaštvu Alije Kurtovića i Jakše Kušana. U ovome izdanju pojmovi Muhamedanci i muhamedanski zamijenjeni su pojmovima Muslimani i muslimanski. Đenana Buturović također je uradila redakciju, korekturu te komentare za zbirku koja je objavljena 1966. godine u izdanju Zemaljskog muzeja BiH, a u kojoj se nalazilo 15 cjelovitih tekstova i 29 kratkih sadržaja u knjizi naslova „Narodne pjesme Muslimana u Bosni Hercegovini. Iz rukopisne ostavštine Koste Hörmanna.“[4] Nakon pjesama doneseni su i komentari priređivačice. Treće cjelovito izdanje Hörmannove zbirke izašlo je u izdanju kuće Svjetlost 1976. u Sarajevu, naslova *Narodne pjesme Muslimana u Bosni Hercegovini*, a priredila ga je Đenana Buturović (Hörmann 1976). Kasnije je ovo izdanje ponovo štampano u „Preporodovoj“ ediciji prvog kola Bošnjačke književnosti u 100 knjiga 1996., gdje je pojam Muslimani zamijenjen pojmom Bošnjaci, „sukladno savremenoj oznaci naroda koji označava.“ (Buturović 1996: 8) Kosta Hörmann rođen je u Bjelovaru 1850., a umro u Beču 1921.

Ovih nekoliko vrijednih izdanja, međutim, ne obuhvaćaju svu građu koju nam je Kosta Hörmann ostavio. Važno je znati i spomenuti da je u Folklornom arhivu Zemaljskog muzeja (u daljnjem tekstu FAZM) ostala još jedna obimna zbirka usmenih pjesama koja čini rukopisnu ostavštinu Koste Hörmanna. Riječ je o osamnaest epskih pjesama koje su pisane rukom, ćiriličnim pismom, naizgled lijepo i uredno, ali veoma stilizovano, tako da je sam tekst izuzetno

[3] Fotografija je preuzeta iz sekundarnog izvora. Stipo Manđeralo, „Ljubušak i bosančica“, Zbornik radova *Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak*, Institut za književnost, Sarajevo,1992., str. 211-229., 228.

[4] Buturović, 1966.

teško pročitati. Urađena je digitalizacija zbirke, skenirana je i prenesena na nekoliko digitalnih nosača memorije, ali, budući da je teško čitljiva, nikada još nije urađen digitalni transkript. Neki od naslova pjesama iz spomenute zbirke su: *Pogibija Jugovića Marka*, koja je spjevana u 320 stihova; *Pogibija Anđelića Vuka* u 429 stihova; *Sužanjstvo Mitrović Stojana* u 675 stihova; *Četovanje Sifre Hasanage i Sokolović Ibre* u 173 stiha. Poslije zabilježenih pjesama imena kazivača nisu navedena, ali su uz pojedine pjesme doneseni određeni komentari koji se odnose na legende uz nastanak pjesme, kao u slučaju naslova *Pogibija Jugovića Marka*, gdje je doneseno i ime kazivača (Pero) koji je pjesmu čuo od svoga djeda Gligorija.

Ova zbirka zavedena je pod registarskom oznakom Ms 107, s *naslovom Rukopisna zbirka narodnih pjesama*. *Iz ostavštine Koste Hörmanna*, kako se vidi iz priložene fotografije lijevo. Također, treba imati u vidu da je Hörmann čitao ćirilicu, te da je zapise koje je imao na bosančici često transkribovao na latinicu.

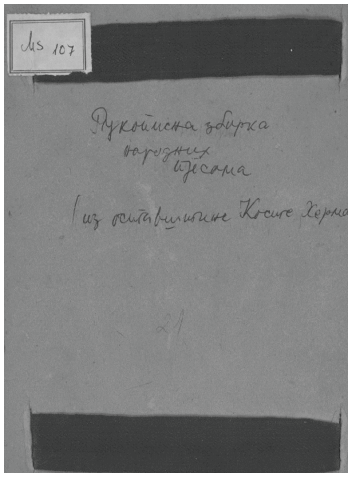

5

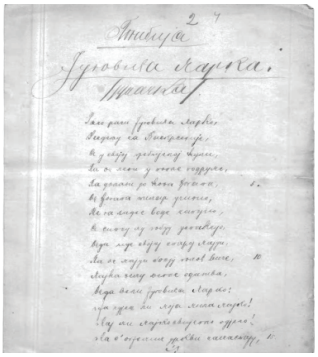

6

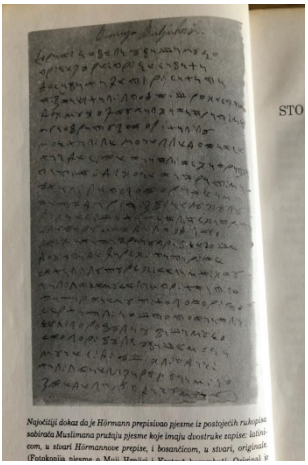

7

Na priloženoj fotografiji je naslovna strana zbirke na kojoj je čitljivim rukopisom upisano *Rukopisna zbirka narodnih pjesama*. *Iz ostavštine Koste Hörmanna*, ali ne njegovom rukom. Desna fotografija predstavlja početak „junačke“ pjesme, koja je u *Zbirci* naslovljena *Pogibija Jugovića Marka*. Ovdje je donesen snimljeni prikaz originala, na fotografiji u sredini. Krajnje desno pikaz je originalnih tekstova koje je Hörman transkribovao.

[5] FAZM, Ms 107.

[6] FAZM, Ms 107.

[7] Fotografija preuzeta iz sekundarnog izvora: *Narodne pjesme muslimana u Bosni i Hercegovini (sabrao Kosta Hörmann 1888-1889)*. Prir. Đenana Buturović, Sarajevo: Svjetlost, 1976.

U Folklornoj arhivi postoji još originalnih rukopisa koji su u međuvremenu objavljeni u *Glasniku* Zemaljskog muzeja, poput prvih Kubinih prinosa zajedno s notnim zapisima, kao što postoje i prepisi rukopisa koji se čuvaju u drugim arhivskim ustanovama, poput Matice hrvatske (MH) ili arhiva Srpske akademije nauka i umjetnosti (SANU). Jedan važan rukopis, čiji prepis postoji u Folklornom arhivu čini 1000 pjesma koje je prikupio Ivan Zovko, hrvatski učitelj na koncu 19. stoljeća. Drugi važan prepis čini obimna zbirka Muharema Kurtagića u šest dijelova, koji se, također, u originalnoj verziji čuva u MH, jednako kao i zbirka pjesama koju je za Maticu hrvatsku prikupio Antun Hangi, a koja je 2009. objavljena u Sarajevu, u izdanju Zemaljskog muzeja BiH.[8]

Međutim, ono što čini terenski podvig u ranim godinama rada Zemaljskog Muzeja jeste jedan iznimno važan ugovor koji je tadašnji direktor, Kosta Hörmann načinio s Ludvíkom Kubom, češkim etnomuzikologom.[9] Zadatak koji je stavljen pred Kubu podrazumijevao je sakupljačku ophodnju po Bosni i Hercegovini i, kao i drugim dijelovima regije gdje su živjeli bosanski muslimani, od kojih je trebalo prikupiti narodne pjesme i arhivirati ih u Zemaljski muzej. Ovaj posao podrazumijevao je, uz bilježenje tekstova također i donošenje notnih zapisa, za što je bilo potrebno muzičko obrazovanje sakupljača, koje je Kuba posjedovao. Nakon četiri mjeseca intenzivnoga rada na terenu, stekla se zbirka sa više od hiljadu pjesma s notnim zapisima, koja je postupno objavljivana u nekoliko godišta *Glasnika* Zemaljskog muzeja (1906-1910).[10]

Osamdesetih godina, prvi domaći etnomuzikolozi osjetili su potrebu da se ove objavljene pjesme ponovo sakupe i objave u jednoj knjizi. (Rihtman, Simić, Fulanović-Šošić 1984) "Radeći na izdanju Kubine zbirke kao zasebne knjige, Ljuba Simić je obavila posao redaktora tekstova pjesama, imajući na raspolaganju rukopis Kubine zbirke pohranjene u arhivi Muzeja, pri čemu je ustanovljeno da jedan dio pjesama ipak nije bio objavljen u *Glasniku* u naznačenim godištima, tj. od 1906. do 1910. godine. Tako se nemali broj pjesma –

[8] Prir. A. Softić, uz šesto izdanje etn. studije Život i običaji musimana u Bosni i Hercegovini. Sarajevo: Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 2009.

[9] Govoreći o pojedinostima ugovora, Kuba je zabilježio: „Uredili smo da mi budu plaćeni putni troškovi, koje je Hörmann procijenio na 10 kruna dnevno, a ja ću putovati – četiri mjeseca po Bosni i Hercegovini, po ugovorenom planu, i svakog mjeseca ću dostavljati sakupljenu građu. Naredne godine (1893.) plan je bio ostvaren i ja sam sakupio i predao 1.125 napjeva i tekstova." (Ludvík Kuba, *Kako sam najzad dospio u Bosnu.* Prevod sa češkog Bogdan L. Dabić. Predgovor Kubinoj knjizi Štivo o Bosni i Hercegovini, čiji je češki izvornik objavljen u Pragu 1937. godine)

[10] Efendić, 2015., 23.

čak 161 jedinica – prvi put našao u koricama Kubine zbirke objavljene 1984. godine pod uredničkim vodstvom Cvjetka Rihtmana."[11]

Prinose folklorne građe za Zemaljski muzej donosili su u narednim godinama i domaći sakupljači, a među prvima treba izdvojiti folkloristu i književnika Aliju Nametka, koji je većinu prikupljene folklorne građe i objavio u zbirci *Od bešike do motike* 1970., u svom vlastitom izdanju.[12] Međutim, fond pjesama koje su pohranjene na arhivskim listićima u FAZM-u, njih blizu 4000, također je jednim dijelom prikupio Alija Nametak. Postoji nemali broj pjesama koje su zapisali Mustafa Mulalić, Muhamed Kemura, Sadika Kreševljaković, Abdulah Škaljić, Cvjetko Rihtman, Ljuba Simić, a sve do 1992. godine i agresije na BiH, pjesme je za Zemaljski muzej bilježila i arhivirala Đenana Buturović. Počev od 2008., pa do današnjih dana, više od dvije stotine pjesma s terena donijela je i arhivirala u FAZM autorica ovoga teksta.

Među rukopisnim zbirkama, koje svakako zaslužuju pažnju, nalazi se i pjesmarica od 172 jedinice iz ostavštine historičara, pravnika i kulturnog djelatnika Muhameda Hadžijahića. Zabilježena je pod registarskom oznakom Ms 58, pod naslovom *Sarajevske narodne pjesme*. Ova zbirka posebno je važna za proučavanje povijesnih zbivanja i narodnih pamćenja društvenih događaja u gradu Sarajevu kao i povijesne pozadine nastanka određenih pjesama, a za čije je prilike Hadžijahić pouzdano znao, ne samo zbog činjenice da je i sam bio historičar, već je i njegova porodica većim dijelom učestvovala i imala utjecaja u društvenim slojevima Sarajeva u 19. i 20. vijeku. U prilogu su fotografije koje prikazuju dijelove ovoga značajnog rukopisa.

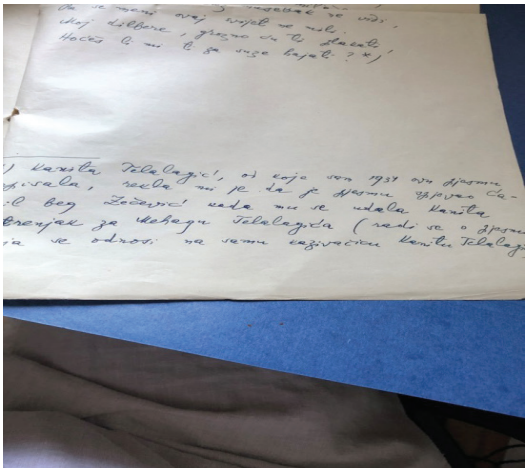

13

[11] Efendić, 2015., 23.

[12] Nametak, 1970.

[13] FAZM, Ms 58.

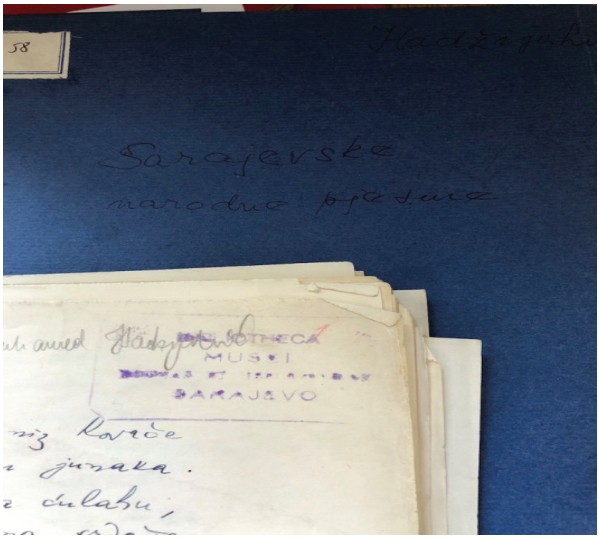

[14]

U nastanku ove zbirke učestvovali su kazivači iz Sarajeva, a ispod svake pjesme ubilježemo je i ime kazivača.

Ipak, na kraju zbirke, uz posljednju pjesmu, ubilježena je podnožna napomena iz koje razaznajemo da je zbirka ipak nastala u prikupljačkom pregalaštvu ženske osobe, najvjerovatnije Muhamedove majke Esme. Evo te fusnote, na kojoj stoji: „Kanita Telalagić, od koje sam 1934. ovu pjesmu zapisala, rekla mi je da je pjesmu spjevao Ćamil-beg Zečević kada mu se udala Kanita Vatrenjak za Mehagu Telalagića (riječ je o pjesmi koja se odnosi na samu kazivačicu, Kanitu Telalagić).“ Riječ je o sarajevskoj pjesmi koja glasi:

Kršna ti nam nasta ova godina,
Još kršniji dan osvanu, srijeda,
Ja izgubih svog dilbera lijepa.
Ne stekoh ga za svojega vijeka.
Ako stečem, neću nakog lijepa.

[14] Evo tih imena: Hajrija Sokolović iz Sarajeva, koja je u trenutku zapisivanja imala 65 godina; Hašmeta Sokolović iz Sarajeva, koja je umrla 1945; Nusret Telalagić iz Srajeva, 40 godina; Fehim Strik iz Sarajeva, 35 godina; Aiša Imamović iz Sarajeva, 40 godina; Kanita Telalagić 85 godina, umrla 1942; Razija Kaliman, 32 godine; Šerifa Kujundžija, 60 godina, umrla 1934; Esma Hadžijahić iz Sarajeva, 53 godine; Stari Bibić iz Sarajeva uz ćemane; Sarić Mehaga, pjevao Mehmed ef. Memiševiću; Hajrija Morić, rođ. Čohadžić; Tuzlak Osman, sazlija i pjevač; Senija Husić, rođ. Sokolović iz Sarajeva, 36 god; Zulejha Sokolović iz Sarajeva, 45 godina; Munira Halilbašić iz Srajeva, 35 godina; Ajiša Kučukalić iz Sarajeva, 35 god.; Sead Sokolović, 40 godina, umro 1952; Džemila sa Bjelava i Dževad Sokolović.

Dok se meni kroz mušebak viđaše,
Dotle mi se ovaj svijet miljaše.
A sad mi se kroz mušebak ne vidi,
Pa se meni ovaj svijet ne mili.
Moj dilbere, grozno ću ti plakati,
Hoćeš li mi ti za suze hajati?[15]

Izuzetno probranu i vrijednu usmenoknjiževnu liriku nalazimo i u omanjoj zbirci koju je načinio manje poznati ljubitelj folklora i učitelj iz Gradačca, Abduselam Abdulahović. Zbirka nosi registarsku oznaku Ms 59 i sadrži 126 kraćih, lirskih pjesama. Zanimljivost ove zbirke stekla se i u činjenici da ju je sakupljač zapisivao rukom, ćiriličnim i latiničnim pismom naizmjenično. Evo nekih uvodnih napomena priređivača:

"Počeo sam sakupljati pjesme još prije 34 godine, kad sam bio prvi razred Učiteljske škole u Derventi. Ljubav za narodnu pjesmu nosim iz roditeljskog doma, jer mi je otac, također učitelj, divno pjevao iste, a osim toga i sam ih je sakupljao i štampao u *Poljupcima*, listu učiteljskih pripravnika u Sarajevu, još u 19. stoljeću.

Ja sam sakupio 300, pa i više od 300 narodnih pjesama, ali sam ih u novu zbirku unio svega 126 i to onih, koje su manje javnosti poznate i rjeđe se mogu čuti. Najrađe sam unio one, koje nisam čuo da pjevaju vašarski pjevači, već su ih pjevali naši momci i djevojke po kućama, pa nemaju širok publicitet. Pjesme sam ili čuo gdje neko pjeva, pa sam ih pribilježio, ili su mi ih prijatelji kazivali u pero.

Sam sam iz djetinjstva znao mnogo pjesama, koje sam čuo u roditeljskom domu, a koje sam rado pjevao. Moji prijatelji znanci pjevali su mi i kazivali mnoge pjesme. Najviše sam pjesama čuo od mog najboljeg druga Jusufa Mulahasića, zborovođe tamburaškog zbora u Višegradu. Zatim od Junuz-bega Ljubovića, starog meraklije i sarhoša, koji je znao svu silu sevdalinki, koje je također čuo u domu Ljubovića, na Odžaku kod Nevesinja. On mi je pjesme kazivao u Ustiprači. Zatim sam čuo mnogo pjesama od Muhameda Alagića, direktora Višegradske banje, koji je neobično volio pjesmu. Zatim mi je mnogo pjesmama pjevala moja supruga Munira, koja je rođena i odrasla u Sarajevu, gradu sevdaha i uzdisaja, u gradu u kome nikad ne može biti pobrano svo blago. Neke sam pjesme čuo od moje majke, danas 80-godišnje starice. Ona tvrdi da se sevdalinka za vrijeme njezina djevovanja pjevala drukčije.

Pjesme sam sakupljao svakom zgodom. Samo za vrijeme rata nisam pribilježio nijedne pjesme. Mnoge sam pjesme čuo od kafanskih svirača, ali to su većinom poznate sevdalinke. No ipak, ja sam ih bilježio.

[15] FAZM, Ms 58, br. 172.

Kada sam naumio pripremiti ovu zbirku, mnoge sam pjesme odstranio jer su iste široko poznate, te nisu interesantne. Osim ovih pjesama, znam još 10-15 epskih narodnih pjesama, koje sam čuo od Ćamila Masle u Višegradu, te ću i njih uskoro srediti. U ovoj zbirci znam oko 45 melodija."[16]

Posljednja pjesma u nizu donesenih iz ove zbirke počinje deseteračkim stihom *Aziz Minki kosu raspletaše*. Nakon svake pjesme ubilježeno je i ime kazivača. Iz priložene forografije jasno se razaznaju imena Osmana Memije i Naima Čimića u tom svojstvu:

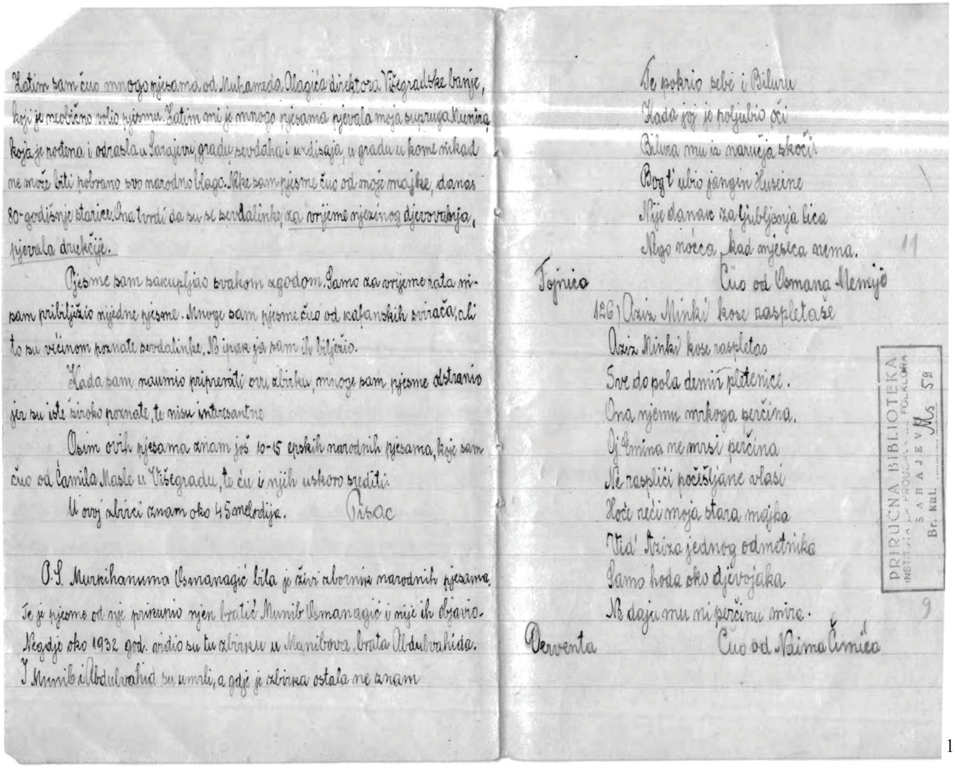
Zatim sam čuo mnogo pjesama od Muhameda Alagića direktora Višegradske banje, koji je neobično volio pjesmu. Zatim mi je mnogo pjesama pjevala moja supruga Munira, koja je rođena i odrasla u Sarajevu, gradu sevdaha i uzdisaja, u gradu u kome nikad ne može biti pobrano sve narodno blago. Neke sam pjesme čuo od moje majke, danas 80-godišnje starice. Ona tvrdi da su se sevdalinke, za vrijeme njezinog djevovanja, pjevala drukčije.

Pjesme sam sakupljao svakom zgodom. Samo za vrijeme rata nisam pribilježio nijedne pjesme. Mnoge sam pjesme čuo od kafanskih svirača, ali to su većinom poznate sevdalinke. No ipak ja sam ih bilježio.

Kada sam naumio pripremiti ovu zbirku, mnoge sam pjesme odstranio jer su iste široko poznate, te nisu interesantne

Osim ovih pjesama znam još 10-15 epskih narodnih pjesama, koje sam čuo od Ćamila Masle u Višegradu, te ću i njih uskoro srediti.

U ovoj zbirci znam oko 45 melodija. Pisac

P.S. Munihanuma Osmanagić bila je živi zbornik narodnih pjesama. Te je pjesme od nje prikupio njen bratić Munib Osmanagić i nije ih objavio. Negdje oko 1932 god. vidio sam tu zbirku u Munibova brata Abdulvahida. I Munib i Abdulvahid su umrli, a gdje je zbirka ostala ne znam

Se pokrio sebe i Bilunu
Kada joj je poljubio oči
Biluna mu iz naručja skoči
Bog t' ubio jangin Huseine
Nije danak za ljubljenja lica
Nego noćca kad mjesica nema.
Fojnica Čuo od Osmana Memije
126) Aziz Minki kose raspletaše
Aziz Minki kose raspletao
Sve do pola demir pletenice.
Ona njemu mrkoga perčina.
Oj Emina ne mrsi perčina
Ne rasplići počešljane vlasi
Hoće reći moja stara majka
Vid' Aziza jednog odmetnika
Samo hoda oko djevojaka
Ne daju mu ni perčinu mira.
Derventa Čuo od Naima Čimića

PRIRUČNA BIBLIOTEKA
INSTITUTA ZA PROUČAVANJE FOLKLORA
SARAJEVO
Br. kat. Ms 59
[17]

Prilog se odnosi na posljednju stranicu rukpisa na kojem je i pečat Priručne biblioteke Instituta za proučavanje folklora Sarajevo, koji je pripojen Odjeljenju za etnologiju Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine 1958. Među značajne rukopisne zbirke treba pribrojiti i pjesmaricu usmenih lirskih pjesama (33 na broju), koju je pribrao i darovao Zemaljskom muzeju Husaga Čišić. Navedena

[16] FAZM, Ms 59, prva strana. (Stranice u rukopisu nisu numerisane.)

[17] FAZM, Ms 59, posljednja strana.

zbirka čuva se pod registarskom oznakom Ms 19, a nastala je 1933. Alija Nametak je objavio dvadesetak pjesama iz ove zbirke u kalendaru *Narodne uzdanice*, jedan dio 1935., i drugi dio 1936.[18]

Jedna znakovita zbirka pjesama, koja dolazi iz ženske sakupljačke radionice, Senije Bajraktarević, također se nalazi u posjedu Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine. Riječ je o obimom manjoj zbirci, koja sadrži 76 lirskih pjesama. Registarska oznaka ove zbirke je Ms 37. Fotografije u prilogu pokazuju Naslovnu koricu s registarskim kodom i prvu stranicu pjesma koje su štampane pisaćom mašinom. Na desnoj margini, prepisan je i dodijeljeni naslov zbirci koji glasi *Sarajke. Muslimanske ženske pjesme*.

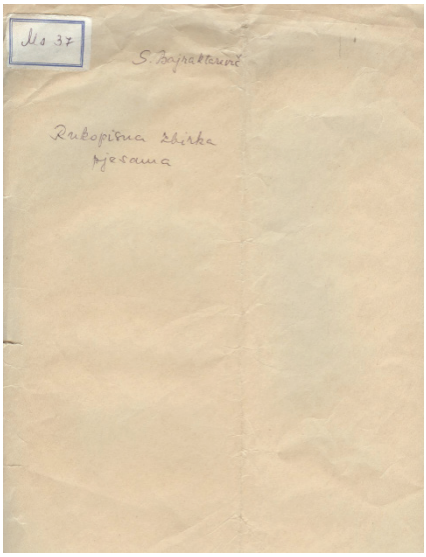

19

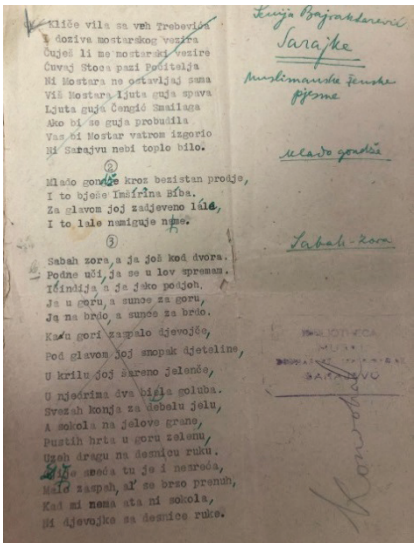

20

Prema ovome snimku vidi se da je rađena korekcija rukopisa. Ipak, ko je unosio komentare, ostaje nepoznanica, jer nije zabilježeno u kakvom je stanju preuzet rukopis, tj. da li je stigao s korekturama ili su intervencije rađene nakon prispijeća zbirke u Muzej.

Značajnu zbirku zabilježenu ženskom rukom ostavila nam je učiteljica Karaga Ćima iz Šuice kod Livna. Zbirka je poslana poštom na ruke Alije Nametka 1957., koji je tada radio u Institutu za proučavanje folklora u Srajevu. Zavedena je pod oznakom Ms 56. Osim pedesetak pjesama, u ovoj zbirci nalazi se nekoliko narodnih predaja kojima Zbirka počinje.

[18] Zabilješka se odnosi na napomenu na posljednjoj stranici Zbirke.

[19] FAZM, Ms 37.

[20] Isto.

21

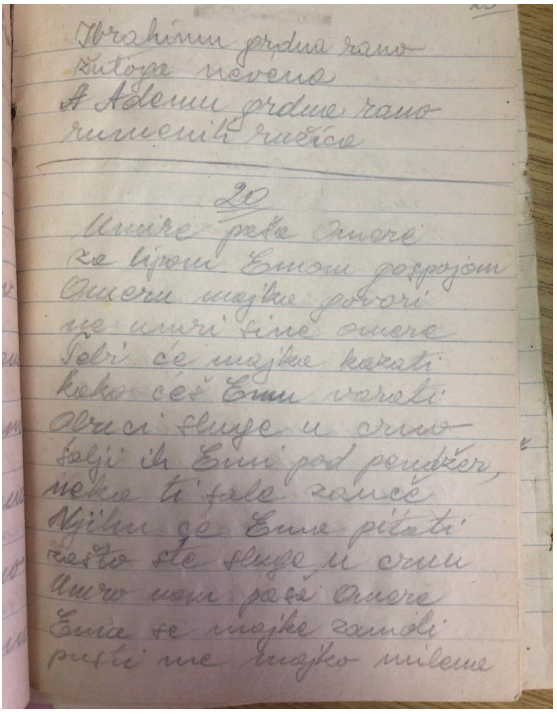

22

Rukopis sadržava 52 pjesme, u najvećem dijelu lirsko-narativnog karaktera, čija se prosječna dužina ostvaruje u tridesetak stihova.

[21] FAZM, Ms 59.

[22] Iz rukopisa Karaga Ćime, FAZM, Ms 56, br. 20

Obimom najveća i sadržajem najznačajnija zbirka, koja je povjerena na čuvanje Folklornom arhivu Zemaljskog muzeja, nedavno je izašla u priređivačkoj radinosti autorice ovoga teksta. Zbirka sa više od hiljadu pjesama, koja po svojoj veličini i značaju staje uz rame velikoj Zovkinoj i Kubinoj zbirci, nastala je u decenijskom radu, uz učiteljski posao Smajla Bradarića, rodom iz Maglaja, koji je pjesme sakupljao na sjeveru Bosne, u Derventi, u vremenskom razdoblju između dva i poslije Drugog svjetskog rata. U inventarnoj knjizi Odsjeka za duhovnu kulturu Odjeljenja za etnologiju Zemaljskog muzeja BiH postoji podatak da je spomenuti Bradarićev rukopis inventarisan 26. 12. 1955. godine. Sudeći prema rukopisu, (ručno, ćirilicom) inventarisanje je načinila Radmila Kajmaković, tadašnja kustosica za narodne običaje. Nikakvih dodatnih podataka nije bilo (Efendić 2018: 10). Na koricama rukopisa u pet svezaka stajao je naslov *Narodne umotvorine iz Dervente i okolice, većinom:*

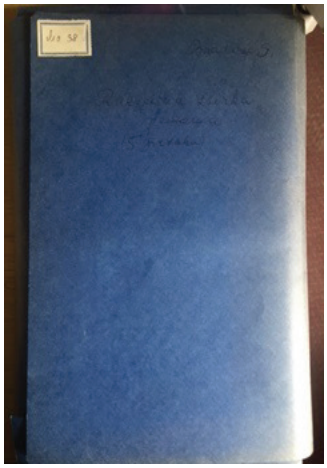

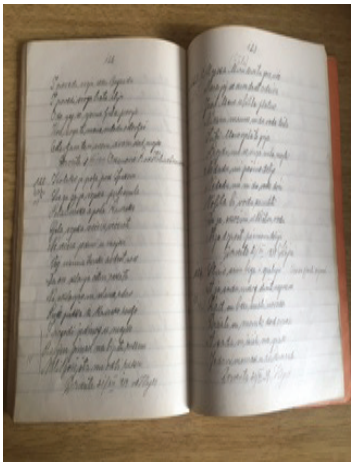

[23]

U objavljivanju rukopisa *Narodne umotvorine iz Dervente*, na mjestu izdavača Zemaljskome muzeju BiH pridružio se i Slavistički komitet u Sarajevu. Pjesme, međutim, nisu zabilježene samo od stanovnika Dervente s okolicom. Često se na marginama Zbirke, uz pjesme može naići na bilješke koje otkrivaju da pjesme dolaze iz pamćenja bošnjačkih prognanika iz Berana i Gusinja, potom se vidi da je jedan dio pjesama zabilježen od, kako je zapisivač odabrao da upiše, *katolika iz Žepča*, a postoji i jedna cjelovita zbirka pjesama koje dolaze iz srpske usmene tradicije, jer ih je Bradarić izravno primio od svog poznanika, pravoslavnog sveštenika Mihajla Prosenika iz Dervente.

[23] FAZM, MS 38.

Uz materijale koji su pronađeni na terenskom istraživanju Dervente i sakupljačeva rodnog Maglaja, obavljenom 2017., kada je uspostavljena veza s preživjelim članovima porodice Bradarić, te njegovom kćerkom, koja je u trenutku istraživanja još uvijek bila živa i nastanjena u Maglaju, doneseni su vrijedni prilozi koji su omogućili jasnije sagledavanje etnografskog rada na terenu ovoga vrsnog poznavaoca domaćeg folklora o kojem se malo znalo.[24] Bradarić je uspio za života objaviti nekoliko pjesama i zabilješki o kazivačima u nekoliko članaka objavljenih u *Novom beharu*.[25]

U FAZM-u također postoji jedna omanja zbirka od 77 lirsko-narativnih pjesama zabilježenih na krajnjem zapadu Bosne, u Bihaću. Pjesmaricu iz Bihaća za Zemaljski muzej pripremio je Stevan Kukić, a njegova kazivačica bila je gđa. Kada Kadić. Pjesme su zabilježene 1958. mašinopisom. Zbirka je numerisana pod brojem Ms 102. Uz predmetnu zbirku arhivirana je i korespondencija iz koje se vidi da je Zemaljski muzej u to vrijeme iskazao interes da otkupi pjesmaricu od vlasnika.

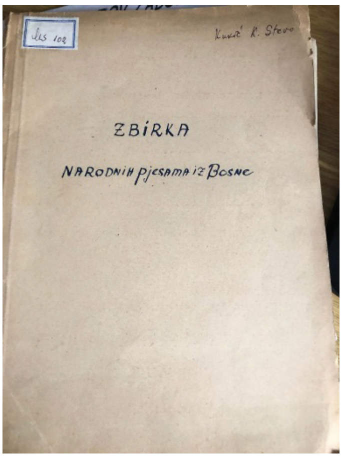

26

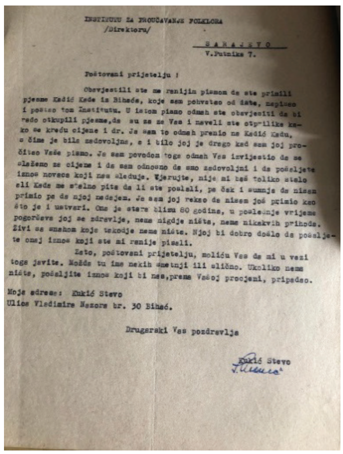

INSTITUTU ZA PROUČAVANJE FOLKLORA
/Direktoru/

SARAJEVO
V.Putnika 7.

Poštovani prijatelju !

Obavjestili ste me ranijim pismom da ste primili pjesme Kadić Kade iz Bihaća, koje sam pohvatao od iste, napisao i poslao tom Institutu. U istom pismo odmah ste obavjesiti da bi rado otkupili pjesme,da su sa za Vas i naveli ste otprilike kako se kreću cijene i dr. Ja sam to odmah prenio na Kadić Kadu, s čime je bila zadovoljna, a i bilo joj je drago kad sam joj pročitao Vaše pismo. Ja sam povodom toga odmah Vas izvijestio da se slažemo sa cijenom i da sam odnosno da smo zadovoljni i da pošaljete iznos novaca koji nas sleduje. Vjerujte, nije mi baš toliko stalo ali Kada me stalno pita da li ste poslali, pa čak i sumnja da nisam primio pa da njoj nadajem. Ja sam joj rekao da nisam još primio kao što je i ustvari. Ona je stara blizu 80 godina, u posleđnje vrijeme pogoršava joj se zdravlje, nema nigdje ništa, nema nikakvih prihoda. Živi sa snahom koja takodje nema ništa. Njoj bi dobro došlo da pošaljete onaj iznos koji ste mi ranije pisali.

Zato, poštovani prijatelju, molićo Vas da mi u vezi toga javite. Možda tu ima nekih smetnji ili slično. Ukoliko nema ništa, pošaljite iznos koji bi nas,prema Vašoj procjeni, pripadao.

Moja adresa: Kukić Stevo
Ulica Vladimira Nazora br. 30 Bihać.

Drugarski Vas pozdravlja

Kukić Stevo
[signature]

27

[24] Baisa Ljevaković, rođ. Bradarić preselila je na Ahiret 13. 1. 2020. Ovaj rad svojevrstan je omaž Baisa-hanumi. Da nije za svoga života sačuvala i ustupila očeve radne materijale pri objavljivanju ovoga rukopisa, nastanak uvodne studije i razjašnjenje nedoumica u vezi s Bradarićevim folklorističkim radom bili bi umnogome otežani i upitni.

[25] *Novi behar* XIII (1939−1940), br. 23, str. 320-321; br. 24, str. 344−346. – XIV (1941−1942), br. 1-2, str. 40-42; br. 4, str. 125-126. (36 narodnih pjesama koje je zabilježio Smajl Bradarić).

[26] FAZM, Ms 102.

[27] FAZM, Ms 102.

Posigurno, najmlađa zbirka lirskih usmenih pjesama donesena je s novog terenskog istraživanja Konjica, koje je obavljeno u proljeće 2010. godine. Cjelovitu zbirku pjesama, u digitalnoj formi, na tada još popularnom nosaču podataka, CD-u, Zemaljskom muzeju darovao je sam sakupljač, Emin Hebibović, koji je svoju zbirku naslovio *Zov Zaborava*. Zbirka je zavedena u FAZM pod registarskom oznakom Ms 119. Veliki udio u zbirci zauzimaju desetarački lirski distisi, poznatiji kao seoski bećarci. U cjelini, riječ je o zbirci usmene lirike koja se slušala, stvarala i pjevala u široj okolici Konjica, poglavito u drugoj polovini dvadestog vijeka.[28] Uz ovu zbirku, iz Konjica je donesena i pjesmarica u kojoj su zabilježene domoljubne i partizanske pjesme, relativno mlađeg postanka, a koju je prikupio Omer Rizvić, koji je svoju zbirku naslovio *Stare i nove seoske pjesme, partizanske i druge*.[29] Ovu je zbirku Zemaljskom muzeju darovao njegov nećak, Velid Gagula. U najvećem dijelu ove pjesme nastale su tokom oslobodilačke borbe u Drugom svjetskom ratu. Zbirka je zavedena pod registarskom oznakom Ms 120. U obje zbirke doneseno je više stotina pjesama, ali pjesme u ovim zbirkama nisu numerisane. Ako se svakom distihonu (bećarcu) pripiše zasebna jedinica, samo u zbirci Emina Hebibovića nalazi se približno 1300 pjesama.

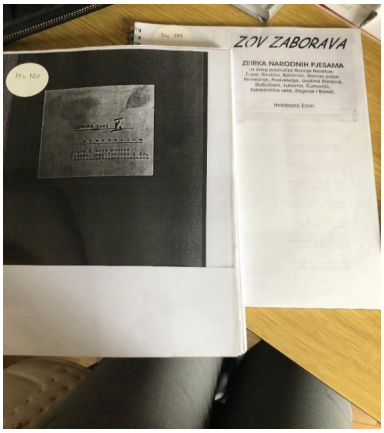

30

[28] Na naslovnici stoji napomena da pjesme dolaze sa šireg područja Gornje Neretve: Župe, Grušice, Bjelimića, Gornjeg Polja, Podveležja, okolice Konjica, Dubočana, Lukomira, Čuhovića, bjelašničkih sela, Zagorja i Borača.

[29] Solidnu ostavštinu etnološke građe Muje Rizvića dijelom je upotrijebio njegov nećak, Velid Gagula, profesor fizike u Općoj gimnaziji Konjic i uobličio je u nekoliko knjiga koje govore o porodicama, predajama te narodnim mudrostima koje dolaze iz Konjica i njegove okoline. Četiri naslova poklonio je Biblioteci Zemaljskog muzeja. Prepis zbirke pjesama koja nosi radni naslov: *Stare i nove seoske pjesme, partizanske i druge* sadrži više stotina bećaraca kao i pjesama iz NOB-a.

[30] FAZM, Ms 119, 120.

Neobjavljenom fondu pjesama treba pribrojiti i oko dvije stotine novih prinosa koji su doneseni u Zemaljski muzej s novih terenskih istraživanja Konjica, Prusca i Kraljeve Sutjeske, ali i prognaničkog stanovništva iz Srebrenice i drugih dijelova istočne Bosne, koji su nastanili prigradska naselja Sarajeva, poput Osjeka i Blagovca.[31] Ove pjesme transkribovane su i pohranjene na arhivske listiće koji skupa s ostalima ulazi u fond od oko 4000 pjesama arhiviranih na taj način.

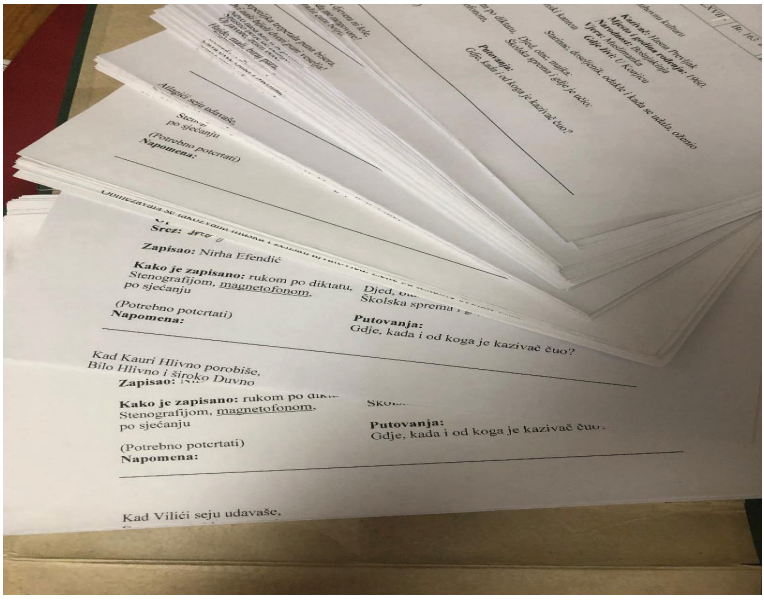

[32]

Kada je riječ o ovom dijelu FAZM-a, treba naglasiti da pjesme nisu tematski razvrstavane, te da se cifra od gotovo 4000 pjesma odnosi na sve žanrovske kategorije i unutaržanrovske podjele.

Umjesto zaključka

Sistemsko proučavanje tematike i drugih strukturnih elemenata pjesama zabilježenih u ovim zbirkama, dalo bi jasnog uvida u etnofolklorističke odlike Bosne i Hercegovine kroz vrijeme, počev od pjesama koje svoj nastanak vežu

[31] Dio terenske građe objavljen je u posljednjoj etnološkoj svesci *Glasnika* Zemaljskog muzeja, koja je izašla 2013. u radu naslova „Jedan pogled na usmenu pjesmu Prusca prema novoj građi“ objavljen je dio pjesama donesenih sa istraživanja Prusca. (Efendić 2013) Drugi dio, koji se odnosi na prognano stanovništvo Srebrenice, objavljen je u zborniku Žene nositeljice narodnih muzičkih praksi u BiH (Efendić 2015).

[32] FAZM, fac. LXVII-G.

za velika povijesna imena srednjovjekovne Bosne, do onog savremenog, prosječnog, svakodnevnog života, običnog čovjeka koji je nastanjivao bosansko-hercegovački prostor, sve do unazad nekoliko decenija. Ratna razaranja iz devedesetih, pa i poratna neizvjesnost i oskudica dovele su do velikih seoba, tako da danas imamo demografski potpuno izmijenjenu sliku Bosne i Hercegovine u odnosu na onu koja je bila prisutna u vremenu kada su ove pjesme nastajale, pa i kada su ove zbirke zabilježene. Nekoliko terenskih istraživanja na području srednje Bosne načinili su etnolozi Zemaljskog muzeja u godinama nakon posljednjeg rata (između 2008. i 2012.), prilikom čega je stečen uvid u još uvijek živu tradiciju usmenog pamćenja, koji je ipak u tom obliku na samom izdahu i u dijelovima Bosne i njenih stanovnika koji nisu pretrpjeli pomjeranja i velike gubitke (u srednjoj Bosni). Pjesme, kao i ostali segmenti duhovnog naslijeđa doneseni su u Zemaljski muzej, gdje su propisno i arhivirani. Jedan dio ovih zapisa objavljen je u etnološkoj svesci *Glasnika* Zemaljskog muzeja, koja je izašla 2013. U godinama koje su uslijedile, Zemaljski muzej suočio se s najozbiljnijim finansijskim nevoljama u povijesti svog postojanja, što je urodilo trogodišnjim zatvaranjem ove institucije. Nakon ponovnog otvaranja u septembru 2015., Zemaljski muzej bio je primoran raditi sadržaje koji će privući širu publiku i razvijati tržišni program, nauštrb terensko-istraživačkog rada. Kada je riječ o duhovnoj kulturi, novi prinosi svedeni su na sporadične i pojedinačne samofinansirajuće terenske inicijative kustosa.

Izvori:

Folklorni arhiv Zemaljskog muzeja BiH (Ms 19, Ms 38, Ms. 38 b, Ms 56, Ms 58, Ms 59, Ms 102, Ms 107, Ms 119, Ms 120)

Novi behar XIII (1939−1940), br. 23, str. 320-321; br. 24, str. 344-346. – XIV (1941−1942), br. 1-2, str. 40-42; br. 4, str. 125-126. (36 narodnih pjesama koje je zabilježio Smajl Bradarić)

Glasnik Zemaljskog muzeja BiH, 1906, sv. II (Pjesme koje je zabilježio Ludvík Kuba)

Zovko, Ivan, *Tisuću hrvatskih narodnih ženskih pjesma iz Bosne i Hercegovine*, četiri sveska (svaki pod naslovom *Dvjesta i pedeset hrvatskih narodnih ženskih pjesama*). Zagreb: Etnološki zavod HAZU.

Web:

Emin Hebibović iz Glavatičeva, kolekcionar izvornih pjesama

Literatura:

Bradarić, Smaj(i)l: „Narodno blago“, *Novi Behar* god. XIV, br. 4. (1941) str. 121-123.

Buturović, Đenana: *Narodne pjesme Muslimana u Bosni Hercegovini. Iz rukopisne ostavštine Koste Hörmanna.* Zemaljski muzej BiH*, 1966.*

Buturović, Đenana: *Narodne pjesme Muslimana u Bosni Hercegovini*, *sabrao Kosta Hörmann,* prir. Đenana Buturović. Sarajevo: Svjetlost, 1976.

Buturović, Đenana: *Usmene pjesme Bošnjaka*, *Kosta Hörmann* prir. Đenana Buturović. Sarajevo: Preporod, 1997.

Efendić, Nirha: „Jedan pogled na usmenu pjesmu Prusca prema novoj građi“, *Glasnik* Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu, Etnološka sveska, Vol. 50 (2013), 193-209.

Efendić, Nirha: *Bošnjačka usmena lirika – kulturnohistorijski okviri geneze i poetička obilježja*, Sarajevo: Slavistički komitet, Sarajevo i ZMBiH, 2015.

Efendić, Nirha: “Rukovijet lirskih usmenih pjesama iz pamćenja srebreničkih povratnica“. U zborniku: *Žene nositeljice narodne muzičke prakse u Bosni i Hercegovini*, Collection of papers. Sarajevo: ICTM National Committee of Bosnia and Herzegovina and Academy of Music, University of Sarajevo, 2015., 2015, (176-185)

Efendić, Nirha: *Narodne umotvorine iz Dervente i okolice*, prikupio Smajil Bradarić, prir. Nirha Efendić, Sarajevo: Slavistički komitet, Sarajevo i ZMBiH, 2018.

Hangi, Antun: *Život i običaji musimana u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, (1899), 2009.

Kuba, Ludvík: “Kako sam najzad dospio u Bosnu”. Prevod sa češkog Bogdan L. Dabić. U *Števo o Bosni i Hercegovini*, Prag, 1937.

Kuba, Ludvík: *Pjesme i napjevi iz Bosne i Hercegovine,* / II izd. Pripremio, dopunio neobjavljenim pjesmama i dodao indekse Cvjetko Rihtman uz saradnju Ljube Simić, Miroslave Fulanović-Šotrić i Dunje Rihtman Šotrić, Sarajevo: Svjetlost, 1984.

Kujundžić, Enes: *Usmena epika Bošnjaka*, Svjetlost, 1997., str. 14.

Maglajlić, Munib: „Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak. Jedan pogled na život i djelo“. *Zbornik radova Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak*, Sarajevo: Institut za književnost, 1992., 13-18.

Manđeralo, Stipo: „Ljubušak i bosančica“, *Zbornik radova Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak*, Sarajevo: Institut za književnost, 1992., 211-229, str. 228.

Nametak, Alija: *Od bešike do motike,* Sarajevo, 1970.

SEVERAL SIGNIFICANT MANUSCRIPT COLLECTIONS OF ORAL POETRY HELD BY THE NATIONAL MUSEUM OF BOSNIA AND HERZEGOVINA

Nirha Efendić

Summary

Oral poetry has been collected and archived in the Museum's collection of the Folklore Archive since the first records made by Kosta Hörmann, and then, according to Hörmann's order, also by Czech ethnomusicologist and visual artist Ludvík Kuba, in the last decade of the 19th century. Nevertheless, complete collections collected in private arrangements by domestic collectors and then donated or purchased for the National Museum's Folklore Archive represent one of the most important sources for the study of domestic folkloristic from its fundamental point of view. However, in order to gain an insight into the true condition of traditional heritage and to see life in continuity, as well as current forms of folk life, the most important contribution was made by research directly on terrain, carried out by experts of the National Museum. This paper will try to present the contents of the mentioned collections, new contributions from the terrain, and to point out their importance for the development of the science of our oral creativity.

Key words: manuscript, collection, collector, Folklore Archive, National Museum of Bosnia and Herzegovina

UDK 929 Sokolović, M.

Prilog proučavanju biografije velikog vezira Mehmed-paše Sokolovića

Alen Zečević
Key Consulting
Sarajevo

Rad ima za cilj da, oslanjajući se na relevantnu povijesnu građu i izvore, kontekstualizira i osvijetli političku biografiju velikog vezira Mehmed-paše Sokolovića. Koncipiran u nekoliko tematski međusobno zavisnih poglavlja, pregledni prilog hronološkim slijedom tretira problem ideoloških interpretacija nacionalnog i vjerskog identiteta, te razvojne faze Sokolovićeve vojne i političke karijere u službi Osmanskog carstva.

Ključne riječi: Mehmed-paša Sokolović, biografija, Osmansko carstvo

Uvod

Krajem 15. i najvećim dijelom 16. stoljeća vezirskim vijećem Visoke Porte upravljali su, ili u njemu imali izuzetno veliki politički utjecaj, Bosanci rodbinski vezani sa nekim od članova osmanske dinastije. U vrijeme sultana Selima I (1512−1520) velikim vezirom je pet, a prema nekim izvorima čak i šest puta, imenovan Ahmed-paša Hercegović, unuk Herceg Stjepana Kosače. U doba sultana Sulejmana Zakonodavca (1520−1566), sina Selima I, Carstvom su sa vezirskog položaja upravljali Bosanci Rustem-paša Opuković, Semiz Ali-paša i Mehmed-paša Sokolović. Ovaj posljednji, neuporedivo uspješniji od svih prethodnika, svojim impozantnim političkim djelom ostavio je neizbrisiv trag u ukupnoj povijesti Osmanskog carstva. Sposoban, izuzetnog državničkog i diplomatskog umijeća Sokolović je, saglasni su povjesničari, uspijevao da Carstvo održava u vojno-političkoj moći i za vrijeme vladavine Sulejmanovih nasljednika, sultana Selima II i Murata III.

Djetinjstvo i dvorska služba

Mehmed Sokolović rođen je, vjerovatno, 1505. ili 1506. godine u naselju Sokolovići smještenom u blizini Rudog u istočnoj Bosni.[1] Porijeklom je iz poznate i vrlo ugledne bosanske porodice, koja je od ranije imala značajnu ulogu i utjecaj u krajevima gdje je decenijama bila prisutna. Malo koja ličnost bosanskohercegovačke povijesti, naročito njenog poglavlja koje se odnosi na četiri stoljeća osmanske uprave, izazivala je takav interes istraživača kao što je slučaj s velikim vezirom Mehmedom Sokolovićem. U tom smislu, historiografije balkanskih naroda druge polovine 19. i cijelog 20. stoljeća s ciljem dokazivanja Sokolovićevog porijekla i religijskog identiteta, za potrebe pisanja velikonacionalnih historija proizvele su izvjestan broj djela koja su Sokolovića asimilirala u njima pripadajuće nacionalne korpuse.

Premda na vrijeme i političke prilike u kojima je Sokolović živio i djelovao nije moguće primijeniti *etnos* u formi kakvu danas poznajemo, to, međutim, nije spriječilo pojavu mišljenja na temelju kojih je Sokolović proglašen etničkim Srbinom.[2] Identičan obrazac nalazimo i među djelima hrvatske historiografije. Povjesničar, književnik i političar Ivan Kukuljević Sakcinski među najznačajnije ličnosti hrvatske povijesti koje su „svoju otadžbinu trajno proslavili" ubraja i

[1] Gokbilgin, Tayyib: „Mehmed Pasa Sokullu", *Islam Ansiklopedisi*, Istanbul, 1957., 7: 595-605; Veinstein, Giles: „Sokollu Mehmet Pasha", *Encyclopedia of Islam*, 2nd ed. Leiden: Brill, (1997), 9:706-11., Necipoğlu, Gülru: „Connectivity, Mobility and Mediterranean 'Portable Archaeology': Pashas from the Dalmatian Hinterland as Cultural Mediators", in: *Dalmatia and Mediterranean: portable archeology and the poetics of influence*, ed. By. Alina Payne, Brill, Leiden/Boston, 2014., 311-381., str. 328. prema: Ali Gelibolulu, Mustafa: *Künhü 'l-ahbār*, 125v., Ágoston, Gábor; Masters, Bruce: *Encyclopedia of the Ottoman Empire*, New York, 2009., 534., Efendi, Şefik: *Cevâhirü 'l-Menâkib*, (MS Esad Efendi 2583, Süleymaniye Library, Istanbul), folio 15a., Ahmad, Feroz: *Turkey: The Quest for Identity*, Oxford: Oneworld, 2003., 19., Refik, Ahmed: *Mehmed-paša Sokolović*, Zenica, 2010., 7.

[2] Pod utjecajem Vuka Stefanovića Karadžića i njegovog „jezičkog nacionalizma", te srbijanske velikodržavne politike, povjesničar i ideolog Milenko M. Vukičević u udžbenicima za srbijanske škole unio je tezu o Srbima triju konfesija – pravoslavne, katoličke i muslimanske. U djelu *Znameniti Srbi Muhamedanci,* među četiri biografije koje su tretirale živote najistaknutijih bosanskohercegovačkih muslimana, Vukičević je eksplicitno Sokolovića imenovao Srbinom. U zaključnom razmatranju, otkrivajući ideološki koncept Sokolovićeve biografije, Vukičević naglašava da Srbin „može biti i dobar musloman, pa da mu to ništa ne smeta da voli svoj narod, da mu ništa ne stoji na putu, da se i sam Srbinom zove. Ovo bi trebalo dobro da shvate i uvide Srbi Muhamedovci u Bosni i Hercegovini". Vidi u: Vukičević, Milenko M.: *Znameniti Srbi Muslomani*, Beograd: Štamparija D. Dimitrijevića, 1901., 44.

Mehmeda Sokolovića.[3] Ako i jeste rođen u okrilju pravoslavne ili katoličke porodice, što za ozbiljna i objektivna znanstvena istraživanja ne može biti sporno, to ne mijenja činjenicu da je Sokolović bio *Bosanac*[4], kako ga imenuje i najveći broj dostupnih povijesnih izvora.

U osmanskoj praksi, rukovodeći se regionalnim, a ne etničkim porijeklom, za one čiji su korijeni bili u Bosni upotrebljavali su se termini *Boşnaklar, Bosnak taifesi, Bosnalu takimi, Bosnalu kavm*, što u prijevodu znači „Bošnjaci" ili „bosanski narod".[5] Stoga su i Sokolovića osmanski (turski) hroničari nazivali Bosancem i/ili Bošnjakom. Ibrahim Alajbegović Pečevi, čija je majka rodbinski bila vezana s Mehmed-pašom Sokolovićem, u svojoj *Historiji* navodi da je porodica Sokolović bošnjačkog porijekla. „I Derviš-paša", tvrdi Pečevi, „je bošnjačkog porijekla i pripada poznatoj porodici Sokolović. Rođeni je brat majke, mene siromaha punog grijeha. Derviš-paša je amidžić Mehmed-paše Dugog (...)."[6] Izvjesno je, prema tome, da su Sokolovići, barem kada je riječ o ogranku kojem je pripadao Mehmed, bili veoma cijenjena i politički utjecajna bosanska porodica koja je generacijama, i prije i poslije njega, osmanskoj državi davala veliki broj vojskovođa i uglednih dužnosnika. Oni su decenijama predstavljali najsnažniji oslonac osmanske politike u Bosni i pokrajinama u njenom susjedstvu.

U romansiranoj biografiji Mehmeda Sokolovića osmanist Radovan Smardžić, oslanjajući se na knjigu Milenka M. Vukičevića, navodi da je rođen oko 1505. godine i da je njegovo kršteno ime bilo *Bajo*. Kao potvrdu toj tvrdnji, koristi informacije dubrovačkog povjesničara Jakova Lukarevića, koji je zabilježio da se Sokolović zvao *Bajica*.[7] O njegovoj porodici malo se zna. Premda Samar-

---

[3] Pišući o opsadi Sigeta 1566. godine Sakcinski je suočavanje hrvatskog bana Nikole Zrinskog, tadašnjeg branioca grada, i velikog vezira Mehmed-paše Sokolovića tendenciozno predstavio kao sukob dvojice Hrvata na bojnom polju: „Kao što bijaše duša branitelja Hrvat Zrinski, tako bijaše uz stara boležljiva sultana Sulejmana duša obsadnika Hrvat Sokolović". Vidi u: Kukuljević Sakcinski, Ivan: *Glasoviti Hrvati prošlih vjekova: niz životopisa*, Zagreb: Naklada Matice hrvatske, 1886., 83.

[4] Von Hammer, Joseph: *Historija turskog (osmanskog) carstva*, knj. 1, Zagreb, 1979., 443 (Dalje: Von Hammer, Joseph: *Historija turskog (osmanskog) carstva, knj. 1*).,

[5] Imamović, Mustafa: „Naziv Muslimani", *Književna revija*, 1990., 31. april, 3.

[6] Alajbegović Pečevi, Ibrahim: *Historija 2 (1576-1640)*, Predgovor, prijevod i bilješke Nametak, Fehim: Sarajevo: El-Kalem i Orijentalni institut, 2000., 39. (Dalje: Alajbegović Pečevi, Ibrahim: *Historija 2*).

[7] Samardžić, Radovan: *Mehmed Sokolović*, Beograd: Narodna knjiga, Treće izdanje, 1982., 14. (Dalje: Samardžić, Radovan: *Mehmed Sokolović*).

džić, potivajući se na narodno predanje, navodi da je imao trojicu braće, izvori osmanske provenijencije u tom smislu daju različite informacije i govore da je imao dva brata.[8] Imao je i jednu sestru, Šemsu, koja se udala za Sinan-bega Boljanića.[9] U istočnoj Bosni se tih godina, prema nalogu iz Istanbula, provodila devširma i Sokolovićeva je porodica obuhvaćena tim procesom.[10] Prema pravilima *devširme*[11] biran je i odveden u školskom uzrastu u Istanbul, gdje je nastavio obrazovanje i počeo da gradi svoju državničku karijeru.

Kao vrlo nadarenog dječaka, koji je tada imao 14 ili 15 godina, primijetio ga je sultanov službenik Ješildže Mehmed-beg. Mali Sokolović je s još četrdesetoro djece iz Bosne poslan u Jedrene, a poslije je dislociran na dvor u Istanbul.[12] Putem devširme prošli su mnogi dječaci prije njega. Najsposobniji među njima, regrutirani između 9 i 15 godine života, odvođeni su u *Enderun*, tj. Unutrašnju dvorsku službu. Tu su se obrazovali pred carskim učiteljima. Oni koji su se izdvajali inteligencijom i vještinama uvođeni su u *has-odaju*, iz koje je sultan sebi birao dvorjane. Napuštajući dvor izlazili bi u *Birun* tj. Vanjsku službu, vrlo često sa činom sandžak-bega ili drugim činom definiranim prema pravilima dvorske službe.[13] Mehmed Sokolović je za relativno kratko vrijeme ostvario značajan napredak. Najprije je premješten u *ić-haznu*, tj. Unutrašnju dvorsku riznicu, a nedugo nakon toga unaprijeđen je u *rikjabdara* ili sultanovog ličnog dvorja-

---

[8] Refik, Ahmed: *Mehmed-paša Sokolović*, Zenica/Tuzla, 2010., 7. (Dalje: Refik, Ahmed: *Mehmed-paša Sokolović*)

[9] Zečević, Alen: „Vakufi hercegovačkih namjesnika i imućnih porodica i njihov značaj za urbani, ekonomski i kulturni razvoj Hercegovine u 16. stoljeću“, u: *Almanah*, 77-78, Podgorica, 2018., 165., Zlatar, Behija: „O porodici Boljanić s posebnim osvrtom na Husejn-pašu Boljanića“, u: *Husein-paša Boljanić i njegove zadužbine: povodom 450 godina od izgradnje Husein-pašine džamije u Pljevljima*, Pljevlja, 2019., 56., Trako, Salih: „Značajni vakufi na području jugoistočne Bosne“, u: *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, IX-X, Sarajevo, 1983., 79.

[10] O instituciji devširme pisano je realtivno malo: Matkovski, Aleksandar: „Prilog pitanju devširme“, u: *Prilozi za orijentalnu filologiju*, XIV-XV/1964-1965, Sarajevo, 1969., 273-309., Kovačević, Ešref: „Jedan dokument o devširmi“, u: *Prilozi za orijentalnu filologiju*, XXII -XXIII/1972-1973, Sarajevo, 1976., 203-209., Handžić, Adem: „O janičarskom zakonu“, u: *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 46/1996., Sarajevo, 1997., 141-150.

[11] U literaturi je vrlo često zastupljeno pogrešno mišljenje prema kojem su procesom *devširme* (regrutiranja) bila tretirana isključivo djeca iz katoličkih i pravoslavnih porodica. Vidi u: Ortayli, Ilber: *Drukčije razumijevanje Osmanlija*, Sarajevo, 2009., 35-36.

[12] Refik, Ahmed: *Mehmed-paša Sokolović*, 8.

[13] Ipşirli, Mehmet: „Enderun“, DIA, 1995., c. 11; 185-187.

nina, koji mu je pomagao da uzjaše na konja. Tu se nije dugo zadržao, jer je u dvorskim odajama služio kao *čohadar*, tj. onaj koji se brine o sultanovoj odjeći i učestvuje u njegovoj pratnji. Dokazavši se kao odgovoran i vrlo lojalan dvorjanin, Sokolović je nagrađen dodjeljivanjem jednog od najviših dvorskih činova. Uz desnu stranu sultana, kao zapovjednik carskih štitonoša, tj. *silahdar*, stajao je prilikom ceremonijala i drugih javnih svečanosti i na desnom ramenu nosio njegovu sablju.[14] Bio je naočit, atraktivnog izgleda i visok, zbog čega je dobio nadimak Mehmed-paša *Tavil* (Dugi).

Mladi Mehmed nije bio prvi potomak iz roda Sokolovića koji je iz Bosne odveden na dvor u Istanbul. Njegov bliski rođak[15], Deli Husrev-paša Sokolović, u osmansku prijestolnicu stigao je krajem 15. stoljeća. Sultan Bajezid II ga je 1516. godine imenovao namjesnikom Konye, a poslije toga je bio beglerbeg u Dijarbekiru, Šamu, Halepu i Rumeliji. Prije nego je postao član vezirskog vijeća kao valija je 1535. i 1536. godine upravljao Egiptom.[16] Pretpostavlja se da je on bio najzaslužniji za dovođenje svih ostalih Sokolovića u Istanbul. Kao visokopozicionirana i utjecajna figura u krugovima bliskim sultanu, očigledno je poduzimao izvjesne akcije, kako bi paralelno sa zvaničnom provodio i politiku privatne devširme.[17] O najranijem Sokolovićevom uključivanju u ozbiljnije državne poslove sačuvano je malo informacija. Postoje nepouzdani izvori koji govore da je učestvovao u boju na Mohačkom polju 1526. godine, gdje se upoznao s bosanskim sandžak-begom, Gazi Husrev-begom.[18] Njihov se susret,

[14] Refik, Ahmed: *Mehmed-paša Sokolović*, 10.

[15] Vidi u: „Sokollu Family", *Encyclopedia of Ottoman Empire*, ed. Gábor Ágoston and Bruce Masters, Facts on Files: New York, 2009., 534-536.

[16] Samardžić, Radovan: *Mehmed Sokolović*, 8., Zlatar, Behija: „O nekim muslimanskim feudalnim porodicama u Bosni u XV i XVI stoljeću", u: *Prilozi Instituta za istoriju*, 14-15, Sarajevo, 1978., 81-138, 111.

[17] Kunt, Metin I.: ''Turks In The Ottoman Imperial Palace'', in: *Royal Courts in Dynastic States and Empires*, Brill, 2011., 288., Novija istraživanja pokazala su da je bilo i slučajeva pisanja peticija od strane hrišćana sa zahtjevom za prijem u janjičarski korpus i da su nerijetko bile motivirane stjecanjem lične koristi i povlastica. Prema tome, ne čudi činjenica kako su neki od najuglednijih članova porodice Sokolović u 16. stoljeću bili treća ili četvrta generacija muslimana. Vidi u: Minkov, Anton: *Conversion to islam in the Balcans: Kisve Bahasi Petitions and Ottoman Social Life, 1670-1730*. Brill, Leiden-Boston, 2004., Dostović, Nihad: „Janičari u svjetlu tuzlanskog sidžila 1644-1646. godine", u: *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 64/2014., Sarajevo, 2015., 239-254.

[18] Samardžić, Radovan: *Mehmed Sokolović*, 25., O životu i djelu Gazi Husrev-bega vidi u: Zlatar, Behija: *Gazi Husrev-beg*, Sarajevo, 2010.

vjerovatnije, zbio 1529. godine u vrijeme pohoda i bezuspješne opsade Beča. Sokolović se pridružio osmanskoj vojsci 1541. godine u novom pohodu na Mađarsku, devetom ratu koji je za vrijeme svoje vladavine poveo sultan Sulejman Kanuni.[19] Koje su njegove nadležnosti bile, malo je poznato. Moguće je da se u sultanovoj pratnji nalazio u zvanju *češnegir-baše*, jednog od najpouzdanijih ljudi u sultanovoj sviti, a već u proljeće 1543. godine postavljen je za carskog *kapidži-bašu*.[20] Bila je to privilegovana pozicija na dvoru. Kao veliki, najstariji među zapovjednicima dvorske straže Sokolović je, vršeći mnoge dužnosti koje su se ticale sultanove kancelarije, mogao da učvrsti svoj status i pripremi uslove za unaprijeđenje na neki od viših državnih položaja. Kapidži-baša je, između ostalog, strane izaslanike i goste privodio sultanu na javne audijencije, a nerijetko su mu dodjeljivani i poslovi izuzetno povjerljive diplomatske prirode. Konkurencija na dvoru bila je ozbiljna i ambiciozna. Položaj kapidži-baše dvorjanima je naročito postao interesantan od druge polovine 16. stoljeća, kada su mnogi sa njega i neposredno promovirani u sandžak-begove sa značajnim godišnjim prihodom. U tom smislu, Sokolović je pragmatično iskoristio vlastite sposobnosti, iskustva službe i naklonost sultana Sulejmana, namećući se kao jedan od najperspektivnijih državnika Visoke Porte.

Kapudan-paša i begler-beg Rumelije

Prijelomni događaj, koji je imao presudan značaj na budući razvoj njegove vojno-političke karijere, bila je smrt admirala osmanske mornarice Hajrudina Barbarose 1546. godine. Prema naredbi sultana Sulejmana na njegov je položaj, u činu kapudan-paše, iste godine postavljen upravo Mehmed Sokolović.[21] On je, bez sumnje, bio jedan od najsposobnijih ljudi na dvoru. Zapovjedništvo nad snažnom osmanskom mornaricom nosilo je velike odgovornosti, ali i vrlo visoke prihode. U jednom periodu osmanske povijesti kapudan-pašini hasovi iznosili su čak 885.000 akči. Na položaju vrhovnog zapovjednika osmanske mornarice Sokolović je ostao do 1551. godine, kada je imenovan za rumelijskog beglerbega.[22] U pet godina, koliko je s mnogo uspjeha rukovodio obnovom i osnivanjem

[19] Refik, Ahmed: *Mehmed-paša Sokolović*, 15., Samardžić, Radovan: *Mehmed Sokolović*, 25.

[20] Samardžić, Radovan: *Mehmed Sokolović*, 29-30. Prema drugim podacima, na tu je poziciju imenovan dvije godine ranije, 1541. Vidi u: Ágoston, Gábor; Masters, Bruce: *Encyclopedia of the Ottoman Empire*, New York, 2009., 534.

[21] Von Hammer, Joseph: *Historija turskog (osmanskog) carstva,* knj. 1, 441.

[22] Isto., 447.

novih brodogradilišta, nije imao iskustava vođenja ratnih operacija na moru. Njegovu dužnost preuzeo je Sinan-paša, brat velikog vezira Rustem-paše.[23] Bosanac Rustem-paša bio je, uz Sulejmanovu suprugu sultaniju Hurem, najutjecajnija ličnost Osmanskog carstva tog vremena. Iste godine, nakon pristiglih izvještaja o namjerama habsburškog cara Ferdinanda da napadne i ugrozi osmanske položaje u Erdelju, Sokoloviću i Rustem-paši naređeno je da se pripreme za vojni pohod. U Slankamenu, gdje je tada boravio, Sokolović je čekao priključenje vojnih jedinica Ulama-paše. Nakon opsežnih priprema i hitne mobilizacije, koja je obuhvatila najveći broj sandžaka u Rumeliji, pod njegovom komandom bilo je 80.000 vojnika.[24] Sokolović je, usljed nepotrebne i obmanjivačke korespondencije s ličnostima koje su u praksi djelovale sa pozicija i interesa cara Ferdinanda u Erdelju, izgubio gotovo cijeli jedan mjesec priprema pred konačnu vojnu intervenciju. U međuvremenu, vijest o izdajničkim akcijama u Erdelju stigla je i do sultana Sulejmana, što je, konsekventno tome, rezultiralo većim pritiskom na Sokolovića da bez odgađanja izvrši naređenje. Nakon što je s vojskom i 50 topova prešao Dunav, na putu prema Temišvaru napadao je i zauzeo više od deset tvrđava. Naročito žestoke borbe vođene su na osmansko-ugarskom frontu u Banatu.[25] Napadi na Temišvar trajali su dvije sedmice, ali otpor branilaca nije slomljen. U jesen se Sokolović s vojskom vratio u Beograd, gdje je čekao naređenja iz Istanbula.

Početkom 1552. godine, umjesto Sokolovića, seraskerom ugarskog rata imenovan je drugi vezir Carstva, Ahmed-paša.[26] On je krajem aprila iste godine stigao u Beograd, gdje mu se sa svojim četama pridružio i rumelijski begler-beg. Osmanska vojska stigla je pred Temišvarsku tvrđavu mjesec kasnije. U Ahmed-pašinoj vojsci, u vrijeme žestokih borbi vođenih pred Temišvarom, Sokolović se iskazao nesvakidašnjom hrabrošću prilikom čega je bio i životno ugrožen. Tako se fanatično borio da je i „at pod njime ubijen iz puške, a njega je Bog

[23] O velikom veziru Rustem-paši vidi u: Kapetanović-Ljubušak, Mehmed-beg: „*Carski zet, veliki vezir Rustam-paša*“, u: *Glasnik Zemaljskog muzeja*, knj.1, Sarajevo januar-mart 1894., Kreševljaković, Hamdija: „Veliki vezir Rustem-paša“, u: *Kalendar Narodne Uzdanice*, god. VII/1939., Sarajevo, 1938., str. 77-94., Zlatar, Behija: „Rustem-*paša (*1500-1561) veliki vezir Sulejmana Veličanstvenog”, *Islamska misao*, god. VII, br. 135, mart 1990.

[24] Von Hammer, Joseph: *Historija turskog (osmanskog) carstva*, knj. 1, 448.

[25] Đurđev, Branislav: „Prva godina ratovanja Mehmeda Sokolovića u Banatu i prva opsada Temišvara”, u: *Glasnik Istoriskog društva u Novom Sadu*, br. 7. (1934)., 64-79.

[26] Von Hammer, Joseph: *Historija turskog (osmanskog) carstva*, knj. 1, 449.

sačuvao, te je ostao nepovrijeđen. Pojahao je drugoga konja i nastavio borbu".[27] Njegovim zaslugama su zauzete strateški vrlo značajne utvrde Holoke, Bujak, Šag i Đarmat. Sokolović i budimski begler-beg Kasim-paša tom prilikom su zarobili zapovjednika odbrane grada i od vjerovatnog smaknuća u opštem metežu zaštitili ga svojim autoritetom. Od osvojenih teritorija formiran je temišvarski begler-begluk.

U međuvremenu, obnovljena su osmansko-perzijska ratovanja. Koristeći se Sulejmanovim pohodom na evropskom tlu i širenjem granica Osmanskog carstva na račun Austrije, perzijski šah Tahmasp pokušao je pod svoju vlast vratiti pokrajine izgubljene u prethodnim sukobima sa Osmanlijama. Vrhovno zapovjedništvo u ovom ratu sultan Sulejman je dao velikom veziru Rustem-paši. Begler-begu Sokoloviću je naređeno da s rumelijskom vojskom krene preko Galipolja, prezimi u Tokatu i da početkom proljeća započne perzijski rat.[28] Bio je to, poslije osmanskog osvajanja Temišvara i drugih gradova u Mađarskoj, drugi značajniji vojni pohodu kojem je učetvovao Sokolović. Početkom juna 1554. godine u mjestu Sušehiri izvršeno je svečano postrojavanje vojske, a rumelijske čete, predvođene Sokolovićem, izazivale su najveću pozornost, pojavivši se s „tigrovim kožama, vučjim kapama na glavama, elitnim i okopljenim jedinicama ukrašenim bijelim i crvenim zastavama".[29] U prodoru od Erzeruma do Nahčevana sa svojom je vojskom osvojio nekoliko važnih uporišta i pokazao se kao iskusan vojni strateg. U ratnoj ofanzivi na teritoriji Jermenije, u širokom pojasu između Sirije i Kavkaza, uspješno je predvodio svoje rumelijske trupe.[30] Po povratku sa perzijskog ratišta 1555. godine, u Amasiji, zbog uloge i zasluga u pacifikaciji pobunjenih gradova u Perziji sultan Sulejman imenovao ga je za trećeg vezira Carstva.[31] Reorganizacijom položaja u vrhu Osmanskog carstva na njegovo mjesto postavljen je Pertev-paša. Novi položaj za Sokolovića bio je veliko priznanje. Kao članu vezirskog vijeća dodjeljivani su mu strogo povjerljivi i teški zadaci. Iste godine, po naređenju sultana Sulejmana koji je boravio u novoizgrađenoj palači u Üskudaru, Sokolović je u pratnji tri hiljade janičara poslan u Solun i okolinu Jenišehira. Razlog ovoj kažnjeničkoj misiji bila je po-

[27] Refik, Ahmed: *Mehmed-paša Sokolović*, 18.

[28] Von Hammer, Joseph: *Historija turskog (osmanskog) carstva*, knj. 1, 457.

[29] Alajbegović Pečevi, Ibrahim: *Historija 2,* 260-261.

[30] Samardžić, Radovan: *Mehmed Sokolović*, 85.

[31] Veinstein, Gilles: „Sokollu Mehmed Pasha", u: *International Encyclopedia Of Islamic Dynasties*, Anmol Publications, New Delhi, 2005., 767.

buna nekoliko hiljada ljudi čije je nezadovoljstvo iskoristio čovjek pod lažnim identitetom smaknutog princa Mustafe.[32] Na vijesti da među vođama pobunjenika djeluje jedan sultanov konfident, Sokolović je odlučio vojsku utaboriti u Jedrenu. Koordiniranom akcijom s osobom koja je iznutra onemogućila dalju eskalaciju pobune lažni Mustafa izručen je Sokoloviću i po nalogu odveden u Istanbul, gdje je naredbom sultana obješen.[33] Urgentnost suzbijanja pobune, iza koje su evidentno stajali politički razlozi, zahtijevala je ličnost od povjerenja i Sokolović ju je na najbolji način iskoristio za dalji razvoj svoje karijere.

Nakon 1541. godine i osvajanja Budima, kada je ekspanzija Osmanskog carstva na prostor Balkana ušla u progresivniju fazu, teritorija današnje Srbije našla se u fokusu politike Visoke Porte kao oblast od velikog geostrateškog značaja. Sokolović je vrlo dobro poznavao prilike u tim krajevima, s obzirom na to da je za vrijeme ratnih operacija protiv Ugarske 1551−1552. godine s mnogo uspjeha provodio kampanju pridobijanja pravoslavnog stanovništva za interese Visoke Porte. Njegovu ulogu u tom procesu, kao i činjenicu da je rođen u Bosni i da nema jezičkih barijera u komunikaciji s pravoslavnim stanovništvom, osmanska administracija pragmatično je iskoristila za efikasniju političku kontrolu tog područja i fermanom sultana Sulejmana 1557. godine obnovila djelovanje Pećke patrijaršije. Za prvog patrijarha (milet-bašu) postavljen je Makarije Sokolović, o čijem odnosu i rodbinskim vezama sa Mehmed-pašom Sokolovićem u nauci postoje različite pretpostavke.[34] Skoro trideset godina članovi ove pravoslane porodice upravljali su patrijaršijom i bili dijelom Mehmed-pašine široke političke mreže.

Nakon smrti sultanije Hurem, supruge sultana Sulejmana, koja je u posljednjim godinama svog života princu Bajezidu nastojala obezbijediti status prijestolonasljednika, rasplamsalo se rivalstvo njenih sinova - Bajezida i Selima.

---

[32] Von Hammer, Joseph: *Historija turskog (osmanskog) carstva*, knj. 1, 469.

[33] Alajbegović Pečevija, Ibrahim: *Historija I*, 286.

[34] Prema tvrdnjama nekih autora, on je brat ili blizak rođak velikog vezira, a prema drugim je, pak, riječ o dvije porodice istog imena, ali različitih konfesija, koje su djelovale u Bosni i Srbiji i koje, najčešće, nisu ni kakvom krvnom srodstvu. Izvjestan broj istraživača smatra da se pitanje nacionalnog sentimenta u pogledu obnove Pećke patrijaršije ne treba precjenjivati i da je uloga Mehmed-paše Sokolovića bila instrumentalnog karaktera. Vidi u: Nadilo, Branko: „Obnova džamije Ferhadije – povratak banjalučke ljepotice", u: *Građevinar*, br. 64, 6/2012., 505-516., Ćorović, Vladimir: „Mehmed-paša Sokolović", u: *Narodna enciklopedija SHS*, knj. IV., Zagreb, 1926.-29., 266., Mirković, Mirko: *Pravni položaj i karakter srpske crkve pod turskom vlašću*, Beograd, 1965., 87.

Sokolovićevo involviranje u rješavanja državnih pitanja kroz nezahvalnu i vrlo opasnu ulogu medijatora u unutardinastičkim sukobima, bilo je od presudnog značaja za okončanje ovog krvavog političkog obračuna.[35] Po naređenju sultana Sulejmana, 1558. godine određen je kao štićenik princa Selima, svog budućeg tasta. Bajezidu, koji je sebe smatrao legitimnim nasljednikom svoga oca[36], dodijeljen je četvrti vezir Carstva, Pertev-paša. Nelojalno ponašanje princa Bajezida i nepromišljene savjete njegovih saradnika iskoristio je princ Selim i pridobio saglasnost sultana Sulejmana za vojnu intervenciju. Odmah je pozvan Mehmed Sokolović i s hiljadu janičara, spahija, silahdara i topnika upućen prema Konji, gdje se sakupljala vojska protiv pobunjenog princa Bajezida.[37] Sukob vojski zbio se 29. maja 1559. godine. Borba je trajala cijeli dan, a nakon sve izvjesnijeg poraza princ Bajezid je pred vojskom Mehmeda Sokolovića preko Amasije pobjegao u Perziju i kod šaha Tahmaspa zatražio zaštitu za sebe i svoja četiri sina. Sokoloviću, komandantu cijele anadolske vojske, iz Istanbula su stizala nova pojačanja. Sultan Sulejman poslao mu je zapovijed u kojoj je pisalo slijedeće: „Čas je nastupio da svako pokaže svoju hrabrost i junaštvo. Svaki vojnik ili janjičar carske mi pobjedonosne vojske koji sada – ako Bog da – dokaže svoju vrijednost i požrtvovanje, bit će nagrađen mojom carskom milošću; stupit će pod moju moćnu carsku zaštitu; bit će mu ispunjene sve želje, a odlučeno je da zaslužni budu nagrađeni i unaprijeđeni više negoli se to i zamisliti može".[38] Ako je suditi na temelju sadržaja ovog pisma, evidentno je da su Sokoloviću date izvjesne garancije da će u slučaju privođenja princa Bajezida u Istanbul biti unaprijeđen u zvanje velikog vezira Carstva. Nakon pismene korespondencije i zaokreta u perzijskoj politici princ Bajezid i njegova četiri sina predata su i pogubljena 1561. godine.[39] Pogubljenjem petog Bajezidovog sina u Bursi politička drama, u kojoj je Sokolović imao presudnu ulogu, i de facto je okončana u korist princa Selima.

Veliki vezir Carstva – kraj ere Sulejmana Zakonodavca

U međuvremenu, nedugo poslije uklanjanja princa Bajezida, umro je veliki vezir Rustem-paša. Ovaj, nakon Ibrahim-paše, najutjecajniji veliki vezir ere

[35] Veinstein, Gilles: „Sokollu Mehmet Pasha", *Encyclopedia of Islam*, 2nd ed. Leiden: Brill, (1997-), 9:707. (Dalje: Veinstein, Gilles: *Sokollu Mehmed Pasha*).

[36] De Busbecq, Ogier: *Turkish Letters*, Trans. E.S. Forster, Eland, London, 2001., 52-56.

[37] Von Hammer, Joseph: *Historija turskog (osmanskog) carstva*, knj. 1, 482.

[38] Refik, Ahmed: *Mehmed-paša Sokolović*, 27.

[39] Von Hammer, Joseph: *Historija turskog (osmanskog) carstva*, knj. 1, 484.

sultana Sulejmana Zakonodavca, podržavan od sultanije Hurem i svoje supruge sultanije Mihrimah, priklonio se struji princa Bajezida i na taj način postao otvoreni protivnik Sokolovićevog štićenika. Njegov nasljednik, Semiz Ali-paša, oportunistički orijentisan nije radio protiv interesa princa Selima. Njegovim je izborom prinčev tabor, u kojem je Sokolović nesumnjivo zauzimao ključne pozicije, pronašao ličnost niske rezistentnosti prema političkim utjecajima.[40] Nakon inauguracije Semiz Ali-paše, mjesto drugog vezira pripalo je Mehmed-paši Sokoloviću. Svoj već značajno stabilan položaj dodatno je učvrstio ženidbom princezom Esmahan, kćerkom princa Selima, 1562. godine.[41] Ulazak u carsku porodicu značilo je otvaranje puta do najviše pozicije u Carstvu. Iskustvo u osmanskoj mornarici, hrabrost i uspjesi na ratištima u evropskom dijelu Carstva, te rješavanje pitanja unutardinastičkih sukoba, bili su ključnim razlozima odluke sultana Sulejmana da ga 28. juna 1565. godine imenuje velikim vezirom Carstva.[42] U to doba, kojeg mnogi povjesničari ocjenjuju zlatnim periodom osmanske države, zbili su se događaji i pokrenuli procesi koji su, u mnogo čemu, nagovještavali ozbiljnu krizu izazvanu nagomilavanjem neriješenih problema. Zahvaljujući činjenici da je oko sebe imao vrlo sposobne, iskusne i utjecajne ljude, Sokolović je u posljednjoj godini vladavine sultana Sulejmana Zakonodavca izvršio temeljitu političku i vojnu konsolidaciju Carstva. Da bi održao funkcionalan pravni poredak u Carstvu, iskoristio je znanje i utjecaj muftije Ebus-Suud efendije, čovjeka koji je imao velike zasluge za razvoj nauke i kulture. Među njima, primjećuje povjesničar Ahmed Refik, „nije bilo nikakve razlike, mada je jedan bio čedo Anadolije, a drugi Bosne. Obojica su bili zadojeni jednom vjerom, jednakim osjećajima i istom idejom“.[43] Prema zakonima naslijeđenim iz vremena sultana Mehmeda II i Selima I, uz izvjesne modifikacije izvršene u skladu sa zahtjevima vremena i prilikama koje su vladale u osmanskom društvu, Sokolović je uspostavio organiziran i finansijski održiv poreski sistem.

Kad je riječ o upravljanju vezirskim vijećem, imao je apsolutnu podršku i zaštitu sultana Sulejmana. Uz njega i sina prijestolonasljednika, Selima, najznačajnije ličnosti na dvoru bile su princeza Nurbanu, supruga prijestolonasljednika, njezina kćerka Esmahan, princeza i sultanova kćerka Mihrimah. Premda izložen njihovim pritiscima Sokolović je, ipak, zadržao autonomiju u radu i vo-

[40] Veinstein, Gilles: *Sokollu Mehmet Pasha*, 707.

[41] Von Hammer, Joseph: *Historija turskog (osmanskog) carstva*, knj. 1., 486.

[42] Isto., 503.

[43] Refik, Ahmed: *Mehmed-paša Sokolović*, 20.

đenju državne politike. To se, prije svega, ogledalo u finansijskoj stabilnosti države u čiju se blagajni akumulirala velika količina novca isplaćena kroz poreze i obligacione namete koje su kao vazali sultanu plaćali upravitelji zemalja pod osmanskim protektoratom.

U vrijeme kada je Mehmed-paša promoviran u zvanje velikog vezira, sandžak-beg u Bosni bio je njegov bratić, Mustafa Sokolović. Prema instrukcijama Mehmed-paše, organizirano je vršio upade na teritoriju Hrvatske i pružao vojnu podršku sinu Ivana Zapolje u Erdelju.[44] Bio je to, kako se i pokazalo, uvod u mnogo ozbiljnije probleme u smislu održivosti osmanskog političkog utjecaja u tim pokrajinama. U namjeri da ublaži posljedice neuspjele opsade Malte i uspostavi vojno-političku kontrolu u Erdelju, sultan Sulejman je u maju 1566. godine naredio hitnu mobilizaciju za pohod na Mađarsku. Uz Mehmed-pašu Sokolovića, koji je imenovan za vrhovnog zapovjednika vojske, u pohodu su učestvovali i njegovi sinovi, Kurt-beg i Hasan-beg.[45] Pripreme su privremeno obustavljene zbog izenadnih vijesti o samovoljnom i nelojalnom postupanju budimskog begler-bega Mehmed-bega Jahjapašića (poznat i kao Arslan-paša), čije su nepromišljene akcije i gubitak Vesprema ozbiljno ugrozile osmanske pozicije. Sokolović je, koristeći široke ovlasti koje mu je dao sultan, smaknuo Mehmed-bega i na položaj budimskog begler-bega postavio svog bratića, bosanskog sandžak-bega, Mustafu-pašu Sokolovića.[46] Iz Pečuha, čije je zauzeće proteklo bez većih problema, Sokolović je naredio pokretanje vojske u pravcu primarnog strateškog cilja, Sigeta (Sigetvar). Branioci grada, koje je predvodio Nikola Zrinjski, skoro mjesec dana pružali su žestok otpor. Za vrijeme jednog od napada osmanske vojske velikom veziru je život spasio Feridun, njegov tajni pisar, kojeg je u znak zahvalnosti kasnije nagradio vrlo unosnim položajem.[47] U međuvremenu, zdravlje sultana Sulejmana naglo se pogoršalo. Njegovu smrt, koja se zbila u noći sa 5. na 6. septembar 1566. godine, u namjeri da nastavi opsadu Sigeta, Sokolović je sakrio od vezira i vojske.[48] U tom smislu, i vjerovatno prema njegovom naređenju, vrhovni carski štitonoša Džafer-aga napisao je u ime preminulog sultana dnevnu zapovijed upućenu vojsci, čime se održao red i disciplina na ratištu. Nakon višednevnih borbi i velikih žrtava na obje strane, savladan je otpor branioca sigetske

[44] Von Hammer, Joseph: *Historija turskog (osmanskog) carstva*, knj. 1., 503.

[45] Isto., 510.

[46] Samardžić, Radovan: *Mehmed Sokolović*, 183.

[47] Von Hammer, Joseph: *Historija turskog (osmanskog) carstva*, knj. 1., 512.

[48] Matuz, Josef: *Osmansko carstvo*, Zagreb, 1992., 82. (Dalje: Matuz, Josef: *Osmansko carstvo*).

tvrđave, a njen zapovjednik Nikola Zrinjski pogubljen. Zahvaljujući izuzetnom državničkom umijeću Mehmed-paše Sokolovića informacije o sultanovoj smrti prikrivane su pune tri sedmice, sve do dolaska prijestolonasljednika iz Kutahije u Carigrad.[49] Po prijemu pisma, čiji je autor bio Feridun, najpovjerljiviji Sokolovićev saradnik, Selim II je nakon kraćeg boravka u Carigradu krenuo u susret velikom veziru. U Beogradu, na svečanosti organiziranoj u čast novog sultana, zvanično je okončana era impresivnih osvajanja Sulejmana Zakonodavca. U tom, bez sumnje, najslavnijem vremenu osmanske povijesti, Carstvo se nalazilo u zenitu svoje vojne i ekonomske moći, a veliki vezir Mehmed-paša Sokolović je bio njegovo najvrjednije političko naslijeđe.

Doba Selima II

Preuzimanje vlasti od strane sultana Selima II proteklo je uz demonstracije nezadovoljstva vojske, posebno janičara koje je odbio darovati prilikom stupanja na prijesto. Za Sokolovića, kojeg su sve Osmanlije percipirale i poštovale kao uspomenu na vrijeme sultana Sulejmana[50], to je bila radikalna promjena koja je mogla imati ozbiljne implikacije na političke i socijalne prilike u Carstvu. U vrijeme upravljanja vezirskim vijećem, kao drugi po hijerarhiji i značaju poslije sultana, kontrolisao je Rumeliju, Anadoliju, Bosnu, Temišvar, Budim, Kipar, Erzerum, Damask, Alepo, Basru, Van, Trapezunt, Bagdad, Egipat, Jemen, Abisiniju, Tripolitaniju, Tunis, Alžir i mnoge druge pokrajine s vazalnim statusom.

U trenutku smrti Sulejmana Zakonodavca teritorij Osmanskog carstva zapremao je površinu veću od 2,25 miliona km^2.[51] Etnička, vjerska i kulturna heterogenost osmanskog društva bila je ključna za političku stabilnost tako velikog carstva. Oslanjajući se na zakonske i pravne regule iz vremena sultana Sulejmana, Mehmed-paša Sokolović i muftija Ebus-Suud efendija održavali su pravni poredak na visokoj razini. U tom smislu, vrlo je značajan jedan Sokolovićev proglas o zaštiti Jevreja, koji su se u migracionim talasima doseljavali u Osmansko carstvo. Njime je ekonomski ugrožena andaluska sirotinja „oproštena od svih poreza i obaveza, sve dok se ne navrše pune tri godine. U tom roku će im se pomoći da se svaki od njih negdje smjesti, smiri i uspravi na svoje noge. Kad se navrše tri godine, onda će i oni, kao i ostala raja, plaćati poreze i snositi sve ostale državne dadžbine prema zakonima zemalja u kojima se budu nalazili i to

[49] Von Hammer, Joseph: *Historija turskog (osmanskog) carstva*, knj. 1., 514.

[50] Refik, Ahmed: *Mehmed-paša Sokolović*, 77.

[51] Matuz, Josef: *Osmansko carstvo*, 84.

tako da se sirotinji, Šerijatu, zakonu i mome naređenju ne nanese nikakva uvreda".[52] Ingerencije i ovlasti Sokoloviću su omogućile autonomiju u političkom djelovanju, tako da se sultan Selim II „mogao potpuno predati danonoćnim uživanjima i sve državne poslovne prepustiti velikom veziru".[53] Carski divan, kojim je predsjedavao Sokolović, sastajao se četiri puta sedmično. Za punih osam godina, koliko se nalazio na položaju velikog vezira u vrijeme sultana Selima II, bio je „istinski zapovjednik države i postigao je neovisnost i samostalnost kakvu nije do njega postigao nijedan vezir".[54] Prema mišljenju nekih povjesničara, Sokolovićev politički utjecaj u prvim godinama vladavine sultana Selima II bio je tako snažan da se s pravom može smatrati „jedinim gospodarom Carstva". U mnogim pitanjima, naročito u smislu izbora i imenovanja ljudi na položaje, sultan je s mnogo opreza i bojazni donosio odluke.[55] Politički oponenti su nastojali oslabiti Sokolovićev utjecaj, oslanjajući se na rastuću ulogu harema. Optuživali su ga za nepotizam, jer je na visoke pozicije u administraciji instalirao najbliže rođake i pristalice. Te optužbe nisu bile bez osnova, s obzirom na to da je Sokolović znao da na dvoru nije ugrožen samo njegov vezirski položaj, nego i život.

Početak vlasti Selima II donio je izvjesne promjene u orijentaciji osmanske politike. Veliki vezir Sokolović posebnu pažnju posvetio je azijskom pitanju i pokrenuo dva izuzetno značajna projekta: prokopavanje Sueckog kanala i spajanje Kaspijskog jezera i Crnog Mora. Razvijajući strategiju nove politike koja je, prije svega, bila temeljena na trgovinskoj razmjeni i protoku ljudi i kapitala na području sjeverne Afrike i dijela Azije, Sokolović je 1568. godine naredio namjesniku Egipta da pripremi studiju izvodljivosti za projekt prokopavanja kanala.[56] Godinu kasnije, kao odgovor na ekspanziju ruskog utjecaja u oblasti Astrahan, najprije je obnovio i pod osmansku zaštitu stavio trgovinske rute preko Crnog Mora, od Krima do Istanbula, da bi započeo još ambiciozniji poduhvat otvaranja kanala između rijeka Don i Volge.[57] Premda vrlo dobro osmišljeni, zbog političkih prilika

[52] Refik, Ahmed: *Mehmed-paša Sokolović*, 90.

[53] Alajbegović Pečevija, Ibrahim: *Historija I*, 360.

[54] Isto., 38.

[55] Von Hammer, Joseph: *Historija turskog (osmanskog) carstva*, knj. 2., Zagreb, 1979., 13-14. (Dalje: Von Hammer, Joseph: *Historija turskog (osmanskog) carstva, knj. 2*.).

[56] Casale, Giancarlo: *The Ottoman age of Exploration*, New York: Oxford University Press, 2010., 135.

[57] Vidi u: Inalcik, Halil: „The Origins of the Ottoman-Russian Rivalry and the Don-Volga Canal 1569.", *Les Annales de l'Université d'Ankara I*, (1946-47), 47-106., Kurat, A.N.: „The Turk-

i gorućih unutrašnjih problema u carstvu, nijedan od ovih projekata nije uspješno finaliziran. U to vrijeme Osmansko carstvo nametalo se kao važan faktor u Sumatri, Hormuzu i Mozambiku, dok je, dajući materijalnu i vojničku pomoć Morisco muslimanima, imalo osjetan utjecaj u Andaluziji. Prateći zbivanja u Španiji, već u aprilu 1570. godine pisao je namjesniku Alžira i naredio da do ljeta iste godine osigura svaku vrstu pomoći pobunjenim muslimanima. U Andaluziju se, prema Sokolovićevom naređenju, iskrcalo više od šest stotina osmanskih vojnika.[58] U međuvremenu, realizaciju njegovih planova u značajnoj je mjeri otežavala eskalacija i zaoštravanje odnosa sa Lala Mustafa-pašom Sokolovićem, uslijed čijih su uvjeravanja kod sultana Selima II prekinute pripreme za vojnu intervenciju u Hormuzu. U tom smislu, na iznenađenje mnogih u evropskim prijestolnicama, sultan je nagovjestio rat sa Venecijom i pokušaj zauzimanja otoka Kipra. Koliko je bila snažna struja protiv velikog vezira Sokolovića, najbolje govori činjenica da joj se priklonio i muftija Ebus-Suud, s kojim je dugi niz godina uspješno sarađivao.

Sokolović, koji se oštro protivio pohodu na Kipar, nije imao podršku za zastavljanje ratnih priprema. Odlukom sultana na čelo pohoda postavljeni su Sokolovićevi rivali: Lala Mustafa-paša Sokolović, rođak velikog vezira, i Nassy, jevrejin koji je imao veliki utjecaj na Selima II. U martu 1570. godine iz Istanbula je isplovila osmanska flota sa više od stotinu brodova. Da bi izvršio reorganizaciju vojnih snaga, potaknut obrazovanjem i preuzimanjem inicijative Svete alijanse u ratu protiv Osmanskog carstva, veliki vezir je nastojao osigurati mir s Venecijom. To, međutim, nije bilo moguće. Osmanska flota se 1571. godine nalazila u defanzivi i bilo je posve jasno da udružene snage Španije i Venecije neće propustiti priliku da je poraze. U vrijeme ovih sukoba vođen je i rat na južnim granicama Kliškog sandžaka, čime su ratne operacije prenesene i na kopno. Na položaju kliškog sandžak-bega u vrijeme Kiparskog rata nalazio se Ferhad-beg Sokolović[59], pod čijom su komandom izvršavani napadi na Šibenski kotar i šire dalmatinsko zaleđe.[60] Osim njega, značajnu ulogu u odbrani i zaštiti granica Osmanskog carstva

ish Expedition to Astrakhan and the Problem of the Don-Volga Canal", *Slavonic and East European Review*, 1961., 7-23.

[58] Temimi, A.: „Le gouvernement ottoman face au problème morisque", *Revue d'Histoire Maghrébine*, no. 23-24, 1989., 258-262.

[59] O Ferhad-begu Sokoloviću vidi u: Korić, Elma: *Životni put prvog beglerbega Bosne: Ferhad-paša Sokolović (1530.-1590.)*, Sarajevo: Orijentalni institut u Sarajevu, 2015. (Posebna izdanja, XLIV)

[60] Korić, Elma: „Uloga Ferhad-bega Sokolovića u utvrđivanju granica između Osmanskog carstva i Mletačke Republike nakon završetka Kiparskog rata 1573. godine", u: *Anali* Gazi

i Bosne, imao je sin velikog vezira, Kurd-beg Sokolović, koji je od decembra 1569. do oktobra 1571. godine bio namjesnik hercegovačkog sandžaka.[61] On je, kao i mnogi hercegovački begovi prije njega, dobijao posebna i široka ovlaštenja koja su mu omogućavala samostalno donošenje odluka. Imao je izuzetno značajnu ulogu u uspostavljanju i kontinuiranom održavanju vrlo bliskih veza s Dubrovnikom. Premda relativno mlad, Kurd-beg je uspješno održavao red na cijeloj teritoriji hercegovačkog sandžaka.

Tok rata nije bio povoljan po Osmansko carstvo. Devastacija brodova i stradanja ljudstva su bila goruća pitanja o kojima je raspravljano na vezirskom vijeću. Kilič Alija, kapudan-paša i vrlo blizak saradnik velikog vezira, iznio je sumnju u mogućnost izgradnje i opremanja brodova u kratkom periodu. Svjestan ozbiljnosti povijesnog trenutka, veliki vezir je izdao naređenje da se neophodna oprema za brodove obezbijedi o njegovom trošku. Premda je Kipar, uprkos velikim stradanjima osmanskog brodovlja, stavljen pod sultanov suverenitet, u Istanbulu je venecijanski bailo, s kojim je Sokolović čak i za vrijeme rata održavao prijateljske odnose[62], činio velike napore kako bi ispitao raspoloženje velikog vezira u smislu skorijeg zaključivanja mirovnog sporazuma. Na jednoj od audijencija, znajući razloge posjete mletačkog izaslanika, Sokolović mu je rekao: „Došao si vidjeti kako je s našom hrabrosti nakon posljednjeg slučaja. Velika je razlika između vašega gubitka i našega. Mi smo, oduzevši vam jednu državu, odsjekli ruku, a vi ste nam, pobivši našu mornaricu, obrijali bradu; odsječena ruka neće više prirasti, a obrijana brada će još gušće narasti".[63] Finansijska kriza prevaziđena je usmjeravanjem novca vezira i drugih visokih dužnosnika za potrebe brodogradilišta, a drugi dio sredstava osiguran je ubiranjem vanrednog poreza. Različiti izvori govore da je za samo četiri mjeseca izgrađeno između 120 i 200 brodova.[64] Jedinstvo antiosmanske alijanse narušeno je razilaženjem interesa Mletačke Republike i Španije, čime je rat na moru ušao u završnu fazu. Kori-

Husrev-begove biblioteke 33, Sarajevo, 2012.

[61] Popović, Toma: *Turska i Dubrovnik u XVI veku*, Beograd, 1973., 271.

[62] Kastritsis, Dimitris: „Feridun Beg's Münşe'atü 's-Selatin, (Correspondence of the Sultans') and Late Sixteenth-Century ottoman Views of the Political World", u: *Imperial Geographies in Byzantine and ottoman Space*, ed. By. Sahar Bazzas et.al., Cambridge, Massachusetts and London, England, 2013., 91-100, 92.

[63] Von Hammer, Joseph: *Historija turskog (osmanskog) carstva*, knj. 2, 42.

[64] Refik, Ahmed: *Mehmed-paša Sokolović*, 183., Von Hammer, Joseph: *Historija turskog (osmanskog) carstva*, knj. 2, 42.

steći se utjecajem francuskog izaslanika u Istanbulu, mletačka vlada inicirala je mirovne pregovore s Osmanskim carstvom. Osnovne uvjete mira definirao je Mehmed-paša Sokolović i za svoje opunomoćenike u pregovorima imenovao Feridun-bega i liječnika Salamona. Ovim sporazumom se Mletačka Republika obavezala da će kao ratnu odštetu za Kipar u roku od tri godine isplatiti Osmanskom carstvu 300.000 dukata.

Sultan Murat III i Sokolovićevi posljednji dani

Sultan Selim II umro je neposredno nakon zaključivanja mira sa Austrijom, decembra 1574. godine. Tada je, kao i osam godina ranije u slučaju smrti sultana Sulejmana, Sokolović ponovo demonstrirao svoje političko umijeće i kontrolirajući zbivanja u vrijeme smrti aktuelnog sultana Selima II pripremio sve neophodne uslove za preuzimanje vlasti od strane prijestolonasljednika Murata III.[65] Sokolovićeva vladavina koja se, prema mišljenju mnogih, odlikovala apsolutnim i neograničenim državničkim vođstvom, dolaskom Murata III na prijesto u značajnoj mjeri je oslabila. To se, prije svega, manifestovalo u degradiranju položaja velikog vezira i osporavanju njegovog velikog utjecaja u svim važnijim pitanjima unutrašnje i vanjske politike Osmanskog carstva. Murat III, uprkos velikim zaslugama Sokolovića za mirno preuzimanje vlasti u Carstvu i sređivanje unutrašnjih prilika, gotovo sve svoje odluke u cijelosti je prepuštao majci sultaniji Nurbanu i postao njegov otvoreni protivnik. Još u vrijeme boravka u Manisi, u svom taboru je okupio saradnike koji su nedvosmisleno zagovarali ubistvo velikog vezira.[66] Među njima su se, prema mišljenju Peksevgena, isticali Šemsi-paša, Gazanfer-aga i sultanija Nurbanu.

Uprkos izostanku podrške sultana i sve većem pritisku opozicione struje na dvoru, Sokolović nije mijenjao svoj pristup u vođenju državnih poslova. Jedan od rijetkih, u koje je veliki vezir imao puno povjerenje, bio je carski nišandžija i njegov dugogodišnji lični tajnik, Feridun. Zbog saradnje sa Sokolovićem najprije je otpušten iz službe i protjeran iz Istanbula[67], a konačan i najteži udarac za velikog vezira bilo je pogubljenje budimskog begler-bega i njegovog rođaka,

[65] Alajbegović Pečevija, Ibrahim: *Historija I,* 40.,

[66] Peksevgen, Şefik: *Secrecy, Information Control and Power Building in the Ottoman Empire, 1566-1603*., doktorska disertacija; McGill University, Montreal, Canada, august 2004., 162., Börekçi, Günhan: *Factions and Favorites at the Courts of Sultan Ahmed I (r. 1603-17) and His Immediate Predecessors*, dissertation, Ohio State University, 2010., 20.

[67] Isto, 191.

Mustafa-paše Sokolovića, 1578. godine.[68] Savremenici bilježe da je u posljednjim godinama Mehmed-paša Sokolović vodio umjeren život, zbog čega je u osmanskom društvu bio veoma cijenjen. Na položaju velikog vezira osigurao je velike novčane prihode[69], a značajan dio svog bogatstva usmjerio je u izgradnju vjerskih i kulturnih institucija širom Osmanskog carstva. Iz sadržaja njegove vakufname saznajemo da je izgradio čak četiri palače, sedam džamija i sedam mesdžida, dvije medrese, osam mekteba, školu Kur'ana, tri tekije, pet karavansaraja, tri hana, bolnicu u Mekki, veliki broj česama i fontana, te nekoliko mostova.[70] Kad je riječ o Bosni, od posebnog značaja su zadužbine njegovog vakufa u Sokolovićima i Rudom[71], te monumentalni i impozantni most na Drini u Višegradu.[72] To je, pogledamo li geografski razmještaj vakufa koje je osnovao u različitim pokrajinama Osmanskog carstva, tek mali dio njegove graditeljske djelatnosti.

Mehmed-paša Sokolović ubijen je 13. oktobra 1579. godine u Istanbulu, u vrijeme kada je održavao redovni ikindijski divan. Uzmemo li u obzir činjenicu da je Sokolović bio najveća i najozbiljnija prepreka preuzimanju vlasti od strane konzervativnih elemenata bliskih sultanu, ne čudi pojava tvrdnji o postojanju smišljenog plana njegovog fizičkog uklanjanja, odnosno političkog atentata koji je naredio sultan osobno.[73] U povijesti Osmanskog carstva ostao je zabilježen kao najsposobniji i najuspješniji veliki vezir, koji je služio čak trojici sultana.

Zaključak

Mehmed-paša Sokolović je dužnost velikog vezira obavljao punih 14 godina i nikada nije bio smijenjen. Za to vrijeme na osmanskom su se prijestolju smijenila

[68] Refik, Ahmed: *Mehmed-paša Sokolović*, 267., Fodor, Pál-Sudár, Bálazs, „Ali Paşa'nin Evlilik öyküsünün Tarihsel Geri Plani ve Osmanlilarla Ilgili Yanlari", prev. Yildirim Vural; *Belleten LXX*, no. 259, Ankara, 2006; 963-1000; 985.

[69] Prema nekim nepouzdanim izvorima bogatstvo Mehmed-paše Sokolovića se procjenjuje na 18.000.000 dukata. Vidi u: Andrejević, Andrej: „Udeo Mehmed-paše Sokolovića u podizanju Beograda", *Zbornik Filozofskog fakulteta* 11, no. 1, Beograd, 1970., 439.

[70] Necipoğlu, Gülru: *The Age of Sinan*, Princeton: Princeton University Press, 2005., 331-368.

[71] „...za dušu svoga dragoga oca, uglednog vojskovođe, Džemaludina Sinan-bega, on (Mehmed-paša) u livi Bosna, kadiluku Višegrad, u selu po imenu Sokolović, sagradio je zgradu mesdžid i mekteb...", iz *Vakufname Mehmed-paše Sokolovića*, Istanbul: Millet Genel Kütüphanesi, Ali Emiri TRH, no. 933.

[72] Bejtić, Alija: *Sokolovićev most na Drini u Višegradu*, Sarajevo, 1945., Čelić, Džemal; Mujezinović, Mehmed: *Stari mostovi u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1969., 141-158.

[73] Schweigger, Salomon: *Sultanlar Kentine Yolculuk, 1578-1581*., trans. Türkis Noyan, Istanbul: Kitapyayinevi, 2004., 99-100.

trojica sultana - Sulejman Zakonodavac, Selim II i Murat III. Sokolović je, saglasni su povjesničari, bio najbolji reprezent osmanske politike u drugoj polovini 16. stoljeća. Povjesničar Joseph von Hammer s pravom tvrdi da se Osmansko carstvo „držalo još kroz sve vrijeme dok je vladao sultan Selim II na vrhuncu slave do koje ga je podigao genij Sulejmana Zakonodavca, zahvaljujući to samo mudrosti i snazi velikoga vezira. Pa čak za tih pet godina pod Muratom, iako nije više vladao neograničenom moći, još nisu izbili znaci slabosti koja se bližila". Njegovom smrću ubrzan je proces dekadencije klasničnih institucija osmanskog sistema i *de facto* slabljenja vojne i političke moći kakvom se Carstvo odlikovalo cijelo stoljeće i pol.

Literatura

Knjige:

1. Feroz, Ahmad: *Turkey: The Quest for Identity*, Oxford: Oneworld, 2003.
2. Refik, Ahmed: *Mehmed-paša Sokolović*, Zenica, 2010.
3. Vukičević, M. Milenko: *Znameniti Srbi Muslomani*, Beograd: Štamparija D. Dimitrijevića, 1901.
4. Kukuljević, Sakcinski Ivan,: *Glasoviti Hrvati prošlih vjekova: niz životopisa*, Zagreb: Naklada Matice hrvatske, 1886.
5. Von Hammer, Joseph: *Historija turskog (osmanskog) carstva*, knj. 1, Zagreb, 1979.
6. Von Hammer, Joseph: *Historija turskog (osmanskog) carstva*, knj. 2, Zagreb, 1979.
7. Alajbegović Pečevi, Ibrahim: *Historija 2 (1576-1640)*, Predgovor, prijevod i bilješke Fehim Nametak, Sarajevo: El-Kalem i Orijentalni institut, 2000.
8. Samardžić, Radovan: *Mehmed Sokolović*, Beograd: Narodna knjiga, 1982. Treće izdanje
9. Ortayli, Ilber: *Drukčije razumijevanje Osmanlija*, Sarajevo, 2009.
10. Ipşirli, Mehmet: „Enderun", DIA, 1995., c. 11.
11. Zlatar, Behija: *Gazi Husrev-beg*, Sarajevo, 2010.
12. Ágoston, Gabor; Masters, Bruce: *Encyclopedia of the Ottoman Empire*, New York, 2009.
13. Mirković, Mirko: *Pravni položaj i karakter srpske crkve pod turskom vlašću*, Beograd, 1965.

14. De Busbecq, Ogier: *Turkish Letters*, Trans. E.S. Forster, Eland, London, 2001.

15. Matuz, Josef: *Osmansko carstvo*, Zagreb, 1992.

16. Casale, Giancarlo: *The Ottoman age of Exploration*, New York: Oxford University Press: 2010.

17. Korić, Elma: *Životni put prvog beglerbega Bosne: Ferhad-paša Sokolović (1530.-1590.)*, Sarajevo: Orijentalni institut u Sarajevu, 2015. (Posebna izdanja, XLIV)

18. Popović, Toma: *Turska i Dubrovnik u XVI veku*, Beograd, 1973.

19. Peksevgen, Şefik: *Secrecy, Information Control and Power Building in the Ottoman Empire, 1566-1603*., doktorska disertacija; McGill University, Montreal, Canada, august 2004.

20. Börekçi, Günhan: *Factions and Favorites at the Courts of Sultan Ahmed I (r. 1603-17) and His Immediate Predecessors*, dissertation, Ohio State University, 2010.

21. Necipoğlu, Gülru: *The Age of Sinan*, Princeton: Princeton University Press, 2005.

22. *Vakufname Mehmed-paše Sokolovića*, Istanbul, Millet Genel Kütüphanesi, Ali Emiri TRH, no. 933.

23. Bejtić, Alija: *Sokolovićev most na Drini u Višegradu*, Sarajevo, 1945.

24. Čelić, Džemal; Mujezinović, Mehmed: *Stari mostovi u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1969.

25. Salomon, Schweigger: *Sultanlar Kentine Yolculuk, 1578-1581*., trans. Türkis Noyan, Istanbul: Kitapyayinevi), 2004.

Članci:

1. Gokbilgin, Tayyib: „Mehmed Pasa Sokullu“, *Islam Ansiklopedisi*, Istanbul, 1957.

2. Veinstein, Giles: „Sokollu Mehmet Pasha“, *Encyclopedia of Islam*, 2nd ed. Leiden: Brill, (1997), 9:706.

3. Necipoğlu, Gülru: „Connectivity, Mobility and Mediterranean ‘Portable Archaeology’: Pashas from the Dalmatian Hinterland as Cultural Mediators“, in: *Dalmatia and Mediterranean: portable archeology and the poetics of influence*, ed. By. Alina Payne, Leiden/Boston: Brill, 2014., 311-381.

4. Efendi, Şefik: *Cevâhirü ʾl-Menâkib*, (MS Esad Efendi 2583, Istanbul: Süleymaniye Library), folio 15a.

5. Imamović, Mustafa: „Naziv Muslimani”, u: *Književna revija*, 1990., 31. april.

6. Zečević, Alen: „Vakufi hercegovačkih namjesnika i imućnih porodica i njihov značaj za urbani, ekonomski i kulturni razvoj Hercegovine u 16. stoljeću", u: *Almanah*, 77-78, Podgorica, 2018.

7. Zlatar, Behija: „O porodici Boljanić s posebnim osvrtom na Husejn-pašu Boljanića", u: *Husein-paša Boljanić i njegove zadužbine: povodom 450 godina od izgradnje Husein-pašine džamije u Pljevljima*, Pljevlja, 2019.

8. Trako, Salih: „Značajni vakufi na području jugoistočne Bosne", u: *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, IX-X, Sarajevo, 1983.

9. Matkovski, Aleksandar: „Prilog pitanju devširme", u: *Prilozi za orijentalnu filologiju*, XIV-XV/1964-1965, Sarajevo, 1969.

10. Kovačević, Ešref: „Jedan dokument o devširmi", u: *Prilozi za orijentalnu filologiju*, XXII-XXIII/1972-1973, Sarajevo, 1976.

11. Handžić, Adem: „O janičarskom zakonu", u: *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 46/1996., Sarajevo, 1997.

12. „Sokollu Family", *Encyclopedia of Ottoman Empire*, ed. Gábor Ágoston and Bruce Masters, New York: Facts on Files, 2009.

13. Zlatar, Behija: „O nekim muslimanskim feudalnim porodicama u Bosni u XV i XVI stoljeću", u: *Prilozi Instituta za istoriju*, 14-15, Sarajevo, 1978.

14. Kunt, Metin I.: „Turks In The Ottoman Imperial Palace'', in: *Royal Courts in Dynastic States and Empires*, Brill, 2011.

15. Minkov, Anton: *Conversion to islam in the Balcans: Kisve Bahasi Petitions and Ottoman Social Life, 1670-1730*. Leiden-Boston: Brill, 2004.

16. Dostović, Nihad: „Janičari u svjetlu tuzlanskog sidžila 1644-1646. godine", u: *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 64/2014., Sarajevo, 2015.

17. Kapetanović-Ljubušak, Mehmed-beg: „*Carski zet, veliki vezir Rustam-paša*", u: *Glasnik Zemaljskog muzeja*, knj.1, Sarajevo januar-mart 1894.

18. Kreševljaković, Hamdija: „Veliki vezir Rustem-paša", u: *Kalendar Narodne Uzdanice*, god. VII/1939., Sarajevo, 1938.

19. Zlatar, Behija: „Rustem-paša (1500-1561) veliki vezir Sulejmana Veličanstvenog", u: *Islamska misao*, god. VII, br. 135, mart 1990.

20. Đurđev, Branislav: „Prva godina ratovanja Mehmeda Sokolovića u Banatu i prva opsada Temišvara", u: *Glasnik Istoriskog društva u Novom Sadu*, br. 7. (1934).

21. Veinstein, Gilles: „Sokollu Mehmed Pasha", u: *International Encyclopedia Of Islamic Dynasties*, New Delhi: Anmol Publications, 2005.

22. Nadilo, Branko: „Obnova džamije Ferhadije – povratak banjalučke ljepotice", u: *Građevinar*, br. 64, 6/2012, Zagreb.

23. Ćorović, Vladimir: „Mehmed-paša Sokolović", u: *Narodna enciklopedija SHS*, knj. IV., Zagreb, 1926.-29.

24. Inalcik, Halil: „The Origins of the Ottoman-Russian Rivalry and the Don-Volga Canal 1569.", *Les Annales de l'Université d'Ankara I*, (1946-47).

25. Kurat, A.N.: „The Turkish Expedition to Astrakhan and the Problem of the Don-Volga Canal", u: *Slavonic and East European Review*, 1961.

26. Temimi, A.: „Le gouvernement ottoman face au problème morisque", u: *Revue d›Histoire Maghrébine*, no. 23-24, 1989.

27. Korić, Elma: „Uloga Ferhad-bega Sokolovića u utvrđivanju granica između Osmanskog carstva i Mletačke Republike nakon završetka Kiparskog rata 1573. godine", u: *Anali* Gazi Husrev-begove biblioteke 33, Sarajevo, 2012.

28. Kastritsis, Dimitris: „Feridun Beg's Münşe'atü 's-Selatin, (Correspondence of the Sultans') and Late Sixteenth-Century ottoman Views of the Political World", u: *Imperial Geographies in Byzantine and ottoman Space*, ed. By. Sahar Bazzas et.al., Cambridge, Massachusetts and London, England, 2013.

29. Bálazs, Pál-Sudár: „Ali Paşa'nin Evlilik öyküsünün Tarihsel Geri Plani ve Osmanlilarla Ilgili Yanlari", prev. Yildirim Vural; *Belleten LXX*, no. 259, Ankara, 2006.

30. Andrejević, Andrej: „Udeo Mehmed-paše Sokolovića u podizanju Beograda", *Zbornik Filozofskog fakulteta* 11, no. 1, Beograd, 1970.

A CONTRIBUTION TO THE STUDY OF THE BIOGRAPHY OF THE GRAND VIZIER MEHMED-PASHA SOKOLOVIĆ

Alen Zečević

Summary

The paper aims to, relying on relevant historical material and sources, contextualize and illuminate the political biography of Grand Vizier Mehmed-pasha Sokolović. Conceived in several thematically interdependent chapters, the review article deals in chronological order with the problem of ideological interpretations of national and religious identity, and the developing phases of Sokolović's military and political career in the service of the Ottoman Empire.

Key words: Mehmed-pasha Sokolović, biography, Ottoman Empire

UDK 821.163.43*.09: 929 Buturović, M.

Hafiz Mustafa-beg Buturović: suton alhamijado literature

Nehrudin Rebihić
Filozofski fakultet
Univerzitet u Sarajevu

U kontekstu razvoja bošnjačke alhamijado književnosti od velike su važnosti oni autori koji su pisali na arebici poslije dolaska austrougarske uprave u Bosnu. Jedan od takvih primjera je i pjesnik, prevodilac i prepisivač hafiz Mustafa-beg Buturović (Mustafa-beg b. Adem-beg Buturi) iz Konjica, koji je, prema nekim mišljenima, jedan od posljednjih alhamijado pjesnika. U ovom radu smo nastojali pregledno i sintetski predstaviti, prije svega, njegovu poeziju, a potom i djela koja je prevodio i prepisivao. U njegovoj ostavštini nalazi se i više od devedest hutbi pisanih arebicom.

Ključne riječi: Mustafa-beg Buturović, alhamijado književnost, arebica, bošnjačka književnost, Konjic

Hafizu Mustafi-begu Buturoviću do danas nije posvećen nijedan ozbiljan tekst ili članak, iako je riječ o jednoj veoma zanimljivoj pojavi unutar bošnjačke kulturne i književne historije. Tek u *Leksikonu bošnjačke uleme* (2018) Ahmed Mehmedović donosi nekoliko podataka o njegovom životu i djelu, konstatiravši da je do danas „ostalo nezapaženo da je hafiz Mustafa-beg bio jedan od posljednjih naših alhamijado pjesnika.“[1] Ovakvo Mehmedovićevo zapažanje svakako zaslužuje posebnu pažnju, naročito kada je riječ o razvoju i proučavanju alhamijado književnosti unutar bošnjačke književne historiografije, jer početkom 20. stoljeća arebičko pismo, pa samim tim i alhamijado književnost – pučka književnost, upotrebljava se tek sporadično i na marginama – najčešće ulema – budući da ćirilica i latinica preuzimaju primat u društvenoj komunikaciji, i to naročito kod one inteligencije koja je bila proevropski orijenti-

[1] Ahmed Mehmedović: *Leksikon bošnjačke uleme,* Sarajevo: Gazi Husrev-begova biblioteka, 2018., str. 99.

rana. Međutim, arebica je i dalje bila prisutna bez obzira na dominaciju navedena dva pisma, a o tome nam svjedoči i činjenica da je bošnjačka ulema između dvaju svjetskih ratova štampala udžbeničku literaturu za medrese (ilmihala, povijesti islama itd.) na ovom pismu. I Mustafa-beg Buturović, kao pripadnik ulemanskog esnafa, pisao je i arebicom, iako je odrastao i intelektualno se razvijao u vremenu kada su se ćirilica i latinica koristile u obrazovnom i javnom životu. Iza sebe je ostavio nekoliko pjesama, prijepisa teoloških knjiga i znatan broj tekstova hutbi.

Hafiz Mustafa-beg Buturović (u narodu poznat kao Mustajbeg i Hafizbeg) rođen je 1876. godine u selu Seonica – kanjon rječice Seončice – kod Konjica. Selo Seonica u kulturno-historijskoj topografiji ovog kraja, pa i šire, od iznimne je važnosti: (1) sjedište bogumilstva, (2) porodica gosta Radina bila je nastanjena u ovom selu (Ć. Truhelka), (3) nakšibendijska tekija, čiji je osnivač i prvi šejh bio Osman-Nuri (1883), (4) za njega se veže i porijeklo begovskih porodica Begete i Buturović[2] itd. O kulturno-historijskom značaju ovoga sela iscrpne studije napisao je Hivzija Hasandedić: *Povijest Seonice i njenih porodica* (Novi Behar (1938-39) br. 5-6, str. 63-66; br. 7-14, str. 127-130) i *Islamski spomenici u Seonici i okolini* (Glasnik VIS-a (1987) str. 219). Mustafa-beg osnovnu naobrazbu – mekteb i medresu – stekao je u Konjicu,[3] a nakon toga svoje školovanje nastavlja u Sarajevu, gdje je boravio sve do 1902. godine. Nakon toga biva imenovan imamom džamije u Donjoj mahali u svom rodnom selu 1910/1911. godine. O tome svjedoči i zabilješka u časopisu "Muallim" (1910/1911. god, str. 6) u kojem se navodi da je za imama u Seonici kod Konjica "imenovan Buturović Mustafa ef." Na ovoj dužnosti ostao je sve do 1921. godine (prema A. Mehmedoviću do 1914. godine), kada odlazi u Trebinje i obnaša dužnost imama Osman-pašine džamije. Da je tek 1921. godine napustio svoje rodno selo, svjedoči i činjenica da je nakon njega imamsku dužnost u Seonici preuzeo Ahmed ef. Uzunović 1923. godine (H. Hasandedić). Također, u prilog tome ide i činjenica da smo u rukopisnoj ostavštini pronašli jedno pismo (poziv) koje je Mustafa-beg Buturović 11. maja 1920. godine uputio upravi mektebi-ibtidaije u Konjicu kao imam iz Seonice. U Trebinju ostaje sve do penzionisanja 1940. godine. Po završetku imamske službe u Trebinju, preselio se u Sarajevo, gdje je ostao do smrti 1946. godine. O njegovom preseljenju u Sarajevo svjedoči i podatak iz teksta *Pamćenje Kur'ana napamet (hifz): Hafizi u Sarajevu* Mehmeda Handžića. Tekst je objavljen u časopisu "El-Hidaje" 1942. godine (br. 8-10, str. 202). Nabrajajući tad žive hafize u Sarajevu, Handžić, između ostalih, navodi i

[2] Tekst o prezimenu Buturović napisao je Derviš Buturović (Fazlibegović) u časopisu *Novi Behar* (god. X, br. 10-11, str. 121), a povod za nastanak ovog teksta bio je ranije objavljeni tekst Seida Traljića „O našim prezimenima".

[3] Refik Hadžimehanović: "Hafizi u Konjicu", *Glasnik VIS*-a, 1976., str. 623.

Mustafa-bega ef. Buturovića kao „džematskog imama u miru“. Sigurno jedan od razloga njegovog preseljenja u Sarajevo jeste i društveno-politička klima koja je u Drugom svjetskom ratu vladala (progoni) u Trebinju i istočnoj Bosni. Mezar mu se nalazi na mezarju „Grličića brdo“ u Sarajevu.

O njegovom školovanju u Konjicu i Sarajevu nismo uspjeli pronaći podataka, kao ni o imamskim aktivnostima u selu Seonica, dok smo u međuratnim serijskim publikacijama (*Gajret, Islamski svijet, Hikjmet*) pronašli nekoliko zabilješki o njegovom učešću u javnom i društvenom životu u Trebinju. Tako, u ovim zabilješkama stoji da je prisustvovao otvaranju Gajretove djevojačke stručne škole u Trebinju (1932/1933) “Radionica za izučavanje i izradu ručnih radova“, gdje stoji da je “Hafiz Mustafa ef. Buturović proučio naročito za to sastavljenu dovu, koju je na molbu nekih i preveo na naš jezik.“[4] U ovim publikacijama zabilježen je i njegov angažman na polju poučavanja trebinjske omladine, naročito za vrijeme ramazana, kada zajedno s tadašnjim učenicima Gazi Husrev-begove medrese Mustafom Busuladžićem i hafizom Mustafom Erkočevićem i Ejubom Kabilom, drži predavanja po sijelima. Odlukom Kraljevske banske uprave u Cetinju određen je da svakog petka održi po dva časa vjeronauke (predavanja o vjerovanju i čuvanju morala) za učenice “Gajretove ženske zadruga za unapređenje domaćeg zanatstva i radinosti“ u Trebinju. Iz ovih nekoliko navedenih zabilješki može se zaključiti da je Buturovićev društveni i javni angažman, ipak, bio samo u domenu njegovog esnafskog poziva, odnosno da taj njegov angažman nije izlazio u domen politike, ideologije itd.

Preselivši se u Trebinje, Buturović se susreće s razvijenom alhamijado književnom tradicijom u ovom gradu; predvodnik ove književne tradicije bio je najplodniji alhamijado pjesnik Muhamed Ruždi (umro 1905. godine). Prema našem mišljenju, doticaj Buturovića s “trebinjskom alhamijado tradicijom“ bio je jako važan i plodan. To se naročito vidi u njegovoj poeziji koja je, bez obzira na tadašnju prisutnost moderne avangardne poetike, potpuno slijedila poetičke zakonomjernosti pučke književnosti: didaktičnost, utilitarnost, pojednostavljenost itd. Za njegovu poeziju, kao i za one mnogo starije alhamijado tekstove, karakteristična je hibridnost tema, motiva, kombiniranje sakralnog i profanog, utjecaj usmene književne tradicije, „nesvjesno“ kalemljenje stihova drugih pjesama u strukturu pjesme, karakteristični stilemi, “prisilna rima“ bez unificiranih metričkih obrazaca itd. Iako su mu sve pjesme prožete različitim temama i motivima iz vjere (vjerovanje, moral, poštovanje roditelja, ahiret itd.), u nekim pjesmama se osjeti i golemi društveni utjecaj, naročito utjecaj društvenih devijacija i negativiteta (nemoral, lihvarstvo, politika). Buturović, zapravo, u pjesmama nastoji detektirati društvene devijacije i ponuditi recept za njihovo izlječenje iz pozicije islama.

[4] Tefrika: “Otvorenje ženske stručne škole u Trebinju“, *Hikjmet*, 1932-1933., br. 46, str. 315

Mustafa-beg Buturović autor je šest vjerskopoučnih i didaktičnih pjesama različite dužine, a rukopisi tih pjesama nalaze se u Historijskom arhivu Sarajevo. Riječ je o pjesma: *Nova pjesma*, *Islamske dužnosti*, *Opomena za ahiret*, *Biti oprezan*, *Poklonost Bogu (Pokornost sve Bogu), Milovati i mrziti radi Boga*.[5] Osim pjesništvom, Buturović se bavio i prepisivačkim i prevodilačkim radom. U istom rukopisu nalazi se, prema svemu sudeći, i njegov prijevod s turskog na bosanski jezik stihovanog priručnika iz islamske vjeronauke *Hoda Rabbum,* koji je „bio veoma popularan u bosanskim krajevima" i „mnogo se koristio u mektebima kao priručnik vjeronauke za djecu."[6] U njegovim rukopisima nalazi se i izbor hutbi hafiza Muhameda Emin-efendije Hadžijahića, a koje je Hažijahić, kao dugogodišnji imam, govorio petkom vjerovatno u Carevoj džamiji u Sarajevu. Na kraju rukopisa stoji da je izbor hutbi završen na dan Arefata 1902. godine – baš u vrijeme kada se Buturović nalazio u Sarajevu. Iste godine sačinio je prijepis arebicom djelo svoga zemljaka iz Konjica Sejfullaha Prohe – autora poznata vefata *Smrti hazreti Fatime* – o fikhskim pitanjima *Masa'il fiqhiyya* (Pravna pitanja).[7] U istom rukopisu nalazi se prijepis djela *Šurut al-islam* i pjesme *Hajde, sinak, te uči, po sokacima ne trči* Abdulvehaba Ilhamije. Valja kazati da je riječ o jednoj od varijanata ove pjesme, budući da se varijanta iz Buturevićevog prijepisa donekle razlikuje od one koju je transkribirao Muhamed Hadžijamaković.[8]

Jedan od primjera:

Nemoj nosa kopati,	*Nemoj nosa kopati,*
Ni ćitaba šarati,	*Ni nokata griskati*
Ni haljina kaljati	*Ni haljina kaljati*
Ni otkrivat sramoti (Hadžijamaković)	*Ni kitaba šarati* (Buturović)

[5] Međutim, valja ovdje spomenuti da je neke od ovih pjesama Mustafa Busuladžić u tekstu o pjesniku Muhamedu Rušdiju pripisao njegovom sinu Husejn ef. Dizdareviću (1869-1933). Busuladžić navodi da je Husein ef. autor pjesama *Nova pjesma, Islamske dužnosti, Opomena za ahiret.* U tom slučaju, Buturović je samo prepisao ove pjesme u svoju medžmu i nije im stvarni autor, bez obzira što se potpisivao ispod svake pjesme. Buturovićeve pjesme bile bi samo *Milovati i mrziti radi Boga* i *Biti oprezan*, ali tek komparativno-tekstološka analiza izvornih pjesama, utvrdila bi sve eventualne sličnosti i razlike među pjesmama "jednog i drugog ili samo jednog" autora. Ukoliko je riječ o autentičnim pjesmama Husejna ef. Dizdarevića, ovaj rad onda tretira dva pjesnika. Usp: Mustafa Busuladžić: "Muhammed Rušdi", *Glasnik Vrhovnog starješinstva IVZ*, Beograd, br. 12, 1935, str. 549-550.

[6] Usp.: Mustafa Jahić: *Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa*, Sarajevo: London: Historijski arhiv, 2010, str. 358.

[7] Usp.: Hazim Šabanović: *Književnost muslimana BiH na orijentalnim jezicima*, Svjetlost, 1973., str. 620.

[8] Usp.: Muhamed Hadžijamaković: *Ilhamija: život i djelo*, Sarajevo: El-Kalem, 1991., str. 76

U rukopisnoj ostavštini nalazi se i zbirka od 90 hutbi na bosanskom jeziku (arebica) *Megmu'a al-hutab bi al-luga al-bosnevija*. Ove hutbe Buturović je, vjerovatno, govorio dok je obnašao dužnost imama u Trebinju. Također, u ostavštini na bosanskom jeziku (arebica) nalazi se i prijepis kratke risale *Vitre-namazi*[9] nepoznatog autora, a „prema komentaru na turskom jeziku, pisanoj crvenim slovima na kraju djela, autor se koristio nekim komentarom na djelo *Masabih*."[10] Poezija i znatan dio prijepisa napisani su "neshi" pismom. Valja kazati i to da se Buturović na rukopisima nije uvijek potpisivao isto: potpisivao se kao hafiz Mustafa-beg b. Adem-beg Buturi, Hafiz Mustafa Buturović, Mustafa Hilmi.

Pjesma vjerskopoučnog i didaktičnog karaktera *Nova pjesma*[11] iznosi različite upute mladim i starijim osobama, ženama i muškarcima. Kao i brojne druge alhamijado pjesme, i ona na etnopedagoškoj razini – neformalni oblik odgoja i obrazovanja – protežira odgoj, pobožnost, moralne vrline. Sve ove vrline predstavljene su kroz prizmu islamskog vjeronauka. Kako bi se ove vrline ostvarile u punini, Buturović u jednom kritičkom rakursu i postupkom ambivalencije kritizira njihove suprotnosti: loše ponašanje, nevjerovanje, nemoral. Na taj način on istovremeno svjedoči duh vremena i kvalitet svakodnevnog života, naročito njegovu negativnu stranu. Kritizirajući loše ponašanje, rasipništvo – kao i druge didaktične pjesme pučke književnosti – ova pjesma ostvaruje svoju pragmatičnu funkciju – educira i odgaja ljude.

Posebno je interesantno da Buturović već u drugom stihu donosi godinu kada je nastala ova pjesma – 1927. godina.

I evo sada nove pjesme
Od devesto dvadeset sedme
Ko je čitat, slušat želi
Neka pazi sve što veli[12]

---

[9] U ovom tekstu govori se o dvije predaje. Prva govori kako je i kada je naređeno klanjanje vitr-namaza, a druga o tome zašto se uči subhaneke.

[10] Usp.: Haso Popara: *Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa*, Sarajevo: London: Historijski arhiv, 2011., str. 716.

[11] Usp.: Historijski arhiv Sarajevo, R-264

[12] Ovako počinju i stihovi pjesme Husejn ef. Dizdarevića:
I evo sada nove pjesme
Od devesto dvadeset sedme
Ko je čitat, slušat želi
Neka pazi, sve što veli
Usp.: Mustafa Busuladžić: "Muhammed Ruždi", *Glasnik Vrhovnog starješinstva IVZ*, Beograd, br. 12, 1935., str. 549.

Pjesma sadrži 235 stihova, bez lijepih metafora i naročite estetske vrijednosti, ponekad s nategnutom i neuspjelom rimom, a koju autor nastoji ponavljati skoro u svakom stihu. Na samom početku pjesnik kritizira odnos ljudi prema imetku, agitirajući za štedljivost, a protiv luksuza, kao rezultata onovremene slobode i mode (*O moralnoj toj slobodi / te to je sada sve u modi*). Pjesnik sigurno ponukan teškom ekonomskom krizom apelira na valjano raspolaganje imetkom jer ko ne zna upravljati vlastitim imetkom, "dobromu se nije nadat".

Što zarade valja šparat
Jer ćeš brzo zapomagat
Nema niko nikom davat
Prema tome se treba vladat

Pozivajući se na moral i brigu "pređa", Buturović agitira kod savremenika na moralnu i historijsku odgovornosti za buduće generacije jer, kako pjesnik kaže, da nam "pređi" "nisu ostavili", "trala bi nas svaka muka", a od pjesnikove generacije bila bi "bruka". U nekoliko narednih stihova pjesnik kritizira ljude koji rade „što Bog brani", a riječ je o tome što „neki idu gologlavi", što se muškarci i žene ponašaju razuzdano, ne poštujući propise islamskog načina odijevanja.

Mnogom duša nejma mira
Glava mu je bez šešira
(...)
Po varoši same hode
Vidi brate te slobode
(...)
Prsa, grlo sunce grije
Do lakata gole ruke
(...)
Došle one do slobode
Starješinama gode

Da što rekneš i eto bruke
Već uza se pusti ruke

Buturović jedini izlaz iz ove pošasti vidi u robovanju Bogu, u odgoju omladine u islamu (*U islamu ih odgajat*), poštovanju starijih i druženju s "finim ljudima". Jer svi navedeni segmenti, prema pjesnikovom svjetonazoru, pripremaju čovjeka za budući svijet (*Za smrt se valja spravit*). Posebno je zanimljivo to što

pjesnik – kao i neki stariji pjesnici alhamijado književnosti – prije svega ove upute namjenjuje sebi, prozivajući se u njoj.

Jer ko radi što Bog brani
Od dobra se on odstrani
Neće toga da se kani
Već u svemu on poravni
Neka pjesnik gleda sebe
Sebi dade te naredbe

Do kraja pjesme Buturović agitira za pobožnost, za ispunjavanje Božijih naredbi, poštovanje dobrih ljudi, za borbu sa šejtanom, za korištenje uma i razuma, za sticanje opskrbe na dozvoljen način te za lijepo ponašanje i lijep govor. Pred sami kraj, pjesnik u stihovima upućuje dovu (molitvu) Bogu za Njegovu milost i spas te apelira da se spominje Božje Ime (*Allah vazda ti govori*), da se govorom ne uznemiravaju drugi ljudi i da se ljudi navraćaju na ideju dobra.

Mili Bože ti nas čuvaj
Od Sebe nas ne oturaj
Pravi put nam ti ukaži
Da Te muslim svaki traži
Golema je Tvoja milost

U istom rukopisu[13] nalazi se i pjesma *Islamske dužnosti* koja je, za razliku od prethodne, znatno duža i na planu strukture puno bolje organizirana: sadrži 505 stihova koji su na strukturnom planu podijeljeni na strofe od po četiri stiha. Posljednji stih u strofi uvijek završava sa konstrukcijom "brate moj", što svjedoči težnji pjesnika da ostvari prisnost s recipijentom teksta, i to sve s ciljem kako bi upute iskazane u pjesmi imale što bolji učinak. Na tom tragu valja kazati da je utilitarna funkcija ovog teksta nastala upravo zahvaljujući pozitivnoj simbiozi religije i književnosti. Jedna od funkcija književnosti u takvoj simbiozi jeste da ona bude estetski i komunikacijski medij putem kojeg religija protežira određena pravila, vrijednosti itd. Prema posljednjim stihovima ove pjesme, ona je napisana 1. hazirana (juna) 1938. godine. Naročito je interesantno to što u stihovima na kraju pjesme Buturović poziva recipijenta da ne kritikuje eventualne pogreške izrečene u pjesmi, nego da uzme pero i da ih sam popravi. Tim činom Buturović dopušta recipijentu da bude su-kreator književnog testa, odnosno da ovaj tekst poluči neki novi tekst.

[13] Usp.: Historijski arhiv Sarajevo, R-264/2

Nemoj činit kritike
Ako nađeš pogreške
Jami pero u ruke
Popravi, brate moj!

Kad je bio haziran
Svrha bila prvi dan
Trideset osme takozvan
Rumi datum, brate moj!

Budući da je ova pjesma konstruirana kao dijaloška struktura – direktno obraćanje recipijentu – ona zbog svog stila i didaktičko-informativnih uputa pokazuje evidentnu zakonomjernost pučke književnosti – namijenjenost muslimanskom puku. Pozivanje na popravljanje teksta, kao i uključenje drugih pučkih religijskih pjesama u svoju strukturu, pokazuje da je ova poezija fluidna i podložna konstantnim promjenama. Buturović pjesmu gradi tako što sliku stvarnosti propušta kroz mrežu religije (islama) te pokazuje ona mjesta gdje bi religija nužno morala intervenirati i korigirati stvarnost. U nekim segmentima on na sentimentalno-patetičan način tematizira konkretne emocije i potrebe ljudi (zajedništvo), sagledavajući ih kroz specifični svjetonazorski pogled – religiju. Međutim, ono što dodatno pojačava intenzitet odnosa pjesme i recipijenta jeste i to što su kritički tonovi prema nekim društvenim pojavama otjelovili pjesnički izraz u stvarnosti. I, upravo, ta kritička instanca uspostavlja odnos pjesme, religije i stvarnosti, tj. Buturović pjesmom nastoji da religija kultivira društvenu stvarnost. Koliko god ova pjesma bila primarno oslonjena na religiju, njen suštinski poticaj nalazi se u stvarnosti. Njen primarni cilj nije protežiranje teorijskih koncepata islamskog vjeronauka, nego da religija kroz svoje norme, pravila i zakonomjernosti intervenira u stvarnost. Ona po svojoj intenciji također podsjeća na formu nasihata (savjeta) karakterističnu za alhamijado književnost.

Fluidnost i prilagodljivost pučke poezije vidljiv je već na primjeru prvih stihova ove pjesme gdje Buturović intertekstualno uprisutnjuje u strukturu pjesme dio jedne druge pučke pjesme (tekijske ilahije). Riječ je o intertekstualnom odnosu prema tekijskoj ilahiji *Ako hoćeš derviš biti* Abdurahamana Sirrije. Ova pjesma svjedoči da u pučkoj književnosti autor baš i ne nastoji biti originalan, odnosno da ne preza od posuđivanja stihova pa i strofa od nekog drugog pjesnika.

Ako hoćeš derviš bit,
Valja srce očistit,
Bogu širća ne činit

La ilahe Illallah! (Sirija)
Ako hoćeš muslim bit,
Valja srce očistit,
Sve propise prifatit,
Šerijatske, brate moj![14] (Buturović)

Ova moralno-poučna pjesma na lijep i topao način upućuje savjete ljudima da, prije svega, ispunjavaju temeljne vjeronaučne istine i propise: islamske (šehadet, namaz, post, zekat, hadž) i imanske šartove (vjerovanje u Boga, meleke, kitabe, pejgambere, Božije određenje, ahiret), a potom savjetuje da se ljudi oslanjaju na hodže, da lijepo i istinito govore, da se okane laganja, harama, alkoholizma, zinaluka, da čuvaju čast – svih negativiteta koji narušavaju duhovni balans čovjeka. U prvih 100 stihova najčešće su navedeni aspekti koji se tiču odnosa čovjeka prema sebi i drugima.

Kada je riječ o društvenom angažmanu, Buturović značajnu pažnju posvećuje potrebi za očuvanje zajedništva ("bratstva"), dok, na drugoj strani, veoma je negativno i kritički nastrojen prema politici, čak i prema ljudima koji se za nju interesiraju.

Politike ne prati
Fahman[15] *ko je nek prati*
Svoje poslove prati ti
Bićeš miran, brate moj!

Politiku ko prati
Mnogo to ne koristi
Već će njemu spraviti
Nepriliku, brate moj!

Ko se u nju uprti
Ne more se smiriti
Pa ni smirom spavati
Od te borbe, brate moj!

Dalje, Buturović savjetuje čovjeka da ne bude narcisoidan, da vodi brigu i o drugim ljudima te da stiče znanja. On, zapravo, sve savjete upućuje na te-

[14] Isti ovi stihovi nalaze se i kod Husejna ef. Dizdarevića.

[15] Fahman: stručnjak, onaj koji se razumije.

meljima islamskog vjeronauka: Kur'ana i hadisa. Zatim, kazuje o potrebi za zajedništvom (bratstvom), kao i o obazrivosti kada se bira predvodnik bratstva. Posebnu pažnju u ovim stihovima, Buturović posvećuje potrebi da se čovjek lijepo odnosi prema porodici, naročito prema svojim roditeljima, koje ne treba čovjek zapostaviti kad se oženi (*Pazi kad se oženiš/ Nemoj da ih oturiš/ Gledaj da im ugodiš*). Zatim da se nosi sa „ženskom ćudi" (*Mnoga žena huljiva/ U uši mu uljeva/ Dosti dade upliva/ Za neslogu, brate moj*), da odgoji svoju djecu, jer će mu uspjeh i na jednom i drugom polju donijeti "mir u kući". Osim odnosa prema porodici, Buturović u ovoj pjesmi posebno naglašava odnos prema komšijama, posebno da se ljudi ne uhode, da se ne pretresaju itd.

Posljednje dijelove pjesme on posvećuje starijim ljudima, zatim negoduje odnos mlađih prema starijim. Njegova kritika je naročito usmjerena na negativne narative o starijim generacijama kao konzervativnim i fanatičnim. Vrijeme kada je napisana ova pjesma (1938), tad mlade generacije uveliko hvataju korak s tadašnjim modernim evropskim idejama, ideologijama i naučnim dostignućima. Sukob generacija kao dominantni narativ u tadašnjem društvu i književnosti, nije zaobišao ni Mustafu-bega Buturovića, kao nekog ko je tad pripadao „staroj generaciji", a koja u novim društvenim okolnostima nije imala ozbiljan tretman. Zbog toga su stariji proglašavani za konzervativce, nazadnjake i fanatike, dok su mlađe generacije bile sinonim društvenog progresa i naprednih ideja.

Stari ljudi nestade
Nova pamet nastade
Mnogo nešto prestade
Što je važno, brate moj!
(...)
U sebe se zaljubiše
Stare ljude prozvaše
Fanatičnim, brate moj!

Naredna pjesma je u potpunosti vjerskopoučnog karaktera i cijeli njen sadržaj poetski je oblikovan na prostornim opozicijama dunjaluk vs. ahiret. I ona je po svojoj namjeri savjetodavna jer kroz različite tematsko-motivske sadržaje upućuje čovjeka kako bi se on trebao valjano ponašati na dunjaluku, te tako zaradio ljepote i blagodati budućeg svijet – ahireta. Riječ je o pjesmi *Opomena za ahiret*.[16] Napisana je u jedanaestercu, sadrži 133 stiha i svaki se od stihova rimuje. Kao što smo već kazali, cijela pjesma je zasnovana na dihotomijama

[16] Usp.: Historijski arhiv Sarajevo, R-264/3

dunjaluk vs. ahiret, pri čemu je dunjaluk uvijek semantiziran kao negativnost, mjesto prolaznosti i privremenog užitka, dok je ahiret prostor pozitiviteta, vječnosti i vječnog užitka. S tim što pjesnik sve vrijeme, temeljeći to na islamskom vjeronauku, ukazuje da je ahiret donekle uvjetovan čovjekovim odnosom prema dunjaluku – radeći na dunjaluku pozitivo ili negativno, čovjek će vidjeti iste takve rezultate na ahiretu. Kazali smo da je to samo donekle uvjetovano, jer pjesnik, ipak, ostavlja mogućnost da će Božija milost biti presudna za čovjekov spas na ahiretu.

Dok si vamo ne traži uživati
Nego gledaj sebe tamo spasiti
Smrtni šerbet valja svakom popiti
Ko je dahno, niko neće ostati

(...)
Jer je dunja sijačica znadni ti
Dobro i zlo sve ćeš sobom naći ti
Kako sjeme na dunjaluk siješ ti
Sve ćeš tako na ahiretu požeti

Pored načelnih savjeta kojem svijetu čovjek treba dati prednost i kako se treba odnositi prema jednom i drugom, pjesnik naročito ističe tri važna prioriteta koji su, prema islamskom vjeronauku, po svojoj funkciji usmjereni na to da čovjeka vežu za dunjalučko, profano, odnosno za sve što čovjeka udaljava od spoznaje sebe, Boga i svih drugih vjeronaučnih istina. Riječ je o nefsu, šejtanu i dunjaluku. Svi ovi segmenti sputavaju čovjeka u spoznaji Istine, budući da je njihova osnovna funkcija upravo udaljavanje od Nje. U konačnici, ako se čovjek ne suprotstavi dunjaluku, šejtanu i nefsu i ne islamizira ih, to najčešće rezultira njegovom propašću.

Ti se čuvaj nemoj tako bivati
Dunjaluku sebe ne dozvoliti
Od šejtana i nefsa se braniti
Jer ko njiha želi zadovoljiti
Znadi dobro da će svaki stradati
Tri su brata dušmani ti znadi ti
Od njih sebe dobro valja čuvati
Nefs i šejtan, treći dunja to su ti
Njihova je zadaća nas varati

Savjetujući recipijenta, Buturović u posljednjih četrdesetak stihova naročitu pažnju posvećuje potrebi da čovjek kontinuirano misli na Boga, da se u Njega uzda i da jedino kod Njega traži pomoć i spas. On, također, posebno apostrofira važnost da čovjek, bez obzira da li mu se dešavaju dobre ili loše stvari, ima svijest o Božijem udjelu u tome, te da nakon neke muke, uvijek čovjeku dolazi „last" – što je direktna aluzija na ajete kur'anske sure El-Inširah (Širokogrudnost).[17] Osim ovakvih savjeta, on posebno apostrofira i važnost da se ne procjenjuju ljudski postupci, da se ljudi ne procjenjuju samo na osnovu njihovih grijeha, te da se stiču znanja jer je „neznanje teška muka". Bez obzira na to što je riječ o vjerskopoučnim pjesmama, one ostvaruju svoju osnovnu namjeru – poučnost, didaktičnost, odgojnost.

Buturović, ipak, na kraju pjesme jedini spas čovjeka vidi u Božijoj milosti i u tome da Poslanik, a.s., na Sudnjem danu kaže: „Ummeti". Kao i sve druge savjete u pjesmi, pa tako i ovu krajnju želju, pjesnik temelji na kur'anskim i hadiskim uputama.

Iza muke vazda last znadi ti
Na tegobi nikom se ne tužiti
Od sabura nemoj sevab gubiti
Jer je sabur krupan stepen znadi ti
Kad si zgodan vazda šukur činiti
Ti se čuvaj nemoj se ponositi
Jer si vrlo kratke moći znadi ti
(...)
Kad račun bude se polagati
Pejgamberi nefsi, nefsi vikati
Naš Pejgamber ummeti, ummeti
Utvrdi nas na imanu Bože Ti
Ja Muhamed ti nam reci: "Ummeti!"

U književnoestetskom smislu, sigurno jedna od uspjelijih Buturovićevih pjesama je pjesma *Biti oprezan.*[18] Pjesma o smrti ne govori s prenaglašenim emocijama niti o njenim teorijskih vidovima, nego više o odnosu rodbine, prijatelja i komšija prema umrlom. On smrt predstavlja grubo i hladno, toliko da ruši

[17] *4. i spomen na tebe visoko uzdigli!*
5. Ta, zaista, s mukom je i last,
6. zaista, s mukom je i last! (El-Inširah, 4-6)

[18] Usp.: Historijski arhiv Sarajevo, R-264/4

čovjekovu nadu da će ga neko sažalijevati, „čak ni u kući držati“. U prvih nekoliko rimovanih dvostiha pjesnik predstavlja smrt kao neminovnost (*Jer ti treba smrtni šerbet popiti*), a potom predstavlja rutinski odnos komšija i rodbine prema umrlom – što prije ga pokopati.

Jer ti treba smrtni šerbet popiti
Komšije će doći mezar kopati

U crnoj ti zemji kuću spraviti
Pokrivač ti crnu zemju metnuti.
(...)
Čak te neće ni u kući držati
Braća i drugi iz kuće dizati

Buturović ne zalazi u neka ontološka pitanja smrti; on, takoreći, recipijenta suočava s nekim svakodnevnim, profanim doživljajem smrti. Na samom kraju pjesme, nužnost smrti je pokazana na primjeru pejgambera. Oni su bili prenosioci Riječi, pa su, bez obzira na taj status, okusili smrt. Kao i u prethodnim pjesmama, on spas na ahiretu vidi u vjerovanju i činjenju dobrih djela na dunjaluku (*Ko na sitan sita sve će sijati*).

Pejgamberi naši preci bili su
S dunjaluka na ahiret prešli su

Ti promisli ko je bio otiš'o
Znan, pametan znade da je otiš'o

Meleki će doći te će pitati
Ko na sitna sita sve će sijati

Za razliku od svih navedenih pjesama, pjesma *Pokornost Bogu* (*Pokornost sve Bogu*)[19] – sadrži 104 stiha – na samom početku donosi pjesnikovu ispovijest o odrastanju, s naročitim apostrofiranjem uloge majke i oca u tom procesu. U tim stihovima osjeti se pjesnikov žal za roditeljima, ali i neko razočarenje u sebe što im nije za taj njihov trud uzvratio.

[19] Usp.: Historijski arhiv Sarajevo, R-264/5

Nejak bijah kad se rodih na dunja
Znao za se tad nijesam ništa ja

Već me odmah mati gojit jamila
U veliki teret sa mnom zapala

Oca, majku teretio to više
Za moj život brinuli se odviše

U narednim stihovima pjesnik kazuje da se nalazi u „srednjim godinama", kada uočava da mu vrijeme prolazi i da je sakupljanju grijeha sve skoloniji. Međutim, i ova pjesma, kao i prethodne, donosi isti obrazac za rješenje pjesnikove drame – pokornost Bogu (*Dok si vamo prije smrti umrijeti/ Sve naredbe što Bog veli vršiti*). Osim savjeta o tome kako se treba odnositi prema roditeljima i čuvati se od grijeha, pjesnik – kritizirajući sebe – savjetuje i kako se treba odnositi prema djeci.

Kako sebe ja ubacih u muke
Tako dadoh djeci dizgin u ruke

Te su voljni šta goč (god) hoće raditi
Jer im želju nema ko pregraditi

I u ovoj pjesmi Buturović upućuje dovu Bogu da ga spasi od „dušmana": dunjaluka, strasti i šejtana (*Bože dragi nemoj mene prepustit/ Dunja, strast i šejtan svaki to želi/ Oni bi me k'o aždaha pojeli*). Svjestan svojih propusta, bez obzira da li će biti kažnjen ili nagrađen, pjesnik svoj status na onom i na ovom svijetu pripisuje Božijoj volji i određenju. Bez obzira na svoje propuste, pjesnik se, ipak, nada Božijem oprostu ili Poslanikovom zagovorništvu. Kako bi to postigao, čovjek treba stalno zikriti (*Allah, Allah*) i salavate na Poslanika donositi. Kada je riječ o statusu recipijenta u ovoj pjesmi on je ponekad sam pjesnik, a ponekad čitalac. Promjena statusa recipijenta najčešće zavisi od poruke koju pjesnik upućuje. Tako, kada govori o grijesima ili nekim vjerskim pitanjima, pjesnik se, prije svega, obraća sebi, a kad savjetuje, najčešće se tad obraća čitaocu.

Šta su moji svi grijesi kod Tebe
Ja veliku nadu imam od Tebe

Grijesi su moji listić od gore
A milost je Tvoja šira već more

(...)
Il' me kazniš il' oprostiš ti si moj
Koji drugi robovi ja sam tvoj

Bože dragi na prelasku kad budem
Na ahiret sa imanom da budem

Allah, Allah s draga srca reci ti
Od zla čina ustegni se dobro ti

Salavate svaki čas donosi ti
Da Pejgamber tebi reče: "Ummeti!"

U rukopisnoj ostavštini nalazi se još jedna Buturovićeva pjesma koja, za razliku od prethodnih pjesama, po svojoj funkciji nije do kraja vjerskopoučna i moralno-didaktička, već, bar u prvih nekoliko stihova, tretira neka unutrašnja duhovna razumijevanja svijeta i čovjeka. Pjesma nosi naslov *Milovati i mrziti radi Boga* i sastoji se od 47 stihova, od čega su 2 stiha precrtana. Iako je i ova pjesma u znatnoj mjeri opjevala negativnosti ovoga svijeta (dunjaluka), ona nije strukturno oblikovana, kao ostale pjesme, na dihotomijama dunjaluk vs. ahiret već dunjaluk vs. Bog. Za razliku od drugih pjesama, ona sadrži i ozbiljniji pjesnički jezik koji je vidljiv u upotrebi metafora za život, srce, smrt. Buturović modelira "prirodni jezika" karakterističan za pučku književnost i preobražava ga u ozbiljan pjesnički jezik. U prvim stihovima lirski subjekt ukazuje na čovjekovu potrebu za "srčanim očima" – istinskim vidom – kako bi uvidio zablude dunjaluka koje ga ometaju u spoznaji Boga.

Svi Božiji ugodnici dunjaluka oprobaju
Njeg se drže svi na varci kad ga dobro upoznaju
Na njeg srčanim očim baci, njegove se vazke boju
Postanu mu protivnici aždahom ga svi smatraju
Srčanu milost š njega baci već uz Boga vazda stoji

U narednim stihovima savjetodavno upućuju recipijenta na potrebu sticanja halal nafake, slijeđenja Kur'ana i hadisa. Značajan dio savjeta pjesnik upućuje sebi, a na samom kraju upućuje dovu Bogu da spasi sve ljude i da ih uvede u društvo poslanika i bogougodnika na ahiretu.

Jer islamski što su pravci, grijeh radit ne daju,
I pjesniče grijehe baci, vazda gledaj smrtcu svoju,

(...)
Jer se tvoji broje dani, nemoj da te skupo stoju,
Nemoj biti ko zločinci, što prave propast svoju,
(...)
Ti nas Bože ne odbaci već da znamo volju Tvoju,
Ko su Tvoji milosnici, samo za te oni znaju

U njihov nas tabor baci, da ištemo pomoć Tvoju
Da nas Tvoji poslanici samilosti obraduju

***

U rukopisnoj ostavštini Mustafe-bega Buturovića nalazi se nekoliko prijepisa, prijevoda vjerskih tekstova. Kada je riječ o prijevodima na bosanski jezik (arebica), posebno je zanimljivo djelo vjersko-didaktično (dogmatično djelo) *Hoda Rabbum.* Ovo djelo prvotno je napisano na turskom jeziku u mesnevi stihu i ono je „bilo popularno u bosanskim krajevima“,[20] naročito u mektebima. *Hoda Rabbum* spada u dio prijevodne alhamijado literature, kao, naprimjer, i *Mevlud* Saliha Gaševića. Važno je konstatirati da nije utvrđeno ko je prvi autor ovog teksta, a u katalozima kao autori spominju se različite osobe (Ibrahim Hakki Erzekumi, Da'ifija itd.) Ukratko ćemo ovdje navesti neke teme iz ovog vjersko-didaktičnog djela: prvi stihovi govore o vjerovanju u Boga i slijeđenju Poslanika, o slijeđenju hanefijskog mezheba; zatim o tome da je „Svemogući od šest strana čist“, da „što se tiče bogovanja pomoćnika Bog ne traži“, da On nema „uha, oka tijela“; govori se kako Bog stvara sve, o Objavama i Pejgamberima (Tevrat – Musa a. s, Indžil – Isa a. s., Zebur – Davud a. s., Kur'an – Muhamed a. s), zatim o suhufima (Adem – 10 suhufa, Idris – 30 suhufa, Ibrahim – 10 suhufa); da se nakon smrti Poslanika "vrši sunnet“; o tome da dobro i zlo stvara Bog, o dolasku meleka u kabur, o mizanu (vaga), o Jedžudžu i Medžudžu, o Dedžalu, o Sudnjem danu, o abdestu i gusulu itd. Ovo djelo na kraju završava dovom:

Da nas svega Bog sačuva
Što god njemu nije milo

[20] Usp.: Jahić, Mustafa: *Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa*, Sarajevo: London: Historijski arhiv, 2010., str. 358.

Buturović je prepisao djelo *Masa'il Fiqhiyya* Sejfullaha Prohe (1859-1932). Na kraju ovog rukopisa stoji da je prepisano 10. aprila 1902. godine, a djelo pretežno tematizira pitanje u vezi s namazom (npr. iskat-salah, sedžde-i tlavet, imamet, tekbiru-tešrik itd.). Tačnije, djelo obuhvata 25 tema o namazu, vrstama namaza, sastavnim dijelovima namaza itd. Također, 1902. godine, u maju, prepisao je i djelo *Šurut al-islam*.

Kada je riječ o proznim tekstovima, posebno je zanimljiva medžmua Buturovićevih hutbi na bosanskom jeziku (*Megmu'a al-hutab bi al-luga al-bosnavijja*). Hutbe su pretežno sažete i jednostavno napisane, a tematski dijapazon kreće se od striktno vjerskih tema pa do onih svakodnevnih, životnih. Tako, kada je riječ o temama vjersko-didaktičkog karaktera, one su pretežno o Poslanikovom životu, o vrlinama, o imanu i islamu, o vrijednostima džume i hutbe, o jetimu i odnosu prema jetimu, o čuvanju sebe i porodice, o zdravlju, o tome kako od hrane dolazi lijenost, o kurbanu, grijesima, o dužnostima prema roditeljima (*U današnjoj ću hutbi govoriti o dužnostima čovjeka prema roditeljima, a naročito prema materi...*) itd. Međutim, pored ovih hutbi, posebno su zanimljive one hutbe koje su u vezi sa svakodnevnim životom, pa tako u jednoj hutbi govori o restauriranju džamije:

> *Ima više od mjesec i po dana da se u ovoj džamiji nije klanjao nijedan namaz. Današnjom džumom upravo je izvršeno otvaranje ove naše lijepo renovirane džamije. Kako i sami vidite, ovdje je utrošena lijepa svota novca...*

U nastavku se govori da je za obnovu džamije utrošeno mnogo više novca (tri puta više) nego što je planirano. Također, navodi se da su pomoć za obnovu džamije dobili od „novog reisa i sarajevske centrale". Osim ovih hutbi, postoje i one koje tematiziraju neka aktuelna društvena i politička dešavanja, naročito ona pitanja koja su u vezi s državom. Tako u jednoj hutbi stoji da se „današnjim danom" navršilo „sedam godina" kako je „troimeni narod voljom proglasio svoje ujedinjenje", te da je „ovaj dan uzet kao državni praznik jer je od velikog historijskog značaja". Tu se nalazi i hutba posvećena rođendanu Aleksandra I Karađorđevića itd. Na kraju nekih od hutbi ima naznačen datum i godina kada je održana (1920., 1922. god. itd.). Posebno je zanimljivo naznačiti, kada neku riječ arapskog, turskog ili perzijskog porijekla napiše, uvijek uz nju u zagradi donese značenje te riječi na bosanskom jeziku (npr. seveb = uzrok).

H. Mustafa beg Buturović, imam matičar u Trebinju

Literatura:

1. Busuladžić, Mustafa: "Muhammed Ruždi", *Glasnik Vrhovnog starješinstva IVZ*, Beograd, br. 12, 1935., str. 549-550.

2. Jahić, Mustafa: *Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa*, London:Sarajevo: Historijski arhiv Sarajevo, 2010.

3. Hadžijamaković, Muhamed: *Ilhamija: život i djelo*, Sarajevo: El-Kalem, 1991.

4. Hadžimehanović, Refik: "Hafizi u Konjicu", *Glasnik VIS*-a, 1976., str. 623.

5. Hasandedić, Hivzija: "Povijest Seonice i njenih porodica", *Novi Behar* (1938-39), br. 5-6, str. 63-66; br. 7-14, str. 127-130.

6. Hasandedić, Hivzija: "Islamski spomenici u Seonici i okolini", *Glasnik VIS-a* (1987), str. 219.

7. Handžić, Mehmed: "Pamćenje Kur'ana napamet (hifz): Hafizi u Sarajevu", *El-Hidaje* (1942), br. 8-10, str. 202.

8. Mehmedović, Ahmed: *Leksikon bošnjačke uleme,* Sarajevo: Gazi Husrev-begova biblioteka, 2018.

9. Popara, Haso: *Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa*, London: Sarajevo: Historijski arhiv Sarajevo, 2011.

10. Šabanović, Hazim: *Književnost muslimana BiH na orijentalnim jezicima*, Svjetlost, 1973.

HAFIZ MUSTAFA-BEG BUTUROVIĆ: GLOAMING OF THE ALHAMIADO LITERATURE

Nehrudin Rebihić

Summary

In the context of the development of Bosniak alhamiado literature, the authors who wrote in arebica (*script created by the entry of Bosnia into the Ottoman-Empire*) were of great importance after the arrival of the Austro-Hungarian administration in Bosnia. One of such example was the poet, translator, and rewriter, Mustafa-beg Buturović (Mustafa-beg b. Adem-beg Buturi) from Konjic, who was, according to some opinion, one of the last alhamiado poets. In this paper, we have tried to present transparently and synthetically, above all, his poetry, and then the works that he has translated and rewrote. In his legacy there were also over ninety hutba (*religious lecture in Islam*) written in arebica.

Key words: Mustafa-beg Buturović, alhamiado literature, arebica, Bosniak literature, Konjic

UDK 821.163.43*.09: 929 Čengić, S.

Motiv smrti Smail-age Čengića u bošnjačkoj preporodnoj književnosti

Vedad Mulavdić
Druga gimnazija
Sarajevo

U radu se govori o motivu smrti Smail-age Čengića u tekstovima bošnjačke preporodne književnosti. O ovoj temi napisano je mnogo različitih književnih i vanknjiževnih tekstova, koji uglavnom raspravljaju o tome koliko su pisci odstupali od historijske istine u prikazivanju tog događaja. U fokusu istraživanja su ep Ivana Mažuranića, pripovijetka Osmana–Aziza, pjesma Safvet-bega Bašagića i narodne pjesme koje govore o ovoj temi. Tekstovi preporodne književnosti o Smail-agi pojavili su se u razmaku od dvije godine. Istraživanje je pokazalo da su i Bašagić i Osman–Aziz u svojim djelima najprije komentarisali Mažuranićev ep, a potom se oslanjali na narodne pjesme koje govore o istoj temi. Književna djela su komponovana na sličan način, u duhu poetike romantizma, ali način posmatranja glavnog lika nije isti. Za razliku od Mažuranića, koji Smail-agu vidi kao silnika, Osman–Aziz ga vidi kao pravednika, a Bašagić kao junaka. Takva percepcija likova uvjetovana je vanknjiževnim kontekstom. Istraživanje je pokazalo neophodnost komparativnih proučavanja djela bošnjačke preporodne književnosti s djelima unutar južnoslavenske interliterarne zajednice, kako bi se dobili sigurniji zaključci o samoj prirodi njene poetike.

Ključne riječi: preporodna književnost, *Smrt Smail-age Čengića*, Ivan Mažuranić, Osman Nuri Hadžić, Ivan Milićević, Safvet-beg Bašagić, motiv, ep, pripovijest, lirska pjesma, komparacija, narodna književnost

Uvod

Tema ovog rada je motiv smrti Smail-age Čengića u tekstovima bošnjačke preporodne književnosti. Taj motiv nije novina u književnosti stvaranoj na srednjojužnoslavenskom prostoru, budući da o tome ima mnogo građe, još i prije nego što su nastala djela bošnjačke književnosti preporodnog vremena. Značajno je reći da o ovoj temi postoji mnogo i književnih i neknjiževnih tekstova, koji pripadaju različitim diskursima: historiografskom,

diskursu narodne književnosti, te diskursu umjetničke književnosti. Pokušat ćemo prikazati kakva je bila obrada ovog motiva u tekstovima bošnjačkih pisaca austrougarskog perioda, te kakav je njihov odnos prema tekstovima narodne i umjetničke književnosti koji obrađuju isti motiv na širem srednjojužnoslavenskom prostoru. Razumije se da ovako postavljena tema umnogome određuje i samu metodologiju pisanja rada, koja će uglavnom biti opisna i komparativna s naglaskom na načinu prikazivanja samog motiva i lika u pojedinim djelima, ali i na načinu komponovanja samog djela. To će, nadamo se, još jednom pokazati koliko je značajan utjecaj narodne književnosti na razvoj novije bošnjačke literature, ali i koliko se ta literatura oslanjala i na druge, sad već kanonske tekstove autora na širim južnoslavenskim prostorima.

Izvori i hronologija

Izvore za ovaj rad čine djela umjetničke i narodne književnosti. Najprije su to pripovijetka *Pogibija i osveta Smail-age Čengića* Osmana-Aziza[1], zatim pjesma *Pogibija Čengić age. 1840.* Safvet-bega Bašagića[2], kao djela preporodne književnosti, zatim klasični romantičarski ep *Smrt Smail-age Čengića* Ivana Mažuranića[3], narodna pjesma koja tretira motiv smrti Smail-age Čengića[4], te još jedna narodna pjesma koja govori o ovom junaku.[5] Analizom ovih izvora pokazat će se kako su pojedini pisci motiv obrađivali ugledajući se na druge, slične tekstove, zatim koliko su pri obradi samog motiva odstupali od historijske istine, te kolike su sličnosti i razlike među navedenim djelima. U fokusu našeg istraživanja na prvom mjestu su tekstovi preporodne književnosti, te način njihovog komponovanja i obrade samog motiva. U kontekstu književnosti austrougarskog perioda, ova dva teksta su paradigmatična zbog toga što su to dva različita djela koja tretiraju isti motiv u ukupnosti ovog književnog stvaranja. Hronološki posmatrano, najprije je objavljen ep *Smrt smail-age Čengića*, o čijem nastanku u literaturi čitamo sljedeće: "Pjesma je nastala povodom pogibije

[1] Osman –Aziz: „Pogibija i osveta Smail-age Čengića" u: Osman-Aziz, *Pripovijetke*, Izabrana djela– knjiga II, priredio Alija Isaković, Sarajevo: Svjetlost, 1980. (u daljem tekstu skraćenica OA).

[2] Safvet-beg Bašagić: „Pogibija Čengić age" u: *Trofanda iz hercegovačke dubrave*, Zagreb, 1896.; reprint- izdanje: Sarajevo: „Preporod", 1997. (u daljem tekstu skraćenica SB).

[3] Ivan Mažuranić: *Smrt Smail-age Čengića*, Sarajevo: „Veselin Masleša", 1987. (u daljem tekstu skraćenica IM).

[4] „Smrt Smajil-age Čengića. Pjevao uz gusle Dedo Mašnjić u Gacku". *Bosanska vila* , God 16 (1901), str. 6–7 (u daljem tekstu skraćenica NPS).

[5] „Kupljenje harača i boj na Dubrovskoj. Pjevao uz gusle Murad aga Cilević u Gacku". *Bosanska vila*, God 16, (1901), str. 15–16 (u daljem tekstu skraćenica NPK).

Smail-age Čengića na Mljetičku 1840. godine, a na traženje Dimitrija Demetra da mu napiše nešto za almanah *Iskru*"[6]. Kao godina objavljivanja djela navodi se 1846., međutim, na samom kraju djela zapisano je da je tekst nastao godinu ranije: *U Karlovcu, na 29. studenoga 1845.* (IM, 79). Taj ep "predstavlja prvo pravo pjesničko djelo ispjevano modernim hrvatskim književnim jezikom."[7]

Osman–Azizova pripovijetka *Pogibija i osveta Smail-age Čengića* najprije je objavljena 1894. godine u časopisu *Dom i sviet* u nekoliko nastavaka, da bi sljedeće godine bila štampana u posebnoj knjizi, zajedno s pripovijetkom *Marijanova rana*. Ova knjiga je štampana u izdanju Matice hrvatske u Zagrebu.[8] U svom memoarskom članku o saradnji s Osmanom Nurijem Hadžićem, Ivan Milićević piše da je od Hadžića potekla ideja da rukopise predaju u štampu u Maticu hrvatsku: "Osman pak hoće i još nešto više. Tako reče, da bismo štogod napisali za Maticu Hrvatsku. Ući u Maticu– značilo je onda mnogo."[9] Ova pripovijetka pripada Osman–Azizovim "prozama iz turskog doba"[10], na fonu opće tematske podjele svih djela bošnjačke preporodne književnosti na ona koja tretiraju osmansko vrijeme i ona koja tretiraju novo, austrougarsko doba. Književna kritika navodi da je "Mažuranićev ep zacijelo inicirao i Osmana Nuri Hadžića da zajedno s Ivanom Milićevićem (pod pseudonimom Osman–Aziz), objavi, a vjerovatno sam napiše pripovijetku ‹Pogibija i osveta Smail-age Čengića›"[11]

Bašagićeva pjesma *Pogibija Čengić age* spada u red tzv. povjestica, odnosno "pjesama u kojima se pominju ličnosti poznate iz istorije ili narodnog predanja (...)"[12] Povjestice predstavljaju zaseban tok u ukupnoj Bašagićevoj poeziji, koji je povezan s njegovom romantičarskom rodoljubivo-patriotskom lirikom. Ova pjesma je objavljena 1896. godine u prvoj Bašagićevoj zbirci pjesama *Trofanda iz hercegovačke dubrave*. Nju je "Bašagić pripremio za štampu za vrijeme svoga boravka na studijama orijentalnih jezika i istorije u Beču, gdje je boravio

[6] Pejović, Božidar: „Pjesnik patnje i idile" u: Mažuranić, Ivan: *Smrt Smail-age Čengića; Pjesme*, Sarajevo: „Veselin Masleša", 1987., str. 9.

[7] Lešić, Zdenko: Čitanka za 2. razred gimnazije, Sarajevo: Sarajevo Publishing, 2003., str. 203.

[8] Rizvić, Muhsin: "Bibliografija i literatura" u: Osman–Aziz: *Pripovijetke*; *Izabrana djela – knjiga II*, Sarajevo: Svjetlost, 1980., str. 235.

[9] Milićević, Ivan A.: "Nekoliko uspomena iz prošlih vremena", *Novi behar*, God 7, (1933–34), str. 84.

[10] Rizvić, Muhsin: *Bosansko-muslimanska književnost u doba preporoda 1887–1918*, Sarajevo: El-Kalem, 1990., str. 11.

[11] Džanko, Muhidin: "Predgovor" u: Džanko, Muhidin (prir.): *Ismail-aga Čengić*, Sarajevo: Dobra knjiga, 2017., str. 22.

[12] Tomić-Kovač, Ljubica: *Poezija austrougarskog perioda*, Sarajevo: Svjetlost i Institut za književnost, 1991., str. 531.

od 1895. do 1899., a štampao je u vlastitom izdanju (...) u Zagrebu."[13] Pjesme iz ove zbirke Bašagić je ranije objavljivao u časopisima u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj. Već iz ovih podataka mogu se vidjeti neki zanimljivi paralelizimi između ova dva djela. Naime, u drugoj polovini devedesetih godina XIX vijeka i Hadžić i Bašagić se aktiviraju u kulturnom životu Zagreba i Hrvatske i objavljuju u tamošnjim časopisma i izdavačkim kućama. Također, godine 1894. Bašagić i Osman – Aziz štampaju i prvu knjigu kalendara *Mearif,* koji je "trebao da posluži kao sredstvo književnog intimiziranja hrvatskog narodnog imena među bosanskohercegovačkim Muslimanima."[14]

Ti procesi se mogu posmatrati u širem kontekstu književne polarizacije bošnjačkih pisaca austrougarskog vremena. Zatim, oba djela su objavljena u razmaku od svega dvije godine (ako računamo prvo, časopisno izdanje Osman–Azizove pripovijetke), a čak pedeset godina nakon Mažuranićeva epa, što rječito govori o tome kako se romantizam kasno pojavio u bošnjačkoj književnosti u odnosu na druge južnoslavenske literature. Isto tako, oba djela obrađuju isti motiv, ali na potpuno različite načine. Najzad, narodne pjesma o pogibiji Smail-age Čengića, koja ima isti naslov kao i Mažuranićev ep, štampana je 1901. godine u šesnaestom godištu časopisa *Bosanska vila*, a druga narodna pjesma koja tretira sličan događaj je *Kupljenje harača i boj na Dubrovskoj*, također štampana te godine u istom časopisu. Pjesme o Smail-agi Čengiću bile su poznate i u bošnjačkoj i u crnogorskoj sredini, jer je Smail-aga bio poznat junak. Ove pjesme "u još jačoj mjeri potvrđuju povezanost muslimanske pjesme južnoga tipa sa crnogorsko-hercegovačkom."[15] To što su bile štampane u književnom časopisu dokazuje da su svi bosanskohercegovački časopisi austrougarskog perioda, pa tako i *Bosanska vila*, pored originalnih književnih djela svojih saradnika i prevedene književnosti, značajan prostor ustupali djelima narodne književnosti. Značajno je napomenuti da su ove pjesme štampane kasnije u odnosu na tekstove preporodne književnosti u kojima se tretira isti motiv, ali nam mogu poslužiti kao obrazac kako je taj motiv oblikovan u djelima narodne književnosti.

Smail-aga Čengić u Mažuranićevom epu

Književna kritika odavno je utvrdila koji su tekstovi utjecali na nastanak Mažuranićevog djela. Najprije su to tekstovi o samom historijskom događaju, o ko-

[13] Rizvić, Muhsin: *Bosansko-muslimanska književnost u doba preporoda 1887–1918*, Sarajevo: El-Kalem, 1990., str.133.

[14] Isto, str. 114.

[15] Buturović, Đenana (prir.): *Narodne pjesme Muslimana u Bosni i Hercegovini; Iz rukopisne ostavštine Koste Hermana*, Sarajevo: Zemaljski muzej, 1966., str. 226.

jima se "Mažuranić mogao obavijestiti iz *Novina ilirskih* (...)"[16], zatim iz narodne pjesme o Smail-agi, te putopisa *Pogled u Bosnu* njegovog brata Matije Mažuranića, štampanog 1842. godine. Iako je razmak između samog historijskog događaja i književnog djela koje ga obrađuje tek nekoliko godina, Mažuranić je "odstupao od historijskih činjenica drugačije slikajući ličnosti nego što istorija o njima govori, smještajući radnju tamo gdje se ona povijesno nije zbila, a to pokazuje da je realnost istorijske stvarnosti razlagao i potčinjavao zahtjevima svoje pjesničke vizije i koncepcije pjevanja."[17] Zbog toga je Mažuranić u svom djelu Smail-agu prikazao kao tiranina koji uništava sve pred sobom i koji nema milosti prema svojim podanicima:

Smaknu Ture toliko junaka,
Posmica ih, srca ne iskali,
Što bez straha svi su pred njim pali (IM, 48)

Veliki utjecaj na Mažuranićevu poetiku imala je i epska narodna pjesma. U pojedinim sekvencama epa, može se vidjeti epski stil. Takva je situacija na samom početku djela, koji je dat u skladu sa stilom i formom narodne epske pjesme, odnosno karakterističnog obraćanja epskog junaka svojim slugama:

Sluge zove Smail aga,
Usred Stolca, kule svoje,
A u zemlji hercegovoj:
„Ajte amo, sluge moje,
Brđane mi izvedite,
Štono sa ih zarobio robjem
Na Morači, vodi hladnoj (IM, 47)

Nije samo narodna poezija utjecala na komponovanje ovog epa: tu su bili i utjecaji ranije književne i jezičke tradicije: baroknog pjesništvo, posebno Gundulića, te klasičnih epova grčke i rimske literature. Međutim, na "oblikovanje fabule i kompoziciju djela, u znatnoj je mjeri (...) utjecala poetika romantizma, koja je osporavala moduse i tipove iskaza klasičnoga povijesnog epa."[18] Jezički aspekt, također, nije dosljedno izveden u duhu narodne poezije, jer Mažuranić "nije prihvatao jezik Vukovih narodnih pjesama za standardni književni jezik, po čemu se bitno razlikuje od hrvatskih i srpskih romantičara, već je zagova-

[16] Pejović, Božidar: "Pjesnik patnje i idile" u: Mažuranić, Ivan: *Smrt Smail-age Čengića; Pjesme*, Sarajevo: „Veselin Masleša", 1987., str. 9.

[17] Isto, str. 9.

[18] Fališevac, Dunja (2014): "Život i djelo Ivana Mažuranića; uz 200. obljetnicu rođenja Ivana Mažuranića", preuzeto sa stranice www.matica.hr/ kolo 3/2014., 435/ zivot-i-djelo-ivana-mazuranica, pristupljeno 9. 7. 2019.

rao pjesnički jezik koji bi imao dubinu ostvarenog književnojezičkog iskustva u književnoj baštini (...)"[19] To znači da ovo Mažuranićevo djelo, ne samo po temi "slijedi tradiciju hrvatske i usmene i pisane književnosti (...)"[20] Mažuranić iz epike preuzima i karakterističan način gradnje stihova u obliku pitanja:

Mili Bože što je raja kriva?
Il je kriva gad što Turke mori?
Il je kriva što ih hrđa bije?
Što je kriva- Kriva ‹e što je živa (...) (IM, 61)

Iz navedenih primjera možemo vidjeti da Mažuranić iz epske poezije preuzima jezičke elemente: riječi (*Ture*), sintagme (*oružje svijetlo*), inverzije (*zemlji hercegovoj, kule svoje*), stalne epitete (*tvrdi kamen, svijetlo oružje)*, ustaljeni počeci stiha (*Mili Bože)*. Obraćanje svećenika predstavlja centralni dio epa, jer se u njemu "iznose svjetonazorske, idejne i duhovne koncepcije cijelog djela (...)"[21]Svećenik se prikazuje idealistički:

Kad al eno inoga pastijera
Gdjeno krotak k svome stadu grede.
Ne resi ga ni srebro ni zlato,
Nego krepost i mantija crna (...) (IM, 56)

Ovakvim prikazom svećenik se želi suprotstaviti sjaju i bogatstvu Samil-age i Turaka, koji žude za novcem i zbog toga kupe harač, a sa druge strane svećenik ima samo svoj duh i krepost, odnosno svoju vjeru, koja mu je dovoljna i koja će na kraju izvojevati pobjedu nad silom i bogatstvom. Na sličan način je ospisana i četa, koja, iako malobrojna, ističe se hrabrošću kojom će pobijediti nadmoćnijeg neprijatelja:

Podiže se četa mala
Na Cetinju Crne Gore
Malena je, ali hrabra,
U njoj jedva sto junaka
Ne junaka biranijeh
Po obličju ni ljepoti,
Već po srcu junačkome (IM, 52)

Iz ovih primjera može se vidjeti na koji način Mažuranić gradi svoje likove i situacije u epu u skladu s obrascima poetike romantizma.

---

[19] Pejović, Božidar: "Pjesnik patnje i idile" u: Mažuranić, Ivan: *Smrt Smail-age Čengića; Pjesme*, Sarajevo: „Veselin Masleša", 1987., str. 19.

[20] Fališevac, 2014.

[21] Isto.

Osman – Azizov Smail-aga

Osman–Azizov Smail-aga je opisan u proznoj formi. Već sam naslov priče *Pogibija i osveta Smail-age Čengića* sugerira da je tema ovog djela unekoliko drugačija u odnosu na Mažuranićev ep. Ovdje su u središtu zbivanja radnje dva događaja: pogibija velikog junaka Smail-age Čengića i osveta njegovih pristalica prema Crnogorcima, koji su odgovorni za njihovu smrt. Ovaj tekst također ima mnogo doticaja s narodnom poezijom. O tome je govorio i Ivan Milićević, jedan od autora ove pripovijetke: "Osman Nuri Hadžić i ja napisali smo pripovijest ‹Pogibija i osveta Smail-age Čengića› po podatcima, što ih je Osman sabrao po pripovijedanju iz prvih vrela (iz naroda). Prema tim podatcima je zaglavio Smail-aga za kišovite noći, kada je na njega i njegovu pratnju od četrdesetak ljudi navalilo oko 400 napadača."[22] Iako ovdje Milićević kazuje da je građu za priču dao Hadžić, a da su je obojica zajedno napisali, Muhsin Rizvić pretpostavlja suprotno i kaže da je "ova pripovijest u cjelini ili najvećim dijelom potekla iz Hadžićevog pera (...)"[23] Težište prikazivanja ovog lika u pripovijesti Hadžića i Milićevića bilo je na ravni stradanja samog junaka, koje je centralni događaj u priči. U samoj priči odstupili su od navedenih podataka o broju Smail-aginih junaka i napadača, pa tako u jednom dijalogu se kaže sljedeće: *Meni se čini, nema ih do jedno* šezdeset. *Eno si vidio uz agin čador biće ih* ***triestak****, a na onaj brežuljak s buljukbašom Zlatanićem jedno* ***dvadeset****. Nas će biti u najmanju ruku jedno* ***tri stotine****; je li?* (OA, 10). Poetički, Osman–Azizov Smail-aga obrađen je kao historijska pripovijest, po uzoru na djela hrvatske (proto)realističke književnosti tog vremena, posebno djela kakva je pisao August Šenoa. Sličan stav iznosi i Muhidin Džanko, u spomenutoj knjizi o Ismail-agi Čengiću, gdje kaže da su Osman–Azizova pripovijest i Bašagićeva pjesma "po samom umjetničkom postupku (crno-bijelo prikazivanje likova iz protivničkih tabora, stereotipno oponiranje islama i kršćanstva, glorifikacija vlastite klasne, nacionalne i porodične prošlosti, epski patos u izričaju, motiv osvete itd.) (...) napisane u tipičnom nacionalromantičarskom maniru, baš kao i Mažuranićev ep, ali, mora se priznati i sa znatno slabijim književnoumjetničkim dometima"[24] To možemo vidjeti već na samom početku ove pripovijetke, gdje je opisan izgled šire okoline:

Od Kobilje Glave do Suhe u razmaku od devet sahata u širinu prostrlo se široko i zeleno Gatačko polje. Unaokolo i po polju poredalo se do četrdeset sela sa oniskim, pločnimi slamnim kućama, dok se gdje i gdje podiže koji čardak. S jugoistočne strane polju oholo se diže stari Lipik, ogledajući pod sobom onu

[22] I.A. Milićević, navedeni članak, citirano prema: Muhsin Rizvić, o.c., str. 118.

[23] Muhsin Rizvić, o.c., str. 411.

[24] Džanko, Muhidin: *Ismail-aga Čengić,* str. 23.

široku ravan i sela, nadvirujući se nad rijeku, onu ponornicu, što krivuda Poljem gatačkim. Nedaleko ispod Lipnika, nešto na lijevu stranu gleda gorda kula Smail-age Čengića. Tvrda je i pusta i od kamena građana na tri visoka boja, a na gornjem boju četiri izbočena ćoška na sve četiri strane (OA, 7)

Uvodni dio pripovijesti treba čitaocu predočiti mjesto zbivanja radnje, pri čemu se u prikazivanju kreće od šireg prema užem planu, a u centru tako opisane okoline stoji *gorda kula* Smail-agina, koja treba na izvjestan način da predoči o kakvom je junaku riječ. Osim ovog oslanjanja na građu iz usmene predaje, značajan izvor za ovu priču predstavljala je i narodna epska tradicija, što potvrđuje i književna kritika, kada kaže da ova pripovijest "isključivo razvija narodnu pjesmu o ovom događaju (...)"[25]To se vidi već na samom početku djela, gdje stoji citat iz narodne pjesme, koji služi kao moto:

To je sablja age Čengijića,
Što posiječe sedam Petrovića
Na Grahovu, polju širokome
Na sramotu knjazu brđanskome (OA, 7)

Iako pisci ne navode iz koje pjesme su preuzeli ovaj citat, jasno je da je riječ o narodnoj pjesmi koja tretira događaje iz 1836. godine i bitku na Grahovu između Crnogoraca i Smail-age Čengića. Interesantno je ovdje porediti brojeve koje se spominju u ovim pjesmama, s historijskim podacima, i tekstovima drugih narodnih pjesama. Naime, historijski podaci kazuju da je u bici na Grahovu poginulo "nekoliko mladića iz kuće Petrović-Njegoš."[26] U narodnoj pjesmi koju citiraju Hadžić i Milićević kazuje se da je Smail-aga posjekao sedam Petrovića, a u pjesmi *Kupljenje harača i boj na Dubrovskoj* kaže se da je aga posjekao dvadeset i šest glava:

Rašćera ih aga na Dubrovsku;
Dvades i šes glava posjekoše
Po Drobnjaku harač pokupiše (NPK, 278).

U samoj priči, broj ubijenih Crnogoraca, koje su osvetili agini podanici je drugačiji: *Sutradan se vratili na Dajevića baru i sakupili sto dvadeset odsječenih crnogorskih glava* (OA, 19) Vidimo, dakle, da i narodne pjesme i umjetnička književnost prikazuju različite podatke o broju Crnogoraca koje je posjekao Smail-aga.

Ovo pokazuje da je narodna pjesma, baš kao i kod Mažuranića, osnov za građenje Osman–Azizove pripovijetke. To znači da je glavna poetička karakte-

[25] Muhsin Rizvić, o.c., str. 412.

[26] Božidar Pejović, o. c., str. 85

ristika ovog djela "epičnost pripovijedne strukture, skup stilsko-sadržinskih crta muslimanske narodne epske pjesme i tradicije, koje se osjećaju u dužim pripovijednim sekvencama ili pojedinim scenama ovih proza."[1] Interesantna je i još jedna paralela sa Mažuranićevim epom, koja se tiče samog kulturno-političkog značaja ovih književnih djela. Mažuranićev ep nadilazi kontekst u kojem je nastao zbog "kulturnog ozračja i ideološke konstelacije onodobne zapadnoeuropske svijesti", ali i zbog ideologije ilirskog preporoda , koja je „željela obuhvatiti i ujediniti cjelokupni balkanski prostor (...)"[2] S druge strane, u Hadžićevoj i Milićevićevoj pripovijeci u vrijeme kad je štampana (devedesete godine XIX vijeka), "književna obrada motiva Čengićeve pogibije imala je nacionalno-politički i književno-polemički smisao, vezan uz ljudski lik Smail-age i način njegove pogibije kako je dat u ovoj prozi."[3] To znači da se paralele između ova dva djela mogu posmatrati na dva plana: vanknjiževnom (odnosno planu konteksta u kojem se djela objavljuju) i književnom (planu same obrade građe i mogućih utjecaja), što posmatranje ovih tekstova čini još zanimljivijim.

Bašagićev Smail-aga

Bašagić je pjesmu *Pogibija Čengić age* objavio u zbirci *Trofanda iz hercegovačke dubrave* 1896. godine, dakle pedeset godina nakon Mažuranićevog epa i dvije godine nakon prvog objavljivanja Osman–Azizove pripovijetke. Pjesma se nalazi unutar ciklusa s naslovom *Čovjek i sviet*. Pjesme u ovom ciklusu spadaju u "rodoljubivo-patriotsku liriku, tačnije u povjestice (...)"[4] Bašagićeva rodoljubiva poezija "zasniva se u prvom redu na pjesničkom duhu koji proizlazi iz bošnjačke narodne epike, a u Bašagića se pojačava stalnim evociranjem historije i predaka na liniji jednog romantičarskog historizma (...)"[5] Novija književna kritika ocjenjuje da Bašagić rodoljubivo-patriotsku poeziju stvara "podilazeći ‹ukusu› nedozrele čitalačke publike (...)", zbog čega je neophodno pjevati "u stilu usmene narodne epike."[6]

Ovaj stav je samo donekle tačan, jer je stvaranje u stilu narodne poezije bilo nepohodno u tom trenutku razvoja književnosti: najprije zbog opredjeljenja da

[1] Muhsin Rizvić, o. c., str. 411.

[2] Dunja Fališevac, o. c.

[3] Muhsin Rizvić, o. c., str. 412.

[4] Ljubica Tomić-Kovač, o. c., str. 530.

[5] Rizvić, Muhsin: „Poezija Safvet-bega Bašagića između istoka i zapada" u: Duraković, Enes (prir.): *Bošnjačka književnost u književnoj kritici, knjiga III, novija književnost–poezija*,Sarajevo: Alef, 1998., str. 39–40.

[6] Džanko, Muhidin: *Safvet-Beg Bašagić...,* str. 106.

se književnost počne pisati na narodnom jeziku, zatim zbog činjenice da je narodna književnost jedini književni oblik neprekidno stvaran na našem jeziku i zbog toga što je to jedini tip književnosti koji je bio poznat tadašnjoj široj čitalačkoj publici. Isto tako, poetika svih južnoslavenskih književnosti XIX vijeka, pa tako i bošnjačke, bila je u velikoj mjeri oslonjena na narodnu književnost i u književnom i u jezičkom smislu. Također, mnogi pisci bošnjačke preporodne književnosti, pa tako i Bašagić, bavili su se sakupljanjem djela narodne književnosti, a taj proces se događao uporedo s pisanjem djela umjetničke književnosti. Zbog toga je snažno oslanjanje djela preporodne književnosti na narodnu književnost, zapravo, bilo nužnost, posljedica historijskog trenutka u kojem se ta književnost javila.

Kad je riječ o samoj Bašagićevoj pjesmi, ona je sastavljena iz tri odjeljka koja imaju različit broj strofa: u prvom se nalaze četiri, u drugom devet, a u trećem deset strofa. Svaka strofa ima 4 stiha. U prvom dijelu pjesme pjesnik nas upoznaje s okolinom u kojoj će se dešavati radnja:

Žarko sunce zlatne zrake skida
Sa vrhunca gore Durmitora (...) (SB, 158)
***
Kada aga, muselim gatački
S četom pade u Drobnjake ravne (...) (SB, 158)
***
Divna li je okolica Bože!
Oko kule kneza Malovića (...) (SB, 159)

Vidimo da Bašagić također opisuje okolinu idući od šireg prema užem planu, odnosno vertikalno (od neba ka zemlji), što je karakterističan romantičarski obrazac. U drugom dijelu pjesme govori se o tome kako *popadija mlada* upozorava Smail-agu da će *poginuti ludo* od Crnogoraca ukoliko ostane na Drobnjacima. Međutim, aga se ne obazire na njena upozorenja, već kao pravi romantičarski junak odgovara:

Zar se junak prepade od zeca?
Zar od krsta Turčin ima straha (...) (SB, 159)

Treći dio pjesme opisuje sam glavni događaj, tj. pogibiju Čengić age, kojeg neprijatelj ubija iz zasjede, a pjesma završava upozorenjem koje "predstavlja ličnu poruku Crnogorcima punu ironije i predbacivanja zbog nepridržavanja principa epske etike da se obračuni vrše prsa u prsa na junačkom megdanu"[7] To se najbolje može vidjeti u sljedećim stihovima:

[7] Muhsin Rizvić, o.c., str. 324.

Još na danu-ali na mejdanu
Ne ubiste ni jednog junaka.
Nego vazda na vjeri viteškoj-
Iz busije i iz crna mraka. (SB, 161)

Već i površan uvid u ovu pjesmu i način na koji je komponovana može navesti na zaključak da i ovaj tekst mnogo duguje poetici epske narodne poezije. Književna kritika je konstatovala da je ova pjesma jedna od "Bašagićevih povjestica s najsnažnijom epskom inspiracijom (...)"[8] U njoj se, baš kao i u epskoj pjesmi, nalaze i pravi deseterci: *S četom pade u Drobnjake ravne* (SB, 158), zatim opis junaka također je dat prema uzusima epske narodne pjesme, s posebnim akcentom na opis odjeće i konja:

Jer biesni gatački junaci
Sievaju u čistome zlatu
A vileni ati i paripi
Svi u srebru jako sakovatu. (SB, 159)

Pojedini stihovi podsjećaju na način na narodnu pjesmu, posebno kada se radi o obraćanju jednoga lika drugom: *Kad dotrča popadija mlada/* ***Pa ovako agi progovori*** (...) (SB, 159), odnosno: ***Smail aga, pobratime dragi!*** (SB, 159). Također, prisutni su i ustaljeni izrazi koje nalazimo u epskoj narodnoj poeziji: ***S četom pade u Drobnjake ravne*** (SB, 158), *Nemoj ovdje ostat na konaku/ Ako misliš ne* ***poginut ludo****!* (SB, 159), ***Mili Bože****, od kojeg li vraga*? (SB, 159), ***Posestrimo pamti*** *rieč ovu* (SB, 160), *A ni* ***desna*** *Smajilova* ***ruka*** (SB, 160), ***Skoči aga na noge junačke*** (SB, 161). Sličnost je, dakle, prisutna i na jezičkom planu. Na planu sadržaja, ovu pjesmu "posebno obilježava nekoliko karakterističnih scena epske pjesme crnogorsko-hercegovačkog tipa: dolazak na ratište, razrađena scena s motivom žene koja opominje vojsku na opasnosti (...) zatim konji najavljuju svojom njiskom prevaru i prepad; najzad, vjerno su dati krvavi bosanskomuslimanski i crnogorskohrišćanski sukobi u kojima, istovremeno, nastaju nova pobratimastva i posestrimstva."[9] Kao što možemo vidjeti, jednako kao i prethodna dva teksta, i ova Bašagićeva pjesma u svojoj osnovi ima poetiku narodne književnosti, što je čini pravim predstavnikom bošnjačke preporodne književnosti.

[8] Buturović, Đenana: "Usmena predaja i epsko nasljeđe u književnom djelu Safvet-bega Bašagića" u: Hadžić, Dževad (ur.): *Islam i kultura Bošnjaka u djelima Safvet-bega Bašagića, Mehmeda Handžića i Edhema Mulabdića*, Zagreb: Islamska zajednica, 1995., str. 125.

[9] Đenana Buturović, "Usmena predaja...", str. 126.

Različite komparacije

Sva tri teksta koja su predmet ovog rada veoma su slična, ne samo po tome što su nastala skoro istovremeno (druga polovina XIX vijeka), ne samo zbog toga što obrađuju jedan isti (historijski) motiv, ni zbog toga što se u velikoj mjeri oslanjaju na duh i poetiku epske narodne poezije, već i zbog toga što na različite načine obrađuju ovaj motiv. Zbog toga su vrlo zahvalna za komparativna proučavanja. Ova sličnost posebno se odnosi na Bašagićevu pjesmu i Osman–Azizovu pripovijetku. Zato će se ova dva teksta komparirati najprije s Mažuranićevim epom, zatim s narodnim pjesmama koje govore o istom događaju i, najzad, međusobno.

Već sami naslovi književnih djela nam mogu reći mnogo toga: Mažuranićev ep je naslovljen sa *Smrt Smail-age Čengića*, isto kao i jedna od narodnih pjesama koje govore o tom događaju. U centru zbivanja Mažuranićevog djela nije samo smrt Smail-age, već nam pjesnik opisuje i njegov karakter i odnos prema raji, ali i odnos raje prema njemu. U narodnoj pjesmi pod istim naslovom fokus je na upozorenju koje aga dobija od pojedinih crnogorskih knezova da su se drobnjačke starješine odmetnule i da žele da ga napadnu. Naslov Osman–Azizove pripovijetke *Pogibija i osveta Smail-age Čengića*, implicira da su u njenom središtu dva događaja: Čengićeva pogibija i osveta njegovih junaka Crnogorcima. Na kraju, Bašagićeva pjesma *Pogibija Čengić age*, u centar stavlja upravo sam čin pogibije tog slavnog junaka. Ako ove osnovne činjenice poredimo, dolazimo do zaključka da djela umjetničke književnosti, iako u svom osnovu imaju u vidu narodnu pjesmu o ovom događaju, ipak nešto i drugačije pristupaju temi. U centru Bašagićeve pjesme je sam čin pogibije Smail-age i on se tu zaustavlja, dajući na kraju poruku o nejunačkom ponašanju Crnogoraca. Po tome je njegova pjesma slična Mažuranićevom djelu, čija se radnja također završava smrću Smail-age, ali i njegovog krvnika Novice Cerovića.

Pitanje vremena zbivanja radnje također je zanimljivo. Mažuranićev ep u samom tekstu nema nikakvu vremensku odrednicu, međutim, iz stihova prvog pjevanja saznajemo da je Smail-aga pobijedio već jednom Crnogorce:

Ajte amo, sluge moje,
Brđane mi izvedite,
Štono sam ih zarobio robjem
Na Morači, vodi hladnoj. (IM, 47)

Ovi stihovi impliciraju da se Smail-age referira na bitku na Grahovu. Ta bitka u kojoj je Smail-aga pobijedio Crnogorce desila se „početkom avgusta 1836. godine“, a u boju je „poginulo devet Petrovića (...)“[10] Glavni događaj u epu je Smail-agina pogibija, odnosno historijski događaj koji se “zbio na Mljetičku,

[10] Miljić, Marijan: “Smail-aga između stvarnosti i legende”, *Matica,* God 9 (2009), str. 184.

u Drobnjaku, 23. septembra/ 5. oktobra 1840. godine."[11] Zanimljivo je da i Bašagićeva pjesma u podnaslovu ističe ovu godinu: *Pogibija Čengić-age 1840.* Vidimo da se samim naslovom implicira da će u središtu pjesme biti samo ta pogibija, mada se i on referira na prethodni historijski događaj, tj. bitku na Grahovu, što vidimo iz sljedećih stihova:

Posestrimo pamti rieč ovu:
Nigda nemoj plašiti junaka,
Koj je sjeko na ravnu Grahovu
Na stotine crnijeh gorštaka. (SB, 160)

U Osman–Azizovoj pripovijeci ova bitka na Grahovu se spominje u motu, kada se citira narodna pjesma, u kojoj se kaže:

To je sablja age Čengijića,
Što posiječe sedam Petrovića
Na Grahovu, polju širokome,
Na sramotu knjazu brđanskome (OA, 7)

Kod Osman–Aziza također, u centru pripovijetke je pogibija Smail-agina, međutim, ona se vremenski smješta u 1848. godinu: *Bilo je to godine 1848. pod konac mjeseca srpnja* (OA, 7). To ne odgovara historijskim podacima, ali ni podatku koje u svom djelu navodi Bašagić. Osnovno prikazivanje lika također je različito: Mažuranićev Samil-aga je gord, ohol i silan:

Gledaj glavu put nebesa
Gdje se oholo hrabra diže;
Gledaj čelo jasno, i oko,
Kako bistro pod njim sijeva:
Gledaj krepki stas gdje svoju
Znajuć snagu ravno stoji. (IM, 49)

Bašagićev Smail-aga je neustrašivi romantični junak:

A ni desna Smajilova ruka,
Pred pedeset uzmaknuti ne će;
Crna Gora, što hrani hajduka
Od stotine ne imade veće. (SB, 160)

Za razliku od Bašagićevog i Mažuranićevog, Osman–Azizov Smail-aga je prikazan kao pravednik koji brine za svoje podanike. To možemo vidjeti u sceni kada on razgovara s crnogorskim vojvodama, gdje Smail-aga kaže sljedeće: *Neću ja da je ikom s mene teško, a ne trpim da ma tko moju raju tišti. Za koga bih samo čuo, moja bi mu sablja sudila!* (OA, 10). Vidimo da sva tri pisca različito prikazuju lik Smail-age.

[11] Isto, str. 181.

Pitanje mjesta radnje u ovim književnim djelima također je zanimljivo. Književna kritika je u Mažuranićevu epu uočila izvjesna odstupanja kada se radi o pojedinim mjestima na kojima se odvija radnja epa. Tako sam ep počinje stihovima:

Sluge zove Smail-aga
Usred Stolca, kule svoje
A u zemlji hercegovoj (IM, 47)

Ovi stihovi impliciraju da je Smail-agina kula bila u Stocu, dok u komentarima ovog pjevanja čitamo da "pjesnik pogrešno locira Smail-agin dvor koji se nalazio u Lipniku, a ne u Stocu."[12] Svoju pripovijetku Hadžić i Milićević također počinju opisom mjesta radnje i Smail-agine kule, koju smještaju u Lipnik: *Nedaleko ispod Lipnika, nešto na lijevu stranu, gleda Gorda kula age Čengića* (OA, 7). Oni, međutim, idu i korak dalje, te opisuju interijer Smail-agine kule, čega nema u Mažuranićevom epu: *Aga je sjedio na gornjem boju, na izbočenom ćošku, što gleda ravno niz polje. Sio taman do demirli pendžera.* (...) Ćošak prostrt gatačkim ćilimom, a unaokolo ovisoke sećije s minderima. U sva*koj ćoši po jedna šilta od vune* (OA, 7–8). Poglavlje *Harač* u Mažuranićevom epu, također počinje opisom jednog toponima:

Gacko polje, lijepo ti si,
Kad u tebi glada nejma,
Ljuta glada i nevolje ljute (...) (IM, 61)

U komentarima se kaže da je "smještajući radnju u Gacko polje, Mažuranić odstupio od istorijske vjerodostojnosti."[13] Međutim, prikazujući mjesto na kojem će se odviti glavni događaji (skupljanje harača i boj sa Crnogorcima), Osman–Aziz crta luk od Gatačkog polja, preko Drobnjaka do Mljetičaka, kao toponima na kojem se desila smrt Smail-age Čengića. Ove toponime opisuje prateći Smail-aginu vojsku u njenom kretanju ka bojnom polju: *Cijela družina udari na vrata, pa gatačkim poljem.* (...) *Put ih nosio preko krši i brda, dok ne padoše na Drobnjake.* (...) *Odsjedoše na Mljetečaku, na malenoj ravni okruženoj sa svih strana gustom šumom.* (OA, 9)

Bašagić u svojoj pjesmi navodi Drobnjake kao mjesto gdje je aga sa svojom vojskom odsjeo i gdje ga je dočekala smrt. To možemo vidjeti u sljedećim stihovima:

Kad aga, muselim gatački
S četom pade u Drobnjake ravne (...) (SB, 158)

Mažuranić radnju smješta na dvije lokacije: Stolac, kao mjesto gdje je kula Čengića, i Gacko polje, kao mjesto gdje se odvija boj, u oba slučaja odstupajući

[12] Pejović, Božidar: "Kratki komentar i primjedbe" u: Mažuranić, Ivan: *Smrt Smail-age Čengića; Pjesme*, Sarajevo: „Veselin Masleša", str. 85.

[13] Pejović, "Kratki komentar..." , str. 88.

od historijske istine. Bašagić, s druge strane, u svojoj pjesmi samo spominje toponim Drobnjaci, jer on opisuje samo jedan događaj, a to je Čengićeva pogibija. Osman–Aziz slika put Čengićeve vojske od njegove kule do Mljetička kao mjesta gdje se odvija radnja. Za razliku od Mažuranića i Bašagića koji Smail-agu i njegove ljude posmatra statički, na jednome, odnosno na dva mjesta, Osman–Aziz daje sliku kretanja Smail-age i njegove vojske. U narodnoj pjesmi spominju se ovi toponimi:

Po Drobnjaku kule poklopiše,
U taostvu đecu pofataše:
Izginuše drobnjački uskoci
Rašćera ih aga na Dubrovsku (...) (NPK, 278).

Interesantno je još jedno poređenje motiva iz Osman–Azizove priče i Mažuranićevog epa. Radi se o sceni u kojoj se prikazuje priprema crnogorskih četa za boj sa Smail-agom. Mažuranić tom događaju posvećuje cijeli jedan odlomak naslova Četa, u kojoj vrlo afirmativno opisuje četu, koja se treba suprotstaviti Smail-agi:

Podiže se četa mala
Na Cetinju Crne Gore
Malena je, ali hrabra,
U njoj jedva sto junaka
Ne junaka biranijeh
Po obličju ni ljepoti,
Već po srcu junačkome. (IM, 52)

Ovim opisom čete, Mažuranić želi naglasiti herojstvo malog broja ljudi koji se trebaju suprotstaviti višestruko nadmoćnijem neprijatelju, potvrđujući još jednom etiku epske narodne pjesme da *boj ne bije svijetlo oružje, već srce u junaka*. S druge strane, Osman–Aziz prikazuje da su motivi Crnogoraca za boj sasvim drugačiji. Oni se žele riješiti Smail-agina zuluma: *Svima nam, braćo, dosta gatačkoga krvoloka. Ne dajmo harača. Snositi se ne da. Sad je ovo prilika da ga sjašemo s vrata, sebi i ostalom hrišćanluku. Za oto vas sazvah ovdje da vijećamo kako na nj da udarimo i da ga se kurtarišemo!* (OA, 10).

S druge strane, kod Mažuranića oni vojuju za više ciljeve – slobodu i *krst časni*. Na početku Osman–Azizove pripovijetke Crnogorci kažu da nemaju ništa protiv toga da daju harač i da prihvataju njegovu vlast: *Ne, bogami, ago, mi se u vaše zdravlje nikoga ne bojimo, nit nam je od koga zuluma. Ta valja dati Bogu božje, a caru carsko.* (OA, 10). Kod Mažuranića, Crnogorci su prikazani kao žrtve, što se može vidjeti iz popova govora, kada se on obraća crnogorskim glavarima riječima: *Djeco moja, hrabri zatočnici* (IM, 56). Kod Bašagića, pak oni su prikazani kao kukavice, kojih se ne treba bojati. Bašagićev Smail-aga kao da s podsmijehom govori o Crnogorcima:

Zar se junak prepade od zeca?
Zar od krsta Turčin ima straha? (SB, 159)

Bašagić, slično kao i Mažuranić, borbu između Smail-age i Crnogoraca vidi kao borbu "lune i krsta". Još jedna sličnost između Osman–Azizove priče i Mažuranićevog epa je u opisu noći, iz kojeg se može naslutiti da su Hadžić i Milićević sigurno poznavali Mažuranićev ep: *Zavladao je mrak da se ništa ne vidi, samo što je od ostale tmine još tamnije ono gdje je šuma u naokolo. Omarna vrućina bije odasvuda, iz zemlje, iz kamena, sa svake strane.* (OA, 12). Kod Mažuranića je sličan opis noći, ali je više istaknut akustički doživljaj tišine, to je tišina koja se čuje, dok kod Osman–Aziza prevladava vizuelni aspekt slike.

Stupa četa tiho i gluho
Posred tisijeh, glusijeh tmina. (IM, 54)

Opis gozbe u Smail-aginom logoru također je slično dat u Mažuranićevom djelu i Osman–Azizovoj priči:

Kad se Ture navrtilo ovna,
Skinuše ga s osovine teške,
Navališe na siniju pusta
I veljijem sajekoše nožem.
Za gotovu sofru posjedaše
Gladni Turci kano gladni vuci,
Ter plijen nokti razglabati staše (IM, 67–68).

Vidimo da je ovdje scena naslikana tako da bi se istakla najprije suprotnost u odnosu na raju (dok Turci jedu meso, dotle raja traži hljeba), a s druge strane, da bi se prikazala krvožednost neprijatelja (poređenje sa vukom). Kod Osman–Aziza scena je slična, ali daleko humanije, mekše intonirana: *Na samom Mljetečaku bilo je veselo, žurno. Koji su ostali uz agu, jedni lože nove vatre, drugi peku kahvu, treći okreću ovnove pri vatri, a pod zelenim čadorom sjedi bauk i uz gusle agi popijeva* (OA, 9).

Sam trenutak ubistva Smail-age u tekstovima je dat različito. U Mažuranićevom epu, trenutak prije smrti aga doziva svog slugu i traži konja, nakon što se sa svih strana čuju upozorenja o napadu:

„Vlasi, Vlasi!" Turci viču,
„Konja, konja!" grmi aga
Dio drugi tada grunu.
„Vlasi odasvud! Puške, nože!"
„Konja, konja, Haso, konja!" (IM, 77).

Ovaj trenutak u epu se različito tumači, jer "jedni komentatori Mažuranićeva djela vide u njima (aginim riječima, op V.M) izražen Smail-agin strah od iznenadnog napada čete i namjeru da pobjegne iz boja. Drugi u njima vide izražen

Smail agin junački ponos i želju da se sa konja bori."[14] Mažuranić ovdje slika Smail-agu na dvostruk način: kao kukavicu i kao heroja. Kod Osman–Aziza scena je slična. Sa svih strana čuje se pucnjava, ispod aginog šatora se čuju povici, a aga doziva slugu Huseina da mu dovede konja:

Kiša pljušti ko bog hoće – a Aleksić siplje na agin čador i na one oko njega. Ispod čadora glasovi i dozivanja.

-Vlasi, Vlasi!

Turci se ispod čadora dižu, a kroz čadore mimo njihovih glava huje ubojna taneta i pogađaju.

-Konja, Huseine, konja!- raskrivi se aga kao ranjen lav. (OA, 14)

Kod Bašagića scena je slična, međutim, nesumnjivo je da je Smail-aga prikazan kao junak, koji je, na sami pomen opasnosti, spreman neprijatelju žestoko uzvratiti:

Skoči aga na noge junačke,
Pušku meće, britku sablju paše;
Traži, viče: „Galešu mi amo!"
Al Galeše nigdje ne bijaše. (SB, 161)

U narodnoj pjesmi, također, aga slično reaguje:

A danak se s noći djeljaše,
Dok nebeske munje zagrmješe
Na kuršumu čador raznesoše.
A kad začu aga Smajil-aga (...)
Za oštru se prifatio ćordu[15]
A doziva Karamana Ibra:
„Brže ata, pas ti grebo majku!"
Pa u Vlahe juriš učinio (NPS, 136).

Moguće je da su svi pisci ovu scenu preuzeli iz narodne pjesme.

U djelima zapažamo razlike u činjenicama i načinu prikazivanja činjenica. Kod Osman–Aziza, metak pogađa Smail-agu u prsa, dok kod Bašagića metak ga pogađa među oči. Osman–Aziz hroničarski realistično opisuje trenutak smrti (*Kroz prsa mu prozviždalo hajdučko tane*), a Bašagić taj trenutak opisuje pjesničkim, emotivno-romantičarskim načinom (*Megju oči zrno ga cjeliva*). Narodna pjesma kazuje da je agu ubio Novica Cerović:

A ljuta ga ugledala guja,
Od Drobnjaka Cerović Novica,
Te on ubi agu Smajil-agu (NPS, 136).

---

[14] Božidar Pejović, „Kratki komentar..." , str. 88.

[15] I u Bašagićevoj pjesmi aga se hvata za ćordu: *Kad u mraku sagje, konjče nagje/Uzjaha ga, a ćordu izvuče* (SB, 161).

Za razliku od ostalih tekstova, koji ili nagovještavaju ili opisuju događaje koji su uslijedili nakon pogibije Smail-age, Bašagićeva pjesma se upravo tu završava. Nakon opisa čina Smail-agine pogibije Bašagić do kraja svoje pjesme komentira taj čin, ocjenjujući ga kukavičkim i nejunačkim:

Sakrite se pa se ne pokažte
Više nigda na bielu danu,
Kao što se niste pokazali
Junacima na bojnu mejdanu! (SB, 161–162).

Ovi stihovi služe „kao komentar događaja i svakako Mažuranićevog epa"[16] Vjerovatno je da Bašagić nije podržavao Mažuranićevu koncepciju Smail-age kao silnika i zulumćara, kojeg se raja treba osloboditi, i u ovoj pjesmi ga je prikazao kao heroja koji je mučki ubijen iz zasjede.

U Mažuranićevom epu se nagovještava opis nastavka borbe između Smail-aginih ljudi i Crnogoraca. To vidimo u sljedećim stihovima:

Pade aga, al se Turci bore,
Već što tmina čudit ti se ne da,
Kolika se tu junaštva tvore. (IM, 77)

Četvrti dio Osman–Azizove pripovijesti govori o osveti koju su hercegovački prvaci pokrenuli prema Crnogorcima kada su saznali za Smail-aginu smrt. Narodne pjesme navode brojku od 130 ubijenih Crnogoraca, a Osman–Azizova pripovijetka navodi da ih je bilo 120 ubijenih.

Vidimo da ova razlika u broju poginulih Crnogoraca može donekle da pokaže kako, zapravo, tekstovi narodne i umjetničke književnosti na različite načine interpretiraju historijsku istinu, što je umnogome uvjetovano porukom koju nam pisac želi prenijeti.

Zaključak

U radu je tematiziran odnos između različitih tekstova narodne i umjetničke književnosti u čijem je središtu motiv smrti junaka Smail-age Čengića. Posebna pažnja je bila posvećena dvama tekstovima bošnjačke preporodne književnosti koji govore o ovoj temi: pripovijeci *Pogibija i osveta Smail-age Čengića* Osmana–Aziza i pjesmi *Pogibija Čengić age* Safvet-bega Bašagića. Oni su uspoređivani međusobno, ali i s dostupnim tekstovima narodnih pjesama koji opjevaju Smail-agina junaštva i Mažuranićevim epom *Smrt Smail-age Čengića*.

Važno je naglasiti da se svi ovi tekstovi referiraju na historijski događaj, a to je Smail-agina pogibija na Mljetičku 1840. godine u borbi s Crnogorcima, mada neki od tekstova (posebno narodne pjesme) tretiraju i ranije događaje (npr. napad na Grahovo 1836. godine), a neki govore i o kupljenju harača na Drobnja-

[16] Muhsin Rizvić, o.c., str. 324.

ku. Smail-agina pogibija odmah je postala legenda, jer su se narodne pjesme o njegovim junaštvima počele odmah pjevati. Iz narodne tradicije, tema je prešla u umjetničku književnost. Zbog toga nije čudno da se kod svih pisaca koji su u svojim djelima obrađivali ovaj motiv vidi snažan utjecaj narodne književnosti, što se može povezati s općom tendencijom razvoja umjetničke književnosti u vrijeme folklornog romantizma.

Tekstovi su zahvalni za komparativna proučavanja zbog toga što u njima možemo pratiti različitu obradu istog motiva. Također, sva tri pisca su motiv obradili u različitim književnim formama: Mažuranić u formi epa (mada djelo nema sve klasične karakteristike ovog žanra), Hadžić i Milićević u formi pripovijesti, a Bašagić u formi lirske pjesme. Pri tome su sva tri pisca imala različitu tendenciju koja se može vidjeti i u samom načinu prikazivanja događaja, a najviše u načinu prikazivanja glavnog lika – Smail-age Čengića. Dok ga Mažuranić prikazuje kao tiranina i silnika koji ugnjetava raju, koja je prinuđena da ustane protiv njega, Bašagić ga prikazuje kao junaka koji je stradao iz zasjede koju su mu namjestili Crnogorci koji nisu imali hrabrosti da se s njim bore na junačkom megdanu. Kod Osman–Aziza, Smail-aga je dat kao pravednik koji ne ugnjetava svoje podanike, već se brine o njima, a oni su ispisali i događaje nakon njegove smrti, tj. osvetu koju su pokrenuli hercegovački velikaši protiv Crnogoraca. Sličan je način prikazivanja i Crnogoraca: kod Mažuranića oni se bore za slobodu i pravdu, kod Hadžića se pretvaraju da su odani Smail-agi, a ustvari žele ga nasamariti, dok su kod Bašagića prikazani kao kukavice koje junaka mogu ubiti samo iz zasjede. Vanknjiževni motivi (prvenstveno politička oportunost teme) sigurno su imali udjela u različitoj percepciji likova kod ovih pisaca. Kod Bašagića se razlog može tražiti i u njegovom ličnom stavu, tj. činjenici da je on bio jedan od Čengićevih potomaka, dok su Hadžić i Milićević, po svemu sudeći, pratili tok događaja onako kako su oni dati u bošnjačkim narodnim pjesmama o tom događaju. Za razliku od Mažuranića, gdje se smrt Smail-age Čengića posmatra u okviru šire dimenzije vijekovnog antagonizma između hrišćanstva i islama, u djelima bošnjačkih preporodnih pisaca akcenat je ipak na ličnostima, odnosno na ličnoj sudbini samog Smail-age. To ne znači da ova djela na neki način ne predstavljaju komentar samog Mažuranićevog epa: ona se mogu i tako čitati; posebno se to odnosi na Bašagićevu pjesmu, čiji je kraj napisan gotovo u polemičkom tonu, a i Osman–Aziz je u načinu slikanja samog lika i atmosfere u priči svoje djelo suprotstavio Mažuranićevom viđenju Smail-agine pogibije. Sve ovo može još jednom potvrditi svu neophodnost komparativnih proučavanja djela bošnjačke preporodne književnosti s djelima drugih književnih tradicija sa srednjojužnoslavenskog prostora. Takva ispitivanja, uvjereni smo, mogu učiniti jasnijom i samu prirodu bošnjačke literature druge polovine XIX vijeka, a samim tim i potvrditi njenu autentičnost i mjesto u širem literarnom kontekstu.

Bibliografija

Izvori:

Bašagić, Safvet-beg: *Trofanda iz hercegovačke dubrave*, reprint-izdanje, Sarajevo: „Preporod“, 1997.

Mažuranić, Ivan: *Smrt Smail-age Čengića; Pjesme*, 5. izdanje, Sarajevo: „Veselin Masleša“, 1987.

Osman–Aziz : *Pripovijetke*; *Izabrana djela –knjiga II*, Sarajevo: Svjetlost, 1980.

„Smrt Smajil-age Čengića. Pjevao uz gusle Dedo Mašnjić u Gacku.“ *Bosanska vila* God 16 (1901), broj 6, 115–117. – 7, 135–36. zabilježio: St. R. Delić.

„Kupljenje harača i boj na Dubrovskoj. Pjevao uz gusle Murad aga Cilević u Gacku.*“ Bosanska vila,* God 16 (1901), broj 15–16, 277–278. zabilježio: St. R. Delić.

Literatura:

Buturović, Đenana (prir.): *Narodne pjesme Muslimana u Bosni i Hercegovini; Iz rukopisne ostavštine Koste Hermana*, Sarajevo: Zemaljski muzej, 1966.

Buturović, Đenana: “Usmena predaja i epsko nasljeđe u književnom djelu Safvet-bega Bašagića” u: Hodžić, Dževad (ur.): *Islam i kultura Bošnjaka u djelima Safvet-bega Bašagića, Mehmeda Handžića i Edhema Mulabdića*, Zagreb: Islamska zajednica,1995.

Buturović, Đenana: “Hörmannov zbornik–antologija bošnjačke epike” u: Buturović, Đenana, Maglajlić, Munib (prir.): *Bošnjačka književnost u književnoj kritici, knjiga II, Usmena književnost,* Sarajevo: Alef, 1998., str. 48–76.

Džanko, Muhidin: *Dr. Safvet-beg Bašagić-Redžepašić: (Mirza Safvet, vitez pera i mejdana): intelektualna povijest i ideologijska upotreba djela*, Sarajevo: Sarajevo Publishing, 2006.

Džanko, Muhidin (prir.): *Ismail-aga Čengić*, Sarajevo: Dobra knjiga, 2017.

Fališevac, Dunja: “Život i djelo Ivana Mažuranića; uz 200. obljetnicu rođenja Ivana Mažuranića”, preuzeto sa stranice www.matica.hr/ kolo 3/2014., 435/ zivot-i-djelo-ivana-mazuranica, pristupljeno 9.7.2019.

Karadžić, Vuk: *Srpske narodne pjesme. Knjiga četvrta. U kojoj su pjesme junačke novijih vremena o vojevanju za slobodu*, Beč: Štamparija Jermenskoga manastira, 1862.

Lešić, Zdenko: *Čitanka za 2. razred gimnazije*, Sarajevo: Sarajevo Publishing, 2003.

Milićević, Ivan A.: “Nekoliko uspomena iz prošlih vremena”, *Novi behar*, God 7 (1933–34), str. 83–85.

Miljić, Marijan: “Smail-aga između stvarnosti i legende”, *Matica,* God. 10 (2009), str. 181–192.

Pejović, Božidar: „Pjesnik patnje i idile“ u: Mažuranić, Ivan: *Smrt Smail-age Čengića; Pjesme*, Sarajevo, Veselin Masleša, 1987., str. 5–23.

Pejović, Božidar: “Kratki komentar i primjedbe” u: Mažuranić, Ivan: *Smrt Smail-age Čengića; Pjesme*, Sarajevo: „Veselin Masleša“, 1987., str. 85–97.

Rizvić, Muhsin: “Bibliografija i literatura” u: Osman–Aziz: *Pripovijetke*; *Izabrana djela –knjiga II*, Sarajevo: Svjetlost, 1980., str. 235–242.

Rizvić, Muhsin: *Bosansko-muslimanska književnost u doba preporoda 1887–1918*, Sarajevo: El-Kalem, 1990.

Rizvić, Muhsin: “Poezija Safvet-bega Bašagića između istoka i zapada” u: Duraković, Enes (prir.): *Bošnjačka književnost u književnoj kritici, knjiga III, novija književnost–poezija*, Sarajevo: Alef, 1998., str. 38–53.

Tomić-Kovač, Ljubica: *Poezija austrougarskog perioda*, Sarajevo: Svjetlost: Institut za književnost, 1991.

SMAIL-AGA ČENGIĆ'S DEATH MOTIVE IN BOSNIAK REVIVAL LITERATURE

Vedad Mulavdić

Summary

The paper deals with death motive of Smail-aga Čengić in texts of Bosniak revival literature. Many different literary and non-literary texts have been written on this topic that mainly discussed how far the writers have deviated from historical truth in presenting the event. The focus of the research is an epic by Ivan Mažuranić, a story by Osman-Aziz, a poem by Safvet-beg Bašagić and folk songs that deal with this topic. The texts of the revival literature on Smail-aga appeared in an interval of two years. The research showed that both Bašagić and Osman-Aziz first commented the Mažuranić's epic, and then relied on folk songs that deal with the same topic. The literary works were composed in a similar way, in the spirit of the poetics of Romanticism, but the way of the main character observation was not the same. Unlike Mažuranić, who saw Smail-aga as a tyrant, Osman-Aziz saw him as a righteous man and Bašagić as a hero. Such perception of the characters was conditioned by the non-literary context. The research showed the need for comparative studies of works of Bosniak revival literature with works within the South Slavic interliterary community in order to obtain more secure conclusions about the nature of its poetics.

Key words: revival literature, *Smrt Smail-age Čengića (Smail-aga Čengić's death)*, Ivan Mažuranić, Osman Nuri Hadžić, Ivan Milićević, Safvet-beg Bašagić, motive, epic, narrative, liric poem, comparison, folk literature

UDK 821.163.43*-1

Pet pjesama iz novih rukopisa

Mujo Musagić
Sarajevo

U kvaru su nam ogledala

(„Kada sam bio dijete, strahovao sam da će mi ogledalo pokazati tuđe lice, ili neku bezličnu, slijepu masku što skriva nešto, bez sumnje užasno... “ H. L. Borhes)

Ogledala su nam u kvaru, zar to ne vidite, o ljudi,
vi slijepi šetači ulicama mokrim?! I ona velika i ona
mala, konkavna i konveksna, i ona damska, u odajama
carskim, ona u džepovima vojničkih bluza, i ona
u brijačnicam velikih i malih gradova naših, po
kojima muhe i pauci crtaju granice carstava svojih.

Ne prepoznaju nas više, ni nas, ni Sunčevu
svjetlost; u dubinu su se, bez razloga jasnog,
urušila svoju, u dubinu ledenu, tamnu; ili su
se, možda, u prapočetak sklonila svoj, u prošlost
daleku, tražeći tamo odgovore za svoje mutno
tijelo, trajanje nejasno i suzu mutnu kada su krenuli
u završni stakleni prah.

U kvaru su nam ogledala, i ona velika i ona mala,
koja su djevojčice lutkama svojim darivale za
rođendan. Trajalo je to već godinama, a mi smo
mislili da se pred nama odvijaju samo nestašne
igre ogledalske. Novine su pisale da se Sunce,
u zadnjoj deceniji, umorilo malo i da zbog toga
ogledala kašlju, da im zbog toga površina

ponekad zatreperi, kao kad bjelutak na jezeru
mirnom prolazne kružiće nacrta. Tek smo kasnije
(a nadamo se ne i sasvim kasno) vidjeli da iz njih
curi glatki, ledeni sjaj.

Tješili smo se, među sobom, kako je sve ovo
samo prolazno stanje. Proći će ih to, tješili su
nas majstori u staklorezačkim radionicama, za
koji dan izbistrit će se slika i ogledala će ponovo
stajati pred nama, svijetla i zdrava. Svi smo mi,
ponekad, u bunilu nekom bili, pa evo nas opet,
živih i zdravih, brinemo se za zdravlje ogledala,
uvjereni u njihovu neočekivanu igru i kratki
bijeg u rano djetinjstvo.

Umorna su nam i kvarna ogledala, možda i od
želja silnih naših, a ako je tako nikakvi ih majstori
više neće moći popraviti. Baš me zbog toga veliki
hvata strah u danima kratkih sjenki, plašim se
da se u ostarjelom ogledalu, umjesto mog,
ne pojavi sasvim novo lice koje će me mamiti
u savršeno naličje svoje, a ja se neću znati
braniti kako treba, jer će, možda, u kvaru tad
biti i riječi ljudske, trošne, zaleđene i nemoćne.

***

Moramo liječiti ovaj naš grad
(„Osu se nebo zvi'zdama...“, narodna pjesma)

Moramo liječiti ovaj naš grad: Liječiti ga moramo
hitno, sistematično, nježno, liječiti ga ljutim
travama, blagim čajevima, ljekovitim pričama,
toplim kupkama, slatkim uspomenama, gorkim
suzama i šapatom nježnim.

Moramo liječiti ovaj naš grad, i to: ciglu po ciglu,
zid po zid, prozor po prozor, podrume, tavane,
krovove, stepeništa, kuću po kuću, ulicu po ulicu.
Sve liječiti moramo, čudna ga bolest napala neka,
bez najave, uvukla se preko noći, dok su straže

gradske, guske naše, drijemale i snove slatke snile.
Liječiti moramo sve redom: trgove, parkove,
drvorede, šetališta, igrališta, groblja... Morat ćemo
pažljivo vidjeti zbog čega nam grb gradski, sa
mostovima i jablanovima na njemu, kašlje, zašto
su nam zastave gradske pokidane i izblijedjele,
i kako to da su već danima na pola koplja, ne
vihore na vjetru; treba odmah vidjeti u kakvom
su nam stanju kružni tokovi, raskrsnice, tramvajske
šine, tramvajska stajališta, slastičarnice, kafane,
stadioni...

Pa i brda ova oko grada, vjetrovima ušutkana,
liječiti treba. Ni ona nisu u dobrom stanju:
tresu se često, klize prema kućama i putevima,
ispuštaju iz sebe bolesne dimove tamne, izjedaju
ih vode podzemne.

Napraviti treba jasan plan, upisati u mapu svaki
kamen bolesni, svaku ranjenu travku, svaku
presušjelu česmu, svaki oboljeli mostić. Potom
u grad vratiti treba sve odbjegle ptice, jer ovo je
nekad i njihov grad bio. Moramo i vodoskoke
liječiti, nemaju snage, gube dah, pa im kapi bistre
teško poskoče do znojnih lica ljudskih, u danima
teških žega.

Čak i bolnice gradske liječiti treba, kad već one
nisu liječiti znale same sebe; i obdaništa, i škole,
i fakultete, akademije, sudove, vlade, ministarstva...
sve treba liječiti, dok još nade ima da nam grad
naš zaliječi čireve bolne i propjeva svim žilicama
zdravim veselom pjesmom.

Pa kad, nakon bolesti duge, osvane prvi vedar
dan, kad iznad glava naših preleti oblak pčelinji,
kada pjegave djevojčice počnu ljubiti pjegave ribe
pod mostovima kamenim, kada ulicama čistim
u šetnju krenu spomenici veseli, a iz grada isele
sve pogane barbarske priče, znat ćemo da smo

na pravom putu. Popet ćemo se tada na najviši
sprat zelenog brijega na rubu grada i, uz rakiju
tanku, zapjevat› onu staru pjesmu: *Osu se nebo
zvi››zdama...*

***

Početak svijeta još uvijek traje

*(errores haereticorum bosniensium, ili: zablude
bosanskih heretika; uz 830. godišnjicu Povelje Kulina bana)*

Kažu da su veliki grješnici bili naši stari, jer su
(zamislite vi drskost tu strašnu) govorili javno
da početak svijeta još uvijek traje; kažu još da
su za sebe željeli dva tvorca imati – jednog starijeg
i jednog mlađeg, baš kao što postoje stariji i mlađi
brat, starija i mlađa sestra, stariji i mlađi ljudi,
starije i mlađe doba kameno, stariji i mlađi dani,
vrijeme i nevrijeme, tama i mjesečina.

Svoje su kuće kamene (zamislite smo još jedan
njihov grijeh veliki) voljeli preko svake mjere, a
u kućama su voljeli silno sinove svoje, svoje kćeri
i žene svoje. I kraljeve su željeli svoje imati, i
kraljice, i zakone svoje, i kraljevstva, u kojima bi,
bez straha, u svakom gaju mogli zanoćiti, ako bi
ih noć zatekla u lovu na srne i zečeve.

Tražili su da, bez svetaca lažnih, sa bogovima
svojim razgovaraju u miru, da im na jeziku svom
mogu ispripovijedati sve nevolje svoje, želje i nade
svoje, a da im zbog toga niko ne šalje vojske
careva tuđih. Tražili su još da niko duše njihove
nasilu ne tjera u nepoznata daleka mora, lađama
transcendentalnim, kad oni imaju virove svoje
bistre, polja čista i nebo vlastito, plavo, pa, ako
već duše njihove putovati moraju, neka ih onda,
barem, tu u blizini, u viru bistrom, na brijegu
iznad kuća rodnih, ili u nebu bliskom, iznad poljâ
njihovih što stoji.

Svijetu su velikom, čini se, želje njihove, gotovo
pa djetinjaste bile; nisu se kraljevima tuđim nimalo
svidjeli snovi očeva naših starih. Konjanike su im
ljute slali da ih nauče vjeri pravoj, a ako to neće, da
im onda kopljima oštrim očinji isprepadaju vid,
i iz njega da izvade sva sunca mlada, da im pogaze
sva polja žitna i popale sve šume guste, listopadne
i zimzelene, da im pomute pamćenje duboko i od
vjere ih odvrate njihove.

Poganim glasovima gasili su im ognjišta topla,
bičevali su govor njihov o životu, sreći i ljubavi;
djecu su im nerasanjenu u roblje odvodili, majke
njihove u krvavoj gušili pjeni, kako bi, za sva
vremena, zaboravili govor ljubičica i manihejske
latice bosanskih ruža.

Grješnici su veliki naši stari bili, govoreći, pred
oholim mudracima sa zapadnih i istočnih strana,
da početak svijeta još uvijek traje, te da zbog toga
svi ljudi moraju strpljivi biti, i uz smijeh rješavati
teške aporije.

A ako u tome ne uspijemo, pjevali su naši stari,
u danima prazničnim, u noćima mliječnim, toplim,
doći će drugi ljudi umjesto nas, doći će novi ljudi,
novi leptiri, pčelinji rojevi novi, lastavice nove;
ribe će nove jajašcima svojim hraniti čeljad našu,
a duše će naše tada slobodno lebdjeti iznad naših
kamenih kuća, i tad ćemo čuti istinu pravu: evo nas,
evo, blago nama, početka novog, jer sve je uvijek
na početku bilo, baš kao i ova pjesma, koja mi se,
na početku sna, tako uporno, i tako plavičasto nudi.

Bili su u pravu naši stari, evo vidim, ovog časa,
kroz prozor: aprilski je dan, proljetni, varljivi, oblaci
miruju, miruju i šute, pa odjedanput krenu prema
nekom moru, nekoj gustoj šumi, planini nekoj,
polju nekom cvjetnom, a to su pouzdani znaci da
početak svijeta još uvijek traje.

Pogledajte i sami ponekad, kada ste tužni i kada
vam dúga šarena kapima kišnim pripovijeda
historiju kratku svoju, pa ćete vidjeti jasno kako
su naši stari pametni ljudi bili, sa lijepim zabludama,
u kojima su se skupljale sve dobre misli i svi dobri
dani vremena dobrog, onog njihovog, i ovog
našeg, plastičnog, sivog i mutnog.

***

Toplo ljeto u antikvarnici

U antikvarnici maloj, usred velikog, velikog
grada, prepunoj memle, vlage, debele prašine
i duge šutnje, progovoriše ljutito, u horu, knjige
mudre, knjige stare, knjige debele i knjige tanke.

Nije to nikakva buna bila, kako nam se činilo
u prvi mah, nisu knjige, u ljutnji, gubile osjećaj
za mjeru pravu, nisu tražile da se silom ruši vlast,
jednostavno je junacima knjiškim ponestalo
zraka čistog, disati nisu mogle, jer su se slova
olovna topila već u žarkom ljetnom danu.

Pomutnja je nastala prava baš oko podneva,
kada je Sunce nad gradom dugo mirovalo;
izletješe, kao bez duše, iz knjiga riječi mnoge,
stotinu godina stare, a i poneke mlade sasvim,
rođene tek prošle zime, pa zajedno, u jatima,
pođoše tragati za malo svježeg zraka; slova su
se lomila krhka u trci prema prozorima, prema
zidovima sivim, mračnim uglovima, a po plafonima
se, u zgusnutim grudvicama, pođoše, kao na traci,
nizati životi prošli, ljubavi prošle, herojske
i tragične smrti prošle, ustanci, ratovi i revolucije
slavne: buržoaske, oktobarske, francuske, ruske,
kineske i mnoge druge, zaboravljene davno već.

Razmiliše se, kao mravi žuti, na sve strane,
osvojiše munjevito jednu, pa drugu, pa treću

sobu polumračnu. Čuli su se grčeviti jecaji
stradalnika iz bitaka krvavih, čuli su se glasni
pozivi na žrtve nove, kojima se brani čast
domovine; čuli su se topovi, granate, bombe
teške; barut je već pokrio podove svih soba;
i ljubavni uzdasi su se čuli strasnih ljubavnika,
zanosni šapat se lijepio za prozorska stakla –
antikvarnica je mala, cijela treperila u vrućem,
ljetnom danu.

Potom su se u otežali zrak počeli dizati ostarjeli
mirisi tinte, olova, ljudskog znoja, crknutih muha
i moljaca knjiških. Letjelo je na sve strane perje
prepariranih ptica, a u perju su letjele suze dječije,
suze majčine, sestrinske suze, odmrznute. Topio
se i snijeg debeli iz priča o zimama sibirskim,
a talasi morski, iz morskih priča, zaprijetiše
snagom svojom cijelom gradu malom.

Odnekud u dan ljetni izletješe, u savršenom
redu, partiture arija Bahovih, za koje niko nije
ni znao da se kriju u antikvarnici maloj, usred
velikog, velikog grada; cvrčci su cvrkutali himnu
bosansku; pomalo otegnutu melodiju punili su
vokali slatki i tonovi veseli, sunčani, pa se
slučajnim prolaznicima činilo da je antikvarnica
mala krenula u svatove junacima svojim, iz priča
svatovskih, bosanskih.

I, tek nakon nekoliko burnih, vrućih dana, u malu
se antikvarnicu vratio nekadašnji mir. Kiša je
ohladila ljetne dane, pa su se odbjegle riječi, jedna
po jedna, počele vraćati na stranice svojih knjiga,
baš na ista ona mjesta na kojima su godinama
mirovale. Zatim su se i knjige, same od sebe,
posložile po policima, na svoja stara mjesta, shvativši,
nakon nevolja nenajavljenih, da su vrućine najgore
prošle. Vidjele su, u isto vrijeme, da se u svijetu
bijelom ništa važno desilo nije, da još uvijek traju

ratovi i bune, i da još samo među knjigama vladaju
savršeni red i mir.

***

Pravo čudo od starca

Bio je, svi se u tome slažu, pravo čudo od starca;
znao je, govorilo se o njemu, satima citirati
tekstove svetih knjiga, a odmah potom, nakon
odmora kratkog, razgovarao bi ravnopravno sa
pticama o tome kako se najbolja gnijezda prave.
I sa najkrvoločnijim zvijerima znao je naći
najbolje riječi o pravu svih na odbranu nužnu
i o hijerarhijskom modelu instinktivnog ponašanja,
naglašavajući, pri tom, postojanje iracionalnih sila
u prirodi ljudskoj.

Takav se čovjek, u tako kasnim godinama, rijetko
gdje može sresti. Znao je, zamislite samo to sjajno
pamćenje staračko, u jednom dahu izgovoriti
imena svih vidljivih zvijezda i imena nevidljivih
galaksija, a kada bi bio izuzetno dobre volje crtao
bi u pijesku, u malom parku gradskom, formule
tajanstvene, uz čiju će pomoć ljudi, u stoljeću
narednom, letjeti kao ptice što lete.

Bio je pravo čudo od starca, trčao je, i u zimskim
danima, u košulji kratkih rukava, hodao je na
rukama po kamenom zidu uz rijeku i ribama
dijelio savjete vrijedne o tome kako se mogu
najbolje štititi od nasrtljivih krivolovaca, kada
ih mrežama love u kasnim noćnim satima.

Znao je dužinu, širinu i dubinu svih svjetskih
mora, iako nikada ni na jednom moru nije bio,
a znao je za svaku bolest spomenuti pravu travku,
pokazujući rukama mjesta gdje se ona može
naći.

Znao bi on, pričalo se, doduše krišom, i smrt
prevariti svoju, mada varanju nikakvom nikada
nije bio sklon. Zato je, valjda, mirno, jednog
prelijepog proljetnog dana, kada su po njega
male ptice došle, ispustio dušu i sa smiješkom
krenuo u vedro nebo proljetno.

Sada se u kraju našem šapatom prenosi priča
da prijatelj naš, pravo čudo od starca, tamo iza
debelih oblaka melecima dobrim pripovijeda
zemaljske, trodimenzionalne bajke, spreman
da pamćenje dugo svoje vrati zemaljskim
vjetrovima, pa neka ga oni raznose svijetom,
da se ljudi ne bi uželjeli pripovijedaka starih.

UDK 821.163.43*-1

REQUIEM
(Poema)

Sead Mahmutefendić
Sarajevo

1.

Konačno sam i ja pronašao ključ: ne ljute me više
Neuzvraćene ljubavi, ne rastjerujem više oblake nad zvijezdama.
Doduše, ponekad, ali samo ponekad, osjetim u sebi
Pobješnjela bika kako preskače zidove samostana,
Ali čim mi pred oči dođu oči nekog žandara,
Ja čučnem sav blijed od tuge, te skočim u očaju,
Te čas srčan, te čas sjetan,
Gledam niz lijevak pun jeze.
Na ulicama neonska svjetlost, nema problema,
Neću valjda da me predrasude staju
Klizanja u ponor milimetar po milimetar.
Uzalud sav moj bijes i hiljade prepreka pred njim,
Jesam li to i ja već u ponoru
Skriven između poluzrelih grozdova?
Tako samo oni znaju navesti svjetove na bludnju,
Čujem nasred toga božanske pozive
I od toga se naša tijela rastapaju.
Ležim i osmjehujem se prije nego
Što ponovo ne iscrtam svoju budućnost. Zar i osvetu slutim
Nakon vijekova poroka. Ipak, ima nečeg
Zajedničkog u boli i strasti. Hoće li
Na kraju ostati samo opor okus alkohola?

2.

Okeani su već odavno utihnuli,
Evo me već sad da potražim oproštaj,
Želim još jednom potražiti počinak,

Neću da moj duh bludi povrh mog istrošenog tijela.
Toliko sam strpljiv da bih vjerovatno još jednom
Mogao odbiti ogromnu zalihu vremena
Što me muči i umara.
Najobičnija je stvar da se svi odjednom pretvorimo u kamen
I da se od ukradenog vremena pretočimo u hladna,
Planinska jezera.
I tu, nadohvat ruke, na uglu, zaustavljam svoje korake.
Dirljivo, zar ne? Opet vjerujem kako mi oni
pokazuju put, i ja sam spreman popiti taj ep.
Mogu prezirati, mogu biti sahranjen u pijesku
Ili udavljen u morskoj pjeni,
Mogu uništiti sav svoj život,
Mogu, dakle, biti prepušten zaboravu,
No, niko me neće ušutkati da ne osjećam sažaljenje
Prema onima koji su u meni živjeli poput insekata
I koje sam ja nekim predskazanjem otjerao od sebe
Posljednjom šibicom.
Molim da me ne stavljate cijelog za ulog životu,
Još bih ove posljednje dane proživio umjerenim ritmom,
Dosta mi je u mraku bilo molitvi vezanih za gavrane,
Poljubac i pljuvačka su nešto više od sofizma ljubavi
I raspodjele vremena.
Odbacim li sebe u plavetnilo nepca,
Osjećam, najednom, da ću umrijeti od tolike ljubavi.

3.

Neću pjevati o narandžama dok odbacujem sebe
I dok vjetar ne zasječe dublje pod zemlju,
Otići ću tamo gdje moji snovi
Žude da nekako bol umine
I da užas za bratom ne razdraži zmiju u grudima.
Uobličen u Božijem dahu, igram u svjetlosti,
Zlokobna bjelina podsjeća me na razna vremena
I mene smješta u odraz ogledala.
Postajem zaljev monotone glazbe,
Mislim da dovoljno ne flertujem u skeletnom gnijezdu,
Svakih pet minuta prepoznajem blještavu istinu
I zahtijevam izvještaj blještavih munja.

Ljubav me uči da neočekivanu dobit urežem u sjećanje.
Naizmjenično su to razlomljena sjećanja
Otvarala vrele masne rudnike.
Još su jedino ostale kitnjaste riječi i magle,
Čitava pustinja nalikovala je na olimpijske bogove,
Pokajnici lokalnih nebesa gonjeni bijahu suncem i
Oblacima, te ponekom psovkom vjetra.
Djelić budućnosti ujedaju đavoli,
Nasrću psi na razapete obzore i prevrću daljine,
Izdvajaju se golemi gradovi od metalnih vjetrenjača.
Dodirujem svoje vidike orošene od stidljivih biljaka,
I neka ne budu oni opsjedani govorom mrtvaca,
Uzalud zadržavam treptaj trepavica pred mramornim
Anđelima. Onaj koji ne posustaje u naporima
Baca snove da ih opet može pokupiti.
Tom zdruzganom srcu birajte ulaz u vječnost,
Smatrajte da ste usred noći vraćeni u obliku talastalasa,
Oko sebe osjećam slanost minerala,
Svom jeziku puštam da na njemu ljubav lijepo sanjari.
Nestaje život u svojoj nemoći,
Noći su najednom postale prozirne,
Zato primam taj glas kao i svaki drugi
I eto naši dani skromno vrše svoju dužnost.
Spuštam oči na ovome mjestu,
Govorim upute vrtoglavom brzinom.
Sve je to jedan složen mehanizam,
Htio bih nešto obično reći, recimo,
Kako se pred olujom bježi,
Ili, još bolje, kako se nepoznatom hrli u susret.
To je jedini način jedne proste ljudske riječi,
Jer više nisam kadar govoriti zvijezdama,
Ne umijem više sebe prisiliti da kleknem pod njima.
Htio bih, Bože, u mraku skovati urotu,
A da pri tome ne izgubim hrabrost,
Zar je prošlo ono vrijeme
Kad je srce bilo jedini general
U noći prepunoj zvijezda na epoletama
Napuštene životinje.
Bezmjerni divovi kroče za nekim drugim snom

Otkrivajući nepopločana međuzvjezdana rastojanja.
Zašto puževi ne muču kad već imaju rogove
I zašto bi trebalo kriti ptice od blještavog sunca?

4.

Da bih sačinio hijeroglife od svojih užurbanih koraka,
Tad paradiram beskrajnim daljinama svojim raskošnim
Znakovima, izmišljam svoje boje i putujem njima,
Izigravam kraljevskog dobrotvora,
I to mi se sasvim dopada,
No, sve to traje nešto duže nego što bih ja želio.
Da li je to zato što su moja mora načinjena
Od beskrajnih pučina, što idem ka svojim dubinama
S nečuvenim tajnama koje bi trebalo dijeliti
S onima što unaprijed znaju sve odgovore.
Zašto bih postao vertikalna pjena
I da očima slijepca posmatram vodoskoke iz
Snježnih vrhova? Sve je to nalik na šum mora
Iznad kojeg premnogo je neba
Ispod koje premnogo je dubine
I reklo bi se, premnogo pokreta i daha.
Sve što je naglo postalo, vraća se u čovjeka
Kao mač u korice. Najednom munja bljesne i
Istom nestane, više mene sjenke trzaju se
i osvrću se ka nebu. Ptice poređane po oluku ne miču se,
te broje i one svoje dane,
s ispitivačkim nemirom gledaju,
a pojma nemaju da su svaki čas bliže svojoj smrti
samo zato što streme svojim dubinama.

5.

Danas sam mislio na jedan apartman,
Prije svega, na jednu neugodnu vezanost za njega,
U svakom slučaju, bio mi je neko potreban,
Koji će me shvatiti i istočiti tugu iz mene.
Gle, odlaze naši planovi od nas,
Na kanapu vezani poput luftbalona,
Uvijek u takvim historijskim prilikama,
Izvjesno vrijeme strah se od nas polako udaljava,

Nalik je to na vozni red naših biografija,
Često se pitam da li kradom pijem više nego ranije,
Često se pitam da li sam pametniji nego ranije.
Omamljen dosadom, osjećam hladnoću u svakome listu,
Ovo malo svjetlosti između preljubnika na dalekom
Obzoru razlog su da obolim od nedjeljne melanholije.
Znaj, um se boji vratiti srce na svoje mjesto,
Raštrkani leptiri u nedostatku mašte
Kruže oko narandžastih plamenova.
Doći će vrijeme kad će fotografije zabilježiti
Prve znake očaja, lica će se skončati u izraze
Bezumnika. S otvorenog prozora gledam puni mjesec,
Osjećam da će uskoro zagrmiti,
Toliko samo pred obično sijevanje
Što će uskoro poderati nebo.
Dječiji glas me spriječava
Da raspalim u sebi zlatnu svjetlost.
Ako ništa, drugi put ću se spustiti svojom sjenkom
U neuhvatljivom i neizrecivom strahu.
Zar bi ta spodoba u vatri mogla iščeznuti?
Bog će samo znati ko je sjećanje namamio
Da se spusti zajedno sa mojim sjenkama.
Konačno i ja nazirem podatnost mojih ruku
Što me sve više izdaju.
Ne želim biti stranac gologa vrata,
Beskućnik što vezuje zemlju i nebo,
Iznad svega toga želim zaboraviti
Nekadašnje moje epitete,
Da, zaista, rekao bih da mi godi ta nekakva
Utrnulost zbog razdvojenih kolosijeka.
Pa ipak, do pola bijah u pravu
Kad god ugledam istanjen mjesec
Osjećam da razgovaram s Bogom.
Prođoše oni koji se užasavaju,
Ja, sedefast, buduća lešina,
Ni dodira, znači, nema onoga što znamo,
Puno toga iznova je ispisano.
Umjesto užasne samoće u kori jajeta,
Cinično sanjarim i nogama bijesno udaram.

Dakle, mučno mi je reći, a i ne mogu više,
Ni za šta drugo sposoban nisam,
A šta, uostalom, zna život koji račun traži?

6.
Gotov si, moj građanine, shvaćaš li
Čemu trebi avetinjska stopala.
Ono što jest upravo nije više,
Samo se nemoj okretati oko sebe.
Naravno, gurni dlan da izvadiš grijeh iz
Molitve, u svakom slučaju, glas ti se neće čuti
Dok ne postaneš tvrd poput kvarca.
Sve moje ljubavi vilicom sam pojeo,
Uz visoke kule do zvijezda sam se popeo,
A onda sam niz sjeverac polarnim predjelima
Tumarao sa zelenom vlasuljom uz strašne urlike.
Ako si onda ležao na snijegu privezanih očiju,
Valjda si mogao čuti rajske ptice iz oblaka.
Podsjećam te da je bolje da me ne pitaš ni za šta,
Moglo bi se o tome pričati nadugo i naširoko,
Ali je bolje dok spavaš nag, zaljubljen u blizini
Žene, da pustiš na miru stara, dobra, glupava sjećanja.
Nečega ipak ima u njima, čak uvijek malo oklijevam
S blijedim smiješkom mjesečara, baš onako kao kad
Ugledam krupne zaljuljane grudi.
Neke riječi vičem ja, druge same odlaze zauvijek,
A onda vjetru se poklonim duboko samo zato da
Promijeni pravac. Ako ga osjetim ujutro,
Znam da će to mojoj prelomljenoj duši
Biti praznik izdaje. Nevjerovatno koliko nada i dim
Uzdižu bespomoćne. Ja, također, oduzimam sebi
Mnogo mašte, vidim da je Bog nešto drugačiji.
Kad bih morao govoriti, prisilio bih sebe da
Stalno uzvikujem: Živio! Živio!
Ne znam da li bi to bio haos ili red
S nešto drugim redoslijedom pamćenja,
Umjesto toga ne bih s tim nikad žario,
Jer tad ne bi ni biljke svjetla tražile,
Živjeli bismo jedino od malih svjetskih ratova

U udolinama okeana. Ako nešto, ipak, postoji u
Svijetu koji nije realan, onda su to
Labudovi što čekaju topli maj.
Tako i ja, poput hladnog baštovana jednog dana
Shvatim da se i meni valja izliti iz jezera
I bezglasno se povratiti u svoju džunglu.
Bezbroj puta je drugačije to
Nego kad barske zmije nestaju u travi.
Ustvari, dok upravo pričam o sebi,
Pokušavam postaviti svoj mali život
U jednu zamišljenu knjigu.
Ne znam tačno u kojem pravcu da razmišljam,
No, čini mi se da za to nije izabran podesan način.
Stil je poprilično šašav i pošto prevali stotinu
Usta, preostaje da se od riječi čovjek naprosto
Udavi. Budući da više nisam ono što sam nekad
Propatio, hiljadama godina od danas za ubuduće
Slušat ću opomene ispisane ledenim alfabetom,
Sabrat ću uzdahe i reći sebi: Dobro, život je takav!
Jer, šta me sprječava da odem od sadašnjeg sebe
I negdje gdje se na miru opet, stari, ne pomnožim?
Moj život ne samo da ne kvadriram,
Već – ima već duže vrijeme – radim drugi korijen
Te ne vjerujem da neću preći i na veći broj.

7.

Sve moje kosti su već odavno tuđe,
Znam da postoji oštrica na nožu,
Neobično smjelo bi bilo gaziti vlastitim
Stopalima i tražiti priliku da pronađem
Osobu od svojih dijelova. Čitava priča mene
Traži i svaki čas može zablistati punim sjajem.
Parče uzvišenosti naspram svjetla još jednom da
Vidim. Kvragu i smrt u niskom letu,
Kao da slušam svoju nekadašnju dušu,
Uzimam za svjedoka parče svog nesretnog Boga.
Iskreno rečeno, zar da jedno oko prepuno patnji
Zamijenim za tuđinsko nebo. Zamislite, da mi
Se još jednom u ovom teget odijelu osmjehnuti

S moje groteskne vješalice. Samo kad umrem,
Svi ćete promijeniti ritam, i ja ću vas
Čekati tamo gdje manje boli.

8.
I opet velim, prerano je da pretvaram i napuštam
Svoju sablast, sve što sam prozreo
Ćušnem u ćošak sve dok ga vrijeme ne okonča.
Više nisam nalik na sebe, vrijeme je da i mene
Neko najzad okonča, a potom da me vrati k sebi,
Gledam kroz prozor i vidim nešto nalik na mene,
Nešto poput zvijeri koja ide tamo-amo,
Zvijer sjeda mirno ispod prozora i
Njušku diže prema meni s očima pohlepnim
Kao vrijeme što me hoće dokončati.

9.
Kako je samo znalo tugovati lišće
Dok su padale barcelonske kiše.
Sklonim u toplu krv svoju
Sav izbušen hicima prije nego što
Bih htio stupiti u smrt. Probudim se u ponoć,
A iznad mene nebo na umoru, podvučem se
Pod postelju i muklo skičim,
Sklapam oči, dodirujem drhtureće vjeđe kao da su mi
Amajlija. Šuti srce moje, velim sebi, čudne neke ptice
Uzlijeću ka drhtavim zvijezdama. Lako je meni, mislim,
Dok razaznajem vrtove i uspijevam se nekako provući
Kroz granje, reci mi, živote, da li sam ti
Blizak ili dalek kao napuštena vrba u njegovanom
Vrtu, toliko bilja i toliko zvukova
Moraju sazdati privid u kojem još uvijek lutaju
Moje himere. Gledam kroz vodu moju povijest
I moj mi život liči na poskakivanje plovka.
Ipak je lakše reći da beskonačno znam o sebi
Nego da moje sjenke mru u trenju mamuza.
Kao neko ko sam sa sobom cijelu vječnost putuje,
Gledam taj svoj trg taštine
I po bijelom zidu još uvijek tražim

Nedokučivu istinu. Rasute činjenice u tišini trga
Dižu svoja koplja, te me šiljcima svojim probadaju.
Da mi je dati nekom poljubac u dva maha
Dok koračam vaseljenom. Sklopim oči,
Te istom slutim zelene haljine moje majke i
Starije sestre. Mora da im moj život izgleda
Kao ritam starih šansona i grimizni ujed
Pozlaćene zmije u kupatilu.
Svake noći moje oči sanjaju dimeće pištolje
I sve što nebo biva dublje,
Osjećam kako me zasjenjuju nevidljive ptice.
Ah, kakva šala i njeno zemno breme,
Već se čuju koraci, vidim prsten s opalom
Na bijelim rukavicama. Otkud u mom trošnom tijelu
Gnjev kentaura, je li to od mnogih uspomena
Što mi zguliše kožu i navukoše na mene
Luđačku košulju? Htio bih povješati sve svoje
Demone o oblake na odbjeglom nebu.
Ne boj se više, tvoja je duša kao
Bjelina labuda što klizi po mirnom jezercetu.

10.

Bio sam sinoć previše umoran, jedino sam
Želio misliti na jedan dio zemlje koji davno
Ostavih i kojeg evo vučem za sobom
I pored toga što ga htjedoh zaboraviti.
Strah od jakih ljudi svega me obuzeo,
Očaj od aveti netajni plašio me do savršenstva
Tako da sam u mraku izgovarao
Da odbijam takvu neljudskost.
Meni moje prijetnje nisu ništa značile
Sa svim onim što su me od svijeta udaljile,
Bio sam tako sretan da sam se samog sebe oslobodio,
Istina je da mi i bol bijaše u dubokim slojevima,
Za pristojne razgovore živaca nisam imao,
Moje mi srce govoraše da je to puko umnožavanje
Riječi, a nikakvo otkrivanje nekog kretanja
Gdje se stiže daleko i gdje sreća nema ni zvukova
Ni boja. S druge strane, nijedne misli da

Podijelim poljupce usred borbe i
Ne budem izdajnik za veličinu slave.
Na momente tražih kraljevstvo u zvijezdama,
Isto tako činio sam i sa svojim zavičajem
Iako to nikad nisam tražio histerično
Kao što će nakon moje smrti to
Pokrenuti simfonijski orkestar kritičara:
Izvjesni mladi gospodin iz Hercegovine bijaše to i to
I svi će uglas reći: Da, poznajemo ga, kako da ne,
Jasan dokaz moje cjelovitosti iz tog hihota
Da se i ja iskidam od smijeha i psovke.
Nije važno, zar već jednom ne možemo predvidjeti
Pravim pjesnicima osvetu stvarnosti.

11.

Zašto da ih ne ostavim u takvim prospekt-zamkama
U kojima se oni još jednom pojavljuju,
Ja sam samo jedna tačka za statističke efekte
Njihovih zabluda, sladak, ustajali zrak
Što se nikad ne da pokrenuti,
Vrijeme mi je pripremiti se za ono
Što mi je potrebno za život koji će biti
Bez velikih pauza. Živote, ako si me
Pritiskao mučnim i dosadnim argumentima,
Ja sam tebe ipak donekle volio,
Tu i tamo jedino je nebo išlo ispred nas,
Moja koža bijaše u punom cvatu,
Ubodi noža bijahu pobuna zatvorenika
I tvoje latice su pred mojim zgranutim očima
Svaki dan primjetno opadale. Nisam mogao poželjeti
Ljepši vihor slika, koje su me za korak
Približile tebi i tvojim bijelim prikazama.
Ubice, zavodljivog i ljiljanski djevičanskog
Osmijeha deflorirane djevojke kroz plač što
Se miješa s jesenjim kišama na uzavrelim obrazima.
Bijah rano ostao udovac, te sam ti voljan reći
Da se spremam rado krenuti u posljednju šetnju.

12.

Ukoliko bih još jednom uspio položiti svoj obraz
Na hladnu površinu stakla, mislim da bi mi
Maglovit polumjesec poslao velike vlažne pahulje.
Daleko nekud, na moru, njušim neke daleke vjetrove,
Posmatram poluprazne taverne sa stolicama
Okrenutim po stolovima naopačke,
Hvatam u nosu davno zaboravljene nadolaske
Soli i joda i povike nastale u buri.
Stoga, ostajem onkraj svilenih niti iz sna
Što se ljeskaju na pola puta uhvaćenih zvijezda.
Moj rep se vitla u strahotnoj žudnji,
U trenu, suza iz najudaljenije oblasti mozga,
Ne boj se umiranja,
A i kad zemlja bude nestajala
Svrši na njoj svoj pogled kao kad želiš
Posljednju kuglu na bilijaru takom udariti.
Sve moje utvare bijahu najobičnije krhotine praznine.

13.

Bezumno je biti postojan kao stijena,
Zaboravljena čudovišta blistaju pod kupolama
Kazina, uz bok jednog vremena crni mačci protrčavaju.
Spusti svoju kandžu nad gospodsko smeće,
Propni svoja kopita prema lažnim spokojima.
Vidio sam da mi suze više ne teku niz lice,
Ali sam i dalje na tren znao zastati pred
Gotskom katedralom da gledam kako joj ptice
Krst pogane. I dalje sam urlao svoju dramu onima
Čije oči bijahu pod tamnim naočalama,
Ti nevidljivi pogledi su mene kršili kroz obredni
Luk i lomili mi ruke u molitvi.
Mislio sam, samo da me neće dodirnuti i
Umazati, s vremenom sam im potpuno uspio oči
Raspoznati. Ja ću ih i dalje slati na druge obale,
Ako ih već moram naslutiti u jutarnjoj magli,
Zore ću dočekivati s kamenom oko vrata
Kao sa spasenjem u sobi gdje sad ležim,
Slutim svoj odlazak gdje niko ne kuka.

Kako na kraju shvatiti kad nije bilo ničeg,
Mada ponešto i pamtim, u nepovratnom trenu
Otići ću na put. Uništavaj sebe da bi zlatastim
Rumenilom zaveo svoju neponovljivu dušu.
Odlazi ludo iz ritualnih fraza ograđenih
Bodljikavom žicom u predjele još više prerušene.
Poezija nije za nadzornike s vučjacima koje će
Napujdati na zatvorenike iza žica.
Kad ću već jednom uskrsnuti i da mi pakao
Oprosti svim zemnim krivicama.
Neće se tamo ni usuditi da kazne bezbrižnost nevinog.
Svakako, ja sebe tješim, ah, zaboga,
Ne sasvim dok god ima kruha za moje tijelo i
Vina za moju krv.

14.

Iznad izbijeljenog neba izukrštane munje osvjetljavaju
Preklane pijetlove. Ti se uskoro nećeš
Probuditi, progovaraju oči sove sasvim ravnodušne.
Pogledaj ko ti tvoju krunu pridržava
Već iza tvojih izbuljenih, začuđenih očiju,
Mjesec će se do jutra nasukati, normalno,
Sve što čekaš mora se naopačke dogoditi.
Tamo gdje dani zorom počinju, ne grakću psi i
Ovce ne mjauču, a ispod prozora brodovi
Otkojekud pristaju i bogovi ne obećavaju
Pjesnicima kraljevstvo varalica.
U cijelom svemiru naše srce ništa ne traži
Do đavolje sjeme, dirljivo i prosto, i
Mjesec u vodi sa svim šarama. Iza svake zvijezde
Živjeti je postalo sasvim nemoguće, već i srce
Hoće izaći iz tamnice, kojem sam ja – njemu sužnju –
Ključeve od kraja djetinjstva nekud zaturio.

15.

Svejedno je hoću li baš skroz potrefiti
Moju tajnu, barem da prstom pređemo po
Njenom pervazu, važno je osjetiti zašto mi
Drhturi, jesu li to zakoni zemaljske teže

Ili je ona možda zemaljska ptica?
Je li moja smrt strah i predaja kojom ću se
Spasiti od drugih i prepustiti im ono što već
Bijah osvojio? Je li moja tajna bila cirkus s
Ringišpilom sa kojeg bih htio već jednom konačno
Sići? Ponovo se okrećem moru uvjeren u užasnu
Moć mojih stihova. Kuda da pošaljem samoga sebe,
Tamo gdje moja psovka nije pronašla svog tužnog
I pontičnog oduška? Jesam li uvrijedio građane,
Nanio moralnu štetu njihovom kalu?
Spreman sam se *post mortem* udaviti u njihovom jalu.
Čudesno, kako je mrak čaroban od bljeska svjetlosti.
Kad bih duže potrajao, pomrsio bih račune svim
Noćobdijama i pogasio vatre svim lučonošama.
Još ti je jedino ostalo slegnuti ramenima
I zaboraviti neke tvoje teoreme. Planine se ne mogu
Micati ako ne poznaješ datume njihovog rođenja,
I da su rijeke što se niz njih slivaju prepune otrova.
Ostalo ti je letjeti i dalje nebom, ne osjetiti djelovanje
Voda da te one ne bi kojim slučajem balzamirale
Kao nekog pteranodoraq zbog tvog palucavog, po
Sredini rasječenog jezika.

16.

Klonuli čovjek zna da nije Bog, ne muči me
Križ na kojem umirem, niti teologija, hoću li već
Jednom iz Hada uzletjeti poput Ikara?
Rečenicama sam svoje srce golubu kroz prozor mrvice
Doturao. Ne može biti da ću se vječno
Oslobađati tereta svemira i vječno sa
Svojom bliskošću udaljavati. U životu
Sam tražio kristalnu kocku s božanskim žarom,
Ali tek sad shvatam da je teže ući kroz dveri đavola
Nego sjesti na prijesto i da je
Komedija daleko teža nego naša smrt.

UDK 821.163.43*-1

Dobrača: Ćamilova voda

Ragip Sijarić
Malme, Švedska

Namijenih mom amidži rah. akademiku
Ćamilu Sijariću (1913–1989.) koji je svojim
spisateljskim avazom prenio slavu Sandžaka i Bihora
širom dunjaluka. Uz tri decenije od atentata
nad slavnim piscem u Sarajevu, pred samu agresiju.

1.

U snu sjedim kao na javi
Na Dobrači vodi šipovačkoj
Ćamilovoj
Što vida dušu
I rađa
Novi san

Čamim i razmišljam
U Švedskoj, daleko od vatana
Dobrače i Šipovica
U Ćamilovom Bihoru

Sjetih se mračnog i mudrog Heraklita
I njegovog stava
Da se dva puta u istu vodu ne može ući
Tako je i sa Dobračom
Kada ću svoju žeđ
Ugasiti svježinom pitke vode

2.

Željan sam
Naše Dobre vode
Sa Šipovačke džade
Gdje se ne zatvaraju
Avlijska vrata

Osjećam tišinu sa naših salaša
I zagrljaje sa amidžama
Kraj vrela česme
I daju jedni drugima riječ
I poziv za pjesmu
Da napoje čeljad
I dobronamjernici
Da uzmu abdest

Voda što kroz svijet
Haber u daljinu nosi
Sjetih se da sjedim
Na veliki kamen šiljati
Što gordo strči do neba

3.

Holđedija prolaznicima
Da se napiju vode sa Dobrače
Sjede u hladu visoke bukve
Da dušu odmore i pokvase
Udahnu pitominu
Oštri zrak s planine
I šipovačku svježinu
Sa svih strana
Pogleduje se Dobrača
Gore ka Kleču
Zavojnici Plani
K Istoku
Klisurom
Uz planinu

Džadom
Kud stambolski put vodi
Od Dobrače k Ljubivodi
Na putu Bojranice
Odakle se nazire Novi Pazar
Preko Skopja
Pravo u Stambol
Zaputili se
Našem rodu u Anadoliji
Rasturenom akrebom
Po dunjaluku
Od Irana i Egipta
Sirije
Odakle bahnuše Sijari
Od Mekke i Medine
Do Kuvajta i Saudije
Sve do Rusije i Kavkaza
Gdje su đurumlije
U silnim borbama
Mezare izgubili

4.

Iz sna se trznem
Kao na javi
Često poželim
Da se neimarima doturi
Hljeb i so za iljač
I debe vode u prepunom bucatu

Da žeđ ugase i dušu svoju povrate
Kapima sa svoje rodne Dobrače
Da još jednom
Prije odlaska sa ovog svijeta
Dušu nadahnu
I požele živjeti u svom konaku

Čini mi se da jednim gutljajem vode
Mogu povratiti rodnu grudu

Ćamilove Šipovice
Negobratine drevno
Kolijevku u Godijevu
Te plandišta na Stublu i Koritima

Još jednom pogledati
Dični Bihor
Diljem Bosne
Sandžaka i Kosova
Sve do Konjara iz Skopja
I hamama i divanhana

5.

San protiče kao voda do vrča
Da se sjete
Rodne šeher Vitomirice
Kad su bili nejaki azgini
Kad su ponosno bacali
Kamen s ramena

Igrali se klisa i šoda
Skakali u dalj
Sa mjecke i trka
Golišavi i bosi
Preskakali trnje i kleke
I kako su boli suvate volove
Od pet i više godina
Koje su dično suvatili i čuvali
Da po mličovima buču i riču

Da se za stočni priplod uzgoje
Ne bi li se u Plandištu
I okućištu rika čula
Njihova mahnita buka
Od koje Dolove se prelamaju

Prolaznici stoje u redu s čuđenjem
Prihvatajući krave na vođenje

Vraćali se hitro
Obavljenog čina
Da se ponovo napoje vode sa Dobrače

6.

Živjeći usamljeno
Da uzgred prosunu
Nekoliko biranih riječi
Pred samom Dobračom
Uz korito
Ne bi li na miru
Da otpuše lulu duhana
I trud sa kresiva omirišu
Da zamijene ognjilo

Na pripaljenom kamenu
Kresivo o kamen
Kremen namaknu
Da se u prolazu nijet učini
Pogodbi uz časnu riječ besu
O udaji i ženidbi
Te hićaji
Čija je livada i ornica
Ove godine najbolje rodila
Koliko je Hrustova Dolina
Bacila snopa pšenice
Da li grmjelo na Aliđun
Da li su lješnjici prerodili
Kako su se drenjine
Polomile od roda

Neće biti gladna godina
Ponajviše svakog berićeta
Uz dobar rad
Bukadar roda
Pored Dobre vode
Dogovaraju se prolaznici
Kod kojeg će gazde

Noćas na posjedak
Ne bi li poigrali koza ili žiške
U plahu ih i dobru dočekati
I plahu riječ progovoriti

7.

Na Muslijene krompjere
Bambreže udariti
Koji se ne daju od trošenja
U ognjište maksuz za njih ispeći
Od jedrine i lezeta se pod sač turiti
Iskokaju se po šporetu
Kao da je Pećko kestenje u njima
Na posjecima prozborit holjediski
I svratit na sijelo
U Kukulje i Leceviste
U Nedokusima ili Rasovu
Na Avdovom Obrovu
Ili put vodi u Đerdek mahalu

U dičnom Akovu
Novom Bijelom Polju
Na posjedak kod rahmetlije
Nenadmašnog pjesmara
Sa guslama Avda Međedovića
Na vrh Obrova
Da se slavnih struna
Prisjetiš ahbabu
Starih tragedija
Gdje se uz pjesmu začinjala ljubav

8.

Sjećaš li se svih gazija
Opjevanih
U krajišnicama uz gusle
Da se uzgred kolomboć
Za sjeme prikupi

Neka su u vatanu
Vazda nađe
U zlo doba
U dobri vakat
Da evlad
Na vodu Dobraču krenu
I konje sedlanike
Šipovačkim poljem razigraju

Da nam djeca ne gube vid
Njireći u silne
Drevne knjige
Ostajući kod očiju bez vida
Njire po svu noć pored fitiljače
I muče se kroz lažnu tuđu historiju
Malo šta znaju o sebi i svom narodu
O starom vaktu i zemanu
I da dopre avaz
Do svakog ljudskog bića
O plahoj Dobrači
Vodi Ćamilovoj

9.

Da se pošalje u dunjaluk haber
Kako pitomo Dobrača izgleda
Da je posjete dobronamjernici
Koji žive bez vode
I da vide ljubivodu
Po imenu Rahmanova voda
Nejnina voda

Šerifova voda kraj Supljače
Preko plane Arslanove vode
Sve do Ševar vode
Ispod Delinih stanova
Odakle slijede
Drumovi voda
Voda u vrhovima

Gdje su se komitaši
Tajnovitog Bajrama Hodžića
Napajali
I odlazili preko Badnjane livade
Na vrela Kostenička
Do izvora pored Džombe

Promuklica voda lijekovita
Nek vam pristane voda
Sve vode Dobrače posrame
Tu Kalenica dežura
Brata što ima
Bajranik ledeni
Viri neprestano
Iz prikrajka zelena

10.

U snu, kao i na javi
Da se što ne pomrsi
Zaboravi
Od silna poroda stvorila
I svojih njedara iznjedrila
Nek svi znaju
Da je blizu Studenac na Obrovu

I dalje kroz vjekove
Šapuče Dobra voda
Ćamilova Dobrača
Studencu
Na Obrovu akovskom
U Sandžaku i dalje u jabani
Slušam avaz ponosa
Roda moga
Pramajkine muke naše
Da se latim i ja pera
S dobrim nijetom
I snažnim korakom pođem u svijet
Ne bi li za dana vidio nekog svog

Da nas nitko živ ne prođe
Jer naša pjesma
Dolazi iz meraka
Traži džemat
Da nas šlusa i slijedi
Svijet nas stalno kuša
Novim izazovom
Dok imamo Ćamilova djela
On živi sa nama
Nikad kod nas nije tmuša
Takva je naša
Čujte dobri ljudi
Sandžačka duša.

GODIŠNJAK 2019

PRIKAZI I OSVRTI

Poetički krugovi Huseina Bašića u književnokritičkim tekstovima prof. dr. emeritus Elbise Ustamujić

(Elbisa Ustamujić: *Svjetovi u kovitlacu: o poetici Huseina Bašića*. Podgorica: Sarajevo: Almanah: BZK "Preporod", 2019.)

Tekstovi nove knjige naziva „Svjetovi u kovitlacu: o poetici Huseina Bašića" autorice prof. dr. emeritus Elbise Ustamujić propituju književno djelo crnogorskog i bošnjačkog pisca Huseina Bašića. Uključeni su tekstovi sljedećih naslova: *Modernizam i tradicija lirskih apstrakcija, Poetski dijalog s književnim i kulturnim naslijeđem u zbirci Kad su gorjele Božije kuće, San kao fantastični diskurs sjećanja, Poetika romana Krivice, Narativni identiteti u ciklusu romana Zamjene* koji su ranije prezentirani naučnoj javnosti na različitim naučnim i kulturnim događajima u Bosni i Hercegovini i našem regionu.

Tekst naziva *Modernizam i tradicija lirskih apstrakcija Huseina Bašića* ukazuje na Bašićev lirski senzibilitet u koji je utkano naslijeđe usmene narodne tradicije u doticaju s pjesničkim izrazom zrelog modernizma i postnadrealizma gdje se odvija dijalog i s mitskim. Autorica primjećuje da se Husein Bašić od 1970. profilira kao pjesnik i ostaje vjeran poeziji narednih 30 godina unutar kojih je objavio 11 pjesničkih zbirki. Od prvih pjesničkih zapisa u zbirkama *Od sunca ogrlica*, 1970., *Bestražje*, 1972., *Prošle oči*, 1974. i *Jato u nevidjelu*, 1980. do zbirki *Utra,* 1979., *Breme* i *Uzma*, 1986., *Sjutradan* i *Glasovi s vode*, 1987. te Čuma 1997. Husein Bašić se izgradio kao pjesnik prepoznatljivog izraza i dojmljivog pjesničkog jezika. Bašićev lirski subjekt obremenjem je zavičajnim kulturnim pamćenjem, mitskim slikama oživljenim u univerzalnim iskustvima, često zarobljen skepsom i strahom.

Pjesništvo Huseina Bašića upotpunjava pjesnička zbirka *Kad su gorjele Božije kuće (1994)* nastala kao svjedočanstvo na kolektivno stradanje Bošnjaka i svih segmenata njihove kulturne baštine. U tekstu *Poetski dijalog s književnim i kulturnim naslijeđem u zbirci Kad su gorjele Božije kuće* prof.dr. emeritus Elbisa Ustamujić primjećuje da se ova pjesnička zbirka Huseina Bašića upisuje u jedno od brojnih djela s tematikom posljednjeg rata (1992-1995. godine), gdje se silini ratnih pustošenja urbicida i kulturocida suprotstavlja snaga pjesničke riječi uronjena u istinu i svjedočanstvo o proživljenome.

Pritom, kako primjećuje Ustamujićeva, Husein Bašić saosjeća s bosanskom boli svih znanih i neznanih žrtava, savremenicima, umjetnicima i prijateljima, pokazujući koliko pjesnički tekst premrežen intertekstualnim dijalogom s prethodnom književnom tradicijom i kulturnim naslijeđem može premostiti ambise rata i povezati vrijeme i prostor razbijen traumom.

Bašićev dijalog s historijom karakterizira i njegove romane, a odvija se i putem dokumenata, elemenata svjedočenja do usmenih vidova pamćenja i podsvjesnih sfera koje postaju transkript stvarnosti. Protagonisti Bašićevih romana, uronjeni u prostor neumoljive balkanske historije, doživljavaju tjeskobe i traume, gubitak etnonacionalnog, statusnosocijalnog i političkog identiteta, sve do gubljenja individualnog identiteta i odlaska u *tuđe gnijezdo*, odnosno egzil.

Tekst „Poetika romana *Krivice* Huseina Bašića“ ukazuje na Bašićev odnos prema historiji viđen iz perspektive majoriziranog naroda, što ove romane razlikuje od romana drugih pisaca sa prostora Crne Gore, kao što su Lalićevi ili Zogovićevi. U ovim Bašićevim romanima otvara se pitanje historijskog položaja i sudbine Bošnjaka na balkanskom prostoru od doba oblikovanja „turske krivice“, pa do traumatične historije dvadesetog vijeka, a propituje se i uloga epskog kulturnog koda u kreiranju mitomanije, što nosi negativne historijske posljedice. U interpretaciji ovih romana izuzetno je važna vrijednost različitih vrsta dokumenata – od arhivske građe, uvođenja svjedočenja stvarnih ljudi do dnevničkih zapisa, što pored liriziranih elemenata i tehnika modernog pripovijedanja Ustamujićeva prepoznaje kao naslijeđe novohistorijskog romana.

„Narativni identiteti na raskršćima balkanske historije u romanima Huseina Bašića“ tekst je koji obuhvata Bašićevo prozno stvaralaštvo s akcentom na konstrukciju i dekonstrukciju identiteta gdje se upisuju bolni procesi zamjene identiteta, traume, raspolućenosti do zamjene i krize identiteta, a sve je uvjetovano dramatičnom balkanskom historijom.

Historijska pomjeranja, psihološke krize i strah preslikavaju se na prostor snova, što je aktuelizirano u tekstu naziva „San kao fantastični diskurs sjećanja“.

I unutarnji, intimni svijet Bašićevih junaka ispunjen je traumama i strahom, a takva tema *sudbinski* traži figurativnost jezika, jezgroviti govor simbola, testirajući načine na koji mogu biti ispripovijedani memorijski obrasci. San je kao motiv u književnosti veoma čest, posebno u usmenom književnom naslijeđu, a u Bašićevoj prozi je aktueliziran u modernističkom kontekstu suženih egzistencijalnih krugova unutar kojih borave njegovi likovi. Fantastični diskurs sna reflektira traumatična sjećanja i zlokobno najavljuje marginaliziranost u nekom novom vremenu.

Unutar svih tekstova, historija se pokazuje kao turbulentni prostor koji snažno oblikuje sve Bašićeve likove, a njene posljedice povod su za dijalog utemeljen na dokumentima koji istiskuju prostor mitomaniji i pseudočinjenicama. Ustamu-

jićeva u svih devet romana Huseina Bašića prepoznaje sklonost ovog pisca da sa historijom komunicira i da je oblikuje umjetničkim postupcima, prepoznajući da tema neminovno određuje stil i književni izraz.

Knjiga prof. dr.emeritus Elbise Ustamujić pokazuju bogatstvo interpretativnih puteva, jer se uspješno dopunjuju strukturalistički, poststrukturalistički i lingvostilistički pristup, te su sa strukturalističkim pitanjima oblika pripovijedanja uspješno upotpunjene poststrukturalističke koncepcije kulturalnog pamćenja, dijalogičnosti, intertekstualnosti, citatnosti, centra i ruba. Knjigu upotpunjuje intervju autorice s Huseinom Bašićem vođen za vrijeme njegovog boravka na Sarajevskim danima poezije 1997. godine, odakle se mogu iščitati razvojne linije Bašićevog književnog rada, mjesto u književnom kanonu, kao i neke od osnovnih poetičkih konstanti njegove proze i poezije.

Svi tekstovi prof. dr. emeritus Elbise Ustamujić oblikuju unutarnju koherentnost knjige, a intepretacijom i poetskih i proznih tekstova Huseina Bašića čitaocima je omogućen potpun naučno validan uvid u književno djelo ovog pisca, što će svakako biti korisno i budućim istraživačima iz oblasti nauke o književnosti.

Lejla Žujo-Marić

Dževad Jahić: *Rječnik bosanskog jezika* (VIII i IX tom).

Sarajevo: Autorsko izdanje, 2019.

Leksikografska praksa u bosanskom jeziku ima svoj kontinuitet. Taj kontinuitet potvrđuje i Hodžić (2018: 10), navodeći da: "Od velike je važnosti, a malo se zna o tome, što se mi danas već možemo pohvaliti s više od stotinu različitih rječnika bosanskog jezika, počevši od tri standardološka, preko različitih namjenskih uskostručnih rječnika (frazeološki, rječnik germanizama, anglicizama, itd.), pa sve do dvojezičkih rječnika među kojima su englesko-bosanski, bosansko-turski, francusko-bosanski, njemačko-bosanski, slovensko-bosanski, itd.[1] Od prvog rječnika 1631., pa do danas rječnici bosanskog jezika bili su resurs kojim se prenose društveno-kulturna iskustva i akumulirana znanja jednog naroda stečena kroz historiju svog razvoja, uspostavljajući na taj način korelaciju i vezu između prošlosti, sadašnjosti i budućnosti.

Početak 21. stoljeća ostat će zapečaćen kao zlatno doba bosanske normativne prakse, kao posebna faza obilježena *Gramatikom bosanskog jezika* iz 2000. godine autora Dževada Jahića, Senahida Halilovića i Ismaila Palića. Posebno će prvu deceniju tog stoljeća obilježiti pojava standardoloških rječnika savremenog bosanskog jezika: *Rječnik bosanskog jezika* (2007) Instituta za jezik, *Rječnik bosanskoga jezika* (2010) autora Senahida Halilovića, Ismaila Palića i Amele Šehović, te *Rječnika bosanskog jezika* autora Dževada Jahića iz 2010. godine, kada su svjetlo dana ugledala njegova prva dva toma. VIII i IX tom ovog rječnika, koji obuhvaćaju leksikografsku obradu riječi na slovo O, te dio riječi na slovo P (Pa), iz štampe izlazi 2019. godine. Važno je napomenuti da su iza ovog projekta kao podrška stali Vijeće kongresa bošnjačkih intelektualaca (VKBI) i Bošnjačka zajednica kulture "Preporod".

Kao i prva dva toma, VIII i IX tom *Rječnika bosanskog jezika* autora Dževada Jahića utemeljeni su na načelima opisa leksema koji su u skladu s kriterijima naučnih i analitičkih radnji profiliranih u leksikologiji i leksikografiji, a kao metodološka podloga okosnica su svih dosad izdatih tomova. Već je od prvog toma ovaj *Rječnik* zasluženo plijenio pažnju domaćih lingvista. Iz prikaza Alena

[1] Hodžić, Jasmin: *Bosanski jezik: statusna pitanja bosanskog jezika kroz historiju i historija nauke o bosanskom jeziku*, Sarajevo: Simurgmedia i Internacionalni univerzitet u Sarajevu, 2018.

Kalajdžije[2], koji se bavi detaljnim strukturnim osobenostima prvih dvaju tomova ovoga rječnika, shvaća se da je riječ o lingvistički dobro utemeljenom i leksikografski dobro osmišljenom konceptu prezentacije leksike bosanskog jezika. Stoga, u ovom prikazu neće biti riječi o tome, jer kako smo već kazali, metodološka osnova zajednička je svim izdatim tomovima.

Sistemski i cjelovit naučni opis leksike uokviren i objedinjen je kombinacijom različitih metoda:

1. **semantička analiza riječi**, koja je utemeljena na raščlanjivanju značenja na značenjske nijanse koje posjeduje leksema u natuknici. Poseban su kuriozitet definicije značenja u kojima Jahić nastoji na što bogatiji, detaljniji, bosanskom jeziku primjereniji način objasniti riječ rečenicom, a potom je dodatno potvrđuje sinonimima. Tako se za pojedinu riječ daje čitav kompleks saznanja, od onih koja su općepoznata u društvu, pa do onih koja su razvijena na osnovu npr. asocijativnih veza. Takav pristup u opisu značenja riječi daje veću količinu informacija, pa samim tim postaje dostupan i razumljiv širom krugu korisnika. To je vidljivo iz prvog značenja koje je dato za riječ ogled: postupak, metod u naučnom istraživanju kojim se namjerno, vještački stvara, izaziva pojava slična onoj koja se javlja u prirodi, kako bi se sagledao karakter pojave, njeni uzroci i sl.; opit, eksperiment, pokus.

Jahić je pri opisu značenja vodio računa o nijansama semantičke promjene, a te promjene ponekad su toliko izražene da dovode do značajnog ili potpunog gubitka semantičke povezanosti s etimološkim značenjem, tj. formiranje novog značenja riječi nema nikakve veze s etimologijom osnovnog. Naravno, Jahić bilježi svaku novu značenjsku pojavnost. Glavno pitanje u rješavanju ovog problema je redoslijed nabrajanja značenja (koje se značenje koristi prvo, a koje je drugo, treće ili zadnje). Takav pristup omogućio je sveobuhvatan opis značenja riječi u jezičkom sistemu, a baziran je na temelju relevantnih i dostupnih leksikografskih ostvarenja, pri čemu se vodi računa o tome koje je značenje savremenije, frekventnije a u odnosu na druga zastarjela značenja u njihovoj semantičkoj strukturi. Tako u značenjskom redanju prioritet imaju ona značenja koja su najprisutnija u jezičkom standardu, koja su karakterizirana intenzivnom upotrebom na nivou općeg konteksta, a u drugi plan dolaze značenja stvorena u različitim konotativnim procesima ili asocijativnim vezama riječi, zahvaljujući kojima se postiže poseban stilski efekt. To je vidljivo na primjeru riječi ogoliti:

> **1.** (nešto, nekoga) učiniti golim, skinuti nešto sa nečega ili sa nekoga; ogolititi [*kada ogolimo koru i najboljeg drveta, ono ubrzo izgubi svoje sokove i brzo se osuši, gubeći svojstva života.* Spahić] **2.** (Ø) *v.* ogoljeti [*taj*

[2] Kalajdžija, Alen: "Najkompletniji bosanski rječnik do sada. „Rječnik bosanskog jezika" *Dževada* Jahića"*, Slovo Gorčina*, 32/2010., Stolac.

je momak vrlo ogolio / na njem' ništa od odila nije. - *nar. poet.*] **3**. (nekoga, nešto) *pren.* razotkriti, raskrinkati nečije namjere, težnje, htijenja, stremljenja, uopće čovjekovu narav, karakter i sl. **4.** (nešto) posjeći drveće, bilje i ostalu vegetaciju [*~ti* šumu, *~ti brdo*] **5.** (nekoga) materijalno iskoristiti, ostaviti ga bez ičega, učiniti siromašnim; opeljušati, opelušiti: žarg. **6.** (Ø, nekoga) osiromašiti [*agrarna reforma je i njega prilično ogolila*. Nametak] **7.**(se) svjesno ili nesvjesno otkriti svoje misli, namjere [*pred njima se već sasvim ogolio. - jez. knjiž.*; *pa nas ostavi same da se, gledajući svoj lik kroz bistru vodu, ogolimo, iskolačenih očiju*. Redžepagić B.]

2. gramatički opis riječi, kojim se rješavaju kako ortografske, tako i ortoepske neodoumice;

S obzirom na nastojanje da rječnik odgovori i normativnom aspektu, Jahić je dao na značaju i gramatičkom opisu riječi. Tako npr. prilikom obrade imenice za nju daje sljedeće gramatičke informacije: rod, potom etimologiju, a nakon toga daje promjenu riječi koja se nalazi u natuknici kroz deklinacijsku paradigmu, bez obzira na to da li u tim oblicima dolazi do kakve ortografske ili ortoepske promjene, što je vidljivo iz sljedećeg:

padež *m. /klas. evr. klk./* <*gen. jd.* pádeža, *instr. jd.* pádežom, *nom. mn.* pádeži, *gen. mn.* pádēžā, *dat. instr. lok. mn.* pádežima>

Za glagole je dat sljedeći gramatički opis: glagolski vid, te promjena glagola po glagolskim vremenima. Npr. za glagol paliti stoje sljedeće gramatičke informacije: *nesvrš.* <*prez.* pâlīm, *pril. sad.* pálēći, *gl. im.* páljēnje, *pridj. trp.* pâljen, *imp.* páli, *pridj. rad.* pálio, pálila>.

Zbog toga, ovaj *Rječnik* polazišna je tačka i normativna osnova za sastavljanje pravopisnog rječnika bosanskog jezika. Primijenjena stroga bosnistička orijentacija daje mu tu vrstu autoritativnosti, pa postaje i pouzdan izvor informacija o ortografskoj ili ortoepskoj specifičnosti riječi koja je data u natuknici.

3. kontekstualna upotreba riječi, kojom se daje potvrda o upotrebi riječi s određenim značenjem.

Navodeći primjere upotrebe pojedine riječi u kontekstu njenog značenja, autor je dao poseban doprinos u opisivanju jezičkog sistema. Opis značenja obično je ilustriran primjerima iz razgovornog stila, relevantne naučne, književne i stručne literature. Ovdje do posebnog izražaja dolaze primjeri upotrebe riječi prezentirani kroz kulturno stvaralaštvo na bosanskom jeziku.

[*a kad moru na obalu dođe, / i na more pogodi đemiju, / i uvozi sebe i đogata, / preko mora otide Fatima, / dok ispade šeher Seljaniku.* - nar. poet.]

[*to je osobito pazio Mehmed-efendija, jer je već peti, šesti li put spao na obalu i gledao ima l› koga god niz Bosnu.* Mulabdić]

[*dugo sam išao obalom rijeke, susretao rijetke prolaznike, ljudi se rano za-*

tvaraju u kuće, ostaju u noći samo pasvandžije, sarhoši i nesrećan svijet. Selimović]

[*ja sam za to tu rođen / i odgojeh / i tu ću / i da legnem u obalu.* Sušić]

[*imaju svoje nepomične obale, svoje isto lice, odgonetku koju su ljudi u dokolici ili na muci izmislili.* Bašić]

4. leksikografske oznake, koje su date u popisu skraćenica i odrednica, kojima se ukazuje na specifične sfere upotrebe pojedine riječi. Ovaj aspekt naročito dolazi do izražaja zbog toga što u dosadašnjim rječnicima bosanskog jezika nije razrađen funkcionalno-stilski aspekt istraživanja leksike. U procesu leksikografske obrade jezičke građe identificirani su stilski obilježeni leksemi koji pripadaju različitim funkcionalnim stilovima, odnosno imaju različitu izražajno-stilsku vrijednost, pa će se u rječniku naći i leksičke jedinice koje su određene sljedećim kvalifikatorima: *afekt.* − afektivno, *arh*. − arhaično, *augm*. − augmentativ, *deprec*. − deprecijativno, *dijal*. − dijalekatski, *ekspr.* − ekspresivno, *eufem*. − eufemistički, *fam.* − familijarno itd.

Osim ovih temeljnih karakteristika, rječnik obiluje različitim izrazima (sintagmatskim, frazeološkim) koji u svojoj sastavnici imaju tretiranu riječ datu u natuknici. Posebno je zanimljiv podatak o frazeološkom potencijalu koji u bosanskom jeziku ima riječ **oko** (organ vida). Naime, autor na gotovo sedam punih stranica rječnika daje frazeološke izraze i njihova značenja. Ovdje ćemo radi interpretacije navesti pojedine: **ako me oči ne varaju** čini mi se, izgleda mi, **varaju (me) ga oči** pogrešno vidjeti, ne vidjeti kako treba; **baciti (bacati) prašinu u oči** obmanuti (obmanjivati), zavarati (zavaravati) itd… Tako je autor ponudio više od 200 frazeoloških izraza u vezi s riječju oko (*up*. VIII, 269–275).

Na kraju, može se zaključiti da je da je Jahić razvio jedinstvenu makrostrukturu i mikrostrukturu rječnika, sistem evaluacijskih oznaka kojima identificira nijanse u značenju koje legitimira primjerima iz starije ili savremenije bošnjačke i bosanskohercegovačke literature.

Uzimajući u obzir navedeno, Jahićev rječnik nema pandana u bosnističkoj leksikografskoj praksi. Po svom obimu *Rječnik* obuhvata različite vrste znanja, što mu daje enciklopedijski karakter, a to opet omogućava da ovaj *Rječnik* postane osnova za istraživanje leksikoloških, semantičko-stilskih i drugih studija relevantih za istraživanje bosanskog jezika.

Haris Ćatović

Iz Uskufijeve Tuzle još jedno vrijedno leksikografsko djelo

(Ahmet Kasumović i Marijana Nikolić: *Rječnik frazema bosanskoga jezika*. Tuzla: Institut za humanu rehabilitaciju, 2018., 507 str.)

Rječnik frazema bosanskoga jezika, koautorsko djelo Ahmeta Kasumovića, redovnog profesora u penziji, jednog od osnivača i dugogodišnjeg profesora Filozofskoga fakulteta Univerziteta u Tuzli na Odsjeku za bosanski jezik i književnost, i Marijane Nikolić, vanredne profesorice na istome odsjeku, objavljen je u Tuzli 2018. godine. Desetogodišnje saradničko prikupljanje frazeološke građe temeljene na pisanim izvorima i terenskim istraživanjima na prostoru cijele Bosne i Hercegovine rezultiralo je jednotomim rječnikom s pet hiljada frazema, što je do danas najveći frazeološki iskorak u bosnističkoj leksikografiji na bosanskohercegovačkom prostoru[3]. Kako je riječ o autorima golemoga iskustva u jezičkim traganjima po knjiškim i terenskim vrletima bosanskoga jezika[4], ne sudeći po koricama, već autorima, knjizi se već na prvi pogled prilazi s povjerenjem. I s nestrpljenjem. Mnogo je upražnjenih mjesta u bosanskoj leksikografiji. Frazeološkoj, također.

Rječnik frazema bosanskoga jezika zapravo je prvi bosanskohercegovački sintetski jednojezični rječnik frazema i stoga je njegova važnost veća, ne samo s aspekta popunjavanja leksikografske i frezeološke praznine već i stoga što pomjera s mjesta brojne frazeološke i frazeografske nedorečenosti i otvara prostor za sistematičnije pristupe definiranju frazema, definiranju granica frazema u odnosu na druge skupove riječi, međufrazemskih značenjskih odnosa i propitivanja kriterija i smjernica prezentiranja frazeološke građe. Frazeološka građa s bosanskohercegovačkog terena do sada je bila zastupljena djelimično u Matešićevom *Frazeo-*

[3] *Sandžački frazeološki rječnik* Abdulaha Mušovića (2016), objavljen u Novom Pazaru, sadrži 7000 frazeoloških jedinica na gotovo 800 stranica.

[4] Autori *Rječnika frazema bosanskoga jezika* iskusni su frezeolozi s nizom radova iz ove oblasti u svojim bibliografijama. Kasumovićeva bibliografija otkriva heterogena jezička interesovanja, osim leksikografskih, ona se protežu od književnojezičkih do jezičko-rehabilitacijskih (rukovodilac je međunarodnoga projekta ACHUS – jezičko-edukativni softver za gluhe 2002, te koautor više djela iz ove oblasti). S druge strane, Marijana Nikolić u ovaj saradnički projekt ušla je s iskustvom dugogodišnjeg istraživača jezika bosanskohercegovačkih pisaca i jezika bosanskih franjevaca, uključujući i frazeologiju.

loškom rječniku hrvatskoga ili srpskoga jezika[5]. U okviru bosanske frazeologije, počevši od *Frazeologije bosanskoga jezika* Ilijasa Tanovića iz 2000. godine, do danas je objavljeno nekoliko naslova s frazeološkom građom, različitih pristupa, od kognitivnih, jednojezičnih do komparativnih[6], ali niti jedan jednojezični frazeološki rječnik kakav su ponudili autori Kasumović i Nikolić.

Rječnik frazema bosanskoga jezika jednotomni je jednojezični rječnik s autorskim Uvodom, Predgovorom, rječnikom na 474 stranice, popisom Izvora iz Književnih djela i Zbornika, periodike, naučne i stručne literature, časopisa, novina i članaka i popisa Skraćenica. Rječnik je temeljen na obimnoj građi koju čine reprezentativni izvori, a prema njihovom popisu, moguće je zaključiti da vremenski seže unazad do sredine prošloga stoljeća. Izuzev jednoga izvora iz 1930. godine, svi ostali datiraju od početka pedesetih godina prošloga stoljeća naovamo. Korpusna građa ekscerpirana je "iz lokalnih govora (…) iz novina i periodike, stručnih i naučnih knjiga, izvorne religijske literature i svakako iz književno-umjetničkih djela pisaca Bosne i Hercegovine" (str. 6). Zastupljena su 54 bosanskohercegovačka pisca sa 111 djela, uz 62 bibliografske jedinice, koje se odnose na zbornike, periodiku, naučnu i stručnu literaturu, časopise, novine i članke. Iako se mogu pohvaliti golemom frazeološkom građom od "5000 samostalnih frazemskih konstrukcija bosanskoga jezika", autori su svjesni nepotpunosti svoga rječnika, objavljujući ga pak kao "veliki iskorak u prezentaciji frazema bosanskoga jezika" i svojevrsni izazov budućim istraživačima i frazeografima.

U kratkome Uvodu autori se osvrću na status frazema u jezičkim istraživanjima uopće i problematiku u vezi s definiranjem frazema i prezentiranjem frazeološke građe, kao ključnim pitanjima, na koja se nadovezuje i niz drugih. Ali, umjesto teoretskoga razrješavanja ovih pitanja i leksikografske obrade frazeo-

[5] Matešić, Josip: *Frazeološki rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, Školska knjiga, Zagreb, 1982. Rječnik sadrži blizu 12.000 frazema.

[6] Tanović, Ilijas: *Frazeologija bosanskoga jezika*, Zenica: Dom štampe, 2000.; Hrustić, Meliha: *Kontrastivna analiza frazeoloških izraza sa komponentom Kopf / glava u njemačkom i b/h/s jeziku*, Tuzla, 2001.; Šilja-Jesenković, Amina: *Nad turskim i bosanskim frazikonom: semantički, sintaksički, lingvostilistički i sociolingvistički aspekt*, Sarajevo: Orijentalni institut, 2003.; Lukić, Zlatko: *Bosanska sehara: poslovice, izreke i fraze*, Sarajevo: Šahinpašić, 2006.; Šehović, Amela: "Leksika razgovornog bosanskog jezika" u: Halilović S., Tanović I., Šehović A.: *Govor grada Sarajeva i razgovorni bosanski jezik*, Sarajevo: Slavistički komitet, 2009.; Mahmutović, Alisa: *Kao frazeološki rječnik: Rječnik frazema s predmetnom česticom "kao"*, Sarajevo: Dobra knjiga; Zagreb: Synopsis, 2012.; Ćoralić, Zrinka i Midžić, Senija: *Bosanski frazeološki rječnik*, Bihać: Univerzitetska knjiga, 2012.; Mušović, Abdulah: *Sandžački frazeološki rječnik*, Novi Pazar: Narodna biblioteka "Dositej Obradović", 2016.; Šehović, Amela i Haverić, Đenita: *Leksika orijentalnog porijekla u frazemama bosanskoga jezika*, Sarajevo: Filozofski fakulet UNSA, 2017.

loške građe prema unaprijed zadatim definicijama i smjernicama, autori biraju obrnuti pristup, te su "odlučili prvo napisati rječnik frazema bosanskoga jezika i na osnovu njega pisati tematske rječnike frazema te iz ukupno ekscerpirane građe profilirati odgovore na sva neobjašnjena pitanja" (str. 5), moguće i po nepisanom pravilu da je najbolja ona klasifikacija koja osluškuje predmetni korpus.

U Predgovoru na jedanaest stranica autori su, prema diktatu korpusa, predstavili teoretski okvir rječnika. S obzirom na to da je frazeologija mlada lingvistička disciplina i da su frazeološka istraživanja dobila na zamahu tek posljednjih desetljeća, u Bosni i Hercegovini tek od 2000. godine s Tanovićevom *Frazeologijom bosanskoga jezika*, brojna teoretska i praktična pitanja u ovoj su oblasti još neriješena, propituju se moguće definicije, terminološke varijante i moguće frezeografske smjernice. Autori već na samom početku ukazuju na frazemske strukturno-semantičke determinante kojih su se držali pri formiranju korpusa. "Pod frazemom se podrazumijeva frekventna jedna riječ, grupa od dvije ili više autosemantičnih riječi u vezanoj upotrebi, već formirane konstrukcije s ustaljenim značenjem, stilski obilježene, sa semantičnom transpozicijom leksema, komunikacijski prigodne i u govornoj i u pisanoj formi" (str. 7). Stavljajući frazem u opreku prema drugim vezama riječi, autori definiraju i šta u *Rječniku frazema bosanskoga jezika* frazem nije: "U ovoj knjizi opredijelili smo se za najkonkretniju definiciju frazema, zapravo za tradicionalno gledanje na frazem, kojom prilikom u frazeme nije uvrštena usporedba, aforizam, sentencija, poslovica, pjesnički refren, terminologija pozdrava, krilatice" (str. 11–12). U kratkom osvrtu na strukturu i semantiku frazema, semantičnost frazemskih sastavnica, njihovu stilističku i sintaksičku funkcionalnost, autori ističu "ne samo koliko su oni izražajno markirani, adaptivni i semantički ekonomični, nego i koliko su poželjni u jeziku, koliko bogate jezik i koliko pokraćuju govorne sekvence, a semantiku konkretiziraju i čine je trajnom" (str. 8). Također, ukazuju na semantičke odnose među frazemima, na sinonimnost (*istresti koga iz gaća* / *izbrojati kome rebra* / *pretresti kome grudni registar*), homonimnost (*biti alfa i omega*: 1. biti prvi i najvažniji; 2. biti najbolji znalac čega;), varijantnost (*nositi koga u srcu* / *njedrima*), antonimnost (čuti što niko ne čuje – sve čuti; *stati kome slon na uho* – biti gluh). Teorijom frazema autori se bave samo u nužnoj mjeri neophodnoj za formiranje i prezentiranje korpusa. Tako "ni ovom knjigom neće biti riješeni mnogi navedeni problemi, niti će se u njoj naći odgovori na mnoga pitanja iz oblasti frazeologije. To i nije cilj pisanja ove knjige, ali jest namjera da se ukaže na problem i pokušaju tražiti odgovori na neriješena pitanja" (str. 12).

Iznoseći teoretske probleme i nedoumice savremene frazeologije u vezi s definiranjem frazema ali i klasificiranjem i prezentiranjem frazeološke građe, suoča-

vajući se i sami u vezi s tim s problemima "praktične prirode", autori su svjesni mogućih nedostataka vlastitoga poduhvata: "Pisati o frazemima i još ih uvrštavati u frazikon neminovno proizvodi zebnju i rizik. To je zato što je puno toga u pogledu prezentacije frazema metodološki neriješeno, što je uvijek moguće pretpostaviti faktor nerazumijevanja, što su uglavnom nemoguća ugledanja na druge jezike i njihove frazikone, pa i zato što ne postoje općeprihvaćeni sudovi o frazemima." Frazemi se u rječniku, prema ustaljenoj praksi u savremenoj frazeografiji, obrađuju i prezentiraju pod jednom od svojih sastavnica, obično prema semantičkom ili strukturnom kriteriju. "Umjesto bilo kakvoga drugog slijeda frazemi su u ovoj knjizi koncentrirani i navođeni prema kolokatima. Unutar njih, manje ili više, frazemi su tematski povezani semantikom kolokata" (str. 13). Problem određivanja kolokata (kolokat se u *Rječniku* izjednačava s frazemskom sastavnicom) koji nosi "prestižni smisao" autori rješavaju navođenjem istog ili sličnog frazema pod različitim kolokatima "radi bolje upotrebe frazikona i lakšeg razumijevanja frazema", "ali i zato što takvih primjera nema mnogo" (str. 15). Autori, također, navode i niz drugih rješenja bitnih u organiziranju i prezentiranju frazeološke građe kao što je upotreba glagola, afirmacije i negacije, varijantnih frazema. Tako npr. pod natuknicom "ići / ne ići" stoje i afirmacijski i negacijski oblici frazema *Ići / ne ići kome uz nos*. Kosom se crtom odvajaju varijantne sastavnice frazema, npr. *Malo sutra / morgen*, itd.

Rječnički članak u *Rječniku frazema bosanskoga jezika* čine: nadnatuknica, frazem, definicija frazema, primjer upotrebe i izvor, a kako to praktično izgleda, možemo vidjeti iz sljedećeg primjera:

BACATI

Bacati u isti koš – *izjednačiti nespojivo, ono što ne ide zajedno* (Njih dvije ne možeš bacati u isti koš, bez obzira što su rođene sestre. Maglaj)

Bacati u propast – *uništavati, upropaštavati, unesrećiti* (Kad bi naiđi kakva osoba koja sama sebe u propast baca, Baba-Roga je progutaj, ali nije bila baš halapljiva. NIV, 45)

Izdvojena su dva frazema pod nadnatuknicom "bacati". U produžetku frazema kurzivom je data definicija frazema, a u zagradi primjer upotrebe, uglavnom rečenični kontekst, i izvor. U prvom slučaju vidimo da je frazem zabilježen u usmenom govoru na području Maglaja, a u drugom izvor je književno djelo naznačeno skraćenicom NIV. Navedeni frazemi koncentrirani su pod frazemskom sastavnicom "bacati", za razliku od nekih drugih primjera u kojima se frazemi navode pod kolokatom koji zapravo nije frazemska sastavnica. Tako su, npr., frazemi *Zbiti redove*, *Potegnuti obarač*, *Isturiti bijelu zastavu* itd., obrađeni pod nadnatuknicom "armija" na temelju konotativnosti.

Kao nadnatuknice uglavnom se javljaju imenice i glagoli, u manjoj mjeri pridjevi i prijedlozi. Posebnu iznimku čine kolokati A – prvo slovo abecede (*Od A do Ž (Š)*[7]), DA, I – veznici (*Da prste poližeš*; *I mirna Bosna*).

Iako se autori u Predgovoru ograđuju od takvoga postupka radi autentičnosti frazema, većina frazeološke građe u rječniku donesena je u kanonskom obliku, osim kada je, prema procjeni autora, trebalo sačuvati autentičnost "i nije se prisilno od njih pravio niti infinitivni niti nominativni oblik" (str. 13).

Još je niz elemenata organiziranja i prezentiranja frazeološke građe i pitanja u vezi s tim koja u ovome rječniku traže pažnju i detaljniju analizu. Ovim smo kratkim prikazom izdvojili samo neke od njih, one značajnije. Detaljnija bi analiza bila uputnija i svakako dobrodošla budućim istraživanjima u ovoj lingvističkoj disciplini.

Ono što ovaj rječnik čini posebno dragocjenim jeste obilje frezeološke građe. Prikupljanje i očuvanje frazeološke građe kao emanet nasljednicima u struci i nauci, ali i dar svima ostalima, cilj je koji su autori ovim rječnikom i željeli postići. "Cilj pisanja ove knjige je pokušaj da se sačuvaju od zaborava, da se na jednom mjestu skupe, da se na jedan od mogućih načina pokušaju zabilježiti frazemi bosanskoga jezika" (str. 12).

Posredno se ovim rječnikom ukazuje i na konkretne probleme i moguće puteve njihova rješavanja, ali i mjesta spoticanja, čime se otvara prostor daljim sistematičnijim i sveobuhvatnijim teoretskim i praktičnim traganjima u ovoj lingvističkoj discplini. Stoga su sve autorske zebnje radi nedostataka i nedosljednosti na koje upozoravaju u svome predgovoru, zapravo izazov budućim istraživačima frazeolozima da savremenu bosnistiku razvijaju i nadopunjuju novim frazeološkim i frazeografskim projektima.

Obimna frazeološka građa, uz sva pitanja i dileme koje se u bosnističkoj frazeologiji i frazeološkoj leksikografiji otvaraju *Rječnikom frazema bosanskoga jezika* Ahmeta Kasumovića i Marijane Nikolić, čine ovaj rječnik vrijednim doprinosom i podsticajem bosnističkoj frazeologiji i bosnistici uopće.

Nihada Ibrišimović

[7] Autori varijantne sastavnice frazema uglavnom odvajaju kosom crtom, što u ovom primjeru nije slučaj.

O Vratniku, Gradu neostvarenih mogućnosti

(Muhidin Džanko, *Sarajevo bez Vratnika – šta je? (Pri)povijest i monografija sarajevskoga grada Vratnika)*, Tešanj: Planjax komerc d. o. o., 2019.

Epsteinovski kazano, u stoljeću *hiperprodukcije* u kojem je knjiga dobrano izgubila i vrijednost i svrhu i u kojem do knjige možemo dospjeti kao i do dnevnih novina, iznimno je teško pronaći knjigu koja zaslužuje čitanje. Knjiga *Sarajevo bez Vratnika – šta je? (Pri)povijest i monografija sarajevskoga grada Vratnika* prof. dr. Muhidina Džanke nije samo povijesna, odnosno naučna knjiga nego je i vrsta priče i pripovijedanja o gradu i svima koji su kroz stoljeća svjedočili njegovom povijesnom i kulturološkom palimpsestu, a također posjeduje i odlike ljetopisa Vratnika, pogotovo u periodima o kojima je svjedočio i sam autor, koji je jedan od rijetkih naučnika ovakvoga metodološkog pristupa arhivskoj građi, čime je nastavio put Seida Mustafe Traljića, Muhameda Hadžijahića, Alije Bejtića i dr. u proučavanju kulturne građe Sarajeva. Riječ je o knjizi koja nastaje od 1980. godine; iz autorovih gimnazijskih dana, što je 38 godina aktivnoga bilježenja i žive i pisane riječi o Vratniku, odnosno „Vratnikoljublju", kako je to intimistički opisao autor. Ovo je prva knjiga o Vratniku još od knjige *Sarajevski grad Vratnik* (1937) Seida Mustafe Traljića. Knjiga broji 59 vrijednih poglavlja, pa pisati njen prikaz po mnogo čemu znači zateći se u neobranome grožđu, jer je iznimno teško prikazati sva poglavlja u onom smislu koji ova studija zaslužuje, ali ćemo se osvrnuti samo na najvažnije segmente.

Na samome početku popisana su sva dosadašnja istraživanja i literatura o povijesti Vratnika, počevši od kratke studije *Nešto o gradu (Kaštelu) sarajevskom* Essada Uzunića objavljene u *Glasniku Zemaljskog muzeja u Sarajevu* 1890. godine, upravo u doba kad su zabilježena propadanja vratničkih starina i znamenitosti, preko romantiziranih studija braće W. Leo i Ewalda Arndta iz 1898. godine, zatim studije Seida Mustafe Traljića iz 1934. godine izričito scijentističkih pretenzija, pa sve do članaka Hamida Dizdara, Ismeta Čole, Hazima Šabanovića, Alije Bejtića i sl. Prema zapažanjima autora, Vratnik je dobio ime upravo po samome prolazu, odnosno klancu ili vratima na istoku grada i, gledajući romboidni položaj vratničkih džamija s kamenim munarama, riječ je o naselju između četiriju džamija. Poseban doprinos ove knjige je i u poglavlju o Obhođi, nekadašnjem selu sarajevske porodice Fazlagića, a koje je povijesno bitno za sam Vratnik, ali isto tako i za razumijevanje, odnosno interpretiranje znamenite bošnjačke sevdalinke *Na Obhođi prema Bakijama*. Imena i nazivi vratničkih

lokaliteta dokazuju da su oni uglavnom slavensko-orijentalnog porijekla; slavenskoga porijekla su toponimi: Vratnik, Zmajevac, Grad, Zagrad, a orijentalnog ili orijentalno-slavenskog porijekla su: Ičkala, Kršla, Hendek, Širokačka kapija, Bijela česma, etc. Bez poznavanja starih narodnih predaja, nemoguće je shvatiti povijest bilo kojeg (bosanskog) grada, pa tako i Vratnika i upravo će se pokazati mjerodavnim iskazom da je povijest Sarajeva i Vratnika bliska samo onima koji poznaju tri komponente sarajevske historije, a to su: derviški redovi, islam i arhitektura. S tim u vezi, šuma i brdo Zmajevac u jednoj od narodnih predaja povezani su s obredom dočekivanja zmaja i po cvijeću zmajevac (lat. *dracena*). Narodna predaja u kulturi sjećanja prigrlila je i El Fatiha i njegov dolazak na Bijelu tabiju, posmatrajući Miljacku i govoreći gdje bi sve trebalo graditi munare. Nije samo usmeno kazivanje jedna od vrijednosti ove knjige nego su to i bedemi – simboli urbanog Vratnika i činioci njegove demografske strukture. Već je 1527. godine Vratnik imao 127 kuća, sa otprilike 800 stanovnika, da bi 1841. godine bilo naseljeno 360 kuća i gotovo 2.000 stanovnika, isključivo muslimana. Pišući o vidljivoj i nevidljivoj strani Vratnika, demistificira se fiksirani sud ili, bolje kazati, simulakrum o tzv. vratničkoj jaliji kao nazovivrijednosti na fonu snage, ludosti, moći i sl. I upravo će se autor tome oduprijeti suštinskom vrijednošću koja se emanira u naobrazbi, skromnosti, građanskoj kulturi i sl. za šta su slike i prilike uzoriti Mlađen i Zdravko Klačar, ali i Ahmed Tuzlić, jedan od najvećih intelektualaca svoga vremena, prvi filolog i živa enciklopedija znanja o Sarajevu. Samo jezgro Vratnika njegove su džamije (najstarije su Strošićka i Lubina džamija iz 15. stoljeća), pored kojih su nastale prve mahale. Opasan kamenim bedemima, tabijama i Tvrđavom, Vratnik je samo jednom u svojoj povijesti bio poprište bitke, i to 19. augusta 1878. godine, a u Vratničkoj tvrđavi nalazio se i posljednji upravitelj Sarajeva, Hafiz-paša. Vratnički grad tad je branilo gotovo 600 vojnika sa svega dva topa pred Tvrđavom. Napad austrougarske vojske na Vratnik počeo je u podne, a njegov pad desio se u sumrak, dok je njegov tad već nekadašnji upravitelj, Hafiz-paša, pobjegao iz Vratničke tvrđave, umotan u ženske dimije. Nakon uspostavljanja austrougarske vlasti u Sarajevu i svojevrsnog kulturalnog šoka za domicilno stanovništvo, Vratnik je proglašen petim kotarom grada Sarajeva i službeno se zvao Grad, a zabilježeno je da je 1885. godine imao 2.322 stanovnika. Kraj Prvog svjetskog rata uvjetovao je i tužnu sudbinu samoga Sarajeva, kao „siročeta propale Kraljevine Jugoslavije“, ali je Vratnik i dalje inatno čuvao svoj orijentalni izgled; s mahalama oko džamija, s mlinovima na Mošćanici, s Tvrđavom i sl. U periodu između dvaju svjetskih ratova Vratnik je bio unikatan po Muslimanskom korzu, jer su njime hodile žene i djevojke u zarovima i feredžama, a pored njih momci, držeći cure ne za ruke već za mahramice. Muslimanski korzo nadopunjavao se Korzom pored Miljacke, vodeći

sve do Kozije ćuprije. Agrarna reforma uvjetovala je doseljavanje osiromašenih muslimana iz Hercegovine i istočne Bosne na Vratnik. Kao najznačajniji događaj na Vratniku između dvaju svjetskih ratova je ekshumiranje Carinskog groblja, da bi se na njegovome mjestu napravila zgrada Vratničke osmoljetke, čemu su se brže-bolje usprotivili pripadnici Hendinog mekteba i drugi. Vratnik je sve do Drugog svjetskog rata bio tipični orijentalni grad, o čemu je pisao i Hamid Dizdar u novinskim člancima, opisavši ga kao oazu sevdaha, derta i meraka tadašnje Jugoslavije, odnosno turističke atrakcije Sarajeva te cijele Bosne i Hercegovine.

I tada je Vratnik imao dva lica, jer su na jednoj strani bili mladi vratnički radnici i komunisti, a na drugoj ljubitelji ustaške vlasti. Ipak, u vremenu nakon oslobađanja grada, komunistička vlast skrnavila je infrastrukturu Vratnika, rušeći sve što je podsjećalo na turski feudalizam. Vratničani su se masovno odazvali Referendumu za nezavisnost Bosne i Hercegovine, održanom 29. februara i 1. marta 1992. godine, što je nekima bio prst u oko, pa je 6. aprila granatiran (i) Vratnik, posebno dio oko Kasarne „Eugen Savojski“ i Bijele džamije. Odbrana Sarajeva ovisila je i o Vratničanima, koji su u velikome broju srčano branili grad.

Visokim voluntarističkim pristupom arhivskoj građi o Vratniku, knjiga je zadržala i naučni i pripovjedački diskurs. Ovo je knjiga o povijesti Vratnika; o njegovim kaštelima, njegovom geografskom položaju, narodnim predajama, njegovoj panorami, džamijama, mektebima, česmama, znamenitim vratničkim porodicama, dijalektologiji, demografskom statusu, fudbalskom klubu „Mali hajduk“, etc. Ova knjiga je Vratnik.

Elmir Spahić

Zidanje vidika o bošnjačkoj i bosanskohercegovačkoj književnosti

(Sanjin Kodrić, *Studia o literaturze Bośni i Hercegowiny: Globalne w lokalnym* (*Studije o književnosti Bosne i Hercegovine: Globalno u lokalnom*), Poznan: Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, 2019.)

Ekscelentna knjiga *Studia o literaturze Bośni i Hercegowiny: Globalne w lokalnym* (*Studije o književnosti Bosne i Hercegovine: Globalno u lokalnom*) prof. dr. Sanjina Kodrića, čiji je izdavač ugledni Univerzitet "Adam Mickiewicz" iz Poznanja, prva je knjiga jednog bosanskohercegovačkog naučnika iz oblasti bosnistike ikad objavljena na poljskome jeziku, što predstavlja krucijalni početak u samoj komunikaciji između bosnistike i polonistike. Riječ je o deset studija koje se tiču općih i suštinskih pitanja bošnjačke i bosanskohercegovačke književne prakse.

Autor u prvoj studiji eksplicitno pojašnjava pojam bosnistike ali i kulturalne bosnistike (i njezina značaja), odnosno bošnjačke i bosanskohercegovačke književnosti i bosanskohercegovačke interliterarne zajednice. Postavljanjem pitanja postoje li bošnjačka i bosanskohercegovačka književnost i kakvi su njihovi odnosi (da li bošnjačka književnost isključuje bosanskohercegovačku književnost i obratno), imperativan je bio "pogled u prošlost" spomenutih književnih praksi te njihova tumačenja kroz različita povijesna gibanja. Posmatrajući historiju ovih književnosti i analizirajući najznačajnije periode u njihovom razvoju, akcentirano je upravo 19. stoljeće, zbog diskursivnih modifikacija ovih književnosti i približavanja evropskim književnim tendencijama. Nadalje, ističe se kompleksnost bošnjačke i bosanskohercegovačke književnosti koja je stoljećima unazad uvjetovana snažnim i vanknjiževnim i književnim okolnostima; konstantnim društveno-političkim dinamikama, pisanju na različitim jezicima i pismima, etc. Upravo su ove književnosti bile marginalizirane, odnosno posmatrane i tretirane kao nesamostalne književnosti, pa su ih često ideologizirane i deluzivne književnohistorijske interpretativne škole pripajale vlastitim nacionalnim književnostima, a obrisi tih avidnih pokušaja aktuelni su i dan-danas, kako na fonu književnosti (bošnjačke i bosanskohercegovačke), tako i na fonu bosanskoga jezika.

Pored doista ključnih pitanja kojima se autor bavi u ovoj knjizi iznimno je važno i pitanje odnosno fenomen balade *Hasanaginica* od prvog objavljivanja pa do interliterarne i interkulturalne bosnistike. Pomno prateći samu historiju zapi-

sivanja i proučavanja usmene književnosti, uz analizu izvora, autor zaključuje da ideja bosanskohercegovačke interliterarne i interkulturalne zajednice dokazuje bosanskohercegovački kulturni mozaik i specifikum povijesne dinamike koju je promovirala i bošnjačka književna historija, pogotovo od 70. godina 20. stoljeća pa nadalje, nakon niza desetljeća u kojima su se ove književnosti minimizirale i nipodoštavale. Važne su i studije o odnosu prema maternjem jeziku u bošnjačkoj književnosti s kraja 19. i početka 20. stoljeća, zatim o odjecima Sarajevskog atentata u književnom djelu Ive Andrića te slučaj drame "Djelidba" Skendera Kulenovića prikazan kroz paradigmu književnosti, kulture i historije u jugoslovenskom socijalizmu. Po značaju se ističe (i) studija o Bošnjacima i njihovim viđenjima muslimanskog Orijenta i evropskog Zapada (gdje je Istok srce, a Zapad um) krajem 19. i početkom 20. stoljeća, čije su reperkusije kapilarno prikazane kako u usmenoj, tako i u pisanoj književnosti. Za shvaćanje historije bošnjačke i bosanskohercegovačke književnosti autor naglašava važnost specifičnosti granične pozicije kulturalnog prostora Bosne i Hercegovine, odnosno na njene prednosti, i to od preporodnog perioda pa sve do savremene književnosti. Književni opus Safvet-bega Bašagića je, preko kulturalno-poetičkih sinkretizama i liminalno-hibridnih oblika, prepoznat kao reprezent ukupne povijesti novije bošnjačke književnosti, kao što je tzv. "Austrougarska tema" u novijoj bošnjačkoj književnosti izrazito značajno mjesto pamćenja historijske traume. U vezi s prvim bošnjačkim tekstom novije književnosti jeste studija o "preporodu prije preporoda" na primjeru pjesme *Pozdrav* gospodina hodže Mehmed-Emin-efendije, koja se dokazuje kao prvi tekst napisan Vukovom ćirilicom, i to upravo u maniru novije književnosti. Studija o figuri rata, ratnika i povratnika iz rata u književnom djelu Meše Selimovića prikaz je ovih tekstova kao tekstova kulture gdje se ogledaju sva zbivanja bosanskohercegovačke književnosti savremenog doba.

Sve je, kako je u jednom intervjuu kazao Alija Isaković, u našim životima neizvjesno, pa valja nastojati i činiti korak naprijed, ali za velike rezultate ipak je potrebno imati ono najnužnije i bez čega to nastojanje ne bi izrodilo, kao ni ova knjiga, koja ne bi imala naučne rezultate bez književnoteorijske i književnohistorijske erudicije. Ovom knjigom na poljskom jeziku, a zahvaljujući autoru, uglednom južnoslavisti i bosnisti u širem međunarodnom kontekstu, međunarodnoj književnoakademskoj zajednici obznanile su se i predstavile bošnjačka i bosanskohercegovačka književnost, bošnjačka i bosanskohercegovačka kultura te, u krajnjoj liniji, i sama Bosna i Hercegovina.

Elmir Spahić

Na margini: likovi u romanima Ćamila Sijarića, Dijana Hadžizukić,

Bijelo Polje: Ratkovićeve večeri poezije, 2019. (Biblioteka "Književne paralele")

Nova knjiga Dijane Hadžizukić, pod naslovom *Na margini: likovi u romanima Ćamila Sijarića*, vrijedan je doprinos sveukupnom književnokritičkom poimanju i recepciji književnosti jednog od „najznačajnijih pripovjedača južnoslavenskog govornog prostora"[1]. U smislu „aktualizacije romanesknog ostvarenja Ćamila Sijarića"[2], potvrdila bih mišljenje recenzentice Lejle Žujo-Marić, koja ističe da takvo romaneskno djelo „svojom višeslojnošću" zaslužuje nova čitanja. Knjiga *Na margini: likovi u romanima Ćamila Sijarića* može se iščitavati kao vrlo značajan i sveobuhvatan koncept poimanja likova s ruba, kojima, u zaista detaljnom, utemeljnom i jasnom smislu, autorica daje posebnu pažnju, omogućivši da životnu i sudbonosnu dramu likova Ćamila Sijarića shvatimo u potpunosti.

Kao što je pokazala i u prethodnim knjigama-analizama, a pri čemu posebno mislim na *Poetski diskurs u bošnjačkom romanu*[3] kao izrazito značajno, djelu u smislu pristupa poetici bošnjačkog romana, Dijana Hadžizukić prepoznaje da književnik Ćamil Sijarić posjeduje intuiciju iskonskog pripovjedača, te da je njegova naracija neraskidiva spona među ljudima; u Sandžaku, ali i šire od bihorskog i peštarskog kraja. Njegove priče-sudbine nadovezuju se jedna na drugu i konstruiraju stvaralačku formulu ljudske drame, društva i historije. Pripovjedačko umijeće Sijarić pretvara u univerzalnost koja nadilazi regionalizam, univerzalizirajući tako i život, što njegovu prozu dovodi u poziciju umjetničke opservacije, a to je ravno onome što nazivamo umjetničkom istinom. U *Općim napomenama*, na početku knjige, autorica ističe:

> *... Sijarić nije stvorio „model žene" koja je „vegetalno biće" „bez znakova istinske svesti", već niz različitih karaktera, veoma snažnih i upečatljivih: sanjalica, buntovnica, udovica, biološki ili intelektualno uskraćenih*

[1] Hadžizukić, Dijana: *Na margini: likovi u romanima Ćamila Sijarića*, Bijelo Polje: Ratkovićeve večeri poezije, 2019., str. 5.

[2] Žujo-Marić, Lejla: Iz recenzije: *Poniženi i uvriježeni Ćamila Sijarića u književnokritičkoj vizuri prof. dr. Dijane Hadžizukić*, 2019.

[3] Hadžizukić, Dijana: *Poetski diskurs u bošnjačkom romanu,* Sarajevo: Slavistički komitet, 2011.

> *žena u potrazi za vlastitom srećom, a u spletu društvenih i historijskih okolnosti gotovo po pravilu tragičnih. Osim ženskih likova, u ovoj knjizi ćemo se baviti i ostalim likovima sa društvene margine, i to djecom, prosjacima, ludama i budalama, robovima i bedelima. Svi oni u fikcionalnim svjetovima romana zauzimaju prostor izvan patrijarhalnih centara moći, ali su u strukturi romana i unutar poetizacije teksta od presudne važnosti. Likovi sa ruba su veoma važni jer oni (žene, umjetnici, nepatrijarhalni muškarci, lude, budale i prosjaci, izuzetni i izdvojeni iz različitih razloga), kako kaže J. M. Lotman, mijenjaju semiotički prostor centra.*[4]

Čitajući, nakon uvoda, *Odsustvo junaka u deheroiziranom svijetu djela,* autorica „kao da" ponovo uključuje Ćamila Sijarića u aktuelnu književnu kritiku otvarajući nove prostore razumijevanja, svježije književnokritičke strategije čitanja romana *Bihorci*, *Mojkovačka bitka*, *Raška zemlja Racija*, *Konak* i *Kuću kućom čine lastavice*, što uokviruje i premisu da uvijek i sve „čitamo iz vlastite kože". U drugom poglavlju, Hadžizukićeva precizno definira pojam junaka, lika, karaktera, osobnosti, i time označava pravac svojoj interpretaciji. Takav pristup književnoumjetničkom tekstu rezultat je dubokog i odgovornog uvjerenja da Sijarićevo pripovijedanje obiluje likovima s margine kojima treba posvetiti posebnu pažnju, te tako i temeljitije preispitati književni tekst. Drugo poglavlje, *Funkcija likova u narativnom diskursu romana*, izrazito je kompleksno i sadržajno. Uključuje potpoglavlja *Glavni ženski likovi*, a ovom prilikom ćemo istaknuti naslove-likove: *Hatka*, *Ruška*, *Umka*, *Dženeta*, *Vitača*; *Đuza*, *Duridana*, *Despina*, *Urfa*, *Ibrahim*, *Husnija*, *Jaglika*, te, *Hanuma-supruga Nurova*, kao i: *Figura majke - supruge*: *Behra*, *Rahima*, *Džana* i *Đurđa*. Pripovjedač Ćamil Sijarić u romanesknim likovima-junacima, kako primjećuje i autorica, oživio je, i opripovijedao, vjekovnu tradiciju ljudi svoga zavičaja. Dijana Hadžizukić u navedenoj knjizi interpretira i (istaknuto kroz naslove i podnaslove) *Naglašene epizodne likove*, *Potragu za srećom*, *Mali ljudi u velikim ratovima*, *Žene u ropstvu, Poniženi*. Zapažen je i naslov *Likovi u retroverziji,* gdje autorica ističe:

> *U romanima Ćamila Sijarića stvoreno je mnoštvo likova koji nisu prisutni u romanesknom vremenu sadašnjem nego se javljaju u retroverzijama sa različitom distancom i rasponom. Likovi ovog tipa nikada ne izlaze iz sfere jezičkog znaka. Za nekoliko njih znamo da su živjeli i umrli prije početka priče… kroz njh se govori o prošlosti porodice, osvjetljavaju i karakteriziraju glavni likovi i ukazuje na veze među likovima.*[5]

---

[4] Hadžizukić, Dijana: *Na margini: likovi u romanima Ćamila Sijarića*, Bijelo Polje: Ratkovićeve večeri poezije, 2019., str. 7. (Biblioteka: "Književne paralele")

[5] Hadžizukić, Dijana: *Na margini: likovi u romanima Ćamila Sijarića*, str. 96-97.

Imajući u vidu pristup odabranoj temi i reinterpretaciji likova u romanima Ćamila Sijarića, a pri tome i specifičnosti izraza samog autora u kompleksu bošnjačke književnosti 20. vijeka, Dijana Hadžizukić primjećuje da je „historijska događajnost samo pozadina za iscrtavanje individualnih ljudskih drama" o čemu kompleksano i suštinski govori kroz poglavlja s naslovima *Kolektiv na akterskoj poziciji* (*Ženski kolektiv:* Žene u ratu, Žene bedela, *Izbjeglice*, *Ropkinje*; *Siromasi*: *Bedeli*, *Cigani i prosjaci*, *Narod u zbjegu*), primjećujući da se njihova „*funkcija u narativnom diskursu uglavnom isrpljuje u postupku karakterizacije naglašenih likova ili u stvaranju specifične atmosfere siromaštva i tuge.*[6] Posebno želim istaknuti treće poglavlje knjige naslova *Likovi sa margine u romanesknom svijetu* (*fabularni nivo*), s podnaslovom *Položaj žene u društvu i porodici,* gdje autorica, istražujući specifičnosti književnog djela, kroz stvaralački, kreativan, kritičkodoživljajni i književnonaučni pogled na Sijarićeve romane, raslojava suštinu univerzalnijeg, naratološkog pristupa u našoj naučnoj i književnokritičkoj literaturi.

U prikazu knjige *Na margini: likovi u romanima Ćamila Sijarića*, bitno je posebno istaknuti književnonaučni i kritičkodoživljajni (re)ispisani pogled autorice, utkan u koncizan i pregledan sadržaj, koji nadahnjuje i inspiriše posvećenog čitaoca-istraživača. Dijana Hadžizukić racionalno pristupa tumačenju kulturnih, identitetskih, rekli bismo, civilizacijskih tokova Sijarićevog književnog iskaza, ali, nemoguće je ne zapaziti „žensko pero" i duhovnu saživljenost sa senzibilitetom marginaliziranih, „malih ljudi". U tom kontekstu, bitno je istaknuti i potpoglavlje *Tema ljubavi* (*Panerotizam*, *Erotizam harema*, *Ljubav do samouništenja*):

> *Ženski likovi stvoreni u svijetu romana Ćamila Sijarića sa pozicije ugnjetavanog mogu ostvariti svoju ljudsku slobodu samo u pobuni, a svoje organske impulse zadovoljiti rušenjem društvenih tabua. Iako socijalizovane da prihvate tradicionalnu porodičnu ulogu, nekoliko žena se odvažilo na potragu za zadovoljenjem strasti izvan braka te tako suprotstavilo patrijarhalnom modelu društvenog ponašanja. Osim etičkih dilema koje otvaraju, scene zabranjene tjelesne ljubavi na poseban način doprinose umjetničkoj vrijednosti Sijarićevih romana.*[7]

Između ostalog, autorica problematizira i odnose unutar porodice, kao i nasilje nad ženama i socijalno stanje likova s margine u poglavljima *Uskraćeno pravo na govor*, *Siromasi i historija*, što je i posebna vrijednost ove studije koja svojim sadržajem potencira teme koje dotiču sve nas, jer *poniženi* i *obespra-*

[6] Isto, str. 117-118.

[7] Hadžizukić, Dijana: *Na margini: likovi u romanima Ćamila Sijarića*, str. 175.

ljeni ne žive *drugdje*. Iako je Ćamil Sijarić „sve svoje o brdovitom Balkanu napisao“, ostaje nam da s posebnom pažnjom i interesovanjem pratimo nova čitanja, reinterpretirajući postojeća književnokritička shvatanja. Univerzalnost, na margini, ispripovijedanih likova-junaka, iznova i iznova potencira najdublji i najtananiji sloj ljudske drame koji, još uvijek živ, svjedoči o: *I ime ima, zovu je Hatka: To je tvoja krajnja tačka svijeta, Ruška. Tu si....*

Dijana Hadžizukić u svakom poglavlju knjige ističe izuzetan pripovjedački dar Ćamila Sijarića, potcrtavajući *bespomoćne pred historijskim stihijama*, likove *podređene prirodnim ciklusima*, *običajima i sujevjerju*: “Marginalizirani ljudi, kao osobe stvorene u svijetu Sijarićevih romana podređeni su i potisnuti u šutnju. Kao likovi stvoreni u jeziku, oni u narativnom diskursu romana zauzimaju ključnu poziciju i veoma bitnu ulogu u njegovoj poetizaciji.”[8] Književnoteorijskom preciznošću prof. dr. Dijana Hadžizukić raslojava i (re)ispisuje nove, smislenije i univerzalnije, književnokritičke puteve, dajući nezaobilazan doprinos u novim iščitavanjima romanesknog djela Ćamila Sijarića u okvirima bošnjačke savremene književnosti.

Irma Marić

[8] Isto, str. 232.

Bosanci u Švedskoj – muzika i identitet. Jasmina Talam.

Stockholm and Uppsala: Reports from the Centre for research Swedish Folk Music and Jazz research 52. Svenskt visarkiv / Musikverket, 2019., pp. 172.

Naslovna studija nastala je kao rezultat postdoktorskog istraživanja muzičkih i kulturnih praksi bosanskih izbjeglica u Švedskoj koje je načinila prof. Jasmina Talam, a koje je programski podržala Švedska kraljevska akademija. Istraživanje je trajalo šest mjeseci (između augusta 2018. i februara 2019.) Glavni fokus istraživanja Talamove bili su prognanici, koji su silom prilika doselili u Švedsku nakon agresije na Bosnu i Hercegovinu 1992., te njihove muzičke i kulturne aktivnosti, s kojima su olakšavali proces adaptacije na novu sredinu, daleko od kuće i domovine. Međutim, kada je ostvarila prve kontakte s ljudima, suočila se s raspoloživom građom i literaturom, vidjela je da svoje istraživanje treba proširiti na prvi migracioni val iz Bosne u Švedsku, koji se dogodio već u šezdesetim godinama dvadesetog stoljeća. Veliki dio vremena provedenog na terenu, s kazivačima, omogućio je nastanak izuzetne studije, koja obuhvata istraživački pristup sadržan u deset cjelina:

Nakon uvodne, prve cjeline u kojoj je predstavljena socio-povijesna pozadina prve, tada jugoslavenske migracije u Švedsku, u drugoj cjelini predstavljeni su teoretski i metodološki principi kojim se Talamova rukovodila tokom svog istraživanja. U trećoj cjelini prof. Talam bavi se migracionim kretanjima gdje se poziva na statističke podatke prema kojima je više od 2.000.000 ljudi iz Bosne i Hercegovine iseljeno, a blizu 800.000 danas živi u zemljama Zapadne Evrope. Tokom ratnih 1992.−1993., blizu 42.000 izbjeglica našlo je smještaj u Švedskoj, te još 18.000 nakon 1995. godine. Više od 90 procenata sačinjava populacija ispod 50 godina, a trećina od toga su djeca ispod 15 godina. Četvrto poglavlje posvećeno je takozvanim transmigracijama i mjestu života između dva doma, gdje je fokus usmjeren na činjenicu da se još u ovoj generaciji prelamaju osjećanja podijeljenosti između dva sidra – dva mjesta pripadanja izbjeglice u svijetu koji je raspolućen između čežnje i stvarnog trenutnog života. Jedan ilustrativan primjer najbolje je opisao ovakvo osjećanje, a naša istraživačica bilježi ga od kazivačice Esme Huseinović, koja kaže: „Kada idemo na odmor – idemo kući, kada

se vraćamo s odmora u Švedsku – idemo kući. Mi svi idemo kući, a nikad kući ne dođemo.“ (Zabilježeno u Gislavedu, u Švedskoj, 28. augusta 2018.)

Peto poglavlje uvodi nas u osjećanje bosanskog identiteta u transkulturalnom kontekstu u kojem Talamova otkriva pojedinačne subjektivne osjećaje pripadnosti određenom duhovnom prostoru, koji su koncentrirani oko mnoštva kulturnih aktivnosti. Šesto poglavlje upravo govori o kulturnim aktivnostima Bosanaca u Švedskoj, koje su uglavnom naslijeđene i proširene na temeljima onih društava koja su formirana tokom sedamdesetih kao jugoslavenska. Sedmo poglavlje usmjereno je na muzičke aktivnosti Bosanaca kroz mnoštvo kulturnih udruženja u Švedskoj, koja su osnivana u nekolikim gradovima Švedske, u kojima su bili koncentrirani bosanski prognanici. Tu su vokalni ansambli, potom vokalno-instrumentalni, zatim folklorni sastavi te ritmičke sekcije, koji nastupaju uz obilježavanje nacionalnih i vjerskih praznika te drugih prigoda na različitim priredbama i festivalima. U osmom poglavlju prof. Talam predstavila je muzičke grupe oformljene u Švedskoj, koje promoviraju bosansku muziku, rade tkz. *covere* poznatih hitova načinjenih u Bosni od poznatih muzičara, i, gotovo u pravilu, izvode bosanske gradske ljubavne pjesme − tradicionalne sevdalinke.

U devetom poglavlju Talam je predstavila muzičke događaje koji organiziraju Bosanci u Švedskoj. Najvažnija muzička manifestacija je „Federalni festival kulturne kreativnosti“ koji organizira Unija bosanskohercegovačkih asocijacija u Švedskoj u šest regija Švedske. Prvi takav festival organiziran je 1996. u znak obilježavanja 1. marta, Dana nezavisnosti Bosne i Hercegovine. U posljednjoj, desetoj cjelini, nakon koje su donesena još zaključna razmatranja, predstavljeni su koncerti „domaće“ muzike u Švedskoj, gdje su pobrojani koncerti većih domaćih bendova koje je u Švedskoj organizirala u najvećem dijelu Asocijacija privrednika i umjetnika u Švedskoj (APU). Među najvećim događajima smatraju se dolasci regionalnih zvijezda poput Dine Merlina, nekad popularnog, te ponovo ujedinjenog 2008. godine „Bijelog dugmeta“, ali i posve neobične i popularne grupe koja baštini određenu fuziju muzičkih pravaca i dio svog repertoara donosi i na engleskom jeziku, te je stoga slušaoce našla i među samim Šveđanima – od 2003. poznatog sastava „Dubioza kolektiv“.

Prof. Talam kroz svoje istraživanje primjećuje i određene poteškoće, koje se javljaju naročito u formiranju folklornih sastava, te izradi nošnji i koreografija, povezujući taj problem s pomanjkanjem stručnog osoblja, kao i slabom voljom mlađih da se učlanjuju u ovakve sastave. Folklorne grupe uglavnom sačinjavaju žene. Adekvatno muzički obrazovanog kadra također je malo u ovim kulturnim udruženjima.

Na kraju, Talam je obavila jedan izuzetno koristan posao, koji je otvorio određena pitanja i približio istraživačkom svijetu ovaj značajni dio bh. populacije koji živi u dijaspori i još osjeća jaku vezu prema domovini, a svoja osjećanja i bodri i smiruje u isto vrijeme kroz svoju tradicijsku i savremenu muziku, kao i različite muzičke prakse koje olakšavaju život između dva doma.

Nirha Efendić

Uvod u etnomuzikologiju. Etnomuzikološka čitanka Bosne i Hercegovine za studente muzičke teorije. Tamara Karača Beljak.

Sarajevo: Institut za muzikologiju i MAUNSA 2019.

U uvodnim napomenama udžbenika *Uvod u etnomuzikologiju* Tamara Karača Beljak navodi leksikografsko određenje pojma etnomuzikologija iz više izvora, koji upućuju na jedinstven zaključak pri čemu je u najkraćem riječ o disciplini – znanosti o tome kako ljudi stvaraju muziku. Budući da su joj rubne discipline antropologija, sociologija i etnologija, metodološko-istraživačka metoda je i za etnomuzikologiju etnografska, a fokus autorice jeste etnomuzikološka slika Bosne i Hercegovine. Stoga je u drugom poglavlju prof. Karača Beljak već prešla na presjek kroz historijat bavljenja muzikom stvaranom na području Bosne i Hercegovine s prvim melografskim zapisima koje je sredinom 19. stoljeća načinio hrvatski folklorist Franjo Kuhač, objavljenim u petoj svesci zbornika usmenih pjesama naslova *Južno-Slovjenske narodne popijevke*. Među važnijim imenima spomenutim u ovoj knjizi jesu češki melograf i profesor na Praškoj akademiji likovne umjetnosti Ludvik Kuba, potom manje poznati fra. Branko Marić, kustos Zemaljskog muzeja, Zatim Cvjetko Rihtman, čija se golema ostavština dijelom naslanja također na instituciju Zemaljskog muzeja, Banjalučanin Vlado Milošević, Tuzlak Vinko Krajtmajer, Miroslava Fulanović-Šošić, Dunja Rihtman Šotrić, Ankica Petrović, kao i oni koji pripadaju mlađoj generaciji etnomuzikologa, a koji i danas rade i doprinose stvaranju novog znanja.

U trećem poglavlju prof. Karača Beljak sagledala je oblike tradicijske muzike u BiH kroz dualni odnos urbane i ruralne muzičke prakse, odnosno kroz, kako kaže, „podvojeni odnos višeglasne ruralne i monodijski koncipirane urbane muzike.“ Jedan od osnovnih problema je, čini se, nominacija određenih muzičkih fenomena, gdje se autorica naslanja na praksu akademika Cvjetka Rihtmana, prema kojoj se u pravilu preuzima narodno imenovanje određenih pojava u pjevanju poput: *presijecanja, srijecanja, ganganja*, te zavisno od momenta uključivanja pjevača ili pjevačice u pjevanje – npr. za one koji počinju – kaže se da *prednjače*, te one koji se priključuju pjevanju, kaže se da *preuzimaju* ili *prihvataju*. Autorica se osvrnula i na neke „zanemarene“ vrste, poput dječijih pjesama (gdje se, osim uspavanki, pribrajaju cupkalice i brojalice) te na sevdalinku o kojoj postoji obimna literatura.

Ovdje je prof. Karača Beljak, u odjeljku naslovljenom *Vremenska linija sevdalinke* predstavila i sve najznačajnije izvođače sevdalinke u Bosni i Hercegovini, od onih koji su najviše promovirani nakon Drugog svjetskog rata putem Radija Sarajevo: Himze Polovine, Zehre Deović, Zaima Imamovića, Nade Mamule, Safeta Isovića, kompozitora Joze Penave, do pojave novih izvođača sevdalinki i naših najmlađih uživalaca u ovoj pjesmi i istaknutih interpretatora poput Damira Imamovića, Zanina Berbića i Damira Galijaševića.

U posebnom odjeljku pažnja je posvećena i muzičkoj tradiciji Sefarda u Bosni.

Na kraju, četvrto poglavlje posvećeno je etnoorganologiji, odnosno poznavanju narodnih tradicijskih instrumenta, njihovoj izradi, podjeli i specifičnostima. U petom poglavlju donesene su zaključne natuknice kao svojevrstan registar objašnjenja manje poznatih pojmova.

Nirha Efendić

Čitanja savremene bošnjačke i bosanskohercegovačke poezije

(Muris Bajramović: *Zbirke*: *čitanja savremene bošnjačke i bosanskohercegovačke poezije*, Zenica: Minex, 2019.)

Knjiga *Zbirke: čitanja savremene bošnjačke i bosanskohercegovačke poezije* prof. dr. Murisa Bajramovića izuzetan je prinos poetičkom određenju recentnog bošnjačkog i bosanskohercegovačkog pjesništva. Knjiga sadrži četrnaest studija o pojedinačnim pjesničkim zbirkama pisaca srednje i mlađe generacije (Ervin Jahić, Nedžad Ibrahimović, Dženan Skelić, Naida Mujkić, Sead Husić, Esma Bandić, Smail Durmišević, Mirzana Pašić Kodrić, Safet Grbić, Milena Rudež, Nermin Delić, Mirela Bašić, Ernad Osmić, Armin Bolić). Svaka studija svjedoči nesumnjivom autorovom umijeću analize i interpretacije poezije, a ponajviše njegovoj naučnoj savjesnosti i temeljitosti. Duboko svjestan trenutnih književnokritičkih praksi u Bosni, a i šire, Bajramović u uvodnim razmatranjima navodi dva razloge koja su ga ponukala da se odluči za interpretaciju poezije: prvi razlog je savremeni "teror teorije nad tekstom", a drugi je povratak "činjenicama" u književnoj historiji. Ovakva polarizacija između književnohistorijske i književnokritičke prakse na marginu je potisnula umijeće interpretacije i razumijevanja književnog teksta, a naročito poezije, koja je i sama marginalizirana, budući da je u kapitalističkom društveno-ekonomskom polju neisplativa. Slijedeći ovakav pristup i sam Bajramović, kao književni kritičar, otvara bosanskohercegovačku književnu praksu s pozicije dvostruke margine: margine metodološkog pristupa (interpretacija) i margine književnog roda (poezija). Otuda, ova knjiga donosi i svojevrsni nagovještaj moguće promjene književnokritičke paradigme, odnosno ona nudi valjan sinkretizam između "modernih" kritičara, koji "preslušavaju književne teorije", a književni tekst im ostane negdje postrani, i onih "tradicionalnih" koji, kao i moderni, zbog traganja za činjenicama, zanemaruju književni tekst. Upravo se metod interpretacije javlja kao mjesto njihovog prevazilaženja.

Prateći tekuću pjesničku praksu i pojedinačne opuse više (npr. Ervin Jahić, Nedžad Ibrahimović) ili manje (npr. Armin Bolić, Ernad Osmić) afirmiranih pjesnika, Bajramović kroz četrnaest pojedinačnih studija mapira različite poetičke tokove recentnog bošnjačkog i bosanskohercegovačkog pjesništva, ne zazirući od toga da ukaže i na neke nedovoljno izbrušene stihove, neprecizne sintagme i sl. U tom smislu, iako ova knjiga najprije afirmira mlade i nekanonske autore

– što je i jedna od njenih kvaliteta, autor nijednog trenutka nije svoje kritičko pero prilagođavao pjesničkom iskustvu autora. Sve pjesničke zbirke podvrgnute su jednakom kritičkom aparatu i aksiološkom sudu. Valja kazati da Bajramović, kao dobar poznavalac poststrukturalističkih teorija, kod svakog pjesnika definira teorijsko gledište (ideološko, vjersko, filozofsko) na temelju kojeg pjesnik promatra svijet, društvo, politiku, identitet itd., a takav pristup otvara kritičaru velike mogućnosti za valjano interpretiranje cjeline pjesničke zbirke, kao i svake njene pjesme ponaosob. Stoga će profesorica Dijana Hadžizukić, kao jedan od recenzenata ove knjige, s pravo konstatirati da se „Bajramović upušta u interpretaciju metodom pjesma po pjesma ili stih po stih, puštajući da ga u razumijevanju pjesme vodi kako intencija pjesnika, tako i vlastita čitateljska intuicija."

Tako, naprimjer, valorizirajući pjesničke zbirke već uveliko afirmiranih pjesnika (Nedžad Ibrahimović, Ervin Jahić, Naida Mujkić, Mirzana Pašić Kodrić, Sead Husić), Bajramović nudi ključ za odgonetanje značenja veoma kompleksnih misaonih, jezičkih, filozofskih i egzistencijalnih pjesničkih konteksta. U studiji o pjesničkoj zbirci *Nemjesto* Ervina Jahića veoma pronicljivo metodom spacijalnih binarnih opozicija (mjesto vs. nemjesto) prilazi interpretaciji složenih intelektualnih i metafizičkih razumijevanja svijeta, koja često prati neka vrsta kritika ili ironija. Vješto i tačno interpretirati ironijski ili kritički kontekst veoma je težak i složen analitički proces. Tako se i u studiji o pjesničkoj zbirci *Mala povijest smrti i pisanja* Nedžada Ibrahimovića suočava s pjesničkom vizijom svijeta pjesnika koji je istovremeno i teoretičar književnosti. U Ibrahimovićevim pjesmama prepoznaje različite književnoteorijske utjecaje o statusu lirskog subjekta i pisca u pjesmi, o smislu književnosti i sl., ali i o različitim poimanjima smrti (religija, kultura, filozofija i sl.). Na drugoj strani, u pjesničkoj zbirci *Lirska subjekta* Mirzane Pašić Kodrić prati uvijek kompleksna i aktuelna pitanja o identitetu, a naročito ženskom. Ključ za razumijevanje ovako kompleksnih pjesničkih vizija svijeta može ponuditi samo iskusan i kompetentan književni kritičar.

Uz ove pjesnike Bajramović je književnokritički analizirao i interpretirao i manje poznate pjesnike, čiji su dosadašnji opusi sazdani od jedne ili dvije pjesničke zbirke. Bez obzira na to što je riječ o mlađim pjesnicima, u njihovim pjesmama vidljiva je jasno profilirana pjesnička vizija svijeta koja tretira ključna pitanja u vezi s čovjekom i njegovom egzistencijom. Pa tako, u pjesničkoj zbirci Safeta Grbića *Orient et occident* Bajramović pronicljivo određuje autorovo pjesničko gledište iz kojeg tretira pitanja identiteta, egzila, jezika – to gledište kod Safeta Grbića je filozofsko. Na drugoj strani, pjesničko gledište zasnovano na religiji, naročito na sufijsko-tesavvufskom vjeronauku, prisutno je u pjesničkoj zbirci *Razgovor sa šejhom* Esme Bandić. Ovdje Bajramović prepoznaje kontinuitet „tesavufske poezije i divanskog pjesništva" Bošnjaka, ali otkriva i svoje

zavidno teorijsko znanje o sufijsko-tesavvufskom vjeronauku/filozofiji. Istom metodom čita i pjesničku zbirku *Rasplitanje misli* Mirele Bašić, s tim što kod ove pjesnikinje prepoznaje svjesno propitivanje pjesničkog jezika postmoderne, ali i nove osjećajnosti. Njena je poezija, prema Bajramoviću, „intelektualistička, intertekstualna, zaziva i komunicira s brojnim piscima i njihovim djelima...“ Na kraju, posebno je zanimljivo poetičko određenje “zbirke“ *Vakat* – hibrid poezije i proze – Armina Bolića koja, prema Bajramoviću, „kreće od lokalnih tema i motiva, preko putovanja i susreta s Drugim, pa sve do borhesovski koncipiranog vremena, koje je sveobuhvatno i s kojim komuniciramo na polju vječnosti, i horizontalno i vertikalno.“ Uz kritički tretman pjesničkih zbirki savremenih pjesnika, ova je knjiga, prema mišljenju Sanjina Kodrića, „izvrstan putokaz za našu, nažalost, vrlo oskudnu i siromašnu književnu kritiku, a što joj daje na dodatnoj važnosti, tim prije što je književna kritika između ostalog i takva književna djelatnost bez koje u konačnici nema književnog života u punom kapacitetu.“

Knjiga je napisana veoma jasnim i preciznim jezikom, bez bespotrebne književnokritičke i akademske terminologije te zamršenih teorijskih promišljanja, koja često i samu kritičku opservaciju teksta učine nejasnom. Naša domaća književnokritička praksa vapi za ovakvim, veoma rijetkim, a zbog toga i dragocjenim, čitanjima recentnog bošnjačkog i bosanskohercegovačkog pjesništva.

Nehrudin Rebihić

Ogled o *Književnoteorijskim temama* Murisa Bajramovića – Artikulacija i interpolacija diferentnih tekstova

„Svako vrijeme ima svoju Hasanaginicu“
(Isaković 1996, Bajramović 2019).

1. Od metateksta do interteksta

Nakon objavljene naučne studije *Bosanskohercegovačka metaproza* (2010), koja donosi interpretacije recentnih bošnjačkih i bosanskohercegovačkih pisaca (od Irfana Horozovića, Dževada Karahasana, Tvrtka Kulenovića, Bisere Alikadić, Jasne Šamić, Seada Mahmutefendića pa da novije generacije pisaca poput Asmira Kujovića i Darka Lukića), te nakon brojnih samostalnih studija i interpretacija (uglavnom iz oblasti postmodernizma i dječije književnosti), Muris Bajramović objavljuje knjigu *Književnoteorijske teme* (2019) čime nastavlja prethodno započeti, gotovo panoramski niz izučavanja predstavnika, ali i novijih pojava (preokreta, poetika i *post* formacija) unutar bošnjačke i bosanskohercegovačke književnosti. Za razliku od *Bosanskohercegovačke metaproze,* kojoj je u fokusu postmodernizam i nova osjećajnost, knjiga *Književnoteorijske teme* nudi uvid u mogućnosti mozaičnog čitanja različitih žanrova i pisaca u metodološkom okviru poststrukturalizma. Za današnju recentnu književno-teorijsku praksu to je iznimno važno iz razloga što imamo malo teoretičara i kritičara književnosti koji imaju senzibilitet da daju teorijski doprinos uz interpretaciju književnoga teksta, donoseći time čitku i probavljivu, inače, teško razumljivu teoriju. Iako diferentnog (koji varira od prikaza naučnih studija do književnih djela/opusa) sadržaja, knjiga Murisa Bajramovića u svome ishodištu sadrži upravo ta dva ključna pojma: teorija i interpretacija[9].

[9] Više o ovome aspektu knjige (odnosu teorije i prakse) vidjeti u: Džafić, Šeherzada, „Međuprostor teorije i interpretacije− od poststrukturalizma do nove osjećajnosti“, *Lingvazin*, Broj VII/1 (2019), str. 40-43, Institut za jezik Tuzla:https://www.researchgate.net/publication/339443877_Meduprostor_teorije_i_interpretacije_-_od_poststrukturalizma_do_nove_osjecajnosti (dostupno: 29.5. 2020).

2. Intertekstualni dijalog vremenski determiniranih tekstova

Novinu kada je riječ o poststrukturalističkom pristupu piscima iz perioda modernizma kod Bajramovića nalazimo već u prvome dijelu knjige u kojem se putem intertekstualnosti kao ključnoj determinanti poststrukturalizma, govori o modernističkoj poeziji Maka Dizdara. Iako je Mak Dizdar po svojoj previjenciji uronjen u modernizam, „on je ipak u svojoj poeziji, a naročito u *Kamenom spavaču,* realizirao neka od poetičkih načela koja se vezuju za postmodernizam, da li konkretno kao što je to slučaj s intertekstualnosti, ili indirektno kada iz ugla kulturalnog pristupa i promjena koje je donio postmodernizam uočavamo neke od aspekata kao što je ukidanje velike naracije, propitivanje pozicije moći ili kreiranja i rekreiranja pozicije identiteta"[10] S tom hipotezom, metodološki potkrijepljenom teorijom poststrukturalizma, Bajramović će uspješno rekonstruirati te aspekte (poetika intertekstualnosti u zbirci, mjesto i uloga moći i otpor spram nje, te konstruiranje identiteta putem jezika) koji su kao preteča inovirali stanje u pjesničkoj produkciji i omogućili razvoj postmodernog pjesništva. Iako se pri interpretaciji koristio konačnom verzijom *Kamenog spavača* kojega je izdala Fondacija Mak Dizdar 2017. godine, Bajramović uzima nužnim da se do elemenata poput intertekstualnosti, ali i identiteta putem jezika, može doći reinkranacijom teksta i konteksta jer se tekst koji imamo danas može razumjeti samo uz rekonstrukciju i razumijevanje teksta prošlog konteksta, tj. starih bosanskih tekstova. Procesom rekonstrukcije i komparacije, Bajramović zaključuje da je projiciranjem jednoga teksta u drugi (teksta starih bogumila u stihove Maka Dizdara) projicirana jedna kultura u drugu (a time i prvobitni identitet upotpunjen novim identitetom), čime se uspostavio dijalog između kultura i autora, čime je autor približio i učinio čitljivim tekst za nov(ij)e vremenske slojeve.

Da je riječ o bezvremenskim tekstovima na koje se stalno vraćamo u nadi da ćemo iscrpiti njihova značenja, potvrđuje njihova univerzalnost s obzirom na to da iz njih imamo nova čitanja. Osim epitafa i Makove poezije, Bajramović to pokazuje i kroz primjer diskursa Hasanaginice (za uzorak uzima baladu, uz mišljenje da bi rezultati bili isti i na tekstu drame i opere), nalazeći manjkavim dosadašnje dekonstrukcijsko čitanje (u kome se kreiranje identiteta vrši putem jezika, a ne imena, čime se i shvaćanje patrijarhalne svijesti i kulture pozicionira u unaprijed zadanim okvirima, urušavajući time samu poziciju žene). Kroz nekoliko ključnih pitanja: a) kako danas čitati Hasanaginicu? b) koje su to temeljne vrijednosti u njenoj odsutnosti u tekstu balade, a ujedno prisutnosti u samome jeziku? c) na koji način to Hasanaginica predstavlja mjesto opora? te nekoliko ključnih

[10] Bajramović, 2019., 7.

aspekata kao što su: a) bezvremenost balade *Hasanaginica*; b) Hasanaginici kao početku priče o kulturi (pri čemu je ključno pitanje čija je Hasanaginica s odgovorima da Hasanaginica nesumnjivo pripada bošnjačkoj književnosti, a samim time i kulturi), te c) mogućnosti novih čitanja, Bajramović pokazuje kako je to univerzalan diskurs kojega je moguće izučavati u svakom (drugom) vremenu i kontekstu. Uz navedena istraživačka pitanja i stajališta, uspostavivši poststrukturalistički predznak, Bajramović zaključuje da se *Hasanaginica* nesumnjivo može smjestiti (i) u postmodernističko ruho, dokazujući kako se taj diskurs može čitati jednako uspješno u bilo kojem novom kontekstu, novim poetikama i metodologijama, zakružujući svoje čitanje i kulturalnom antropologijom.

Da stari tekstovi mogu imati nova značenja u okviru novijih metodoloških pristupa, Bajramović pokazuje i kroz primarno poststrukturalističku, interpretaciju *Gorskog vijenca* Petra Petrovića Njegoša, dok će se sekundarno Bajramović dotaći i interkulturnog dijaloga između (na pogrešnim ideologijama zasnovanim) nekad zaraćenim kulturama. Novi aspekt koji nudi Bajramović daje potpuno novu sliku već stereotipno okarakterisanog Njegoševog djela (pa i cijeloga opusa). U okviru svijesti susretanja subjekata, tekstualnih, kulturalno-konstruiranih, tipski određenih, predeterminisanih, kritičkih, a u okvirima niza razvojnih linija Njegoševih tekstova, Bajramović od usmenonarodnih, preko religijsko-filozofskih, do opisno-refleksivnih uspijeva postaviti dvije ose:

> osu *razlike* i osu *raskola* u kojoj se drugosti susreću, dijalogiziraju ili jednostavno nedijalogiziraju, tako da imamo dva označiteljski i dijaloški odsutna i paralelna kanala, koji svaki ima drukčiji i svoj cilj. U okviru i jednih i drugih nužno je utvrditi način proizvodnje značenja, mjesta subjekta koji kreira, potvrđuje ili negira svoj ili tuđi indentitet, te način na koji ovi tekstovi ulaze u polje crnogorske kulture. Pri tome se izdvaja *Gorski vijenac* kao specifično djelo, estetski najvrijednije i etički najprovokativnije, i taj tekst čini žižu u kojoj se idejno i refleksivno prelamaju svi Njegoševi tekstovi pa ćemo, stoga, *Vijenac* odrediti ujedno kao mjesto *razlike*, ali i *raskola* (Bajramović 2019: 85)

Prema Bajramoviću, pitanje esencije etičnog u ovome opusu (posebice i konkretno ovome djelu) jeste iznimno bitno i očituje se u stalnoj i neprekidnoj borbi dobra i zla, u označiteljskoj praksi koja omogućava strukturalno postavljanje svijeta tame i svjetla u kojem je moguće stoga uspostaviti temelj identiteta. Ovaj način čitanja Njegoša sigurno predstavlja dobar primjer i okvir tumačenja već pomalo zaboravljenih tekstova, a koji su (baš zbog pogrešnih čitanja) ostavili duboke tragove (da ne kažem ožiljke) na cjelokupnu i pojedinačno svaku južnoslavensku kulturu.

*3. Moderne prete*če postmodernizma

Osim intertekstualnog aspekta bošnjačke, bosanskohercegovačke, a potom i južnoslavenske književnosti kao prvoga predznaka postmodernizma (posebice ako uzmemo u obzir u kojoj mjeri su pozija Maka Dizdara te balada Hasanaginica imale utjecaja na ukupnu kulturu), Bajramović propituje i prozni opus Tvrtka Kulenovića s akcentom na historijske, dokumentarne i uopće žanrovsko-hibridne karakteristike Kulenovićevog, prije svega, polivalentnog opusa. Sve navedeno Bajramović nalazi već u Kulenovićevom prvome romanu *Putovanje*, koji je podijelio književnu kritiku na one koji su smatrali da je riječ o romanu i onima koji su smatrali da je riječ o putopisu, dok ga Bajramović poetički određuje hibridnim pikarskim romanom (kojim se začinje intertekstualno jezgro, korijen Kulenovićeve poetike i interkulturalni susret svjetova). Pitanje dokumentarnosti, odnosno istinitosti u ovome tekstu po Bjaramoviću je neupitno i to je primjer koji pokazuje da „se istina u događajima, ali i njihov smisao, odnosno značenje, može čitati na više načina".[1] Time se postavlja pitanje šta je vjerodostojnije: ispisani dokumenti? lične ispovijesti? ili dominantni (ideologizirani) historijski diskurs? Iz tih pitanja proističe i zaključak da:

> lične ispovijesti variraju jer pozicija viđenog nije ista, kao uostalom ni subjektivnost u ispričanom događaju. S druge strane, poststrukturalistička učenja pokazuju da danas nije vjerovati historijskom diskursu, jer on ipak podliježe zakonitostima teksta. (Bajramović 2019: 44).

Za razliku od pisca, historičar mora dokazati činjenice pri čemu se koristi čitavim nizom dokumentarne građe, od fotografije preko umjetničkih slika do drugih vrsta zapisa. Aludirajući na opus Tvrtka Kulenovića, Bajramović time pokazuje kako ispričati historijske priče može i pisac (bez obzira što je proizvod sasvim novi svijet kakav je onaj koji nudi književnost) s obzirom na to da se Kulenović u svome opusu (kako u prvome romanu *Putovanja* tako i kasnije u *Istoriji bolesti* i *Jesenjoj violini*) koristi svim elementima kojima se koristi i historičar sa zaključkom da se opsesivna tema historije intertekstualno ponavlja u svim Kulenovićevim romanima:

> Opsesivna tema historije intertekstualno se ponavlja u svim Kulenovićevim romanima. Kulenović (auto)citatno referira, ne samo unutar vlastitih kritičkih i književnih tekstova, no referira i na tekstove autora kao što su Kiš, Borges, Bulgakov. Zatim, Kulenović svoj tekst intertekstualno povezuje

[1] Bajramović, 2019., 44.

> sa književnohistorijskim tekstom, čime se pluralnost historijskog viđenja dodatno usložnjava i čini muzealni prostor glasova vavilonske biblioteke i iluzije konačnog znanja. (Bajramović 2019: 45).

To zasigurno znači da se u Kulenovićevom diskursu nameće poetika plurala: „To je glas patrikularija, glas pojedinca u okviru *velike i sretne obitelji* modernistički utemeljene na prosvjetiteljskim stavovima prosperiteta“.[2] Osim tih aspekata, Bajramović ističe značaj kuture dijaloga koju Kulenović uspostavlja svojim prvim naslovom, da bi se isti aspekt nastavio kroz cijeli opus, izdvajajući posebnost i svu vrijednost Kulenovićevog bogatog opusa koji tek treba da bude valoriziran i preispitan, pa u ostalom u ključu kako ga preispituje i Bajramović[3].

Sugestivnim naslovom *A sada o A* slično „postmodernistički“ iščitava se i, dotad zanamareni roman „A“ Derviša Sušića, kojemu Bjaramović u odnosu na romane *Uhode*, *Pobune* i *Nevakat*, daje centralno mjesto u opusu. Ranije interpretacije smještale su ovoga pisca izričito u okvire modrnizma, dok Bajramović u ovome romanu vidi preteču postmodernizma. U duhu postmodernizma ide Bajramovićevo aluzitivno naglašavanje kako samim naslovom Sušić aludira na alef, konkrento početak nečega novoga (nove epohe i novog načina promišljanja centra i margine). Ipak, kao i dotadašnji romani i roman „A“ ironizira sudbinu malog čovjeka u okviru historije, i to kroz niz ironijski postavljenih epizoda uz uvođenje autorefleksivne igre. Iz Bajramovićeve interpretacije može se zaključiti da je Sušić ostao u okviru dijahronije, a to znači vremena kojemu je pripadao (pa čak i onoga prije), a, naprotiv, ovaj pisac zaslužuje nova čitanja i nova preispitivanja već kanonizirane poetike.

4. Teorija pa praksa?

Pitanja kojima Bajramović produbljuje svoju studiju jesu pitanja kanonizacije književnosti i pitanja odnosa teorije i interpretacije te zamke koje se mogu dovesti u kontekst istih. Pitanje kanonizacije književnosti Bajramović predstavlja kroz primjer Nehrudina Rebihića i njegovu studiju o djelu Rasima Filipovića, koja pokazuje kako pisci izvan kanona, zapravo, grade sam kanon. S tim u vezi je i

[2] Bajramović, 2019., 46.

[3] Bajramović to čini i u *Bosanskohercegovačkoj metaprozi* gdje Kulenovića stavlja u kontekst drugih tekstova i pisaca stavljajući akcenat na antiratno pismo, iz čega će proizaći i nova osjećajnost u bosanskohercegovačkoj književnosti. Taj aspekt posebno će prikazati kroz metafikciju dva romana *Istorija bolesti* i *Jesenja violina* (vidi: Bjaramović, 2010: *Bosanskohercegovačka metaproza*, str. 155-175).

pitanje koliko ima autora koji su isključeni ili izostavljeni ili zaboravljeni, ili koji, zbog hiper/produkcije nisu podložni književnoj kritici (primjer Filopovića kroz Rebihića ukazuje na to kako pisci koje označavamo kao nekanonskima, itekako učestvuju u kreiranju cjelokupne kulture). Time Bajramović suptilno upućuje kritiku i na samo vrednovanje književnh tekstova od recentne književne kritike. U sličnom kontekstu, zanimljiv je i naslov „Između teorije i interpretacije: zamke na značenjskim putevima književne komunikacije", kroz koju Bajramović donosi suštinu i same svoje studije, pozivajući konstantno na naučni dijalog:

> Čini nam se da je cjelokupna knjiga osmišljena kao jedan poziv za naučni dijalog, u kojem se pokazuje da su značenja uvijek *otvorena* i podložna promjenama, kao uostalom i identitet. Zatvoriti identitet u unaprijed određene granice znači unaprijed izgubiti sebe i svoj bitak. (Bajramović 2019: 154).

Teorijski doprinos knjige posebno se ogleda u poglavlju koje govori o *Ideologiji i fikciji*, a koje se oslanja na poglavlja u kojima se praktički pokazalo kako funkcionira književno djelo koje se vrednuje kao historijski fakt ili kada se književni tekst prezentira u svome kontekstu historijske građe. Bez obzira na to, književno djelo razumijevamo kao izmišljeni i mogući svijet (umjetnost). U tom segmentu Bajramović promišlja kako postmoderna sa svojim politikama razlike, pluralnosti i dijaloga razbija modernističke mitove o napretku. Shodno tome javlja se niz glasova i niz identiteta, koji pokušavaju da djeluju u ovome, uslovno, malom svijetu. Potkopavanja ideoloških praksi i kritika svih negativnih ideoloških praksi javlja se od šezdesetih godina naovamo. Bajramović zaključuje da je rezultat takvog djelovanja dvostruk: „prvo, javlja se kriza ideologija, a drugo, javlja se niz malih priča koji na svoj način svjedoče historiju pričajući svoju priču".[4] Odnos koji se pri tome postavlja jeste odnos tih malih priča, ili pričanje priča, odnosno fikcionalnosti teksta i ideologija koji kao sistemi potvrđuju ili negiraju te priče. Tome u prilog ide i postojanje priča koje potkopavaju ideologije i njihove prakse, što ukazuje na to da je to "dvosmjerna ulica u kojoj se sudaraju ideološke implikacije politike ispričane u posebnim pričama i priče malog čovjeka koje dekonstruiraju ideološke priče i pokazuju da se stvari nisu morale odigrati baš tako kako su se odigrale".[5]

Nakon latentnog bavljenja postmodernističkim segmentima unutar bosanskohercegovačke književnosti, Bajramović se u nastavku teksta bavi prikazima/tumačenjima književnoteorijskih studija koje se bave historijom kao i metodologijom proučavanja bošnjačke/bosanskohercegovačke književnosti. Iz niza

[4] Bajramović, 2019. ,103.

[5] Bajramović, 2019., 103.

studija izdvaja se književnohistorijska trilogija Sanjina Kodrića. Tako okosnica Bajramovićeve interpretacije postaju tri Kodrićeve knjige: 1. *Studije iz kulturalne bosnistike (Književnoteorijske i književnohistorijske teme)*, 2. *Bošnjačka i bosanskohercegovačka književnost (Književnoteorijski i književnohistorijski aspekti određenja književne prakse u Bosni i Hercegovini)* te, 3. *Kako su Bošnjaci vidjeli muslimanski Orijent i evropski Zapad (Kulturalno-imagološke studije iz bošnjačke i bosanskohercegovačke književnosti*) koje, prema Bajramoviću, predstavljaju osnove za historiju bošnjačke/bosanskohercegovačke književnosti. Naime, u nastojanju da poveže sve tri knjige, Bajramović dolazi do zaključka (zasnovanog i na samome promišljanju autora) da one mogu biti povezane u jednu veliku trilogiju, koja bi, onda, nudila određene modele savremenoga proučavanja bošnjačke/bosanskohercegovačke književnosti i naučnog bavljenja književnim tekstom. U svome prikazu Bajramović i naznačuje neke od tih tipova čitanja kao i putokaz ka utemeljenju kulturalne bosnistike, s jedne, te književne historije, s druge strane. Prema Bajramoviću, Kodrićeve studije su iznimno važne, ne samo zato što ukazuju na moguće modele proučavanja kompleksnosti bosanskohercegovačke književnosti, nego i zato što čine dobru sistematizaciju njegovoga bavljenja bosanskohercegovčkom/bošnjačkom književnošću, što je dobra podloga za njihova buduća, i historijska i teorijska, proučavanja.

U nastavku Bajramović donosi sliku stanja na crnogorskoj književnoj sceni preko teoretičarke odnosno historičarke književnosti Vesne Vukićević Janković konkretno, njene knjige *Izazovi savremenih književnoteroijskih perspektiva* koja kroz deset cjelina iz ugla savremenih književnih teorija, kulturalnih studija, poststrukturalističkih pristupa tekstu pokazuje široko polje pristupanju umjetnosti, kulturi u cjelini, ali tekstovima drugih književnosti. Nudeći mnoge pristupe tumačenju, knjiga funkcionira trodimenzionalno – u prvome planu to je deset studija o crnogorskoj književnosti, (ali i drugim književnostima), ali u drugome, to je knjiga koja otvara mogućnosti različitih tipova čitanja, učestvujući istovremeno u konstruiranju književne historije u perspektivama savremenih pristupanja književnosti. Knjiga pokazuje otvoreni dijalog, i to dijalog unutar južnoslavenske interliterarne zajednice, pa će se u knjizi, osim crnogorskih, naći i tekstovi iz bosanskohercegovačke, ali i srpske književnosti. Autorica pokazuje na koji način se, iz savremenih teorijskih i književnoteorijskih perspektiva mogu čitati tekstovi koji ne pripadaju savremenoj književnosti.

Osim crnogorske književne scene, Bajramović progovora i o hrvatskoj i to preko hrvatske kritičarke i teoretičarke Branke Brlenić-Vujić, interpretirajući njene čak četiri knjige: *Kroatističke teme (studije i eseji)*, *Povratakhrvatskoj baštini*, *Književni fragmenti (eseji i studije)* i *Orfejeva oporuka (od moderne do postmoderne)*, prepoznajući u njima neka od temeljnih pitanja – šta bi to bila konstanta

u proučavanju hrvatske književnosti, a koju je izvodila Branka Brlenić-Vujić; na koji način je izveden esej u njenom kritičkom proučavanju književnosti; koje su metodološke postavke bile polazišna tačka za proučavanje pojedinih autora i autorica, te na kraju, ali nimalo nevažno pitanje na koji način su ove knjige doprinijele bogatoj hrvatskoj književnoj historiografiji? Bajramović kroz prikaz knjige daje odgovor da je književnost jedan veliki dijalog u najširem smislu te riječi te da je i književna kritika neka vrsta dijaloške misli u kojoj se pokušava osvijetliti jedan djelić sistema značenja pa je svaka kritička misao krajnje individualna i krajnje specifična. Međutim, "takvu misao potkrepljuje i stanje postmoderne u kojoj je dijalog, u fragmentizovanom svijetu u kojem na scenu nastupa Drugi/a/o postao ne samo potreba nego i nužnost"[6] Ovim tumačenjima i pristupima Bajramović pokazuje kako je moguć spoj teorije i prakse „te kako teorija može služiti svojoj svrsi ako je osnovno oruđe interpretacije"[7].

5. Sav smisao prožimanja teorije i prakse

Svoje *Književnoteorijske teme* Bajramović zaokružuje posebno zanimljivom i značajnom studijom Amela Alića *Kulturalni modeli odgajanja.* Bajramović ističe kako su se čitajući *Uvod* u studiju, koja u podnaslovu ima antropološku odrednicu u metodologiji, nametnula pitanja kako i na koji način u općim odrednicama antropološkog pristupa možemo dijeliti modele odgajanja i lingvističke ili književne tekstove. Razlog tome je što je studija interdisciplinarna i naslanja se istovremeno i na psihologiju, književnost, lingvistiku, zdravstvo i religiju. Alić, dakle, na sveobuhvatan način želi približiti stavove iz raznih nauka i te djeliće mozaika spojiti u cjelovitu smisaonu cjelinu „on nam na suptilan način pokazuje šta čovjeka, zapravo, čini čovjekom i koji je način njegovog funkcioniranja unutar vlastite kulture, ali i u susretanju s drugim kulturama".[8] Time, Alić u svojoj studiji, ustvari, pravi *kulturalni zaokret* što već iz naslova uočavamo (*Obilježja kulture mladih*, *Studija kulturalnog kontakta i društvenog utjecaja United World College u Mostaru*, *Struktura i dinamika obiteljske kulture*). Alić se u novoj knjizi, kao naučni arheolog, bavi suštinskim razumijevanjem definiranja čovjeka i procesa kojim se dijete uvodi u spoznaje svijeta i drugih ljudi u tom svijetu, u okvirima jedne kulture, propitujući temeljito savremene teorije o odgoju, o porodičnim odnosima, o definiranju i normiranju odgojnih termina kao i procesa

[6] Bajramović, 2019., 171.

[7] Džafić, Šeherzada: "Međuprostor teorije i interpretacije – od poststrukturalizma do nove osjećajnosti", časopis *Lingvazin,* VII/1, 2019., str. 42.

[8] Bajramović, 2019., 190.

samog odgajanja unutar jednog društva, tragajući sve vrijeme za biti stvari. Iskustvo u proučavanju komparativne pedagogije ga je vodilo do poimanja i shvatanja smislova odgoja i odgajanja unutar raznih kultura. Samim time se iznjedrio zaključak da bez razumijevanja antropologije, a samim time i kulture, nije moguće razumijevanje odgoja. Prema Bajramoviću, ovakva originalnost u pristupanju je, zapravo, jedan veliki dijalog koji je nužno otvorio komunikacijske kanale s brojnim naukama, npr. u poglavlju *Kulturalni modeli iskazivanja emocija* imati vezu s psihologijom, a u *Kulturalnim modelima komuniciranja* jednu vezu sa savremenom lingvistikom, što govori u prilog tome kako se kultura ne može ograničiti samo na jedan aspekt društva. Alić tako u pedagoškim teorijama pronalazi poveznice s antropologijom te, zauzimajući poststrukturalističku poziciju sve stavlja pod znak pitanja i propitivanja, nastojeći da iznjedri neku osnovu koja bi značila istinsku normu i vrijednost, a koja bi, opet, u svim svojim kompleksnim razvojima puteva, bila osnov za razvoj zdrave ličnosti.

Na koncu i sam Bajramović kroz raznovrsnost tema pokazuje kako je moguće uspostaviti dijalog između tekstova iz različitog vremena, različitih diskursa i književnih djela, odnosno kako je moguće uspostaviti dijalog između različitih disciplina što u svojoj suštini podrazumijeva intertekstualnost kao osnov poststrukturalizma, odnosno postmodernizma. Time Bajramović (možda svjesno, a možda i nesvjesno) povezuje i svoju prvu studiju s nizom kasnijih inovovativnih zasebnih studija koje su dobar spoj s *Književnoteorijskim temama*, potvrđujući u kojoj i kolikoj mjeri je i sam Bajramović produktivan i time značajan za bosanskohercegovačku književnu i kulturnu scenu.

Literatura:

Bajramović, Muris: *Bosanskohercegovačka metaproza*, Sarajevo: Bookline, 2010.

Bajramović, Muris: *Književnoteorijske teme*, Zenica: Eidos, 2019.

Džafić, Šeherzada: „Međuprostor teorije i interpretacije − od postrtukturalizma do nove osjećajnosti“, *Lingvazin*, Broj VII/1, str. 40-43., Tuzla.

Isaković, Alija: *Hasanaginica*, Sarajevo: Svjetlost,1996.

Šeherzada Džafić

Etička lica i neetična naličja dramskih subjekata – Četiri i po drame Almira Bašovića

„Kada bih samo mogao napisati pozorišni komad kojim bih biću svijeta pokazao njegov oblik i otisak!“
(Bašović, 2018).

Ratno (antiratno i postratno) pismo u bosanskohercegovačkoj književnosti predstavlja književni fenomen, kako regionalnih tako i svjetskih razmjera, a čine ga, uglavnom, prozna i poetska djela, koja progovaraju iz pozicije „svjedočećih subjekata“ koji izazivaju „moral, empatiju i etiku, uokvirenu u naraciju i poetski izraz“.[1] Almir Bašović je od rijetkih predstavnika ove književnosti, a koji progovara kroz dramski diskurs i iz pozicije dramskih subjekata koji na jedan intenzivan i prodoran način upotpunjuju etičku stranu ratnoga pisma, a time i ukupne savremene bosanskohercegovačke književnosti. Time se poeziji i prozi pridružuje i drama kao književni rod i izraz koji (možda i jače nego prethodna dva) govori o ratu 90-ih godina u Bosni i Hercegovini, odnosno posljedicama koje je taj rat ostavio.

Zbog svoga sadržajnog, ali i stilskog aspekta, integrirane „Četiri i po drame“ (2018) predstavljaju oprimjerenje Bašovićeve naučne studije „Maske dramskog subjekta“ (2015). Naime, stavljajući težište na drame s kraja XIX i početka XX stoljeća, Bašović na samome početku svoje teorijske studije postavlja „naizgled jednostavno i već često postavljano (ali! u lirskome i epskome rodu) kajserovsko pitanje: ‘ko govori u književnom djelu*?’* da bi ga kroz veoma sistematičnu raspravu pretvorio u složeno pitanje (i) dramskog književnog djela“[2] Dijahronijski prikaz ovoga pitanja, Bašović detaljno, praveći sinhronijske presjeke, preispituje kroz književne epohe pokazujući kako je cijelo vrijeme važno „ne samo kome se govori, već i ko govori u drami“[3] čime Bašović donosi jedan novi aspekt lica koji govore iza dramske maske. Taj teorijski uvid je važan posebno u slučajevima koji se donose kroz knjigu „Četiri i po drame“ jer kroz nju progovara plejada dramskih subjekata uobličena istovremeno u svjedočeća lica o moralnom

[1] Vojnović, 2012.

[2] Džafić, 2017/18, 307.

[3] Džafić, 2017/18, 309.

padu čovječanstva iza kojega ostaju još sam naličja i oličenja etike. Upravo je moralna odgovornost ključ za ulazak u Bašovićeve drame, koje, s osloncem na prethodna evropska dramska iskustva (na koja se Bašović intertekstualno referira), posebno moderne, pokušavaju ukazati na kobne greške prošlosti koje su za posljedicu imale najveći moralni pad čovječanstva. Onaj „pad" o kojem su pisali mnogi sociolozi i kulturolozi (npr. Hana Arendt, Zygmunt Bauman, Hans Jonas, Ejler Logstrup) nastojeći detektirati, a time i izbjeći osnovne propuste u stagnaciji morala. Bašović uspijeva da, uz dobru teorijsku podlogu kroz dramu (koja kao književni rod u najvećoj mjeri može odgovoriti takvome krahu društva), ukaže na momente kada je čovječanstvo (bilo radi naučnih dostignuća ili po/grešnih ideologija) krenulo u moralni sunovrat stavljajući na margine samoga čovjeka. Nastojeći ukazati na razlike između moderne i postmoderne, moderna etika je doživjela veliki neuspjeh jer je postavila ciljeve koje je bilo nemoguće ostvariti, dok, s druge strane postmodernizam (s poukama iz prošlosti) može postići moralnu odgovornost budući da postmoderna etika polazi od toga da ne postoji etički kod neuništivog temelja i univerzalne primjenjivosti. U postmoderni čovjek je fragmentiran (istovremeno nosilac više uloga u kojima je funkcionalno zamjenjiv), a upravo je fragmentirana ličnost nosilac moralne odgovornosti: „Biti moralan je prilika koja se može prihvatiti, pa ipak se može i lako odbiti".[4] Bašović se odlučuje za ovo prvo, upustivši se, ne samo donkihotovski, već i beketovski u borbu s problemima moralnog pada, a duhovni etimoni koji izviru iz njegovih drama ujedno su šekspirovski poziv na humanost i moralno otrježnjenje već zalutalog čovječanstva. Bašovićeva angažiranost u tom smislu predstavlja i jedinstven obrazac sinestezije formalnog i sadržajnog dramskog diskursa prožetog iskustvima koja su se prelomila upravo na balkanskome tlu. Zbog toga njegov dramski opus ide u sami vrh savremene dramske scene što potvrđuje i Svetislav Jovanov konstatacijom da "dosadašnji dramski opus Almira Bašovića predstavlja jedinstvenu pojavu ne samo u okviru bosanskohercegovačkog teatra, već i u kontekstu savremenih pozorišnih prilika na prostoru koji se označava terminom ex-yu"[5], što posebno oprimjerenje nalazi upravo u knjizi „Četiri i po drame". Pored te moralne misije, jedinstvenost Bašovićevog dramskog opusa ogleda se i u nastojanju da stavi dramu na viši nivo, odnosno na pijedestal koji joj pripada – sve ono što je teško izreći kroz poeziju i prozu, drama omogućuje preko pozicije dramskoga subjekta – glasa koji govori te prostora koji, za razliku od prostorne kategorije poezije i proze, nije sužen na refleksivne ili deskriptivne

[4] Bauman, 2009, 98.

[5] Jovanov, 2018, 231.

segmente. S druge strane dramski subjekti imaju određenu slobodu kada je u pitanju i izražajni aspekt, a ogleda se u direktnom načinu donošenja i iznošenja izričaja pri čemu je bitan svaki pokret, izraz i, uz/dah. Stoga njegove drame prezentiraju etička lica nastojeći ukazati na krajnje neetična naličja koja se kriju iza maske artificijelnih civilizacijskih procesa.

Drama u kojoj su do izražaja došle sve navedene posebnosti (borba za moral, izražavanje direktne ekspresije kroz traumatične doživljaje subjekata) nalaze se u već nagrađivanoj drami „Priviđenja iz srebrenog vijeka". No, prije ulaska u samu interpretaciju, važno je da se podsjetimo na koji način Bašović govori o dramskim subjektima u svojoj teorijskoj knjizi „Maske dramskog subjekta" (2015). Načinivši dobru dijahronijsku podlogu koja podrazumijeva razvoj lica u dramskome subjektu, u čijem je središtu Dioniz, „bog s maskom", Bašović ističe kako nas historija evropske drame upozorava na to da je dramski subjekt zadržao nešto od osobina Dionizove maske, „jer taj subjekt ima sposobnost prilagođavanja "licu" jedne kulturne epohe i sposobnost vlastitog preobražavanja u skladu sa slikom čovjeka u toj epohi".[6] S tom pomno odabranom i na koncu, dokazanom definicijom, Bašović objašnjava razvoj dramskoga subjekta, potkrepljujući svu iznesenu teoriju primjerima iz evropske odnosno svjetske drame. Subjekti 'koji se prilagođavaju', koji nose i/ili skidaju maske s lica, upravo su subjekti u njegovim dramama koji progovaraju o savremenom društvu uz etičko promišljanje onih koji navlače maske, ali i etički ponor kolektiva nad sudbinama čovjeka koji postaje žrtva nekih pogrešnih, „viših" i manipulativnih sistema u pohodima na „novi vijek". Stoga je važno postaviti, na koncu i odgovoriti na istraživačka pitanja: Ko govori u Bašovićevim dramama i u kojoj mjeri su to maske, a u kojoj lica koja direktno pozivaju na etičko pr/osuđivanje p/oronulog društva?

Već kroz uvodni dio u dramu „Predavanje o srebrenom vijeku" takvu mask(ot)u jednoga društva predstavlja profesor Hoffman koji ushićeno (baš kao da se radi o najvećem dobru) govori o naučnom otkriću koje na „human" način može uništiti čovjeka:

> (...) Dobro došli u novi vijek, vrlo sam sretan. Konačno ćemo upotrijebiti nešto novo. Naime, što se tiče hemijskog rata, izlazimo iz prethistorije! Pošto raniji eksperimenti nisu uspjeli.. Raniji eksperimenti? Molim vas, ostavimo to. Cijandonična kiselina i ugljični dioksid... šta su dali? Pola grama kiseline za kubni metar vazduha: subjekt se valja u grčevima i pada mrtav. Savršeno. (Bašović 2018: 12).

[6] Bašović, 2015, 15.

S dozom ironije i sarkazma, Bašović postavlja savremena naučna otkrića koja će služiti u svrhu posrnuća evropske civilizacije, konkretno, ubijanja ljudi, a sve pod krinkom izlaska iz prethistorije i uspostavljanja novih društvenih poredaka radi, opet ironično, 'napretka čovječanstva'.

Balkan, Bosna, Srebrenica ovdje su samo izabrane tačke na mapi, koja će po/služiti nauci, postajući globalni pokusni kunić: „Srećom, postoje lokalni ratovi, postoje zemlje za koje važi embargo na uvoz atomskog oružja (...) Možete me optužiti da sam konzervativac, ali, pitam ja vas, šta će biti s naukom ako budemo pribjegavali krajnjim rješenjima?"[7] Cilj nauke je i postepena promjena čovjeka u mentalnom smislu, da li će to biti na bolje ili gore po čovjeka nije važno, jer postmodernistički važna je „igra", nadmetanje, „napredak". U ime tog napretka, desit će se najveći zločini, konkretno genocid nad jednim narodom, urbicid nad gradom i na koncu, kulturocid nad cijelom regijom:

Čovjek mora biti svjestan svoje pobjede nad onim što se, uostalom krajnje neodređeno, naziva milosrđem. Osim tog, gdje je tu intelektualno nadmetanje između nas naučnika? Gdje je tu estetska dimenzija? Evo ovdje, u okolini...u okolini... U okolini Srebrenice, imamo školski primjer upotrebe sredstava za onesposobljavanje. (Bašović 2018: 37).

Sarkazam i ironija koje su vodilja u predstavljaju svog licemjerja čovječanstva predstavljaju istovremeno i figure i načine izražavanja, što opet, pokazat će se, omogućuje dramski izraz. U svemu tome se dešava svojevrsno „ruganje s dušom" i svime onim što bi predstavljalo civilizacijske vrijednosti, i sve to pod maskom onih kojih se ne tiče ko su zaraćene strane ko vodi rat, jer svako od velikih sila, ima svoje vlastite interese: „Nas ne interesuje ko su zaraćene strane. Mi obično služimo onome ko je jači. Ali, ostavimo politiku. Ona je ionako lišena mašte. Sad zamislite, kakva sve priviđanja može proizvesti hemija djelujući na, ionako nedovoljno istraženi ljudski, odnosno subjektov mozak".[8]

Sliku tog i takvog licemjernog svijeta, Bašović najbolje prezentuje kroz optiku žrtve, žene koja će 'glasom žrtve' i svjedočećeg glasa progovoriti o težini potrage za nestalim sinom i suprugom. Uzevši za početni motiv stihove Czeslawa Milosza, koji govore o stagnacijama u zemlji 'Gdje se noga spotiče o nesahranjene kosti mojih najbližih pri čemu se ide naprijed ali ostaje', Bašović u takav kontekst smješta i sudbinu majke i supruge Fatime, ali i sudbinu onih koje je tako necivilizacijski progutala zemlja. Nestali „u dimu" nakon masakra u Srebrenici, 11. jula 1995. godine, te sudbine govore o posrnuću morala, koji

[7] Bašović, 2018, 37.

[8] Bašović, 2018, 38.

za posljedicu imaju mrlju i vječni proces oporavljanja (kako direktnih žrtava tako i propalih sistema). Nerazumijevanje koje nalazi u okolini tjera Fatimu u unutrašnji svijet, a što ispoljava kroz monologe ili dijaloge koji ukazuju na njenu nemoć nad svim moćima: „Znate, ja o vama nemam s kim pričati. Kome ću reći? Mi žrtve smo svima dosadile. Oni koji bi razumjeli, i sami su u svom jadu. Oni drugi, oni ne mogu slušati. Osjetim kako se unervoze“.[9]

Sila se u kontekstu ove drame donosi kroz dvije prizme: sila kao moć (nad nemoćnim) i sila kao proces koji pod krinkom napretka ustvari vraća društvo na stepen primitivnosti neizmjernih razmjera. Te ‘sile’ (Služba za nestale osobe, razni uredi, državni sistemi) trebaju dokaze, dok su Fatimini dokazi nestali sin i muž. Jedino što ona ima su sjećanja i žaljenje (izgorjeli hljeb pri nerealiziranoj zadnjoj večeri je motiv koji to pojačava). Jedino s kime Fatima uspostavlja dijalog i kod koga može naći razumijevanje je komšinica Sena, koja je i sama u sličnoj poziciji. Njihovu tešku sudbinu najbolje opisuje „Jah“ u dijalozima koje vode. U tome dizdarevićevskom „Jah“ koje ispuštaju te napaćene ženske grudi, sadržano je sve ono izgovoreno i ono što se ne može i ne treba izgovarati. Mrtvi koji se javljaju još u snu, odjeci su te mukotrpne stvarnosti, ali i košmari koje je može popraviti pronalazak kostiju i vječni smiraj. No, i Fatima na koncu umire, a njen sudbinski epilog je nerealizirana večera u kojoj jedu najljepši kruh i „razgovaraju“ o budućnosti sina. Bašoviću polazi za rukom da kroz dijalog između oca i sina prenese Beccetovo „uzaludno“ čekanje, koje ovdje pojačava sunovrat i zalutalost čovječanstva, a samim time pojačava taj civilizacijski moralni pad: „Otac: Da krenemo? Sin: Hajdemo. Ne miču se.“[10]

Atmosferu tragičnih sudbina, dodatno pojačavaju procesi koji se dešavaju u društvu: nerazumijevanje žrtava od strane sistema moći što Bašović odlično elaborira kroz ponašanje službenika u uredu za traženje nestalih osoba. Paralelno uz tu kafkijansku atmosferu (s ishodom vječno neuspjelih procesa) dešavaju se čudne stvari: voda iz koje se čuje vrisak, fasada koja je iz čista mira prolistala, upozoravajući da zločin koji se desio neće ostati zakopan kao još uvijek ne pronađene kosti. Svu tu atmosferu Bašović dodatno pojačava kapljicama humanitarne pomoći koje svijet pruža u odnosu na počinjeno zlo: „holandska vlada je odobrila donaciju za obnovu fasade na ovoj zgradi i nekoliko susjednih.“[11]

I ne bez razloga holandska – ista je i dozvolila da se desi to najveće zlo, koje niti jedna donacija „fasade“ ne može opravdati.

[9] Bašović, 2018, 26.

[10] Bašović, 2018, 36.

[11] Bašović, 2018, 30.

Senina priča nastavak je na Fatiminu, a ujedno i početak niz sudbina ljudi kojima su nestali ili ubijeni najbliži. Na to upućuju i priče koje svaku noć čita/priča svojoj djevojčici (jedinoj preživjeloj). Prezentaciju kolektivne sudbine cijele (nekada bajkovite) zemlje potvrđuje „Bajka o Srebrenoj zemlji", u kojoj se prema mišljenju Jovanova problematizuje „etička pozicija svedoka".[12] Da je bajka ustvari priča o stvarnome životu, donosi se kroz elemente bajke koji istovremeno predstavljaju ironiju društvenih uređenja koji vode u propast. Borba zla i dobra tu se nužno svodi na vladanje zla, dok dobro biva kažnjeno, a dobri i nevini postaju žrtve:

> Sena: Vaše veličanstvo, reče mu savjetnik, zamislite kako bi zvali našu državu kada bi se saznalo šta krije zemlja oko Srebrenice. Kralj tada posluša savjetnika i rudarima predloži da ostanu i kopaju, a u zamjenu za njihovu šutnju o mrtvačkim lubanjama pokloni im sve srebro koje budu pronašli. Bio je to veliki gubitak za zemlju.. (Bašović 2018: 51)

Iako Bašović aluzijama i intertekstualnim natuknicama donosi čitavu plejadu likova, lica i naličja poznatih pozorišnih „likova/pripovjedača", posebno mjesto zauzima Kolodijev Pinokio u komadu „RE: Pinnocchio". Kritikujući prešutne aspekte te priče Bašović problematizira proces sazrijevanja u svijetu koji se izruguje svemu, bez obzira na količinu vrijednosti (bilo da se radi o osobnosti indvidue ili, pak, nekoj pojavi). Ta priča miješa se s očevom drvenom nogom za koju porodica skuplja novac kako bi se na to mjesto stavila proteza. Miješanje stvarnosti i fikcije, aluzije na poznato djelo svjetske književnosti tek su djelimični segmenti od stvarnoga slojevitoga sadržaja drame. Dramski subjekti su rastrgani između sjećanja, doživljaja, i pročitanoga (iz izvora koji su o stvarnosti govorili na jedan drugačiji, uljepšani način). To se najbolje prikazuje kroz lice Majke koja pokazuje zabrinutost nad sudbinom svojih najbližih: „Sreća pa te naš dječak ne čuje, imao bi razloga nastaviti sa tom svojom pričom o Pinocchiju i drvenoj nozi. Ponekad mi se čini da previše vjeruje u priče za djecu. Bože, jesam li ja kriva zato što sam toliko čitala?"[13]

Iskrenost koja progovora iz nje (kao i ostalih dramskih subjekata) oličenje je morala koji se još i nazire samo u njihovim dijalozima. I ostali dramski komadi unutar knjige usmjereni su na ukazivanje moralnosti odnosno nemoralnosti koja za posljedicu ima taj univerzalni etički pad. Već sami naslovi eksplicitno prizivanju duh prošlosti samo su poziv na vraćanje savjesti izgubljenog svijeta. Tako

[12] Jovanov, 2018, 234.

[13] Bašović, 2018, 78.

dijelovi „U zemlji sova i budala“, „U zemlji igračaka“ ili „San o Zrikavcu“, upućuju na (mentalne) posljedice po individue koje su na razne načine uništene (od zvjerskih individualnih zločina do onih počinjenih u ime nauke) dok „Glumac koji igra ubicu“ predstavlja i sunovrat pojedinca koji su i sami pokretači najvećeg zla.

Zbog svega navedenog može se zaključiti kako Bašović kroz ove integrirane drame sa svih aspekata osvjetljava savremeni svijet, kojega determiniraju zločini i zlodjela, a sve u ime nekih humanih razloga. Takva ironija, sam način govora i stil stavljaju Bašovića u sami vrh bosanskohercegovačke pa i regionalne književnosti, a sam Bašović pokazuje kako bosanskohercegovačka književnost (i) svojim dramskim diskursom predstavlja fenomen koji će se tek slijediti i prepoznati na svekolikoj dramskoj sceni.

Literatura:

Bašović, Almir: Četiri i po drame, Sarajevo: Connectum, 2018.

Bašović, Almir: *Maske dramskog subjekta* (*Govoreći subjekt i autorska pozicija na primjeru drame s kraja XIX i početka XX stoljeća*), Sarajevo: Zagreb: Buybook, 2015.

Bauman, Zygmunt: *Postmoderna etika*, Zagreb: AGM, 2009.

Džafić, Šeherzada: „Od autora do dramskoga subjekta“, *Post Scriptum*, VI/VII,18 (2017), str. 307-309.

Jovanov, Svetislav: *Ouden pros ton Dionuson*, Sarajevo: Connectum, 2018.

Vojnović, Branka: *Sarajevska ratna priča: naracija, emaptija, etika*, Zagreb: Filozofski fakultet, 2011.

Šeherzada Džafić

Posthumno ovremenjena bošnjačka pjesnikinja Džemila Hanumica Zekić

(*Zeleni biseri, Izabrane pjesme, crtice i publicistički članci Džemile Hanumice Zekić (1917–2004*), prir. Nehrudin Rebihić. Sarajevo: Udruženje za edukaciju i razvoj civilnog društva „Bridge“, 2019.)

Bašeskijina rečenica „Što se pamti – nestaje, što je zapisano – ostaje“, koja je s vremenom učestalošću donekle i klišeizirana ili koja je, kako bi to kazali ruski formalisti, postala uobičajena i automatizirana, prikladna je i značenjski saobrazna književnom stvaranju Džemile Hanumice Zekić. Ova zaboravljena bošnjačka pjesnikinja je, zahvaljujući isključivo ovoj književnokritičkoj i književnohistorijskoj monografiji, tek zaživjela u bošnjačkom književnom kanonu, imajući u vidu to da njena pjesnička i prozna ostvarenja sve do ovoga trenutka nisu imala ukoričeno, odnosno priređeno izdanje. Knjiga, osim predgovora *Na marginama pjesničke zbirke Zeleni biseri Džemile Zekić*, sadrži šest poglavlja: *Poezija* (1933–1939), *Poezija* (1969–1990), *Proza*, *Publicistički članci*, *Folklorističke zabilješke*, *O životu i djelu Džemile Hanumice Zekić*. Doc. dr. Nehrudin Rebihić ovime je, prethodno prikupivši njenu poeziju, prozu, publicističke članke i folklorističke zabilješke u književnoj periodici, sistematizirao i osvijetlio književni život ove marginalizirane bošnjačke pjesnikinje.

U predgovoru priređivač prati prve tragove „ženskoga glasa“ u novijoj bošnjačkoj književnosti. Nakon ključnog društveno-političkog preokreta izazvanog zvučnom 1878. godinom, u novijoj bošnjačkoj književnosti, i to u njenoj prvoj polovini, javlja se nekoliko pjesnikinja (Atifa Pandžina, Nafija Zildžić, Hatidža Đikić, Nafija Sarajlić, Šefika Nesterin Bjelevac, Zilkida Berberović, Razija Handžić), a s njima i do ove studije zaboravljena Džemila Hanumica Zekić. Vrijeme između dvaju svjetskih ratova aktueliziralo je tzv. „žensko pitanje“, pa i Džemila Zekić svoj književni angažman u velikoj mjeri podređuje takvom narativu, objavljujući prve književne tekstove u gotovo svim ondašnjim bosanskohercegovačkim časopisima: *Islamski svijet*, *Novi Behar*, *Gajret*, *Narodna uzdanica (kalendar)*, *Islamski glas*, *Dječiji Novi Behar*, *Muslimanska svijest*. Zbog kobnog Drugog svjetskog rata, koji svojim neprilikama suspendira i degradira mnoge sfere životnog djelovanja, prestaje objavljivati književne tekstove, da bi takvo što nastavila u 70-im godinama 20. stoljeća, gdje su njeni književni tekstovi svoja mjesta ovoga puta pronašli u časopisima *Preporod* i *Zemzem*, koji su objavljivani

pri Islamskoj zajednici. Priređivač se u ovoj književnokritičkoj i književnohistorijskoj misiji predstavljanja bošnjačke pjesnikinje suočio s ustaljenom praksom koja prethodi ovakvim studijama – a to su šturost i biografije i bibliografije, jer je pronađeno svega nekoliko tekstova o Džemili Hanumici Zekić, a pisali su ih: Mustafa Mulalić, Nevad Kahteran, Fahira Fejzić i Jasmina Hanjalić. Mustafa Mulalić, ustvari, prezentira razne okolnosti u kojima je pjesnikinja s vremenom birala književnoumjetnički put, Nevad Kahteran, pak, piše o njenim ekonomskim ponorima, dok Fahira Fejzić bilježi bitne biografske podatke, ali uz jednu vrstu valorizacije književnog stvaranja Džemile Hanumice Zekić od tadašnjih književnika, poput Envera Čolakovića, Saliha Alića, Tina Ujevića, Maka Dizdara, etc. Najcjelovitiji tekst o pjesnikinji djelo je Jasmine Hanjalić, bogat biografskim podacima te pričama pjesnikinjih najbližih rođaka i prijatelja.

Džemila Zekić (Sarajevo, 1917. – Sarajevo, 2004.), čija se porodica u Sarajevo prethodno doselila iz Stoca, veliki dio života provela je na Mihrivodama, u Ticinoj ulici br. 3. Presudan period njenoga života bio je Drugi svjetski rat, kad se udaje za ustaškog dovodnika NDH, Adema Čolaka, zbog čega, zajedno s njim, biva zatvorena u zloglasnom sarajevskom zatvoru „Beledija“, u kojem provodi skoro tri mjeseca. S ratnim, odnosno zatvorskim biljegom živjela je do kraja života. Pri izlasku iz zatvora se razvodi i vraća očevoj kući, pretežno djelujući u izrazito teškim uvjetima, o čemu su objavljivani brojni tekstovi u časopisu *Preporod*. Zahvaljujući izrazitoj empatiji nekolicine ljudi (Timur Numić, Abdulah Sidran, Fahrudin Duraković i Enes Duraković), pjesnikinja nije bila zapostavljena. Ukopana je na mezarju „Grlića Brdo“ u Sarajevu.

Revidirajući biografsku i bibliografsku građu ove bošnjačke pjesnikinje, Nehrudin Rebihić zaključuje da je prve tekstove objavila 1932/1933., a ne 1935/36. godine, kako je do tada zabilježeno. Od 1932. godine objavljuje pjesme u časopisu *Islamska svijest*, i to pod pseudonimom Makbula. Njen književni, a može se bez zadrške kazati i životni kurs ogleda se u naslanjanju na orijentalno-islamske (Širazi, Hajjam), ali i evropske (Goethe, Tolstoj, Dostojevski) i južnoslavenske književne prvake (Ćatić, Kranjčević, Radičević). U njenoj poeziji učestala je religijska motivika, ali i socijalna angažiranost, popularna u periodu između dvaju svjetskih ratova, čime je njena književna praksa bila saobrazna tadašnjoj književnoj modi, s tim da u njenoj poeziji nije manjkalo ni elemenata impresionizma ni neoromantizma, što ukazuje na njenu poetičku pluralnost. Njena poezija jeste vjerskoga, ljubavnoga i socijalnoga karaktera. Kad je riječ o vjerskim pjesmama, Džemila Zekić u poeziji ne odlazi dalje od jednostavnosti jezičkoga iskaza i površne deskripcije. S druge strane, ljubavne pjesme posjeduju uplive sevdalinke, na čijoj paradigmi modificira ljubavni bol koji stvara i sl. Socijalne pjesme ode su sudbini običnih ljudi, umanjenoj solidarnošću prema jaucima i glađu svih te-

žaka. U prozi je, pak, fokusirana na sevdalinsko-baladeskni, ali i moralno-didaktički narativ. Zekićeva nije pluralna samo u poetičkome nego i u žanrovskome smislu, jer se, objavljujući publicističke tekstove, subverzivno oglašavala o svim aporijama bošnjačkog društva tog doba. Angažirala se i u folklorističkom radu, prikupljajući narodne lirske pjesme po Sarajevu, što, u krajnjoj liniji, potvrđuje važnost priređivanja ove knjige, čime je hijatus bošnjačke književnosti ovoga perioda dobrano smanjen.

Elmir Spahić

Post/modernistička poetika Irfana Horozovića Šeherzade Džafić: fakcionalni, fikcionalni i fantastični prostori unutar književnog opusa[1]

Postmoderna, ali i postmodernizam su i teorijski i vremenski razuđeni. Nastanak postmoderne možemo precizno utvrditi, ali je orijentaciono vezujemo za šezdesete godine u zapadnoevropskoj književnoj i filozofskoj tradiciji, i u kasnim šezdesetim (a specifično sedamdesetim) za prostor južnoslavenskoga govornog prostora. Za Vladimira Bitija postmoderna je „istodobno periodizacijski, tipologijski i kulturnopovijesni pojam". I Šeherzada Džafić u svom rukopisu zahvata sve ove odrednice postmodernističkog i poststrukturalističkog tumačenja književnosti te nas u širokom spektru vodi od fakcije ka fikciji i obrnuto, čime pokazuje još jednu od igara postmoderne, a to je ukidanje granice između fikcije i fakcije. S druge strane, Šeherzada Džafić pokazuje, na nizu primjera, kako, zapravo, prostor postaje sastavnim dijelom poetike. I to ne samo vanjski nego i unutarnji prostor, čime se sada stvara jedna mreža koja se da tumačiti i po svojoj vertikali i po svojoj horizontali.

Šeherzada Džafić mapira prostore Horozovićevog teksta, unutar trijade faktičnog, fikcionalnog, i samim time fantastičnog prostora, nastojeći da u okviru svog preciznog metodološkog poststrukturalističkog (iš)čita(va)nja ukaže na ključne odrednice postmodernog stanja, ali uvijek referirajući na prostor. I to: prostor grada, prostor kuće, unutarnji prostor, vanjski prostor, granice, prostore drugosti, prostor duhovnosti, kulture, faktične prostore i topose, fiktivne prostore i topose, fantastični prostor, poznati prostor, nepoznati prostor, prostor *razlike* i razlikovanja, naposlijetku prostor/prostori teksta itd.

Na taj način književnoteorijski ulazimo u komunikaciju s prostorima teksta i svim njihovim značenjima. Bitno je pri tome istaći da autorica ne zapada u „zamku" teoretiziranja i „zamku" čiste teorije, nego uvijek i nanovo osvježava svoj kritički diskurs interpretacijom, pokazujući na taj način kako se ideja prostora i njegovo tumačenje uklapaju u tekst i u poetiku Horozovićevog djela. Naprimjer, pišući o romanu *Rea* u dijelu rukopisa *Javni toposi i identifikacija,* autorica zaključuje:

[1] Tekst je objavljen u mojoj knjizi *Književnoteorijske teme*, Zenica: Udruženje za filozofiju i društveno-humanistička istraživanja Eidos, 2019.

> „Fikcionalna projekcija zasnovana na suprotnosti dva prostora (kopna i mora), omogućila je Horozoviću da prikaže suprotnost ljudi koji pripadaju tim toposima (u ovome slučaju Narcisa i Andree kao predstavnika tih toposa). Kopno je ograničeno, otok i more neograničeno, u kopnu je već upisano značenje, dok prostor mora nudi neograničene izlaze. More kao prostor prima različitosti i obale mora stjecište su te različitosti, interkulturalnosti – onaj ko nije dio toga svijeta i ko se ne pronađe u njemu, gubi se, a onaj ko je dio toga, bachelardovim rječnikom pretvorit će ga u prostor sreće ili tuanovskim rječnikom, učinit će taj interkulturni prostor svojom topofilijom.“ (Džafić 2018:197)

Rijetke su studije u bosanskohercegovačkoj kritici koje se bave ovakvim načinom čitanja, pa je stoga ova knjiga vrednija za buduće istraživače i književne kritičare.

Džafićka nam daje i uvid u jednu historiju razvoja Horozovićeve poetike. Ona ukazuje na mjesto razlike moderne i postmoderne, čime na odličan, precizan i naučan način doprinosi mozaiku tekstova koje ispisuju historiju bosanskohercegovačke, ali i bošnjačke književne historije.

Prva pojava postmodernističkih romana na prostoru južnoslavenskog govornog područja u navedenim trima kulturama prilično je vremenski ujednačena. Prvo postmodernističko djelo u bošnjačkoj književnosti je upravo zbirka priča *Talhe ili Šadrvanski vrt* Irfana Horozovića iz 1972. godine. U srpskoj književnosti prvi postmodernistički prozaist je Danilo Kiš sa zbirkom priča *Grobnica za Borisa Davidoviča* iz 1976. U hrvatskoj književnosti postoji poetički međuprostor između modernizma i postmodernizma, kako to zaključuje Nemec, a o čemu kasnije piše i Branka Brlenić-Vujić, da bi postmodernizam u potpunosti zaživio s prozom hrvatskih fantastičara. Džafićka će na neke od poetičkih odlika postmodernizma ukazati u dijelu koji tematizira čitanje romana *Kalfa*. Pri tome se neće samo usmjeriti na književnost BiH nego će ukazati i na interkulturalnost ovog romana, intertekstualnost, Drugo i drugost itd. Naravno, i tada će se njena pažnja usmjeravati na fenomen čitanja prostora u književnom tekstu, a poetička će okosnica biti osnov za ovo čitanje:

> „Ovim miješanjem likova iz prošlosti i odlaskom u prostore fantastike, Horozović će uspjeti da spoji prostore fakcije i prostore fantastike. I sam će taj postupak nazvati ‘fantastičnom stvarnošću’. Njegov lik Kjazim provest će dane i noći lutajući prostorima fakcije sa mislima u prostorima fantastike. U takvom stanju stići će do vlastite kuće, kod roditelja.“ (Džafić 2018:225)

Na ovaj način će autorica konstantno i prilično složeno propitivati svoju generalnu hipotezu: *kako prostor, odnosno prostorno kretanje učestvuje u formiranju identiteta unutar svijeta fikcije te je li stvarno piščevo prostorno kretanje rezultiralo određenim pozicioniranjem njega kao autora?* Kao recipijent kritičkog teksta, odnosno rukopisa, mogu se zapitati šta ovakvo čitanje onda generalno znači za pojam i konstruiranje identiteta, pa i mog vlastitog identiteta. Na koji se način odnosi sa prostorima i prostornim uređenjima mogu dovesti u okvire svakodnevnog

komuniciranja unutar stvarnosti? I na koji način to utječe na moju kulturu i moj identitet? Ovdje jeautorica, dakle, indirektno napravila poveznicu sa stvarnim svijetom i sa stvarnim problemima. Nije to samo pitanje arhitekture koja, kao i svaka umjetnost, komunicira sa recipijentom, nego je to i pitanje identiteta, pogotovu što se prostori u BiH gotovo radikalno mijenjaju svakih pedesetak godina. O tome svjedoči i pisanje o antiratnom pismu i, naravno, prostoru koji se mijenja. O tome je posvjedočio i Irfan Horozović, u svojim antiratnim romanima, a bit će tema ovog rukopisa: „Jedna od ključnih i dominantnih tema unutar antiratnoga pisma, romana i kratkih priča, jeste tema opkoljenog/okupiranog prostora/grada, a upravo ta tema bit će glavnom temom u okviru ratnoga opusa Irfana Horozovića.“[2]

U jednom dijelu rukopisa autorica piše o *spoznaji pomoću drugih*. U vlastitom iščitavanju njenog teksta zaključujem da taj drugi može biti i sam prostor i da je to značenje koje prostor nosi sa sobom, ili značenje koje drugi upisuje u taj prostor, ili značenje koje mi sami upisujemo u taj prostor, zapravo, jedna od ključnih početnih tačaka za razmatranje identiteta. U okviru putopisne proze, susrećući se s Drugim, mi se, zapravo, susrećemo sa samim sobom. Stoga, na putovanju isplivaju odjednom i neočekivano dijelovi našeg bića, dijelovi našeg identiteta za koje nismo ni slutili da postoje. Otud i izreka: *Nemoj mi reći koliko si obrazovan, reci mi koliko si putovao*, koja na najbolji način govori, zapravo, o promjenama i važnosti putovanja, odnosno progresivnog mijenjanja ličnosti. Ne možemo li i mi, kao čitatelji ovog rukopisa, zapravo promatrati ovo kao jedno putovanje svim tim prostorima o kojima najprije Horozović piše, a koje zatim i autorica kritički propituje, da bismo na taj način nešto doprinijeli i svom identitetu?

Ovaj poduži citat, zapravo, pokazuje na koji način to funkcionira u Horozovićevom tekstu romana:

> „Prostori fikcije u ovome romanu u funkciji su da se prikaže lik umjetnika koji pokušava stvarati i obitavati u suvremenom vremenu i društvu. Istodobno, uz taj prikaz, dešava se i njegova samospoznaja kao čovjeka. Pri tome prostori i mjesta u tom društvu i vremenu nude mogućnost da se ukorijeni, dostigne osjećaj pripadanja, sigurnosti i topline. S obzirom na to on se identificira i prilagođava tim prostorima. Kroz prostore kafana, gostionica, krčmi i ulica i pojedinih mjesta unutar njih, on se identificira kao skitnica i lutalica da bi se naposljetku pomoću sobe (u Maksimirskoj) koja je nekad predstavljala jedino utočišno mjesto, identificirao kao osoba koja posjeduje ljubav, umije da voli i koja će svoj identitet produžiti kroz sina kao i osoba koja može i umije da stvara umjetnost. Sa tim je usko vezan i prostor grada koji će, pored ‘identiteta lutalice’, biti simbol njegova stvaranja, dakle iskazat će identitet njega kao književnika. Kroz sobe on se identificira kao osoba sa osjećajima (soba u Maksimirskoj koja je njegovo utočišno mjesto, odnosno topofilija) i osoba koja je nesigurna i nestabilna (soba u Biafri koja predstavlja više identiteta i koja se iz topofilije pretvara u heterotopiju). Kroz prostor zavičajne kuće (i mjesta u njoj poput tavana i svoje

[2] Džafić, 2018., 270.

> sobe) identificira se kao osoba koja je imala prošlost, djetinjstvo i naposljetku, što je i najvažnije, kao osoba koja ima porijeklo, dakle i identitet. Svi ti prostori skupa (a samim time i identiteti prikazani kroz njih) odvest će ga do pravog identificiranja i samospoznaje." (Džafić 2018:237)

Stoga je ova naučna studija od izuzetne važnosti za sva naknadna čitanja i pisanja o postmodernističkoj poetici, s jedne, te prostoru, s druge strane.

Zajednička karakteristika južnoslavenskih postmodernista jeste suprotnost visokom modernizmu i uvođenje postmodernističkog pluralizma. Svi u svojim romanima kombinuju *sve sa svačim* i na taj način prave jednu mrežu citata, aluzija, montaža. Poetički, oni se svi uklapaju u muzealnu koncepciju literature, postmodernističku kulturu plurala, otvorenosti ka Drugom i propitivanja vlastite pozicije unutar globalnih okvira kultura. Razlike u njihovim prozama mogu se čitati unutar vlastitog preispitivanja pojma tradicije i njenog redefiniranja.

Šeherzada Džafić ukazuje na neke od naratoloških igara u okviru rukopisa koji upravo tematizira postmodernističko djelo *Talhe*. I ovdje se, u skladu sa koncepcijom cjelokupnog rukopisa, referira na poetiku prostora, ali se, opet u skladu sa koncepcijom rukopisa, to sve povezuje s poetikom postmodernizma:

> „Sveukupni prostori unutar ove knjige bitni su u više segmenata, i na vanjskoj i unutarnjoj razini. Sami naslovi priča asociraju na prostor unutar iste (dakle, priče će se dešavati 'u podrumima', 'vrtovima', 'tamnim vilajetima', 'tekijama', 'platnima', 'voćnjacima' itd.). Pripovijetke u ovoj zbirci jedna su vrsta filozofsko-metafizičkih parabola s elementima fantastike, u kojima se sukob logične strane našega bića s iracionalnim ne odvija u svakidašnjici (kao što to traže zakoni fantastike), već u apstraktnim spiralama vremensko-prostornog Baluk Abada koji nas odvlači u beskonačne prostore." (Džafić 2018:270)

Dakle, granice su ukinute, javlja se jedan cunami prostora koji tek treba sistematizirati, što autorica i čini, a sastavni dio su igre i metamorfoze kojima nema kraja. Uz postmodernistički preobrat u kojem nema pravila i u kojem je sve jedna ogromna igra, uz dekonstrukciju koja konstantno premješta odnose značenja, današnji čovjek se nalazi na prilično skliskom terenu, gotovo mjestu fantastike. Na tom prostoru i upitanosti koliko mjesta postoji na kojima se može sagraditi dom, rukopis Šeherzade Džafić na veoma suptilan i indirektan način govori o identitetu i identitetima. Prostor je tu samo jedna od alatki koje nam pokazuju kako se identitet može konstruirati.

Literatura:

Džafić, Šeherzada: *Post/modernistička poetika Irfana Horozovića*, Sarajevo: Centar Samouprava, 2018.

Muris Bajramović

Amir Kliko, *Rat u srednjoj Bosni 1992.–1994.*

Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, 2019.

Bosanskohercegovačka historiografija značajno zaostaje u smislu istraživanja različitih aspekata ratova u Jugoslaviji i naročito tema iz perioda agresije na Bosnu i Hercegovinu devedesetih godina dvadesetog stoljeća. Dosadašnja produkcija uglavnom se svodi na izradu monografija pojedinih vojnih jedinica i memoarsku građu učesnika rata, dok su kvalitetne naučne studije zaista prava rijetkost. Doduše, arhivska građa iz tog perioda u najvećoj mjeri još nije dostupna, ali to nikako ne smije biti izgovor za gotovo sistematsko zapostavljanje ovog perioda bosanskohercegovačke historije, jer, ipak, postoje i izvori koji su dostupni za korištenje. Knjiga Amira Klike, a koja je proistekla iz autorove doktorske disertacije odbranjene na Odsjeku za historiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu, 2017. godine, najbolji je dokaz da, uprkos svim ograničenjima, postoji dovoljna količina izvora za osvjetljavanje barem pojedinih tema iz perioda agresije na Bosnu i Hercegovinu.

Knjiga *Rat u srednjoj Bosni 1992.–1994*. predstavlja vojno-političku analizu dešavanja u srednjoj Bosni u periodu od izbijanja sukoba u Bosni i Hercegovini, a nakon proglašenja nezavisnosti, 1992. godine, pa do potpisivanja Vašingtonskog mirovnog sporazuma, početkom 1994. godine. Jedan od prvih izazova s kojima se autor morao suočiti jeste definiranje teritorije istraživanja, s obzirom na to da regija srednja Bosna nije jasno definirana, te da postoje različita tumačenja koji tačno gradovi pripadaju tom prostoru. S obzirom na to da je ratni period u srednjoj Bosni bio dominantno obilježen sukobom ARBiH i HVO-a, autor je potpuno opravdano, vodeći se principom vojno-teritorijalne organizacije, regiju srednje Bosne definirao kao zonu odgovornosti 3. korpusa ARBiH, a u skladu s tim i odgovarajuću teritoriju pod kontrolom HVO-a, koju su pokrivale operativna zona Središnja Bosna i djelomično operativna zona Sjeverozapadna Hercegovina. Doduše, formalno je i zona odgovornosti 3. korpusa bila mnogo veća, ali je na terenu djelovala samo na području srednje Bosne, pa je autor jasno „ocrtao“ granice regije posmatrane u ovoj knjizi. Prilikom istraživanja autor je koristio obimnu izvornu građu, a naročito izvore Međunarodnog suda za ratne zločine dostupne u elektronskoj bazi podataka, kao i dokumente iz elektronske baze podataka Slobodana Praljka. Također, korišteni su i dokumenti Arhiva Instituta za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sa-

rajevu, zatim brojni objavljeni izvori, Rezolucije Vijeća sigurnosti UN-a o Bosni i Hercegovini, službeni listovi SRBiH, kao i Narodni listovi HZHB i HRHB, te brojna naučna i stručna literatura.

Tehnički, ova, sadržajem vrlo obimna (1143 stranice), knjiga je besprijekorno urađena, a jedina mana je nedostatak ilustracija, naročito karti i mapa, što zaista otežava orijentaciju u prostoru prilikom čitanja. Knjiga se sastoji od Uvoda, pet hronološko-tematskih poglavlja s nizom potpoglavlja, Zaključka, popisa skraćenica (što je vrlo bitno za sve koji ne poznaju vojnu terminologiju), popisa korištenih izvora i literature, te Registra imena i Registra naseljenih mjesta. Prvo poglavlje je uvodnog karaktera u kojem autor analizira dešavanja koja su prethodila proglašenju nezavisnosti Bosne i Hercegovine. Različiti planovi o budućnosti i mogućoj prekompoziciji Jugoslavije, razgovori predstavnika Srbije i Hrvatske o podjeli Bosne i Hercegovine, rat u Sloveniji i početak sukoba u Hrvatskoj te implikacije tih dešavanja na procese u Bosni i Hercegovini, kao i učešće Bošnjaka u odbrani Hrvatske su samo neki od događaja koji se razmatraju u ovom poglavlju. Također, mnogo više prostora je posvećeno dešavanjima u samoj Bosni i Hercegovini, naročito aktivnostima pobjedničkih stranaka na višestranačkim izborima, tj. Stranci demokratske akcije i pripremama koje je ova politička struktura pokrenula s ciljem odbrane Bosne i Hercegovine, zatim organizaciji srpskih autonomnih oblasti, a kasnije i Srpske republike BiH kroz djelatnost Srpske demokratske stranke, te u konačnici i djelatnost Hrvatske demokratske zajednice pri uspostavljanju paralelnih institucija na teritoriji Bosne i Hercegovine u formi Hrvatske zajednice Herceg-Bosna.

Drugi dio knjige analizira situaciju u srednjoj Bosni u periodu od proglašenja nezavisnosti Bosne i Hercegovine pa do iznošenja Vance-Owenovog mirovnog plana. To je bilo vrijeme uspostave Armije Republike Bosne i Hercegovine, Hrvatskog vijeća obrane i Hrvatskih obrambenih snaga, koje su u kasnijem periodu učestvovale u sukobima i dešavanjima i na prostoru srednje Bosne. Predstavljena je i dinamika međusobnih odnosa političkih i vojnih vlasti Bosne i Hercegovine, Hrvatske i HZHB, koji su se sve više komplicirali i ukazivali na neminovne sukobe u predstojećem periodu. Period koji se obrađuje u ovom poglavlju može se smatrati pripremnim za sljedeću fazu dešavanja u srednjoj Bosni, koja su bila obilježena eskalacijom sukoba između ARBiH i HVO-a, a u čiji sastav su u najvećoj mjeri uključeni i pripadnici HOS-a, naročito nakon ubistva Blaža Kraljevića.

Iako su odnosi legalnih vlasti u srednjoj Bosni s predstavnicima HZHB i HVO-a od samog početka bili obilježeni stalnim napetostima, ali i sve češćim oružanim incidentima, do stvarne eskalacije sukoba dolazi početkom 1993. godine, nakon objavljivanja Vance-Owenovog mirovnog plana. Tim planom predviđena je uspostava deset etničkih pokrajina, a lideri HZHB i HVO-a su bili i više nego zado-

voljni predloženim granicama pokrajina s hrvatskom većinom. Uprkos činjenici da predloženi plan nije bio prihvaćen od svih uključenih strana, HVO počinje s jednostranim provođenjem plana na terenu, što dovodi do eskalacije sukoba širom srednje Bosne. U trećem poglavlju autor analizira dešavanja u srednjoj Bosni do juna 1993. godine, odnosno do izbijanja sukoba u Travniku, pri tome detaljno predstavljajući uzroke, tok i posljedice sukoba ARBiH, odnosno 3. korpusa, sa jedinicama HVO-a u Gornjem Vakufu, Busovači, Vitezu, Jablanici i Konjicu. Također, predstavljeni su i sukobi u drugim gradovima srednje Bosne, u dijelovima gdje su borbe i dalje bile manjeg intenziteta, poput Zenice, u kojoj su, u brzoj akciji jedinica ARBiH, razoružane brigade HVO-a i HOS-a. U ovom periodu dogodili su se i brojni ratni zločini od kojih je najstrašniji bio masakr u viteškom selu Ahmići, u aprilu 1993. godine, koji je značajno opteretio odnose sukobljenih strana u srednjoj Bosni.

Intenzitet sukoba ARBiH i HVO-a, u drugoj polovini 1993. godine, još više se povećao, da bi se tek u novembru situacija postepeno smirila, prvenstveno zbog posredstva, pa i pritisaka međunarodne zajednice, koja je kao cilj postavila prestanak sukoba, a zatim i zajedničko djelovanje ARBiH i HVO-a u borbi protiv Vojske Republike Srpske. Međutim, put do smirivanja tenzija bio je dug i ispunjen krvavim sukobima na području teritorije cijele srednje Bosne. Četvrto poglavlje bavi se upravo tim periodom tokom kojeg je HVO doživio nekoliko teških poraza u Travniku, Kaknju, Fojnici, Bugojnu i Varešu, dok je u saradnji sa VRS-om uspio pod kontrolu staviti Žepče, zbog čega su Maglaj, Tešanj i Zavidovići dovedeni u vrlo tešku situaciju. Autor je posebnu pažnju posvetio odnosima HVO-a i VRS-a, koji su se mogli jasno vidjeti u različitim dijelovima srednje Bosne. Također, opisani su ratni zločini koji su se desili tokom sukoba u ovom periodu, ali i djelovanje stranih ratnika, naročito mudžahida iz islamskih zemalja.

Visok intenzitet sukoba, veliki broj poginulih, nestalih, ranjenih, nedostatak naoružanja, te sve izraženija humanitarna kriza, maksimalno su crpili snage obiju zaraćenih strana. Do kraja 1993. godine i ARBiH i HVO su držali pozicije koje je druga strana teško mogla preoteti u direktnom vojnom sukobu, što najbolje pokazuju neuspjeli pokušaji HVO-a da, uz značajnu logističku i operativnu podršku Hrvatske vojske, osvoje Gornji Vakuf, kao i nemogućnost ARBiH da uspješnom akcijom izvuče Stari Vitez iz okruženja i spoji ga sa slobodnom teritorijom. Nabrojani faktori, uz sve jači pritisak međunarodne zajednice, bili su razlog zbog kojih je sukob ARBiH i HVO-a okončan potpisivanjem Vašingtonskog sporazuma u martu 1994. godine. Posljednje, peto poglavlje, analizira dešavanja u srednjoj Bosni od novembra 1993. godine do potpisivanja Vašingtonskog sporazuma i uspostave Federacije BiH, s kraćim osvrtom na implementaciju odredbi Sporazuma i kasnijeg zajedničkog djelovanja ARBiH, HV-a i HVO-a.

Amir Kliko je očigledno uložio mnogo znanja, vremena i truda da napiše jedno monumentalno djelo posvećeno periodu agresije na Bosnu i Hercegovinu. U potpunosti je dekonstruirao tvrdnje da još nije vrijeme za pisanje knjiga o tom periodu bosanskohercegovačke prošlosti, kako zbog vremenske distance, tako i zbog nedostatka primarne izvorne građe. Knjiga *Rat u srednjoj Bosni 1992.–1994.* vrijedan je doprinos osvjetljavanju događaja iz ne tako davne prošlosti Bosne i Hercegovine, te odličan metodološki uzor za istraživanja sličnih tema u drugim regijama i krajevima Bosne i Hercegovine. Za nadati se da ćemo uskoro imati mnogo bogatiju naučnu produkciju i u ovoj oblasti naše prošlosti, a knjiga Amira Klike definitivno može i treba da bude podsticaj za buduća istraživanja

Mirza Džananović

Mikroambijent u romanu *Brodska cesta bb* Medihe Šehidić

(Mediha Šehidić: *Brodska cesta bb.* Sarajevo: Buybook, 2015.)

Roman *Brodska cesta bb* autorice Medihe Šehidić objavljen je 2015. godine i izazvao je ozbiljnu pažnju čitalačke i kritičke javnosti. Sastavljen je od kratkih priča, koje se bez problema mogu čitati i odvojeno, jer svaka od njih, a u knjizi ih ima pedeset, posmatra i obrađuje, uslovno kazano, određeni događaj ili prikazuje različite ljude i njihove životne priče. Na razini cijele knjige pedeset priča čine cjelinu, te je *Brodska cesta bb* prema definiciji žanra, roman sa svojom čvrstom formom. Mada se čini da je posrijedi roman rasredištene strukture, sasvim je uočljiv neraskidivi odnos priča među sobom, uzajamni odnos dijelova, kao i svih pojedinačnih tekstualnih sekvenci s romanesknom cjelinom. Autorica promišlja ono o čemu priča, povezujući, prepličući, stavljajući i sebe u priču, tačnije oblikujući sve kroz priču. Mediha Šehidić kroz ovu cjelinu „nudi" svoj život, jer se sadržaj knjige, odnosno priča, umnogome tiču nje i onoga što je pro/preživjela. Ovo nisu ni memoari, ni autobiografija, ovo je roman s elementima biografskog, odnosno priča ispričana/ispisana kombinirajući stvarno i imaginarno. Treba kazati da nije ni važno na osnovu čega i koga Mediha Šehidić ispisuje ovaj roman, jer veoma često sva priča oko biografskih, autobiografskih elemenata u literarnoj prozi postaje zamorna. Na koncu, to je potpuno nevažno. Važno je da li tekst u književnom smislu funkcionira ili ne. A ovaj tekst itekako funkcionira. Mediha Šehidić, tako se zove autorica, i tako se zove pripovjedačica (i glavna junakinja romana), pripovijeda u prvom licu. S jedne strane, tačno je da je temeljno polazište autorici vlastiti život, i ovo je priča o njemu, o odrastanju, o bolu, o nesreći, o gubitku porodice. Da bi priča bila dobra, da bi pričanje bilo odlično onda se mora krenuti s tla stvarnosti, što Mediha Šehidić i radi. U fokusu romana je žena i njeno nastojanje da se izvuče iz vrtloga života, dok je, s druge strane, ovo i priča o tuđim životima. Roman nam govori, prije svega, o preživljavanju u svijetu okrutnom, u svijetu zlom. Stoga nećemo pogriješiti ako kažemo da je ovo roman o odrastanju, a pripovjedačica je žena koja se sjeća i iz jedne drugačije perspektive posmatra događaje koji su se smjenjivali jedan za drugim.

Mediha Šehidić knjigom *Brodska cesta bb* opservira brojne teme; ona o životu, stvarnosti, razočarenju u ljude i sustav govori otvoreno, jasno i direktno,

ne štedeći nikoga; ona događaje i ljude predstavlja onakvim kakvi oni doista jesu. Autorica britko, otvorenim iznošenjem emocija (bez patetike) i strasti, radosti, boli, govori o sebi i svemu onome što je okružuje. Na taj način isprepliće različite žanrove: stvarnosnu prozu i lirske elemente, često nailazimo i na dramske sekvence i napetost. Teme o kojima se ne govori i ne piše postavlja u srž svog djela. Jedna od takvih tema je napuštanje, a ovdje su posrijedi dvije vrste napuštanja. Prije svega, to je napuštanje od roditelja. Nije to svjesno, namjerno ostavljanje djece ili nebriga za njih, to je sudbinsko napuštanje uzrokovano smrću. Odlazi prvo otac, iznenada, porodica ostaje šokirana i teško se miri s njegovim odsustvom (čitati smrću). Nakon nekoliko godina, nakon teške bolesti odlazi i majka. I tada počinju problemi, problemi s kojima se petnaestogodišnja djevojčica suočava i koje nastoji riješiti. Djeca su ovdje prisiljena da se bore za opstanak, djeca koja su umnogome izvrgnuta okrutnostima (i ljudi i stvarnosti). Svijet koji se provlači kroz ovu knjigu, odnosno način na koji djeca spoznaju svijet je gorak. Nema u ovom romanu svijeta vedrine u kojem bi dijete trebalo da odrasta, svijeta koji po prirodi stvari dijete sa sobom rađanjem i donosi (ili bi trebalo da donosi), svijeta nade, radosti i ozarenosti bivanjem kao takvim. Zajednica postupno odustaje od svojih dobrih običaja, odustaje od plemenitosti, od ljubavi i brige za druge, tako se vremenom porodice (i ne samo pripovjedačicina, nego i porodice u okruženju) raspadaju, djeca se sve ranije osamostaljuju, a odrasli, na neki način, odustaju od života.

Kada govorimo o drugoj vrsti napuštanja koje je prisutno u ovoj knjizi, onda moramo kazati da je to svjesno napuštanje. To je napuštanje od šire porodice. Nakon smrti roditelja niko od rodbine ne želi djecu. Nije najpotresniji dio ovog romana smrt roditelja, nije najpotresniji dio majčina bolest i opisi (i psihičkog i fizičkog) raspadanja tijela i gašenja života, najpotresnija slika koju pamtimo iz ovog romana jeste nebriga porodice za djecom koja su ostala bez roditelja. Pred tom situacijom, umjesto očekivane pomoći, svi panično bježe, a djeca ostaju na milost (ili nemilost) komšijama i državnom sistemu. Nećemo pogriješiti ako kažemo da je ovo knjiga, između svih svojih slojeva, i knjiga o svijetu, odnosno knjiga o hladnoći svijeta, hladnoći ljudi, odsustvu empatije. Ali, isto tako, Mediha Šehidić savršeno kombinira i uspostavlja balans, te je ovo, s druge strane, i knjiga o ljubavi (prema svijetu), snazi, ustrajnosti, borbi, knjiga o muškarcu, ženi, o međuljudskim odnosima. Najsnažnije osjećanje koji glavni likovi tokom cijelog romana nose jeste osjećanje nepripadanja. Oni, brat i sestra, ne pripadaju nigdje, ni ovamo, ni tamo, i oni veoma često nastoje od sebe pobjeći. Brat u samoću, sestra u *obećanu* zemlju.

Ovo nije knjiga koja isključivo govori o raspadu jedne i nemogućnosti zasnivanja druge porodice, ova knjiga na višeslojan način govori o onome što je

činilo i još čini život na ovom području. Radnja romana obuhvata jedan veliki i značajni period, tačnije tri perioda: vrijeme Jugoslavije i komunizma, vrijeme devedesetih (ratno) i današnje (postratno) vrijeme. Prema periodima kada se događa i radnju možemo podijeliti na tri dijela koja obilježavaju život jedne žene. A sva ta tri perioda obilježava smrt. Smrt je svuda oko nje, da li kao očekivana (bolest majke) ili neočekivana (smrt oca i vrijeme rata kada je svaki čovjek meta). U ovom romanu nije riječ o strahu od smrti, ovdje je smrt data kao neminovnost, a autorica je s njom suočena, pomirena, i na koncu na nju naviknuta, te s početka romana i konstatira da je „Smrt u nama, samo toga nismo svjesni sve dok je ne opipamo svojom rukom".

Prvi dio *Brodske ceste bb* zapravo je i svojevrsni prikaz (donekle bezbrižnog) života u Jugoslaviji, ali i početak raspada porodice, suočavanje prvo sa smrću oca, zatim i majke. Drugi, odnosno središnji dio knjige jeste nastavak života bez porodice, sestrina briga za mlađeg brata, zaposlenje, kao i osnivanje vlastite porodice (suprug i kćerka). Ali, ni ta (ispostavit će se prividna) sreća neće dugo trajati, jer počinje rat i u njemu svakodnevno suočavanje sa nesrećom, siromaštvom, na koncu, i smrću ljudi, prijatelja, komšija. Situaciju u zemlji Mediha Šehidić percipira i ispisuje kroz svoju ličnu priču, a njena priča otkriva žensku, suptilniju stranu svijeta. Dio kojim se knjiga i završava obuhvata period od završetka rata do danas. Prikazan je autoricin odlazak i život izvan Bosne i Hercegovine, izvan Zenice, izvan Brodske ceste, i na taj način je, uslovno kazano, riječ o smrti jednog dijela sebe.

Roman u sebi sabire brojne lirske, kulturološke, sociološke i historijske slike, te obuhvata jedan širi prostor i vremenski i geografski (Jugoslavija, BiH, Austrija), dok se sve, zapravo, koncentrira, odnosno radnja se „odvija" na brodskoj cesti i oko nje, cesti kao simbolu život, cesti na kojoj ljudi žive i umiru. Posrijedi je jedan mikroambijent kojeg pripovjedačica s detaljnim opisima prikazuje, kao što prikazuje i ljude koji tu žive sa svim njihovim udesom. Ti ljudi su joj bliski, oni dijele životni prostor, naselje, ona je njima okružena i s njima odrasta. Često su to marginalizirani ljudi, što svojim društvenim statusom (siromaštvo), što željom da se i sami otcijepe od društva. To su mahom socijalni slučajevi, alkoholičari, oni koji bježe i sami od sebe, te disfunkcionalne porodice. Mediha Šehidić na vješt i uspio način donosi njihove portrete i izdvaja zanimljive crtice iz života. Kako radnja odmiče i kako se privodi kraju, tako kao da se ljudi i mjesto stapaju u jedan cjelovit ambijent. Niti *Brodske ceste bb* ima bez svih tih ljudi, niti ljudi ima bez *Brodske ceste bb*.

Ovom knjigom Mediha Šehidić stvorila je, ne samo umnogome značajno književno djelo nego je i uspješno progovorila o nekim od svojih najdramatičnijih životnih trenutaka. Autorica suvereno vlada tekstom, stilom i formom,

zbog čega je onima koji uživaju u književnoj riječi zadovoljstvo čitati *Brodsku cestu bb*. Jer, Mediha Šehidić ovom knjigom ne donosi elemente iz svog života, redajući događaje koji su ga obilježili, ovo nije puki prikaz onoga što se preživjelo od rođenja do danas, ona o životu piše otvoreno, ali odmjereno, literarno preoblikujući stvarnost, i pokazujući na koji se sve način priča može ispričati, prvo je to priča jedne djevojčice, kasnije žene osuđene obitavati na margini društva. Ovdje je posrijedi i hrabrost razgolititi se, metaforički naravno, pred Svijetom, suočiti se s traumom, znači o njoj javno progovoriti. Mediha Šehidić *Brodskom cestom bb* obračunava se, prije svega sa sobom, pa onda i sa svijetom u kojem odrasta i koji je i danas okružuje. Ispisujući ovu knjigu ona prikazuje i sva svoja unutrašnja i vanjska stanja, otvara vrata i sebe i svog doma, prikazuje život koji je knjigom transformiran u književnost, u umjetnost. A ima li nešto ljepše i uzvišenije od toga?

Melida Travančić

Tematske i poetske varijacije Kadrićevih romana *Kobno raspuće – Raskol* i *Kobno raspuće – Novo doba*

(Halid Kadrić: *Kobno raspuće*: *Raskol.* Tuzla: Bosanska riječ, 2018.; *Kobno raspuće*: *Novo doba*.Tuzla: Bosanska riječ, 2015.)

Dva historijska romana Halida Kadrića *Kobno raspuće – Raskol* i *Kobno raspuće – Novo doba*, koji čine cjelinu s druga dva romana *Kobno raspuće – Užarena zemlja* i *Kobno raspuće – Zmajev let*, mogli bismo uporediti sa starom bosanskom kućom čiji duvari upijaju svaki glas u sebe i u čijem prostranstvu ima mjesta za sve. Vremenskom i tematskom širinom, Kadrićevi romani se otvaraju čitaocu, kreirajući ni manje ni više nego život satkan od vremena koje nije okovano jednim ciljem već ukupnošću bosanskog postojanja.

Romani *Kobno raspuće – Raskol* i *Kobno raspuće – Novo doba* obuhvataju period od 1834. do 1900. godine, prateći dalje sudbinu velikaške porodice Gradaščević, druge historijske i kulturne događaje Bosne i Hercegovine, Regiona i svijeta, ali i bilježe sve značajnije događaje iz svijeta nauke, u najširem smislu te riječi (zato ovaj roman, na momente, poprima i enciklopedijski karakter). U polifonijskoj strukturi romana razliježu se glasovi objektivnog i unutrašnjeg pripovjedača, otjelovljenog u liku Mustaj-bega Gradaščevića, koji radi kao pisar i usput piše svoj ljetopis, ili u liku fra Grge Martića, fra Jake Baltića i dr.

Na jednoj strani ovog razuđenog narativa nalaze se velike historijske ličnosti i veliki događaji, a na drugoj se prate individualne sudbine i život koji se odvija izvan historijskog okvira velike priče. On, naprosto, vrisne ispod historijskog vela, poput Rašidine poruke iz *Novog doba*:

−Briga me za rat – vrisnula je hanumica Rašida, kadijina kći, kad joj rekoše da zasad od udaje nema ništa. Opružila se po divanu zagušena plačem. - Briga me za askera, za vatan, za kuću... briga me za sve!... Za sve...[1]

Kadrićevi romani tako se ne realiziraju u obliku klasičnog historijskog narativa, već, stvaranjem otvorene strukture značenja, posebnu važnost daju sporednoj istini, kako to sam Mustaj-beg kaže: *Njima su važni podaci i izvještaji o radu medrese, razvoju Gradačca i muftiluka te zbivanjima u nahiji ili čak*

[1] Kadrić, Halid: *Kobno Raspuće – Novo doba*, Sarajevo: Bosanska riječ, 2018., str. 13.

u pašaluku, a meni su važna zbivanja i događaji koji tamo ne spadaju[2]. Iako Kadrić opisuje historijske događaje važne za kolektiv, on istovremeno pribjegava navođenju različitih izvora za jedan isti događaj, ostvarujući različite uvide (iz ugla muslimanskog plemstva, kršćanske i hrišćanske zajednice, osmanskih vlastodržaca u Bosni, Porte, evropskih sila, ali i iz ugla običnog čovjeka, preko čijih leđa se prelamaju svi ti važni događaji). Tako se, primjera radi, ukrštaju različiti pogledi na aneksiju Bosne i Hercegovine; jedan je oficijelni: Austro-Ugarska se obavezala u nemiješanje u rusko-turskom ratu, za što je od ruske strane nagrađena pravom da „izabere vrijeme i način okupacije Bosne".[3]

Kadrićevi romani tako kreiraju mozaičnu strukturu različitih pogleda i razloga, koji ostaju otvoreni prema čitaocu kao mogućnost da kroz mnoštvo podataka samostalno traga za istinom. Autor uspijeva odmaknuti se od idealizacije koju pravi historija, posebno kad je riječ o nacionalnom identitetu i kreira jedan romaneksni svijet zasnovan na polifoniji i različitosti. Historija jednim dijelom sebe legitimira kroz potragu za korijenima identiteta, insistirajući na onome što se naziva razvojnim tokom nacionalnog identiteta i stvarajući iluziju kontinuiteta. Kadrić, međutim, u svojim romanima pokazuje da ne postoji kontinuitet ni na mikro ni na makro planu, još manje ima razloga govoriti o nacionalnom kontinuitetu (Husein-kapetan ima sasvim drugačije razmišljanje od Ahmed-bega Gradaščevića, primjera radi) – sve je fragmentarno. Naspram ovih historijskih i makro imperativa Kadrićeva historija nas fokusira na mikro i individualni plan, snažeći pojedinca ona podiže osjećaj identitarne pripadnosti i nacionalne svijesti.

Raskol je roman koji počinje sa 1834., a završava sa 1878. godinom. Nakon što je revolucionarni put Husein-bega Gradaščevića zaustavljen, Porta je, razračunavši se s njegovim pristalicama, uspostavila vlast i Bosna je ušla u mirno razdoblje, koje nije trajalo dugo. Čitav *Raskol* tematizira lanac pobuna unutar bosanskog vilajeta koje se nadovezuju na ugušenu pobunu Husen-bega Gradaščevića. Stanje u Bosni i Hercegovini je bilo krajnje nesređeno, odbijene su reforme koje je Porta nastojala nametnuti, tako da je i dalje vladalo opće rasulo upravljačke strukture. Veliki historijski događaji i važne historijske ličnosti svoj pravi smisao dobijaju tek u srazu sa svakodnevnom zbiljom kroz prizmu porodice Gradaščević, čemu doprinose i brojni pasaži u formi ljetopisa, koji nas informišu o događajima iz kulture, o umiranju, o rađanju.

U fabulu romana, kako smo već rekli, vrlo vješto su upleteni i pasaži o umjetnosti i umjetnicima, kao što je slučaj sa čuvenom usmenom lirskom pjesmom

[2] Kadrić, Halid: *Kobno raspuće – Raskol,* Sarajevo: Bosanska riječ, 2018., str. 11.

[3] Isto, str. 578.

Prošetala Hana Pehlivana, koju objektivni pripovjedač romana navodi kroz lik Ajišine kćerke: Prošetala Hana Pehlivana/ Ispred dvora Firdus- kapetana./ Za njom ide Kumrija robinja/ „Kumrijice, po bogu sestrice,/ Je l´ mi kratka peča i feredža?/ Vide l´ mi se džanfezli dimije?/ Vide l´ mi se noge do šljanaka?/ Gleda li me Firdus-kapetane,/ Gleda li me i begeniše l´ me?“[4]. Pjesma se kroz porodični dijalog analizira, iznose se detalji o historijskoj pozadini – kćerka Ajiše, supruge Firdus-kapetana, pita svoju majku o ovoj pjesmi koju njen otac najviše voli da čuje. Ona joj objašnjava da je postojala Ana Pehlivana, kćer Ilije Pehlivana koja se zaljubila u Firdus-kapetana i oblačila muslimansku odjeću ne bi li mu se svidjela. Anonimna usmena pjesnikinja je njeno ime preinačila u Hana.

Historijske ličnosti Kadrić opisuje sa svim njihovim vrlinama i mahanama. Omer-pašu Latasa opisuje kao velikog vojskovođu, ali i veoma nemoralnu ličnost, sklonu razvratu:

Predah je trebao i njemu. Prvih sati u svom čadoru nije primao nikoga. Odbio je čak i Eminu, mladu djevojku, koju je usput zgrabio jašući kroz Travnik, na silu načinio muslimankom, i nije je odvajao od sebe čak ni na bojnim pohodima. Pokušao je dukatima i zlatom steći njenu naklonost, nu dobio je samo njeno hladno tijelo.[5]

Koliko je zla u svojim odmazdama prema muslimanskim pobunjenicima Omer-paša Latas ostavio iza sebe, najbolje možemo vidjeti iz razgovora Gradaščevića s fra Grgom Martićem:

„Koliko je Omer-pašinog traga ostalo u šeheru?“ zanimalo je Gradaščeviće. „Koliko i u cijeloj Bosni“ uzvratio je fratar i dodao: „Dugo će se pamtiti da je u crno zavio cijelu pokrajinu, da ju je obezglavio, unazadio, dušu joj povrijedio“.[6]

Značajne historijske ličnosti Kadrić je predstavljao upravo na takav način – dijelom egzistencijalistički, kao što je slučaj i s Hadži Lojom, koji se predstavlja kao najznačajnija ličnost u bosanskom otporu Austro-Ugarskoj monarhiji u *Novom dobu*, ali se navode i njegove pređašnje karakteristike, kroz zapis fra Grge Martića u austrougarskom magistratu u Sarajevu:

„Hadži Lojo, čovjek prosta roda, koji je teško znao čitati i pisati, hranio se konjima, dobavljajući materijal za građevine po Sarajevu. Tako je životario dok se nije dao na hodanje. U tom hodanju on je protiv naredbama carskog monopola odlazio po duhan u Hercegovinu i na Drinu, i na tovare ga raznašao po Bosni, a to bez ikakve stiske vladine. Ako ga i jesu gonjali, ali ga uhvatili nijesu. Na tim putovanjima nešto nekoga ucvijeli novcem, nekoga oglobi, no ipak živio

[4] Isto, str. 72.

[5] Isto, str. 310.

[6] Isto, str. 355.

kao slobodnjak i izvršavao te svoje poslove. A kada je ustanak buknuo, izaberu ga u Sarajevo kao glavnog vojvodu tom ustanku". [7]

Roman *Novo doba* tematizira period bosanskohercegovačke historije od 1878. do 1900. godine, upoznaje nas sa pripremama Austro-Ugarske za okupaciju Bosne i Hercegovine, ali:

i pripremi bosanskog plemstva da se odupre stranom okupatoru, jer ih je Porta predala i ostavila bez ikakve nade u njenu podršku:

− Zagonetan je odnos Porte prema buni – kazao je kadija. – Kako računa da će je suzbiti sa samo četiri buljuka askera? Ili je i ne kani suzbiti? To bi se moglo protumačiti ovako: „Nemoćna sam, Bosno. Ja te ne mogu spasiti. Ako ćeš se boriti mimo mene, za svoj račun, neka ti je prosto".[8]

Dolazak nove vlasti markiran je otporom i otvorenim ratom protiv okupatora, a nešto kasnije i Hadži Lojinom pobunom, te promjenama koje su uslijedile s novom upravom – od državne vlasti do izmjena u školskom sistemu. Ali, ono što je glavna tema čitavog romana, još jednom podvlačimo, jeste sam život novog doba, navikanje naroda, prvenstveno muslimanskog, koji odbija da se prilagodi:

Svoje bivše lice usred razgranatih sokačića ponovo je izložio natkriveni bazar sa svojim raznolikim dućanima. Između njih su jevrejski, srpski, grčki i armenski trgovci privlačili mušterije sa svojim ručnim radovima, vezovima, mahramama, ćilimima... Cjenkali su se i glasno nudili svoju robu. Za to vrijeme muslimanski trgovci su šutjeli, sjedili nepomično na podu svojih dućana, pušili čibuke, mušterije ispraćali bez cjenkanja. Ako bi se neki kupac ipak želio cjenkati, trgovac bi mu uzeo artikal iz ruke i kratko, hladno odbrusio: „jok".[9]

Pogled austrougarskih doseljenika na Bošnjake bio je diktiran imagološkim predodžbama, koje su se svodile na opis Bošnjaka kao ljudi divljaka, neobrazovanih i nemoralnih:

„*U pogledu jačine i rasporedu grupe pobunjenika, koji su instinktom divljaka zauzeli onaj povoljni odbrambeni položaj (...)"[10]*

(...)

Ljutio se što dušmani, stranci, s prezrenjem govore o pobunjenim muslimanima Bošnjacima, nazivajući ih razbojničkom bandom, razuzdanom hordom, vjerskim fanaticima, naoružanom svjetinom, fukarom, lopovima... pa se sjetio i riječi njemačkog konzula Fromelta da su muslimani, „čija spoljašnost već na ja-

[7] Kadrić, Halid: *Kobno Raspuće – Novo doba*, Sarajevo: Bosanska riječ, 2018., str. 61.

[8] Isto, str. 11.

[9] Isto, str. 11.

[10] Isto, str. 84.

san način dokumentuje da su gomila, ostala do sada netaknuta od daha kulture" te da je Sarajevo grad „ispunjen razuzdanim ološem i bijesnom galamom..."[11]

Takav odnos prema muslimanskom stanovništvu nastavio se i nakon okončanja okupacije, zbog čega je Porta pozivala muslimansko stanovništvo da se iseli iz Bosne i Hercegovine u Osmansko carstvo. Zbog nacionalne i vjerske netrpeljivosti prema muslimanima i Austro-Ugarska monarhija smjenjuje generala Filipovića kao vrhovnog poglavara austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini. Ali je taj odnos, u nekim segmentima, pogotovu kasnije, bio izuzetno korektan, dijelom i zbog njihovih vlastitih interesa, kao što su pravila o vojnoj obavezi za muslimansko stanovništvo, u kojima su se poštovale sve različitosti muslimana u odnosu na ostale narode u Monarhiji:

Naložio je da im se vojnim zakonom do u tančine poštuje vjera i tradicija te da ni u kom slučaju ne osjete da su izgubili išta od svoje posebnosti. „Vojna uniforma", zapisao je hroničar, „bit će skrojena prema bošnjačkoj narodnoj nošnji: čakšire svijetloplave boje u obliku širokih hlača do koljena i dokoljenica a na glavi crveni fes; zakletva će se obavljati prema šerijatu, na Kur´anu i s fesom na glavi; imat će dva sata za dnevne namaze, tako i za džumu; petak im je slobodan dan; praznovat će sve dane Bajrama; u slučaju pogibije u ratu bit će sahranjivani kao šehidi; imat će vojnog imama"...[12]

Nesnalaženje Bošnjaka uzrokovano je njihovom nemogućnošću da se prilagode novom vremenu i izbjegavanjem naobrazbe. Upravo neuključivanje muslimanskog stanovništva u kulturno-prosvjetne aktivnosti u cjelini bilo je i motiv Edhemu Mulabdiću za pokretanje 1900. godine, zajedno sa Safvet-begom Bašagićem, novog lista „*Behar", koji i u nazivu sadržava simboliku želje za novim početkom i buđenjem muslimana Bosne. Glavni finansijer „Behara" bio je Ademaga Mešić, koji se obavezao: Obavezujem se da ću cijeli trošak ne za jednu nego za deset godina snositi u cijelosti sve i kad ne bi bilo više ni deset pretplatnika.*[13]

Oba historijska Kadrićeva romana – *Raskol* i *Novo doba* – mogla bi se sažeti u onaj bolni prekid sna Rašide-hanume: *San se prekinuo i ona je progledala. Vratila se u stvarnost i zažalila što makar u snu ne može biti sretna*[14]. Historija Bosne i Hercegovine vijekovima je bila protkana surovom realnošću čestih ratova, borbom za nacionalni identitet i svoju državnost, čemu i danas svjedočimo. *Raskol* koji je doveo do, možda, i nepovratnog procesa razjedinjavanja bosanske nacije na bošnjačku, srpsku i hrvatsku najbolje opisuje, uz dozu potrebnog optimizma, opaska fra Jake Baltića:

[11] Isto, str. 25.

[12] Isto, str. 64.

[13] Isto, str. 124.

[14] Isto, str. 538.

Pripadamo istoj zemlji, beže – kazao je fratar – svi smo Bosanci. Možemo mijenjati šta hoćemo, to ne možemo. Ta će nas činjenica vezivati dok nas ima. Nas ne mora biti, ali zemlje mora. Ona je vječna, neuništiva. Stoga nikome ne bi trebalo smetati. Dijelit ćemo skupa dobro i zlo. Gotovo jednako kao i do sada.[15]

Dvije tetralogije – *Dugo svitanje* i *Kobno raspuće* – osam knjiga Halida Kadrića pokušaj su bacanja svjetla na tamne predjele prošlosti naroda koji želi sebe postati svjestan. U dosezanju te želje ovim knjigama osvijetljeni su magistralni pravci, kojima su prolazile najznačajnije ličnosti i na kojima su se odvijali najvažniji događaji. Ovim knjigama će narod koji želi sebe postati svjestan dobiti ono što drugi narodi već imaju – jasniju predstavu o svojoj prošlosti i sigurniji korak u mapiranju svoje budućnosti.

Mirsad Kunić

[15] Isto, str. 121.

Pjesničko čaranje riječima i moderna pjesnička alhemija

(Melida Travančić: *Smrt u ogledalu*, Tuzla: Lijepa riječ, 2019.)

Sve misli, sve strasti što uzbuđuju
čovjekovo srce, robovi su ljubavi
(Samuel Taylor Coleridge)

Iako je i ranije u bosanskohercegovačkoj književnosti obilje proznih tekstova u kojima dominira lirski akcent, pjesma u prozi/kratka priča, kao samostalna književna sinteza, još nije postojala. Od davnina je isticano da je poezija sestra muzike.

U svim starijim poetikama teoretski su postavljene upravo nepremostive pregrade između kosmosa lirike i univerzuma proze. No, kako poetiku ponajčešće pišu školnici, koji ne stvaraju književnost, pokazalo se da njihovi postulati nisu ni dogme ni vječne istine.

Posmatrajući razvoj moderne bh literature, nije teško ustanoviti da u njoj ima znatan broj umjetničkih djela, koja su stvorena upravo protiv ustaljenih pravila poetike. Činjenica da su poneka od njih ne samo ostala kao neprolazne vrednote i djelovala na daljnju evoluciju, nego i pomogla da se otkriju novi aspekti života, neosporno dokazuje kako umjetnička forma nije uniforma, već organizam koji se uporedo s problematikom društva, pojedinca i vremena uvijek i neprestano gradi, razgrađuje i preobražava.

Originalan pjesnik, u ovom slučaju – to je Melida Travančić, ima svoj osobni stil. Služeći se već gotovim verbalnim repertoarom, uvijek nužno pronalazi svoje izvorne ekspresije za svoje stvaralačke težnje. Nije samo „rijedak, neobičan pridjev obilježje pisca“, već piščev specifični način osjećanja, mišljenja, izražavanja, onaj neponovljivi individualni ton, koji je diktirao dubok, lični doživljaj svijeta.

U svojoj supermoćnoj knjižici *Smrt u ogledalu*, Travančićeva otkriva neistražene predjele emocionalnosti, a nepoznato se ne može izraziti bez nove forme. Njezini istraživački napori oko umjetničke ekspresije i oblika od bitne su važnosti u stvaralačkom činu. U ovom slučaju, njoj je pošlo za rukom da proširi ljestvicu osnovnih pojmova poetike; ona postaje i tvorkinja nove književne vrste lirskog priopćavanja.

Jedna od najljepših modernih tekovina invencioznog duha ostvarena je u ovoj briljantnoj knjižici, koja se doima poput bedekera, koja nije mogla nastati pod udarcem neke opsjenarske magične palice kao efektna šarlatanska čarolija na poetskom velesajmu. Da bi se dobile čiste esencije proze i poezije u jedinstvenom amalgamu, bile su potrebne brojne predradnje niza književnih generacija, upravo, više književnih razdoblja kao prethistorija novog žanra. Dokazavši da se i u prozi može pjesnički progovoriti, Melida je pobijedila „geometrijski duh" i nagovijestila novo doba ovog žanra, period „sentimentalnog nereda". Pjesma u prozi nastala je iz anarhičnog principa, iz težnje za oslobođenjem od stega propisanog književnog jezika. Zadatak se nametao veoma određeno: kako koncipirati pisani govor da on izrazi novo, dosad nekazano, dosad neizrecivo? Pjesnička proza prvi je aspekt revolta protiv poetike, protiv formalne tiranije konzervativnih teoretičara. Nastala bez programatske pretpostavke, ponekad i bez određene namjere, ona je pretežno nekonzistentna, razlivena i grandilokventna. Nema unutrašnju koheziju, nema stilskog jedinstva, ni čvrstoću formalne zaokruženosti. Uostalom, ne predstavlja novi književni rod, već samo obogaćeno verbalno gradivo. Još uvijek je proza, recimo, neobična. Od tog materijala može se stvoriti i priča i novela, i roman, pa čak i esej, jer ima i poetski intoniranih eseja.

U problematici pjesama u prozi sukobljavaju se izrazita protuslovlja. Autorka se nastoji osloboditi ustaljenih zakona jezika, a stvaraju djelo od jezične građe; obaraju uobičajena pravila prozodije da bi izmislili novu, svoju zakonitost. Melida se buni protiv podjele književnosti na rodove, nastojeći ujediniti prozu i poeziju, kao što su to nekada činili ruski pisci Andrej Bjeli u romanu *Petrograd* i Aleksandar Blok u poemi *Dvanaestorica*. Ona ovom knjigom realizira književni rod koji će biti konsakriran i klasificiran. S jedne strane, djeluju destruktivne, prevratničke tendencije u tretiranju proze, a s druge stane konstruktivne i stvaralačke. Melida kao da kaže, mada vjerovatno nesvjesno i podsvjesno, da treba nanovo organizirati prozu da bi savršeno izrazila poeziju, da bi postala pjesma, u širem značenju književnosti kao umjetničkog fenomena.

Melida je, barem želim tako misliti, svjesna svog pionirskog pothvata, iako se iz podnaslova ove zbirke (kratke priče) ne može nazrijeti da je predvidjela mogućnost produbljivanja i emancipacije tog molitvenog kazivanja muzama.

U tekstu *Žena pred ogledalom* stoji ovako: „Ona nepomično stoji pred ogledalom, jer je to jedini način da na miru razmišlja o sebi. Dugo se gleda u oči i ponavlja šapućući: Bože, Bože, Bože... A zatim ruke ispruži ispred sebe i sa sobom se stopi". Ovako nešto ima od refleksa sufijske poezije i američkog nobelovca Isaka Baševisa Singera u briljantnoj paraboli *Ogledalo.*

„U mraku te više želim“ (Iskra); „Raskoš njenog tijela obmanjivala je posmatrača. Prizor u ogledalu više je nalikovao djelima velikih slikara nego stvarnosti“ (Refleksija stvarnosti).

A da bi pothvat zaista uspio, da bi Melida uspjela pronaći stvaralačku metodu, koja prozu uzdiže na apsolutni plan poezije, pogodna pjesnička klima i nadarena ličnost kao što je ona da sve svoje snage posveti istraživanju te nove poetske arhitekture. Ova spisateljica je prodala svoj život demonu umjetnosti za jednu malu knjižicu balada u prozi, koje su, ustvari, predstavljale poeziju.

Znalačko evociranje sentimentalnih raspoloženja, transpozicija doživljenog u sferi čistih osjećanja, rafinirano baratanje slikarskim elementima i zvukovnim efektima jezika najizrazitije su značajke Melidine liričnosti. Ona, uz to, postiže efektno, jedinstvenom vještinom slika štimunge u pejzažu kao analogije slatkobolnih zasanjanih stanja duše. Neke njene stranice djeluju poput kamerne glazbe. Kroz fino izdiferenciranu ritmiku rečenične kadence, naslućuje se melodija nostalgije i sjete. Ova poetesa stvara slobodno ritmizirane tekstove, koji se svojim emfatičnim tonom približavaju biblijskom lirizmu, nešto, što me je podsjetilo, slično kao u lirskom romanu marokanskog pisca Mohameda Diba „Ko se sjeća mora“ (*Qui se souvient de la mer* (1962) s prizvukom sakralne uzvišenosti, dok u paganskom zanosu evocira jednostavnim, plemenitim jezičkim sredstvima osunčane prizore u pejzažu, izražavajući grecizirani panteizam.

U nadahnuću sagledane i doživljene, te „fantazije“ rastu iz plamena maštovite raspojasanosti, ali njihov organski razvoj usmjerava i vodi artistička volja pod nadzorom lucidna uma. Ta strastvena revnost nije nikad površinska jezična korektura, kaćipersko uljepšavanje rečenice, kozmetika stila, već viši, svjesniji stupanj stvaranja. Pod imperativom umjetničke savjesti, Melida se potpuno predaje temi da bi svestrano ušla i okušala problem. Ona je, naprosto, opsjednuta vizijom ljepote. Muči je problem stvaranja, tajna izraza i savršenstvo forme. Izbjegavajući masu i opseg, ona minuciozno cizelira rečenicu sve dok ne postigne traženu ekspresiju, dojam da je „pjesma“ /“priča“ (jer je to sve glazba i čista poezija) napisana u jednom dahu.

Ako je, uistinu, najveća vještina sakriti u tom poslu udio tehnike, onda je ta naša mala „romantičarka“ – veliki majstor zanata. Kako ovo ne reći kada ona u savršenoj formi daje projekciju lirskih proplamsaja iz dubine duše, a da pritom sačuva primarnost lične intonacije.

Međutim, „fantazije“ su u biti samostalne poetske kreacije, koliko god je slikarstvo tematski i stilski utjecalo na njihov postanak, na njihovu formaciju. Zato ih valja prvenstveno tumačiti iz spisateljičine duševne strukture, jer one nemaju karakter deskriptivne replike ili običnog komentara, već poezija, prava lirska poezija data iskreno i u dubokoj individualnoj *proćućenosti* (osjećaji-

ma prožeta). Iz te dematerijalizirane, fluidne proze, koja vibrira od suzdržanih emocija, emanira na mahove halucinatorna snaga. Najuspjeliji pasusi puni su čudesnih, podsvjesnih rezonanci i trepeta tjeskobnih stanja duše. U grozničavoj drhtavici polubdjenja, kada se više ne zna gdje prestaje stvarnost, a gdje počinju čarolije snova. To su eterične prefinjenosti, koje neće ni zapaziti, ili će preskočiti obožavatelji grubih vanjskih efekata. Ovo je knjižica ekskvizitnih pjesničkih kvaliteta, suma znanja i saznanja – lirska alhemija.

Smrt u ogledalu je stvorena od proze i čiste poezije, od bljeskova analitičkog duha i intuitivnog poniranja u zagonetke ljudske duše, od krute stvarnosti i eteričnih snova, od lucidnog mozganja i transa osjećajnosti. Iako ponekad zapada u pretjerivanja, protuslovlja i živčanu pomamu, njene uzbune, propinjanja nisu knjiška poza, već neobična reakcija jedne složene psihe. Sve bizarnosti ne mogu sakriti njeno toplo, plemenito, ali teško povrijeđeno srce. Ona je apostol bola i zdvojnosti, analitik tuđih i svojih poroka očituje se i u ovom djelu kao izraziti moralista.

Kad sumiramo formalne karakteristike i umjetničke kvalitete ove spisateljice, koja strastvenim žarom i živom inteligencijom traži plastičnu realizaciju svoje unutrašnje vizije, Melida Travančić nam se ukazuje i kao začetnica pjesničkog čaranja riječima i preteča moderne lirske alhemije.

Sead Mahmutefendić

GODIŠNJAK 2019

IZ "PREPORODOVE"
DJELATNOSTI

Izvještaj o radu Bošnjačke zajednice kulture "Preporod" Sarajevo za 2019. godinu

Godina 2019. je uistinu bila godina velikih promjena i projekata, a obilježio ju je uspješan početak mandata novog predsjednika Bošnjačke zajednice kulture „Preporod" u Bosni i Hercegovini, prof. dr. Sanjina Kodrića.

Već 16. februara 2019. godine, u prostorijama Direkcije Bošnjačke zajednice kulture „Preporod", organizirana je Radna skupština, na kojoj su prisustvovali prof. dr. Senadin Lavić, predsjednik BZK „Preporod" u Bosni i Hercegovini, prof. dr. Sanjin Kodrić, predsjednik Matičnog odbora BZK „Preporod" te predsjednici/predstavnici Općinskih društava: Banovići, Brčko Distrikt BiH, Bužim, Doboj, Gornji Vakuf, Gradačac, Jajce, Kiseljak, Kladanj, Konjic, Livno, Mostar, Novi Travnik, Sapna, Teočak, Travnik, Tuzla, Vareš, Visoko, Vogošća, Zenica, Zvornik i Žepče. Na Skupštini je vođena rasprava o usvajanju Odluke o strateškim razvojnim pravcima BZK „Preporod", zatim o usvajanju novog Statuta BZK „Preporod" i početak reorganizacije općinskih društava, te o davanju podrške i incijative za bolju Bosnu. Zaključeno je da je neophodna reorganizacija općinskih društava, te da će urnek Statuta biti završen i proslijeđen što prije. Također, zaključeno je da će Matični odbor BZK „Preporod" u budućnosti sačinjavati predsjednici ili predstavnici svih regionalnih/gradskih/općinskih društava. Zatim, zaključeno je da se podržava zajednička multietnička, bosanskohercegovačka, nadinstitucionalna i nadstranačka inicijativa koja se bori za Bosnu i Hercegovinu, kao modernu europsku i sekularnu parlamentarnu demokratiju, ravnopravnih građana i sugerira se svim društvima da u lokalnim sredinama provode zajedničke aktivnosti s ostalim nacionalnim društvima, a koja podržavaju Bosnu i Hercegovinu kao suverenu i nedjeljivu državu. U nastavku radne skupštine, predsjednik Senadin Lavić je upoznao prisutne da je planirana Izborna Skupština BZK „Preporod" za 23. mart 2019. godine. On je u svom izlaganju predložio prof. dr. Sanjina Kodrića za novog predsjednika BZK „Preporod". Senadin Lavić je u svom izlaganju predstavio Kodrića kao moralnog, čestitog, sposobnog, pouzdanog i pametnog naučnika, koji je svojim radom doprinio kući „Preporod". Zamolio je Kodrića da javno na ovoj Skupštini prihvati kandidaturu, te zatražio podršku svih prisutnih za njegovu kandidaturu, što su prisutni jednoglasno podržali, te je Izborna skupština zakazana za 23. 03. 2019. godine.

Svečana, 13. izborna skupština Bošnjačke zajednice kulture „Preporod", održana je 23. marta 2019. godine u Bošnjačkom institutu – Fondacija Adila Zulfikarpašića, s početkom u 11:00 sati. Na 13. izbornoj skupštini su prisustvovali: Senadin Lavić, predsjednik BZK „Preporod" u Bosni i Hercegovini, Sanjin Kodrić, predsjednik Matičnog odbora BZK „Preporod", Aida Abadžić – Hodžić, predsjednica Upravnog od-

bora BZK „Preporod“, Šaćir Filandra, član Upravnog odbora i predsjednik Skupštine, članovi Upravnog odbora, Matičnog odbora, Savjeta, Nadzornog odbora, Suda časti, predsjednici/predstavnici općinskih društava BZK „Preporod“. Uvodnim dijelom radne Skupštine, a na osnovu prijedloga organa BZK „Preporod“, predsjedavao je Šaćir Filandra. Prema Dnevnom redu, koji su prisutni jednoglasno prihvatili, Skupština je započeta biranjem rukovodstva Skupštine. Za predsjednika Skupštine izabran je prof. dr. Šaćir Filandra, za potpredsjednika dr. Rizvan Halilović, za sekretara Skupštine Merjem Čolpa Hodžić, za zapisničara Isma Kamberović i za ovjerivača zapisnika Edin Mulać. U nastavku Skupštine prihvaćeni su Izvještaji predsjednika za mandatni period 2014–2018., zatim Nadzornog odbora, kao i finansijski Izvještaj o radu. Predsjednik Skupštine je prisutnim pročitao pristigle prijedloge za organe BZK „Preporod“ u narednom mandatnom periodu, te je pozvao prisutne da se izjasne o eventualnim novim prijedlozima, izmjenama ili dopunama predloženih kandidatskih listi. S obzirom na to da sudionika u diskusiji nije bilo, nakon izlaganja Sanjina Kodrića, kandidata za predsjednika BZK „Preporod“, Skupština BZK „Preporod“ je jednoglasno prihvatila ponuđene kandidatske liste, te su donesene sljedeće Odluke:

1. U skladu sa Statutom BZK „Preporod“, za predsjednika BZK „Preporod“ u mandatnom periodu 2019–2023. godina Skupština BZK „Preporod“ bira prof. dr. Sanjina Kodrića;
2. U skladu sa Statutom BZK „Preporod“, za članove Upravnog odbora BZK „Preporod“ u mandatnom periodu 2019–2023. godina Skupština BZK „Preporod“ bira članove u sljedećem sastavu: Almedina Čengić, predsjednica, Aida Abadžić Hodžić, Adnan Busuladžić, Hatidža Duman, Šaćir Filandra, Hadžem Hajdarević, Alen Kalajdžija, Senadin Lavić, Esad Oruč, Fahrudin Rizvanbegović, Sead Šemsović.
3. U skladu sa Statutom BZK „Preporod“, za članove Matičnog odbora BZK „Preporod“ u mandatnom periodu 2019–2023. godina Skupština BZK „Preporod“ bira članove u sljedećem sastavu: Dajana Ajanović, Selma Alispahić, Zehra Alispahić, Sanela Bašić, Muris Bajramović, Ena Begović-Sokolija, Filip Mursel Begović, Merima Čaušević, Amira Dervišević, Haris Dervišević, Gorčin Dizdar, Džamna Duman, Nedžma Džananović Miraščija, Nirha Efendić, Dijana Hadžizukić, Jasmin Hodžić, Tarik Jesenković, Adnan Kadrić, Isma Kamberović, Hikmet Karčić, Lejla Kodrić Zaimović, Omer Korjenić, Mirsad Kunić, Fatima Mahmutćehajić, Munir Mujić, Edin Mulać, Jasminko Mulaomerović, Admir Mulaosmanović, Muhamed Nametak, Fuad Ohranović, Enis Omerović, Amer Osmić, Ismail Palić, Mirzana Pašić Kodrić, Bajro Perva, Amila Pilav-Velić, Edin Radušić, Nehrudin Rebihić, Amina Rizvanbegović-Džuvić, Selma Rizvić, Elmir Sadiković, Mirza Sarajkić, Selman Selhanović, Ćazim Suljević, Edim Šator, te članovi Matičnog odbora, koje po funkciji čine predsjednici općinskih, gradskih i regionalnih društava, kao i predsjednici drugih organa i organizacionih jedinica BZK „Preporod“, a što je definirano Statutom.
4. U skladu sa Statutom BZK „Preporod“, za članove Savjeta BZK „Preporod“ u mandatnom periodu 2019–2023. godina Skupština BZK „Preporod“ bira članove u sljedećem sastavu: Senadin Lavić, predsjednik, Nijaz Alispahić, Zijad Bajramović,

Izudin Bajrović, Amila Bakšić, Hasan Balić, Safet Bandžović, Džemal Bašić, Uzeir Bavčić, Izet Beridan, Edhem Bičakčić, Ismet Bušatlić, Faruk Čaklovica, Smail Čekić, Enes Čengić, Kemal Čolak, Almasa Defterdarević-Muradbegović, Zlatan Delić, Srebren Dizdar, Esad Duraković, Enes Durmišević, Muhidin Džanko, Adib Đozić, Fahira Fejzić Čengić, Šaćir Filandra, Rasim Gačanović, Ejup Ganić, Lejla Gazić, Jasminka Gradaščević-Sijerčić, Mehmed Gribajčević, Huseyin Gül, Remzija Hadžiefendić Parić, Amra Hadžimuhamedović, Enisa Hajdarević Šojko, Enver Halilović, Muharem Hasanbegović, Irfan Horozović, Aladin Husić, Enver Imamović, Dževad Jahić, Salih Jalimam, Husnija Kamberović, Dževad Karahasan, Enes Karić, Ibrahim Krzović, Enes Kujundžić, Osman Lavić, Mufid Lazović, Medhija Maglajlić, Rusmir Mahmutćehajić, Senija Milišić, Dževad Mlaćo, Nedžad Mulabegović, Hasnija Muratagić-Tuna, Fehim Nametak, Amila Omersoftić, Alija Pirić, Enes Pelidija, Munir Rašidović, Fahrudin Rizvanbegović, Suad Selimović, Mevlida Serdarević, Haso Sefo, Adnan Silajdžić, Avdo Sofradžija, Emin Sofić, Aiša Softić, Ismet Suljević, Rifat Škrijelj, Jasmina Talam, Zlatko Topčić, Elbisa Ustamujić, Esad Zgodić, Behija Zlatar i Jusuf Žiga.

5. U skladu sa Statutom BZK „Preporod", za članove Nadzornog odbora BZK „Preporod" u mandatnom periodu 2019–2023. godina Skupština BZK „Preporod" bira članove u sljedećem sastavu: Džemal Bašić, predsjednik, Hasan Balić, Zijad Bajramović, Sabaheta Hadžimusić, te Nermana Kadić.

6. U skladu sa Statutom BZK „Preporod", za članove Suda časti BZK „Preporod" u mandatnom periodu 2019–2023. godina Skupština BZK „Preporod" bira članove u sljedećem sastavu: Elbisa Ustamujić, predsjednica, Ismet Bušatlić, Uzeir Bavčić, Rasim Gačanović i Dževad Jahić.

Novoizabrani predsjednik BZK „Preporod" u Bosni i Hercegovini, prof. dr. Sanjin Kodrić, obavijestio je prisutne o promjenama u vezi sa Statutom BZK„Preporod". Na ranijim sjednicama Matičnog odbora dogovorena je promjena rada općinskih društava. Novina je u tome da će se ubuduće sva Općinska društva BZK „Preporod" preregistrirati kao samostalne jedinice i svako će odgovarati za svoje finansije, ali će i dalje biti idejno povezani putem zajedničkih projekata i istog cilja u bošnjačkoj kulturi s BZK „Preporod" u Sarajevu. Predložene promjene u Statutu prihvatili su članovi Skupštine BZK „Preporod", te je jednoglasno donesena Odluka da Skupština BZK „Preporod" usvaja prijedlog Statuta BZK „Preporod", u tekstu i obliku kakav je dostavljen u materijalu za Skupštinu.

Bošnjačka zajednica kulture „Preporod", Bošnjački institut – Fondacija Adila Zulfikarpašića, i Fondacija *Mak Dizdar*, organizirali su promociju knjige *Kameni govornik: stećci, prostor i identitet u poeziji Maka Dizdara*, prof. dr. Amile Burović i *Zbornika radova Mak Dizdar: prvih stotinu godina.* Promocija je održana u Bošnjačkom institutu u srijedu, 17. aprila 2019. godine. U okviru promocije, predstavljen je i *Zbornik radova s naučne konferencije Mak Dizdar: prvih stotinu godina*, održane u Sarajevu od 19. do 23. oktobra 2017. godine. U promociji su učestvovali: prof. dr. Amila Buturović, prof. dr. Sanjin Kodrić, dr. Gorčin Dizdar i Jasmin Agić.

U Galeriji „Preporod“, 19. aprila 2019. godine, otvorena je zajednička izložba 22 umjetnika – profesora i asistenta Departmana umjetnosti Internacionalnog univerziteta u Novom Pazaru. Izložbu u Galeriji „Preporod“ otvorio je predsjednik Bošnjačke zajednice kulture „Preporod“ u Bosni i Hercegovini, prof. dr. Sanjin Kodrić.

Natječaj za bijenalnu nagradu *Alija Isaković* za najbolji originalni dramski tekst na bosanskom jeziku objavljen je u dnevnim novinama *Oslobođenje*, 26. aprila 2019. godine. Nagrada je ustanovljena 2003. godine, povodom stogodišnjice postojanja i djelovanja BZK „Preporod“, a s ciljem podsticanja i vrednovanja savremene bosanskohercegovačke dramske umjetnosti. Nagrada je jedna i nedjeljiva, a dodjeljuje se bijenalno. Žiri za dodjelu nagrade *Alija Isaković* za najbolji originalni dramski tekst na bosanskom jeziku, koji su činili Zlatko Topčić, predsjednik, prof. dr. Almedina Čengić i doc. dr. Mirzana Pašić Kodrić, krajem godine je donio jednoglasnu odluku da se nagrada dodijeli Amiru Bukviću za dramu *Ljubavne priče*. Amir Bukvić je 2019. godine, na osmom „Preporodovom“ bijelanom natječaju, drugi put nagrađen, a prvi put je to bilo 2013. godine za dramu *Igra sjena*.

Deveti međunarodni naučni skup Bosanskohercegovačka država i Bošnjaci, održan je 27. aprila 2019. godine u prostorijama Matičnog odbora BZK „Preporod“. Cilj naučnog skupa Bosanskohercegovačka država i Bošnjaci je preispitivanje odnosa bosanskohercegovačke države i bošnjačkih sadržaja njene politike, ekonomije i kulture. Najvažniji sadržaj navedenog cilja je reartikuliranje formi kulturne dinamike u potpunu političku emancipaciju bošnjačkog naroda, kao integralnog sadržaja bosanskohercegovačke države, najvažnijeg instrumenta u realizaciji te emancipacije. Uvodno izlaganje je imao prof. dr. Esad Zgodić sa temom *Bošnjak Juraj Dragišić – filozof i teolog*, a zatim je uslijedila rasprava Devetog naučnog skupa, koja se odvijala u tri panela, čiji naslovi su bili:

1. Bosna i antibosanstvo u nacionalnim ideologijama i programima etnicizma;
2. Bošnjaci u društvenoj, pravnoj, političkoj i ekonomskoj bosanskohercegovačkoj pluralnosti;
3. Bosanskohercegovačka država-nacija u vidicima internacionalnog političkog poretka.

Moderator prvoga panela bila je Džamna Duman, a učesnici i njihove teme su: Safet Bandžović – *Pamćenje i vrijeme: Sporazum Cvetković – Maček (1939) u historijskoj perspektivi*; Rasim Gačanović – *Bosanska geografija: Bosanski i bošnjački identiteti*; Zilha Košuta – *Historijski osvrt na Hrvatsku zajednicu Herceg-Bosnu*; Rusmir Mahmutćehajić – *O uvjetnostima bosanstva i bošnjaštva*; Jasmin Medić – *Politička i nacionalna polarizacija u Bosni i Hercegovini: Projekti ‘regionalizacije’ 1991. godine*; Elmir Sadiković – *Bosna između liberalizma i etnokulturnog fundamentalizma*; Jusuf Trbić – *Etničke politike i razaranje Bosne*.

Drugim panelom moderirao je Elmir Sadiković. Učesnici ovog panela bili su: Taner Aličehić – *Vjera, narod, nacija u okviru bosanske političke strategije*; Amra Hadžimuhamedović – *Ključ zavičaja: O nostalgiji od koje se umire i djeca se ne rađaju*; Maida Halilović – *Refleksija genocida na strukturu bosanskih sela*; Hikmet Karčić

– *Kolektivna traumatizacija i dehumanizacija Bošnjaka*; Sanjin Kodrić – *Pismenost i književnost bosanskog srednjovjekovlja u istraživanjima Maka Dizdara*; Mirsad Kunić – *Šta i kako sa drugim: Primjeri dobre prakse u bošnjačkoj epici*; Amer Osmić – *Bosanskohercegovačka država sa ili bez mladih?*; Asim Zubčević – *Je li moguć bošnjački kulturni identitet izvan integralnog bosanstva?*.

Moderator trećeg panela je bio Amer Osmić, a učesnici panela su: Meldijana Arnaut Haseljić – *Izvještaj Komisije za istraživanje događaja u i oko Srebrenice od 10. do 19. jula 1995.: Negiranje – Memorandum SANU 2*; Džamna Duman – *Pravni vidici nepovredivosti dostojanstva djeteta*; Đenan Galešić – *Bosanski nacionalni pokret: Historijske mogućnosti i pretpostavke*; Senadin Lavić – *Nacija-država, identiteti i etničke grupe*; Fatima Mahmutćehajić – *Bosanski državni identitet i vladavina prava*; Ramiza Smajić – *Bošnjaci u historijskim refleksijama 1699–2019*; Sabina Subašić-Galijatović – *Međunarodno-pravna praksa genocida u Srebrenici: Odnos prema utvrđenim činjenicama*.

U Galeriji „Preporod" je 14. maja 2019. godine otvorena izložba crteža iz ciklusa *Kudret voda*, umjetnika Hasana Mehinovića. Izložbu su otvorili Almedina Čengić, predsjednica Upravnog odbora Bošnjačke zajednice kulture „Preporod", autor Hasan Mehinović i akademski grafičar Miralem Brkić.

Bošnjačka zajednica kulture „Preporod" u Bosni i Hercegovini je 24. maja 2019. godine predstavila XII kolo edicije *Bošnjačka književnost u 100 knjiga* na 46. *Kikićevim susretima* u Gradačcu, uglednoj književnoj manifestaciji, čiji je suorganizator niz godina i Općinsko društvo Bošnjačke zajednice kulture „Preporod" u Gradačcu. Promotori su bili predsjednik BZK „Preporod" u Bosni i Hercegovini prof. dr. Sanjin Kodrić, predsjednik Savjeta BZK „Preporod" u Bosni i Hercegovini prof. dr. Senadin Lavić i član Upravnog odbora Hadžem Hajdarević. Edicija *Bošnjačka književnost u 100 knjiga* najznačajniji je izdavački projekt u oblasti književnosti i kulture Bošnjaka, a kontinuirano se objavljuje, počevši od 1995. godine. Edicija obuhvata sva ključna ostvarenja bošnjačke književnosti još od srednjeg vijeka, do savremenog doba i predstavlja jedinstven poduhvat književnohistorijske sistematizacije i afirmacije bošnjačke književne prakse kao takve. Sva djela objavljena u Ediciji priređena su u skladu s najvišim tekstološkim i književnohistorijskim standardima te opremljena pratećom književnohistorijskom aparaturom (uvodna književnohistorijska studija, biografija, bibliografija i literatura). Ediciju čini planiranih 20 kola od po pet knjiga, tj. sveukupno 100 knjiga, pri čemu je dosad objavljeno 12 kola, odnosno 60 knjiga, a u pripremi je i XIII kolo, s novih pet knjiga istaknutih bošnjačkih autora.

Komemoracija piscu, književnom kritičaru i publicisti Mustafi Smajloviću, koji je preminuo 22. maja 2019., upriličena je 28. maja 2019. godine u prostorijama Direkcije Bošnjačke zajednice kulture „Preporod". Prof. dr. Sanjin Kodrić istakao je da je Smajlović bio značajna pojava bh. književnog života te podsjetio da je u aktuelnoj, recentnoj književnoj zbilji Smajlović kao autor bio prisutan prije svega kao pripovjedač, iako se u ranijim godinama bavio poezijom, ali i kao neko ko je poticao književni rad drugih te učestvovao u formiranju i promoviranju novih književnih imena.

Konkurs za literarne i likovne radove učenika osnovnih škola u Bosni i Hercegovini, u organizaciji Bošnjačke zajednice kulture „Preporod“, ponovno je izazvao značajnu pažnju učenika, ali i učitelja i nastavnika predmetne nastave maternjeg jezika i likovne kulture, te je opravdao očekivane rezultate. Zadana tema ovogodišnjeg, 17. po redu konkursa, *Bosanske priče i slike*, pobudila je zanimanje velikog broja mladih umjetnika, što dokazuje to da je na ovaj konkurs pristigao 171 literarni rad i 517 likovnih radova. Učenici su svoju Bosnu opisivali i crtali na najljepše načine, kako to samo djeca znaju. Smjenjivali su se prizori dragih predjela, u različita doba dana i godine, odajući skrivene tajne dječije mašte i promišljanja o domovini. I ovog puta su potvrđeni vrijednost i značaj ove manifestacije, koja ima osnovni zadatak inicirati i zainteresirati mlade ljude da cijene umjetničko stvaralaštvo i djela, te sadrži veoma bitan odgojno-obrazovni cilj. Članovi žirija su s velikom pažnjom i zainteresiranošću pregledali pristigle literarne radove. Komisiju za odabir najboljih literarnih radova činili su Bisera Alikadić, Mirsad Bećirbašić, Almedina Čengić i Mirzana Pašić Kodrić. Za najuspješnije su proglašeni: Ahmed Halilbašić, učenik VII razreda “Prve osnovne škole”, Živinice, *prva nagrada; Denis Džafić, učenik IX*c razreda OŠ “Miladije”, Tuzla, *druga nagrada i Amila Medić, učenica VII*a razreda OŠ “Humci”, (Humci) Čelić, *treća nagrada.* S istom pažnjom i zainteresiranošću su tretirani prispjeli likovni radovi. Članovi žirija za odabir najboljih likovnih radova bili su Mirsada Baljić, Jasminko Mulaomerović i Mušo Šahman. Za najuspješnije su proglašeni: Adina Ramović i Iman Vuk, učenice VII1 razreda OŠ “Kovačići”, Sarajevo, *prva nagrada; Armin Hamzić i Eldar Hrvat, učenici Centra “Vladimir Nazor”, Sarajevo, druga nagrada i Kadrija Kapidžić, učenik V*1 razreda OŠ “Podlugovi”, Podlugovi, *treća nagrada.* Određeni broj nastavnica i nastavnika su se posebno istakli u realizaciji ovogodišnjeg *Konkursa*, što su ocijenili organizator i žiriji, te su dodijeljena priznanja. Žiri za literarne radove priznanje dodjeljuje Jasminki Hadžić, nastavnici OŠ “Humci”, (Humci) Čelić, Marici Ferhatbegović, nastavnici “Prve osnovne škole”, Živinice, i Amri Terzić, učiteljici “Prve sanske škole”, Sanski Most. Posebno vrijedan angažman u likovnom dijelu Konkursa ove godine pokazale su Belma Bašić, učiteljica OŠ “Isak Samokovlija”, Sarajevo, i Alma Beširević, učiteljica “Prve sanske škole”, Sanski Most. Zahvalnice upućujemo Ajli Hadžihasanović, profesorici Centra za odgoj, obrazovanje i rehabilitaciju “Vladimir Nazor”, Sarajevo, i Dženiti Hrnjičić, profesorici Centra za slušnu i govornu rehabilitaciju, Sarajevo. Izložba likovnih radova i uručenje nagrada upriličena je 12. juna 2019. godine u Galeriji „Preporod“, Titova 54. Ovom prilikom je predstavljen i 17. katalog s nagrađenim i odabranim literarnim i likovnim radovima, a izložba je ostala otvorena za posjetioce naredni mjesec.

Svečano obilježavanje Dana Bošnjaka, upriličeno je 28. septembra u Sarajevskoj vijećnici, u organizaciji Bošnjačke zajednice kulture „Preporod“ u Bosni i Hercegovini, te pod visokim pokroviteljstvom člana Predsjedništva Bosne i Hercegovine, Nj. E. Šefika Džaferovića i pokroviteljstvom gradonačelnika Sarajeva, gosp. Abdulaha Skake. Uz bogat umjetnički program i mnoštvo istaknutih zvanica, obilježena je 26. godišnjica vraćanja historijskog imena „Bošnjak“. “Dan Bošnjaka dan je kojim se pod-

sjećamo na Prvi bošnjački sabor, kao bošnjački svenarodni skup, održan u opkoljenom Sarajevu 27. i 28. septembra 1993. godine. Uz niz drugih važnih odluka, uključujući i jasan stav o odbijanju svake mogućnosti podjele Bosne i Hercegovine po etno-nacionalnim principima, tom prilikom donesena je i svenarodna odluka kojom su Bošnjaci u upotrebu vratili svoje stvarno, povijesno narodno ime ‘Bošnjak’, ime koje nije izmišljeno već ga baštinimo od srednjeg vijeka pa nadalje. Iako pod vojnom opsadom agresora, Bošnjaci su se, dakle, tog dana izborili za slobodu svojeg identiteta nakon niza desetljeća negiranja bošnjačkog imena i identitetske samosvojnosti, odnosno nakon višedesetljetnih ideoloških projekata kojima su se Bošnjaci nastojali predstaviti kao tek vjerska, muslimanska zajednica unutar tuđih (veliko)nacionalnih okvira. Bošnjaci su, međutim, stari evropski narod, ekvivalentan po svojem povijesnom utemeljenju svim drugim evropskim narodima, kao i našim susjedima, i upravo to je potvrđeno na Prvom bošnjačkom saboru i povratkom bošnjačkog narodnog imena. U ovim procesima jednu od ključnih uloga imao je BZK ‘Preporod’ , jer upravo u krugu vezanom za ‘Preporod’ razvijala se i počela ostvarivati ideja o nužnosti revitalizacije imena ‘Bošnjak’, pa je sasvim prirodno da baš ‘Preporod’ obilježava ovaj dan, kao što ga već godinama obilježavaju Bošnjaci širom naše dijaspore. Veza BZK ‘Preporod’ i Dana Bošnjaka je suštinska, a Dan Bošnjaka dan je i (re)afirmacije bošnjačkog identiteta i kulture, a to nam je i danas itekako potrebno. Bošnjačka zajednica kulture ‘Preporod’ nije tek jedan od niza oblika nacionalnog udruživanja Bošnjaka – naprotiv, ‘Preporod’ je najstarija i temeljna ustanova kulture Bošnjaka, s tradicijom dužom od jednog stoljeća. Nastao iz društava *Gajret* i *Narodna uzdanica* iz 1903. godine, odnosno 1924. godine, ‘Preporod’ je na sudbinski važne načine obilježavao život Bošnjaka tokom proteklih skoro 120 godina, ali i dijelio cjelinu sudbine bošnjačkog naroda.” – prof. dr. Sanjin Kodrić, predsjednik Bošnjačke zajednice kulture „Preporod“ u Bosni i Hercegovini.

U organizaciji Bošnjačke zajednice kulture „Preporod“ u Bosni i Hercegovini, pod pokroviteljstvom Općine Novi Grad Sarajevo i načelnika Semira Efendića, a u sklopu obilježavanja 28. septembra – Dana Bošnjaka, održan je okrugli sto u Centru za kulturu Dobrinja – vila Hadžihalilovića. Okrugli sto o temi *Bošnjaci – stanje i perspektive*, kojem su prisustvovali predstavnici Bošnjaka i bošnjačkih kuturnih društava iz Bosne i Hercegovine, Slovenije, Hrvatske, Srbije, Crne Gore, Makedonije i Kosova te zvaničnici iz političko-društvenog života, održan je s namjerom da se razgovara o implementaciji zajedničkih projekata između bošnjačkih zajednica u BiH, regije i drugih zemalja u kojima žive Bošnjaci. Moderator skupa bio je generalni projekt-menadžer BZK „Preporod“ Filip Mursel Begović, a osim predsjednika Bošnjačke zajednice kulture „Preporod“ u Bosni i Hercegovini prof. dr. Sanjina Kodrića te načelnika Semira Efendića, učestvovali su i Alen Kalajdžija, direktor Instituta za jezik u Sarajevu, Suad Džafić, pomoćnik ministra za kulturu pri Ministarstvu civilnih poslova Bosne i Hercegovine, Adis Salkić, pomoćnik ministra obrazovanja u Vladi Federacije Bosne i Hercegovine, te Zijad Ljevaković, savjetnik za dijasporu predsjedavajućeg Doma naroda Parlamentarne skupštine Bosne i Hercegovine Bakira Izetbegovića. Okruglom stolu prisustvovali su i predstavnici političkih i kulturnih organizacija Bošnjaka u

domovinskim zemljama. Među njima su bili i Ahmedin Škrijelj, generalni sekretar Stranke demokratske akcije Sandžaka, Suljo Mustafić, politički direktor Bošnjačke stranke u Crnoj Gori, Armin Hodžić u ime Bošnjačkog nacionalnog vijeća u Republici Hrvatskoj, Nihad Biševac, gradonačelnik Novog Pazara, Hazbo Mujović, gradonačelnik Sjenice, Kerim Dizdar, predsjednik Bošnjačkog kulturnog saveza Slovenije, Esad Džudžo, direktor Centra za bošnjačke studije sa sjedištem u Tutinu, Selma Rizvanović-Mandal u ime organizacije “EduNisa” iz Makedonije i drugi gosti. Nakon uvodnih riječi, za diskusije su se javili predstavnici različitih bošnjačkih udruženja i organizacija od Makedonije, Kosova, Sandžaka, do Hrvatske i Slovenije, koji su, svako na svoj način, govorili o stanju, položaju i problematici s kojom se susreću Bošnjaci koji žive, rade i djeluju u navedenim zemljama.

Bošnjačka zajednica kulture „Preporod“ u Bosni i Hercegovini, 18. oktobra 2019. godine u Bošnjačkom institutu – Fondacija Adila Zulfikarpašića, organizirala je Čas sjećanja u čast rahmetli prof. dr. Muniba Maglajlića, dugogodišnjeg predsjednika Bošnjačke zajednica kulture „Preporod“ u Bosni i Hercegovini, redovnog profesora Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu i predanog proučavaoca usmene baštine Bošnjaka i Bosne i Hercegovine. O prof. dr. Munibu Maglajliću govorili su predsjednik Bošnjačke zajednice kulture „Preporod“ u Bosni i Hercegovini prof. dr. Sanjin Kodrić, koji je dao uvodnu riječ, zatim je prisutne pozdravila prof. dr. Almedina Čengić, predsjednica Upravnog odbora Bošnjačke zajednica kulture „Preporod“ u Bosni i Hercegovini, te prof. dr. Sead Šemsović, koji je održao Čas sjećanja.

Svečana dodjela književne nagrade 25. novembar, pod visokim pokroviteljstvom člana Predsjedništva Bosne i Hercegovine NJ. E. Šefika Džaferovića i pod pokroviteljstvom gradonačelnika Grada Sarajeva gospodina Abdulaha Skake, održana je u sarajevskoj Vijećnici 19. novembra 2019. godine. Nagradu je utemeljio sedmični časopis *Stav*. Suorganizator svečanosti bila je Bošnjačka zajednica kulture „Preporod“ u Bosni i Hercegovini, a partner BBI banka. Stručni žiri u sastavu: prof. dr. Almir Bašović (predsjednik), doc. dr. Ena Begović-Sokolija, prof. dr. Dijana Hadžizukić, prof. dr. Sanjin Kodrić, doc. dr. Nehrudin Rebihić, prof. dr. Fahrudin Rizvanbegović, prof. dr. Sead Šemsović, te u ime časopisa *Stav* glavni urednik Filip Mursel Begović, dodijelio je nagradu za životno djelo iz oblasti književnosti prof. dr. Tvrtku Kulenoviću – posthumno, a nagradu za knjigu godine Asmiru Kujoviću (*Nestorov pehar*, Sarajevo, 2019).

Povodom obnove bosanske državnosti i obilježavanja 25. novembra, Dana državnosti Bosne i Hercegovine, u kraljevskom gradu Bobovcu nekoliko nevladinih organizacija organiziralo je narodno okupljanje. Riječ je o Bošnjačkoj zajednici kulture „Preporod“ u Bosni i Hercegovini, Vijeću kongresa bošnjačkih intelektualaca, Hrvatskom narodnom vijeću, Muslimanskom dobrotvornom društvu „Merhamet“, Srpskom građanskom vijeću-pokret za ravnopravnost, Udruzi organizacije otpora umirovljenih i demobilisanih branitelja HVO Sarajevo i Asocijaciji nezavisnih intelektualaca *Krug 99*. Već četvrtu godinu nevladine organizacije organiziraju tu svečanost, a cilj je da se tradicionalnim okupljanjem na Bobovcu simbolički afirmišu korijeni bosanskog državnog subjektiviteta i utemeljenosti, te razvoja državnosti BiH u budućnosti. Pod-

sjetimo da je Bobovac bio sjedište bosanskih vladara, od vladavine bana Stjepana Drugog Kotromanića i svih bosanskih kraljeva, do osmanskog osvajanja Kraljevine Bosne 1463. godine i ubojstva našeg posljednjeg kralja Stjepana Tomaševića. Dan državnosti Bosne i Hercegovine je obilježen širom Bosne i Hercegovine i dijaspore, u organizaciji Bošnjačke zajednice kulture „Preporod" u Bosni i Hercegovini.

Bošnjačka zajednica kulture „Preporod" u Bosni i Hercegovini, Vijeće Kongresa bošnjačkih intelektualaca i Bošnjački institut – Fondacija Adila Zulfikarpašića, organizirali su posthumnu promociju knjige *Od stećka do nišana u Bosni i Hercegovini* akademika dr. Ibrahima Pašića, 27. novembra 2019. godine u Bošnjačkom institutu – Fondacija Adila Zulfikarpašića. *Od stećka do nišana u Bosni i Hercegovini*, čiji je izdavač Bošnjačka zajednica kulture „Preporod", napisana je pred samu smrt autora, a štampana je 2017. godine, u godini u kojoj je preminuo. Kako je rečeno na promociji, realiziran je neispunjeni amanet prema Pašiću – predstavljanje tog značajnog naučno-istraživačkog djela. Predsjednik BZK „Preporod", prof. dr. Sanjin Kodrić, naveo je da je to knjiga koja pokazuje kontinuitet postojanja Bošnjaka kao naroda od srednjeg vijeka pa nadalje. Promocijom je moderirao mr. Emir Zlatar, uvodne riječi su dali prof. dr. Sanjin Kodrić, predsjednik BZK „Preporod", i prof. dr. Nedžad Mulabegović, predsjednik Vijeća Kongresa bošnjačkih intelektualaca, a ostali učesnici u promociji su bili akademik dr. Dževad Jahić, prof. dr. Senadin Lavić, Hasib Muhović, akademik Abdulah Sidran i dr. Haris Silajdžić.

Bošnjačka zajednica kulture „Preporod" u Bosni i Hercegovini, Dimenzija plus i Udruženje Prosvjetitelj Srebrenica – Tim Fojnica, organizirali su multimedijalnu promociju historijskog romana *Dugo svitanje* Halida Kadrića. Promocija je održana 03. decembra 2019. godine u hotelu „Reumal", u Fojnici. O romanu su govorili prof. dr. Sanjin Kodrić, predsjednik BZK „Preporod" u Bosni i Hercegovini, mr. Elmira Resić i autor Halid Kadrić.

U sarajevskoj Galeriji „Preporod", 03. decembra 2019. godine, svečano je otvorena izložba Škole slikanja, koju u ovoj instituciji kulture, već godinama, uspješno vodi umjetnik Adis Lukač. Na izložbi je predstavljeno 50 radova rađenih kombinovanim tehnikama, koja su djelo devet polaznika škole. Oni su: Indira Crnčević, Pinar Koc, Lajla Galijatović, Edinka Hafizbegović, Elba Hadžiomerović, Samra Koričić-Mujkić, Amira Nurković, Jasminka Nalo i Mathias Nuhle. Voditeljica Galerije „Preporod" i istaknuta umjetnica Mirsada Baljić naglasila je da će izložba biti otvorena do 15. decembra, te da je otvoren poziv da im se pridruže svi oni koji žele u sebi probuditi slikara i podijeliti izvrsnu energiju s ljudima koji su tokom druženja postali prijatelji, prava umjetnička porodica. Na izložbi, s pet djela, predstavila se i Pinar Koc, supruga turskog ambasadora u Bosni i Hercegovini, Halduna Koca.

U periodu od 04. do 13. decembra 2019. godine, u prostoru Galerije Općine Novi Grad Sarajevo, bila je postavljena izložba: *Tri umjetnika* Galerije *Preporod*, na kojoj su svoje radove izložili Mirsada Baljić, Ilonka Jasak i Adis Lukač.

Povodom 180. godišnjice rođenja Mehmed-bega Kapetanovića Ljubušaka (1839–1902), 18. decembra 2019. godine, u velikoj sali Gazi Husrev-begove biblioteke održan

je okrugli sto u organizaciji Bošnjačke zajednice kulture „Preporod“ – Instituta za bošnjačke studije i Gazi Husrev-begove biblioteke. Na skupu o liku i djelu Mehmed-bega Kapetanovića Ljubušaka govorili su mr. Osman Lavić, direktor Gazi Husrev-begove biblioteke, prof. dr. Sanjin Kodrić, predsjednik Bošnjačke zajednice kulture „Preporod“ u Bosni i Hercegovini i redovni profesor Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu, zatim prof. dr. Zijad Šehić, također redovni profesor Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu, te književnik Hadžem Hajdarević, član Upravnog odbora Bošnjačke zajednice kulture „Preporod“ u Bosni i Hercegovini i saradnik Instituta za jezik Univerziteta u Sarajevu. Uloga i značaj Mehmed-bega Kapetanovića Ljubušaka ne ogleda se samo u njegovom aktivnom društvenom angažmanu i javnim funkcijama koje je obnašao, već i u činjenici da je u prijelomnim godina bosanske, a pogotovo bošnjačke historije proučavanjem i bavljenjem kulturnom historijom, naslijeđem i usmenom tradicijom, ali povrh svega i izazovima s kojima su se susretali Bošnjaci krajem XX i početkom XXI stoljeća, umnogome oblikovao kulturni i nacionalni identitet Bošnjaka. Suočen s izazovima i nedoumicama kod Bošnjaka nakon austrougarske okupacije Bosne 1878. godine, Ljubušak je zagovarao stav da i muslimani mogu biti dio evropske porodice, a da se pritom ne moraju odreći svog vjerskog i kulturnog identiteta, insistirajući na tome da Bošnjaci trebaju prihvatiti izazove novog vremena, zapadno obrazovanje i kulturu, ali istovremeno čuvati svoju vjeru i tradiciju svojih predaka. U svojoj publicističkoj knjižici *Što misle muhamedanci u Bosni* (1886), usprotivio se pokušajima da se Bošnjacima dodijeli nacionalno ime “Musliman” jer, kao piše, “Baška vjera, baška narodnost”.

Bošnjačka zajednica kulture „Preporod“ u Bosni i Hercegovini je 20. decembra 2019. godine u Bošnjačkom institutu – Fondacija Adila Zulfikarpašića organizirala svečanu promociju Godišnjaka BZK „Preporod“ za 2018. godinu. Učesnici promocije bili su: prof. dr. Sanjin Kodrić, prof. dr. Senadin Lavić, prof. dr. Fahira Fejzić-Čengić i prof. dr. Sead Šemsović. *Godišnjak* BZK „Preporod“ za 2018. godinu sadrži više od pedeset naučnih i stručnih radova i prikaza knjiga eminentnih profesora i naučnika, na nešto više od 870 stranica. *Godišnjak* je ključna godišnja naučna i kulturna serijska publikacija Bošnjačke zajednice kulture „Preporod“ u Bosni i Hercegovini i kao takav, od 2001. godine – kad je počelo njegovo objavljivanje, sabire naučna istraživanja i nova ostvarenja kulture i umjetnosti Bošnjaka te njihovo participiranje u kulturnim dešavanjima države Bosne i Hercegovine i svijeta, za tekuću godinu u širokom opsegu. U skladu s ovim, *Godišnjak* prati sve ono što je relevantno za kulturu Bošnjaka i bosanskohercegovačko društvo u ovoj perspektivi te sadrži sljedeća tematska područja (rubrike): Politika i društvo, temat Bosanskohercegovačka država i Bošnjaci (tekstovi s istoimenog svakogodišnjeg naučnog skupa), Godišnjice, Tradicija i kulturno stvaralaštvo Bošnjaka, Prikazi i osvrti, Iz „Preporodove“ djelatnosti i Bošnjački merhumi. *Godišnjak* je referiran u bazi podataka Central and Eastern European Online Library – CEEOL (www.ceeol.com), a u toku je proces upisa u naučnu bazu EBSCO.

U Centru za kulturu Dobrinja – vila Hadžihalilovića, 24. decemra 2019. godine je svečano otvorena izložba *Bošnjačka književnost u 100 knjiga* u organizaciji Bošnjačke zajednice kulture „Preporod“, a u okviru saradnje Općine Novi Grad Sarajevo i Gale-

rije „Preporod“, s ciljem obogaćivanja obrazovno-kulturnih sadržaja na području novogradske opštine. Otvaranju su prisustvovali predsjednik BZK „Preporod“ u Bosni i Hercegovini prof. dr. Sanjin Kodrić, pomoćnik načelnika Općine Novi Grad za boračka pitanja, rad, socijalna pitanja i zdravstvo Taib Delalić, te predstavnici Službe za obrazovanje, kulturu i sport Općine Novi Grad Sarajevo. Edicija *Bošnjačka književnost u 100 knjiga* je književno-naučni projekt, čiji je cilj književno-historijska sistematizacija i afirmacija povijesti bošnjačke književnosti počev od srednjeg vijeka i početaka bošnjačkog književnog stvaranja, pa sve do savremenosti i recentnog književnog trenutka. Edicija se kontinuirano objavljuje počevši od 1995. godine, a čini je planiranih 20 kola od po pet knjiga, tj. sveukupno 100 knjiga, pri čemu je dosad objavljeno 12 kola (60 knjiga), dok je XIII kolo u pripremi. Izložba je bila otvorena za posjetioce do 31. 12. 2019. godine.

Sami kraj godine je obilježio Međunarodni festival muzike i folklora naziva *Bosanske zimske radosti*, koji je prvi put organizirala Bošnjačka zajednica kulture „Preporod“ u Bosni i Hercegovini, u saradnji sa Općinom Novi Grad Sarajevo. Festival su otvorili načelnik Općine Novi Grad Sarajevo, Semir Efendić i predsjednik BZK „Preporod“ u Bosni i Hercegovini, prof. dr. Sanjin Kodrić. Nastupilo je osam muzičkih i folklornih grupa sa 170 učesnika. Cilj Festivala je afirmacija Bosne i Hercegovine i njenih prirodnih ljepota, ali i ujedno afirmacija, kako naše, tako i kulturne vrijednosti drugih naroda. Učenici folklorne sekcije Osnovne škole “Avdo Smailović” otvorili su Festival koreografijom *Bosna je ćilimom zastrta*. Posjetitelji su mogli uživati i u koreografijama derviša iz tekije *Mesudija*, zatim u koreografiji ansambla iz Palestine, Kulturno-umjetničkog društva „Gajret“ koji se predstavio igrom iz Srednje Bosne, pod nazivom *Fata* i u koreografiji ženskih igara koje je pripremilo Folklorno društvo „Orce Nikolov“ iz Republike Sjeverne Makedonije. Festival je održan i u drugim bh. gradovima i trajao je do 02. januara 2020. godine.

Merjem Čolpa Hodžić

Izvještaj o radu Galerije "Preporod" za 2019. godinu

Januar

01.−25. 01. Novogodišnja izložba "Čarolija umjetnosti"

20.−29. 01. Učešće bosanskohercegovačkih umjetnika na 3. Internacionalnoj Art koloniji u Adani

Februar

U okviru saradnje s prestižnim festivalom „Sarajevska zima"

11.−18. 02. Florin Ghioca (Rumunija)

19.−26. 02. Maja Stefanovska i Alen Redžepagić (Makedonija)

Mart

28.2. do 06. 03. Izložba ,"Stara Bosna" iz fundusa kolonije BZK „Preporod" Zenica. Festival Sarajevska zima

07.−17. 03.Veronika Šulić (Hrvatska)

19.−29. 03. Sukran Zaim (Kosovo)

April

01.−17. 04. Izložba Škole slikanja galerije „Preporod"

19.−29. 04. Izložba profesora i asistenata sa Fakulteta likovnih umjetnosti Internacionalnog univerziteta iz Novog Pazara i Skoplja. Kurator izložbe akademik Fehim Husković.

Maj

02.−05. 05. Tradicionalna izložba dokumentarne fotografije „Odbrana Sarajeva" u organizaciji Dževada Topića Tope

14.−24. 05. Izložba "Gradovi Bosne" Hasana Mehinovića iz Tešnja

U saradnji s drugim galerijama Izložba triju bosanskohercegovačkih umjetnika u okviru održavanja „Art kolonije" Kipar, Univerzitet Nikozija/Lefkoza

Juni

22.− 29. 06. Tradicionalna izložba BZK „Preporod" s konkursa dječijih likovnih i literarnih radova.

Juli

15.− 29. 07. U saradnji sa Gazi Husrev-begovim hanikahom VII Internacionalna kolektivna izložba "Umjetnici Sarajevu"

August

17.−23. 08. Samostalna izložba Amira Kurtagića "Krovovi Sarajeva"

21−28. 08. U okviru saradnje sa „Art colony" VII Internacionalna umjetnička kolonija Sarajevo 2019., u Gazi Husrev-begovom hanikahu

Septembar

30. 08.− 30. 09. Dio izložbe "Sevdah" sa VII Internacionalne umjetničke kolonije Sarajevo 2019.

Oktobar

14.−25.10. Stalna postavka Galerije u saradnji s Galerijom Općine Novi Grad Sarajevo. VII Internacionalna umjetnička kolonija Sarajevo 2019., dio izložbe „Sevdah“

Novembar

03.−15.11. Izložba škole slikanja galerije „Preporod“ koju vodi mr. Adis Lukač

04.−13.11. Izložba: Adis Lukač, Ilonka Jasak, Mirsada Baljić u saradnji s Galerijom Općine Novi Grad Sarajevo.

Decembar

17.–30.12. Tradicionalna izložba posvećena Mevlani Dželaludinu Rumiju (Šebu-arus). Autor projekta, prof. dr. Ćazim Hadžimejlić.

Mirsada Baljić

Izvještaj o radu Biblioteke Instituta za bošnjačke studije BZK "Preporod" za 2019. godinu

Biblioteka je u 2019. godini nastavila sa svojim svakodnevnim aktivnostima: nabavkom i obradom knjiga, radom s korisnicima, pripremom bibliografije „Preporodovih" izdanja, bibliografijom časopisa „Godišnjak", biografsko-bibliografskom obradom umrlih značajnih Bošnjaka, radom u Redakciji „Godišnjaka", zaštiti knjižnog fonda od požara ugradnjom vatrodojavnih senzora te nabavkom multifunkcionalnog aparata za printanje, skeniranje i kopiranje. Detaljniji opis slijedi u nastavku:

Prostorije

Na raspisani konkurs Fondacije za bibliotečku djelatnost, odlučili smo aplicirati s projektom zaštite knjižnog fonda od požara i nabavkom multifunkcionalnog aparata za printanje, kopiranje i skeniranje. Pošto je projekt prihvaćen, ugradili smo vatrodojavne senzore u sedam prostorija: predsoblje s ormarima za knjige, prijemna kancelarija, dva depoa, čitaonica i dvije susjedne kancelarije Instituta za bošnjačke studije BZK „Preporod". S ciljem što profesionalnijeg obavljanja naših svakodnevnih poslova, nabavili smo multifunkcionalni aparat za kopiranje, skeniranje i printanje.

Nabavka knjiga

Biblioteka je bogatija za 600 novih naslova, uz napomenu da u ovaj broj ne ulaze pojedinačni brojevi serijskih publikacija koji se vode pod odgovarajućim godištem, niti duplikati knjiga, koje ostavljamo za biblioteke općinskih društava i periodično šaljemo bibliotekama koje imaju svoje prostorije. Osnovno pravilo kojeg se pridržavamo prilikom nabavke knjiga jeste kvalitet knjiga i selektivno nabavljanje knjiga, držeći se oblasti koje nas zanimaju, jer smo specijalizirani za prikupljanje građe o Bosni i Hercegovini, Bošnjacima, njihovoj historiji, književnosti, jeziku, kulturi, etnologiji, i dr. Bitan nam je kvalitet nabavljenih knjiga, a ne količina. Do sada je u inventarsku knjigu upisano 19.735 naslova.

Primili smo poklone od sljedećih naših prijatelja: Tanera Aličehića, Amira Brke, Zehnije Bulića, Filipa Mursela Begovića, Tahira Čustovića, Ahmeta Dizdarevića, Muhidina Džanke, Dijane Hadžizukić, Jusufa Kadrića, Husnije Kamberovića, Sanjina Kodrića, Spahije Kozlića, Šefketa Krcića, Asima Krhana, Edina Kukavice, Ezudina Kurtovića, Senadina Lavića, Seada Mahmutefendića, Tahira Mahmutefendića, Enesa Pelidije, Nehrudina Rebihića, Amne Sofić, Ćazima Suljevića, Seada Šemsovića, Ante Vrankića i dr.

Dobili smo kao poklon ili razmijenili izdanja sa sljedećim ustanovama: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Arhiv Federacije, Baština duhovnosti, Centar za napredne studije, Dobra knjiga, Društvo pisaca BiH, Fakultet islamskih nauka, Fakultet za crnogorski jezik i književnost iz Cetinja (Adnan Čirgić), Fondacija za bibliotečku djelatnost, Filozofski fakultet Sarajevo, Federalno ministarstvo nauke i obrazovanja iz Mostara, Institut za historiju, Institut za etnologiju i folkloristiku iz Zagreba, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Islamska zajednica u BiH, Međunarodni forum „Bosna", Orijentalni institut, Naučno-istraživački institut „Ibn Sina", Općа biblioteka iz Maglaja, Općа biblioteka iz Tešnja, Pravni fakultet Sarajevo, Univerzitet Sarajevo, Udruženje ilmijje, Udruženje za modernu historiju, te općinska društva „Preporod" iz Bijeljine, Bužima, Mostara, Zagreba, Zenice, Žepča, i dr.

Obrada knjiga i elektronski katalog

U inventarsku knjigu upisano je 600 novih naslova te se nakon stavljanja pečata, popunjavanja karte knjige, pristupilo klasificiranju, katalogiziranju i obradi u elektronskom katalogu. Svi naslovi su uneseni u elektronski katalog, koji je dostupan za pretraživanje na web adresi: www.preporod.ba

Bibliotečko-informacijske usluge

Knjižni fond naše biblioteke je zbog svoje specifičnosti zanimljiv osobama koje se bave bosanskohercegovačkom historijom, bošnjačkom književnošću, bosanskim jezikom, dakle, tokom godine pružali smo bibliotečke usluge studentima koji rade seminarske radove, istraživačima koji rade stručne ili naučne radove, saradnicima na „Preporodovim" projektima i ostalim zainteresiranim korisnicima. Informacije su pružene na više načina: korištenjem građe u čitaonici, skeniranjem ili kopiranjem dijelova iz periodike ili drugih publikacija, te informiranjem korisnika putem različitih upita vezanih za online katalog putem e-maila.

Bibliografski rad u Biblioteci

Redovno se prikupljaju podaci za Bibliografiju „Preporodovih" izdanja, koja od 2010. do 2019. sadrži 241 naslov, od čega 175 knjiga, 26 kataloga i 40 brojeva različitih časopisa. Kada se steknu uvjeti, ukoliko ne uspijemo pronaći sredstva za štampanje, svakako ćemo ovu bibliografiju prirediti u elektronskoj formi, koja će se moći pregledati na našoj web stranici. Također se priprema i Bibliografija „Godišnjaka" BZK „Preporod" za 20. godišnjicu pokretanja časopisa.

Za novi broj „Godišnjaka" redovno se biografsko-bibliografski obrađuju umrli značajniji Bošnjaci, za rubriku „Sudionici naše prošlosti – umrli u 2019.", te ih je u ovaj broj uvršteno trideset i četvero: rastužila nas je činjenica da smo u prošloj godini izgubili devetnaest doktora nauka, dva magistra, osam književnika, dva umjetnika, dvojicu publicista i jednog političara diplomatu.

Rad u Redakciji Godišnjaka BZK „Preporod"

Rađeni su uobičajeni poslovi u Redakciji: koordiniranje rada Redakcije, prijem radova, izrada UDK broja za uvrštene radove u novom broju te ostale aktivnosti na pripremi „Godišnjaka".

Koordinacija s „Preporodovim" općinskim bibliotekama

Predložili smo predstavnicima općinskog društva „Preporod" iz Kopača kod Novog Goražda, pošto imaju novu zgradu, da počnu s formiranjem priručne biblioteke te smo za početak pripremili 135 naslova kao poklon za njihovu biblioteku. Novi broj „Godišnjaka" BZK „Preporod" za 2018. godinu poklonjen je svim predstavnicima općinskih društava „Preporod" na Sastanku predsjednika, 07. 12. 2019. u „Preporodovim" prostorijama te se nadamo da se ovaj broj može pregledati u priručnim bibliotekama tih općinskih društava.

Facebook profil biblioteke (www.facebook.com/Biblioteka-BZK-Preporod-Sarajevo)

Idemo u korak s razvojem informacionih tehnologija i društvenih mreža te nastojimo ponuditi korisne sadržaje na našem profilu biblioteke. Postavili smo postove sa novim naslovima, preporukama za čitanje knjiga, podsjećanje na značajne godišnjice, npr. 210. godišnjica smrti Mula Mustafe Bašeskije, 150. godišnjica rođenja književnika Mehmed-bega Kapetanovića Ljubušaka, 150. godišnjica rođenja književnika Osmana Nuri Hadžića, izbor godišnjica u 2020. godini te In memoriam značajnim i poštovanim osobama (prof. dr. Tvrtko Kulenović, prof. dr. Hanifa Kapidžić-Osmanagić, prof. dr. Amir Ljubović i književnica Nermina Kurspahić).

Isma Kamberović

Aktivnosti općinskih društava BZK "Preporod" u 2019. godini

BZK "Preporod" − Općinsko društvo Brčko

Godina koja je iza nas mogla bi se ocijeniti kao izuzetno uspješna za BZK „Preporod" Brčko, kako po mnoštvu realiziranih sadržaja, tako i po njihovom kvalitetu i raznolikosti. Uspješno je organizirano blizu četrdeset kulturnih događaja, a uporedo su realizirane redovne aktivnosti u oblasti rada s djecom i omladinom. Međutim, godina 2019. u brčanskom „Preporodu" ostat će zapamćena i po jednom tužnom događaju. Naime, u septembru 2019. napustila nas je naša uvažena sugrađanka i ugledna članica „Preporoda" doktorica stomatologije Begzada Hadžimehmedagić. Komemoracija povodom smrti doktorice Hadžimehmedagić održana je u subotu, 21. septembra, u Domu „Islahijeta" u Brčkom. Prisutnima su se obratili prim. dr. Azrija Pašalić i Ćazim Suljević, počasni predsjednik brčanskog „Preporoda". S obzirom na činjenicu da je doktorica Hadžimehmedagić sa svojom porodicom među najvećim vakifima brčanskog „Preporoda", pismo saučešća porodici i brčanskom „Preporodu" uputio je i predsjednik Matičnog odbora „Preporoda" Bosne i Hercegovine prof. dr. Sanjin Kodrić.

Predstavljačka djelatnost

− Književna večer posvećena bosanskohercegovačkom književniku Asmiru Kujoviću održana je 26. 1. 2019. godine, u Domu „Islahijeta". U predstavljanju pjesnika učestvovali su Matija Bošnjak, prof. dr. Vahidin Preljević i Emina Osmić Hajdarević.

− Nova knjiga pjesama za djecu pjesnika Zejćira Hasića s nazivom *Pjesme koje obaraju s nogu ili bar misle da to mogu* predstavljena je 08. 02. 2019. godine. U predstavljanju knjige su, osim autora, učestvovali Šimo Ešić i Ernad Osmić.

− Promocija knjige Osmana Kavazovića *Putopisi hafiza hadži Zaima – efendije Huskanovića* održana je 24. 03. 2019. u organizaciji Medžlisa Islamske zajednica Brčko Distrikt BiH i BZK „Preporod" Brčko Distrikt Bosne i Hercegovine. Knjiga je nastala na osnovu dnevnika koji je dugi niz godina vodio ugledni imam, hafiz i vjersko-prosvjetni službenik Zaim Huskanović iz Brčkog. O knjizi su govorili autor Osman Kavazović, Melika Pašalić, profesorica bosanskog jezika i književnosti, Sevret Mehmedćehajić, recenzent i Almira Alić, profesorica islamske teologije. Odlomke iz knjige čitala je Edna Mulić, učenica Ekonomske škole.

− Prijevod knjige *Golubičina ogrlica* autora Ibn Hazma, predstavljen je 30. 03. 2019. godine u Domu „Islahijeta", u organizaciji Medžlisa Islamske zajednice Brčko i

BZK „Preporod" Brčko. Gosti večeri su bili prof. dr. Hilmo Neimarlija i prof. dr. Enes Karić te Muamer Spahić, direktor izdavačke kuće „Vrijeme" iz Zenice. Moderatorica večeri bila je Meliha Smajlović.

− U avliji kuće Bećirevića, u subotu 25. 05. 2019. godine, upriličena je promocija časopisa za književnost *Život,* čiji je izdavač Društvo pisaca Bosne i Hercegovine. Predstavljeni su deveti i deseti jubilarni broj časopisa. O sadržaju ovih brojeva *Života*, značaju ovog časopisa za književnost i kulturu uopće govorili su univerzitetski profesor i urednik časopisa prof. dr. Almir Bašović, mr. Pavel Ocepek, lektor za slovenski jezik na Filozofskom fakultetu u Sarajevu i Žarko Milenić, član Redakcije časopisa, književnik i prevodilac.

− Brčanski „Preporod" je u petak, 14. juna, u avliji kuće porodice Bećirević, organizirao književnu večer posvećenu Iliji Trojanowu, uglednom njemačkom književniku, koji trenutno živi u Beču. U programu su učestvovali prof. dr. Vahidin Preljević, prof. dr. Naser Šećerović, Ilija Trojanow, Jasmina Kurtalić, Ernad Osmić, te Mješoviti hor BZK „Preporod" Brčko.

− U organizaciji brčanskog „Preporoda" u avliji kuće porodice Bećirević, u srijedu, 26. juna, upriličena je promocija knjige *Bosanski muslimani u Drugom svjetskom ratu* autora Marka Attile Hoarea, britanskog historičara. U predstavljanju su, osim autora, učestvovali prof. dr. Husnija Kamberović, prof. dr. Milivoj Bešlin te prevodilac knjige dr. Emir Suljagić.

− Knjiga *Očevidac – Moj put u Hag* svoje prvo izdanje je doživjela na engleskom jeziku 2018. godine i to u izdanju poznate američke izdavačke kuće „Brandylane". Ove godine knjiga je objavljena i na bosanskom jeziku u izdanju izdavačke kuće „Vrijeme" iz Zenice. Bosanskohercegovačkoj publici djelo je najprije predstavljeno 07. 08. 2019. u Sarajevu u Bošnjačkom institutu – Fondacija Adila Zulfikarpašića. Zahvaljujući direktorici Instituta mr. Amini Rizvanbegović Džuvić promocija u Sarajevu je bila izuzetno dobro organizirana i posjećena. A sljedećega dana, 08. 08. 2019., knjiga je promovirana i u Domu kulture u Brčkom. Knjiga *Očevidac – Moj put u Hag* je djelo dvojice autora: Shauna Koosa, američkog istraživača i pisca, i Isaka Gašija, bivšeg zatočenika logora Luka i svjedoka pred Međunarodnim sudom za ratne zločine u Haagu. Knjiga je svjedočanstvo o zločinima počinjenim protiv civilnog stanovništva u Brčkom 1992. godine s posebnim naglaskom na prostor zloglasnog logora Luka. U predstavljanju knjige su, osim autora, učestvovali i dr. David Pettigrew, profesor filozofije i studija za proučavanje holokausta i genocida na državnom univerzitetu Connecticut, Edward P. Joseph, profesor na Univerzitetu „John Hopkins" u Washingtonu, Muamer Spahić, direktor Izdavačke kuće „Vrijeme" iz Zenice, te Ćazim Suljević, počasni predsjednik BZK „Preporod" Brčko. Odlomke iz knjige na promociji u Bošnjačkom institutu u Sarajevu čitao je glumac Adnan Kreso, a u Brčkom Irfan Kasumović, magistar glume iz Tuzle. Obje promocije knjige *Očevidac – Moj put u Hag* su bile izuzetno dobro posjećene, pa je predstavljanje ovog djela, osim što je podsjetilo na zločine izvršene nad Brčacima u vremenu agresije na Brčko i Bosnu i Hercegovinu, skrenulo pažnju na značaj Brčkog na geopolitičkoj karti Bosne i Hercegovine i Balkana.

− U petak, 27. 09. 2019. godine, u Domu „Islahijeta" u Brčkom, BZK „Preporod" Brčko, Fondacija porodice Bećirević i Institut za historiju Univerziteta u Sarajevu organizirali su promociju novih izdanja Instituta za historiju iz Sarajeva. Riječ je o četiri historijske monografije Instituta koje su publikovane u posljednje dvije godine. Knjigu *Istimalet: Bosna u osmanskoj političkoj strategiji 15. i 16. stoljeće* dr. Sedada Bešlije predstavio je dr. Muamer Hodžić sa Orijentalnog instituta; knjigu dr. Hane Younis *Od dućana do pozorišta – sarajevska trgovačka elita 1851−1878.* predstavio je dr. Muhamed Nametak; o knjizi dr. Enesa S. Omerovića *Nacionalne manjine u BiH (1918−1941)* govorila je dr. Sonja Dujmović; dr. Sedad Bešlija predstavio je knjigu dr. Muhameda Nametka *Bosanski trougao u crvenoj zvijezdi – kulturni tokovi i izgradnja socijalističkog društva u BiH 1945−1952.* U završnom dijelu promocije doc. dr. Amir Duranović sa Filozofskog fakulteta UNSA govorio je o novom 47. broju časopisa *Prilozi* Instituta za historiju, a promociju je zaokružila dr. Sabina Veladžić, koja je predstavila drugi institutski časopis *Historijska traganja*/*Historical searches*, br. 17. Program je moderirao Adnan Kalesić, profesor historije iz Brčkog.

− Brčanski „Preporod" je u petak 01. 11. 2019. godine organizirao promociju historijskog romana *Dugo svitanje* književnika Halida Kadrića. Dobrodošlicu gostima poželjela je dugogodišnja članica „Preporoda" Dževida Šakrak, magistrica predškolskog odgoja. O romanu su govorili autor romana Halid Kadrić, prof. dr. Mirsad Kunić i mr. Elvir Resić.

− BZK „Preporod" Brčko Distrikt BiH, JU Specijalna biblioteka "Behram-beg" u Tuzli i Medžlis Islamske zajednice Brčko su u srijedu 20. 11. 2019. u Domu „Islahijeta" organizirali promociju knjige *Vakifi i džamije Gornjeg Bihora*, autora prof. dr. Isata Skenderovića. Na promociji su učestvovali Rifat-ef. Fejzić, reis Islamske zajednice u Crnoj Gori, prof. dr. Isat Skenderović, mr. Admir Muratović, direktor JU Specijalna biblioteka '"Behram-beg'" u Tuzli, mr. Ramiz Joldić, i Irfan Kasumović, MA, glumac.

− Brčanski „Preporod" je 04. 12. 2019. godine održao promociju reizdanja zbirke stilizovanih bosanskih pjesama za hor *Iz muzičke baštine Bosne i Hercegovine* autora profesora emeritusa Rešada Arnautovića. Uvaženog profesora su ugostili moderatorica programa Ena Merić i direktor Osnovne muzičke škole u Brčkom te ujedno i predsjednik i dirigent u GUD „Lege Artis" Tuzla, mr. Jasmin Hasić. Inicijativa za predstavljanje uglednog autora i zbirke došla je od Fikreta Piskavice, profesora u Osnovnoj muzičkoj i dirigenta Mješovitog hora BZK „Preporod" i Dječijeg hora BZK „Preporod" Brčko , koji je na kraju ovog zanimljivog programa zabilježio prvi nastup.

− U subotu, 21. 12. 2019. Brčaci su imali priliku prisustvovati promociji knjige *Živi prisutno: Sufijski put do budnog srca* autora šejha Kabira Edmunda Helminskog.

O knjizi su govorili akademik prof. dr. Rešid Hafizović, dr. Amra Delić, i prof. dr. Zilka Spahić Šiljak, a moderator programa bio je Edhem Vilić.

− BZK „Preporod" Brčko je za kraj 2019. godine, 22. decembra, organizirao druženje s članovima i prijateljima. Upriličene su projekcije turskih filmova *Mađioničar* i *Družba malih spasitelja*, u saradnji sa Institutom „Yunus Emre" iz Sarajeva.

− U petak, 27. 12. 2019. godine, u prostorijama BZK „Preporod" Brčko održano je predstavljanje projekta za adaptaciju zgrade namijenjene za Odjeljenje za dječiju i adolescentnu psihijatriju Klinike za psihijatriju u Tuzli. O projektu je govorio prof. dr. Mevludin Hasanović, predsjednik Upravnog odbora Fondacije Mentalno zdravlje za sve. U okviru predstavljanja ovog projekta otvorena je humanitarna izložba umjetničkih slika s motivom levhi naziva „Donacijom do umjetničkog djela", autora Admira Bilalovića. O izložbi je govorila magistrica slikarstva Almedina Cifrić, a posjetioci izložbe su mogli kupiti radove od čega je sav novac od prodaje uložen u projekt Fondacije Mentalno zdravlje za sve. Već istu večer je prodana polovina izloženih radova te su prikupljena značajna sredstva za podršku projektu. Doprinos ovoj plemenitoj ideji svojim nastupom su dali i članovi Mješovitog hora BZK „Preporod" Brčko i Dječijeg hora BZK „Preporod" Brčko. Moderatorica programa je bila Jasmina Fazlić.

Obilježavanje značajnih datuma

− BZK „Preporod" Brčko je i ove godine prigodnim programskim sadržajima obilježio 21. februar − Međunarodni dan maternjeg jezika. Brčanska publika je u četvrtak, 21. 02. 2019. u Domu kulture imala priliku pogledati monodramu *Rod i dom* u kojoj lik Arslana Šipovčanina tumači tuzlanski glumac Irfan Kasumović. Tekst je, prema romanu Safeta Sijarića, dramatizirao Hasan Džafić, a režirao Vlado Kerošević.

− Brčanski „Preporod" je i ove godine u povodu Dana planete Zemlje za polaznike, roditelje i saradnike organizirao jednodnevni izlet u prirodu. Polaznici „Preporodovih" sekcija, njihovi roditelji i saradnici su u subotu, 21. aprila, šetali do obronaka Majevice na lokaciju Dovište, koja je udaljena od Maoče otprilike 3,5 kilometra. U šetnji je učestvovalo više od 150 osoba, uzrasta od pet do 75 godina. Pomoć i asistenciju u organizaciji cjelodnevnog programa pružili su članovi Rekreativno-planinarskog kluba Brčko, Odjeljenje za javnu sigurnost u Vladi Brčko Distrikta BiH, Gorska služba spašavanja Brčko Distrikta BiH i Crveni krst Brčko Distrikta BiH. Dan je protekao u druženju, sportskim aktivnostima i šetnji prelijepim predjelima Majevice. Najmlađi članovi „Preporoda" su simboličnim gestom obilježili Dan planete Zemlje. Oni su ispred novog objekta Rekreativno-planinarskog društva Brčko Distrikta BiH zasadili sedam sadnica zimzelenog drveća i nagrađeni su prisustvom i burnim aplauzom učesnika izleta.

−U Brčko Distriktu BiH 21. maja 2019. godine je prvi puta obilježen Svjetski dan kulturne raznolikosti za dijalog i razvoj. Na mjestu simboličnog naziva, Trgu mladih, upriličen je kulturno-umjetnički program u čijoj realizaciji su učestvovala nacionalna kulturna društva iz Brčkog („Preporod", „Prosvjeta", „Napredak"), Udruženje Slovenaca „Triglav" iz Banje Luke, Konfučijev institut iz Sarajeva i Asocijacija „Kulturanova" iz Novog Sada.

Brčanski „Preporod" se predstavio učešćem Mješovitog hora, koji je izveo dvije tradicionalne kompozicije*, Kad ja pođoh na Bentbašu* i *Emina*, te koreografijom *Igre i pjesme iz okoline* Sarajeva u izvedbi Ansambla pjesama i igara.

− U petak, 30. 08. 2019., u brčanskom Domu „Islahijeta" je zatvorena manifestacija „Dani *Povelje*". Ovu trodnevnu manifestaciju, kojom je obilježeno 830 godina *Povelje*

Kulina bana, organizirali su BZK „Preporod" Brčko, Fondacija porodice Bećirević, Fondacija Legat Ekmečić i Fondacija Laila, a u okviru programa Brčacima su ponuđeni raznovrsni sadržaji.

Prvog dana manifestacije, 28. 08. 2019. „Slovo o Povelji" održala je Adisa Kešetović, profesorica historije iz Brčkog, a iste večeri otvorena je izložba arheoloških artefakata iz srednjeg vijeka iz privatne zbirke Miralema Bećarevića. Na sam „Dan *Povelje*", 29. 08., organizirane su radionice učenja bosančice, koje su vodile grafičke dizajnerice iz Sarajeva Aleksandra Nina Knežević i Mila Melank. Voditeljice radionica su tom prilikom učesnicima predstavile i svoj projekt „Pišem ti bosančicom". U ovim zanimljivim aktivnostima radionica učestvovalo je više od šezdesetero djece i odraslih. Posljednjeg dana manifestacije „Dani *Povelje*", 30. 08. 2019., priređeno je Veče sa studentima, a gosti su bili Neira Fazlović, dobitnica priznanja Zlatna značka Univerziteta u Sarajevu i Haris i Samra Salkić, pobjednici takmičenja u poslovnim idejama SBF (Sarajevo Business Forum) Start-Up Challenge koje organizuje BBI banka.

− U organizaciji BZK „Preporod" Brčko, 15. 06. 2019., održana je dodjela certifikata za mlađe polaznike Škole stranih jezika. Dodjela je upriličena u sklopu izleta koji je obuhvatao posjete kulturno-historijskim znamenitostima u Brčko Distriktu Bosne i Hercegovine. Polaznici su zajedno s voditeljima kurseva posjetili samostan Dubrave, gdje ih je dočekao fra Niko Josić, koji je goste proveo kroz samostan sv. Ante, muzej i galeriju Šimun. Nakon toga grupa se uputila ka Bijeloj, gdje su posjetili Kulu Gradaščevića, koju je podigao Osman-paša Gradaščević krajem XVIII i početkom XIX stoljeća. Sljedeća destinacija bio je Zaimovića konak u Zoviku, koji je izgrađen 1563., a restauriran 2008. kao jedini preostali dio kompleksa koji je nekada uključivao kulu, muški i ženski konak. Upoznavanje s kulturnim znamenitostima nastavljeno je u Brezovom Polju, gdje je posjećena Azizija džamija. Imam džamije Emin-efendija Čolaković je ukratko predstavio prošlost Brezova Polja i Azizije.

− Velikim brojem aktivnosti, kako u učionicama tako i van njih, polaznici „Preporodove" škole stranih jezika su i ove godine obilježili Evropski dan jezika. Organizirani su kvizovi, najmlađi polaznici su učili pozdrave na evropskim jezicima, te se upoznali sa porijeklom bosanskoga i drugih jezika.

Izložbe

− Numizmatička zbirka naših sugrađana Miralema Bećarevića i Muhidina Mešića naziva „Novac i novčarstvo kroz vrijeme" predstavljena je 02. 02. 2019. godine. Zbirka je nastala kao rezultat višegodišnjeg kolekcionarskog truda Mešića i Bećarevića i sadrži primjerke kovanica, papirnog novca i hartija od vrijednosti koji su korišteni od antičkih vremena do savremenog doba. Izložbu je postavio Ademir Džemidžić, kustos Zavičajnog muzeja Goražde.

− U četvrtak, 18. 04. 2019., u Domu „Islahijeta" otvorena je druga izložba radova polaznika Kursa crtanja i slikanja. Na izložbi su predstavljeni radovi 34 polaznika. Na početku programa je dvjema kompozicijama prisutne pozdravio Belmin Piskavica, student Muzičke akademije u Sarajevu, a nakon toga je u ime „Preporoda" dobrodoš-

licu zaželjela Emina Osmić-Hajdarević, profesorica bosanskoga jezika i književnosti. Magistrica Almedina Cifrić, profesorica likovnih umjetnosti, govorila je o ulozi likovnih umjetnosti u razvoju djeteta, te značaju organiziranja slikarskih kurseva, a prisutnima su se obratili i voditelji Kursa crtanja i slikanja: Edin Hrštić, profesor likovnih umjetnosti i Mensura Kadrić, diplomirana arhitektica i studentica likovnih umjetnosti.

− BZK „Preporod" i Medžlis Islamske zajednice iz Brčkog su 06. 08. 2019. povodom Kurban-bajrama u Domu „Islahijeta" organizirali 27. izložbu dokumentarne fotografije brčanskog fotografa Ataha Mahića naziva „Od Gajreta do Islahijeta". Mahićevom izložbom predstavljen je dio aktivnosti „Gajreta" i „Islahijeta", kulturnih društava koja su djelovala u Brčkom u prvoj polovini 20. stoljeća.

− U subotu, 28. 12. 2019. godine, u prostorijama Doma „Islahijeta" otvorena je 28. izložba dokumentarne fotografije Ataha Mahića, povodom 100 godina od završetka I svjetskog rata, s nazivom *100 godina od velikog rata*. Svoj osvrt na izložbu su dali Muhamed Mujkić i Enes Pašalić. Izložba je sačinjena od 140 fotografija iz kolekcije Ataha Mahića, nastalih od 1914. pa do završetka rata.

Predstavljanje uspješnih Brčanki i Brčaka

− Posebna aktivnost brčanskog „Preporoda" nazvana Ciklus predstavljanja uspješnih Brčanki i Brčaka koji su postigli zapažene rezultate u nauci, kulturi i umjetnosti nastavljena je i ove godine**.** Od 2013. godine pa do danas predstavljeni su Brčaci i Brčanke među kojima su književnici Bekim Sejranović i Uzeir Bukvić, dr. Nadira i Mirza Ibrišimović, umjetnice Dženana i Jasmina Šehanović, konceptualni umjetnik Damir Nikšić, dramaturg Hasan Zahirović, univerzitetski profesori Asim Mujkić, Vahidin Preljević i Muharem Karamujić, inovatori Samra i Haris Salkić, magistrica veterinarske medicine Nejra Fazlović, magistar fizike Arman Korajac, magistar medicine Jasmin Šabanović. Važnost ovog projekta ogleda se i u nastojanju da svi mladi i uspješni Brčaci i Brčanke ostanu u kontaktu sa svojim zavičajem i daju svoj doprinos kako njegovom razvoju tako i njegovom predstavljanju u svijetu.

− U subotu, 21. septembra 2019., u Domu „Islahijeta" održano je predstavljanje mladog magistra teorijske i matematičke fizike Armana Korajca. U programu su, osim Armana, učestvovali Azra Dervišević, ljekar specijalist porodične medicine, i Senad Isaković, magistar eksperimentalne fizike. U četvrtak, 24. 10. 2019., predstaviljen je još jedan uspješan Brčak, mr. sci. Jasmin Šabanović. Moderatorica večeri, prim. dr. Samra Karamujić, pedijatar, u kratkim crtama je predstavila magistra Šabanovića. Zatim se prisutnima obratio i Jasmin, koji je svojom prezentacijom želio skrenuti pažnju na nezavidan položaj nauke u BiH. Jasmin Šabanović je naglasio da je spreman svojim savjetima pomoći i drugim talentovanim studentima da dođu do ove i sličnih stipendija.

Saradnja s drugim odborima BZK Preporod i internacionalna saradnja

− Na poziv Bošnjačke nacionalne zajednice grada Siska i Sisačko-moslovačke županije brčanski „Preporod" se predstavio cjelovečernjim programom u okviru manifestacije „18. sisački bajramski koncert". Program je izveden u dvorani Kazališta 21,

u subotu, 8. juna 2019. godine. U prepoznatljivom predstavljanju, bogatim i raznovrsnim programom, sastavljenom od elemenata islamske duhovnosti, bošnjačke tradicije u književnosti, pjesmi i folkloru, učestvovali su Ansambl pjesama i igara, Mješoviti hor, Narodni orkestar, Vesna Hadžić, Medina Zahirović i Ajla Kalesić.

− Brčanski „Preporod" je svoje kulturne sadržaje predstavio i povratnicima u Glamoču. Naime, 22. 06. 2019., u Domu kulture u Glamoču izveden je koncert na kojem su se predstavili članovi Mješovitog hora i Ansambla pjesama i igara, polaznici Škole gitare, članice Dramskog studija „Arlekino" Medina Zahirović i Ajla Kalesić, a program je vodila i sevdalinkama ukrasila naša Vesna Hadžić.

− Drugog dana Kurban-bajrama, 12. 08. 2019., u Žepču je održan tradicionalni „Preporodov" Bajramski koncert naziva „Bajram dođe, mirišu avlije". Koncert je organizirala Bošnjačka zajednica kulture „Preporod" Žepče, a realizirali članice i članovi BZK „Preporod" Brčko.

− Ženski dio Ansambla pjesama i igara BZK „Preporod" Brčko s voditeljem Ansambla Asmirom Džuzdanovićem se, 24. 08. 2019., predstavio na 16. smotri folklora u Kladnju.

− Dan Bošnjaka je obilježen svečanom akademijom u Sarajevskoj vijećnici, 28. 09. 2019. U umjetničkom dijelu programa su učestvovali članovi sarajevske opere Adema Pljevljak i Denis Isaković, pijanistica Dženana Šehanović, glumac Mirza Mušija te članovi Mješovitog hora BZK „Preporod" Brčko.

− BZK „Preporod" Brčko je, 20. i 21. 10. 2019., imao čast ugostiti ansambl Tesavvuf Vakfi iz Burse u Republici Turskoj i članove tekije Mesudija iz Kaćuna kod Busovače. Gosti su nakon dolaska u Brčko posjetili „Islahijet", a navečer su u prepunoj sali brčanskog Doma kulture izveli program duhovne muzike i plesa (SEMA) koji nosi naziv „Ljubav". Šejh mevlevijske tekije koja djeluje pri organizaciji „Tesavvuf Vakfi" Mustafa Ozbag obratio se prisutnima, govoreći o ljubavi kao poveznici među ljudima različitih svjetonazora. Ovu zanimljivu manifestaciju su svojim dolaskom uveličali predsjednici nacionalnih kulturnih društava Hrvata i Srba u Brčkom, fra Mirko Jozić, predsjednik Hrvatskog kulturnog društva „Napredak" i gospodin Dragan Tomić, predsjednik Srpskog prosvjetnog i kulturnog društva „Prosvjeta". Nakon završetka programa gosti su posjetili Hadži Pašinu džamiju, gdje su im domaćini bili derviši i muhibi nakšibendijske tekije Hulusi, koja djeluje u Brčkom. Sljedećeg dana gosti su obišli kulturne znamenitosti našega grada te vjerske objekte, među kojima su Pravoslavna crkva u Brčkom i Franjevački samostan u Dubravama. U Pravoslavnoj crkvi u Srpskoj Varoši goste je dočekao protojerej Nebojša Draškić, a ispred Ranjevačkog samostana gvardijan fra Niko Josić. Nakon toga gosti su posjetili Kulu Gradaščevića u Bijeloj, o čijem historijatu je govorio Adnan Kalesić, prof. historije, te Konak porodice Zaimović u Gornjem Zoviku, gdje je goste dočekao domaćin Mehmed Zaimović. Sljedeća tačka na mapi obilaska brčanskih znamenitosti bilo je Brezovo Polje. Gosti su posjetili džamiju Aziziju, a o njenoj prošlosti im je pričao imam u džematu Brezovo Polje Emin-efendija Čolaković. Nakon posjete Brezovom Polju gosti su otišli u Bijeljinu, gdje su navečer izveli program u Centru za kulturu Semberije. Osim Brčkog i Bijeljine

ovaj interesantni program su u okviru ovogodišnje posjete Ansambla „Tesavvuf Vakfi" Bosni i Hercegovini imali priliku vidjeti i građani Banje Luke, Tuzle i Sarajeva. Ovaj nesvakidašnji kulturni događaj u Brčkom je realiziran zahvaljujući inicijativi šejha tekije Mesudija Ćazima Hadžimejlića koja je nastavak i potvrda dugogodišnje saradnje sa brčanskim „Preporodom".

− Brčanski „Preporod" je, 24. 11. 2019., obilježio Dan državnosti Bosne i Hercegovine s građanima Doboja. Tom prilikom BZK „Preporod" Brčko se predstavio prigodnim kulturno-zabavnim programom, a materijalno-tehničku podršku realizaciji ovog programa pružio je regionalni odbor Merhameta Tuzla.

− Dan poslije, 25. 11. 2019. članovi BZK „Preporod" Brčko su izveli prigodan program u povodu Dana državnosti naše domovine u Janji. Na oba koncerta program je vodila Vesna Hadžić, članica brčanskog „Preporoda" i poznata inerpretatorica sevdalinki.

Rad s djecom i omladinom

Sve „Preporodove" sekcije aktivne su bile i u 2019., a s radom su počele i neke nove. Brojnim nastupima u toku cijele godine članovi „Preporodovih" sekcija uspješno su predstavili svoj rad publici u Brčkom, drugim gradovima Bosne i Hercegovine i inozemstvu.

Dramski studio „Arlekino"

Dramski studio „Arlekino" je nakon jednogodišnje pauze nastavio sa aktivnostima u 2019. godini. S polaznicima radi diplomirani glumac Irfan Kasumović, a sekcija okuplja petnaest članova.

Ansambl pjesama i igara

Najmlađi članovi „Preporodovog" Ansambla pjesama i igara, pod vodstvom Jasmine Agbar, profesorice sportske kulture, predstavili su se publici u Janji na koncertu koji je organiziran u povodu Dana državnosti Bosne i Hercegovine. Članovi starije grupe Ansambla pjesama i igara imali su više zapaženih nastupa u ovoj godini: u Sisku, Glamoču, Žepču, Kladnju, Brčkom i dr. U ovoj godini je postavljena i nova koreografija naziva „Banjalučke igre" za koju je nabavljena i odgovarajuća folklorna nošnja. Stariju grupu Ansambla pjesama i igara vodi Asmir Džuzdanović, profesor sportske kulture.

Narodni orkestar

Početkom godine počeo je s radom i „Preporodov" orkestar koji ima pet članova: Alosman Ahmetović, harmonika, Alan Terzić, harmonika, Damir Plečić, bas gitara, Slobodan Marković, ritam gitara, i Ardin Murguz, bubnjevi. Narodni orkestar BZK „Preporod" uspješno prati Ansambl pjesama i igara prilikom izvođenja njihovih folklornih koreografija te izvođače sevdalinki i do sada su se predstavili na koncertima u Sisku, Glamoču, Žepču i Janji.

Sekcija violine

U 2019. godini s radom je počela i Sekcija violine, a vodi je Jasmina Šehanović, magistrica violine iz Tuzle. Sekcija ima šest članova. Jedna od najmlađih članica Zina Fazlović već je imala zapažen nastup na Internacionalnom takmičenju SKALA, koje je 2019. održano u Brčkom. Zina je u pretkategoriji (najmlađa kategorija) u disciplini violina osvojila drugu nagradu sa 89 poena. Ovo je sjajan rezultat s obzirom na činjenicu da je Zina časove violine pohađala tek osam mjeseci.

Sekcija klavira

Sekcija klavira je počela s radom krajem 2019., a vodi je Darija Jahić, magistrica klavira iz Tuzle. Sekcija klavira uspješno djeluje, a pohađa je osam polaznika.

Sekcija harmonike

Ova sekcija je počela s radom sredinom 2019., a vodi je Fikret Piskavica, profesor muzičke kulture. Sekcija ima dva polaznika, a programom rada je uglavnom obuhvaćena sevdalinka.

Mješoviti hor

I u 2019. Mješoviti hor je imao brojne zapažene nastupe, ukupno 11, među kojim bi se mogli posebno izdvojiti nastup u povodu dana Bošnjaka u Sarajevskoj vijećnici, nastup u Doboju povodom Dana državnosti Bosne i Hercegovine, te nastup na bajramskom koncertu u Sisku. Hor čini trideset stalnih članova, a vodi ga Fikret Piskavica, profesor muzičke kulture

Dječiji hor

U okrilju Mješovitog hora razvio se i Dječiji hor, koji ima desetak članova. Dječiji hor se prvi put predstavio na promociji knjige dirigenta Rešada Arnautovića u Brčkom a nakon toga su imali nastup na promociji Fondacije „Mentalno zdravlje za sve", također u Brčkom. Voditelj Dječijeg hora je Fikret Piskavica, profesor muzičke kulture.

Kurs crtanja i slikanja

Polaznici Kursa crtanja i slikanja drugu izložbu radova su imali u aprilu 2019. Voditelji kursa su dipl. inž. arh. Mensura Kadrić i prof. likovne kulture Edin Hrštić. Od jula 2019. Kurs crtanja i slikanja djeluje u sklopu Fondacije/Legat Ekmečić.

Škola informatike

Škola informatike je u 2019. godini uspješno realizirala svoje aktivnosti s ukupno 100 polaznika svih uzrasta raspoređenih u šest grupa. Rad s djecom je usmjeren na učenje programiranja u programskim jezicima prilagođenim dječijem uzrastu. S polaznicima su radili profesori informatike Meliha Đonlić, Nijad Salihović i Jasmin Burić.

Škola stranih jezika

Škola stranih jezika je u prethodnoj godini brojala 262 polaznika od čega 208 djece podijeljenih u 28 grupa, te 54 odrasla polaznika podijeljenih u devet grupa.

Kurs engleskog jezika pohađalo je 129 polaznika dječijeg uzrasta, a 79 kurs njemačkog jezika.

Od ukupnog broja odraslih 19 je pohađalo kurs engleskog jezika, dok je 35 pohađalo kurs njemačkog jezika.

− Nastavljena je uspješna saradnja s džematima Islamske zajednice Brčko, u mjestima Brka, Gornji Rahić i Maoča, koji već godinama ustupaju svoje prostorije za realizaciju nastave stranih jezika.

Nastavu trenutno planira i izvodi ukupno devet nastavnika: Aladin Đonlić, Mirela Glibanović, Sadeta Pezerović, Adisa Osmić-Smajić, Semir Mujić, Mirza Karamehić, Zora Jovanović, Alvin Hamidović i Šejla Adžajlić.

Fondacija porodice Bećirević

Fondaciju porodice Bećirević je osnovala 2017. godine Bošnjačka zajednica kulture „Preporod" Brčko. Osnovni ciljevi i svrha osnivanja Fondacije su stipendiranje i podrška u stručnom usavršavanju učenika i studenata iz Brčkog, s posebnom brigom o onima slabijeg imovinskog stanja. Njeno osnivanje predstavlja realizaciju uvjeta iz darovnica koje su Esma i Marija Bećirević, supruge Seada i Nežada Bećirevića, poklonile Bošnjačkoj zajednici kulture „Preporod" Brčko, porodičnu kuću sa okućnicom i pomoćnim objektima. Za predsjednicu Fondacije izabrana je dr. Samra Karamujić, a za potpredsjednicu dr. Azra Dervišević.

Zadaci Fondacije su da organizira prikupljanje sredstava, a do sada je uključeno gotovo 100 naših sugrađana. Nakon raspisivanja prvog poziva za dodjelu stipendija, u aprilu 2019. godine, a prema Pravilniku za dodjelu stipendija Fondacije porodice Bećirević, dodijeljeno je devet stipendija studentima iz Brčkog, i to osam studentima prvog ciklusa studija i jedna stipendija studentu drugog studijskog ciklusa. Ukupan iznos stipendije na godišnjem nivou je 2000 KM.

Predsjednik
Edin Jašarević

BZK „Preporod" − Općinsko društvo Busovača

Sumirajući aktivnosti BZK „Preporod" Busovača u 2019. godini, može se reći da je protekla godina bila ispunjena raznovrsnim i brojnim aktivnostima u kojima su svi članovi dali svoj doprinos da se 2019. ocijeni izuzetno uspješnom.

BZK „Preporod" Busovača osnovan je 10. 04. 2008. godine, kao neprofitna organizacija koja opstaje zahvaljujući volonterskom radu. Društvo djeluje kroz više sekcija: vokalni solisti, dramska, folklorna i sekcija žena, a ima više od 200 aktivnih članova, te veliki broj simpatizera. Do sada smo učestvovali na brojnim manifestacijama i kulturnim događanjima širom Bosne i Hercegovine, a i sami smo organizatori i suorganizatori mnogih manifestacija, a sekcija žena od svog osnivanja je pokrenula akciju međusobnog doniranja novčanih sredstava i kupovine prehrambenih paketa ugroženim porodicama. Svoje aktivnosti BZK „Preporod" Busovača finansira iz članarine

svojih članova, dotacija iz budžeta Općine Busovača, te apliciranjem na javne pozive resornih ministarstava Srednjobosanskog kantona i Federacije BiH, kao i donacijama javnih preduzeća, privrednih subjekata i građana.

U skladu sa odredbama Zakona o udruženjima građana i fondacijama Federacije BiH, te uputama i smjernicama BZK „Preporod" BiH iz Sarajeva, 08. 12. 2018. godine održana je Osnivačka skupština BZK „Preporod" Busovača, koja je ranije djelovala u sklopu BZK „Preporod" BiH, a od početka 2019. godine djelujemo kao samostalan subjekt koji nastavlja tradiciju njegovanja bošnjačke kulture na prostorima svog djelovanja i šire. Na Osnivačkoj skupštini, od kada počinje samostalno djelovati, BZK „Preporod" Busovača je usvojio Program rada i aktivnosti za 2019. godinu, kojim su zacrtane aktivnosti koje se planiraju realizirati s nosiocima aktivnosti i sponzorima. Realizirane su sljedeće aktivnosti:

− 21. 09. 2019. godine, organizirana je i uspješno realizirana XII Međunarodna smotra folklornog stvaralaštva „Bogatstvo različitosti – Busovača 2019.", koja već ima karakter tradicionalne, jer se održava svake godine od osnivanja ove zajednice do danas, a prema broju prisutnih na završnoj smorti održanoj u gradskoj dvorani u Busovači, broju samih učesnika i općem utisku dobivenom i od gostiju i od posjetilaca, ova smotra opravdava sve razloge zbog kojih se održava. Gosti na navedenoj smotri bili su: KUZ „Folkloristi" iz Krive Palanke, Sjeverna Makedonija, BKUD „"Gornji Rahić" Brčko, KUD „Mladost" Višnjevo, Travnik, KUD „Izvor" Opara, Novi Travnik, BZK „Preporod" Gornji Vakuf, KUD „Azra" Rašljani, Brčko, KUD „Slovo o Žepču" iz Žepča, te KUD „Bijelo Polje" Mostar. Svi učesnici navedene smotre istakli su svoje zadovoljstvo što su pozvani i što su bili u prilici da učestvuju na jednoj ovakvoj smotri, uz obećanje da će se svaki put rado odazvati na naš poziv, ali i poziv za uzvratne posjete prilikom organiziranja sličnih smotri kojima su oni organizatori i domaćini.

− Već je postala tradicija da se pred kraj svake kalendarske godine u organizaciji BZK „Preporod" Busovača u Busovači održava „Večer sevdaha", u kojoj, osim eminentnih izvođača sevdalinki, učestvuju i domaće mlade snage koje svojim pristupom ovom žanru garantiraju da će na ovim prostorima sevdalinka još dugo da traje u svom izvornom obliku. Protekle godine manifestacija je održana 07. decembra, na kojoj su učestvovali Sejo Pitić i Enver Šadinlija, Mirsada Mekić, Safija Vučenović, Amila Tulić, dok su svojevrstan pečat ovoj manifestaciji svojim nastupom u revijalnom dijelu programa dali orkestar Nisveta Pivića, te Mulija Hana Alispahić. I ova je manifestacija, sudeći prema aplauzima velikog broja prisutnih u svadbenom salonu „Party", ali i riječima samih učesnika, u potpunosti opravdala očekivanja i svoj karakter tradicionalne, a što će zasigurno ostati i u vremenu koje je pred nama.

− Iako ograničeni u finansijskom smislu, članovi sekcija BZK „Preporod" Busovača, među kojima se ističe folklorna sekcija, u prošloj godini su imali niz zapaženih nastupa, ne samo u BiH već i izvan njenih granica. Uzvraćene su posjete prilikom organiziranja smotri folklora BKUD „Gornji Rahić" Brčko, KUD „Mladost" Višnjevo, Travnik, KUD „Izvor" Opara, Novi Travnik, KUD „Slovo o Žepču" iz Žepča, a poseb-

no se pamte nastupi na V bjelopoljskim danima folklora (04. 08. 2019.) u Mostaru, dan ranije na smotri čiji je organizator i domaćin bio Folklorni ansambl „Bosanski sevdah" Kraševo iz Tešnja, te nastupi u povodu Dana oslobođenja (14. 09.) u Donjem Vakufu i na manifestaciji „Gastro etno šou" održanoj 18. 09. u Tuzli u organizaciji Udruženja „Zmajevo srce". Od gostovanja u inozemstvu u 2019. godini izdvajaju se nastup na IV smotri stvaralaštva Bošnjaka (27. 04.) u Zagrebu u organizaciji BKUD „Sevdah" Zagreb, potom gostovanje na Koncertu u povodu obilježavanja sedam godina postojanja KUZ „Folkoloristi" u Krivoj Palanci, Sjeverna Makedonija, te nastup na smotri „Dani borovnice" (25. 07.) u Plavu, Crna Gora, u organizaciji KUD „Plavsko jezero". Svakako da se ne smije zaboraviti i izuzetno dobro ocijenjen nastup članice muzičke sekcije Mirsade Mekić na večeri sevdaha „U meraku i po istilahu" (29. 04.) održanom u Sisku, u organizaciji BKUD „Nur" Sisak.

Promocije knjiga, stručno usavršavanje

− U programu aktivnosti BZK „Preporod" za 2019. godinu svakako da svoje mjesto imaju i promocije književnih izdanja autora s područja općine Busovača, ali i šire. Prošle godine, BZK „Preporod" Busovača je organizirao promociju knjige *Govorim ti kao žena ženi*, čija je autorica Sara Sabri.

− Ne mogu se zaboraviti ni aktivnosti članova BZK „Preporod" Busovača koje imaju humanitarni karakter, a posebno kada je riječ o pomoći socijalno ugroženim kategorijama, ali i onima kojima je neophodna pomoć u nastavku liječenja. A takvih aktivnosti je u protekloj godini, nažalost, bilo mnogo.

− U svrhu stručnog usavršavanja i „proizvodnje" vlastitih kadrova, svake godine šaljemo određene članove radi pohađanja seminara za koreografe koje organizuju KUD-ovi iz cijele BiH, a na kojima se obrađuju igre iz cijele ex-YU. Tako je bilo i prošle godine, a od aktivnosti navedenog karaktera posebno se izdvaja dvodnevni seminar na Ilidži u organizaciji UTIKUS „Bašlija" naziva „Ritam srca 2019" kojem su prisustvovali koreografi „Preporoda".

− Iako BZK „Preporod" postoji već nepunih 12 godina, još nam je najveći problem nedostatak opreme koja nam je neophodna za dalji rad, odnosno kompletiranje našeg rada i programa u kojem se nalaze igre svih naroda i narodnosti iz Regije, a za čije izvođenje su nam potrebne nošnje koje predstavljaju njihovu kulturu i baštinu.

− Svakako da je najveći problem činjenica da BZK „Preporod" Busovača nema vlastite prostorije u kojima bi obavljali vježbe, treninge i učenje djece folklornim igrama. Navedene činjenice limitiraju aktivnosti, pogotovo folklorne sekcije, jer se termini održavanja proba i učenja moraju prilagoditi onima čije prostorije iznajmljujemo, a ne našim članovima. I pored navedenog, rezultati rada svih članova i sekcija BZK „Preporod" Busovača u protekloj godini su dobri, zbog čega je ova zajednica s pravom jedan od nosilaca kulturnih aktivnosti na ovim prostorima. Zbog sve većeg broja članova i njihovog entuzijazma, ono što je sigurno jeste da će rezultati rada u narednom periodu biti još bolji, a problemi s kojima se suočavamo kroz pojačani angažman svih

članova i rukovodstva BZK „Preporod" Busovača uz pomoć Općine Busovača, kao i velikog broja prijatelja, u najskorije vrijeme, nadamo se, bit će stvar prošlosti.

Dosadašnji rezultati rada pokazuju svu opravdanost osnivanja i postojanja BZK „Preporod" Busovača.

Predsjednica
Ferida Karić

BZK „Preporod" – Općinsko društvo Bužim

Unatoč teškim i ograničenim uvjetima za rad, članovi Općinskog društva BZK „Preporod" Bužim i u 2019. godini su realizirali nekolicinu kulturnih sadržaja i aktivnosti među kojima su posebno mjesto zauzele promocije triju knjiga. Naime, nakon promocije *Zbornika radova sa naučnog skupa „Odgovornost za kulturu bošnjačkog naroda"*, te *Spomenice u povodu 25 godina BZK „Preporod" Bužim*, u Bužimu je predstavljen i strip album *Kulin – Tajna slanih izvora* člana „Preporoda" i poznatog strip autora Ismeta Erdića. Osim toga, „Preporod" je bio organizator *Književnog kazivanja* i *Likovnog salona*, lokalnih kulturnih priredbi koje su sedmi put zaredom održane u okviru manifestacije *Slobodarski dani viteškog grada Bužima 2019*. U saradnji sa Medžlisom islamske zajednice Bužim „Preporod" je organizirao i predavanje prof. dr. Izeta Pehlića o temi: *Individualni angažman u funkciji promjene u zajednici*.

Za rukovodstvo Bošnjačke zajednice kulture „Preporod" Bužim 2019. godina je bila mnogo siromašnija u odnosu na sve prethodne godine. Potvrda takve ocjene najbolje se može dobiti uvidom u novčanu podršku od nadležnih organa, kao i opadanjem interesa samih članova za djelovanje na polju kulturnog života. Doda li se tome i sve slabija finansijska podrška privrednih subjekata, jasno je zašto je i repertoar kulturnih sadržaja bio skromniji. Unatoč takvim prilikama, članovi „Preporoda" su nastojali održati postojeći kontinuitet i nekoliko puta uspjeli građanima općine Bužim ponuditi kvalitetne sadržaje, te organizirati odlaske u Sarajevo na dvije skupštine „Preporoda", potom na svečanost obilježavanja Dana Bošnjaka, kao i na Zbor predsjednika općinskih društava, koji je održan u prostorijama Matičnog odbora. Tradicionalno, kao i nekoliko prethodnih godina, članovi „Preporoda" nastavili su s organiziranjem edukativnih ekskurzija. Tako su ove godine realizirane dvije ekskurzije, prva u martu u Sarajevu, a druga krajem novembra u Podgorici. Također, u oktobru rukovodstvo bužimskog „Preporoda" je bilo domaćin posjete članovima „Preporoda" iz Breze, predvođene predsjednikom Dervišem Kadrićem, koji su u okviru jednodnevne ekskurzije posjetili turbe generala Izeta Nanića, Muzej sobu 505. brigade kao i Staru drvenu džamiju u Bužimu.

Kao i prethodnih godina, pojedini članovi „Preporoda" su postizali brojne individualne uspjehe i priznanja na polju kulture, umjetnosti i obrazovanja. Tako je likovni umjetnik Sead Emrić realizirao nekoliko izložbi u Bosni i Hercegovini i Regionu, Ha-

lida Emrić, koja se bavi umjetničkom keramikom, u ime države Bosne i Hercegovine boravila je nekoliko dana na Međunarodnom festivalu u Iranu, a mlada članica „Preporoda" Lejla Šahinović osvojila priznanje *Zlatnu značku* Univerziteta u Sarajevu.

Realizaciju nekih od „Preporodovih" sadržaja i projekata pomogla je Općina Bužim, kao i nekolicina privrednih subjekata. BZK „Preporod" je, kao i do sada, nastavio ostvarivati dobru saradnju i s ostalim udruženjima iz sektora kulture i kulturno-umjetničkog stvaralaštva, a koji djeluju na području općine Bužim, ali i šire.

U nastavku je detaljan popis svih važnijih aktivnosti BZK „Preporod" Bužim u 2019. godini:

Januar

– 28. 01. Promocija *Zbornika radova sa naučnog simpozija Odgovornost za kulturu bošnjačkog naroda* u velikoj sali Islamskog kulturnog centra u Bužimu.

Februar

– 16. 02. Predsjednik bužimskog „Preporoda" Muhamed Kržalić prisustvovao Radnoj skupštini BZK „Preporod" u Sarajevu.

– 22. 02. U maloj sali JU „Centar za kulturu, sport i informisanje Bužim" promovirana *Spomenica u povodu 25 godina BZK „Preporod" Bužim*. Na promociji su govorili: Amir Sijamhodžić, Dževad Ponjević, Muhamed Kržalić i Sead Emrić.

Mart

– 23.–24. 03. Nekoliko članova BZK „Preporod" Bužim prisustvovalo 13. skupštini BZK „Preporod" BiH, na kojoj je za novog predsjednika „Preporoda" izabran prof. dr. Sanjin Kodrić. Skupština je održana u sali Bošnjačkog instituta, gdje su iz Bužima bili prisutni: Muhamed Kržalić, Mirsad Ljubijankić, Dževad Ponjević, Amir Sijamhodžić, Sejfudin Muškić, Ibrahim Livaković, Nisvet Jusić i Remzija Pajalić. Članovi BZK „Preporod" Bužim su odlazak u Sarajevo iskoristili za posjetu Tvrđavi i džamiji Hasana Kjafije Pruščaka u Pruscu, potom odlasku na utakmicu Nogometne reprezentacije BiH i Armenije na Grbavici, za vožnju Sarajevskom žičarom, te u povratku za obilazak Travničke tvrđave.

Maj

– 04. 05. U saradnji s Medžlisom islamske zajednice Bužim, a u prostorijama velike sale Islamskog kulturnog centra Bužim, organizirano je predavanje prof. dr. Izeta Pehlića o temi: *Individualni angažman u funkciji promjene u zajednici*. Uvodničar i moderator je bio Amir Sijamhodžić.

Juni

– 14. 06. U maloj sali Centra za kulturu u Bužimu održana je promocija strip albuma *Kulin − tajna slanih izvora* autora Ismeta Erdića. Promotori su bili Muhamed Kržalić i Dževad Ponjević.

August

– 08. 08. Sedmi put zaredom održani su Bužimski likovni salon i Bužimsko književno kazivanje. Na *Likovnom salonu* 2019. godine učestvovalo je jedanaest autora koji su svoje radove kreirali u različitim likovnim medijima, od slikarstva i umjetničke kera-

mike, do crteža, fotografije i stripa. Svoj prvi nastup na *Likovnom salonu* imala je akademska slikarica Amina Sijamhodžić iz Bihaća. Osim nje, radove su izlagali: Nedžib i Nedžad Vučelj, Said Mulalić, Amina Emrić, Sara Ibrahimpašić, Ferida Kovačević, Ismet Erdić, te Halida, Sead i Hazer Emrić. Sadržaj *Književnog kazivanja* svojim poetskim ili proznim dionicama obogatili su: Dževad Ponjević, Rijalda Dizdarević, Amir Sijamhodžić, Nedžib Vučelj, Edina Šekić, Safet Emrić, Emin Grošić, Fehima Balkić i Lejla Šahinović.

Septembar

– 28. 09. Na Danu Bošnjaka održanom u Gradskoj vijećnici u Sarajevu ispred bužimskog „Preporoda" prisustvovali su: Amir Sijamhodžić, Adnan Softić, Lejla Šahinović, Mersiha Softić i Ismet Duranović.

– 29. 9. Na Okruglom stolu održanom u Centru za kulturu Dobrinja, a u organizaciji BZK „Preporod" BiH, u ime BZK „Preporod" Bužim su prisustvovali Amir Sijamhodžić i Lejla Šahinović. Osim njih, Okruglom stolu je prisustvovao i komandant 505. viteške bužimske brigade i zamjenik ministra odbrane BiH pukovnik Sead Jusić.

Oktobar

– 13.10. Gotovo 50 članova BZK „Prepord" Breza boravilo je u jednodnevnoj posjeti općini Bužim, u okviru koje su posjetili turbe generala Izeta Nanića, postavku Muzej sobe 505. brigade kao i Staru drvenu džamiju u Bužimu. Ova posjeta bila je prava prilika za ugodno druženje članova bužimskog „Preporoda" s profesorima, privrednicima, demobilisanim borcima, učenicima, studentima, i mnogim drugim gostima iz Breze.

Novembar

– 23.–25. 11. Osam čanova BZK „Preporod" Bužim je izvelo petu tradicionalnu edukativnu ekskurziju, kojim povodom su posjetili: Pješčane piramide u Miljevini kod Foče, Aladža džamiju u Foči, kanjon rijeke Pive i Pivsko jezero, grad Nikšić (obilazak grada, Hadži Ismailove džamije te Carevog mosta na rijeci Zeti), manastir Ostrog, grad Podgoricu (cjelodnevno razgledanje grada i njegovih znamenitosti, posjeta starom mostu na rijeci Ribnici, dvjema podgoričkim džamijama: Starodoganjskoj i Osmanaginoj, sahat-kuli, vodopadu na rijeci Cijevni, Podgoričkoj medresi Sultan Mehmed Fatiha, dvorcu Nikole Petrovića i sl.), Budvu (stari dio grada), Kotor (Pomorski muzej), Herceg Novi, Trebinje (stari dio grada, most na Trebišnjici, džamije: Osman-paše Resulbegovića i Sultan Ahmedovu), te Stolac (gdje su klanjali akšam namaz u Čaršijskoj džamiji te večerali u restoranu „Han"). Putovanje je donijelo nova iskustva te susrete i razgovore s muftijom Remzijom ef. Pitićem u Foči, Hasanom Eminovićem u Stocu, službenikom Sultan Fatihove medrese u Tuziju kod Podgorice, te sa stanovnicima starog dijela Podgorice. Grupu su činili: Muhamed Kržalić, Mirsad Ljubijankić, Amir Sijamhodžić, Dževad Ponjević, Sejfudin Muškić, Ibrahim Livaković, Fahrudin Baltić i Remzija Pajalić.

Decembar

– 07. 12. Predsjednik BZK „Preporod" Bužim boravio u Sarajevu na Zboru predsjednika „Preporoda".

Predsjednik
Muhamed Kržalić

BZK „Preporod" − Općinsko društvo Doboj Istok

U 2019. godini smo realizirali sljedeće aktivnosti:

− 01. 03. − Svečana akademija povodom Dana nezavisnosti BiH

Kao i uvijek do sada, povodom 1. marta, Dana nezavisnosti BiH, društvo je u sali Doma kulture u Klokotnici, upriličilo Svečanu akademiju „Jedina moja, za te živim ja". Prigodan referat, stihovi, sevdalinka i folklor obilježili su ovaj događaj. Osim našeg društva, učeštvovali su i članovi KUD-a „Gradina" Soko i KUD-a „Orahovica Gornja" iz Orahovice kod Gračanice.

− 19. 04. − Čuvari budućnosti

Uz pomoć UNDP, općina Doboj Istok je jedna od devet općina u BiH, (Brčko, Tešanj, Tuzla, Bijeljina, Usora, Vitez, Busovača, Doboj Istok i Travnik) predviđena da prezentuju svoje kulturno-historijsko naslijeđe, dakle, svoju tradiciju i kulturnu baštinu uopće, nazvanu, „Čuvari budućnosti". Tako je Bošnjačka zajednica kulture „Preporod" Doboj Istok, 19. 04. 2019. godine, za „Mebius film" iz Sarajeva, u najkraćem prezentovala svoje programske ciljeve i zadatke kao što su: izdavaštvo, drame, književni susreti, promocije knjiga, tradicionalni internacionalni festival folklornog stvaralaštva i sevdaha, Svečane akademije povodom nacionalnih i vjerskih blagdana, tradicionalne nošnje i igre Bošnjaka, tradicionalni iftari i sl.

− 04. 05. − Ramazanski kandilji

Na molbu menadžmenta Prihvatnog centra Duje, smještenog u Klokotnici, općina Doboj Istok, Društvo je u povodu dolaska mjeseca ramazana, četvrtog maja, 2019. godine, za štićenike i uposlenike ovog centra, njih više od četiri stotine (400), skupa s KUD-om „Orahovica Gornja" kod Gračanice, upriličilo prigodan kulturno-vjerski program, kojeg su činili prigodni stihovi, ilahije, folklor, sevdah i sviranje saza. Radost na licima štićenika i uposlenika prihvatnog centra Duje, dugi aplauzi i riječi zahvale menadžmenta, bili su, uistinu, vrijedni našeg truda.

− 18. 05. − Iftar u Sokolu kod Gračanice

Naši prijatelji i kulturni saradnici, UŽ-a i KUD-a „Gradina" Soko, 18. 05. 2019. godine, našem društvu su priredili iftar. Osim ljubaznosti domaćina, raznih tradicionalnih, gotovo zaboravljenih jela, istinski smo uživali u prelijepom ambijentu stare džamije u Sokolu iz doba osmanskog vremena, koju je Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika iz Sarajeva, 2003. godine, proglasila, skupa s haremom, nacionalnim spomenikom u BiH.

− 25. 05. − Tradicionalni iftar u „Preporodu"

Naše društvo je, 25. 05. 2019. godine, priredilo tradicionalni iftar u „Preporodu", kako za članove društva, njihove roditelje, tako i za simpatizere i zvanice koje podržavaju naš rad. I ovaj, deseti tradicionalni iftar u „Preporodu", zabilježili su novinari i TV ekipa Mir TV HD Europa, koji su još jedanput pohvalili i potvrdili da smo jedino kulturno društvo u BiH koje, s ciljem očuvanja tradicije i običaja Bošnjaka, izvorno i najoriginalnije, baš kao u stara vremena, priređuje iftar postačima.

− 13. 07. − „Spreča 2019."

U subotu, 13. 07. 2019. godine, na poligonu JU OŠ „Klokotnica" u Klokotnici, Društvo je organizovalo XI tradicionalnu međunarodnu smotru folklornog stvaralaštva i sevdaha „Spreča 2019.", na kojoj su nastupili ansambli: BKUD „Sevdah" Zagreb, KUD „Bijelo Polje" Mostar, UKR „Đerđef" Cazin, KUD „Zambak" Međđa Donja, KUD „Dobošnica" Dobošnica, KUD „Mladost" Malešići, KUD „Osman Alibašić" Brijesnica Mala, KUD „Orahovica Gornja", FS „Gradina" Soko, te sazlije i interpretatori sevdalinke: Esad Čamdžić, Mustafa Bijelić i Sena Habibija.

− 19. 07. − „Iz naše sehare"

Naš folklorni ansambl, 19. 07. 2019. godine, učestvovao je na tradicionalnoj VI smotri folklora „Iz naše sehare" u Malešićima kod Gračanice.

− 20. 07. − Smotra folklora u Međđi Donjoj kod Gradačca

Društvo je na poziv KUD „Zambak" Međđa Donja,, učestvovalo na smotri folklora u Međđi Donjoj kod Gradačca.

− 31. 07. Sapanjsko ljeto u Sapni

Zadnjeg julskog dana, 31. 07. 2019. godine, na poziv Bošnjačke zajednice kulture „Preporod" Sapna, društvo je učestvovalo na kulturnoj manifestaciji, „Sapanjsko ljeto" u Sapni.

− 03. 08. − Smotra folklora u Sokolu kod Gračanice

Na poziv KUD-a „Gradina" iz Sokola, naš folklorni ansambl je učestvovao na 2. smotri folklora, „Soko 2019." Ljubaznost domaćina, osmijeh dobrodošlice i nevjerovatno veliki odziv posjetilaca na ovu kulturnu manifestaciju, ostat će ono po čemu ćemo pamtiti naše gostovanje u Sokolu.

− 04. 08. − „Mostarsko ljeto 2019"

Na poziva naših prijatelja, članova KUD „Bijelo Polje" Mostar, naše društvo je, 04. 08. 2019. godine, učestvovalo na internacionalnoj smotri folklora naziva „5. bjelopoljski dani folklora − Mostar, 2019". Uistinu, veliki odaziv građana Mostara na ovu internacionalnu manifestaciju, šarolikost folklornih igara, tradicionalnih nošnji i divna sevdalinka, odlike su ove tradicionalne, lijepo organizovane kulturne manifestacije u Mostaru.

− 14. 08. − Bajramska akademija „Dobro došao najdraži"

Kao i uvijek do sada, i ove godine je BZK „Preporod" Doboj Istok, 14. 08. 2019. godine, priredio bajramsku akademiju, „Dobro došao najdraži" u povodu najvećeg muslimanskog blagdana, Kurban-bajrama. Akademija je upriličena u Domu kulture u Klokotnici, a učestvovali su KUD „Zambak" Međđa Donja i hor Mreža mladih Gradačac, Mustafa Bjelić i Esad Čamdžić.

− 16. 08. − Smotra folklora u Piskavici kod Gračanice

Na poziv UG „Jošak" Piskavica, folklorni ansambl našeg društva učestvovao je na IV tradicionalnoj smotri folklora u Piskavici kod Gračanice.

− 18. 08. − Smotra folklora „Mehurići 2019"

Na poziv naših prijatelja i kulturnih saradnika iz KUD-a „Mladost" Višnjevo kod Travnika, naš folklorni ansambl je, 18. 08. 2019. godine, učestvovao na XIII međunarodnoj smotri folklora „Višnjevo 2019".

− 30/31. 08. − „S nurom u srcu"

Na poziv naših starih prijatelja i kulturnih saradnika iz BKUD-a „Nur" Sisak, u subotu, 30. 08. 2019. godine, naše društvo je otputovalo u Sisak, kako bi učestvovalo na koncertu „S nurom u srcu", a povodom obilježavanju godišnjice BKUD „Nur" Sisak iz Siska. U prepunoj dvorani Rafinerije nafte u Sisku, predstavili smo u najboljem svjetlu svoju tradiciju, nošnje, igru i pjesmu brojnim, oduševljenim posjetiocima i zvanicama.

− 15. 09. − XIII tradicionalni književni susreti „Kasim Deraković" u Doboj Istoku

U prostorijama kluba društva u Klokotnici, BZK „Preporod" Doboj Istok je, 15. 09. 2019. godine, organizovao XIII književne susrete „Kasim Deraković". Ovu tradicionalnu književnu manifestaciju otvorio je predsjednik BZK „Preporod" BiH, prof. dr. Sanjin Kodrić. Osim „Slova o Kasimu Derakoviću", što je bila zadaća Šime Ešića, i omaža zavičajnom piscu Amiru Mašiću, promovirani su novi naslovi knjiga, a predstavilo se svojom poezijom i prozom više od trideset književnika.

− 19. 09. – „Veče „Nura" i „Preporoda""

Nakon nezaboravnog gostovanja u Sisku, naši dragi prijatelji, rukovodstvo i članovi BKUD „Nur" Sisak, 19. 09. 2019. godine, kako to i jeste običaj, uzvratili su nam posjetom. U večernjim satima smo u Domu kulture u Klokotnici, skupa priredili kulturno-zabavni program nazvan „Veče ‹Nura› i ‹Preporoda›". Nakon večeri u kojoj su se smjenjivali lijepi stihovi, igre i sevdah, uslijedila je večera, a zatim druženje s našim musafirima uz sevdah, zvuke harmonike i narodno kolo. U nedjelju smo svojim musafirima iz Siska priredili izlet na nadaleko poznatom izletištu „Sijedi krš" kod Gračanice.

− 22. 10. − „Čuvari budućnosti" u Brijesnici Velikoj

Nakon snimanja i prezentacije tradicije, običaja, nošnji, igre, izdavaštva i drugih aktivnostu BZK „Preporod" Doboj Istok, 22. 10. 2019. godine, uslijedila je prezentacija „Čuvari budućnosti" u Domu kulture u Brijesnici Velikoj.

− 24. 11. − Dan državnosti BiH u Grapskoj kod Doboja

I na kraju, 24. 11. 2019. godine, noć uoči 25. novembra, na poziv MZ Grapska kod Doboja, u prostorijama Doma kulture, društvo je priredilo Svečanu akademiju u čast 25. novembra, Dana državnosti Bosne i Hercegovine. Nakon referata o značaju ovog historijskog događaja, Harisa Mujića, profesora, prigodnim stihovima, igrom, pjesmom i narodnim kolom, obilježili smo Dan državnosti naše domovine u ovom bh. entitetu, na zadovoljstvo brojnih posjetilaca, povratnika na svoja vjekovna ognjišta.

Predsjednica
Hanifica Suljić

BZK „Preporod" – Općinsko društvo Doboj

Udruženje je u 2019. godini radilo u okviru svojih raspoloživih materijalnih mogućnosti, koje su bile vrlo skromne i nedostatne za izvršenje pojedinih sadržaja koji su bili planirani. Premda Udruženje postaje značajno i aktivno u kulturnim zbivanjima u gradu

Doboju, limitirano je upravo nedostatkom materijalnih sredstava da nešto više učini za građane Doboja u proširenju svoje aktivnosti i obogaćenju ukupnog kulturnog života grada kako bošnjačkog, tako i ostalog stanovništva Doboja. I pored toga, ostvareni su rezultati koji su bili postignuti i ranijih godina, tako da se održao određeni kontinuitet po kome se Udruženje prepoznavalo i ranijih pet godina od kada postoji u Doboju.

Izvještaj o radu smo podijelili u nekoliko cjelina:

1. *Rad organa udruženja*: Izvršni odbor BZK „Preporod" Gradsko udruženje Doboj održao je sedam sastanaka na kojima su bile aktuelne teme u vezi s pripremom i realizacijom planiranih aktivnosti, koje su i predmetom ovog izvještaja. Sastancima su se odazivali uglavnom isti članovi Udruženja, koji su bili u mogućnosti dati neki doprinos, dok su drugi zbog svojih obaveza na radnim mjestima rjeđe prisustvovali ovim sastancima. Na sastancima po tačkama dnevnog reda, predsjednik Udruženja je tražio uvijek da se iznesu inicijative za naredne aktivnosti uz protokol za izvršenje i međusobna zaduženja. Kao predsjednik Udruženja, nisam bio zadovoljan kako prisustvom članova Izvršnog odbora, tako i izvršenjem zadataka koji su postavljeni pred Udruženjem, a u vezi s pojedinim sadržajima koji su pripremani. Poslovi i teret najvećeg broja aktivnosti je padao na predsjednika, uz mali broj onih koji su u svemu tome učestvovali. Nakon ovih kvalifikacija rada Udruženja, postavlja se pitanje učešća određenog broja članova Izvršnog odbora u njegovom sastavu. Ako se ovakva praksa nastavi, potrebno je organizovanje vanredne skupštine Udruženja s obnovom Izvršnog odbora novim članovima, koji bi ubuduće bili nosioci posla Udruženja. Da napomenemo da su na sastanke Izvršnog odbora uvijek pozivani i članovi Nadzornog odbora i Suda časti, kako bi rad bio što kvalitetniji i transparentniji. Međutim, njihov odaziv je bio nedovoljan, što umanjuje ukupan uspjeh rada Udruženja.

2. *Registracija članova i podjela članskih karata*: Udruženje je dizajniralo članske knjižice, odštampalo 200 primjeraka i zadužilo sekretara Udruženja da uspostavi registar članova Udruženja te popuni članske karte članovima koji na bilo koji način doprinose radu i uspjehu Udruženja. Taj posao je u toku i mislimo da ćemo u 2020. godini imati solidnu evidenciju članova Udruženja, što će pomoći lakšoj komunikaciji kako među članovima, tako i sa ostalim udruženjima i institucijama. To je vrlo važan zadatak, koji treba da doprinese popuni arhiva Udruženja za neka buduća vremena, kada se budu pisali memoari ili monografije Udruženja.

3. *Uređenje skromnog prostora udruženja*: Udruženje koristi prostor od 12 m², u vlasništvu džemata Selimija džamije u Doboju. U tom prostoru, donacijom jedne privatne firme smo dobili tri stola i 10 stolica, što je dovoljno za održavanje sastanaka organa udruženja. Prostor smo ukrasili foto posterima s naših prethodnih aktivnosti, koje uvijek želimo popratiti foto realizacijom, što kasnije pretočimo u poster sa slikama i manjim tekstom, čime dokazujemo svoj rad i potvrđujemo i na ovaj način da želimo ostaviti najjasniji dokaz o radu, a to je slika i pisani tekst. U samoj prostoriji, svojim sredstvima, Udruženje je nabavilo dvije police za knjige, koje se vrlo aktivno pune knjigama s naših promocija, ali i drugih izvora nabavke knjiga za našu buduću biblioteku. Možemo reći, da je prostor već prilično popunjen i da su potrebe za većim prostorom

evidentne. Mislimo da će se ove godine završiti izgradnja Islamskog centra u Doboju i da postoji šansa da u toj zgradi „Preporod" dobije odgovarajuće prostorije za rad.

4. *Početak rada biblioteke Udruženja*: Za početak rada biblioteke Udruženja, bila su potrebna tri uslova. Prvi je fond knjiga, drugi uslov je prostor za smještaj knjiga i treći je registar članstva i uspostava kartoteke korisnika kao i kartice registra knjiga. U dosadašnjem radu ispunjeni su samo neki od ovih uslova, tako da biblioteka nije u funkciji u punom kapacitetu, ali se iz dana u dan stvaraju uslovi za njen uspješan početak. Ostaje rad na ovom poslu u narednom periodu uz mogućnost daleko kvalitetnijih rješenja ovog posla ukoliko se dobije odgovarajući prostor u Islamskom centru u Doboju, kao što smo u prethodnoj tačci naznačili.

5. *Saopćenja Udruženja i kontakt s javnošću*: Članovi Udruženja stalno prate sva zbivanja u lokalnoj zajednici u vezi sa sigurnosnim aspektom, aspektom prava na obrazovanje, kulturu, na vlastiti identitet i drugim aspektima prava bošnjačkog stanovništva u RS-u. U svakom pokušaju kršenja ovih prava, Udruženje je reagovalo odgovarajućim saopćenjima putem javnih medija i drugih sredstava informisanja. Koliko smo u tome uspjeli, teško je izvršiti neku kvalifikaciju, ali smo ipak učinili ono što mi kao udruženje kod takvih istupa možemo učiniti. Najvažnije je da nismo ostali indolentni i da smo reagovali koliko i kako smo mogli. Kontakt s javnošću nismo ostvarili na odgovarajući i dostatan način, pošto nismo oformili svoju internet stranicu, putem koje bi se lakše komuniciralo sa širokom javnošću. S tim u vezi bilo je inicijativa i prijedloga, ali su se neki iz rukovodstva oglušili o povjerene im zadatke.

6. *Obilježavanje značajnih datuma iz historije Bosne i Hercegovine*

6. 1. Obilježavanje 1. marta, Dana nezavisnost Bosne i Hercegovine:

Dan nezavisnosti Bosne i Hercegovine obilježen je u Mjesnoj zajednici Grapska Gornja. Zajedničkim nastupom uz kulturno-zabavni program, obilježen je ovaj dan i kao rođendan KUD-a Grapska Gornja. Na obilježavanju, predsjednik „Preporoda" Doboj podnio je prigodan referat o Danu nezavisnosti i njegovim implikacijama na savremena zbivanja u BiH. Ovim potezom je BZK „Preporod" Gradsko udruženje Doboj pokazalo svoje namjere i praktične poteze širenja svojih aktivnosti na mjesna područja grada Doboja. Skupu je prisustvovalo 120 građana Grapske za koje je poslije oficijelnog dijela akademije upriličeno narodno veselje.

6. 2. Obilježavanje 25. novembra, Dana državnosti Bosne i Hercegovine

Dan Državnosti Bosne i Hercegovine obilježen je svečanom akademijom, 24. 11. 2019. godine, u sali Skupštine grada Doboj uz prisustvo više od 100 građana Doboja. Organizacija i izvedba programa obilježavanja Dana državnosti realizirana je uz podršku BZK „Preporod" Brčko Distrikta, Muslimanskog dobrotvornog društva „Merhamet" i BDC televizije Brčko Distrikt. Prisutnima se obratio prof. dr. Zijad Bešlagić, predsjednik „Preporoda". Poslije oficijelnog dijela programa akademije izveden je bogat umjetnički dio programa, što je učinjeno od članica i članova BZK „Preporod" Brčko Distrikta (Mješoviti hor, Narodni orkestar, solisti Vesna Hadžić i Medina Zahirović) Poslije programa gosti iz Brčkog kao i prisutni su počašćeni bogatom zakuskom, što je pripremila slastičarna Medenjak iz Doboja. Opšti je utisak da je ovo bio najkvalitetniji

nastup „Preporoda" Doboj u Doboju uz podršku gostiju iz Brčkog i donacije Javne zdravstvene ustanove Poliklinika s dnevnom bolnicom iz Doboj Juga.

7. *Kulturni aspekt obilježavanja vjerskih praznika:*

7. 1. Manifestaciji "U susret Ramazanu", koja je održana 04. 05. 2019. godine u sali Skupštine grada Doboj, prisustvovalo je više od 60 građana i aktivista „Preporoda" Doboj. Ovu aktivnost smo realizovali uz pomoć Medžlisa Islamske zajednice Doboj i KUD-a Stjepan Polje, solisticu Šejmu Mehić, te naše stalne članice, učesnice ovih manifestacija Amnu Smajlbegović i Nejru Hadžikadunić. O značaju Ramazana s vjerskog aspekta govorio je mr. Bajro ef. Džafić, glavni imam Medžlisa Islamske zajednice Doboj, a sa socijalnog, kulturnog i obrazovnog aspekta govorio je prof. dr. Zijad Bešlagić, predsjednik „Preporoda" Doboj. Na plakatu za ovu svečanost je stajalo: „Odabrani mjesec ramazan, pored vjerske ima i kulturnu, socijalnu, obrazovnu i svečarsku poruku. Prigodnim programom želimo uveličati nastupajuće ramazanske dane, da ih provedete u ibadetu i zajedničkim druženjima. Našoj svečanosti će se po dolasku u Doboj pridružiti učesnici marša mira Tešanj − Doboj. Ramazan šerif mubarek olsun".

7. 2. Bajramsko druženje u povodu Ramazanskog bajrama

– 07. 06. 2019. godine, organizirano je Bajramsko druženje u organizaciji BZK „Preporod" Doboj, BZK „Preporod" Zenica i Muslimanskog dobrotvornog društva „Merhamet" Bosne i Hercegovine. Svečanost je organizirana u sali Skupštine grada Doboj uz prisustvo više od 100 građana Doboja i 50 učesnika programa iz Zenice i Sarajeva. Gostima se obratio predsjednik BZK „Preporod" BiH prof. dr. Sanjin Kodrić, predsjednik Merhameta BiH Kenan Vrbanjac i predsjednik „Preporoda" Doboj prof. dr. Zijad Bešlagić. U umjetničkom dijelu su nastupili KUD „Preporoda" Zenica s vrsnim izvođačima, horom, folklornim ansamblom i solistima. Poslije su se gosti i prisutni pačastili slano-slatkim menijem u organizaciji slastičarnice „Medenjak". Troškove ove manifestacije snosili su članovi „Preporoda" Doboj ličnim učešćem. Ovo je bila jedna od niza uspješnih manifestacija „Preporoda" Doboj, ali uz izdašnu podršku „Preporoda" Zenica koji raspolaže, kako se vidjelo, sa potpunom infrastrukturom za organiziranje i provođenje ovakvih manifestacija.

7. 3. Bajramsko druženje u povodu Kurban-bajrama

Ovo druženje u povodu Kurban-bajrama, 13. 08. 2019. godine, bilo je posvećeno promociji izvanrednih historijskih romana Halida Kadrića iz Sarajeva *Dugo svitanje* i *Kobno raspuće,* a promotor je bio mr. Elvir Resić. Poslije promocije i bajramske besjede te kraćeg kulturnog programa, nastavljeno je bajramsko druženje u slastičarnici „Medenjak".

8. *Promocija knjiga i publikacija*

Osim promocije historijskih romana *Dugo svitanje* i *Kobno raspuće* Halida Kadrića, promovisali smo i knjigu *Priče iz dijaspore i domovinskih zemalja* autora Admira Lisice s promotorima Senadinom Voloderom i Ahmedom Lindov uz moderatora Miralema Kikića. Ovu knjigu smo promovisali u sali čitaonice Čaršija u Doboju, gdje smo upriličili više naših aktivnosti. Petog novembra 2019. godine promovisali smo nekoliko knjiga Melide Travančić iz Tešnja: *Smrt u ogledalu*, *Ulaznica za junački kabare (književna*

refleksija sarajevskog atentata) i knjigu *Tešanj, grade (usmena književnost u Tešnju, Tešanj u usmenoj književnosti*). Promocija je održana u sali Umjetničke galerije, Centra za kulturu u Doboju.

– 20. 12. 2019. godine u sali Umjetničke galerije promovisali smo knjigu *Leksikon znamenitih Bošnjaka* autora prim. dr. Nazifa Veledara s promotorom prof. dr. Refikom Ćatićem i knjigu *Blago blagoslova* Kemala Ljevakovića i promotora Ramiza Brkića uz moderatorstvo Zijada Bešlagića. Sve ove promocije su bile solidno posjećene sa 40-50 posjetilaca i iskazanim interesom za kupovinu ovih knjiga. Bilo je prijedloga i najava još nekoliko promocija, ali zbog nedostatnih finansijskih sredstava i drugih okolnosti, nismo mogli organizovati više.

9. i 10. *Učešće u radu Matičnog odbora BZK „Preporod" BiH i na drugim manifestacijama*

Predsjednik ovog općinskog društva redovno se odazivao na sve tri sjednice Matičnog odbora BZK „Preporod" BiH, na 13. Skupštinu BZK „Preporod" BiH, koja je održana 23. marta 2019. godine, Danu Bošnjaka i dr. Predsjednik BZK „Preporod" Gradsko udruženje Doboj prof. dr. Zijad Bešlagić imenovan je za člana Savjeta potpredsjednika bh. entiteta RS uz učešće na prvom sastanku Savjeta 22. oktobra 2019. u Banjoj Luci. Istog dana je bila promocija VIII i IX toma *Rječnika bosanskog jezika*, autora akademika prof. dr. Dževada Jahića.

11. *Rad članova udruženja u Koaliciji „Tolerantno i pozitivno iz Doboja"*

BZK „Preporod" Gradsko udruženje Doboj od 2015. godine je član ove Koalicije, u posljednje dvije godine predsjednik „Preporoda" Doboj je bio i koordinator. „Preporod" je aktivno učestvovao u svim aktivnostima Koalicije, dajući joj značaj i važnost te promovišući i svoje ideje, misiju i viziju koju je zacrtao kao svoj put u ukupnoj aktivnosti koju provodi. Koalicija broji 15 članica s tendencijom omasovljenja, što je postignuto upravo u vremenu koordinacije koju je vodio predsjednik „Preporoda" Doboj. „Preporod" se istakao u provođenju aktivnosti Koalicije naročito u obilježavanju međunarodnih datuma u vezi s tolerancijom, ravnopravnosti, borbom protiv mržnje, kulturnom raznolikosti i sl. Grad Doboj je jedan od nekoliko bh. općina i gradova u kojima je, u partnerstvu s lokalnom upravom i uz podršku OEBS-a u BiH, donesen Plan za kohezivnu zajednicu, koji predstavlja platformu za partnerstvo gradskih vlasti i civilnog društva u suzbijanju mržnje i jačanju društvenog povezivanja u zajednici.

12. *Saradnja s drugim udruženjima „Preporoda" u BiH i drugim kulturno-umjetničkim društvima te proširenje aktivnosti na mjesna područja grada Doboja*.

Kao što je rečeno u ovom izvještaju, ostvarili smo saradnju sa BZK „Preporod" iz Zenice i Brčko Distrikta, ranije smo imali saradnju u početnoj formi sa BZK „Preporod" iz Teslića, što je rezultiralo kako njihovim, tako i našim uspješnim radom. Ubuduće ćemo tu saradnju širiti na druga udruženja, naročito ona koja su starija i s daleko većim mogućnostima zbog obezbijeđene infrastrukture i boljih materijalnih mogućnosti koja su kod nas sasvim nedostatna. Ostvarili smo i saradnju s kulturno-umjetničkim društvima „Gradina" iz Doboja, „Mladost" iz Kotorskog i KUD-a iz Stjepan Polja, općina Gračanica i KUD „Grapska", što je dalo, također, dobre rezultate i pomoglo da

uspješnije i kvalitetnije organizujemo i provodimo naše programe. Naš zadatak je ubuduće, da proširimo naše djelovanje na mjesna područja grada Doboja, čime postižemo uključenje seoskih područja u izvršenje naših programa a time i angažovanje ovih područja kao sekcija ovog udruženja. S tim u vezi sa nekim Mjesnim zajednicama, odnosno kulturno-umjetničkim društvima smo potpisali i ugovore o međusobnoj saradnji.

Predsjednik
Zijad Bešlagić

BZK „Preporod" – Općinsko društvo Donji Vakuf

Aktivnosti BZK "Preporod" u Donjem Vakufu u 2019. godini realizirane su kroz različite sadržaje, a bile su veoma intenzivne, kao i u prethodnim godinama. Svakako, treba istaknuti da je u toku 2019. godine intenzivna aktivnost ispoljena kroz sve strukture "Preporoda" na različitim prigodnim manifestacijama, na različitim lokacijama i povodom različitih prigoda. Naravno, sve su to prilike i prigode u vezi s obilježavanjima značajnih datuma, događaja i osoba bošnjačkih znamenitih pojedinaca, te obilježavanjima događaja bitnih za bošnjački narod uopće, te Bosnu i Hercegovinu kao njihovu jedinu državu. Aktivnosti su bile u školama, gdje pokušavamo mlade generacije Bošnjaka i drugih patriota Bosne i Hercegovine usmjeriti na aktivnosti u pravcu pravilnog odnosa prema vrijednostima bh. društva i neophodnosti čuvanja tradicije Bošnjaka i BiH. Obilježili smo i sve vjerske praznike Bošnjaka, kao i dolazak mjeseca posta ramazana, posebne aktivnosti imali smo u povodu tradicionalne vjersko-kulturne manifestacije 509. Ajvatovica, zatim Dan državnosti BiH, Dan općine Donji Vakuf.

Saradnja s Domom kulture i KUD-om u Donjem Vakufu, ogleda se u organizaciji zajedničkih manifestacija (književne večeri, izložbe likovnih radova, folklorne priredbe, tribine i sl.). Posebno treba istaći da je, kao i ranijih godina, najveći broj aktivnosti različitih sadržaja realiziran u prostorijama Doma kulture te da za to nismo morali platiti nadoknadu za korištenje. Veoma važno je naglasiti da su sve naše aktivnosti stalno pratili novinari Radio Donjeg Vakufa, portali, često i TV Bugojno, izvještavajući korektno o našim aktivnostima. Najviše sadržaja i aktivnosti ostvareno je u povodu 509. Ajvatovice, koja se svake godine održava na području općina gornjovrbaskog regiona (Donji Vakuf, Jajce, Bugojno, Gornji Vakuf-Uskoplje), te Travnika, Novog Travnika, ali i Livna. Zato smo u maju imali intenzivne aktivnosti s Medžlisom Islamske zajednice Donji Vakuf i Muftijstvom travničkim u vezi s različitim kulturnim manifestacijama u povodu najvećeg okupljanja muslimana na tlu Evrope.

− U januaru i početkom februara promovirali smo knjigu *Svjedoci zla* autora Akifa Agića i Faruka Velea. Promocija je održana u velikoj sali Doma kulture pred više od 300 prisutnih iz svih generacija.

− U januaru i februaru smo provodili završne manifestacije za učenike osnovnih škola, o temi „Sahat-kula Donji Vakuf". Zadatak je bio da učenici napišu svoje viđenje

Sahat-kule te šta znaju o historiji Donjeg Vakufa. Nakon proglašenja pobjednika uručena su prigodna priznanja i pokloni u vidu knjiga.

− U martu je naš predsjednik Kemal Čolak učestvovao u radu 13. Skupštine BZK “Preporod” Bosne i Hercegovine u Sarajevu, na kojoj je prof. dr. Sanjin Kodrić izabran za predsjednika BZK “Preporod” BiH, a u aprilu je učestvovao u radu konstituirajuće sjednice Matičnog odbora BZK “Preporod” BiH u Sarajevu.

− U junu je u povodu 509. Ajvatovice, održano predavanje „Bošnjaci i procesi harmoniziranja Bosne kao moderne evropske države“ prof. dr. Senadina Lavića, predsjednika Matičnog odbora BZK „Preporod“ BiH, a moderator je bio mr. Kemal Čolak.

− Nakon predavanja, održana je i promocija *Godišnjaka* BZK „Preporod“ Sarajevo za 2018. godinu.

− Od februara do ljetnog raspusta u školama, imali smo predstavljanje knjige dječije poezije autora Bakira Abdagića naslova *Kakve su to čarolije*. Aktivnost se odvijala u sve četiri osnovne škole na području Donjeg Vakufa. Knjiga je namijenjena djeci, a pokrovitelj izdanja je Općinski odbor BZK „Preporod“ Donji Vakuf. Sponzor svih aktivnosti u vezi s ovom knjigom je kompanija „Promo“ d. o. o. Donji Vakuf.

− Početkom jula, u organizaciji Općinskog društva BZK “Preporod” Donji Vakuf, Muftijstva banjalučkog i muftije Nusreta ef. Abdibegovića i OO BZK “Preporod” Banja Luka, upriličili smo manifestaciju naziva “Volimo svoj zavičaj”. Predstavljena je knjiga *Donji Vakuf u prostoru i vremenu* autora Mule Hadžića.

− Na skupu koji je održan u avliji Ferhadija džamije, govorili su: mr. Nusret ef. Abdibegović muftija banjalučki, mr. Kemal Čolak, Amer Čolak, Mulo Hadžić, Ferid Lukačević, Mesud Mulomerović i Denis Hadžiomerović. Izuzetne muzičke numere bosanskog sevdaha izvela je grupa VIS “Forte” iz Donjeg Vakufa, predvođena Aidom Cerić. Program je moderirala Dijana Duzić.

− U septembru, oktobru i novembru promovirali smo u školama u Donjem Vakufu knjigu *Tragovi jednog vremena* autora Mule Hadžića. Sadržaj knjige odnosi se na kulturna dešavanja u Donjem Vakufu.

− U septembru su organizirana predavanja i aktivnosti o kulturnim dešavanjima u Donjem Vakufu u povodu Dana općine Donji Vakuf.

Veliki broj aktivnosti koje su realizirane bile su podržane ili su bile u koordinaciji s Medžlisom Islamske zajednice Donji Vakuf i glavnim imamima Esadom ef. Slipcom i Amirom ef. Čavkom te Muftijstvom travničkim i muftijom Ahmedom ef. Adilovićem.

Predsjednik
Kemal Čolak

BZK „Preporod“ – Općinsko društvo Gornji Vakuf

Plan i program Bošnjačke zajednice kulture „Preporod“ Gornji Vakuf za 2019. godinu definirao je i usvojio Izvršni odbor na sjednici održanoj 21. 12. 2018. godine. Pri-

likom utvrđivanja plana rada, počelo se od redovnih aktivnosti koje Društvo organizira već dugo godina. U skladu s tim izdvojene su sljedeće aktivnosti:

− Organizacija minimalno jedne promocije knjige na području Općine Gornji Vakuf-Uskoplje

− Organizacija tradicionalnog Festivala ilahija i kasida BZK „Preporod" Gornji Vakuf

− Organizacija kulturno-zabavnih manifestacija u sklopu obilježavanja vjerskih praznika

− Aktivnosti u sklopu obilježavanja Dana Općine Gornji Vakuf-Uskoplje

− Minimalno jedna izvedba Dramske sekcije u toku 2019. godine

− Maksimalna podrška horske, folklorne i dramske sekcije na nastupima u našoj Općini i šire, finansijski podržavati sve aktivnosti svih sekcija s ciljem promovisanja društva

− Saradnja s društvenom zajednicom (političkim subjektima naše zajednice, privrednim subjektima, Islamskom zajednicom, kao i drugim udruženjima koja se bave odgojno-obrazovnim i kulturnim djelatnostima)

Osim navedenih aktivnosti, koje su realizirane, BZK „Preporod" Gornji Vakuf je bio organizator ili učesnik na drugim kulturnim, zabavnim i vjerskim događajima koji su održani na području Općine Gornji Vakuf-Uskoplje i šire. BZK „Preporod" Gornji Vakuf je organizator jedne i učesnik nekoliko smotri folklora na području naše Općine i države Bosne i Hercegovine. Društvo je organizator „Smotre folklora" u obilježavanju Dana Općine Gornji Vakuf-Uskoplje zajedno, koja se održala 28. 09. 2019. godine. Na smotri je predstavljeno 11 društava i koreografija, od kojih je deset društava gostujućih i naša folklorna sekcija. Učestvovali smo na sljedećim manifestacijama: Smotri folklora u Tuzli, Sapni, Kalesiji, Donjem Vakufu, Lukavcu, Busovači kao i na manifestaciji „Dani otpora, dani deblokade Privor" u Voljevcu.

Horska sekcija je, također, imala mnogo nastupa širom BiH i u inozemstvu. Sekcija je imala nastup u Austriji u Linzu na smotri horova, gdje su nakon nastupa dobili izuzetne pohvale i čestitke.

Hor je snimio novu ilahiju naziva "Tri gafleta", koja je i premijerno izvedena na Festivalu ilahija i kasida.

BZK „Preporod" Gornji Vakuf već dvanaestu godinu organizira manifestaciju Festival ilahija i kasida Gornji Vakuf-Uskoplje. Festival ilahija i kasida je ove godine održan u novembru, a ugostio je veliki broj horova iz cijele Bosne i Hercegovine i Srbije (Novi Pazar). Festival je trajao dvije noći, prva noć je bila revijalnog karaktera, za predstavljanje horova, na kojoj je učestvovalo pet horova, a druga noć je takmičarskog karaktera, gdje su se horovi borili za vrijedne nagrade: prvo, drugo i treće mjesto, te za nagradu najboljeg orkestra i nagradu najboljeg scenskog izgleda od osam horova učesnika.

Društvo je suorganizator mnogih projekata s JU Centrom za obrazovanje i kulturu, MIZ Gornji Vakuf, manifestacijama koje organiziraju mladi mjesne zajednice Privor i Općina Gornji Vakuf-Uskoplje.

Finansijski i programski smo podržali i druga udruženja i organizacije koje djeluju na području Općine Gornji Vakuf-Uskoplje u realizaciji njihovih projekata, pa smo tako

svoj skromni doprinos dali u organizaciji obilježavanja važnijih datuma iz proteklog rata, vjerskih praznika, itd.

Društvo je također učesnik u projektu „Koalicija Sloga" pod okriljem OSCE-a, gdje je potpisnik zajedničkog memoranduma te na taj način učestvuje zajednički u projektima kao što su: Dan planete Zemlje i razni edukativni seminari.

Potvrđena je i naša saradnja s medijima, kao što su: gornjovakufski portal www.gornjivakuf-x.com te RTV Bugojno, koji su pratili naše aktivnosti, a naša web stranica www.preporod-gv.ba ima veliku gledanost i posjećenost, gdje se nalazi uvid u sve naše aktivnosti tokom cijele godine.

U nastavku slijedi pregled svih aktivnosti BZK „Preporod" Gornji Vakuf u 2019. godini:

	Aktivnosti	Vrijeme	Uloga
1.	Snimanje kaside „Tri gafleta"	Januar	Organizatori
2.	Promocija knjige „Svjedoci zla" autora Akifa Agića (hor)	Januar	Učesnici
3.	Izbor sportiste Srednjobosanskog kantona (hor)	Februar	Učesnici
4.	Izvedba drame „Fata Avdagina" (Dramska sekcija)	April	Organizatori
5.	Gostovanje na Hayat TV za Ramazanski program	April	Učesnici
6.	Noć ilahija u Vitovlju u Travniku (hor)	Maj	Učesnici
7.	Obilježavanje noći Lejletul-bedr u Gornjem Vakufu-Uskoplju	Maj	Učesnici
8.	Obilježavanje noći Lejletul-kadr u Gornjem Vakufu-Uskoplju	Maj	Učesnici
9.	Nastup na Festivalu folklora u Prokosovićima, Lukavac (folklor)	Juli	Učesnici
10.	Večer ilahija i kasida u Bugojnu (hor)	Juli	Učesnici
11.	„Dani otpora – Dani slobode" Privor	August	Učesnici
12.	Smotra folklora u Lukavcu − Bikodže (folklor)	August	Učesnici
13.	Ljetne večeri Janja (folklor)	August	Učesnici
14.	Sedmi Festival ilahija i kasida u Kalesiji (hor)	August	Učesnici
15.	Smotra foklora u Lukavcu (folklor)	August	Učesnici
16.	Smotra folklora u Bijelom polju, Mostar (folklor)	August	Učesnici
17.	Ljetne večeri Janja (hor)	August	Učesnici
18.	Smotra folklora u Busovači (folklor)	Septembar	Učesnici
19.	Smotra folklora u Donjem Vakufu (folklor)	Septembar	Učesnici
20.	Koncert gradu Gornjem Vakufu-Uskoplju (hor)	Septembar	Organizatori
21.	9. Smotra folklora „Dani Općine Gornji Vakuf-Uskoplje"	Septembar	Organizatori
22.	Večer ilahija i kasida u Linzu, Austrija (hor)	Oktobar	Učesnici
23.	Dan državnosti BiH obilježen u Gornjem Vakufu-Uskoplju	Novembar	Učesnici
24.	12. Festival ilahija i kasida BZK „Preporod" Gornji Vakuf	Novembar	Organizatori
25.	Akademija „Goranovi" (hor)	Decembar	Učesnici
26.	Prednovogodišnji koncert "Muzikom se bori, muzikom pobijedi" u Donjem Vakufu (hor)	Decembar	Učesnici

Rad s djecom i omladinom je jedna od važnih aktivnosti u okviru Društva. Više od 1000 radnih sati kroz realizaciju proba i priprema dokaz su i potvrda jačine BZK „Preporod" Gornji Vakuf koji upravo svoju osnovnu snagu crpi iz folklorne sekcije, horske sekcije, dramske sekcije te sekcije za rad s medijima. Osim velikog broja aktivnosti, koje nas svrstavaju u jedno od najatraktivnijih društava u našoj Općini, Izvršni odbor BZK „Preporod" pronašao je finansijska sredstva za kupovinu nošnji za horsku sekciju.

Izvršni odbor održao je 23 redovne sjednice u 2019. godini.

Predsjednik
Senad Hadžić

BZK „Preporod" – Općinsko društvo Gradačac

Pokušali smo ostvariti zacrtani plan aktivnosti koje je Izvršni odbor predložio na početku godine, ali nažalost, nismo sve realizirali zbog nedostatka finansijskih sredstava.

− Jedan od projekata koji smo počeli u prethodnoj godini naziva „Lokum", nastavili smo u januaru, a to je realizacija radionice duboreza pod vođstvom efendije Saliha Karahmeta.

− 25. januara 2019. organizirali smo Tribinu „Gradačački razgovori", posvećenu rahmetli prof. dr. Mustafi Imamoviću. Gosti razgovora bili su: prof. dr. Husnija Kamberović, prof. dr. Enes Durmišević, prof. dr. Dževad Drino, prof. dr. Edin Mutapčić, Mirsa Šarić i Ahmed-Hadžaga Salihćehajić te Nadira Pamuković, predsjednica BZK „Preporod" iz Gradačca.

− Povodom obilježavanja 21. februara, Svjetskog dana maternjeg jezika, organizirali smo u našim prostorijama kulturno-zabavni program sa sljedećim sadržajem: prigodna predavanja održali su prof. dr. Amira Turbić-Hadžagić i prof. dr. Mirsad Kunić. U zabavnom dijelu učestvovali su učenici Gimnazije „Mustafa Novalić", Mješovite srednje škole „Hasan Kikić", Osnovne škole „Ivan Goran Kovačić", Osnovne škole „Safvet-beg Bašagić" Gradačac s paralelnom osnovnom muzičkom školom, te Nadira Pamuković i Samira Tokić.

− 15. marta 2019. organizirali smo promociju knjige autora prof. dr. Adnana Jahića *Muslimansko žensko pitanje u BiH (1908-1950).* Knjigu su promovirali prof. dr. Husnija Kamberović, prof. dr. Sead Berberović i prof. dr. Omer Hamzić te Muamera Bristić i Nadira Pamuković kao moderatorica.

− Tradicionalan sajam zdrave hrane „Eko-etno BiH" održan je u našim prostorijama uz prigodna predavanja: „Priprema zemljišta za biljnu organsku proizvodnju uz sistem kontrole plodnosti tla" mr. Habibe Lugonić iz Federalnog zavoda za agropedologiju iz Sarajeva i „Organska proizvodnja povrća u plastenicima" mr. Omera Kurtovića.

− Povodom obilježavanja 01. aprila, Dana radnih akcija, u prostorijama „Preporoda" su izložene fotografije učesnika radnih akcija. Izložba je bila otvorena od 01. do 08. aprila 2019. godine.

− U okviru projekta „Lokum“ održana je Likovna kolonija na Kuli „Zmaja od Bosne“, od 26. do 28. aprila 2019. na kojoj je učestvovalo 14 likovnih umjetnika iz Bosne i Hercegovine. U okviru ove kolonije održana je kulturno-zabavna večer na kojoj su se predstavili svi učesnici projekta „Lokum“ i dobili zahvalnice.

− 03. maja 2019., u saradnji s Medžlisom Islamske zajednice Gradačac, organizirano je „Tradicionalno predramazansko sijelo“ u kojem su učestvovali: mr. Nusret ef. Kujraković s predavanjem o značaju ramazana, u zabavnom dijelu učestvovali su solisti Orkestra harmonika Gradačac, učenici O. Š. “Ivan Goran Kovačić“ i učenici Gimnazije „Mustafa Novalić“.

− U okviru manifestacije „Kikićevi susreti“ u prostorijama „Preporoda“ je, 23. 05. 2019., održana tribina „Biti riječ“ povodom godišnjice objavljivanja knjige Ismeta Smailovića *Jezik Hasana Kikića*. Na tribini su učestvovali: Ismet Bekrić, dr. Amira Turbić-Hadžagić, dr. Elvir Musić, i dr. Jasmin Hodžić.

− U petak 24. 5. 2019. godine otvorena je Izložba slika Likovne kolonije „Lokum“ – projekt Regionalnog programa lokalne zajednice na Zapadnom Balkanu, a nakon otvaranja izložbe održana je promocija 12. kola „Bošnjačke književnosti u 100 knjiga“. Knjige su promovirali prof. dr. Senadin Lavić, prof. dr. Sanjin Kodrić i književnik Hadžem Hajdarević.

− 08. juna 2019. u prostorijama „Preporoda“, u saradnji sa Medžlisom Islamske zajednice Gradačac, održan je „Bajramski brzopotezni šahovski turnir“. Igralo se prema Begerovom sistemu pet minuta po igraču. Napominjemo da su sva prikupljena novčana sredstva uplaćena za liječenje naša dva sugrađanina E. Turbića i I. Mehića, a za osvojena prva tri mjesta „Preporod“ je obezbijedio knjige iz „Preporodove“ izdavačke djelatnosti.

− Održana je, 02. 07. 2019., promocija triju knjiga Alme Taletović iz Bužima, uz saradnju Udruženja „Zmajice“ iz Gradačca.

− 14. augusta 2019., u okviru manifestacije „Ljeto u Gradačcu“ u prostorijama „Preporoda“ održano je „Veče instrumentala i poezije“. Stihove su čitali Erna i Ešef Kovačević, uz pratnju muzike s klavijatura Mirze Aličića i bas gitare Amine Lalić.

− U okviru manifestacije „Sajam šljiva i prehrambene industrije“ organizirana je, 30. 08. 2019., promocija knjige *Bijelo pero* (*Die Weise Feder)* autorice Dževade Christ, a promotor je bio književnik Šimo Ešić, uz muzičku pratnju Mirze i Amine.

− U četvrtak, 17. 10. 2019., organizirali smo „Veče poezije Tatjana Tomić i prijatelji“. Učesnici su bili Vahid Klopić, Zlata Šibonjić i Mirsa Šarić, uz muzičku pratnju Mirze i Amine Lalić.

− Povodom Dana državnosti, 25. novembra organizirali smo otvaranje Galerije Ibrahima Bilajca, akademskog vajara i kipara iz Gradačca, na Kuli „Zmaja od Bosne“. O liku i djelu Ibrahima Bilajca govorio je akademski slikar Zoran Dragičević iz Brčkog. U ovom programu su recitovani prigodni stihovi uz muzičku pratnju.

− U decembru je održana Večer poezije i promocija knjige pjesama autora Ešefa Kovačevića „Pečat života“. Stihove su čitali učenici Mješovite srednje škole „Hasan

Kikić": Ajdin Mešković, Enisa Nurkić i Lejla Kukuruzović uz moderatoricu Nadiru Pamuković i muzičku pratnju Mirze Aličića.

Predsjednica
Nadira Pamuković

BZK „Preporod" – Općinsko društvo Jablanica

U 2019. godini imali smo sljedeće aktivnosti:

− U februaru 2019. godine došlo je do obrušavanja krova zgrade u kojoj se nalazimo, tako da smo bili primorani da se iselimo iz zgrade dva mjeseca zbog rekonstrukcije krova, koju je finansirala Općina Jablanica. Tokom tog perioda morali smo prekinuti rad.

− Tokom cijele godine realizuje se Škola harmonike, koju vodi profesor Mirsad Pilav. Škola ima više od 50 polaznika koji čine Harmonikaški orkestar BZK „Preporod" Općinsko društvo Jablanica. Harmonikaši su učestvovali na mnogim manifestacijama za Općinu Jablanica.

− U februaru je održana Izložba umjetničkih radova povodom Dana Općine Jablanica – 22. februar, u holu Sportske dvorane Jablanica. Naše društvo izložilo je 50 slika, dvadeset jablaničkih slikara. Izložba je otvorena muzičkom izvedbom Harmonikaškog orkestra Društva.

− U aprilu je organizovana promocija knjige naziva *Teorija i praksa u nastavnom procesu* autorice Enise Gološ. Promocija je održana u Kino sali Jablanica. O knjizi su govorili promotori: Amela Jozić i Nusret Omerika, moderator je bio Meadin Mrndžić.

− U julu je održan koncert „Veče sevdaha". Na koncertu su učestvovali brojni gosti, a sve uz pratnju Harmonikaškog orkestra BZK „Preporod" Jablanica. Koncert je održan na otvorenom, tj. u zatvorenoj jednosmjernoj ulici Branilaca grada, ispred zgrade Općinskog društva Jablanica.

− U novembru je održan Festival „Bećarac sa Neretve", projekt je finansiralo Federalno ministarstvo kulture i sporta. Na Festivalu su učestovali takmičari iz Hercegovačko-neretvanskog kantona. Festival je ocijenjen pozitivno i nadamo se da će se ova manifestacija održavati i u budućnosti, odnosno da će postati tradicionalna.

− U decembru je održan koncert „Harmoniko moja" u Kino sali Jablanica. Koncert predstavlja godišnji rad škole harmonike, gdje su harmonikaši napravili pravi spektakl. Na koncertu su se predstavili i gosti KUD „Prijatelji" Jablanica.

− Tokom decembra je završen roman *Put spasa* autora Resula Čilića, a čija je promocija planirana povodom Dana „Preporoda", odnosno Dana općine Jablanica u februaru 2020. godine.

Predsjednik
Resul Čilić

BZK ”Preporod” − Općinsko društvo Kladanj

Kladanjski „Preporod” je, i pored finansijskih i drugih nepovoljnih okolnosti, radio više nego što je mogao u ovim teškim prilikama te intenzivirao aktivnosti na promoviranju kulturnih vijednosti Bošnjaka. Ne svjedoče o tome samo sadržaji i aktivnosti koji su navedeni i spomenuti u ovom izvještaju, nego i sve ono što „Preporod” svih ovih godina neprekidno radi. Zahvaljujući ozbiljnosti, nesebičnom radu i požrtvovanosti ljudi okupljenih oko promoviranja i unapređenja programskih načela „Preporoda”, Društvo u Kladnju iz godine u godinu potvrđuje opravdanost svog postojanja.“Preporod” je u svakoj prilici na najprimjereniji način predstavljao svoj rad, Općinu Kladanj, Bosnu i Hercegovinu, njenu tradiciju i kulturnu baštinu.

Nastavljajući svoju programsku zadaću očuvanja i razvijanja bošnjačke kulture u ovom izvještajnom periodu, Društvo je nastavilo s realizacijom predviđenih programskih zadataka, koji su umnogome bili određeni sredstvima u iznosu od 3.500,00 KM, koje su u budžetu Općine Kladanj bile predviđene za 2019. godinu. Upravo iz tog razloga smo težište naših aktivnosti usmjerili na Projekte s kojima smo uspješno aplicirali na javne pozive na kantonalnom i državnom nivou. Ta podrška nam je omogućila kontinuiranu realizaciju projekata koji imaju tradicionalan karakter i prema kojima je „Preporod“ u Kladnju postao prepoznatljiv. Općinsko društvo u Kladnju djeluje u prostoru smještenom na trećem spratu Doma kulture koji je Društvu Općina Kladanj ustupila na korištenje bez nadoknade. Program rada i projekti kojima smo aplicirali na javne pozive, odnosno njihova realizacija, umnogome su odredili unutrašnju dinamiku redovnih aktivnosti.

Januar

− 03. 01. 2019. Premijerno prikazivanje novog filma *Lex et umbra* darovitog, mladog Kladnjaka Ademira Gogića u kojem je još jednom pokazao svoju darovitost i magiju kojom okuplja mlade ljude. Sav prihod od prodaje ulaznica usmjeren je za pomoć jednoj od ugroženih porodica u Kladnju.

− 04. 01. 2019. Šesto tradicionalno okupljanje radi pripremanja ćetenije „Raspi nam se raspi šećer ćetenijo“ održano u toplom ambijentu restorana „Tisovac“ uz sevdalinku, kolo i druženje, kojim „Preporod“ nastavlja u svojim nastojanjima da vrati izgubljenu ljepotu i očuva tradicionalne bosanske običaje i adete.

Februar

− 02. 02. 2019. Učešće u organiziranju Svečane akademije povodom obilježavanja osnivanja 1. Muslimanske podrinjske brdske brigade. Prateći važne godišnjice, obilježavanje značajnih datuma, događaja i ličnosti, „Preporod“ je učestvovao u organiziranju Svečane akademije, 02. februara, upriličene u povodu obilježavanja 26. godišnjice osnivanja 1. MPBB koja je zajedno sa kladanjskom 121. Brdskom brigadom u odbrani naših prostora dala častan i nemjerljiv doprinos.

− 21.02.2019. Promocija knjige *Šapućem ti kao svome sinu* autorice Sare Sabri.

− 28. 02. 2019. Učešće u organiziranju Svečane akademije u povodu obilježavanja 1. marta, Dana nezavisnosti Bosne i Hercegovine.

Mart

− 8. mart – Međunarodni praznik žena, posjetili smo naše istaknute članice u znak pažnje da njihove zlatne i vrijedne ruke nisu zaboravljene.

−19. 03. 2019. Predsjednica BZK „Preporod" i direktorica JU „Javna biblioteka" Kladanj, Nevzeta Rustemović, ušla je u uži krug izbora za nagradu „Dobro za filantropiju" (od 107 nominiranih, 35 kandidata je ušlo u uži krug)

− 28. 03. 2019. Promocija knjige *Deseta vrata pakla* autora Rezaka Hukanovića, a promotori su bili Nevzeta Rustemović i Zlatan Jovanović.

− 29. 03. 2019. „Preporodova" podrška promociji čitanja: U prostorijama OŠ Kladanj održana je promocija knjiga mladih autora, sadašnjih i bivših učenika ove škole, a sve s ciljem razvijanja svijesti o kulturi čitanja. Pročitani su dijelovi sljedećih knjiga: Fatima Halilović *Kosmos duše,* Irma Softić *Moj svijet,* Ibrahim Softić *Ibrahimove kratke priče.*

− Promocija knjige poezije *Kosmos duše* Fatime Halilović u prostorijama Osnovne škole u Tuholju. O knjizi su govorile Nevzeta Rustemović i Nevzeta Habibović, a moderator programa je bio Namik Halilović, stihove su govorili učenici Irdin Šarić, Alem Idrizović i Amela Softić.

Muzička pratnja na harmonici Ajdin Šarić, učenik Osnovne škole u Tuholju i Muzičke škole u Kladnju.

April

− 08. 04. 2019. Gostovanje predsjednice BZK „Preporod" Kladanj u emisiji na TV „Hayat" (Ramazanski program, snimanje emisije)

− 12. 04. 2019. Javna tribina o temi: „Inicijativa za bolju Bosnu". Gosti predavači su bili Senadin Lavić i Hadžem Hajdarević. Na tribini je govoreno o zajedničkoj, multietničkoj, bosanskohercegovačkoj vaninstitucionalnoj i vanstranačkoj inicijativi, koja se bori za BiH kao modernu evropsku i sekularnu, parlamentarnu demokratiju, ravnopravnih građana a čiji će dio biti i BZK „Preporod".

− 19. 04. 2019. Gostovanje članica i članova BZK „Preporod" Kladanj na televiziji „Hayat", polufinale emisije ZMBT.

− 21. 04. 2019. Predsjednica BZK „Preporod" Kladanj Nevzeta Rustemović promovirala je novi roman Vezuva Bašića *Udarnikova kći* i *Ne prestaje boljeti* na 31. Međunarodnom sajmu knjiga u Sarajevu, a moderator je bio Šimo Ešić.

− 24.04.2019. Učestvovali u radu Prve konstituirajuće sjednice Matičnog odbora BZK „Preporod".

Maj

− 03. 05. 2019. „Preporod" tradicionalno daje svoj doprinos u organizaciji manifestacije „Dani Općine Kladanj", te su u holu Doma kulture održane promocije knjiga: *Kosmos duše* autorice Fatime Halilović i *Udarnikova kći* autora Vezuva Bašića. Recenzenti i promotori su bili Nevzeta Rustemović, Šimo Ešić, Nevzeta Habibović i Zejćir Hasić.

− 07. 05. 2019. Predsjednica BZK „Preporod" Kladanj, Nevzeta Rustemović, gostovala je u emisiji „Tako to radi moja nana" na Televiziji „Hayat"

− 08. 05. 2019. „Kladanj ima dugu i svijetlu viševjekovnu tradiciju, ali je 08. maj zasigurno jedan od datuma koji je zauvijek ubilježen u njegovu historiju. Kladanj danas

slavi, slavi svoj dan... sjeća se i pamti...“ Svečana Akademija u povodu Dana Općine Kladanj 2019. Tehnička podrška, scenarij Nevzeta Rustemović, voditelji Samra Zelenturović i Mirza Begić. Dodijeljena najznačajnija priznanja Općine Kladanj: Srebrena značka predsjednici Nevzeti Rustemović i Sonji Prvulović, članici Izvršnog odbora, za vanredno dobre rezultate u oblasti kulture.

Juni

− 01. 06. 2019. Gostovanje predsjednice BZK „Preporod” Kladanj na RTV TK – Ramazanski program / Divan

− 06. 06. 2019. Svečani bajramski koncert na kojem su učestvovali: Hor „Gazi Turali-beg“, Hor „Vis Merak“ Sapna, Hor „Misk“ Kladanj. Tehnička podrška i scenarij Nevzeta Rustemović.Voditelji: Samra Zelenturović, Amina Halilović i Mirza Begić.

− 27. 06. 2019. Izložba fotoportreta − portreti obuhvaćeni izložbom „Žene, živo srce Srebrenice” snimani su tokom proteklih 19 godina na protestnim šetnjama u Tuzli, svakog 11. jula, koje su organizirale žene Srebrenice, tražeći pravdu za svoje ubijene u genocidu 1995. godine. „Svaka žena Srebrenice ima svoju tragičnu i tužnu historiju i u njoj svoje najdraže... Sa svakog lica govori, svjedoči i gleda Srebrenica... Ali, istovremeno, sa svakog lica pred nama govori, gleda Srebrenica. I svako ovo lice ima i, ovdje nevidljivu, pozadinu: porodicu iz koje je istrgnut život šehida, iz mnogih porodica i više njih. A svaka žena ima svoju povijest i u njoj svoje drage i najdraže. Sudbine se prepliću...“ (Meliha Terzić). Izložba je organizirana u saradnji s Udruženjem „Sumejja“ u BiH, a izložbu je otvorio Fikret Hodžić.

Juli

− 15. 07. 2019. Promocija filma „Nana Fata – bosanska heroina“. Organizatori su Medžlis Islamske zajednice Kladanj, Regionalni savez bošnjačkih nevladinih organizacija, BZK „Preporod“ Kladanj i JP „Karaula“ Kladanj.

−18. 07. 2019. Gostovanje predsjednice „Preporoda“ u jutarnjem programu RTV TK „Dobro jutro TK“ u kojem je najavila ljetne aktivnosti „Preporoda“.

− 23. 07. 2019. Gostovanje članova folklorne sekcije i predsjednice na TV „Hayat“ u emisiji Bajramskog programa.

− 26.−28. 07. 2019. Učešće u realizaciji projekta „Pogled ispunjen ljepotom“ 6. Likovna kolonija Kladanj 2019. Projekt je realizovan podrškom Ministarstva za kulturu, sport i mlade Tuzlanskog kantona. Prilozi s kolonije emitovani na RTV TK i FTV BiH.

− Emitovane emisije „Ljetna kuhinja“ TV„Hayat“ koja je snimljena na području Općine Kladanj, u Brateljevićima i Ravnama.

Avgust

− 08. 08. 2019. U organizaciji Općine Kladanj, BZK „Preporod“ Kladanj i JP „Karaula“ Kladanj održana 6. po redu manifestacija „Dani dijaspore 2019. − Kladanj otvoreni grad“.

− Izložba slika sa 6. Likovne kolonije Kladanj 2019. u prelijepom ambijentu parka ispred zgrade Općine Kladanj.

− Slatko druženje mališana u dječijem parku.

− Pjesnička večer u kojoj su učestvovali: Ifeta Hrnjić, Maida Hamzić, Hamida Čamdžić i Minka Gogić.

− 09. 08. 2019. Bazar na otvorenom na šetalištu pored rijeke i zabavna večer. Učestvovali Nevzeta Rustemović, Mirza Begić, Namik Halilović, Osman Hrnjić, Dina Karamuratović i KUD „Mladost" Kladanj.

− 11. 08. 2019. Emitovanje Bajramskog programa TV „Hayat" na kojem su učestvovali članovi folklornog ansambla i predsjednica BZK „Preporod" Kladanj.

−17. 08. 2019. Učešće u organizaciji obilježavanja Dana RVI Općine Kladanj. Scenarij: Nevzeta Rustemović. Recitacija i tekst Šerifa Buševac, voditelj Mirza Begić.

− 24. 08. 2019. Učešće u organizaciji najznačajnije i najveće vjersko-kulturne manifestacije „Dani djevojačke pećine" Kladanj 2019. godine. Jedan od „Preporodovih" najznačajnijih projekata tradicionalna „XVI Smotra folklora" u Kladnju. „Preporodovi" susreti prijateljstva na „XVI Smotri folklora" u Kladnju. Predstavljanje posebnih, lijepih, bogatih narodnih nošnji, koje su učesnici Smotre nosili dostojanstveno i ponosno u prekrasnom buketu mladosti i ljepote...

Predstavljanje narodnih igara koje svjedoče ljepotu folklorne tradicije ovog podneblja i njenu trajnost. Učestvovali su: KUD „Željezara" Zenica; KUD „Mladi Metalac" Hadžići; UKUD „Zvonko Cerić" Tuzla; Ansambl narodnih pjesama i igara BZK „Preporod" Brčko; KUD „Modrački mornari" Šerići Živinice; KUD „Litva" Banovići; KUD „Mladost" Kladanj; BZK „Preporod" Kladanj.

− 25. 08. 2019. Učešće u organizaciji tradicionalne „Dove kod Djevojačke pećine" u Brateljevićima.

Septembar

− 10. 09. 2019. Učešće na manifestaciji „Banovićko ljeto" – gastro ponuda.

− U organizaciji JU BKC „Alija Izetbegović" Kalesija, u utorak, 10. septembra, u kalesijskoj biblioteci održana promocija knjige *Udarnikova kći* autora Vezuva Bašića. Osim autora, o knjizi je govorila i Nevzeta Rustemović.

− 20. 09. 2019. Podrška i učešće u organizaciji manifestacije „4. Susreti zavičajnih stvaralaca" Kladanj, 2019. (Projekt Javne biblioteke u Kladnju)

− Četvrta samostalna Izložba karikatura Rešada Sultanovića naziva „Moj pogled na svijet".

Ovom izložbom je Rešad Sultanović, poznati i svjetski priznati karikaturist, obilježio 35 godina svog umjetničkog rada. Vijesti s izložbe karikatura Rešada Sultanovića objavljene u Iranu i Turskoj.

− Izložba slika sa 6. Likovne kolonije Kladanj 2019.

Oktobar

− 03. 10. 2019. Zahvaljujući aktivnostima neformalne grupe mladih (Damira Halilovića, Nejre Rustemović, Amre Čolaković, Mirzane Hadžikić i Mirze Begić) i BZK „Preporod" Kladanj kao partnera, a uz podršku Fondacije „Mozaik" i Općine Kladanj u četvrtak, 03. oktobra 2019. godine, u Domu kulture u Kladnju gostovalo je Narodno pozorište iz Sarajeva sa predstavom „Leptir" u režiji Emira Zumbula Kapetanovića.

Teške životne trenutke likova emotivno je na scenu Doma kulture u Kladnju donijelo troje glumaca – Ermin Sijamija, Aleksandar Seksan i Sanela Pepeljak.

−10. 10. 2019. Realizacija projekta „Pozorišni susreti" Kladanj 2019. U četvrtak 10. oktobra na sceni Kladanjskog Doma kulture gostovao je Sarajevski ratni teatar Sartr sa predstavom „Savršeni kroj", prema tekstu Vladimira Đurđevića a u režiji poznatog filmskog reditelja i dramskog pisca Jasmina Durakovića. Projekt je podržalo Federalno Ministarstvo kulture i sporta.

− 15. 10. 2019. Projekt „Živa biblioteka" veoma uspješno realizovan i u Kladnju.

„Živa biblioteka" predstavlja inovativnu metodologiju za promovisanje ljudskih prava, ravnopravnosti, borbu protiv rasizma i ksenofobije, te širenje mira i tolerancije. „Živa biblioteka" je bila otvorena za sve građane Kladnja, uključujući učešće učenika srednjih škola, nastavnika, profesora, civilnog društva, nevladinih organizacija i medija... Naše žive knjige s kojima ćete moći razgovarati su: član porodice nestalih, sestra poginulog borca, raseljeno lice, dijete rata i ratni veteran. Ovaj projekt se provodi u više od 70 gradova u Bosni i Hercegovini.

− 18. 10. 2019. Učešće predsjednice „Preporoda" u snimanju emisije RTV TK „Hod vijekova" i predstavljanje članica „Preporoda" koje se bave tkanjem ćilima i izradom narodnih rukotvorina s ciljem očuvanja našeg bogatog naslijeđa.

− 19. 11. 2019. Podrška manifestaciji „Upoznah te, Poslaniče", koju Medžlis Islamske zajednice Kladanj organizuje u povodu mevluda, u holu Doma kulture u Kladnju.

Također, u utorak, 19. novembra 2019. godine, održana je tribina o prevenciji bolesti kod žena.

Gost predavač na ovoj tribini bila je dr. Zumra Avdibegović-Begić. Veoma nadahnutim i slikovitim primjerima dr. Avdibegović-Begić prezentovala je prisutnima načine kako smanjiti mogućnosti nastajanja opakih i teških bolesti kod žena. Također, bilo je riječi o simptomima, uzrocima bolesti i načinima prevencije. Kako je u uvodnom dijelu tribine napomenula koordinatorica Odjela za brak i porodicu pri Medžlisu Islamske zajednice Kladanj prof. Hata Čamdžić, cilj ove tribine bio je podizanje svijesti kod žena i djevojaka o sve češćim slučajevima teških oboljenja kod žena. Prisustvo velikog broja žena različite starosne dobi pokazatelj je zainteresovanosti ženske populacije za ovakve teme.

− 10. 11. 2019. Učešće u pripremanju programa koji je izveden prilikom obilaska spomen-obilježja na Zubetima. Ilahiju je izveo Muhamed Gagulić, recitaciju Amina Kamenčić i Nejla Kavazović.

− 20. 11. 2019. Promocija knjige *PTSP Spomenar* kratkih proza poznatog novinara i kolumniste Dragana Bursaća izazvala poseban interes čitalačke publike i u Kladnju.

− 22. 11. 2019. Organizovanje i pripremanje svečanosti u povodu „Otvaranja mosta u Ravnima" tehnička podrška, scenarij i voditeljica: Nevzeta Rustemović.

− Svečana Akademija i sjednica Općinskog vijeća u povodu 25. novembra, Dana državnosti Bosne i Hercegovine; tehnička podrška i scenarij Nevzeta Rustemović, voditelji Kanita Beširović i Mirza Begić.

Decembar

−21. 12. 2019. Tehnička podrška, scenarij i voditeljski dio manifestacije „Jedne noći u decembru" koju organizuje UG „Harmonija" Kladanj.

− 30. 12. 2019. Podrška u organizaciji osmog tradicionalnog druženje privrednika, na kojem su sumirani rezultati poslovanja privrede u 2019. godini i predstavljeni planovi vezani za realizaciju infrastrukturnih projekata u 2020. godini.

Redovno smo prisustvovali sjednicama Matičnog odbora u Sarajevu i Zajednice općinskih društava Tuzlanskog kantona. Svi izvještaji su redovno upućivani Matičnom odboru u Sarajevu, Zajednici općinskih društava Tuzlanskog kantona, Općini Kladanj te nadležnim službama. Posebno je važno istaći da smo i u ovoj godini s Općinom Kladanj ostvarili posebno dobru saradnju te razvili duh zajedništva i međusobne podrške na zajedničkim projektima.

Zahvalnost za praćenje svih naših aktivnosti dugujemo Općini Kladanj i svima koji su pratili naš rad, pružili nam podršku i time dali svoj doprinos da „Preporod" načini kvalitetan iskorak u svom radu. Napominjemo da smo imali dobru saradnju s elektronskim i printanim medijima te da smo više puta gostovali u bosanskohercegovačkim TV kućama.

Predsjednica
Nevzeta Rustemović

BZK "Preporod" – Općinsko društvo Konjic

Rad BZK "Preporod" Konjic u 2019. godini obilježile su aktivnosti čiji je cilj bio kao i u proteklim decenijama, promocija kulturnih vrijednosti Bošnjaka i očuvanje baštine. Okupljanje mladih, podmlađivanje članstva, neke su od naših značajnijih aktivnosti u 2019., koje su rezultirale uključivanjem većeg broja djevojčica i dječaka u KUD, koje djeluje pod našim okriljem.

Članovi BZK "Preporod" Konjic u protekloj su godini bili nezaobilazni dio gotovo svih značajnijih događaja u Konjicu, Kantonu i šire, a time su dali svoj pečat brojnim manifestacijama lokalnog i međunarodnog karaktera. Svakako uz niz događaja čiji smo bili organizatori, suorganizatori ili partneri, kao najznačajniji dio našeg djelovanja na polju očuvanja tradicije, tu je "19. Konjička sehara". Saradnja s Općinom Konjic, Centrom za kulturu Narodnog univerziteta Konjic, obrazovnim ustanovama, sportskim kolektivima i kulturno-umjetničkim udruženjima, bila je na zavidnom nivou, te rezultirala zajedničkim aktivnostima i projektima. Od događaja koji smo organizirali u Konjicu u 2019. izdvajamo:

− U povodu Dana nezavisnosti BiH upriličena je promocija knjige Ramiza Salkića *Godine borbe za slobodu, čast i dostojanstvo.*

− U povodu Dana općine Konjic, 16. juna, na platou kod Stare kamene ćuprije održan je prigodan kulturno-zabavni program u kojem su učestvovali članovi BZK "Preporod" Konjic svih uzrasta.

− 19. "Konjička sehara". održana je 01. 08. 2019., koja je uz brojne folklorne skupine iz BiH imala čast ugostiti i umjetnike iz Indonezije, Turske, Ukrajine, Crne Gore, Hrvatske i Srbije.

− U okviru manifestacije "Dani knjige Konjic 2019." upriličena je promocija monografije *Svjedok turbulentnog vremena, generacija Gazi Husrev-begove medrese 1967−1972.*

− U povodu 25. novembra − Dana državnosti Bosne i Hercegovine, a u znak sjećanja na genocid u Srebrenici i zločin u Nevesinju, BZK „Preporod" Konjic organizirao je izložbu fotografija o zločinu nad Bošnjacima Nevesinja 1992−1995. godine autora Senada Sude Omerike. O izložbi su govorili dr. Rašid Hadžović, Almir Mušinović, Esad ef. Bajić, mr. Nusret Omerika.

− U decembru je održana promocija knjige *Balkanska praskozorja od ideje do ujedinjenja* autora prof. dr. Senaida Hadžića i prof. dr. Adnana Velagića. Promotori su bili prof. dr. Senadin Lavić, prof. dr. Adnan Velagić, a moderator je Amer Ćukas.

− KUD "Proporod" je imalo više od 50 nastupa, tokom kojih je predstavljeno bogatstvo folklornog stvaralaštva Bošnjaka, te vrijedne narodne nošnje kojima raspolažemo i koje vjerno čuvamo.

− Aktivno smo učestvovali u sastancima i sjednicama BZK "Preporod" BiH u izvještajnoj godini, te brinuli o našim prostorijama i resursima.

− Događaj kojim se posebno ponosimo jeste nastup svih naših folklornih skupina koje djeluju pri "Preporodu" Konjic na Dan Općine Konjic, kao i nastup na dvodnevnom međunarodnom festivalu hrane "Konjic Food fest", te sportskoj manifestaciji "Konjički noćni cener".

− 2019. godinu završili smo aktivnim pripremama za jubilarnu 20. "Konjičku seharu", koja će se održati u 2020. godini, a ovo je najposjećeniji ljetni događaj u Konjicu već decenijama i prepoznatljiv na mapi kulturnih događaja u Regiji. A 20. "Konjička sehara" trebalo bi da bude kruna našeg višedecenijskog nastojanja da kulturno naslijeđe, materijalna i nematerijalna baština budu sačuvani i prezentirani na pravi način, s ciljem da generacije koje dolaze naučimo da prepoznaju, ali i čuvaju svoju bogatu tradiciju.

Podrška naših dugogodišnjih saradnika i prijatelja nije izostala ni u 2019., bez koje naš rad ne bi bio moguć u mjeri u kojoj ga realiziramo. Nastojali smo na dostojan način prezentirati vrijednosti konjičke općine, biti njeni kulturni ambasadori, što će biti naša zadaća i u 2020., ali i svim budućim godinama.

Predsjednik
Adem Hadžajlija

BZK „Preporod" − Općinsko društvo Mostar

Mostarski „Preporod" je u 2019. godini imao sljedeće aktivnosti:

– Promocija knjiga *Sedžda na čistoj zemlji bosanskoj* autora Haruna Hodžića i knjige *Istina* autorice Elmedine Muftić.

U knjigama su opisani obični ljudi koji su ostali nezapaženi tokom rata, a učinili su velika djela.

Knjiga autora Haruna Hodžića podsjeća na bosanske sinove, šehide, na gazije koji su zaboravljeni i stavljeni na marginu društva, te na podsjećanje časnog ratnog puta Armije BiH od otpora do oslobađanja. Knjiga *Istina* autorice i kolumnistice Elmedine Muftić je njena prva knjiga i ona je zbir kolumni pisanih proteklih godina. Knjiga je vrisak protiv zaborava nepravde, protiv izjednačavanja žrtava rata i agresora, te mijenjanja karaktera rata.

− Koncert duhovne muzike – Otvaranje manifestacije 44. „Dani mevluda i zikra"

– 10. aprila 2019. godine, u organizaciji Muftijstva mostarskog, a uz suorganizatore: Karađoz-begovu medresu, Medžlis IZ-e Mostar, Tarikatski centar BiH i BZK „Preporod" Mostar, koncertom duhovne muzike je svečano otvorena tradicionalna manifestacija „Dani mevluda i zikra". Koncert duhovne muzike je bio svojevrsna najava mubarek mjeseca ramazana, a održan je u Domu kulture „Herceg Stjepan Kosača". Izvođači programa su bili Armin Muzaferija i hafiz Aziz Alili, dok su se publici predstavili i naši najmlađi – Hor Dječijeg vrtića „Zemzem". Cjelokupan koncert protekao je uz muzičku pratnju Tesavvufskog ansambla i hora tekije „Mesudijja".

− Književna baština Bošnjaka na orijentalnim jezicima

BZK „Preporod"− Gradsko društvo Mostar je u saradnji s Fakultetom humanističkih nauka Univerziteta „Džemal Bijedić" u Mostaru organizirao javno predavanje prof. emeritusa Fehima Nametka o temi „Književna baština Bošnjaka na orijentalnim jezicima". Predavanje je održano u amfiteatru Fakulteta humanističkih nauka. Predavanju je prisustvovao veliki broj studenata i ljubitelja književnosti.

− Sjećanje na pjesnika Selima Jelovca

BZK Preporod"− Gradsko društvo Mostar je 27. 07. 2019. godine organiziralo književnu večer „Sjećanje na pjesnika Selima Jelovca". Učestvovali su: prof. dr. Safet Sarić, doc. dr. Irma Marić, Sanadin Voloder i Asim Jelovac, moderator je bio Džemal Juklo. Aktivnost je realizirana na platou turbeta u Podveležju.

−Tradicionalni Bajramski koncert

Bošnjačka zajednica kulture "Preporod" – Gradsko društvo Mostar i Medžlis Islamske zajednice Mostar su, 13. 08. 2019. godine, organizirali tradicionalni Bajramski koncert povodom Kurban-bajrama. Koncert je održan na platou kod Centra za kulturu Mostar.

− Promocija knjige *Priče iz dijaspore i domovinskih zemalja* autora Admira Lisice

Knjiga *Priče iz dijaspore i domovinskih zemalja* bosanskohercegovačkom stanovništvu pruža prikaz ko su i šta rade Bošnjaci u dijaspori, na koji način njeguju svoju tradiciju, dok Bošnjacima u dijaspori pruža jasan znak da u matici nisu zaboravljeni, te da ljudi žele čuti i vidjeti o njihovim poduhvatima, kojima ispisuju zlatna slova u historiji kako rodne zemlje, tako i države u kojoj trenutno borave. Autor je za ovu knjigu odabrao najzanimljivije tekstove o bosanskohercegovačkoj dijaspori od Australije do Meksika, od Islanda do Portugala. Autor je uspio sakupiti veliki broj pozitivnih priča o Bošnjacima širom svijeta, a posebno se istakla historijska potka djela, jer prije svake

priče autor historijskim činjenicama daje hronološki prikaz doseljavanja Bošnjaka u neku od različitih zemalja gdje su nalazili svoje utočište.

Ostale aktivnosti:

− Sufinansiranje organizacije iftara u povratničkim mjestima.
− Kupovina muzičke opreme za potrebe BZK “Preporod“.
− Pomoć pri organizaciji Bošnjačkog sijela u Ljubuškom.
− Pomoć pri organizaciji dana folklora na području Mostara.
− Pomoć ostalim organizacijama i udruženjima u organizaciji događaja.

Predsjednik
Haris Omerika

BZK „Preporod“ − Općinsko društvo Odžak

Temeljem Programa aktivnosti za 2019. godinu BZK „Preporod“ Općinsko društvo Odžak, na prostorima Bosanske Posavine i općine Odžak, gdje je bošnjačko stanovništvo u manjini, želi svojim djelovanjem doprinijeti očuvanju i njegovanju baštine i kulturnog identiteta Bošnjaka ovih prostora. Pokušali smo nizom aktivnosti i događanja uključiti veći broj mladih ljudi kao nositelje tih aktivnosti, a same građane zainteresirati da svojom prisutnošću događajima koje smo pripremili pokažu da naša nastojanja nisu uzaludna. Kao mala sredina s manjinskim bošnjačkim stanovništvom susrećemo se s problemom odlaska naših članova, iseljenja cijelih porodica. Samo iz našeg društva u 2019. godini devet porodica je trajno napustilo ovaj prostor, a naša folklorna i dramska sekcija ostala je bez 14 aktivnih članova. Imajući u vidu poteškoće s kojima se susrećemo, od toga da nemamo svoj prostor, do ograničenih finansijskih sredstava uspjeli smo u nastojanju da svojim djelovanjem doprinesemo očuvanju, njegovanju, afirmaciji i promociji muzičke, folklorne, jezičke baštine i kulturnog identiteta Bošnjaka na prostoru općine Odžak, Bosanske Posavine i Bosne i Hercegovine, doživljavajući svoje djelovanje kao bitan segment u ukupnom djelovanju BZK „Preporoda“ Bosne i Hercegovine.

Imali smo sljedeće aktivnosti u 2019. godini:

− Tradicionalna kulturna manifestacija „Musini Dani“, koju BZK „Preporod“ Odžak održava još od 1998. godine, otvorena je 12. marta polaganjem cvijeća pored biste pjesnika Muse Ćazima Ćatića, koji je rođen u Odžaku, uz prigodan recital posvećen liku i djelu pjesnika koji su predstavili članovi dramske sekcije „Preporoda“.

− U velikoj sali Centra za kulturu Odžak, 26. aprila održan je prigodan program u sklopu manifestacije „Musini dani“. Predstavile su se folklorne skupine BZK „Preporod“ Odžak, HKUD „Fra Ivo Šimić“ Novo Selo, KUD „Ševko Avdić“ Tarevci. U muzičkom dijelu večeri predstavili su se uz članove „Preporoda“ i učenici OŠ u sklopu hora „Vesele zvjezdice“ i glazbena radionica „Akord“, koji su nam dočarali ljepotu lirske pjesme sevdalinke.

− Kao i svake godine, i ove smo, 31. maja, obilježili Dan bijelih traka i na taj način se pridružili akciji „Jer me se tiče", čiji je cilj pridružiti se stanovnicima Prijedora u protestu protiv aktualne vlasti u Prijedoru, koja ne dopušta postavljanje spomen-obilježja za sve stradale Prijedorčane, njih 3176, među kojima je najviše Bošnjaka, a na spisak su uvršteni i Hrvati, Albanci, Romi i Srbi, među kojima je i 102 djece. Našim članovima su se u gradskom parku na zajedničkom skupu pridružili Islamska zajednica Odžak, Udruženje građanki muslimanki „Sumeja" i veliki broj građana koji su na simboličan način vezanjem bijelih traka oko ruke pokazali da suosjećaju s građanima Prijedora koji su bili primorani nositi bijele trake na ruci kao znak da nisu Srbi.

− Obilježavanje Ramazanskog bajrama "Nek mirišu avlije", 09. juna, u Centru za kulturu Odžak, okupilo je veliki broj građana kojima je predstavljen bajramski program uz izvođenje prigodnih recitacija, ilahija, sevdalinki i tradicionalnih igara, u izvođenju recitatorske, muzičke i folklorne sekcije BZK „Preporod" Odžak kao i gostiju učenika OŠ „Vladimir Nazor", hora Medžlisa Islamske zajednice Odžak, HKUD „Fra Ivo Šimić" Novo Selo, glazbene radionice „Akord".

− Obilježavanje sjećanja na genocid u Srebrenici za članove BZK „Preporod" od velike je važnosti. I ove godine, 04. jula, ispred Male vijećnice Beledija veliki broj građana okupio se da u mirnoj šetnji gradskim ulicama Odžaka s "Cvijetom Srebrenice" pošalje poruku mira: "Da se nikada nikome i nikada ne smije desiti ono što se desilo u Srebrenici 1995. godine, genocid."

− Tradicionalna kulturna manifestacija "Večer sa dijasporom" u sklopu „Posavskog kola 2019. godine", ove godine održana je 06. augusta na glavnom trgu u Odžaku. Naši sugrađani koji žive i rade u inozemstvu u ovom periodu borave u Odžaku i tad se družimo s njima prikazujući bogat program s recitacijama, pjesmom i igrom. Ove godine uz članove „Preporoda" Odžak, naši gosti bili su Damir Galijašević, Nejra Brka, Esad Kovačević, Mediha Karić, Hor „Vesele zvjezdice", HKDU „Fra Ivo Šimić" Novo Selo.

− Međunarodna smotra folklora u sklopu „Posavskog kola 2019" održana je 15. augusta u Odžaku, a BZK „Preporod" Odžak je učestvovao izvođenjem tradicionalnih bošnjačkih igara.

− Povodom smotre folklora „Balegovac 2019. godine" folklorna skupina našeg Društva učestvovala je predstavljajući se s tradicijskim bosanskim igrama.

− Povodom Dana državnosti Bosne i Hercegovine 25. 11. 2019. godine u Centru za kulturu Odžak održan je prigodan program. Svečarskoj atmosferi doprinijeli su, osim naših članova, i naši gosti iz Centra za rehabilitaciju − Kuća nade, HKUD „Fra Ivo Šimić" Novo Selo, Zbor „Potočani", Zbor „Balegovac", glazbena radionica Akord, Hor „Vesele zvjezdice".

− U skladu s našim mogućnostima, u ovoj godini smo obišli dva naša grada, Mostar i Tuzlu, gdje su se članovi upoznali sa znamenitostima tih gradova; u Mostaru: Stari most i kujundžiluk – stari bazar, Sahat-kula, Bišćevića sokak, a u Tuzli: mjesto stradanja mladih Tuzle Spomen-kapija, Turali-begova džamija, Sojeničko naselje i dr.

Predsjednik
Duran Mujan

BZK „Preporod" − Općinsko društvo Orašje

U 2019. godini imali smo sljedeće aktivnosti:

− 01. 03. Obilježili Dan nezavisnosti Bosne i Hercegovine u Orašju s gostima iz udruženja „Saraj sevdah" iz Sarajeva.

− 01. 05. Tamburaški sastav „Budućnost", koji djeluje u sklopu našeg društva, svojom svirkom budio građane Orašja za prvomajski uranak.

− 06. 06. Organizirali Bajramsku akademiju s horom „Azizija".

− 25. 11. Obilježili Dan državnosti Bosne i Hercegovine uz večer sevdaha.

− 05. 12. Učestvovali na Festivalu tamburice u Brčkom.

Na kraju treba istaći saradnju s udruženjem „Žene Orašja" i finansijske probleme koji prate naš rad.

Predsjednica
Amila Saltović

BZK „Preporod" – Općinsko društvo Srebrenik

Rad Općinskog društva BZK „Preporod" Srebrenik i u 2019. godini odvijao se u uslovima u kojima nije bilo institucionalne pomoći, ovdje mislimo na Grad Srebrenik i neuključivanje ovog Društva u budžet radi finansiranja rada na godišnjem nivou, budući da je gradonačelnik odbio prijedlog našeg Društva za uključivanje u budžet za 2019., i to bez posebnog obrazloženja. Ni to nije bilo dovoljno gradskoj administraciji, pa su odbili i prijedlog Društva za finansiranje projekta „Književni susreti Srebrenik 2019.", koji je podnijelo ovo društvo po javnom pozivu Grada Srebrenika za finansiranje projekata iz kulture za 2019. O ovome smo pisali na našoj web stranici www. preporod srebrenik. ba. u članku *BZK „ Preporod" Srebrenik ostao bez komada pogače u raspodjeli sredstava iz kulture*, gdje smo komentarisali da je podjela sredstava za projekte iz kulture namjenski podijeljena prema aktuelnoj političkoj većini, a tu se BZK „Preporod" Srebrenik ne uklapa. S obzirom na to da je izostala finansijska podrška gradskih vlasti, ovo društvo je svoj rad finansiralo iz sredstava koja se odobravaju po osnovu javnih poziva nadležnih institucija, prije svega, Tuzlanskog kantona. Kada je riječ o finansiranju iz sredstava nadležnih ministarstava u FBiH i BiH, moramo reći da projektni prijedlozi koje šalju općinska društva često ne zadovoljavaju kriterije tamošnjih komisija iz raznih razloga, tako da i u tom segmentu ne možemo biti nikako zadovoljni uz konstataciju da se projektni prijedlozi BZK „Preporod" Srebrenik često ne prihvataju, pa mislimo da više i nema svrhe obraćati se tim institucijama. Osim ovih činjenica treba spomenuti i nezainteresiranost građana za rad Udruženja, što se ogleda u posjetama manifestacijama koje organizuje BZK „Preporod" Srebrenik u lokalnoj zajednici. Ipak, bez obzira na sve nepovoljne okolnosti, Izvršni odbor BZK „Prepo-

rod" Srebrenik i njegov predsjednik su istrajni u namjerama da se rad ovog udruženja u Srebreniku ne dovede u pitanje.

Realizirane aktivnosti društva u 2019.:

Izvršni odbor BZK „Preporod" Srebrenik je u toku 2019. godine održao 10 sjednica na kojima je uglavnom raspravljano o realizaciji programskih aktivnosti društva.

Januar: Usvojen program rada Društva za 2019.

Februar: Učešće u manifestaciji „Dani Povelje" Općine Srebrenik

- Promocija knjige *Sokol* autora Hajrudina Delića iz Sarajeva
- Večer sevdaha s Vesnom Hadžić

Mart: Učešće na sastanku BZK „Preporod" u Sarajevu u povodu formiranja Matičnog odbora.

April: Posjeta JU Biblioteka Srebrenik pri čemu je ovoj ustanovi poklonjeno 10 primjeraka knjige Monografija *Saz u Srebreniku 2008−2018* autora Razima Slanjankića.

Maj: Prikazivanje dokumentarno-muzičkog programa „Saz u sjeveroistočnoj Bosni" u bajramskom programu RTVTK.

Juni: U emisiji TV Pink „Priče o sevdahu", koja govori o Srebreniku, učestvovao Razim Slanjankić.

Promocija knjige *Goti i Bošnjaci* autorice Bisere Suljić-Boškailo na lokaciji Stari grad Srebrenik, povodom 21. juna, Dana Općine Srebrenik.

Juli: Press konferencija Izvršnog odbora BZK „Preporod" Srebrenik povodom 11. jula, Dana sjećanja na genocid u Srebrenici.

Avgust: Održana manifestacija „11. Festival saza i sevdaha FESS dr. Hašim Muharemović". Organizator je Klub sazlija.

Novembar: Održana svečana sjednica BZK „Preporod" Srebrenik povodom 25. novembra, Dana državnosti BiH i tribina naziva „Bosna i Bošnjaci nakon Dejtona". Referat povodom Dana državnosti podnio je Razim Slanjankić. Učesnici tribine bili su: mr. Selim Bešlagić, ratni načelnik Tuzle, dr. Nermin Tursić i prof. dr. Senadin Lavić.

Decembar: Održano novogodišnje druženje članova izvršnog odbora BZK „Preporod" Srebrenik u prostorijama društva.

Predsjednik
Razim Slanjankić

BZK „Preporod"− Općinsko društvo Teslić

Bošnjačka zajednica kulture "Preporod" Teslić kroz svoje aktivnosti nastoji postići sljedeće: doprinositi multikulturnoj posebnosti u svojoj sredini, sarađivati sa srodnim udruženjima, organizacijama i pojedincima u svrhu promicanja vrijednosti kulturne tradicije Bošnjaka teslićkog kraja, pokrenuti kulturne manifestacije, obilježiti značajne datume, organizirati koncerte duhovne muzike, sevdaha i tradicionalnih igara, organi-

zirati naučne seminare za mlade koji će poboljšati njihove vještine u liderstvu, organizirati javne tribine koje imaju cilj educirati stanovništvo i dr.

Radimo u iznajmljenom poslovnom prostoru u ulici Krajiška 23 u Tesliću. Prostor se sastoji od dvije prostorije u kojima su smješteni prijemna kancelarija za sekretara i biblioteka. Zbog rada „Preporoda", postoji stvarna potreba svakodnevnog dežurstva u prostorijama društva. Obogaćivanjem fonda interne biblioteke, formiranjem raznih sekcije, nabavkom opreme, te organiziranjem većih smotri, ova potreba je bila neminovna u smislu objedinjavanja svih ovih aktivnosti na jednom mjestu, njihove logistike i praćenja te stručne pripreme i servisiranja istih poslova.

− BZK "Peporod" Teslić je s ciljem realizacije projekta upoznavanja prirodnih ljepota i značajnih kulturnih i historijskih spomenika, kao i zbog velikog interesa naših članova organizirao nekoliko ekskurzija. Ove godine posjetili smo Sarajevski sajam knjiga, te bili u Bihaću, Cazinu, Mostaru i Vlašiću. Putnici su sami snosili troškove u iznosu koji je dogovoren s najpovoljnijim prevoznikom.

− U septembru ove godine organizirali smo odlazak na 26. Međunarodno takmičenje učača Kur'ana u Zagreb. Na takmičenju su učestvovali učači iz više od 40 zemalja širom svijeta. BZK „Preporod" Teslić nastoji svake godine organizirati odlazak na ovo takmičenje. Troškove prevoza za ovu manifestaciju snosi „Preporod".

− BZK "Preporod" Teslić je zbog velike zainteresovanosti članova „Preporoda" organizirao tradicionalnu posjetu manifestaciji „Dani Ajvatovice", kojoj je prisustvovalo 65 članova „Preporoda". Ova posjeta je realizirana ličnim sredstvima članova „Preporoda".

− BZK "Preporod" Teslić je i ove godine organizirao bajramsko druženje u Omladinskom domu Stenjak, gdje je nastupala muzička sekcija „Peporoda".

− U toku ramazana, u saradnji sa MIZ Teslić i našim ženskim članicama iz Stenjaka, organizirali smo veliki iftar za sve džematlije iz svih džemata s područja opštine Teslić. Troškove organizacije i pripreme snosio je BZK "Preporod" Teslić.

− Povodom Kurban-bajrama, muzička sekcija BZK "Preporod" Teslić organizirala je bajramsko druženje u Omladinskom domu Stenjak. Također, povodom Kurban-bajrama BZK "Preporod" Teslić u saradnji sa Medžlisom IZ Teslić organizirao je Bajramski koncert u kino sali Teslić, na kojem je nastupio omladinski ansambl Tešanj.

− Povodom Dana nezavisnosti BiH, BZK "Preporod" Teslić je organizirao druženje svojih članova u našim prostorijama, a nakon toga i u džamiji u Stenjaku.

− U sklopu BZK "Preporod" Teslić aktivno radi muzička sekcija i veoma često ima nastupe koji daju veliki doprinos očuvanju kulturne baštine Bošnjaka na ovim prostorima.

− BZK "Preporod" OD Teslić posjeduje biblioteku s više od dvije hiljade naslova stručne, vjerske i savremene literature. Broj članova i korisnika biblioteke svakodnevno se povećava. Tokom cijele godine traje akcija prikupljanja i kupovine knjiga.

− Svake godine organiziramo veliku akciju prikupljanja školskih udžbenika korištenih u prethodnoj školskoj godini. Akcija je vođena s ciljem pomoći učenicima koji su slabog imovinskog stanja, a kojima su ovi udžbenici potrebni.

− U decembru je BZK „Preporod" Teslić u saradnji s džematom Stenjak Teslić pokrenuo akciju naziva "Obrok za migrante" u kojoj je prikupljan novac za obroke u iznosu pet KM i topla zimska garderoba. U akciji je prikupljeno 1.960,00KM i jedan veliki kombi tople zimske garderobe, obuće, ćebadi. Od prikupljenih finansijskih sredstava uplaćeni su obroci za migrante u „Merhametovoj" kuhinji (oko 500 obroka), a predstavnici BZK „Preporod" Teslić i džemata Stenjak − Teslić učestvovali su u podjeli obroka na Željezničkoj stanici u Tuzli dana, 25. 12. 2019., zajedno sa aktivistima „Merhameta" Tuzla i volonterima.

− Ove godine smo imali problem s poplavom, naime, kancelariju BZK "Preporod" Teslić zahvatile su velike poplave, gdje nam je stradao pod, zidovi, namještaj, narodna nošnja, knjige, itd.

Bilo je neizbježno izvršiti određene radove, kako bismo mogli nastaviti s normalnim radom.

− BZK „Preporod" Teslić aktivno uređuje Facebook profil na kojem se nalaze sve aktivnosti u vezi s radom „Preporoda". Profil je otvoren za javnost i uređuje se pod nazivom „Preporod" Teslić.

Kako se Društvo finansira isključivo iz budžeta Opštine Teslić, zahvaljujemo se Općini Teslić, načelniku, uvaženim vijećnicima, za dosadašnju podršku u radu. Nadamo se daljoj saradnji na polju izgradnje dobrih komšijskih odnosa i suživota u Tesliću.

Predsjednik
Bećir Hasić

BZK „Preporod" – Općinsko društvo Tomislavgrad

Kao i prethodnih godina, kulturni poslenici i rukovodstvo Općinskog društva „Preporod" Tomislavgrad imali su ozbiljnih poteškoća prilikom iznalaženja minimalnih novčanih sredstava za realizaciju postavljenih programskih zadataka. Zbog navedenog ni ove godine nismo uspjeli realizirati sve zacrtane sadržaje. Ali, aktivisti i članovi ovoga društva te kulturni poslenici, uz snalažljivost i razumijevanja pojedinaca i sponzora, ipak su uspjeli realizirati jedan dio programskih sadržaja:

− Nakon usvajanja Izvještaja, te Programa rada Društva, saopćenjem smo upoznali javnost putem lokalnih radio-stanica i drugih vidova izvještavanja o najznačajnijim aktivnostima koje su realizirane.

− Trudom „Preporodovih" aktivistica i članova GUŽ-a „Duvanjke" sakupljeni su materijali iz usmenih kazivanja koji su poslužili kao osnova za sakupljanje recepata starih tradicionalnih jela i pića, da se ne zaborave.

− U svrhu obnavljanja knjižnog fonda za biblioteke koja egzistiraju na području općine Tomislavgrad, a uz pomoć NUB BiH-e, Bošnjačkog instituta „Adila Zulfikarpašića", uspješno su realizirane i tradicionalne akcije naziva: „I knjiga jedna – zlata

vrijedna" te „Knjiga je fora − čitati se mora". Prikupljeno je više od 700 naslova stručne literature, beletristike i knjiga vjerskog sadržaja.

− U organizaciji izdavačke kuće Connectum i našeg Društva promovirana su novoobjavljena izdanja književnika rodom iz Duvna, akademika Dževada Karahasana. Uz autora, o knjizi u prepunoj kino-dvorani govorili su: fra Mile Babić, Matija Bošnjak i moderatorica Snježana Redžepagić.

− U sklopu obilježavanja dana Općine u ime našeg društva za najviše priznanje Općine predložen je aktivist i član Skupštine Društva Ibrahim Kapetanović, za humanitarni i kulturni rad.

− U saradnji s ostalim bošnjačkim institucijama učestvovali smo u organizaciji mevluda i bajramskih sijela kao i zajedničkih iftara.

− Tokom ljetnog raspusta učestvovali smo u organizaciji malonogometnog turnira u mjesnim zajednicama gdje žive Bošnjaci.

− Aktuelizirani su razgovori s predstavnicima drugih bošnjačkih institucija o iznalaženju prostorija za rad „Preporoda", te je neophodno pronaći način opremanja namještajem i tehničkim pomagalima.

− Ponovo smo aktuelizirali zahtjeve i uputili ih na više adresa za sponzorstvo za izdavanje knjiga Duvnjaka, čije su knjige i dalje u rukopisu.

I na kraju ovog izvještaja, u ime aktivista, članova i kulturnih poslenika „Preporoda" upućujemo iskrenu zahvalnost svima koji su do sada pomogli rad Društva.

Predsjednik
Senad Džanković

BZK „Preporod" – Općinsko društvo Travnik

Bošnjačka zajednica kulture „Preporod" Općinsko društvo Travnik je i tokom 2019. godine na zanimljiv način promovirala „Preporod" i bošnjaštvo, odnosno bošnjačku tradiciju i kulturu u cjelini. Mada je veći dio godine protekao u iščekivanju teksta unificiranog statuta i smjernica za prestrukturiranje Društva, rad „Preporoda" Travnik nije zamro ni u jednom momentu, nego je nastavljen istim intenzitetom. Članovi Izvršnog odbora „Preporoda", koristeći se mogućnostima savremenih načina komuniciranja, bili su u stalnoj vezi i redovno uključeni u realiziranje planiranih programa i donošenje odluka o određenim pitanjima, dok je komunikacija sekretara Društva i predsjednice Izvršnog odbora bila na dnevnoj osnovi. O važnijim pitanjima odlučivano se na radnim sastancima Izvršnog odbora, kojih je u toku 2019. godine održano osam.

Prostor, sredstva i oprema

„Preporod" već godinama koristi prostorije u centru grada, koje je od Općine Travnik dobio na korištenje bez naknade i koje je već dva puta renovirao vlastitim sredstvima. Prepoznajući „Preporod" kao udruženje od posebnog značaja za Općinu Travnik, općinske strukture vlasti su, kroz Budžet Općine Travnik, ovom udruženju osigurale

stalno finansiranje, mada skromnim sredstvima. Nedostajuća sredstva za realiziranje programa „Preporod" prikuplja projektima kojima aplicira na javne pozive različitih nivoa vlasti. Budući da su „Preporodovi" projekti do sada bili veoma dobro ocijenjeni, sredstva nisu nedostajala. Kao ilustraciju, navodimo podatak da je i u 2019. (a i prethodnih godina) „Preporodov" projekt na općinskom nivou rangiran na 2. mjesto od ukupno 69 prijavljenih. Osim toga, „Preporodovi" projekti su ocijenjeni kao značajni i za Federaciju Bosne i Hercegovine i za Srednjobosanski kanton, te je u 2019. godini „Preporod" dobio sredstva i od Federalnog ministarstva kulture i sporta, kao i od Ministarstva obrazovanja, nauke, mladih, kulture i sporta Srednjobosanskog kantona, što je detaljno prikazano u finansijskom izvještaju. Posebno treba istaći volonterski rad članova Izvršnog odbora "Preporoda" Travnik, ali i drugih osoba, koji svoja specifična znanja, nesumnjive kompetencije i veliku stručnost, kao i višegodišnje pozitivno iskustvo nesebično pružaju za opće dobro.

U toku 2019. godine nabavljen je novi računar s velikom radnom memorijom koja može zadovoljiti potrebe, budući da „Preporod" radi na stalnim projektima kao što su časopis „Divan" i manifestacija "Dani šejha Abdulvehhaba Ilhamije Žepčaka". Novi računar, uz ostalu opremu (štampač, skener, led TV, fotoaparat, mobitel, koji koristi sekretar Društva, kako bi bio u stalnoj komunikaciji s članovima Izvršnog odbora), roll up, trajni ulični baneri, omogućit će kvalitetan rad „Preporoda" i ubuduće.

Biblioteka

Katalogiziran je kompletan knjižni fond „Preporodove" biblioteke, kao i skromna zbirka audio-vizuelnih pratećih materijala. Katalog je urađen na potpuno volonterskoj osnovi, uz pomoć open-source software tehnologija, a dostupan je on-line, OPAC (Online Public Access Catalog):https://bibliotekapreporodatravnikknj.librarika.com/

Klasifikacija je urađena netipično, uz pomoć Library of Congress Subject Headings, te uz pomoć pažljive, dubinske sadržajne obrade svake publikacije. Računalo se s činjenicom da je katalog full-text searchable (pretraživ u potpunosti) te je, shodno tome, u više od 90% slučajeva doslovno prenesen sadržaj publikacije, dok je u dijelu Abstract sadržan izvod iz popratnih odjeljaka knjige, poput sažetaka, uvoda, predgovora, pogovora i sl. Na ovaj način težilo se potpunoj iskoristivosti kataloga s obzirom na to da korisnici ne moraju biti, i gotovo nikada nisu upućeni u alfa-numeričke klasifikacijske sisteme koji se standardno koriste u bibliotekama, a koji u velikoj mjeri zavise od individualnih sposobnosti i afiniteta klasifikatora, čak i pod uslovom da je klasifikacija čitljiva korisniku. Subject Headings Kongresne biblioteke iz Washingtona nisu prevođeni, uzimani su u cijelosti onakvi kakvi jesu. Time se računalo na poboljšanje SEO performansi kataloga, a tražilo se i optimalno rješenje s obzirom na činjenicu da Nacionalna i univerzitetska biblioteka Bosne i Hercegovine ne pruža nikakva rješenja kada je riječ o predmetnoj klasifikaciji na lokalnim jezicima, prilagođenoj potrebama lokalnih biblioteka i korisnika. „Preporodovu" biblioteku planiramo otvoriti za korištenje u čitaonici u utvrđenim terminima i na zahtjev, počevši od februara 2020.

godine. Osim toga, u tom periodu ćemo pristupiti i radu na bibliografiji i anotativnoj bibliografiji članaka časopisa koje posjedujemo. Bibliografija će biti dostupna putem interneta za citiranje, dijeljenje i socijalni angažman. Planiramo da to bude naš sljedeći projekt koji se može realizirati u narednom periodu zahvaljujući potpuno volonterskom angažmanu naše bibliotekarke Kanite Beširević.

Programske aktivnosti

U 2019. godini „Preporod" je akcent svoga djelovanja stavio na intelektualni rad i njegovu promociju te obilježavanje 830. godina *Povelje* bana Kulina, osluškujući kulturne potrebe svoje lokalne zajednice, naročito mladih osoba. Tako je i u 2019. godini „Preporodov" konkurs za najbolji literarni rad okupio mlade stvaraoce grada Travnika kojima je sredstvo umjetničkog izražaja lijepa riječ. Međutim, i nadalje je najbrojnija „Preporodova" publika srednje životne dobi, pa je i veći dio programskih sadržaja prilagođen tome. No, imajući u vidu istančani ukus travničke publike, programi su pažljivo birani te, kao i uvijek, planirani na vrijeme i organizirani na veoma visokom nivou. Naglašavamo da je prisustvo na sve „Preporodove" programe bilo besplatno te da je, s namjerom zbližavanja ljudi te psihičke relaksacije u opuštenoj atmosferi, nakon svakog programa organizirano druženje s učesnicima i posjetiteljima.

Članovi „Preporoda" su u lokalnoj zajednici prepoznati kao društveno odgovorni i vrijedni dio društva te su redovno pozivani na sve događaje u Travniku, ali i u regiji, učestvovali su u svim društvenim dešavanjima u gradu, čime je nastavljena i produbljena dobra saradnja s općinskom administracijom i javnim ustanovama, kao i drugim udruženjima građana koja djeluju u Travniku.

U znak dobre saradnje, „Preporod" je i u 2019. godini nesebično ustupao svoje prostorije i svoju opremu drugim udruženjima.

I u 2019. godini „Preporod" je učestvovao u obilježavanju Dana Općine Travnik, prikladno je obilježio godišnjicu genocida u Srebrenici, a manifestacija „Dani šejha Abdulvehhaba Ilhamije Žepčaka 2019." je nizom probranih programskih sadržaja ponovo doprinijela kvalitetnom društvenom životu u gradu. Ova kulturno profilirana manifestacija, ustanovljena početkom 90-ih godina prošloga stoljeća, zahvaljujući entuzijastima okupljenima oko „Preporoda", koji su uspjeli održati njezin i kontinuitet i kvalitet, i u izvještajnom periodu je ponudila veoma bogat i interesantan program koji je predstavljen medijima na konferenciji za štampu. Nazivom manifestacije „Preporod" čuva uspomenu na alhamijado pjesnika Ilhamiju Žepčaka, koji je 1821. godine skončao u gradu Travniku, a koji je svojim stihovima kritizirao i vlast, i ulemu, i sve negativne pojave u tadašnjem društvu. I mada je Ilhamija već samim nazivom manifestacije u središtu naše pažnje a Ilhamijino svevremeno i danas tako savremeno propitivanje „Šta se hoće, zaboga???" naša stalna inspiracija, program „Dani šejha Abdulvehhaba Ilhamije Žepčaka 2019." realiziran je u znaku obilježavanja 830 godina *Povelje* Kulina bana. Upravo zbog toga je Izvršni odbor (čiji su članovi ujedno i članovi Organizacijskog odbora „Dana šejha Abdulvehhaba Ilhamije Žepčaka 2019.") imenovao program-me-

nadžera manifestacije docenta dr. Dženana Dautovića, medievelistu, čije je znanje o bosanskom srednjovjekovlju i poznavanje osoba i literature u vezi s tim periodom uveliko pomoglo da se organiziraju veoma kvalitetni i sadržajni programi.

Programski sadržaji „Preporoda" u 2019. godini

− U okviru obilježavanja Dana Općine Travnik, 21. marta 2019. godine, održan je Okrugli sto o temi „Brendiranje travničkog ćevapa u okviru brendiranja tradicionalne kuhinje Bosne i Hercegovine", na kojem su učestvovali Nermin Hodžić, predsjednik Udruženja kuhara Bosne i Hercegovine, prof. dr. Enes Kujundžić, kulturolog, stručnjak u oblasti zaštite nematerijalne kulturne baštine, Kemal Balihodžić, predsjednik Turističke zajednice Srednjobosanskog kantona, te Amra Čampara-Lolić, predsjednica Bošnjačke zajednice kulture „Preporod" Travnik. Predsjednica Amra Čampara-Lolić je autorica uvodnoga teksta za Okrugli sto te rada „O tradicionalnoj bosanskoj kuhinji" i, u sklopu toga, o travničkom ćevapu, ili „Travnički ćevapi su travnički ćevapi".

−„Preporod" je obogatio Dan Općine Travnik još jednim programom, naime 25. marta 2019. godine predstavljena su književna djela našega sugrađanina prof. dr. Enesa Karića, profesora na Fakultetu islamskih nauka u Sarajevu, teologa, prevodioca, romansijera, putopisca, te priređivača brojnih zbornika. Uz moderiranje Vildane Selimbegović, također naše sugrađanke, o književnom djelu, ali i o drugim temama, uz dr. Enesa Karića, govorili su Vildana Selimbegović, glavna i odgovorna urednica „Oslobođenja", i prof. dr. Hilmo Neimarlija, profesor na Fakultetu islamskih nauka u Sarajevu i jedan od vodećih bošnjačkih intelektualaca. Tom prilikom profesor dr. Enes Karić je „Preporodovoj" biblioteci poklonio komplet svojih djela.

− 15. maja organiziran je iftar za članove Izvršnog odbora „Preporoda". Zajednički iftar je uvijek dobra prilika da se u neformalnom druženju i opuštenom razgovoru razmijene ideje i skroje planovi za buduće „Preporodovo" djelovanje.

− 11. jula predstavljen je videomapping „Sjećanje na žrtve genocida u Srebrenici", posvećen obilježavanju 24. godišnjice genocida u Srebrenici. Uz duboki pijetet prema 8.372 žrtve, kao i spomen na sve nebrojene preživjele žrtve srebreničkog genocida, na centralnom gradskom trgu u Travniku, Trgu Evrope, u večernjim satima 11. jula 2019. godine, prema ideji Travničanina Almira Kukića, jedna fasada je postala nepregledni popis imena srebreničkih žrtava. Nakon što su članovi „Preporoda" naizmjenično, s dubokim poštovanjem prema žrtvama, s tog nepreglednog popisa počeli čitati imena žrtava genocida u Srebrenici, spontano su im se pridružili okupljeni sugrađani i, nakon što bi neko pročitao na desetine imena, ustupao bi drugome mjesto za mikrofonom. Čitana su imena Srebreničana stradalih u genocidu 1995. godine dugo u noć.

−12. novembra u prostorijama „Preporoda" održana je konferencija za novinare na kojoj je predstavljen program „Dana šejha Abdulvehhaba Ilhamije Žepčaka 2019.", kao i razlozi i pravci „Preporodova" djelovanja. Činjenica da se u današnjem bh. društvu, koje je sredstvima informiranja i komunikacije te medijskom raznolikošću otvoreno za sve oblike utjecaja, sve češće u zaborav potiskuju tradicionalne vrijednosti i kulturno naslijeđe ovih prostora, ali i historijske činjenice, opredijelila nas je da u

središte pažnje stavimo *Povelju* bana Kulina. Nažalost, danas je marginalizirana i činjenica o hiljadugodišnjoj historiji Bosne, kao i činjenica da je *Povelja* Kulina bana najstariji diplomatski dokument pisan na narodnom jeziku bosanskom varijantom stare ćirilice. *Povelja* bana Kulina, dokument izdat Dubrovačkoj općini 29. augusta 1189. godine, kojim se dubrovačkim trgovcima daje sloboda trgovanja u Bosni i prolaska kroz Bosnu, svjedoči o već postojećem ustrojstvu bosanske srednjovjekovne države te o određenom nivou kulture i pismenosti koji su se u njoj razvijali. No, s obzirom na to da se u medijima *Povelji* Kulina bana pripisuje niz netačnih i neutemeljenih informacija, kao što su „rodni list Bosne" ili „dokaz o najstarijem političkom uređenju", travnički „Preporod" je program „Dana šejha Abdulvehhaba Ilhamije Žepčaka 2019." posvetio pravim naučnim aspektima *Povelje* te je, pod motom „830 godina *Povelje* Kulina bana", kroz prezentaciju savremenih naučnih istraživanja o srednjovjekovnoj Bosni i njezinoj državotvornosti, ali i o jeziku i pismu srednjovjekovne Bosne kroz prezentaciju umjetničkih izražaja, ukazao na ove zanemarene vrijednosti iz naše daleke prošlosti, odnosno u svjetlu historijskih činjenica „Preporod" je podsjetio na hiljadugodišnje postojanje Bosne, čime se željelo potaknuti buđenje i jačanje svijesti o Bosni i bosanstvu na temelju historijskih činjenica. U tom smislu je 14. novembra u Zavičajnom muzeju Travnik organiziran centralni program „Dana šejha Abdulvehhaba Ilhamije Žepčaka 2019.", kojim je manifestacija i otvorena. Riječ je o promociji zbirke izvora *Codex diplomaticus Regni Bosnae*, trećeg dijela trilogije o bosanskom srednjovjekovlju. Promotori su bili prof. dr. Lejla Nakaš, dr. Nedim Rabić i doc. dr. Dženan Dautović, govorili su o kapitalnom djelu *Codex diplomaticus Regni Bosnae – Povelje i pisma stare bosanske države*, u kojem je predstavljeno gotovo 400 najreprezentativnijih i najzanimljivijih srednjovjekovnih bosanskih povelja i pisama, uz transkripciju i prijevod na moderni bosanski jezik. U drugom dijelu večeri publika je mogla pogledati izložbu plakata „12 stoljeća državotvornosti Bosne", izdavačke kuće „Mladinska knjiga" iz Sarajeva, koja je izdavač zbirke *Codex diplomaticus Regni Bosnae*. Izložba „12 stoljeća državotvornosti Bosne", prema riječima izdavača, koncipirana je kao svojevrsni vremeplov kroz srednji vijek, od prvih do posljednjih bosanskih vladara, gdje je na dopadljivo dizajniranim plakatima predstavljen značaj srednjovjekovne bosanske države. Na izložbi je prikazan veliki dio fotodokumentarnog materijala, počevši od *Povelje* Kulina bana, uz koju je predstavljeno još petnaestak povelja i drugih dokumenata, pa i dokument u kojem se prvi put spominje bosanski jezik. Interesantno je da je uz svaku fotoreprodukciju postavljena transkripcija i prijevod. Izložbu su, na „Preporodov" pisani poziv, organizirano posjetili učenici i profesori travničkih srednjih škola. Program otvaranja manifestacije upotpunio je Ansambl „Fugato" iz Zenice zvucima srednjovjekovne muzike.

− Na Kamernoj sceni Centra za kulturu Općine Travnik 15. novembra je održan cjelovečernji koncert ansambla „Sejfullah" iz Konjica. Riječ je, ustvari, o muzičko-scenskom izvođenju ilahija i sevdalinki, koje je svojom autentičnom kvalitetnom umjetničkom interpretacijom zadivilo probirljivu travničku publiku. U drugom dijelu večeri, u holu Centra za kulturu Općine Travnik otvorena je izložba karikatura Zulfikara Zuke

Džumhura kojom je obilježena 30. godišnjica smrti ovog velikog umjetnika. Izložbu je otvorio Muhamed Krnjić, kustos Zavičajnog muzeja Konjic. Na izložbi je predstavljen veliki broj Zukinih karikatura, među kojima i 30 neobjavljenih.

− U Otvorenom književnom atelijeru u Rodnoj kući Ive Andrića 19. novembra nije bilo dovoljno mjesta za brojnu publiku koja je došla vidjeti monodramu „Ďiđa iz Džordžije". „Ďiđa iz Džordžije" autorsko je poetsko-muzičko-scensko djelo književnice Vernese Manov, zaljubljenice u sevdah, koja pričom i pjesmom, specifičnim jezikom protkanim sevdalinkom, kazuje o bh. tradiciji i običajima, isprepletenim svakodnevnim, često bolnim iskustvima bosanskohercegovačke žene. Autorica produhovljeno ispripliće prošlost, sadašnjost i sanjanu budućnost, radeći to na zabavan način, s dozom humora a istovremeno i ozbiljno, izazivajući kod publike i smijeh i suze, i radost i tugu.

−„Preporod" je i u 2019. godini u okviru manifestacije „Dani šejha Abdulvehhaba Ilhamije Žepčaka" nastavio saradnju s Fotoklubom FOT Travnik. Evo već drugu godinu zaredom kako je realizirana ideja predsjednice BZK „Preporod" Travnik da se iziđe iz uobičajenih izložbenih prostora i da se izložba postavi na neko neobično ali frekventno mjesto, poput travničke glavne ulice (2018. godine) ili prostora „Marcaffea" u centru Travnika (2019. godine). Ideju su podržali „VF komerc" i „Marcaffe", koji gazduju ovim prostorom i koji su, djelujući kao društveno odgovorne firme, ustupile prostor bez naknade. Nadamo se da je ova izložba samo početak buduće dobre saradnje, a evo i lijepa ideja kako oplemeniti neki prostor u gradu. Izložba fotografija članova Fotokluba FOT Travnik, već svojim naslovom „Tragom starih vremena", kao i mnogim motivima na izloženim fotografijama, u duhu je ovogodišnje „Preporodove" manifestacije koja se provodi u znaku obilježavanja 830 godina *Povelje* bana Kulina. Ovom izložbom „Preporod" je obilježio Dan državnosti Bosne i Hercegovine, i to na veoma primjeren način, budući da izložene fotografije obiluju motivima snimljenim diljem Bosne i Hercegovine. O nastanku izloženih fotografija govorio je Mirsad Mujanović, član Fotokluba FOT Travnik, a izložbu je prigodnim riječima otvorila predsjednica BZK „Preporod" Travnik.

Ova manifestacija svake godine pruža priliku travničkom „Preporodu" da nastavi i proširi ili uspostavi saradnju s drugim društvima „Preporoda" u Bosni i Hercegovini. S obzirom na to da su „Dani šejha Abdulvehhaba Ilhamije Žepčaka 2019." realizirani u znaku nesvakidašnje obljetnice – 830 godina *Povelje* bana Kulina, sama se nametnula ideja o saradnji s „Preporodom" iz Novog Travnika, budući da novotravnički „Preporod" već godinama radi na zaštiti srednjovjekovnih nekropola. O nekropoli stećaka Maculje, kao i o drugim projektima na kojima radi novotravnički „Preporod", govorio je Džemal Jakić, sekretar novotravničkog „Preporoda". Nekropola stećaka Maculje obuhvata 101 stećak i 16 krstača, a 2007. godine proglašena je nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine, dok je na UNESCO-vu listu svjetske nematerijalne baštine uvrštena 2016. godine. Program je organiziran 28. novembra u Otvorenom književnom atelijeru u Rodnoj kući Ive Andrića.

− Jedna od stalnih aktivnosti travničkoga „Preporoda" je i organiziranje umjetničke radionice. Tridesetog novembra, u okviru „Dana šejha Abdulvehhaba Ilhamije

Žepčaka 2019.", u „Preporodovim" prostorijama je organizirana radionica i izložba tradicionalnih bosanskih ručnih radova naziva „Sačuvajmo od zaborava". Radionicu, koja je bila veoma dobro posjećena i na kojoj su se učesnici, osim što su ponešto naučili, lijepo družili i dobro zabavili, vodila je naša sugrađanka Samira Mehić.

Na Kamernoj sceni Centra za kulturu Općine Travnik, 2. decembra je održan koncert gitariste Boška Jovića „Tradicionalna muzika Balkana". Virtuoz na gitari Boško Jović je svojim maestralnim izvođenjem oduševio travničku publiku. Tradicionalnu muziku Balkana, obojenu nadahnućem mladog umjetnika, teško se može opisati riječima, treba je čuti.

−„Preporod" je i u toku „Dana šejha Abdulvehhaba Ilhamije Žepčaka 2019." planirao program za najmlađe sugrađane. Tako su Edu.kul.centar i Almira Tarakčija, profesorica bosanskog jezika i književnosti, 04. decembra, u Centru za kulturu Općine Travnik realizirali program „Na putu ljubavi i pjesme", predavanje i radionicu za djecu, na kojoj su mališani naučili ponešto o alhamijado književnosti, Ilhamijinim pjesmama i njihovim motivima.

U Bezistanu travničke Sulejmanije ili Šarene džamije, kao prvi javni kulturni događaj nakon njezina renoviranja, 5. decembra je održana promocija prijevoda ranoosmanske hronike

Radost hronika, autora Šukrullaha b. Šihabudina Ahmeda al-Zakija. Promotori – istaknuti profesori s Odsjeka za orijentalistiku Filozofskog fakulteta u Sarajevu prof. dr. Munir Drkić i doc. dr. Ahmed Zildžić, koji je priređivač i prevodilac Hronika, predstavili su ovaj spis koji je, ustvari, univerzalna povijest svijeta od njegovog nastanka do autorovog vremena, dakle do sredine XV stoljeća, a pisan je na perzijskom jeziku. Trenutno se zna za osamnaest primjeraka *Radost hronika* koji se čuvaju u rukopisnim riznicama svjetskih biblioteka, a jedan primjerak rukopisa nalazi se u zbirci Bošnjačkog instituta – Fondacija Adila Zulfikarpašića u Sarajevu, koji je i izdavač ovoga prijevoda. Promotori su prisutnoj publici, osim o ovom djelu, govorili i o značaju perzijskog nasljeđa iz osmanskog perioda bh. historije.

− Kao posebni program u okviru „Dana šejha Abdulvehhaba Ilhamije Žepčaka 2019.", u Omladinskom klubu Džamije Kalibunar 6. decembra publici je prikazan performans „Mahrama". Tekst je nastao kao promišljanje autorice Edine Cikotić o sudbini mahrame i promjenama u vezi s odijevanjem muslimanki koje su se dešavale na našim prostorima posljednjih 150 godina. Mahrama više nije samo komad platna, nego, u izvedbi ansambla „Dženetske ptice", Kalibunar, postaje simbol žene muslimanke te potiče sadašnju generaciju na razmišljanje o tome kroz koje je sve faze i etape prošla mahrama.

− U prepunoj sali Kamerne scene Centra za kulturu Općine Travnik 9. decembra je odigrana komedija „Bosanski lonac" u izvođenju ansambla Teatar komedije „Rajvosa". Prisjećajući se činjenice da je upravo bosanski lonac staro tradicionalno bosansko jelo koje su spravljali i jeli bosanski srednjovjekovni rudari, travnička publika je salvama smijeha pozdravljala glumačke replike. Ova urnebesna komedija, oslikavajući teme iz naše svakodnevice, prepune apsurda, korupcije, bespomoćnosti pred naletom primitivizma, oduševila je travničku publiku karakterističnim bosanskim humorom.

–„Uvrštavanje sevdalinke na UNESCO-ovu reprezentativnu listu nematerijalne kulturne baštine čovječanstva" bila je tema o kojoj je govorio uvaženi prof. dr. Enes Kujundžić, uz moderiranje gospođe Azre Kujundžić, koja je stvorila posebnu atmosferu svojim osebujnim glasom, donoseći sevdalinke u pratnji virtuoza na harmonici Seada Smajiša, našega sugrađanina i nastavnika harmonike u Osnovnoj muzičkoj školi, Travnik. Vodeći publiku kroz ovu temu, naši gosti su pjesmom i govorom sklopili priču o značaju sevdalinke kao važnog dijela bh. nematerijalnog kulturnog naslijeđa. Događaj je organiziran 12. decembra u Gradskoj biblioteci u Travniku.

– Dobra saradnja „Preporoda" i Šahovskog kluba „Travnik" nastavljena je kroz manifestaciju „Dani šejha Abdulvehhaba Ilhamije Žepčaka 2019." organiziranjem meča za najmlađe šahiste općine Travnik. U ovom revijalnom meču rezultat je bio u drugom planu, a druženje i još bolje upoznavanje u prvom, ipak, treba spomenuti da su se uspješnijima pokazali kadeti s područja travničke općine, iz Turbeta, Karaule i Prića, od kadeta gradskoga područja Travnik. Za općinsku ekipu nastupili su: Mijo Kovač, Miralem Ganić, Lamija Ganić, Denisa Destanović, Meris Fazlić i Almin Jusić, dok su za ekipu grada nastupili: Mehmed Topoljak, Nejla Čaušević, Sajra Dedić, Bruno Šimić, Adin Kulaš i Imran Dervić. Meč koji je igran u prostorijama Šahovskog kluba „Travnik", 14. decembra, otvorio je gospodin Haris Tenić, predsjednik Skupštine BZK „Preporod" Travnik i nekadašnji predsjednik travničkog Šahovskog kluba.

– Postala je tradicija da je završni program manifestacije „Dani šejha Abdulvehhaba Ilhamije Žepčaka" proglašenje najboljih literarnih radova prispjelih na konkurs raspisan među srednjoškolskom omladinom i dodjela diploma i nagrada autorima triju najboljih radova. Tema konkursa za 2019. godinu bila je „Srednjovjekovna Bosna skrivena iza tajnovitih znakova kamenih spavača". Na svečanom proglašenju najboljih literarnih radova, 17. decembra u „Preporodovim" prostorijama, autoricama najboljih radova su uručene diplome i novčane nagrade u iznosima od 150,00, 100,00 i 50,00 KM, i to: Lamiji Maglić, iz Mješovite srednje škole „Travnik", za prvo mjesto; Lejli Mrakić, učenici Mješovite srednje tehničke škole, Travnik, za drugo mjesto; te učenici Elči Ibrahim-pašine medrese u Travniku Unejsi Haskić, za osvojeno treće mjesto. U programu su učestvovali i učenici Osnovne muzičke škole, Travnik: Nedžla Šakić, u klasi profesorice Jelene Vidović, i Amar Pašalić, u klasi profesora Ade Klobodanovića. Na svečanom zatvaranju manifestacije „Dani šejha Abdulvehhaba Ilhamije Žepčaka 2019.", slijedeći dosadašnju praksu, uručene su i zahvalnice kolektivima i pojedincima koji pomažu rad „Preporoda".

U okviru „Dana šejha Abdulvehhaba Ilhamije Žepčaka 2019." pripremljen je za štampu časopis „Divan". Riječ je o dvobroju u kojem će na više od 160 stranica biti objavljeno 60-ak priloga.

Partneri

„Preporodovi" partneri i saradnici u provođenju pojedinih programa umnogome su utjecali na njihov kvalitet i posjećenost. I tokom 2019. godine ostvarena je dobra

saradnja s općinskim i kantonalnim organima vlasti, kao i određenim javnim ustanovama te privrednim subjektima i udruženjima građana, među kojima su: Zavičajni muzej Travnik, Centar za kulturu Općine Travnik, Gradska biblioteka Travnik, travničke srednje škole, Osnovna muzička škola Travnik, Medžlis Islamske zajednice Travnik, Fotoklub FOT Travnik, Šahovski klub Travnik, Sportski savez općine Travnik, te privredni subjekti VF komerc, d. o. o., i Marcaffe, d. o. o. Također želimo spomenuti i „Preporodove" medijske partnere: Federalna radiotelevizija, Kanal 6, Radio TNT, te web-portali: hronika.ba, novum.ba, travnik-grad.info, Agencija dan.ba. Oni su u svojim programima najavljivali svaki događaj u „Preporodovoj" organizaciji, revnosno su pratili njihovu realizaciju, dajući prostor za izjave učesnika te na taj način omogućili veću vidljivost „Preporodova" djelovanja.

Namjera nam je i ubuduće njegovati i proširivati dobru saradnju s pojedincima, udruženjima, ustanovama i sl., kako bismo u „Preporod" uključili mlade ljude te u sklopu budućih „Preporodovih" aktivnosti aktivirali cijelu lokalnu zajednicu, od organa vlasti, javnih ustanova, nevladinog sektora i privrednih subjekata.

Zaključak

Analizirajući realizaciju „Preporodovih" programskih aktivnosti tokom 2019. godine, procjenjujemo da su sve planirane aktivnosti uspješno realizirane te konstatiramo da je za travnički „Preporod" 2019. godina bila uspješna. Kao i prethodnih godina, i tokom 2019. članovi Izvršnog odbora: Amra Čampara-Lolić, predsjednica, Senid Gerin i Taik Ganić, zamjenici predsjednice, Jasmina Hopić, blagajnica, Fatima Maslić, Aida Ramčić-Salkić, Elmedina Alić i Zakir Vareniković, članovi, te Abdulah Vrselj, sekretar, ove godine potpomognuti stručnošću mr. sc. Kanite Beširević, bibliotekarke, i doc. dr. Dženana Dutovića, medieveliste, potpuno na volonterskoj osnovi, dakle bez ikakvih ličnih koristi, ponavljamo, svojim su specifičnim znanjima i stručnošću, te nesumnjivim kompetencijama i višegodišnjim pozitivnim iskustvom dali puni doprinos u čuvanju i predstavljanju svih bošnjačkih vrijednosti.

Radi buduće prakse, želimo istaći sva pozitivna zapažanja u radu tokom izvještajnoga perioda, i to: pažljivo odabrani kvalitetni sadržaji i njihovi učesnici koji su zadovoljili istančani ukus travničke publike. Svi programi su najavljivani plakatima u čijem su dizajniranju, prema osnovnoj ideji Abdulaha Vrselja, sekretara „Preporoda", svojim sugestijama učestvovali svi članovi Organizacijskog odbora. U 2019. godini „Preporod" je na tri banera, dimenzija 7,5 x 0,75 m, koji su bili postavljeni duž glavne travničke ulice, dodatno skrenuo pažnju na „Preporod" i na „Dane šejha Abdulvehhaba Ilhamije Žepčaka". Veoma je značajna promocija „Preporoda" i putem „Preporodove" internetske stranice, mrežnih portala, kao i društvenih mreža. U tome je dobra strana ovog oblika komuniciranja, jer to je često jedini način da poruku o „Preporodu" dobiju i oni koji nisu direktna publika, budući da su daleko od Travnika. Također, kao dobro i pozitivno iskustvo ističemo postavljanje „Preporodove" izložbe na neuobičajeno mjesto, čime je dodatno skrenuta pažnja javnosti.

I na kraju, kroz ovaj izvještaj želimo podsjetiti da već godinama skrećemo pažnju na tešku situaciju u koju zapada bošnjački narod, nastojeći proniknuti u razloge tome, kako bismo pokušali naći modele za njihovo otklanjanje i prevazilaženje. Uzroke smo nalazili u općoj krizi u zemlji, i ekonomskoj i političkoj, u odlasku iz zemlje sve većeg broja mladih ljudi, ali i onih srednje životne dobi te, istovremeno, sve većem prilivu migranata, u agresivnom prodoru šunda i kiča u svim područjima stvaralaštva i kulture, u otuđenju ljudi sklonih isključivo virtualnim druženjima... Iz godine u godinu ti problemi rastu i usložnjavaju se, i to naročito na štetu Bošnjaka kao najbrojnijega naroda u Bosni i Hercegovini. Zbog svih tih problema „Preporod" u svojoj sredini treba biti ona nit vodilja koja će Bošnjacima pomoći, otvarajući širom svoja vrata svakoj dobroj zamisli, okupljajući intelektualce, osobe s idejama, osobe koje znaju i hoće raditi, i to isključivo za opće dobro, zaboravljajući na svoje sitnošićarske interese i ličnu promociju. U tom smislu „Preporod" treba jačati, održati ga samostalnim, ne priklanjajući se nijednoj političkoj opciji ili stranci, ali svakako poštujući vlast. Također, „Preporod" se ne smije poistovjećivati s vjerskom zajednicom niti bilo s kojim udruženjem. Važno je zadržati autonomiju „Preporoda", poštujući autonomiju drugih, uz njegovanje dobrih odnosa i kvalitetne saradnje sa svima, kroz zajedničke projekte i programe.

Predsjednica
Amra Čampara-Lolić

BZK „Preporod" – Općinsko društvo Tuzla

Tuzlanski „Preporod" je u 2019. godini imao sljedeće aktivnosti:
− Izložba slika škole Fikreta Jahića u Domu mladih u Tuzli
− Obilježavanje 1. marta − Dana nezavisnosti Bosne i Hercegovine
− Promocija knjige *Tarih − zapisi u kamenu* u Domu književnosti
− Izložba slika učenika Likovne škole Vršani u Domu kulture u Gornjoj Tuzli
− Obilježavanje 25. maja − Dana masakra na Kapiji
− Obilježavanje 25. novembra − Dana državnosti Bosne i Hercegovine.

Iako smo napisali i uputili veliki broj zahtjeva za donacije, zahtjeva za podršku, napisane projekte, održane sastanke, ni od koga nismo dobili niti jednu marku za naš rad. Zbog toga smo i imali ovako malo aktivnosti. Također, želim istaći da sam ja kao predsjednik (sad već bivši, jer sam podnio ostavku) sve troškove za navedene aktivnosti plaćao svojim novcem.

U toku je konstituiranje novog saziva našeg gradskog društva i iskreno se nadam da će oni imati više sreće u svom budućem radu.

Predsjednik
Edin Jahić

BZK „Preporod" – Općinsko društvo Visoko

Nakon izuzetno uspješnih posljednjih pet godina rada Općinskog društva Visoko, s više od stotinu organiziranih manifestacija, 2019. godina imala je mnogo manje sadržaja. Razlog smanjenja aktivnosti je nedostatak prostora za rad, smanjenje finansijskih sredstava od Općine Visoko i izuzetno visoke cijene zakupa općinskih prostora za održavanje manifestacija koje organizuje BZK „Preporod". I pored niza poduzetih aktivnosti za rješavanje ovih problema, u koje se uključio i novi predsjednik, stanje je i dalje nepromijenjeno. Usprkos nabrojanim problemima, Općinsko društvo je bilo aktivno. Održavali smo sjednice, učestvovali u aktivnostima Matičnog odbora i održavali određene manifestacije koje ne zavise direktno od saradnje s Općinom Visoko.

− U Ilijašu, Vogošći i Visokom je od 19. do 24. jula 2019. godine održan Međunarodni festival muzike i folklora u organizaciji BZK „Preporod" Općinsko društvo Visoko, a u saradnji s Evropskom asocijacijom festivala folklora (EAFF). Ovo udruženje je zvanični partner UNESCO-a. Festival je realiziran uz podršku i veliku pomoć Općina Visoko i Ilijaš te kulturno-umjetničkih društava „Ilijaš" i „Visoko". Na Festivalu je učestvovalo osam društava iz Indonezije, Grčke, Bugarske, Latvije i Bosne i Hercegovine sa ukupno 312 učesnika, od čega je 248 iz inozemstva. Navest ćemo imena učesnika: Plesna škola „Vjaroždenci" Varna Bugarska; Folklorni ansambl „Spod kikuli" iz Lalikija Poljska; Folklorna grupa „Rokdim Gan Yavne" iz grada Gan Yavne Izrael; Folklorna grupa Folklorni ansambl Doinita Covurluiului Galata Rumunija; KUD „Vogošća" Vogošća; KUD „Ilijaš" Ilijaš; KUD „Visoko" Visoko; BZK „Preporod" Zenica Folklorna sekcija. Učesnici iz inozemstva su bili smješteni na tri lokacije u Visokom. Hotel „Piramida sunca" Visoko (25 učesnika), Franjevački samostan Visoko (97 učesnika) i hotel „Džale" (57 učesnika). Program Festivala je predvidio da se održe tri koncerta: u Ilijašu, 20. jula, Vogošći, 21. jula, te Visokom, 23. jula, da se učesnici upoznaju sa znamenitostima ova tri grada i posjete Sarajevo i Mostar. Svečano otvaranje Festivala održano je u Ilijašu na Trgu „Alije Izetbegovića" uz prisustvo više od 1000 posjetilaca. Prisutnima su se obratili i Festival otvorili načelnik Općine Ilijaš gospodin Akif Fazlić i predsjednik BZK „Preporod" Sarajevo prof. dr. Sanjin Kodrić. Koncert u Ilijašu je održan i zahvaljujući velikoj pomoći gospođe Sanje Zagorac Jozić i njenih saradnika.

− Koncert u Vogošći je održan u nedjelju, 21. jula, u Kulturno-sportskom centru, a defile kroz centar grada. Ovaj koncert je izazvao veliko interesovanje javnosti, tako da je sala KSC i pored velikih vrućina bila popunjena, a TV Vogošća je obezbijedila i prijenos. Koncert je realiziran uz veliko angažiranje gospodina Emira Dragolja, uposlenika KSC Vogošća i član KUD-a Vogošća.

− Koncert u Visokom održan je 23. jula u sklopu manifestacije „Visočko ljeto 2019", a održan je ispred Kulturnog centra Altindag u Visokom pred više hiljada gledalaca. Neposredno prije koncerta učesnici su svečanim defileom kroz centar grada najavili svoj koncert. U amfiteatru na Trgu održan je i čas historije, na kojem su učesnici upoznati sa genocidom 1995. godine u Srebrenici.

Slobodno vrijeme učesnici Festivala su iskoristili da obiđu kulturno-historijske znamenitosti Bosne i Hercegovine. U sklopu tih aktivnosti posjetili su: Sarajevo, Mostar, Bunu, Travnik, Jajce, Višegrad i, naravno, Kompleks tunela Ravne Visoko. Kao što je već spomenuto, Općina Ilijaš je pomogla realizaciju ovog projekta, te su sva sredstva potrošena na smještaj, hranu i prevoz učesnika Festivala.

− U saradnji sa BZK „Preporod" Sarajevo održan je 1. Međunarodni festival muzike i folklora „Bosanske zimske radosti 2019.", od 29. decembra 2019. do 02. januara 2020. godine, na kojem je 175 učesnika iz Sjeverne Makedonije, Izraela i Bosne i Hercegovine predstavilo svoju kulturu i tradiciju. Festival je svečano otvoren u Sarajevu u Općini Novi Grad. Učesnike su u ime organizatora pozdravili načelnik Semir Efendić i predsjednik Bošnjačke kulturne zajednice „Preporod" prof. dr. Sanjin Kodrić. Osim nastupa u Sarajevu, Visokom i Zenici, učesnici su obilazili turističke sadržaje u Visokom, Sarajevu i Mostaru, te imali priliku osjetiti novogodišnju atmosferu u Sarajevu. Za sudionike u hotelu „Piramida sunca" u Visokom organiziran je doček Nove godine. Organizatori Festivala se zahvaljuju načelniku gospodinu Semiru Efendiću i Evropskom udruženju festivala folklora EAFF za veliku pomoć u organizaciji Festivala.

Predsjednik
Mersed Šahinović

BZK „Preporod" − Općinsko društvo Vitez

U 2019. godini BZK „Preporod" Vitez nastavio je realizaciju svojih programskih ciljeva kroz definirane aktivnosti Planom i programom koji je usvojio Upravni odbor Društva.

Godina je bila bogata aktivnostima kako na području matične općine, tako i u drugim mjestima i gradovima širom Bosne i Hercegovine, gdje smo imali priliku predstaviti svoj programski sadržaj i rad naših sekcija. U nastavku slijedi pregled realiziranih aktivnosti i učešća naših članova na različitim događajima i manifestacijama u 2019. godini :

1. Literarni konkurs za učenike osnovnih škola s područja općine Vitez, tema „Dome moj, ime ti je Bosna" (februar)
2. Kulturno-zabavna manifestacija „Koncert prijateljstva" u Jablanici, 23. 02. 2019.
3. Kulturno-zabavna manifestacija „Dome moj, ime ti je Bosna", obilježavanje Dana nezavisnosti BiH, 02 .03. 2019.
4. Vjerski program u organizaciji Medžlisa Islamske zajednice Vitez, 31. 03. 2019.
5. Vjerski program u povodu obilježavanja stradanja Bošnjaka općine Vitez, 14. 04. 2019.
6. Obilježavanje genocida u Ahmićima, 16. 04. 2019.
7. Promocija knjige *Hrvatska republika Herceg-Bosna, agresija i zločin*, 26. 04. 2019.
8. Promocija knjige *Šapućem ti kao svome sinu*, autorice Sare Sabri, 27. 04. 2019.
9. Svečani defile Udruženja u povodu Dana općine Vitez, 08. 04. 2019.

10. Ispraćaj Ibrahima ef. Halilovića iz Džemata Kruščica, 28. 04. 2019.

11. Posjeta predsjednika SKUD "Zlatni ljiljan" Inssbruck, Austrija, 03. 05. 2019.

12. Obilježavanje međunarodnog dana kulturne raznolikosti u Visokom, 21. 05. 2019.

13. Vjerski program u povodu 27. noći ramazana, 31. 05. 2019.

14. Kulturno-vjerska manifestacija „Bajramski sohbeti" u povodu Ramazanskog bajrama, 06. 06. 2019.

15. Kulturno-zabavna manifestacija „IX smotra folklora − Susreti mladosti" u Tuzli, 15. 06. 2019.

16.Kulturno-zabavna manifestacija „XII Međunarodna smotra folklora – Vitez 2019", 22. 06. 2019.

17. Obilježavanje genocida u Srebrenici, pohod Marš mira Vitez−Srebrenica, 07.07.−11. 07. 2019.

18. Kulturno-zabavna manifestacija „X Međunarodna smotra folklornog stvaralaštva – Kozarac 2019", 13. 07. 2019.

19. Kulturno-zabavna manifestacija „III smotra folklora – Pribava 2019" u Gračanici, 20. 07. 2019.

20. Kantonalna smotra folklora – Travnik, 27. 07. 2019.

21. Kulturno-zabavna manifestacija „XII smotra folklora – Voljevac 2019" u Gornjem Vakufu, 02. 08. 2019.

22. Vjerska manifestacija „VII festival ilahija i kasida – Kikači" u Kalesiji, 15. 08. 2019.

23. Javna tribina „Heroji...jučer...danas...sutra", gosti nana Fata Orlović, Hasan Hasanović, Abdulah Ahmić, preživjele žrtve genocida u Srebrenici i Ahmićima, 16. 08. 2019.

24. Kulturno-zabavna manifestacija „1. festival folklora i sevdaha – Miričina" u Gračanici, 01. 09. 2019.

25. Obilježavanje Dana Bošnjaka u Sarajevu, 28. 09. 2019.

26. Kulturno-zabavna manifestacija „III smotra folklora – Doboj Istok", 02. 10. 2019.

27. Vjerski program MIZ Vitez u povodu rođenja poslanika Muhameda, a. s., 10. 10. 2019.

28. Mevludski program u povodu rođenja poslanika Muhameda, a. s., u organizaciji MIZ Banja Luka, 2. 10. 2019.

29. Kulturno-zabavna manifestacija „Od izvora do vječnosti" organizirana u povodu Dana državnosti BiH u Hadžićima, 23. 11. 2019.

30. Svečana akademija „Bosna i Bošnjaci" organizirana u povodu Dana državnosti BiH, 25. 11. 2019.

31. Obilježavanje 27. godišnjice od formiranja 325 brdske brigade, 06. 12. 2019.

Od navedenih aktivnosti vrijedi posebno izdvojiti organizaciju 12. Međunarodne smotre folklora – Vitez 2019., koju smo realizirali u Vitezu uz učešće 10 kulturno-umjetničkih društava i folklornih grupa iz BiH, Austrije i Sjeverne Makedonije. Također, potrebno je napomenuti i organizaciju i realizaciju događaja povodom državnih i vjerskih praznika koje smo proveli u našem gradu od kojih se posebno ističu organizacija prve samostalne likovne izložbe umjetnice Berine Haračić te svečane akademije

u povodu Dana državnosti BiH, na kojoj je predavač bio prof. dr. Nehrudin Rebihić. Moramo spomenuti i javnu tribinu naziva „Heroji...jučer...danas...sutra", gdje smo kao goste imali nanu Fatu Orlović i Hasana Hasanovića i Abdulaha Ahmića, osobe koje su simbol stradanja i borbe bošnjačkog naroda.

Nezaobilazno je učešće Društva kada je u pitanju obilježavanje stradanja i genocida Bošnjaka u proteklom ratu, pa smo tako dali svoj izuzetan doprinos u obilježavanju genocida u Ahmićima te učešću na Maršu mira Vitez − Srebrenica, kao i obilježavanju godišnjice od formiranja 325. brdske brigade Vitez.

Saradnja s lokalnom zajednicom, osnovnim školama i vjerskim institucijama bila je na izuzetno visokom nivou pa je Društvo realiziralo nekoliko projekata u saradnji sa Medžlisom Islamske zajednice Vitez i osnovnim školama koje djeluju na području naše općine (literarni konkurs za učenike od VI do IX razreda na temu „Dome moj, ime ti je Bosna", gdje smo i nagradili najbolje radove).

Kao i prethodnih godina, finansijski smo podržali i nekoliko drugih udruženja u realizaciji njihovih aktivnosti, gdje posebno izdvajamo našu pomoć u organizaciji i realizaciji Memorijalnog malonogometnog turnira „Sulejman Rebihić i ostali", kao i Memorijalnog fudbalskog turnira „Galib Mujčić".

Kada je riječ o sekcijskom radu, najaktivnija je bila folklorna sekcija, koja je u toku godine održala više od 300 proba i zabilježila veliki broj nastupa. Na scenu su postavljene i dvije nove koreografije pa je tako broj narodnih igara koje Društvo ima na repertoaru porastao na šesnaest.

Omladinski hor ilahija i kasida također je radio aktivno te se predstavio na nekoliko vjerskih i kulturnih manifestacija u Vitezu, ali i drugim gradovima BiH, pri čemu posebno izdvajamo nastup na 7. festivalu ilahija i kasida održanom u mjestu Kikači, općina Kalesija. Nažalost, dječiji hor ilahija i kasida, koji je radio u okviru Društva pune dvije godine, iz objektivnih razloga prestao je sa radom. Muzičko-vokalna i dramsko-recitatorska sekcija također su dale svoj doprinos u realizaciji određenih aktivnosti. Ukupno članstvo u Društvu nešto je umanjeno u odnosu na prethodne godine, pa smo tako kalendarsku godinu završili sa 72 aktivna člana.

S obzirom na finansijska sredstva s kojima je Društvo raspolagalo, kao i na veliki broj realiziranih aktivnosti, nije bilo značajnijih nabavki materijalno-tehničkih sredstava.

Upravni odbor Društva održavao je redovne sastanke na kojima su donošene bitne odluke i zaključci neophodni za normalno funkcionisanje Društva.

Još ostaje neriješeno pitanje vlastitih prostorija u kojima bi BZK „Preporod" Vitez mogao djelovati u punom kapacitetu. O svim relevantnim informacijama u vezi s ovim pitanjem upoznat je i novi predsjednik BZK „Preporod" Bosne i Hercegovine, prof. dr. Sanjin Kodrić, koji je obećao pokretanje određenih aktivnosti s ciljem rješavanja navedenog problema.

BZK „Preporod" Vitez završio je 2019. godinu s pozitivnim finansijskim bilansom, bez dugovanja prema trećim licima po bilo kojem osnovu.

Predsjednik
Damir Bešić

BZK „Preporod" – Općinsko društvo Zenica

U 2019. godini realizirane su sljedeće aktivnosti:

Januar

− 08. januara, članovi Upravnog odbora prisustvovali tradicionalnom pravoslavnom božićnom prijemu u zgradi Sokolane.

− 10. januara, promocija knjige mlade autorice Adne Langić *Svemirka*. Promotori knjige bili su: književnik Hadžem Hajdarević i prof. dr. Edina Vejo, moderator je bio prof. Midhat Kasap.

− 15. januara, rad na Izvještaju o radu za 2018. godinu.

− 22. januara, sastanak s voditeljima sekcija, dogovor o radu za 2019. godinu, planovi i mogućnost realizacije.

− 29. janura, održan sastanak Upravnog odbora.

− 29. januara, održano zajedničko druženje svih članova „Preporoda" Zenica, kao završnica i sumiranje rezultata prošle godine. Tom prilikom svim članovima su uručene zahvalnice za doprinos u radu „Preporoda".

− 30. januara, realizirana Radionica lončarstva u saradnji sa Zavičajnim muzejom Travnik. Radionici su prisustvovale članice Likovnog kruga i drugi zainteresirani. Tom prilikom prikazan je dokumentarni film „Posljednji lončar u selu Poce" u produkciji Zavičajnog muzeja Travnik, a potom se praktično pristupilo izradi lonaca na narodni način.

− 30. januara, iz dalekog Abu Dabija (UAE) vratili su se članovi našeg folklora, koji su boravili u Abu Dabiju skoro mjesec, a na poziv našeg ambasadora u UAE. Tom prilikom upriličen je svečani doček, uz video-projekciju njihovog boravka.

− 31. januara, sastanak predstavnika zeničkog „Preporoda" u Gradskoj upravi, razgovor i dogovor o korištenju sadašnjeg prostora. Sastanku su prisustvovali članovi Upravnog odbora: Amna Sofić, Midhat Kasap i Nejira Serdarević. Dogovoreno je da zenički „Preporod" ostane u sadašnjem prostoru, u prizemlju, a na spratu bi bila RTV Zenica.

Februar

− 05. februara, realizirana Radionica pletenja prstima, uz instruktoricu Rukiju Ibrišević. Radionici je prisustvovalo dvanaest žena, a sponzor ove radionice je bila prodavnica za hobi „Fedi", koja je za ovu radionicu donirala vunu.

− 16. februara, prisustvo predsjednice „Preporoda" sastanku predsjednika „Preporoda" na nivou Bosne i Hercegovine u Sarajevu.

− 20. februara, realizirana Radionica izrade nakita od žice sa instruktoricom Šemsom Gračić. Radionici je prisustvovalo jedanaest žena.

− 27. februara, učešće članica Likovnog kruga „Preporoda" Zenica u takmičenju pravljenja hurmašica i halve. Domaćin ovog interesantnog takmičenja bio je BZK "Preporod" Žepče. Naša članica, gospođa Dijana Mekić Kovačević osvojila je treću nagradu na ovom takmičenju.

Maj

− 08. maja, upriličena posjeta članova „Preporoda“ novom muftiji prof. dr. Mevludinu Dizdareviću.

− 09. maja, održan još jedan sastanak s predsjednikom MIZ, u vezi s početkom realizacije Ramazanskog programa.

− 11. maja, počela realizacija Ramazanskog programa, poslije teravih-namaza u objektu Stara čaršija.

Organizirano je u okviru osam dana osam programa.

− 14. maja, Udruženje “Baton“ iz Zenice upriličio je promociju knjige naziva *Zlo u ljudima*, a u programu je učestvovala naša članica Narodnog orkestra Amina Bajramović.

− 17. maja, održan je 18. iftar za žene, kojem je prisustvovalo 65 žena iz kulturnog, javnog i političkog života iz Zenice. Sponzor ovog iftara bili su “Klas” i “Vispak”, a upriličena je modna revija Udruženja “Zada“ iz Zenice.

− 28. maja, održan je zajednički iftar sa štićenicima JU „Dom – porodica“. Iftaru je prisustvovalo 27 štićenika, a samu realizaciju programa inicirale su i pripremile članice Likovnog kruga i ostali članovi našeg „Preporoda“.

Juni

− 03. juna, sastanak u Gradskoj upravi u vezi s korištenjem prostora, dogovor da se prostor dodijeli i RTV Zenici i „Preporodu“ Zenica. Sastanku, u ime „Preporoda“, prisustvovali su Amna Sofić i Midhat Kasap.

− 05. juna, vrtić „Sindibad“ realizirao je Bajramski program i upriličio podjelu bajramskih paketića u našim prostorijama.

− 06. juna, u našem prostoru realizirana je lutkarska predstava u organizaciji Udruženja žena iz Zenice. Tom prilikom su podijeljeni i bajramski paketići.

− 07. juna, učešće članova „Preporoda“ u realizaciji bajramskog programa u Doboju. U programu su učestvovali članovi Narodnog orkestra s vokalnim izvođačima, te Folklorna grupa.

− 16. juna, učešće Narodnog orkestra u bajramskom programu u organizaciji MIZ Banja Luka. Program je realiziran u Banskim dvorima.

Juli

− Od 02. jula do 07. jula, Studio „Teatar“ iz Zenice organizirao je „Ljetne teatarske večeri“ u „Preporodovoj“ bašti.

− 05. jula, učešće dviju članica Likovnog kruga na radionicama u Travniku. Organizator radionica bio je Zavičajni muzej Travnik u saradnji sa Etno udrugom „Vrijedne ruke“ iz Vinkovaca i NVO „Bosfam“ iz Tuzle. Tom prilikom je prikazana modna revija Udruge iz Vinkovaca i Izložba iz Tuzle „Ćilimi sjećanja na žrtve genocida u Srebrenici“

− 09. jula, prikazana monodrama „Da li sam zaboravljen“ u saradnji sa MIZ Zenica.

− 16. jula, učešće u manifestaciji „Vezeni most“ u Banjoj Luci. U programu su učestovali članovi Narodnog orkestra s vokalnim izvođačima, a upriličena je i zložba slika „Stara Bosna“.

− 16. jula, u Domu „Preporoda" održana tribina Udruženja „Baton".

− 16. jula, u Gradskoj upravi preuzeta dokumentacija energetske efikasnosti i utopljavanja objekta „Preporoda". Prezentaciji svih projekata, koji su dobili odobrenje Federalnog ministarstva za okoliš, prisustvovala je gospođa Sabina Kulenović.

− 22. jula, članovi „Preporoda" prisustvovali su debati u organizaciji Evropske unije. Debati su prisustvovali predstavnik EU u Bosni i Hercegovini i francuski ambasador, a od naših članova prisustvovali su Amna Sofić, Halid Kobić, Mirza Husetić, Azra Durmić i Ifeta Doglod.

− 24. jula, sastanak članica Likovnog kruga u vezi s dogovorom za učešće na otvaranju edukativno-kulturnog centra u Glamoču i pripremom radova.

− 24. jula, učešće članova Folklorne sekcije na međunarodnoj „Smotri folklora, pjesme i igara" u Visokom. Organizator ove smotre je „Preporod" iz Visokog.

− 25. jula, promocija knjige *Nanine priče* autorice Aiše Softić, čiji je izdavač „Preporod" iz Zenice, a moderator je bio Midhat Kasap.

− 27.–28. jula, učešće članova „Preporoda" u organizaciji otvaranja edukativno-kulturnog centra u Glamoču.

August

− 01. augusta, učešće na VK manifestaciji „Lastavica", ovom prigodom održana je promocija Zbornika radova *Abdulvehab Ilhamija Žepčak − život i djelo*. Voditeljica ovog programa bila je Nejira Serdarević, a učestvovali su: predsjednik „Preporoda" BiH, predsjednik „Preporoda" Žepče, ministar obrazovanja i uvaženi muftija zenički.

− 04. augusta, na sam dan obilježavanja „Lastavice", naš Narodni orkestar i članovi Folklorne sekcije izveli su prigodan program na samom platou Lastavice.

− 13. augusta, održan je Bajramski prijem u saradnji s Medžlisom islamske zajednice. Prijemu je prisustvovalo više od 200 zvanica iz političkog, javnog i kulturnog života Zenice i Kantona. Tom prilikom pozdravne riječi uputila je predsjednica „Preporoda" Amna Sofić, a u ime domaćina obratio se i muftija zenički. Narodni orkestar je dao doprinos izvodeći prigodne sevdalinke, a glumica Sabina Kulenović je vodila program i čitala prigodne stihove.

− 14. augusta, održan je tradicionalni 23. Bajramski koncert u bašti „Preporoda". Učestvovale su sve sekcije „Preporoda" i muzičari iz Udruženja muzičkih pedagoga ZDK.

− 24.− 26. augusta, u ambijentu drevne tvrđave u Vranduku, a povodom obilježavanja *Povelje* Kulina bana, organizirana je Sedma likovna kolonija naziva "Stara Bosna", koja je trajala tri dana. U koloniji je učestvovalo 13 slikara iz različitih gradova: Zenice, Travnika, Žepča, Fojnice, Vareša i Zavidovića. Tokom trodnevnog rada umjetnika u Likovnoj koloniji nastalo je trinaest vrijednih umjetničkih djela s historijskim motivima Bosne i Hercegovine. Likovnu koloniju je posjetilo i 50 mališana s roditeljima iz vrtića JU za predškolski odgoj i obrazovanje Zenica.

Septembar

− 24. septembra, održan proširen sastanak Upravnog i Nadzornog odbora.

− 25. septembra, održano predavanje o temi „Zdrava ishrana – pravilno raspoređivanje obroka", a gost predavač je bio dr. Sinan Buljubašić, koji živi i radi u Kanadi.

Oktobar

− 18. oktobra, održana tribina „Sjećanje na Aliju Izetbegovića" u saradnji s Udruženjem „Baton".

− 23. oktobra, održan sastanak sa predstavnikom OIK "Bosna" u vezi s plaćanjem zakupnine.

− 24. oktobra, održan telefonskim putem sastanak Upravnog i Nadzornog odbora.

Novembar

− 05. novembra, održan telefonskim putem, sastanak Upravnog odbora, gdje je donesena odluka da se prostor u prizemlju izda Udruženju „Taekwondo Zenica" na period od godinu.

−14. novembra, održan sastanak s predsjednikom „Preporoda" BiH i formirano je Povjereništvo koje ima zadatak da provede Izbornu Skupštinu „Preporoda" Zenica.

− 19. novembra, u Domu „Preporoda" realizirana je Radionica izrade filcanih sapuna. Radionicu je realizirala gospođa Amela Sikira-Čaluk iz Kaknja. Radionici je prisustvovalo trinaest žena.

− Od 28. novembra do 1. decembra, na poziv BZK „Preporod" Dubrovnik, učestvovali smo na XII. Međunarodnoj smotri folklora, narodnih igara i plesova u Dubrovniku. U programu smotre, koji je održan u dubrovačkom hotelu „Petka", „Preporod" su predstavili Narodni orkestar i vokalni solisti. Također, u programu su učestvovali folklorni ansambli i vokalni solisti iz KUD „Blagaj" iz Blagaja, KUD „Karaula", te vokalno-instrumentalni sastav „Behar" iz Goražda i KUD „Tuzi" iz Tuza Crna Gora. Voditeljica je bila Nejira Serdarević, a naratorka poetskih stihova bila je Sabina Kulenović, glumica Bosanskog narodnog pozorišta Zenica. Scenarij i režiju programa kreirao je Faruk Kadrić. U sklopu ove smotre održana je i promocija knjige *25. godina Merhameta u Dubrovniku* autora Kemala Tursunovića Zmaja, uz učešće domaćina Izeta Spahoviča, a promotorka knjige je bila Amna Sofić.

Decembar

− 03. decembra, održan sastanak Povjereništva.

− 05. decembra, „Preporod" je posjetio gradonačelnik Grada Zenice, gospodin Fuad Kasumović, i tom prilikom je obišao prostorije, te je dogovoreno da se sadašnji prostor „Preporoda" ustupi RTV Zenica, a za potrebe „Preporoda" se dodjeljuje prostor bivšeg kina „Crkvice".

− 06. decembra, predstavnici „Preporoda" i Gradske uprave obišli su prostor bivšeg kina „Crkvice", isplanirali kako najbolje iskoristiti prostor i prilagoditi ga potrebama „Preporoda"

− 07. decembra, učešće članica Likovnog kruga na Diplomatskom zimskom bazaru u Sarajevu. Bazar je bio humanitarnog karaktera, a organizirale su ga žene ambasadora u Bosni i Hercegovini.

− 10. decembra, sastanak „Preporoda" Ze-Do kantona i izbor novog predsjednika. Za novog predsjednika izabran je Armin Jašarević. Istog dana održan je i sastanak Povjereništva na kome su definisani prijedlozi za novo rukovodstvo „Preporoda" Zenica, te urađene određene pripreme za Izbornu skupštinu.

− 11. decembra, održan sastanak s ministrom obrazovanja u vezi s realizacijom projekata.

− 12. decembra, sastanak s predsjednikom MIZ u vezi s dogovorom o budućim projektima.

− 16. decembra, učešće na Marketu u organizaciji Asocijacije kreativaca BiH. Učestvovale su članice Likovnog kruga, koje su se predstavile sa svojim radovima.

− 26. decembra, članovi rukovodstva „Preporoda“ prisustvovali tradicionalnom Božićnom prijemu u hotelu „Dubrovnik“, koji je priređen u organizaciji Koordinacije hrvatskih i katoličkih institucija grada Zenice.

− 27. decembra, održana Izborna skupština na kojoj je za predsjednika „Preporoda“ Zenica izabran Mirza Husetić, dosadašnji član Nadzornog odbora i član Dramske sekcije. Izabrani su i novi članovi ostalih organa „Preporoda“, Upravni odbor, Nadzorni odbor, Sud časti, te članovi Savjeta. Izbornoj skupštini prisustvovali su predsjednik „Preporoda“ BiH , te gradonačelnik Grada Zenice.

U realizaciji svih kulturno-umjetničkih programa i sadržaja u 2019. godini učestvovali su:

Narodni orkestar: Fuad Džaferović, Fikret Terzić, Senad Alić, Fuad Isaković, Selma Tabaković, Osman Najetović, Fadil Delić, Mahir Telalovič, Emina Karić i vođa orkestra Halid Kobić; Vokalni solisti: Emma Džaferović, Senad Alić, Emina Sinanović, Muris Šarić, Amina Bajramović, Džejma Terzić i Ifeta Doglod; Naratori i voditelji programa: Sabina Kulenović, Mirza Husetić, Nejira Serdarević i Amina Bajramović; Folkorna sekcija s koreografima: Nazif Džidić i Azra Durmić; Multimedija: Semir Sofić; Scenografija: Amna Sofić; Scenarij i režija: Faruk Kadrić; Likovni krug: Amna Sofić, Aida Hodžić Pašalić, Amira Hrustić, Azra Moćević, Jasminka Džinić, Medina Aganović, Paša Begović, Melisa Begić, Emina Talić Hakanović, Dijana Mekić Kovačević. Sekcija za ručne radove: Nejira Serdarević, Rukija Ibrišević; Dramska sekcija: Sabina Kulenović, Nejira Serdarević, Dževada Salčinović, Merima Handanović, Saudin Gak, Edbir Šarić, Ajna Šarić, Azra Durmić, Kenan Kapetanović, Džejma Terzić, Sara Dervišević, Nusmir Muharemović i Adis Delić.

Predsjednica
Amna Sofić

BZK „Preporod“ − Općinsko društvo Žepče

Shodno usvojenom Planu i programu rada u 2019. godini, BZK „Preporod“ Žepče realizirao je sljedeće sadržaje:

Februar −Mart

− Bošnjačka zajednica kulture „Preporod“ Žepče, povodom 1. marta – Dana nezavisnosti BiH upriličila je manifestaciju „Večeri bosanske tradicije“. U programu su nastupili: KUD „Ilhamija“ Željezno Polje, Udruženje „Zlatne niti“, Aširr Mehmedović,

Semin Smajlović i učenici petih razreda OŠ Žepče. U okviru programa upriličena je i javna prezentacija i takmičenje u izboru najbolje bosanske halve i hurmašice. Odziv zainteresiranih za ovo specifično takmičenje u pravljenju halve i hurmašice, na 1. mart – Dan nezavisnosti BiH, bio je jako dobar pa su osim Žepčanki, učestvovale i Zeničanke i Zavidovićanke. U programu je govoreno o načinu pravljenja halve i hurmašice, u različitim krajevima BiH, pa su se od učesnica mogli saznati različiti recepti i način na koji se prave ova dva tradicionalna bosanska slatka jela. U konkurenciji najbolje halve i hurmašice našle su se 24 prijave. Žiri koji je ocjenjivao slastice bio je u sastavu: Nedžad Odić, prof. kulinarstva, Sadika Tutnjić, prof. i Rasema Čaušević. Nakon degustacije, odlukom žirija u kategoriji bosanske halve, treće mjesto i poklon-paket osvojila je Zeničanka Dijana Mekić-Kovačević, drugo mjesto i novčana nagrada od 50 KM pripalo je Satki Moranjkić, dok je najboljom halvom proglašena halva Dženane Tutnjić iz Žepča, kojoj je uručena nagrada od 150 KM. U kategoriji bosanske hurmašice treće mjesto pripalo je Izeti Čosić iz Zavidovića, drugo mjesto osvojila je hurmašica Satke Moranjkić, dok je hurmašica Žepčanke Feride Maličbegović ocijenjena najboljom, a pripala joj je novčana nagrada od 150 KM.

Na manifestaciji su prvi put svoj rad predstavile i članice novoformiranog žepačkog Udruženja „Bijela ruža", koje su za ovu priliku izložile svoje radove, izrađene od tekstila i kože. Svi prisutni su mogli degustirati ponuđene slastice uz bosansku kahvu.

Mart − April

Radilo se na pripremi za štampanje zbornika radova *Abdulvehab Ilhamija Žepčak – život i djelo,* sa održanog naučnog skupa posvećenog Abdulvehabu Ilhamiji Žepčaku, u Žepču, 04. 05. 2018.

April − Maj

U periodu od 19. do 30. aprila 2019. godine održana je manifestacija „Dani šejha Abdulvehaba Ilhamije Žepčaka". Nastavljen je kontinuitet organizacije ove manifestacije koja se održava u znak sjećanja na lik i djelo velikog alima Abdulvehaba Ilhamije. Kao i ranijih godina, i u 2019. godini u sklopu manifestacije punuđeni su brojni kulturni i vjerski sadržaji, a promocija zbornika *Abdulvehab Ilhamija Žepčak − život i djelo* bila je centralni programski sadržaj ovogodišnje manifestacije i kruna sedmogodišnjeg rada žepačkog „Preporoda" na duhovnom povratku Ilhamije u njegovo rodno Žepče. Manifestacija je svečano otvorena derviškim zikrom i učenjem Kur'ana. Program je održan u Prečkoj džamiji, a izveli su ga derviši tekije Mesudija Kaćuni − Busovača i žepački imami. O Ilhamiji je govorio glavni imam Medžlisa Islamske zajednice Žepče Džafer ef. Gračić. Ovom prilikom proučilo se kelime i tevhid pred duše žepačkih šehida i Abdulvehaba Ilhamije Žepčaka. U sklopu navedenog programa, svečano je obilježena i mubarek noć Lejletul-berat za područje Medžlisa Islamske zajednice Žepče, a tradicionalno je, po završetku programa, svim prisutnim poslužen sok i domaća halva.

− U sklopu „Dana Abdulvehaba Ilhamije Žepčaka" u Žepču je upriličeno „Veče sevdaha" i promocija knjige *Poezija sevdaha* autora dr. Enesa Kujundžića, a odigrana je i monodrama *Robijaš* rađena prema tekstu književnika Ahmeda Muradbegovića,

koju je režirao Munib Milinkić. Ulogu robijaša na izvanredan način s puno emocija izveo je glumac Adem Smailhodžić.

− Upriličena je i promocija knjige *Žepče nije Siget* autora Safeta Derviševića. O knjizi su govorili promotori Dževad Kesić, pisac i doc. dr. Esad Nadžak te autor knjige. Knjiga je napisana iz potrebe da se bilježi i pamti, kako se ne bi zaboravilo. U knjizi se isprepliću prošlost i sadašnjost, te ukupni međunacionalni odnosi na žepačkom prostoru u posljednjih nekoliko decenija.

− Centralni programski sadržaj manifestacije održan je 30. aprila u Žepču organiziranjem svečane promocije prvog štampanog Zbornika radova s naučnog skupa „Abdulevahab Ilhamija Žepčak – život i djelo", čiji je izdavač Bošnjačka zajednica kulture „Preporod" Žepče. O zborniku i Ilhamiji govorili su promotori: urednik Zbornika prof. dr. Sanjin Kodrić i prof. dr. Sedad Dizdarević. Zbornik sadrži dvanaest naučno-istraživačkih radova koji su izlagani 2018. godine u sklopu održanog naučnog skupa.

Juni

− Rađeno je na pripremi i štampanju drugog broja „Preporodove" *Sehare*, u kojem je predstavljen četverogodišnji rad Bošnjačke zajednice kulture „Preporod" Žepče. Na jednom mjestu, kroz pisanu riječ i sliku predstavljeni su brojni kulturni i muzički sadržaji održani u organizaciji Bošnjačke zajednice kulture „Preporod" Žepče.

Juli

− Rađeno je na pripremi tradicionalnog Bajramskog koncerta u povodu obilježavanja Kurban-bajrama.

Avgust

− Promocija zbornika radova *Abdulvehab Ilhamija Žepčak – život i djelo* održana je u Zenici u organizaciji Muftijstva zeničkog, a u sklopu manifestacije „Lastavica". O značaju ovog zbornika govorili su: dr. Mevludin ef. Dizdarević, muftija zenički, prof. dr. Sanjin Kodrić, urednik zbornika, prof. dr. Spahija Kozlić, ministar za obrazovanje, nauku, kulturu i sport u Vladi ZDK i Rusmir Agić.

− Povodom Kurban-bajrama u organizaciji Bošnjačke zajednice kulture „Preporod" u Žepču i brčanskog „Preporoda" održan je tradicionalni „Preporodov" bajramski koncert naziva „Bajram dođe, mirišu avlije". Cjelovečernji muzičko-zabavni program u žepačkom Domu kulture izveli su: Ansambl pjesama i igara, Mješoviti hor, te Narodni i tamburaški orkestar Bošnjačke zajednice kulture „Preporod" Brčko. Brčaci su oduševili žepačku publiku, izvedbom poznatih narodnih pjesama, ali i spletom bosanskih igara i kola s akcentom na starim pjesmama i igrama iz Sarajeva. Na koncertu su recitovani stihovi Maka Dizdara i Tahira Mujičića u izvedbi Medihe Zahirović i Ajle Kalesić. Kompletan program vodila je poznata interpretatorica sevdalinki Vesna Hadžić.

Septembar

− U povodu obilježavanja godišnjice smrti književnika Nedžada Ibrišimovića, organizirana je književna večer „Sjećanje na književnika Nedžada Ibrišimovića". Brojni poštovaoci lika i djela književnika Nedžada Ibrišimovića, prisustvovali su u Žepču književnoj večeri koja je upriličena u povodu osme godišnjice njegove smrti. Na književnoj večeri govorili su: predsjednik BZK „Preporod" u BiH prof. dr. Sanjin Kodrić,

doc. dr. Nehrudin Rebihić i književnik Jasmin Agić. Književna večer je održana u dvorištu kuće iz djetinjstva Nedžada Ibrišimovića u Gornjoj Mahali.

Također, upriličena je i promocija novog izdanja „Preporodove" *Sehare,* glasila koje je riječju i slikom predstavio četverogodišnji rad BZK „Preporod" Žepče.

Oktobar − Novembar

− Realiziran projekt restauracije unutrašnjeg prostora Spomen-sobe šehidima općine Žepče. Izvršena je detaljna sanacija oštećenih zidova i plafona, te njihovo krečenje i farbanje. Također, sanirana je i ofarbana unutrašnja i vanjska stolarija, te izvršeno detaljno čišćenje interijera i eksponata spomen-sobe.

− U sklopu ovog projekta urađena je i sanacija spomen-sobe posvećene književniku Nedžadu Ibrišimoviću, koja je smještena u drugom dijelu stambenog objekta, te čišćenje i stavljanje u funkciju eksponata i narodnih rukotvorina. Projekt je realiziran zahvaljući sredstvima Federalnog ministarstva za boračka pitanja, a uz pomoć žepačke Organizacije porodica šehida i poginulih boraca „Zambak" Žepče. Spomen-soba šehidima općine Žepče 1992−1995., smještena je u kući djetinjstva književnika Nedžada Ibrišimovića u Gornjoj Mahali u Žepču. Svečano je otvorena 2006. godine, a prostor za ovu namjenu, bez naknade, za vrijeme svoga života, ustupio je u svom dijelu kuće književnik Nedžad Ibrišimović. Unutrašnji prostor ovog svojevrsnog muzeja posvećenog žepačkim herojima odbrambeno-oslobodilačkog rata, dizajnirao je ratni vojni invalid Mujo Aganović. Spomen-soba šehidima sadrži fotografije i eksponate 242 Bošnjaka sa prostora žepačke općine koji su u periodu od 1992. do 1995. godine dali živote za slobodu domovine Bosne i Hercegovine. Briga o održavanju spomen-sobe šehidima Žepča i spomen-sobe književnika Nedžada Ibrišimovića povjerena je BZK „Preporod" Žepče.

Decembar

Pripremne aktivnosti za održavanje 5. izvještajno-izborne skupštine BZK „Preporod" BiH, Općinskog društva Žepče.

Ostale aktivnosti:

− Osim realizacije brojnih kulturnih sadržaja u 2019. godini, BZK „Preporod" Žepče, nastavio je s aktivnostima koje se odnose na održavanje spomen-sobe šehida Žepča, koja je bila otvorena i dostupna posjetiocima gotovo za sve važnije praznike i datume u prošloj godini, kao i na zahtjev pojedinih institucija i udruženja prilikom posjete zvaničnih gostujućih delegacija ovom gradu.

− Redovno je ažurirana Facebook stranica društva sa svim aktivnostima u 2019. godini.

− Prisustvovali smo Radnoj Skupštini Bošnjačke zajednice kulture „Preporod" održane 16. 02. 2019. godine, u prostorijama Matičnog odbora BZK „Preporod" u Sarajevu.

− Učestvovali smo u radu 13. izborne skupštine Bošnjačke zajednice kulture „Preporod" u Bosni i Hercegovini, koja je održana 23. marta 2019. godine u Bošnjačkom institutu, Fondaciji Adila Zulfikarpašića.

− Prisustvovali smo Zboru predsjednika Bošnjačke zajednice kulture „Preporod“ u Bosni i Hercegovini, održanom 07. 12. 2019. godine. U 2019. godini održano je ukupno pet sjednica Upravnog odbora.

Predsjednik
Rusmir Agić

BZK „Preporod“ − Općinsko društvo Živinice

Općinsko društvo „Preporod“ iz Živinica je u 2019. godini imao sljedeće aktivnosti:
− Obilježavanje 25. novembra, Dana državnosti Bosne i Hercegovine
− Održana 10. Likovna kolonija „Živinice 2019“

U povodu 25. novembra, Dana državnosti Bosne i Hercegovine, BZK „Preporod“ Živinice organizovao je 10. jubilarnu likovnu koloniju. Cilj nam je bio da ovaj značajan datum za našu domovinu obilježimo nama najznačajnijom manifestacijom „Likovnom kolonijom“, a time i obilježimo jubilej naše likovne kolonije. Manifestacija je održana u prelijepom ambijentu Etno Avlije Mačkovac, gdje je učestvovalo deset umjetnika iz Bosne i Hercegovine. Manifestaciju je otvorio gradonačelnik Živinica Samir Kamenjaković, koji je govorio o važnosti i značaju 25. novembra, kao i likovnoj koloniji po kojoj je propoznatljiv naš grad.

Predsjednik
Adis Šabanović

Adresar općinskih društava BZK "Preporod" u Bosni i Hercegovini i inozemstvu

Općinsko društvo Banovići
Alije Izetbegovića 65
Predsjednik: Vehid Kudumović
Tel/Fax: 070/217-885
Mob: 061/737-886
vehid.kudumovic@hotmail.com
75290 BANOVIĆI

Općinsko društvo Bihać
Bihaćkih branilaca 5
Predsjednik: Adnan Čehajić
Mob: 062/858-400
cehajica@bih.net.ba
77000 BIHAĆ

Općinsko društvo Bijeljina/Janja
Kozaračka 5
Predsjednik: Jusuf Trbić
Tel/Fax: 055/417-829
Mob: 065/229-916
Mirza: 065/787-032
preporodbn@gmail.com
76300 BIJELJINA

Općinsko društvo Bosanska/Kozarska Dubica
Đačka ulica 17
Predsjednica: Elvira Šanta-Čaušević
Mob: 065/186-344
bzkpreporod.bosdubica@hotmail.com
79240 BOSANSKA DUBICA

Općinsko društvo Bosanski Novi
Meše Selimovića 1
Predsjednik: Kasim Falan
Tel: 052/751-593
Mob: 065/592-821
Dom Urije
792220 BOSANSKI NOVI

Općinsko društvo Bratunac
Ulica Drinska 3A
Predsjednik: Elvir Hodžić
Tel: 056/411-308
Mob: 063/965-967
hodzicelvir@yahoo.com
75420 BRATUNAC

Općinsko društvo Brčko Distrikt BiH
Ulica Islahijjet 3
Predsjednik: Edin Jašarević
Tel: 049/230-120
Fax: 049/230-121
preporodbrcko@gmail.com
76120 BRČKO Distrikt BiH
www.preporod-brcko.ba

Općinsko društvo Breza
Alije Izetbegovića bb
Predsjednik: Derviš Kadić
Mob: 062/980-651
preporodbreza@gmail.com
derviskadic360@gmail.com
71370 BREZA

Općinsko društvo Bugojno
Sultan Ahmedova 71
Predsjednik: Muamer Terzić
Mob: 062/581-676
mterzic@bih.net.ba
70230 BUGOJNO
www.bugojno.org /preporod/

Općinsko društvo Busovača
Kaćuni bb
Predsjednica: Ferida Karić
Tel/Fax: 030/590-143
Mob: 061/361-031

ferida_karic@hotmail.com
pbzkbusovaca@gmail.com
72264 BUSOVAČA

Općinsko društvo Bužim
Konjodor bb
Predsjednik: Muhamed Kržalić
Mob: 061/767-162
muhamed_k24@hotmail.com
77249 BUŽIM

Općinsko društvo Čapljina
Zrinsko-frankopanska br. 1
Predsjednik: Aldin Boškailo
Mob: 063/205-315
aldinboskailo@hotmail.com
88300 ČAPLJINA

Općinsko društvo Čelić
Alije Izetbegovića bb
Predsjednik: Almir Omerčević
Mob: 061/652-382
almir-pasa@hotmail.com
75246 ČELIĆ

Općinsko društvo Doboj
Oslobodilačka 1
Predsjednik: Zijad Bešlagić
beslagicz@gmail.com
Tel: 053/204-271
Mob: 061/142-046
74200 DOBOJ

Općinsko društvo Doboj Istok
Klokotnica b. b.
Predsjednica: Hanifica Suljić
Tel: 035/720-189
Mob: 061/654-702
preporoddobojistok1212@gmail.com
suljicismet9@gmail.com
74207 DOBOJ ISTOK

Općinsko društvo Donji Vakuf
770. Slavne brigade 18
Predsjednik: Kemal Čolak
Tel/Fax: 030/205-596
Mob: 061/132-119
kemal.colak@promo.ba
70220 DONJI VAKUF

Općinsko društvo Foča
Paunci bb
Predsjednik: Ismet Hotović
Fax: 058/ 238-003
Mob: 062/978-205; 062/417-244
bzk_preporod@yahoo.com
73300 FOČA

Općinsko društvo Glamoč
Ive Lole Ribara
Predsjednik: Amel Saltaga
Tel/Fax: 034/272-465
Mob: 063/881-029
amel.saltaga@gmail.com
80230 GLAMOČ

Općinsko društvo Goražde
Ferida Dizdarevića 21
Predsjednik: Nedžad Kurtović
Tel/Fax: 038/220-926
Mob: 061/331-302
preporodgz@hotmail.com
73000 GORAŽDE

Općinsko društvo Gornji Vakuf
Mehmed Bega Stočanina bb
Predsjednik: Senad Hađić
Mob: 061/999-461
preporod.gv@gmail.com
70240 GORNJI VAKUF
www.preporod-gv.ba

Općinsko društvo Gračanica
Soljanuša br. 65
Predsjednik: Jakub Džafić
Mob: 061/874-093
jaksdz@gmail.com
75320 GRAČANICA

Općinsko društvo Gradačac
Husein-kapetana Gradaščevića 96
Predsjednica:
Nadira Pamuković
Tel/Fax: 035/816-138
Mob: 062/153-814
035/369-751(Općina Gradačac)
preporod.gradacac@hotmail.com
76250 GRADAČAC

Općinsko društvo Hadžići
Hadželi 185
Predsjednica: Zehra Musto
Mob: 061/377-100
zmustoo@yahoo.com
71240 HADŽIĆI

Općinsko društvo Ilijaš
F. Jukića 2
Predsjednik: Haris Duraković
Mob: 061/275-373
durakovic965@gmail.com
71380 ILIJAŠ
www.preporod-ilijas.ba

Općinsko društvo Jablanica
Branilaca grada bb
Predsjednik: Resul Čilić
Tel: 036/753-333
Mob: 062/345-378
cresul@hotmail.com
bzkpreporod@hotmail.com
88420 JABLANICA

Općinsko društvo Jajce
H. V. Hrvatinića bb
Predsjednica: Behaudin Halaba
Mob: 062/752-655
bzkpreporod@gmail.com
70101 JAJCE

Općinsko društvo Kalesija
Žrtava genocida 1
Predsjednik: Nermin Bukvar
Tel/Fax: 035/638-515
Mob: 061/635-562
preporodkalesija@gmail.com
nerminbukvar@gmail.com
75260 KALESIJA

Općinsko društvo Kiseljak
O.Š. "Kiseljak 1"
Hrastovi b.b.
Predsjednik: Munir Mujić
Tel/Fax: 030/594-005 (Medžlis IZ)
Mob: 061/349-305
71250 KISELJAK

Općinsko društvo Kladanj
Kladanjskih brigada 2
Predsjednica: Nevzeta Rustemović
Tel/Fax: 035/621-150
Mob: 061/553-473
jubibliotekakl@gmail.com
75280 KLADANJ
www.preporodkladanj.com.ba

Općinsko društvo Ključ
Dom kulture
Predsjednik: Adis Egrić
Tel/Fax: 037/661-116
Mob: 061/624-954
kultura.kljuc@gmail.com
78280 KLJUČ

Općinsko društvo Konjic
Varda bb, Narodni univerzitet
Predsjednik: Adem Hadžajlija
Tel: 036/735-031
Fax: 036/735-030
Sekretar: 062/958-783
preporodkonjic@yahoo.com
88400 KONJIC

Općinsko društvo Kotor-Varoš
Svetozara Miletića 30
Predsjednik: Nerim Abdić
78220 KOTOR VAROŠ (Nije aktivno)

Općinsko društvo Kupres
Kralja Tomislava 7
Predsjednik: Safet Pilić
Tel/Fax: 034/275-017
Mob: 063/349-328
safetpilic@gmail.com
88320 KUPRES

Općinsko društvo Livno
Kalajdžinica bb
Predsjednik: Fikret Sitnić
Mob: 063/485-532
Tel/Fax: 034/200-634
fikret.sitnic@livno.ba.
80101 LIVNO

Općinsko društvo Modriča
J. Raškovića bb
Predsjednik: Adnan Kavazović
Mob: 062/289-976
adnan_kavaz@hotmail.com
74480 MODRIČA

Općinsko društvo Mostar
Mala tepa 3/1
Predsjednik: Haris Omerika
Tel: 036/552-537
Mob: 061/308-204
mostarpreporod@gmail.com
88000 MOSTAR

Općinsko društvo Novi Travnik
Kalinska 38
Predsjednik: Hamid Migalo
Tel: 030/525-202
Mob: 062/179-493
ont.cz@tel.net.ba
72290 NOVI TRAVNIK

Općinsko društvo Novo Goražde-Kopači
Božidara Goraždanina 117
Predsjednik: Emir Dučić
Tel: 061/550-526
fax: 038/224-161
Mob: 061/309-980
83110 NOVO GORAŽDE

Općinsko društvo Odžak
Trg br.1
Predsjednik: Mujan Duran
Tel/Fax: 031/761-029 (Općina)
063/341-042
063 341 130
mujan.duran@tel.net.ba
76290 ODŽAK
www.bzkpreporododzak.com

Općinsko društvo Orašje
Predsjednica: Amila Saltović
Mob: 063/489-424
tukuljr@yahoo.com
https://bs-ba.facebook.com/preporodorasje
76270 ORAŠJE

Općinsko društvo Osmaci
Šeher bb
Predsjednik: Muamer Omerović
Mob: 062/ 820 946
bzk.preporod.osmaci@gmail.com
75406 OSMACI

Općinsko društvo Paprača-Šekovići
Predsjednik: Sejfudin Ferhatbegović
Mob: 065/060-839
75453 PAPRAČA-ŠEKOVIĆI (Nije aktivno)

Općinsko društvo Prozor-Rama
Kralja Tomislava 35
Predsjednik: Almir Muminović
Mob: 061/894-604
muminovicalmir@yahoo.com
88440 PROZOR

Općinsko društvo Sanski Most
Banjalučka bb
Predsjednik: Amir Talić
Tel: 037/684-018; 037/689-126
Mob: 061/137-457
amirtalic@yahoo.com
79260 SANSKI MOST (Nije aktivno)

Općinsko društvo Sapna
206. Viteške brigade
Predsjednik: Muhamed Omerović
Tel/fax: 035/597-276 (Općina Sapna)
Mob: 061/649-157
yourmuhamed@gmail.com
preporod.sapna@yahoo.com
75411 SAPNA

Općinsko društvo Srebrenik
Srebreni grad 1
Predsjednik: Razim Slanjankić
Tel/Fax 035/366-438
Mob: 062/610-140
razimsl@gmail.com
75350 SREBRENIK

Općinsko društvo Srebrenica
Crni Guber bb
Predsjednica: Fija Avdić
Mob: 061/406-530
avdic.fija@gmail.com
preporod.srebrenica@gmail.com
75430 SREBRENICA

Općinsko društvo Stolac
Lazara Lazarevića bb
Predsjednik: Zlatko Hadžiomerović
Mob: 063/293-555
zlatkobos@gmail.com
88360 STOLAC

Općinsko društvo Teočak
Centar bb
Predsjednik: Enes Avdičević
Fax: 035/756-517
Mob: 061/845-252
enes_avdicevic@live.com
75414 TEOČAK
www.preporod.teocak.ba

Općinsko društvo Teslić
Krajiška bb
Predsjednik: Bećir Hasić
Mob: 061/ 333-033
Tel/Fax: 053/ 43 05 10
preporodt@gmail.com
74270 TESLIĆ

Općinsko društvo Tomislavgrad
Mijata Tomića bb
Predsjednik: Senad Džanković
Tel: 063/344-665
Fax: 034/200-472 8
direkcijalivno@hotmail.com
80240 TOMISLAVGRAD

Općinsko društvo Travnik
Bosanska 119
Predsjednica: Amra Lolić Čampara
Tel: 030/541-092
Fax: 030 /541-091
Mob: 061/340-458
divan@bih.net.ba
72240 TRAVNIK
www.preporodtravnik.ba

Općinsko društvo Tuzla
Turalibegova 20/2
Predsjednik: Edis Bajić
Tel/Fax: 035/257-479
Mob: 062/030-001
preporodtuzla@gmail.com
75000 TUZLA

Općinsko društvo Vareš
Put mira bb
Predsjednica: Sahudina Beganović
Mob: 062/552-241
amar.beganovic@bih.net.ba
71330 VAREŠ

Općinsko društvo Velika Kladuša
Mahmuta Zulića 19
Predsjednik: Sakib Selimović
sakib.selimovic63@hotmail.com
Tel: 037/772-040
Mob: 061/613-609
77230 VELIKA KLADUŠA

Općinsko društvo Visoko
Alije Izetbegovića 14
Predsjednik: Mersed Šahinović
Mob: 061/136-417
preporod.visoko@gmail.com
71300 VISOKO

Općinsko društvo Vlasenica
Ive Andrića 1.
Predsjednik: Mirza Saračević
Tel: 061/557-114
msaracevic@yahoo.com
75440 VLASENICA

Općinsko društvo Vogošća
Remzije Veje 3
Predsjednik: Hajrudin Mešić
Mob: 061/232-421
hajrudinmesic@gmail.com
71320 VOGOŠĆA

Općinsko društvo Vitez
OD "Behar"
Predsjednik: Damir Bešić
Tel/Fax: 030/520-007
Mob: 061/172-386
bzkpreporodvitez@yahoo.com
Branilaca Starog Viteza bb
72251 VITEZ

Zajednica Općinskih društava Tuzlanskog kantona
Turalibegova 20/2
Predsjednik: Edis Bajić
Mob: 062/030-001
Tel: 035/307-317
bzkpreporodtk@gmail.com
75000 TUZLA

Zajednica Općinskih društava Zeničko-dobojskog kantona
Armije BiH 1
Predsjednik: Armin Jašarević
Tel/Fax: 032/463-291
Mob: 061/623-830
Preporod.zdk.@gmail.com
72000 ZENICA

Općinsko društvo Zavidovići
Ćumurana bb
Predsjednik: Samir Hasičić
Tel/Fax: 032/868-310
Mob: 061/754-572
72220 ZAVIDOVIĆI (Nije aktivno)

Općinsko društvo Zenica
Ulica Armije R BiH 1
Predsjednik: Mirza Husetić
Mob: 061/051-307
Tel/Fax: 032/463-291
preporod.zenica@gmail.com
72000 ZENICA
www.preporodzenica.weebly.com

Općinsko društvo Zvornik
Svetog Save bb
Predsjednik: Amer Redžić
Tel/Fax: 056/215-757 466-244
Mob: 061/731-373
E-mail: bzk.preporod.zvornik@gmail.com
amer_redzic@yahoo.com
75410 ZVORNIK
www.preporod-zvornik.org

Općinsko društvo Žepče
Sarajevska bb
Predsjednik: Rusmir Agić
Mob: 061/691-751
rusmir_agic@yahoo.com
72230 ŽEPČE

Općinsko društvo Živinice
Alije Izetbegovića 20
Predsjednik: Adis Šabanović
Tel.035/774- 933
061/839 060
adis_sa_banovic@hotmail.com
75270 ŽIVINICE

Inozemstvo

KDB "Preporod" Dubrovnik - Hrvatska
Obala pape Ivana Pavla 35
Predsjednik: Izet Spahović
izet.spahovic@du.t-com.hr
Mob.00385-95-1606-954
20 000 DUBROVNIK
Hrvatska

Općinsko društvo Split - Hrvatska
Trg Republike 4/3
Predsjednica: Sifa Hodžić
0038598668043
00385953440951
kdbpreporodsplit@gmail.com
21000 SPLIT
Hrvatska

KDBH "Preporod" Zagreb - Hrvatska
Ul. grada Vukovara 235
Predsjednik: Ervin Jahić
Tel/Fax: 00385 (0)1483-3635
kdbhpreporod@kdbhpreporod.hr
10 000
ZAGREB
Hrvatska
www. kdbhpreporod.hr

BZK "Preporod"
Sjeverna Amerika
Chicago
Predsjednica: Senada Cvrk Pargan
E-mail: p.senada@gmail.com

Dokumenti sa 13. Skupštine BZK „Preporod“ Sarajevo: Organi Bošnjačke zajednice kulture „Preporod“ u Bosni i Hercegovini 2019–2023.

Predsjednik

Na 13. Skupštini BZK „Preporod“, koja je održana 23. marta 2019. godine u Bošnjačkom institutu, za predsjednika BZK „Preporod“ izabran je prof. dr. Sanjin Kodrić.

Upravni odbor

1. Almedina Čengić, predsjednica
2. Aida Abadžić Hodžić
3. Adnan Busuladžić
4. Hatidža Duman
5. Šaćir Filandra
6. Hadžem Hajdarević
7. Alen Kalajdžija
8. Senadin Lavić
9. Esad Oruč
10. Fahrudin Rizvanbegović
11. Sead Šemsović

Matični odbor

Predsjednici općinskih, gradskih i regionalnih društava i predsjednici drugih organa i organizacionih jedinica BZK „Preporod“ po funkciji, kao i sljedeći članovi:

1. Dajana Ajanović
2. Selma Alispahić
3. Zehra Alispahić
4. Sanela Bašić
5. Muris Bajramović
6. Ena Begović-Sokolija
7. Filip Mursel Begović
8. Merima Čaušević
9. Amira Dervišević
10. Haris Dervišević
11. Gorčin Dizdar
12. Džamna Duman
13. Nedžma Džananović Miraščija
14. Nirha Efendić
15. Dijana Hadžizukić
16. Jasmin Hodžić
17. Tarik Jesenković
18. Adnan Kadrić
19. Isma Kamberović
20. Hikmet Karčić
21. Lejla Kodrić Zaimović
22. Omer Korjenić
23. Mirsad Kunić
24. Fatima Mahmutćehajić
25. Munir Mujić
26. Edin Mulać
27. Jasminko Mulaomerović
28. Admir Mulaosmanović
29. Muhamed Nametak
30. Fuad Ohranović
31. Enis Omerović
32. Amer Osmić
33. Ismail Palić
34. Mirzana Pašić Kodrić
35. Bajro Perva
36. Amila Pilav-Velić
37. Edin Radušić
38. Nehrudin Rebihić
39. Amina Rizvanbegović-Džuvić
40. Selma Rizvić
41. Elmir Sadiković
42. Mirza Sarajkić
43. Selman Selhanović
44. Ćazim Suljević
45. Edim Šator

Savjet

1. Senadin Lavić, predsjednik
2. Nijaz Alispahić
3. Zijad Bajramović
4. Izudin Bajrović

5. Amila Bakšić
6. Hasan Balić
7. Safet Bandžović
8. Džemal Bašić
9. Uzeir Bavčić
10. Izet Beridan
11. Edhem Bičakčić
12. Ismet Bušatlić
13. Faruk Čaklovica
14. Smail Čekić
15. Enes Čengić
16. Kemal Čolak
17. Almasa Defterdarević-Muradbegović
18. Zlatan Delić
19. Srebren Dizdar
20. Esad Duraković
21. Enes Durmišević
22. Muhidin Džanko
23. Adib Đozić
24. Fahira Fejzić Čengić
25. Šaćir Filandra
26. Rasim Gačanović
27. Ejup Ganić
28. Lejla Gazić
29. Jasminka Gradaščević-Sijerčić
30. Mehmed Gribajčević
31. Huseyin Gül
32. Remzija Hadžiefendić Parić
33. Amra Hadžimuhamedović
34. Enisa Hajdarević Šojko
35. Enver Halilović
36. Muharem Hasanbegović
37. Irfan Horozović
38. Aladin Husić
39. Enver Imamović
40. Dževad Jahić
41. Salih Jalimam
42. Husnija Kamberović
43. Dževad Karahasan
44. Enes Karić
45. Ibrahim Krzović
46. Enes Kujundžić
47. Osman Lavić
48. Mufid Lazović
49. Medhija Maglajlić
50. Rusmir Mahmutćehajić
51. Senija Milišić
52. Dževad Mlaćo
53. Nedžad Mulabegović
54. Hasnija Muratagić-Tuna
55. Fehim Nametak
56. Amila Omersoftić
57. Alija Pirić
58. Enes Pelidija
59. Munir Rašidović
60. Fahrudin Rizvanbegović
61. Suad Selimović
62. Mevlida Serdarević
63. Haso Sefo
64. Adnan Silajdžić
65. Avdo Sofradžija
66. Emin Sofić
67. Aiša Softić
68. Ismet Suljević
69. Rifat Škrijelj
70. Jasmina Talam
71. Zlatko Topčić
72. Elbisa Ustamujić
73. Esad Zgodić
74. Behija Zlatar
75. Jusuf Žiga

Nadzorni odbor

1. Džemal Bašić, predsjednik
2. Hasan Balić
3. Zijad Bajramović
4. Sabaheta Hadžimusić
5. Nermana Kadić

Sud časti

1. Elbisa Ustamujić, predsjednica
2. Ismet Bušatlić
3. Uzeir Bavčić
4. Rasim Gačanović
5. Dževad Jahić

GODIŠNJAK 2019

BOŠNJAČKI MERHUMI (2019)

UDK 929 (497.6=163.43*–053.18)

Sudionici naše prošlosti − umrli u 2019. godini

Isma Kamberović
BZK "Preporod"
Sarajevo

Struktura stanovnika Bosne i Hercegovine mijenja se velikom brzinom tako što nam odlaze ljudi, jedni u Evropu, a drugi na vječni počinak. Porazne su brojke o intelektualcima koji napuštaju našu zemlju, a još je tužnija činjenica da smo u 2019. godini izgubili trideset i četiri istaknute i važne osobe: devetnaest doktora nauka, dva magistra, osam književnika, dva umjetnika, dvojicu publicista i jednog diplomatu političara. To su bili doktori medicinskih, poljoprivrednih, pravnih, političkih, građevinskih, historijskih, geografskih, ekonomskih, veterinarskih, farmaceutskih, elektrotehničkih i lingvističkih nauka. Ovim tekstovima o njihovim biografsko-bibliografskim referencama, odajemo poštovanje njihovom liku i djelu.

Ključne riječi: Bošnjaci, umrli, nekrolozi, Afgan, Naim − Alić, Bedrija – Bušatlija, Ibrahim − Čedić, Ibrahim − Ćatović, Sejdo − Ćeif, Muhamed − Čelebić, Edin – Dervišević, Amir − Dubočanin, Alija – Đozić, Hakija − Ekinović, Esad − Galijašević, Mugdim − Golош, Mirza − Grebo, Zdravko – Grebo, Zlata − Hadžović, Sabira − Jalimam, Salih − Jusić, Đelo − Kapidžić-Osmanagić, Hanifa − Kilalić, Teufik − Kulenović, Tvrtko − Kurspahić, Nermina − Ljubović, Amir − Makarević, Bakir – Mujezinović, Mustafa − Mulić, Jusuf − Omerović, Muharem − Oruč, Saliha − Osmančević-Ćurić, Enisa − Pobrić, Hazima − Smajlović, Mustafa − Sulejmanpašić, Zija − Šarić, Taib − Žerić, Nedžib

Ljudi su, uglavnom, svjesni da je ovaj život jedno putovanje od rođenja do smrti. Međutim, postavlja se pitanje koja je svrha našeg putovanja i kako se ponašati na tom kratkom putovanju, šta će biti s nama nakon završetka putovanja? Kada nas smrt odnese, opet se postavlja pitanje koja djela čine dobrog čovjeka na ovom svijetu, a koja će mu biti od pomoći na onom svijetu? Mi ćemo spomenuti ovdje samo jedno, a to je znanje koje koristi ljudima, pisanje knjiga, udžbenika, održavanje korisnih predavanja, naučnih otkrića, jer smo ovdje uvrstili osobe koje su čitav život baš to radile, bavile se naučno-istraživačkim radom i pisanjem knjiga. Na vječni počinak otišle su

trideset i četiri izuzetne osobe: doktori medicinskih, poljoprivrednih, pravnih, političkih, građevinskih, historijskih, geografskih, ekonomskih, veterinarskih, farmaceutskih, elektrotehničkih i lingvističkih nauka, osam književnika, književni kritičari, kompozitori, slikari i diplomate. Kako ne bi bili zaboravljeni, mi podsjećamo na njihov doprinos našoj zajednici i odajemo poštovanje njihovom liku i djelu.

AFGAN, Naim (1929−2019)

Akademik prof. dr. Naim Afgan rođen je 15. 06. 1929. godine u Banjoj Luci. Diplomirao je na Fakultetu strojarstva u Zagrebu 1957. godine. Nakon diplomiranja, zaposlio se u Institutu za nuklearne nauke „Boris Kidrič" u Vinči kod Beograda, gdje je proveo najveći dio svoje karijere. Doktorsku disertaciju *Prenos toplote ključanjem i toplotni fluks pregoravanja smeša etilalkohol-benzol* odbranio je na Elektrotehničkom fakultetu u Beogradu 1966. godine. Godine 1970., izabran je u nastavno zvanje vanrednog profesora na Univerzitetu u Beogradu, a redovni profesor postao je 1980. godine na Univerzitetu u Zagrebu. Na Tehničkom univerzitetu u Lisabonu, u Portugalu, boravio je 1993. godine, kao gostujući profesor, gdje se zadržao duže vremena, radeći kao UNESCO ekspert on Distant learning in Energy Engineering Education.

Objavio je više od 200 stručnih i naučnih radova, od kojih ćemo spomenuti knjige i nekoliko stručnih radova: *Boiling Liquid Superheat*. Academic Press, 1976.; *Sustainable nuclear energy dilemmas*. Saarbrücken: Lambert Academic Publishing, 2015.; *Resilience of sustainable power plant systems in catastrophic events*. Saarbrücken: Lambert Academic Publishing, 2016.; *Naučno-tehnički rečnik: englesko-srpskohrvatski: 80.0000 terminoloških jedinica*. (s R. Popović i B. Lolić). Beograd: Privredni pregled, 1982. (do sada je imao 10 izdanja); *Heat and Mass Transfer in Refrigeration and Cryogenics* / edited by Naim Afgan. Washington: Hemisphere Publishing Corporation, 1987.; *Archives of Heat Transfer. Volumen 1*. / edited by Naim Afgan. New York: Hemisphere Publishing Corporation, 1988.; „Tehnologija obrazovanja 21-og veka", *Termotehnika* (1990); „Eksperimentalno ispitivanje izmjenjivača topline s plastičnim cijevima" (s M. Žakulom), *Strojarstvo* (1989); „Strategija razvoja tehnologija gorivog ciklusa", *Nuklearna tehnologija* (1987); „Nuklearna katastrofa – rizik ili privid", *Nuklearna tehnologija* (1987) i dr.

Član Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine postao je 1989. godine. Bio je član stručnih udruženja: International Center for Heat and Mass Transfer (ICHMT), Islamic Academy of Sciences, stručni saradnik UNESCO-a i dr.

Dobitnik je Oktobarske nagrade grada Beograda, Povelje Međunarodnog centra za prijenos toplote, Nagrade Instituta za nuklearne nauke u Vinči i dr.

Profesor Afgan je jedan od brojnih naših ljudi koji su izgradili svjetsku karijeru i postali cijenjeni na osnovu izuzetnog naučnog doprinosa u svojoj struci, u ovom slučaju nuklearnoj nauci.

Umro je 23. 10. 2019. u 90. godini života, a pokopan je u Beogradu.

ALIĆ, Bedrija (1952−2019)

Redovna profesorica Poljoprivredno-prehrambenog fakulteta u Sarajevu Bedrija Alić rođena je 02. 12. 1952. godine u Brezi. Diplomirala je na Prirodno-matematičkom fakultetu na Odsjeku za hemiju 1975. godine. Nakon diplomiranja zaposlila se u Zavodu za agropedologiju 1977., gdje je radila do 1988. godine, kada je primljena kao saradnica na Veterinarskom fakultetu. Magistarski rad *Istraživanje teških metala (Cu, Zn, Mn i Cd) u nekim ribljim vrstama bosanskohercegovačkih rijeka* odbranila je na Prirodno-matematičkom fakultetu u Sarajevu 1998. godine. Doktorsku disertaciju *Uticaj medonosnih biljnih vrsta, mikroklime i uslova prezimljavanja pčela na prinos i kvalitete meda* odbranila je na Veterinarskom fakultetu 2009. godine. Godine 2010. izabrana je za docenticu na Poljoprivredno-prehrambenom fakultetu za predmete Pčelarstvo i Tehnologija pčelinjih proizvoda, gdje je radila do odlaska u mirovinu 2017. godine.

Uža oblast njenog istraživanja su biotehničke nauke i biotehnologija, ili konkretnije, ispitivanje zemljišta na različite otrove, analiza živežnih namirnica na teške metale, prerada i higijena hrane: ribe, meda, sira, i dr.

Objavila je sljedeće knjige: *Pedološka karta Jugoslavije: 1:50.0000: Bosna i Hercegovina: tla sekcije Zvornik.* Sarajevo: Zavod za agropedologiju, 1982.; *Pedološka karta Jugoslavije: 1:50.0000: Bosna i Hercegovina: tumač pedološke karte Livno.* (s A. Karađuzović, V. Jakšić). Sarajevo: Zavod za agropedologiju,1984.; *Pedološka karta Jugoslavije: 1:50.0000: Bosna i Hercegovina:* tumač pedološke karte Zenica 4 (s B. Mijatović). Sarajevo: Zavod za agropedologiju, 1985. Radove je objavljivala u stručnim časopisima, od kojih ćemo navesti nekoliko urađenih u koautorstvu: „Higijenska ispravnost i kvalitet namirnica i higijenski status prehrambeno-proizvodnih pogona u Sarajevu tokom ratne 1992−1995. godine“, *Veterinaria* (1995); „Uticaj dužine fermentacije, dimljenja i skladištenja na održivost tvrdog sira“, *Veterinaria* (2001); „Neke karakteristike bosanskohercegovačkog meda“, *Petaling Jaya*, Malaysia (2004); „Fizikalno-hemijski parametri kvaliteta i sadržaj teških metala u livadskom i medu od kestena sa područja Cazina“, *18. Međunarodni kongres Informoterapija*“ (2011) i dr.

Umrla je 28. 10. 2019. u 67. godini života, a pokopana je na mezarju „Faletići“.

BUŠATLIJA, Ibrahim (1930−2019)

Redovni profesor Prirodno-matematičkog fakulteta Ibrahim Bušatlija rođen je 25. 03. 1930. godine u Vitini kod Ljubuškog. Nakon završetka Učiteljske škole, radio je kao učitelj u brojnim osnovnim školama: u Podveležju, Čitluku i Kalinoviku. Nakon osnivanja Golog otoka, njega, tadašnjeg studenta, kaznili su godinom dana društveno-korisnog rada. To je bilo vrijeme hapšenja informbiroovaca, tako da su ljude zbog „pogrešnog" komentara slali na „prevaspitanje" na Goli otok. UDBA je zaprijetila da ne smije nikome govoriti gdje je bio i šta je radio. A nakon završetka Više pedagoške škole u Sarajevu 1951. godine, bio je nastavnik geografije u jednoj sarajevskoj školi. Kasnije je diplomirao na Filozofskom fakultetu na tadašnjem Odsjeku za geografiju 1957. godine, nakon čega je izabran za asistenta na Filozofskom fakultetu na istom odsjeku za predmet Geomorfologija. Doktorsku disertaciju *Reljef u površinskom slivu Nevesinjskog polja* odbranio je 1965. godine na istom fakultetu. U zvanje docenta izabran je 1966. godine, a u zvanje redovnog profesora izabran je 1976. godine. Bio je urednik časopisa „Geografski pregled".

Objavio je nekoliko udžbenika koji su imali više ponovljenih izdanja: *Geografija za IV razred gimnazije*. (koautorstvo). Sarajevo: Zavod za izdavanje udžbenika, 1970.; *Geografija za IV razred gimnazije*. Sarajevo: Ministarstvo obrazovanja, nauke i kulture, 1994. (2. izdanje 1996.); *Geografija za IV razred srednjih škola*. Sarajevo: Svjetlost, 2002. (2. izdanje 2004; 3. izdanje 2007.); te sljedeće publikacije: *Neum i bosansko primorje* (s E. Imamovićem i I. Tepićem). Sarajevo: Press Centar Armije RBiH, 1994.; *Dječiji atlas svijeta* (stručni konsultant Ibrahim Bušatlija; (autori teksta Fatima Čolaković, Dženana Lepirica, Dženan Handžić). Sarajevo: Dobra knjiga, 2007.

Navest ćemo nekoliko objavljenih stručnih radova: „Kanjon Rakitnice", časopis *Bjelašnica* (1973); „Kras Bosne i Hercegovine", *Geografski pregled* (1975); "Prirodna ritmika i talasi života", *Geografski list* (1975); „Geografsko prostranstvo i geografski omotač", *Geografski list* (1975); „Sliv Neretve", *Geologija Bosne i Hercegovine* (1977); "Razvitak geografske naučne misli u Bosni i Hercegovini poslije oslobođenja", *Zbornik X jubilarnog izdanja kongresa geografa Jugoslavije* (1979); „Reljef Bosne i Hercegovine", *Enciklopedija Jugoslavije* (1979); „Kraške luke", *Naš krš* (1980); „Fizičko-geografske karakteristične slike područja Šipova", *Bošnjaci Šipova kroz historiju: zbornik radova sa prvog naučnog simpozija "Bošnjaci Šipova kroz historiju" održanog 21. novembra 1998. godine u Sarajevu*. Zenica: Udruženje intelektualaca Bošnjaka Šipova u izgnanstvu Zenica...(etc.), 1999. i dr.

Odlikovan je Srebrenom plaketom Narodne tehnike, Zlatna medalja „Petr Petrovič Semenov“, Spomen-plaketom Geografskog društva Bosne i Hercegovine i Plaketom Univerziteta u Sarajevu.

Bio je član Geografskog društva i Speleološkog društva.

Umro je 27. 01. 2019. u 89. godini života, a pokopan je u Sarajevu.

ČEDIĆ, Ibrahim (1948−2019)

Doktor lingvističkih nauka Ibrahim Čedić rođen je 09. 04. 1948. godine u Ulogu kod Kalinovika. Diplomirao je na Filozofskom fakultetu u Sarajevu 1972. godine. Radio je kao profesor u Gimnaziji „Pero Kosorić“ u Sarajevu. Godine 1977. počeo je raditi u Institutu za jezik u Sarajevu. Magistarski rad odbranio je na Filološkom fakultetu u Beogradu 1983. godine. Doktorsku disertaciju *Odnos jezika Mehmed-bega Kapetanovića Ljubušaka prema bosanskohercegovačkoj jezičkoj praksi s kraja XIX vijeka* odbranio je na Filozofskom fakultetu u Sarajevu 1988. kod mentorice prof. dr. Herte Kune. Bio je dugogodišnji direktor Instituta za jezik u Sarajevu i kada kolege govore o njemu, ističu njegovu zaslugu u očuvanju Instituta za jezik kao institucije, a s obzirom na to da Institut za književnost nije preživio rat, i ovaj institut je mogao imati istu sudbinu.

Objavio je sljedeće knjige: *Jezik Mehmed-bega Kapetanovića Ljubušaka*. Sarajevo: Institut za jezik i književnost, Institut za jezik, 1989. (Poseban otisak iz „Radova“, br. 14 (1989); *Osnovi gramatike bosanskog jezika*. Sarajevo: Institut za jezik, 2001.; *Osnovi gramatike bosanskog jezika: priručnik za osnovne i srednje škole*, Sarajevo: Bosna leksika, 2004.; *Rječnik bosanskog jezika* (autori i obrađivači Ibrahim Čedić, Hadžem Hajdarević, Safet Kadić, Aida Kršo, Naila Valjevac). Sarajevo: Institut za jezik, 2007.; *Rječnik anglicizama u bosanskom jeziku.* Sarajevo: Institut za jezik, 2008.; *Rječnik stranih riječi bosanskog jezika*. Sarajevo: Institut za jezik, 2011.; *Jezički savjetnik*. Sarajevo: Institut za jezik, 2013.; Urednik je zbornika *Simpozij o bosanskom jeziku: (zbornik radova).* Sarajevo: Institut za jezik, 1999.

Navest ćemo nekoliko radova objavljenih u serijskim publikacijama: „Popodne i po podne nije isto“. *Priručnici* (1979); „Napomene o turcizmima u jeziku Joanikija Pamučine, bosanskohercegovačkog pisca XIX vijeka“. *Književni jezik* (1986); “Neke fonetske osobine Ljubušakovog „Istočnog blaga“. *Književni jezik* (1987); „Tuđice u školskoj praksi“. *Književni jezik* (1991); „Jedna karakteristična crta bosanskog jezika“. *Simpozij o bosanskom jeziku* (1999); „Jezik pisaca devetnaestog vijeka“. *Jezik u Bosni Hercegovini*. Sarajevo: Insti-

tut za jezik: Oslo: Institut za istočnoevropske i orijentalne studije, 2005.; „Neke osobine jezičkih normi bosanskog, hrvatskog i srpskog jezika“. *Književni jezik* (2007) i dr.

Umro je 11. 06. 2019. u 71. godini života, a pokopan je na „Vlakovu“.

ČELEBIĆ, Edin (1947−2019)

Profesor historije na Fakultetu humanističkih nauka Univerziteta „Džemal Bijedić“ u Mostaru Edin Čelebić rođen je 15. 11. 1947. godine u Mostaru. Diplomirao je na Pedagoškoj akademiji u Mostaru 1970. godine, a osam godina kasnije diplomirao je i na Filozofskom fakultetu u Sarajevu na Odsjeku za historiju. Radio je kao profesor historije u Centru za srednje usmjereno obrazovanje pri Radničkom univerzitetu u Mostaru, a od 1983. godine radio je u Arhivu Hercegovine.

Magistarski rad *Kulturno-prosvjetna društva u Mostaru od 1878. do 1914*. odbranio je 1983. godine na Filozofskom fakultetu u Sarajevu. Obavljao je funkciju direktora Arhiva Hercegovine od 1989. do 1992. a od 1999. do 2012. funkciju direktora Arhiva Hercegovačko-neretvanskog kantona. Bio je predavač na Odsjeku za historiju na Fakultetu humanističkih nauka Univerziteta „Džemal Bijedić“ u Mostaru od 2002. godine. Navest ćemo nekoliko naslova njegovih radova koje je objavio u časopisu „Hercegovina“: „Kulturne prilike u Mostaru krajem XIX i početkom XX vijeka“ (1984); „Srpsko pjevačko društvo „Gusle“ i njegova istorijska uloga“ (1986); „Hrvatsko pjevačko društvo „Hrvoje“ 1888−1914.“ (1987); „Političke i kulturne prilike u Bosni i Hercegovini krajem XIX i početkom XX vijeka sa posebnim osvrtom o djelatnosti i ulozi kulturno-prosvjetnih društava“ (1990) i dr.

Umro je 01. 12. 2019. u 72. godini života, a pokopan je na groblju u Mostaru.

ĆATOVIĆ, Sejdo (1938−2019)

Redovni profesor Medicinskog fakulteta u Sarajevu Sejdo Ćatović rođen je 15. 11. 1938. godine u Gacku. Diplomirao je na Medicinskom fakultetu u Sarajevu 1962. godine. Nakon diplomiranja, obavljao je doktorsku službu u nekoliko naših gradova: u Skender-Vakufu (1965−1966), Kozarcu (1966−1969), Prijedoru, gdje je bio načelnik Pedijatrijske službe Medicinskog centra Prijedor od 1972. do 1981. godine. Obavio je specijalizacije iz pedijatrije, socijalne medicine i higijene. Magistrirao je 1981. godine na Medicinskom fakultetu u Sarajevu, nakon čega je postavljen za šefa Instituta za higijenu i zaštitu životne sredine u Sarajevu. Odbranio je doktorsku disertaciju *Rasprostranjenost*

neonatalne smrtnosti u različitim regionima Bosne i Hercegovine sa posebnim osvrtom na uticaj socijalno-medicinskih faktora i njenoj etiologiji na Medicinskom fakultetu u Sarajevu 1985. godine. Za docenta je izabran 1986., vanredni je postao 1988., a u zvanje redovnog profesora je izabran 1997. godine na Medicinskom fakultetu u Sarajevu. Bio je profesor i na Medicinskom fakultetu u Tuzli, Fakultetu za fizičku kulturu u Sarajevu te Pedagoškom fakultetu u Bihaću. Objavio je desetak udžbenika, od kojih je nekoliko urađeno u koautorstvu: *Smrtnost novorođenčadi u BiH – socijalno-medicinski aspekti*. Sarajevo: Zajednica, 1986.; *Socijalna medicina*. Tuzla: Medicinski fakultet, 1991.; *Uvod u medicinu, historijski razvoj medicine, medicinska etika*. (s Kendić, S.). Sarajevo: Fakultet za fizičku kulturu, 1999.; *Higijena ishrane s dijetetikom*. (Kendić, S., Ćatović, A.). Sarajevo: Medicinski fakultet, 2000.; *Obrezivanje –cirkumcizija.* (Koautorstvo). Sarajevo: Medicinski fakultet, 2001.; *Higijena*. (Koautorstvo). Bihać: Pedagoški fakultet, 2004.; *Zdravstvena i psihosocijalna zaštita malog i predškolskog djeteta*. (Koautorstvo). Bihać: Pedagoški fakultet, 2005.; *Patronažna zdravstvena zaštita*. (Koautorstvo). Bihać: Pedagoški fakultet, 2005.; *Sanitarna zdravstvena zaštita.* Bihać: Visoka zdravstvena škola Univerziteta, 2006.; *Humanizacija odnosa u porodici i među polovima*. (Koautorstvo). Bihać: Pedagoški fakultet, 2008.

Bio je član Sabora ljekara BiH i Udruženja epidemiologa i ekologa BiH.

Umro je 30. 03. 2019. u 81. godini života, a pokopan je na mezarju „Grličića brdo“.

ĆEIF, Muhamed (1960−2019)

Akademski slikar Muhamed Ćeif rođen je 1960. u Sarajevu. Završio je Srednju školu primijenjenih umjetnosti u Sarajevu, a mnogo godina kasnije je diplomirao na Odsjeku za slikarstvo na Akademiji likovnih umjetnosti u Sarajevu 2000. u klasi prof. Nusreta Pašića. Imao je 20 samostalnih i više kolektivnih izložbi u zemlji i inozemstvu te više humanitarnih izložbi: Srcem za Japan, Srebrenica, u zgradi UN-a u New Yorku i dr.

Najpoznatiji su njegovi ciklusi slika naziva: „Ribe“, „Dno“, „Kamenice“, „Sarajevski rakursi“, „Mostovi Sarajeva“ i dr. Navest ćemo nekoliko njegovih samostalnih izložbi koje su priređene: u okviru manifestacije „Dani kantona“ (2013); u Galeriji „Roman Petrović“ (2005; 2008; 2011); u Gradskoj galeriji u Bihaću (2008); u Galeriji Kristian Kreković (Franjevački samostan Tuzla); izložba „Mali format“ Udruženja likovnih umjetnika BiH, i dr.

Od kolektivnih izložbi na kojima je učestvovao spomenut ćemo nekoliko: Manifestacija „Trešnjeva nedjelja“ (2015). Peta međunarodna likovna kolonija

„Moj bijeg u slobodu“ u organizaciji JU Muzej „Alija Izetbegović“ i Udruženja likovnih umejtnika BiH, u Počitelju (2017); Prva umjetnička kolonija „Kistom kroz hiljadugodišnju bosansku državnost“ na Bobovcu (2019), i dr.

Od 2005. godine radio je kao slobodni umjetnik i bio je član Udruženja likovnih umjetnika Bosne i Hercegovine.

Dobitnik je slikarske nagrade „Napretkovo“ likovno anale 2000. godine.

Umro je 27.05. 2019. u 59. godini života, a pokopan je na groblju „Vlakovo“.

DERVIŠEVIĆ, Amir (1956−2019)

Predavač − metodičar arapskog jezika na Filozofskom fakultetu u Sarajevu Amir Dervišević rođen je 05. 06. 1956. godine u Sarajevu. Diplomirao je na Filozofskom fakultetu na Odsjeku za orijentalnu filologiju 1979. godine. Godine 1983. primljen je za asistenta za arapski jezik na Odsjeku za orijentalnu filologiju na Filozofskom fakultetu u Sarajevu. Nakon šest godina, prelazi na poslove lektora za arapski jezik, a od 1996. godine sve do smrti bio je predavač − metodičar za nastavu arapskog jezika na istom Odsjeku. Boravio je na dvije specijalizacije, prvo u Tripoliju u Libiji dvije godine, a zatim jednu godinu u Kairu u Egiptu.

Objavio je knjigu *Praktikum arapskog jezika – konjugacija glagola*. Sarajevo: El-Kalem, 2001.

Umro je 09. 01. 2019. u 63. godini života, a pokopan je na mezarju „Grivići“ u Hadžićima.

DUBOČANIN Hasagić, Alija (1949−2019)

Književnik Alija Hasagić Dubočanin rođen je 02. 05. 1949. godine u Bosanskom Dubočcu kod Dervente. Nakon završetka osnovne škole, otišao je u Kranj u Sloveniju i tamo završio srednju školu. Diplomirao je na Filozofskom fakultetu u Sarajevu. Kratko je radio kao nastavnik u Osnovnoj školi „Vladimir Perić Valter“ u Sarajevu. Zatim se zaposlio kao urednik u izdavačkoj kući „Veselin Masleša“, gdje je bio glavni i odgovorni urednik poznatog projekta „Dječija književnost naroda i narodnosti Bosne i Hercegovine u 20 knjiga“, koja je objavljena 1990. godine te urednik biblioteka „Lastavica“, „Dječija književnost“ i dr. Ostao je vjeran uredničkom poslu i kasnije u „Sarajevo Publishingu“ sve do penzioniranja, a spisateljskom sve do svoje smrti. Njegov život je bio pisanje i uređivanje knjiga: pisao je poeziju za djecu, priče, romane, pripovijetke, eseje i udžbenike. On je književnik koga je njegovo djetinjstvo i zavičaj na rijeci Savi napravilo pjesnikom, a sam sebe je zauvijek povezao

s rodnim krajem, dodavši na svoje prezime Hasagić i Dubočanin po rodnom Dubočcu. Napisao je veliki broj knjiga poezije, proze, priča za djecu i odrasle. U nastavku slijedi hronološki popis njegovih objavljenih djela: *Svakodnevni Prometej*, pjesme. Sarajevo: Svjetlost, 1977.; *San u čamcu*, priče. Banja Luka: Glas, 1987.; *Zagrljeni vidik*, pjesme. Sarajevo: Svjetlost, 1978.; *Vatre na rijeci*, priče. Sarajevo: „Veselin Masleša", 1984.; *Da hoće nešto da ti se desi*, pjesme. Tuzla: Univerzal, 1986.; *Nemirno ljeto*, roman. Sarajevo: Svjetlost, 1988.; *Lađarski put*, priče. Sarajevo: Svjetlost, 1988.; *Hod za tobom*, pjesme. Sarajevo: Drugari, 1989.; *Slika na vodi*, pjesme. Sarajevo: Svjetlost, 1995.; *Kupačica*, priče. Sarajevo: Međunarodni centar za mir, 1996.; *Jedna mama i dvanaest sinova*, proza. Sarajevo: Svjetlost, 1997.; *Behar u Sarajevu*, roman. Sarajevo: Šahinpašić, 1998.; *Orkestar*, pjesme. Sarajevo: Sarajevo Publishing, 1999.; *Pamćenje vode = Das Gedachtnis des Wassers: Ausgewahlte Gedichte.* Wuppertal: Tuzla, 1999.; *Sačovjek*, pjesme. Sarajevo: Dječija i omladinska štampa, 2003.; *Tiha rijeka djetinjstva*, pjesme, Sarajevo: Oko, 2003.; *Ljubav na vidiku*, poezija. Sarajevo: Svjetlostkomerc, 2006.; *Noć zlatnih gromova*, roman. Sarajevo: Buybook, 2008.; *Brod na vidiku*, izbor pripovjedaka. Sarajevo: Bosanska riječ, 2010.; *Ljetnikovac pod planinom*, poezija. Sarajevo: TDP, 2011.; *San o ženi*, roman. Sarajevo: TDP, 2012.; *Danas ću biti dijete*, pjesme i priče. Sarajevo: TDP, 2012.; *Planinska jabuka*. Sarajevo: TDP, 2013.; *Miloduh*. Sarajevo: TDP, 2014.; *Zemaljsko sjeme: izabrane pjesme: u povodu 65. godina života autora*. Tuzla: Bosanska riječ, 2015.; *Divlji jezik*. Tuzla: Bosanska riječ, 2017.; *Evergreen Tongue*. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti, 2017.; *Svetice iz Sarajeva*. Fojnica: Štamparija Fojnica, 2017.; *Pjesme i molitve.* Fojnica: Štamparija Fojnica, 2018. i dr.

Bio je član Društva pisaca Bosne i Hercegovine.

Dobitnik je nagrade „Neven" za knjigu priča *Brod na vidiku* i nagrade „Oktobarska poetska drugovanja" za knjigu priča *Vatre na rijeci* te nagrade izdavačke kuće Bosanska riječ za knjigu pjesama *Pamćenje vode.*

Umro je 29. 04. 2019. godine u 70. godini života, a pokopan je na groblju „Bare".

ĐOZIĆ, Hakija (1935−2019)

Vanredni profesor Ekonomskog fakulteta Hakija Đozić rođen je 15. 06. 1935. godine u Bratuncu. Diplomirao je na Ekonomskom fakultetu u Beogradu 1960. Bio je direktor Privredne banke u Bratuncu, zatim se 1963. preselio u Sarajevo i počeo raditi u Službi društvenog knjigovodstva. Magistrirao je na Ekonomskom fakultetu u Skoplju 1972. godine, te je nakon toga postavljen za načelnika

Općine Bratunac, i tu funkciju je obavljao jednu godinu, a onda je imenovan savjetnikom u Sektoru za finansije RBiH. Doktorsku disertaciju *Raspodjela prema radu u samoupravnom društvu* odbranio je na Fakultetu političkih nauka 1980. godine. Nakon sticanja akademskog zvanja, bio je profesor na Višoj ekonomsko-komercijalnoj školi u Sarajevu i kasnije na Ekonomskom fakultetu u Sarajevu od 1986. do 1991. godine na predmetu Osnovi političke ekonomije. Objavio je sljedeće publikacije: *Numizmatika.* Sarajevo: Numizmatičko društvo BiH, 1971.; *Samoupravna radnička unutrašnja kontrola*. Sarajevo: Studijski centar Gradske konferencije SKBiH, 1974.; *Samoupravna radnička kontrola*. Sarajevo: Privredne novine, 1975.; *Samovrednovanje rada radnika u djelatnosti obrazovanja i vaspitanja*. Sarajevo: Oslobođenje, 1977.; *Samovrednovanje doprinosa u radu radnika u radnim zajednicama*. Beograd: Savremena administracija, 1980.; *Cjenovnik usluga i raspodjela u radnim zajednicama*. Beograd: Pres Kliring, 1982.; *Osnovi političke ekonomije, 1*., (s F. Šebićem) Sarajevo: Ekonomski fakultet, 1990.; *Osnovi političke ekonomije, 2*., (s F. Šebićem) Sarajevo: Ekonomski fakultet, 1990.; priredio je publikaciju *Demografske slike Sarajlija: od 1463. do 1991. godine.* Sarajevo: Autorsko izdanje, 1996.; također je priredio s Nijazijom Koštovićem i Muhamedom Salkićem publikaciju *Memorandum Predsjedništvu Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: Rijaset Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini, 1997.

Umro je 18. 10. 2019. u 84. godini života, a pokopan je na gradskom groblju „Vlakovo“.

EKINOVIĆ, Esad (1942−2019)

Pjesnik Esad Ekinović rođen je 02. 12. 1942. godine u Zenici. Završio je osnovno školovanje u Zenici i počeo vrlo rano raditi različite poslove: zidarske, tapetarske, molerske i dr. Bio je sekretar Udruženja književnika Bosne i Hercegovine, a kasnije je otvorio vlastitu knjižaru u Zenici te se sam književno educirao. Ratne 1992. godine preselio se s porodicom u Kopenhagen, u Danskoj. Iznimno nadaren pjesničkim talentom, pjesme je objavljivao u „Telegramu“, „Poletu“, „Mladosti“, „Bagdali“, „Životu“ i dr. Svoje prve pjesme poslao je na raspisani konkurs za mlade pjesnike iz Fonda „Antuna Branka Šimića“ u Zagrebu, koje su ocijenjene kao najbolje i nagrađene, a zatim objavljene u njegovoj prvoj knjizi. Za života nije objavio mnogo pjesama, njegovo djelo nije obimno, ali je kvalitetno, a pjesme su mu uvrštene u mnoge antologije, panorame i izbore književnosti te ga književni kritičari nazivaju jedinstvenim „pjesničkim slučajem“ u književnosti. Navodimo njegovu prvu knjigu i kasnije objavljene knjige koje su izbori njegovih pjesama: *Pokušaj ravnoteže*. Zagreb: Narodno

sveučilište grada Zagreba – Centar za kulturu, 1971. (Biblioteka mladih fonda A. B. Šimić); „Noćna putovanja (ciklus pjesama)“. *Život*, br. 5 (1975); *Izmedu otpornosti i poslušnosti* (Esad Ekinović sa Ilijom Ladinom i Mariom Suškom). Sarajevo: Svjetlost, 1984. (Savremena književnost naroda i narodnosti Bosne i Hercegovine u 50 knjiga; knj. 39); *Veslač u tami: izbor iz poezije*. Zenica: Opća biblioteka, 2008.

Umro je 02. 03. 2019. u 77. godini života, a pokopan je na mezarju u Zenici.

GALIJAŠEVIĆ, Mugdim (1945−2019)

Publicist i književnik Mugdim Galijašević rođen je 16. 06. 1945. godine u Sarajevu. Nakon završenog Ekonomskog fakulteta, počeo je raditi kao saradnik brojnih listova i novina. Dugo godina je radio u Redakcijama sarajevskih listova, prvo kao novinar, a kasnije i urednik: u „Večernjim novinama“, „Oslobođenju“, „Dnevnom avazu“ te kao saradnik Radija „Deutsche Welle“. Prvo je počeo pisati priče inspirisan sudbinom svoga rahmetli oca, koji je ubijen krajem Drugog svjetskog rata. Kasnije je napisao nekoliko knjiga proze: *Olimpijskom gradu*. (s H. Ibišević̀em). Sarajevo: ŽGP, 1984.; *Suze na mezaru*. New York: Bošnjaci net, 2010.; *Suze na mezaru.* Novi Pazar: El-Kelimeh, 2013.; *Kapija života*. Novi Pazar: El-Kelimeh, 2013.; *Ispod duge*. Kakanj: Gradska biblioteka, 2014.; *Tajna*. Fojnica: Štamparija Fojnica, 2016.; *Izgubljene duše*. Fojnica: Štamparija Fojnica, 2015.

Bio je član Nezavisne unije profesionalnih novinara Bosne i Hercegovine i Društva novinara Bosne i Hercegovine.

Umro je 24. 12. 2019. u 74. godini života, a pokopan je u Sarajevu.

GOLOŠ, Mirza (1933−2019)

Redovni profesor Građevinskog fakulteta u Sarajevu Mirza Gološ rođen je 30. 01. 1933. u Stocu. Diplomirao je na Tehničkom fakultetu u Zagrebu. Počeo je raditi kao asistent na Građevinskom fakultetu u Sarajevu 1962. godine. Magistarski rad *Relevantni elementi fizike zgrade kod građenja vanjskih zidova i fasada* odbranio je na Arhitektonskom fakultetu u Sarajevu 1985. godine.

Doktorsku disertaciju *Relevantni aspekti omotača arhitektonskog objekta* odbranio je na Arhitektonskom fakultetu u Zagrebu 1989. godine. Obavljao je dužnost dekana na Građevinskom fakultetu u vremenu od 1992. do 2000. godine. Osim nastavnih aktivnosti na fakultetu, uradio je brojne arhitektonske projekte, a najpoznatiji je izgradnja Islamskog centra s džamijom u Zagrebu, koji je uradio s profesorom Džemalom Čelićem.

Umro je 04. 08. 2019. u 86. godini života, a pokopan je na mezarju „Grlića brdo“.

GREBO, Zdravko (1947−2019)

Redovni profesor Pravnog fakulteta u Sarajevu Zdravko Grebo rođen je 30. 07. 1947. godine u Mostaru. Nakon završetka osnovnog i srednjeg obrazovanja, diplomirao je na Pravnom fakultetu u Sarajevu 1970. godine. Dvije godine kasnije izabran je za asistenta na istom fakultetu. Doktorsku disertaciju *Kritička analiza Kelsenove kritike naučne osnovanosti Marxovog shvatanja društva, države i prava* odbranio je na Pravnom fakultetu u Beogradu 1976. godine, u 29. godini života. Nakon doktoriranja, izabran je u zvanje docenta, zatim u zvanje vanrednog profesora 1982. te je 1991. postao redovni profesor. Bio je gostujući profesor na fakultetima u Mostaru, Zenici, Banjoj Luci, Tuzli te inozemnim fakultetima u Helsinkiju (Finska), Budimpešti (Mađarska), Mannheimu (Njemačka) i dr. Kao Fullbrightov stipendist boravio je 1988/89 u SAD-u.

Uža oblast njegovih istraživanja je teorija države i prava. Navest ćemo nekoliko njegovih objavljenih radova: *Marx i Kelsen: kritička analiza Kelsenove kritike naučne osnovanosti Marxovog shvatanja društva, države i prava*. Sarajevo: Svjetlost, 1979.; *Osnovi pravnog sistema SFRJ* (s R. Lukić, B. Jojić). Beograd: Savremena administracija, 1982.; „Pokušaj analize sadržaja pravno-teorijskih tekstova u bosansko-hercegovačkim časopisima u periodu 1946-1970“, *Godišnjak* Pravnog fakulteta (1974); „O apsolutizmu i relativizmu u filozofiji i politici“, *Godišnjak* Pravnog fakulteta (1975); „Dijalektika - država i pravo“, *Godišnjak* Pravnog fakulteta (1977); „O istorijskim i teorijskim pretpostavkama sistema socijalističkog samoupravljanja“, *Četrdeset godina SFRJ − razvoj prava: naučni skup* (1986); „Kritički pristup pravnoj istoriji“, *Godišnjak* Pravnog fakulteta (1989); „Ekonomska analiza protiv filozofije prava (Ekonomska analiza − novi pristup razumijevanju prava)“, *Godišnjak* Pravnog fakulteta (1990); „Kritička teorija prava o ustavnom pravu“, *Zbornik radova posvećenih akademiku Hamdiji Ćemerliću* (1991) i dr. Bio je glavni i odgovorni urednik sljedećih zbornika: *Smisao komunističkog opredjeljenja*. Sarajevo: Gradska konferencija Saveza socijalističke omladine BiH, 1978.; *Elementi evropskog prava*. Sarajevo: Zid, 1994.; Osnivač je gradskog radija „Zid“ i izdavačke kuće „Zid“, koja je objavljivala ratni list „Zidne novine“ (1995), pod njegovim uredništvom.

Bio je direktor Fonda otvoreno društvo BiH (Soroš fondacija), direktor Pravnog centra u okviru te fondacije te direktor međunarodnog postdiplomskog kursa „Evropske studije“.

Dobitnik je Nagrade Evropskog kluba za mir protiv rasizma i ksenofobije (1994), Ruzveltove medalje (1994), Francuske legije časti (2003) i dr.

Umro je 29. 01. 2019. u 72. godini života, a pokopan je na groblju „Bare“.

GREBO, Zlata (1922−2019)

Redovna profesorica Fakulteta političkih nauka u Sarajevu Zlata Grebo rođena je 06. 08. 1922. godine u Trebinju. Osnovno i srednje obrazovanje završila je u rodnom gradu. Kao omladinka učestvovala je u Narodnooslobodilačkoj borbi i jedna je od osnivača Mostarskog odbora AFŽ-a. Nakon rata, završila je Višu školu spoljne trgovine u Beogradu, zatim Višu pedagošku školu u Sarajevu. Diplomirala je na Odsjeku za sociologiju na Fakultetu političkih nauka u Beogradu. Obavljala je poslove u organima vlasti i društveno-političkim organizacijama. Doktorsku disertaciju *Socijalna uslovljenost nataliteta stanovništva u Bosni i Hercegovini i demografska politika* odbranila je na Fakultetu političkih nauka u Beogradu 1973. godine. Angažirana je kao profesorica na Fakultetu političkih nauka u Sarajevu, gdje je obavljala i funkciju dekanese (1975−1977). Među prvim naučnicama je pokrenula istraživanja o, i danas aktuelnim temama, demografskim istraživanjima, pitanju nataliteta i fertiliteta stanovništva, položaju žene, materinstvu, ravnopravnosti žena, i dr. Navest ćemo nekoliko njenih objavljenih radova: *Čovjek, rađanje i društvo: socijalna uslovljenost nataliteta i demografska politika u BiH*. Sarajevo: Svjetlost, 1975.; „Želje i strahovanja jugoslovenske žene“, *Želje i strahovanja naroda Jugoslavije* (S. Ćulibrk) (1965); „Materinstvo i rad – stvarna ili prividna dilema u porodici zaposlene žene“, *Društveni položaj žene i razvoj porodice u socijalističkom samoupravnom društvu* (1976); „Demografske promjene i politika na visokonatalitetnim područjima Jugoslavije“, *Demografski zbornik* (1990); „Ravnopravnost žene: dio borbe za socijalističko društvo“, *Pregled* (2010) i dr.

Bila je aktivna u tadašnjem političkom životu te je bila članica Republičke i Savezne konferencije SSRN-a, Komiteta za nauku i tehnologiju Izvršnog vijeća SRBiH, Savjeta Republičkog zavoda za statistiku i dr.

Odlikovana je Ordenom za hrabrost, Ordenom bratstva i jedinstva, Ordenom zasluga za narod sa srebrenom zvijezdom i dr.

Umrla je 26. 04. 2019. u 97. godini života, a pokopana je na groblju Bare.

HADŽOVIĆ, Sabira (1929−2019)

Redovna profesorica Farmaceutskog fakulteta u Sarajevu Sabira Hadžović rođena je 30. 08. 1929. godine u Trebinju. Diplomirala je na Farmaceutsko-biokemijskom fakultetu u Zagrebu 1953. godine. Nakon diplomiranja, zaposlila

se u maloj fabrici „Bosnalijek“, koja se tada nalazila na Čengić Vili i radila u pogonu proizvodnje, sve do 1955. godine, kada je prema zakonskim preporukama, formirala kontrolni laboratorij. Nakon toga se „Bosnalijek“ počeo snažnije razvijati, te je 24 godine provela u ovoj firmi. Doktorsku disertaciju *Djelovanje antipsihotika na promet aminokiselina u centralnom nervnom sistemu* odbranila je na Farmaceutskom fakultetu u Sarajevu 1979. godine. Nakon doktoriranja, izabrana je za docenta na Farmaceutskom fakultetu u Sarajevu za predmet Farmaceutska tehnologija, a kasnije je obavljala funkciju dekana u tri mandata, od 1988. do 2000. godine. Izabrana je u zvanje profesor emeritus Univerziteta u Sarajevu.

Objavila je sljedeće knjige i udžbenike: *Attari i njihov doprinos razvoju farmacije u BiH* (s I. Mašićem). Sarajevo: Avicena, 1999.; *Ljekovito bilje i izrada preparata iz ljekovitog bilja*. (s S. Pilipovićem). Sarajevo: Šahinpašić, 1999.; *Farmaceutska tehnologija – industrijska farmacija*. Sarajevo: Mag plus, 2005.; *Laboratorijski praktikum iz farmaceutske tehnologije* II (s M. Vehabovićem), Sarajevo: Infografika, 2010.; *Formulae magistrales.* (s T. Ćatićem). Sarajevo: Farmaceutsko društvo FBiH, 2012. i dr.

Osnovala je Farmaceutsko društvo BiH, čija je bila dugogodišnja predsjednica, a pokrenula je i stručni časopis „Pharmacia“ te je bila urednica „Bima Journal“ (2000−2003). Bila je predsjednica Upravnog odbora Medicinskog fakulteta Sarajevo, član Naučnog savjeta „Bosnalijeka“, predsjednica Komiteta za standarde ljekovitog i aromatskog bilja BiH, bila je i prvi poslijeratni guverner Kantona Sarajevo (1996), članica Svjetske lige humanista, predsjednica Udruženja Mak „Bosanka“, predsjednica Vijeća kongresa bošnjačkih intelektualaca (2001−2007) i dr.

Umrla je 16. 05. 2019. godine u 90. godini života, a pokopana je na groblju „Bare“.

JALIMAM, Salih (1951−2019)

Historičar i redovni profesor Univerziteta u Zenici Salih Jalimam rođen je 30. 09. 1951. godine u Zenici. Osnovno i srednje obrazovanje stekao je u rodnom gradu, a diplomirao je na Filozofskom fakultetu na Odsjeku za historiju u Sarajevu 1975. godine. Magistarski rad *Susret franjevaca i dominikanaca na teritoriji srednjovjekovne bosanske države* odbranio je na Filozofskom fakultetu u Sarajevu 1982. godine. Radio je kao profesor historije u zeničkim školama te u Muzeju Zenice kao kustos historijske zbirke (1986−1998), gdje je priredio brojne izložbe iz historije. Izabran je u zvanje asistenta na Filozofskom fakultetu u Tuzli 1996. godine. Doktorsku disertaciju *Djelatnost dominikanaca u srednjovjekovnoj Bosni* odbranio je 1998. godine na Filozofskom fakultetu u

Tuzli, a mentor je bio dr. Boris Nilević. Nakon doktoriranja, izabran je u zvanje docenta na Filozofskom fakultetu u Tuzli 1999. godine. Za vanrednog profesora izabran je 2006. godine na Pravnom fakultetu u Zenici, a redovni je postao 2011. godine na istom fakultetu. Bio je gostujući profesor na Univerzitetu u Mostaru, Pedagoškom fakultetu u Bihaću i Pedagoškom fakultetu u Zenici, gdje je uređivao časopise *Zbornik radova* i *Društvena istraživanja*. Obavljao je funkciju dekana Pravnog fakulteta u Zenici (2006−2009).

Veoma uspješno se bavio proučavanjem bosanske srednjovjekovne historije te je objavio brojne knjige i članke iz ove oblasti, što se vidi iz priloženog: *Bibliografija radova o istoriji Zenice*. Zenica: Muzej grada Zenice, 1985. (Radovi; 9); *Zenica: (fotomonografija).* (Autori teksta Husein Serdarević, Salih Jalimam, Božo Jokanović, Meho Ajanović, Anton Švajger). Zenica: Muzej grada Zenice, 1987.; *555 godina Zenice: putopisne bilješke i zapisi o zeničkom kraju*. Zenica: Dom štampe, 1991.; *Prošlost Zenice do 1941. godine: glavni tokovi društvenog razvoja.* Zenica: Muzej grada Zenice, 1996.; *Vranduk: kraljevski grad*. Travnik: Zavičajni muzej, 1996.; *Studija o bosanskim bogomilima.* Tuzla: Opština Kalesija, 1996.; *Izvori za historiju srednjovjekovne bosanske države: (izbor*). Tuzla: Historijski arhiv, 1997.; *Zapadnoevropski heretici i bosanski bogomili*. Sarajevo: Vijeće Kongresa bošnjačkih intelektualaca, 1998.; *Lastavica: od bogomilskog zborništa do muslimanskog dovišta*. (s Mustafom Spahićem). Zenica: Zemedia, 1998.; *Travnik u sidžilu zeničkog naiba.* (Priredio Salih Jalimam; preveo Fehim Dž. Spaho). Travnik: Zavičajni muzej, 1999.; *Djelatnost dominikanaca u srednjovjekovnoj Bosni*. Tuzla: Hamidović, 1999.; *Historija bosanskih bogomila*. Tuzla: Društvo studenata Demus, 2002.; *Historija: za 1. razred gimnazije i drugih srednjih škola*. Sarajevo: Oko, 2003.; *Historija za 5. razred osnovne škole*. Sarajevo: Oko, 2003.; *Državnopravni razvitak Bosne i Hercegovine*. (s Midhatom Spahićem). Zenica: Vrijeme, 2005.; *Stolac: od najstarijih vremena.* (s Senadom Mičijevićem). Stolac: Udruženje Troya, 2005.; *Duhovna susretanja.* Zenica: Hijatus, 2006.; *Zagonetka postojanja*. Zenica: Vrijeme, 2008.; *Kazniona: knjiga o zeničkom zatvoru.* (Tekst Salih Jalimam, Slavko Marić, Rafet Spahić; fotografije Dejan Vekić). Zenica: Vrijeme: Tuzla: Nam, 2008.; *Praktikum iz bosanskog komparativnog prava*. Zenica: (s. n.), 2008.; *Dominikanci u Bosni u srednjem vijeku*. Tuzla: Bosanska riječ, 2009.; *Historija Zenice*. Zenica: Autorsko izdanje, 2010.

Bio je član Senata Bošnjačkog instituta, član Savjeta BZK „Preporod“ Sarajevo, predsjednik Društva historičara Zenice.

Dobitnik je Nagrade Zenice (2018) za doprinos historijskom i pedagoškom radu.

Umro je 26. 04. 2019. u 68. godini života, a pokopan je u Zenici.

JUSIĆ, Đelo (1939−2019)

Kompozitor, dirigent i akademik BANU-a Đelo Jusić rođen je 26. 01. 1939. godine u Dubrovniku, gdje su se njegovi roditelji preselili iz Mostara nakon medenog mjeseca provedenog u ovom starom gradu. Nakon završetka osnovne škole, maturirao je na Muzičkoj školi u Dubrovniku te diplomirao na Muzičkoj školi „Josip Slavenski" u Beogradu 1962. godine. Osnivač je vokalno-instrumentalnog ansambla „Dubrovački trubaduri" i dječijeg zbora „Mali raspjevani Dubrovnik". Godine 1975., preselio se u Zagreb, gdje se bavio komponiranjem pjesama sve do 1990. godine, kada se vratio u Dubrovnik i postao stalni dirigent Dubrovačkog simfonijskog orkestra. Komponirao je zabavnu, klasičnu i dječiju muziku te muziku za nekoliko igranih filmova. Objavio je 80 gramofonskih ploča i 20 CD-a, odnosno više od 1.000 kompozicija. Njegove najpoznatije kompozitorske šlagerske pjesme su: *La musica di notte*; *Sve se vraća, sve se plaća; Sva su moja proljeća u meni*; *Na Stradunu*; *Prijatelji stari, gdje ste*; *Volim te, budalo mala*, koje su izvodili Tereza Kesovija, Frano Lasić, Ibrica Jusić, Dubravka Jusić, i dr. Od klasičnih djela izdvojit ćemo *Dubrovački kantuni* za simfonijski orkestar, koje je posvećeno stradanjima u Dubrovniku za vrijeme Domovinskog rata, te oratorij *Srebrenički inferno*, koji prikazuje stradanja Bošnjaka u genocidu u Srebrenici, prema knjizi Džemaludina Latića, a prvi put je izveden 2003. godine prilikom otvaranja Memorijalnog centra Srebrenica, Potočari i tradicionalno se izvodi svake godine na dan obilježavanja genocida u Srebrenici. Kasnije je iskreno priznao da je pripremajući *Srebrenički inferno*, oplakao cijelu Srebrenicu, a podsjetio se i svoga porijekla, oca Arifa iz Prozora i majke Emine iz Blagaja, koji su imali šestero djece i odgajali su ih pošteno.

Treba istaći da se Jusić pojavio kao svjedok na sudu u Haagu, jer je snimao sve što se u ratu događalo u Dubrovniku te je time argumentirao počinjene zločine.

Dobitnik je brojnih nagrada za svoj rad, a spomenut ćemo sljedeće: nagrada grada Dubrovnika (1968), nagrada „Porin" za najbolji dječiji album (1997), dobitnik je „Zlatne Arene" na Filmskom festivalu u Puli (1999), dobitnik „Porina" za životno djelo (2007), i dr.

Umro je 31. 05. 2019. godine u 80. godini života, a pokopan je u Dubrovniku.

KAPIDŽIĆ-Osmanagić, Hanifa (1935−2019)

Redovna profesorica Filozofskog fakulteta Hanifa Kapidžić-Osmanagić rođena je 30. 11. 1935. godine u Sarajevu, u porodici poznatog historičara Hamdije Kapidžića. Diplomirala je na Odsjeku za romanske jezike (francuski, la-

tinski i italijanski jezik) i književnost Filozofskog fakulteta u Sarajevu 1958. godine. Iste godine izabrana je asistenticu za francuski jezik na istom fakultetu.

Od 1960. do 1963. godine boravila je kao lektorica srpskohrvatskog jezika na Faculte des lettres u Dijonu u Francuskoj. Doktorsku disertaciju *Le Surrealisme serbe dans ses rapports avec le surrealisme francais (Srpski nadrealizam i njegovi odnosi sa francuskim nadrealizmom)* odbranila je na Univerzitetu u Dijonu u Francuskoj 1963. godine. Na Filozofskom fakultetu u Sarajevu izabrana je u zvanje docentice 1964., vanredna profesorica postala je 1970., a redovna 1975. godine. Na istom fakultetu obavljala je i dužnost dekana od 1973. do 1975. godine te prorektorice Univerziteta od 1985. do 1988. godine. Bila je gostujući profesor na fakultetu u Parizu 1995., 1996., 1997. Bavila se književnom kritikom, teorijom književnosti, te proučavala francusku, bosanskohercegovačku, hrvatsku i srpsku književnost.

Objavila je sljedeće knjige: *Srpski nadrealizam i njegovi odnosi sa francuskim nadrealizmom.* Sarajevo: Svjetlost, 1966.; *Le Surrealisme serbe et ses rapports avec le surrealisme francais*. Paris: Societe les Belles Lettres, 1968.; *Hrestomatija srpskog nadrealizma: teorija i kritika*. Sarajevo: Svjetlost, 1970.; *Hrestomatija srpskog nadrealizma: poezija i tekstovi.* Sarajevo: Svjetlost, 1970.; *Suočenja: od nadrealizma do strukture*. Sarajevo: Svjetlost, 1976.; *Suočenja, II: portreti i prigode*. Sarajevo: Svjetlost, 1981.; *Suočenj*a, III: *Ristić, Begić, Davičo, Krleža*. Sarajevo: Svjetlost, 1986.; *Pjesnici lirske apstrakcije: Poezija 1945−1980.* Sarajevo: Institut za književnost: Svjetlost, 1992.; 2. izdanje, Gračanica: Grin, 1999.; *Suočenja*, IV, Sarajevo: P. E. N. Centar, 1998.; *U brzake vremena: Suočenja*, V, Sarajevo: Omnibus, 2003.; *Ogledi o Helene Cixous: ka poetici idiomatičke razlike*. Sarajevo: Rabic, 2011. Priredila je „Djela“ Midhata Begića u 6 knjiga, knjigu *Pjesme* Vaska Pope, *Kritički radovi* Marka Ristića, *Poezija* Mile Stojića, i dr. Bila je glavna urednica časopisa „Novi izraz“ PEN centra.

Bila je društveno aktivna te je bila predsjednica Prosvjetno-kulturnog vijeća grada Sarajeva (1970−1974), delegat Društveno-političkog vijeća Skupštine SR BiH, predsjednica Konferencije za pitanja društvenog položaja žena pri RKSSRNBiH, predsjednica PEN centra BiH od 1997. do 2001. godine. Redovna je članica Akademije nauka i umjetnosti BiH od 2005. godine.

Dobitnica je Šestoaprilske nagrade grada Sarajeva, Dvadesetsedmojulske nagrade BiH, predsjednik Francuske odlikovao je Ordenom akademskih palmi i dr.

Treba istaći i cijeniti to što je dijelila ratnu sudbinu sa svojim sugrađanima u opkoljenom Sarajevu, iako je sa svojom izuzetnom pozicijom i svojim zvanjem i znanjem francuskog jezika, mogla otići bilo gdje, ali nije.

Umrla je 21. 09. 2019. godine u 84. godini života, a pokopana je na groblju „Bare“.

KILALIĆ, Teufik (1932−2019)

Redovni profesor Medicinskog fakulteta u Sarajevu Teufik Kilalić rođen je 03. 04. 1932. godine u Sarajevu. Diplomirao je s temom *Rhodites rosae na divljim ružama u okolini Sarajeva* na Odsjeku za biologiju na Prirodno-matematičkom fakultetu u Sarajevu 1958. godine. Bio je zaposlen kao asistent u Kabinetu za biologiju Medicinskog fakulteta u Sarajevu, gdje je i magistrirao. Doktorsku disertaciju *Djelovanje nekih antibiotika na promet ugljiko-hidrata, rast, razvoj i težinu kod albino štakora* odbranio je na Prirodno-matematičkom fakultetu u Sarajevu 1974. godine. Nakon doktoriranja, predavao je Histologiju i embriologiju na Medicinskom fakultetu u Sarajevu.

Navest ćemo nekoliko objavljenih radova: „Studi comparati di varin influence sulla morphogenesi degli amphibi". (T. Švob), Đenova (1967); „Prilog komparativnom istraživanju fiziologije digestivnog trakta ciprinida" (T. Švob). *Ribarstvo* (1967); „Genetic differences between reactivity to ultraviolet and reactivity to x-rays". (T. Švob). „Folia medica Facultatis medicinae Universitatis saraeviensis" (1968); „Učestalost nekih kongenitalnih anomalija i lokomotornog sistema u novorođenčadi banjalučke regije (s R. Terzić, E. Đuričić). *Medicinski arhiv* (1988). Bio je saradnik Instituta za histologiju i embriologiju, gdje je uradio nekoliko naučnoistraživačkih projekata: „Istraživanja djelovanja citostatika na genetsku osnovu čovjeka i eksperimentalnih miševa" (1982) i dr. Predavao je predmet Biologija s humanom genetikom na Farmaceutskom fakultetu od 1988. do 1998. godine.

Bio je član Društva genetičara Bosne i Hercegovine i Društva fiziologa Bosne i Hercegovine.

Umro je 29. 04. 2019. u 87. godini života, a pokopan je groblju na Ilidži.

KULENOVIĆ, Tvrtko (1935−2019)

Redovni profesor Filozofskog fakulteta u Sarajevu Tvrtko Kulenović rođen je 09. 04. 1935. godine u Šapcu. Potječe iz poznate krajiške begovske porodice Kulenović. Sin je poznatog slikara Hakije Kulenovića. Osnovno školovanje završio je u rodnom mjestu, a zatim se preselio u Sarajevo, gdje je završio Drugu gimnaziju. Diplomirao je na Filološkom fakultetu na Odseku za jugoslovenske književnosti u Beogradu 1960. godine. Nakon diplomiranja, radio je kao bibliotekar − klasifikator za strane knjige u Narodnoj biblioteci Bosne i Hercegovine (1963−1968), a u tom periodu boravio je kao stipendist indijske vlade za studije iz klasične indijske umjetnosti i estetike na Osmania Univerzitetu u Hajderabadu (Osmania University Hyderabad) (1965−1967). Zatim je 1968.

godine počeo raditi kao dramaturg Narodnog pozorišta u Sarajevu, i u tom vremenu (1971) je koristio četveromjesečnu stipendiju italijanske vlade za studije na Institutu za teatar Univerziteta u Rimu (Instituto del Teatro Universita di Roma). Godine 1972. primljen je na novoosnovani Odsjek za opštu književnost, teatrologiju i bibliotekarstvo na Filozofskom fakultetu u Sarajevu. Odbranio je doktorsku disertaciju *Teorijske osnove modernog evropskog i klasičnog azijskog teatra* na istom odsjeku 1974. godine, i ovo je prva odbranjena doktorska teza na ovom Odsjeku. Izabran je u zvanje docenta 1975. godine, vanrednog profesora 1980., a 1983. godine postao je redovni profesor za sljedeće predmete: Svjetska književnost, Svjetska drama i pozorište, Historija i poetika romana, Kultura i komunikacija. Kao stipendista Fullbrightove fondacije, bio je gostujući profesor na univerzitetima u SAD-u, 1981., 1987. te od 1996. do 1999. na Akademiji scenskih umjetnosti u Sarajevu, Fakultetu dramskih umetnosti u Beogradu te Akademiji umetnosti u Novom Sadu. Obavljao je funkciju dekana Filozofskog fakulteta, OOUR-a za filologiju 1982−1983. godine. Bio je direktor Narodnog pozorišta u Sarajevu od 1999. do 2003. godine. Jedan je od osnivača PEN centra Bosne i Hercegovine i njegov prvi predsjednik u mandatu od 1992. do 1996. Član je Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine od 1995. godine.

Počeo je veoma rano pisati. Kao srednjoškolac je s Borom Draškovićem uređivao srednjoškolski književni list „Svitanje“ (1953), gdje je objavio svoje prve pripovijetke. Pisao je knjige iz oblasti pozorišne umjetnosti, a u književnosti se okušao u skoro svim žanrovima: romanima, pripovijetkama, dramama, putopisima, esejima, scenarijima, književnoj kritici, a sve to je objavio u sljedećim knjigama: *Odanost jugu: putopisne proze*. Novi Sad: Matica srpska, 1970.; *Indija i umetnost*. Novi Sad: Matica srpska, 1972.; *Čakra – Istok Zapadu danas*. Sarajevo: Svjetlost, 1973.; *Putovanje.* Sarajevo: Svjetlost, 1974.; *Teorijske osnove modernog evropskog i klasičnog azijskog pozorišta*. Sarajevo: Svjetlost, 1975.; *Lektira*. Sarajevo: Svjetlost, 1978.; *Pejzaži zrelog doba*. Novi Sad: Matica srpska, 1979.; *Karavan*. Sarajevo: Svjetlost, 1981.; *Pozorište Azije*. Zagreb: Centar za kulturnu djelatnost, 1983.; *Umetnost i komunikacija*. Sarajevo: „Veselin Maleša“, 1983.; *Lektira II*. Sarajevo: Svjetlost, 1984.; *Kasino.* Beograd: Prosveta, 1987.; *Mehanika fluida*. Sarajevo: „Veselin Masleša“, 1987.; *Čovekova porodica*. Sarajevo: Svjetlost, 1991.; *Lektira III*. Sarajevo: Svjetlost, 1988.; *Galerije*. Sarajevo: „Veselin Masleša“, 1990.; *Istorija bolesti*. Sarajevo: Bosanska knjiga, 1994.; *Rezime*. Sarajevo: IPC, 1995.; *Jesenja violina*. Sarajevo: Bosanska knjiga, 1999.; *Majka voda*. Sarajevo: Oko, 2004.; *Trag crne žuči.* Sarajevo: Zoro, 2005.; *Putopisi. Čovjekova porodica*. Sarajevo: BZK „Preporod“, 2006.; *Glasovi: radiodrame.* Sarajevo: Connectum, 2006.;

Izabrana djela u 7 knjiga. Sarajevo: Međunarodni centar za mir, 2008.; *Natural history of a disease.* (Translated by Amila Karahasanović). Sarajevo: ANUBiH, 2012.; *Istorija bolesti*. Sarajevo: Buybook, 2016.

Dobitnik je brojnih nagrada: Šestoaprilske nagrade grada Sarajeva (1975), Dvadesetsedmojulske nagrade (1989), nagrade „Veselin Masleša" (1990), godišnje nagrade Udruženja književnika BiH (1983) i (1985), nagrade za najbolju radio-dramu u Ohridu (1989), Fund for Free Expresssion Award, USA (1993), nagrade Sajma knjiga za životno djelo (2008), nagrade Asocijacije izdavača i knjižara BiH za najboljeg autora (2009) i dr. Dobitnik je nagrade „25. novembar" za životno djelo, koja je posthumno uručena njegovoj supruzi.

Moram spomenuti da smo svi voljeli profesorova predavanja, jer smo imali šta čuti, istinski smo sve upijali, bio je spoj elokvencije, znanja, mudrosti, a njegova dobrota se nije mogla sakriti. Ponašao se gospodski, a za njegovo begovsko porijeklo smo tek kasnije saznali, i to ne od njega, nego od drugih, a to mnogo govori o njemu. Jedan je od onih omiljenih profesora kosmopolita, koji se zauvijek pamte po širini pogleda, po umijeću prenošenja znanja studentima i po profesionalnosti.

Umro je 13. 04. 2019. godine u 84. godini života, a pokopan je na groblju „Bare".

KURSPAHIĆ, Nermina (1956−2019)

Književnica Nermina Kurspahić rođena je 03. 06. 1956. godine u Sarajevu. Osnovno i srednje obrazovanje završila je u rodnom mjestu. Odbranila je diplomski rad *Karagoz: tursko pozorište sjenki* na Odsjeku za komparativnu književnost, teatrologiju i scenske umjetnosti na Filozofskom fakultetu u Sarajevu 1980. godine. Postdiplomski studij iz Teorije književnosti pohađala je na Filološkom fakultetu u Beogradu. Prema iskrenom sjećanju njenih kolega s fakulteta, bila je ljepotica i inteligentnija i obrazovanija od ostalih kolega. Kao studentica je pisala i objavljivala tekstove po različitim časopisima, tako da je pred njom bila uspješna karijera. Ali, nešto nas u životu uvijek neočekivano sačeka, tako da ju je iznenadna bolest u mnogo čemu spriječila te je postepeno završila u invalidskim kolicima. Ipak se pokazala kao izuzetan borac, bila je član Redakcije časopisa za umjetnost i kulturu „Odjek", gdje je pratila kulturna i likovna dešavanja u gradu, pisala je književne i likovne eseje i kritike, jednostavno je nastavila pisati i živjeti. Bila je ogorčena ratom i pokazala je veliku hrabrost i britkost u svojim tekstovima, te je u nekoliko tekstova odgovarala na laži bivših profesora s njenog Odsjeka koji su otišli na Pale (N. Koljević) o „nesklonosti Muslimana 'visokoj kulturi'", te je pobrojala naše književnike i umjetnike kao protuargument, a zauzvrat je kasnije dobila precizno navođenu

granatu tačno u njenu sobu, ali, nasreću, njoj nije ništa bilo. Pokazala je izuzetnu snagu i duhovni otpor, obnavljajući u ratu časopis za kulturu, nauku i obrazovanje „Odjek“, koji je uspješno uređivala do kraja svoga života.

Pisala je likovnu i književnu kritiku, književne i likovne eseje, romane, drame, pjesme i dr.

Objavila je sljedeće publikacije: *Hijatus: u znaku bolesti i, u ime zdravlja*. Sarajevo: Zid, 1994.; *Iščezavanje plavih jahača*. Sarajevo: Međunarodni centar za mir, 1995.; *Sarajevski ratni pogledi*. Sarajevo: Oko, 1996.; *Ciglik*. Istanbul: Sinegraf, 1997.; *Hronologija posljednjih trinaest godina* MES-a. Sarajevo: MES, 1998.; *Skoro će i tebi kraj*. Sarajevo: Ljiljan: Zid, 1999.; *Hijatus*. London, 2000.; *Likovna kazivanja, likovni eseji.* Sarajevo: Svjetlost, 2001.; *Kisele kiše i druge drame*. Sarajevo: Connectum, 2005.; *All on board: drama u dva čina.* Sarajevo: BZK „Preporod“, 2005.

Bila je članica P. E. N. Centra BiH i Društva pisaca BiH.

Dobitnica je sljedećih nagrada: SOROŠ-eve nagrade za roman „Iščezavanje plavih jahača“ (1996); Prva nagrada „Alija Isaković“ BZK „Preporod“ za najbolji originalni dramski tekst „All on board“ (2004); Šestoaprilske nagrade grada Sarajeva (2005).

Umrla je 29. 08. 2019. u 63. godini života, a pokopana je na groblju „Vlakovo“.

LJUBOVIĆ, Amir (1945−2019)

Redovni profesor Filozofskog fakulteta Amir Ljubović rođen je 17. 03. 1945. u Sarajevu. Diplomirao je na Filozofskom fakultetu na Odsjeku za orijentalistiku 1970. godine. Za asistenta na Orijentalnom institutu izabran je 1972. godine. Magistarski rad odbranio je 1980., a doktorsku tezu *Radovi naših ljudi iz oblasti logike na arapskom jeziku: istorijsko-komparativna studija* odbranio je 1988. godine na Filozofskom fakultetu u Sarajevu. U zvanje vanrednog profesora izabran je na Filozofskom fakultetu 1990. godine na predmetu Orijentalno-islamska civilizacija, a za redovnog 1996. godine na istom predmetu.

Bavio se proučavanjem književne, filozofske i kulturne baštine Bošnjaka na orijentalnim jezicima. Na studijskim istraživanjima boravio je u Egiptu (1972) i Francuskoj (1980/1981).

Objavio je sljedeće knjige: Hasan Kafija Pruščak: *Izabrani spisi.* (Uvod, prevod i bilješke Amir Ljubović i Fehim Nametak. Sarajevo: „Veselin Masleša“, 1983. (Biblioteka Kulturno nasljeđe*)*; *Prozna književnost Bosne i Hercegovine na orijentalnim jezicima*. (sa Sulejmanom Grozdanićem). Sarajevo: Orijentalni institut, 1995.; *Logička djela Bošnjaka na arapskom jeziku*. Sarajevo: Orijentalni institut, 1996.; Hasan Kafi Pruščak: *Temelji mudrosti o uređenju svijeta.*

(preveo Amir Ljubović). Travnik: Muftijstvo Travnik, 1996.; *Nad Ba*šagić*evom zaostavštinom: Bašagićeva kolekcija orijentalnih rukopisa u Univerzitetskoj knjižnici u Bratislavi i njen značaj za opću i kulturnu historiju Bosne i Hercegovine*. Mostar: Arhiv Hercegovine, 1998.; *Hasan Kafija Pruščak* (s Fehimom Nametkom). Sarajevo: Sarajevo-Publishing, 1999. Priredio je knjigu Safvet-bega Bašagića: *Bošnjaci i Hercegovci u islamskoj književnosti: prilog kulturnoj historiji Bosne i Hercegovine*; *Znameniti Hrvati, Bošnjaci i Hercegovci u Turskoj carevini.* (s Dž. Ćehajićem). Sarajevo: Svjetlost, 1986. (Biblioteka Kulturno nasljeđe); Ibn Khaldun, 'Abd al Rahman: *Muqaddima.* (s arapskog preveo Teufik Muftić; redaktor Amir Ljubović). Sarajevo: El-Kalem, 2007.

Njegove dvije knjige su prevedene na engleski i arapski jezik: *The works in logic by Bosniac autors in Arabic (Logička djela Bošnjaka na arapskom jeziku*). Leiden: Boston: Brill, 2008.; *Al-Adab al-natri li al-Bosna wa al-Harsak bi al-lugat al-šarqiyya* (*Prozna književnost Bosne i Hercegovine na orijentalnim jezicima*). Al-Qahira: al-Markaz al-qawmi li al-targama, 2008.

Bio je glavni urednik *Priloga za orijentalnu filologiju,* a radove je objavljivao u *Prilozima za orijentalnu filologiju*, *Pregledu*, *Životu*, *Trećem programu*, *Izrazu*, *Dijalogu* i dr.

Obavljao je funkciju prodekana (2000−2002) i dekana (2002−2004) na Filozofskom fakultetu u Sarajevu.

Umro je 26. 11. 2019. u 74. godini života, a pokopan je na „Barama".

MAKAREVIĆ, Bakir (1942−2019)

Književnik i novinar Bakir Makarević rođen je 29. 04. 1942. godine u Višegradu. Diplomirao je na Odsjeku za istoriju jugoslovenskih književnosti na Filozofskom fakultetu u Sarajevu 1967. godine. Sa profesorskom diplomom počeo je raditi kao televizijski novinar na Radio-televiziji Sarajevo, jer mu je taj posao u elektronskim medijima bio privlačniji. Godine 1998., imenovan je glavnim i odgovornim urednikom novoosnovane Televizije Sarajevo, gdje je ostao sve do odlaska u mirovinu 2007. godine. U studentskim danima je počeo pisati poeziju te je u 27. godini života objavio svoju prvu zbirku pjesama *Vir bučan i zagonetan*. Sarajevo: „Veselin Masleša", 1969. Nakon toga, tridesetak godina nije ništa objavljivao te je tek u 60. godini života ponovo počeo objavljivati: objavio je još devet zbirki pjesama: *Maskota i zaštitnik*. Sarajevo: Svjetlost, 2002.; *Ožiljci i nedoumice*. Sarajevo: Svjetlost, 2005.; *Kružne strane životoka*. Sarajevo: Svjetlost, 2006.; *Vrtlog: izbor poezije*. Sarajevo: Svjetlost, 2007.; *Sanjam da sam umro*. Sarajevo: Svjetlost, 2008.; *Znakovi raspoznavanja*. Sarajevo: Svjetlost, 2009.; *Goneti i obrati*. Sarajevo: Svjetlost, 2009.;

Ogledalo: (izbor poezije). Sarajevo: Svjetlost, 2009.; *Vrijeme na čekanju.* Sarajevo: Svjetlost, 2010.

Godine 2009. izabran je za najboljeg autora za tri knjige poezije *Goneti i obrati, Ogledalo*, *Znakovi raspoznavanja* od Udruženja izdavača i knjižara Bosne i Hercegovine.

Umro je 30. 11. 2019. u 77. godini života, a pokopan je groblju Bare.

MUJEZINOVIĆ, Mustafa (1954−2019)

Političar i diplomata Mustafa Mujezinović rođen je 27. 12. 1954. godine u Sarajevu u porodici poznatog profesora orijentaliste Mehmeda Mujezinovića. Diplomirao je na Elektrotehničkom fakultetu u Sarajevu 1978. godine. Nakon diplomiranja, počeo je raditi u Tvornici transformatorskih stanica i razvodnih postrojenja TTS, „Energoinvest" u Sarajevu, gdje je obavljao različite poslove u svojoj struci, sve do 1992. Zatim se počeo baviti politikom te je kao član Stranke demokratske akcije imenovan, kao njihov kadar, na mnoge političke i diplomatske funkcije. Spomenut ćemo funkcije koje je obnašao: bio je predsjednik Općine Stari Grad od 1994. do 1995., zatim načelnik Općine Stari Grad od 1995. do 1996.; prvi premijer Kantona Sarajevo od 1996. do 1998.; guverner Kantona Sarajevo od 1998. do 2000.; veleposlanik BiH pri Organizaciji za sigurnost i saradnju u Europi (OSCE) u Beču od 2000. do 2001.; direktor privatizacijskog fonda „Prevent invest" od 2002. do 2004.; veleposlanik BiH u Maleziji, Tajlandu i Brunejima od 2004. do 2008.; savjetnik Uprave Razvojne banke Federacije BiH od 2008. do 2009.; premijer Federacije BiH od 2009. do 2011.; veleposlanik BiH u Velikoj Britaniji i Republici Irskoj od 2012. do 2015.; veleposlanik BiH u Ruskoj Federaciji od 2016.

Umro je 23. 12. 2019. u 65. godini života, a pokopan je na mezarju „Grlića brdo".

MULIĆ, Jusuf (1933−2019)

Redovni profesor Poljoprivrednog fakulteta u Sarajevu Jusuf Mulić rođen je 19. 3. 1933. godine u Konjicu. Osnovno školovanje je završio u rodnom mjestu, a Poljoprivrednu srednju školu u Banjoj Luci. Diplomirao je na Poljoprivrednom fakultetu u Sarajevu 1957. godine, gdje je nakon dvije godine primljen za asistenta. Magistrirao je na Univerzitetu u Napulju u Italiji 1964. godine, a doktorsku disertaciju *Prilog proučavanju primjenjivosti raznih metoda kalkulacije vrijednosti stajnjaka* odbranio je na Poljoprivrednom fakultetu u Sarajevu 1965. godine. Iste godine izabran je u zvanje docenta, vanredni

profesor je postao 1970. a redovni 1975. godine. Obavljao je funkciju dekana na Poljoprivrednom fakultetu od 1981. do 1983. godine, a funkciju rektora Sarajevskog univerziteta počeo je obavljati od 1991. do 1993., kada je napustio ratno Sarajevo i preselio se u Dubrovnik. Svoje stručne i naučne radove iz oblasti poljoprivrednih nauka objavio je u sljedećim publikacijama: *Eksperimentalna statistika primijenjena u poljoprivredi.* Sarajevo: Institut za poljoprivredna istraživanja, 1969.; *Kalkulacije u poljoprivredi: primarna proizvodnja, prerada, promet: praktikum*. (s V. Selakom). Sarajevo: Univerzitet, 1973.; *Primjena simpleks metoda u optimalizaciji proizvodnje poljoprivrednog gazdinstva*. (s Ž. Fincijem i H. Jahić). Beograd: Nolit, 1975.; *Troškovi i kalkulacije u OUR agroindustrijskog sistema*. Sarajevo: Univerzitet, 1978.; *Ratarsko-stočarska proizvodnja Nova Topola: 40 godina*. Banja Luka: SOUR AIPK „Bosanska Krajina", 1987. i dr. Bio je urednik časopisa *Poljoprivredni pregled*.

Godine 1996., vratio se u Sarajevo i amaterski se počeo bavio historijom te je napisao brojne radove o Konjicu, Hercegovini, muslimanskom školstvu, kulturnoj historiji, od kojih ćemo navesti nekoliko: *Hercegovina. Dio 1, Feudalna oblast srednjovjekovne bosanske države.* Mostar: Muzej Hercegovine, 2004.; *Hercegovina. Dio 2, Vojna i upravna jedinica Osmanskog carstva: Knjiga 2. 1. (XV i XVI stoljeće).* Mostar: Muzej Hercegovine, 2004.; *Hercegovina. Dio 2. 2., Vojna i upravna jedinica Osmanskog carstva: (od početka XVII stoljeća do kraja osmanske vladavine).* Sarajevo: Muzej Hercegovine, 2007.; *Konjic i njegova okolina u srednjem vijeku*. Sarajevo: Autorsko izdanje, 2007.; *Konjic i njegova okolina u vrijeme osmanske vladavine: (1463−1878,* 2 (Koautorstvo). Sarajevo: Autorsko izdanje, 2007.; *Velika Srbija, Muslimani i Bosna: od početka Prvog srpskog ustanka 1804. do početka Drugog svjetskog rata 1941. godine.* Sarajevo: Autorsko izdanje, 2006.; Četiri stoljeća Mostarskog *muftijstva: (1592−1992*). Mostar: Muftijstvo mostarsko, 2008.; *Konjic i njegova okolina: ćuprija Haseći Ali-age Kolakovića u Konjicu*. Konjic: Knjižara Pelikan, 2009.; *Gazi Husrev-begov hanikah (1531−1921).* Sarajevo: Autorsko izdanje, 2012.; *Gazi Husrev-begove medrese u Sarajevu (1921−1945*). Sarajevo: Autorsko izdanje, 2012. *Behrambegova medresa u Tuzli (1626−1939) i Niža okružna medresa u Tuzli (1939−1949).* Sarajevo: Autorsko izdanje, 2014.; *Državne šeriatske škole u Sarajevu*. Sarajevo: Autorsko izdanje, 2013.; *Muslimanske vjerske* škole sarajevskih vakifa *(1457−1952).* Sarajevo: Autorsko izdanje, 2013.; *Medrese u Gračanici (1745−1946).* Sarajevo: Autorsko izdanje, 2015.: *Muslimanske škole u Mostaru (1554−1945).* Sarajevo: Autorsko izdanje, 2015.; *Biografski leksikon fakultetski obrazovanih Konjičana: magistri i doktori nauka,* tom 1., (s S. Mulićem), Konjic: Narodni univerzitet, 2016.; *Biografski leksikon fakultetski obrazovanih Konjičana: diplomanti viših škola i fakulteta svih stepenovanja*, 2, (sa S. Mulićem), Konjic: Narodni univerzitet, 2018. i dr.

Dobitnik je Dvadesetsedmojulske nagrade Bosne i Hercegovine.
Umro je 15. 11. 2019. u 86. godini života, a pokopan je na groblju „Bare“.

OMEROVIĆ, Muharem (1940−2019)

Književnik Muharem Omerović rođen je 24. 3. 1940. godine u Banjoj Luci. Osnovno školovanje je završio u rodnom gradu, a srednju školu u Doboju, gdje je živio do rata 1992. godine. U ratu se preselio u Zenicu, gdje je nastavio s izbjegličkim životom i spisateljskim radom. Njegove pjesme su uvrštene u nekoliko čitanki – udžbenika za osnovnu školu. Pisao je poeziju i prozu za djecu te humorističke, satiričke i aforističke tekstove za odrasle. Objavio je sljedeće knjige poezije: *Zlatni zarobljenik*. Doboj: Paralele, 1971.; *Dani raspjevani*. Doboj: Autorsko izdanje, 1975.; *Da zvone brda*. Doboj: Književni klub „Ivo Andrić“, 1978.; *Na leđima vjetra*. Doboj: Književni klub „Ivo Andrić“, 1984.; *Djed je glavna fora*. Doboj: Autorsko izdanje, 1986.; *Soliterci*. Doboj: Književni klub „Ivo Andrić“, 1987.; *Zbrda-zdola: izbor pjesama za djecu*. Tešanj: Planjax, 1998.; *Soliterci*. Tuzla: Bosanska riječ, 2000.; *Zelene godine*. Zenica: Udruženje književnika Ze-Do kantona, 2002.; *Dvostrofice − dvokitice.* Zenica: Udruženje književnika Ze-Do kantona, 2003.; *Koliko je sati*. Zenica: Vrijeme, 2003.; *Srebrenica, masovna grobnica: poema*. Zenica: Udruženje književnika Ze-Do kantona, 2003.; *I balončeki pucaju od smijeha*. Zenica: Udruženje književnika Ze-Do kantona, 2005.; *Odredi boje vjetru*. Tuzla: Infodis, 2006.; *Uz priču pjesma*. Zenica: Naša riječ, 2008.; *Gudbaj, zelene godine.* Zenica: Dom štampe, 2009.; *Jutro ispod jorgan planine*. Tešanj: Planjax, 2015. Knjige proze, humora i satire: *Šeherzada: kratke priče*. Zenica: Udruženje književnika Ze-Do kantona, 2001.; *Bosanski kikot*. Zenica: Udruženje književnika Ze-Do kantona, 2002.; *Raspitivanje rahmetlije*. Zenica: Udruženje književnika Ze-Do kantona, 2005.; Život na veresiju. Zenica: Udruženje književnika Ze-Do kantona, 2007.; *Svi smo mi kenjci...(a naročito neki!).* Zenica: Udruženje književnika Ze-Do kantona, 2007.; *Izborijada: (izbor aforizama i političara).* Zenica: Udruženje književnika Ze-Do kantona, 2009.; *Kapu dole, nek ostane glava!: aferimizmi*. Zenica: Dom štampe, 2011.; *Taki nam grah pao*. Zenica: Autorsko izdanje, 2013.; *Srce o koncu*. Zenica: Armagedon, 2014.; *Sam protiv svih*. Tešanj: Planjax komerc, 2016.; *Lajem, u ime naroda! U ime naroda, lajem*. Tešanj: Planjax komerc, 2017.; *Bagatela = jeftini ljudi: kratke priče*. Tešanj: Planjax komerc, 2017.

Umro je 19. 06. 2019. godine u 79. godini života, a pokopan je na mezarju „Plane“ kod Doboja.

ORUČ-Čustović, Saliha (1929−2019)

Redovna profesorica Ekonomskog fakulteta u Sarajevu Saliha Oruč-Čustović rođena je 07. 09. 1929. godine u Visokom. Diplomirala je na Hemijsko-tehnološkom odsjeku na Tehničkom fakultetu u Zagrebu. Bila je zaposlena u Željezari u Ilijašu kao šef Hemijskog laboratorija. Od 1963. godine angažirana je na predmetu Tehnologija na Ekonomskom fakultetu u Sarajevu, gdje je 1968. godine uradila habilitacioni rad *Kvalitet hematitnog sivo sirovog gvožđa proizvedenog u Željezari Ilijaš.* Doktorsku disertaciju *Ponašanje nikla i nikl (II)-hidroksida u vodenoj otopini NH4+-I CI-iona u ovisnosti o ph otopine sa aspekta analitičke kemije i elektro-kemijske termodinamike* odbranila je na Tehničkom fakultetu u Banjoj Luci 1974. godine. Stručne radove objavljivala je u „Zborniku radova" Ekonomskog fakulteta u Sarajevu, a objavila je u koautorstvu i nekoliko udžbenika za srednje škole, koji su kasnije doživjeli nekoliko ponovljenih izdanja: *Poznavanje robe: za 3. razred ekonomske struke.* (s. M. Hadžidedić). Sarajevo: Svjetlost, 1984.; 1989.; 1992.; *Poznavanje robe: udžbenik 2. razred ekonomske* škole. (s M. Hadžidedić). Sarajevo: Svjetlost, 1974.; 1976.; 1979.; 1980.; *Tehnologija*. (s B. Jovanović). Sarajevo: Ekonomski fakultet, 1975.; 1989. Obavljala je funkciju dekanese na Ekonomskom fakultetu od 1991. do 1993. godine.

Bila je član Saveza hemičara i tehnologa Bosne i Hercegovine i član Poljskog i evropskog udruženja za poznavanje robe.

Odlikovana je Ordenom zasluga za narod sa srebrenom zvijezdom.

Umrla je 20. 02. 2019. godine u 90. godini života, a pokopana je na groblju „Bare".

OSMANČEVIĆ-Ćurić, Enisa (1945−2019)

Pjesnikinja Enisa Osmančević-Ćurić rođena je 16. 05. 1945. godine u Banjoj Luci. Diplomirala je na Grupi za srpskohrvatski jezik i književnost na Višoj pedagoškoj školi 1967. godine. Radnu karijeru je provela radeći kao nastavnica u osnovnim školama u Čardačanima i Banjoj Luci. Ratne godine je provela sa svojim suprugom Lojzom u Banjoj Luci. Pisala je poeziju za djecu, priče i eseje još od gimnazijskih dana. Književni kritičar Muris Idrizović kaže za Enisinu darovitost: „Čini se da je dovoljno da vidi pčelu u letu ili sjenu sunca i da nastane pjesma". Pjesme je objavljivala u sljedećim časopisima i listovima: *Putevi*, *Male novine*, *Vesela sveska*, *Zmaj*, *Glas* i dr.

Objavila je sljedeće knjige poezije: *Pramčiok*. Banjaluka: Glas, 1971.; (2. izdanje. Tuzla: Lijepa riječ, 2003.); *Svjetlac u koprivama*. Banjaluka: Glas,

1984.; *Klempav oblak*. Sarajevo: Svjetlost, 1980; (1990. 1995.; 1998.).; *Pedalj vedrine.* Wuppertal: Bosanska riječ: Kulturno društvo Bošnjaka „Preporod“, 1994. (Bošnjačka književnost za djecu u 20 knjiga; knj. 16); *Agda i pelin: pjesme*. Banja Luka: Hrvatski kulturni centar, 2005.; *Berite svoje snove*. Tuzla: Bosanska riječ, 2008.

Njene pjesme su uvrštene u sljedeće antologije i izbore: *Glasovi djetinjstva; Antologija poezije za djecu u Bosni i Hercegovini*. (Priredio Muris Idrizović). Banjaluka: Glas,1977.; *Riječi: izbor iz književnog stvaralaštva prosvjetnih radnika*. (Izabrao i priredio Željko Ivanković). Sarajevo: Prosvjetni list, 1990.; *Izbor iz bosanskohercegovačke poezije za djecu*. (Izbor, predgovor i bilješke o piscima Uglješa Kisić). Sarajevo: “Veselin Masleša”, 1980.; *Nezavršena priča: antologija savremene bosanskohercegovačke poezije za djecu,* 2. (Priredio Alija H. Dubočanin). Tuzla: Univerzal, 1988.; *Antologija krajiške poezije*. (Priredio Zilhad Ključanin). Bihać: NIP “Unsko-sanske novine”, 1996.; *Antologija bošnjačke poezije za djecu 20. vijeka*. (Priredio Rizo Džafić). Wuppertal: Bosanska riječ, 1998.; *Izbor iz bošnjačke poezije za djecu*. (Priredio Alija Dubočanin). Wuppertal: Bosanska riječ, 1998.; *Pod beharom moje janje spava: antologijska čitanka dječje bošnjačke poezije*. (Priredio Ibrahim Kajan). Zagreb: „Preporod“, 1996.; *Da je barem devedeset treća: decenija i po bosanskohercegovačkog pjesništva*. (Priredio Marko Vešović). Sarajevo: Dobra knjiga, 2009. i dr.

Bila je član Društva pisaca Bosne i Hercegovine.

Nagrađena je od grada Banje Luke nagradom „Veselin Masleša“ za književni rad 1985., nagradom „Mali princ“ za doprinos književnosti za djecu te nagradom „Nasiha Kapidžić Hadžić“ – Vezeni most.

Umrla je 31. 07. 2019. u 74. godini života, a pokopana je u Banjoj Luci.

POBRIĆ, Hazima (1943−2019)

Redovna profesorica Veterinarskog fakulteta Hazima Pobrić rođena je 20. 07. 1943. godine u Tešnju. Diplomirala je na Veterinarskom fakultetu u Sarajevu 1969. godine. Primljena je za asistenticu na Veterinarskom fakultetu 1973. godine. Odbranila je magistarski rad *Učestalost različitih oblika i anomalija vimena, te njihov utjecaj na poremećaje u sekreciji kod krava individualnog uzgoja* na Veterinarskom fakultetu 1983. godine, nakon čega je obavljala funkciju šefa Katedre za anatomiju od 1987. do 1989. te od 1994. do 2005. godine. Doktorsku disertaciju *Makro i mikromorfološko istraživanje vrha sise i stanja keratina u odnosu na kronično-kataralna oboljenja mliječne žlijezde kod krava* odbranila je na Veterinarskom fakultetu 1990. godine. U zvanje vanredne profesorice na predmetu Anatomija domaćih životinja izabrana je 1999. godine.

Objavila je nekoliko udžbenika u koautorstvu: *Anatomija, histologija i fiziologija domaćih životinja: za 1. i 2. razred poljoprivredno-prehrambene i veterinarske srednje škole*. (s M. Hamamdžić i Lj. Babić). Sarajevo: Ministarstvo obrazovanja, nauke, kulture i sporta, 1997.; *Anatomija urogenitalnog sistema domaćih životinja*, (s R. Avdićem). Sarajevo: Veterinarski fakultet, 2004.; *Miologija sa artrologijom i sindesmologijom. (s* V. Ćutahija i R. Avdićem). Sarajevo: Veterinarski fakultet, 2003. Navest ćemo nekoliko radova koje je objavila u koautorstvu: „Utjecaj ishrane na reprodukciju goveda". *Knjiga sažetaka Prvog Kongresa veterinara Bosne i Hercegovine sa međunarodnim učešćem.* Tuzla, 1998.; „Različiti oblici vimena i sisa kao predisponirajući faktori u nastajanju mastitisa kod krava", *Stočarstvo* (1998); „Morphological characteristics of tibiotarsal, tarsometatarsal and phalangeal muscles in Ostrich", *Veterinaria* (2009).

Bila je članica Udruženja anatoma Bosne i Hercegovine te Svjetskog udruženja anatoma.

Umrla je 18. 05. 2019. godine u 76. godini života, a pokopana je na „Vlakovu".

SMAJLOVIĆ, Mustafa (1953−2019)

Književnik i novinar Mustafa Smajlović rođen je 16. 07. 1953. godine u Lascima kod Višegrada. Nakon završetka osnovnog i srednjeg obrazovanja, studirao je na Fakultetu političkih nauka u Sarajevu. Počeo je pisati i objavljivati prozne i novinarske tekstove još u srednjoškolskim danima. Bio je urednik nekoliko listova: „Večernjih novina", „Jutarnjih novina", „BH dnevnika" i „Avazovog magazina" te saradnik brojnih drugih novina i časopisa. Osim publicističkih tekstova, pisao je priče i pripovijetke. Objavio je sljedeće knjige proze: *Sehara*. Sarajevo: Večernje novine, 1996.; *Žena sa slikarevog platna*. Tešanj: Planjax, 2000.; *Ćuprija pod vodom.* Sarajevo: ITD Sedam, 2001.; *Čovjek iz sna*. Sarajevo: Jutarnje novine, 2001.; *Potop*. Tešanj: Planjax, 2007.; *Čovjek sa ribljim očima*. Sarajevo: Dobra knjiga, 2010.; *Čovjek ispod stećka*. Sarajevo: Grafoton HS, 2012.; *Tako mi vremena*. Sarajevo: Grafoton HS, 2015.; *Ključ*. Sarajevo: Grafoton, 2017. Učestvovao je anonimno na brojnim književnim konkursima, na kojima je često bio nagrađivan: prva nagrada za poeziju novosadskog lista „Veseli svijet" (1969), nagrade za poeziju Radio Beograda (1970. i 1971.), nagrada za najbolju novinsku priču lista „Večernje novine" (1996), nagrade na manifestaciji „Susreti Zije Dizdarevića" (1999. i 2004.) i dr.

Bio je član Društva pisaca BiH, Udruženja bosanskih umjetnika i Udruženja bosanskohercegovačkih novinara.

Umro je 22. 05. 2019. u 66. godini života, a pokopan je na groblju „Vlakovo".

SULEJMANPAŠIĆ, Zija (1931−2019)

Publicist i novinar Zija Sulejmanpašić rođen je 15. 11. 1931. godine u Sarajevu. Nakon završetka osnovnog i srednjeg obrazovanja u rodnom gradu, studirao je na Tehničkom fakultetu u Zagrebu. Počeo je honorarno raditi u listu „Vjesnik“, a godine 1959. postao je tehnički urednik lista „Globus“, kasnije grafički urednik „Arene“, tehnički urednik „VUS-a“, te na kraju grafički urednik i novinar „Večernjeg lista“. Objavio je brojne novinarske tekstove u različitim listovima i novinama, a često je koristio pseudonime S. Pašić, S. Šurina, S. Ivančić.

Kada je 1992. godine Kulturno društvo Muslimana „Preporod“ u Zagrebu pokrenuo časopis „Behar“, upravo je on angažiran, prvo kao grafički urednik, a kasnije kao novinar i prevodilac s njemačkog jezika, sve do 2005. godine. Bio je član Glavnog odbora „Preporoda“ od 1995. godine.

Spomenut ćemo nekoliko objavljenih radova u časopisu „Behar“: „Rađanje fašizma“ (1997); „Muslimanske milicije i legija“ (1998); “Tabor-imami kao mlade muftije“ (1999); „Pobuna u Villefrancheu“ (1999) i dr. Objavio je sljedeće publikacije: *Islamski fundamentalizam – što je to*. Zagreb: Kaj, 1993.; *13. SS divizija „Handžar“: istine i laži*. Zagreb: „Preporod“, 2000.; *Više nas nisu hapsili:1931−1950*. Sarajevo: Armis print, 2012.

Odlikovan je Ordenom rada sa srebrenim vijencem.

Umro je 22. 03. 2019. u 88. godini života, a pokopan je na zagrebačkom „Mirogoju“.

ŠARIĆ, Taib (1934−2019)

Redovni profesor Poljoprivrednog fakulteta u Sarajevu Taib Šarić rođen je 01. 01. 1934. godine u Čapljini. Nakon završetka osnovnog i srednjeg obrazovanja, diplomirao je na Poljoprivrednom fakultetu u Sarajevu 1957. godine. Odbranio je doktorsku disertaciju *Uticaj nekih agrotehničkih mjera na produktivnost i privredno-biološke osobine zobi u području Sarajeva* na Poljoprivrednom fakultetu u Sarajevu 1968. godine. Predavao je sljedeće predmete: Opšte ratarstvo, Agroekologija sa agrotehnikom, Specijalno ratarstvo, Zaštita i uređenje okoliša. Boravio je na stručnim usavršavanjima u Njemačkoj, Češkoj, Nizozemskoj, Slovačkoj, SAD-u i Švicarskoj. Osnovao je Opšte jugoslovenski postdiplomski studij iz herbologije na Poljoprivrednom fakultetu u Sarajevu 1977. godine, gdje su gostovali brojni svjetski profesori. Bio je jedan od osnivača Jugoslavenskog društva za proučavanje i suzbijanje korova i njegov dugogodišnji predsjednik. Kao gostujući profesor boravio je na univerzitetima u New Delhiju, Hajderabadu i Bengaloru. Objavio je sljedeće knjige i udžbenike,

koji su objavljeni po nekoliko puta: *Korovi i njihovo uništavanje herbicidima.* Sarajevo: Zadrugar, 1971. (kasnije je objavljen u nekoliko novih izdanja); *Opšte ratarstvo*. Sarajevo: Zadrugar, 1971. (kasnije je objavljen u nekoliko novih izdanja); *Atlas korova: 100 najvažnijih vrsta korovskih biljaka u Jugoslaviji*. Sarajevo: Svjetlost, 1978. (kasnije je objavljen u nekoliko novih izdanja); *Osnovi biljne proizvodnje: za 1. razred.* (u koautorstvu). Sarajevo: Svjetlost, 1983.; *Praktična nastava s proizvodnim radom: 1. razred*. (u koautorstvu). Sarajevo: Svjetlost, 1983.; *Praktična nastava s proizvodnim radom: za 2. razred poljoprivredne struke.* (u koautorstvu). Sarajevo: Svjetlost, 1986.; *Poznavanje i kontrola sirovina*. (u koautorstvu). Sarajevo: Ministarstvo obrazovanja, nauke, kulture i sporta, 1996.; *Dvije žetve godišnje*. (u koautorstvu). Sarajevo: Zadrugar, 1997.; *Specijalno ratarstvo* (s Š. Muminovićem). Sarajevo: Garmond, 1998.; *Uticaj poljoprivrednih hemikalija na okolinu*, (s D. Gadžo). Sarajevo: Garmond, 1998.; *Ratarstvo: 4. razred srednje poljoprivredne škole.* (u koautorstvu). Sarajevo: Studentska štamparija, 1999.; *Ratarstvo: za 3. razred poljoprivredno-prehrambene struke*. (u koautorstvu). Sarajevo: Ministarstvo obrazovanja, nauke, kulture i sporta, 1999.; *Uništavanje i zaštita zemljišta*, (u koautorstvu). Sarajevo: Garmond, 1999.; *Suzbijanje korova herbicidima*. Sarajevo: Poljoprivredni institut, 2005.; *Savremeni načini povećanja proizvodnje hrane*. (u koautorstvu). Sarajevo: Autori, 2005. i dr.

Dobitnik je nagrade „Veselin Masleša“, a tri puta je nominiran za svjetsku nagradu World Food Prize. Za dopisnog člana ANUBiH izabran je 2002., a redovni član je postao 2008. godine.

Umro je 15. 06. 2019. u 85. godini života, a pokopan je na groblju „Lav“.

ŽERIĆ, Nedžib (1929−2019)

Profesor matematike na Ekonomskom fakultetu u Sarajevu Nedžib Žerić rođen je 1929. godine u Mrkonjić Gradu. Diplomirao je na Ekonomskom fakultetu u Sarajevu 1964. godine, nakon čega je izabran za asistenta za predmet Privredna i finansijska matematika na Odsjeku za Statistiku i matematiku na Ekonomskom fakultetu u Sarajevu. Odbranio je magistarski rad *Nerazvijena područja u Jugoslaviji i finansiranje njihovog razvoja* na Ekonomskom fakultetu u Skoplju. Od 1971. godine angažiran je na predmetu Finansijska matematika i na Višoj ekonomskoj školi u Sarajevu. U koautorstvu s Husrefom Šarićem, savjetnikom u Prosvjetno-pedagoškom zavodu SRBiH, objavio je dvadesetak udžbenika, zajedno ponovljenih i dopunjenih izdanja, za srednje škole: *Poslovna korespondencija,* knj. 1. Sarajevo: Zavod za izdavanje udžbenika, 1970.; *Poslovna korespondencija,* knj. 2. Sarajevo: Zavod za izdavanje udžbenika,

1971.; *Poslovna korespondencija,* knj. 3. Sarajevo: Zavod za izdavanje udžbenika, 1971.; *Poslovna korespondencija,* knj. 4, Sarajevo: Zavod za izdavanje udžbenika, 1971.; *Trgovačka računica: udžbenik za 1. razred trgovačke škole.* Sarajevo: Zavod za izdavanje udžbenika, 1971.; *Trgovačka računica: udžbenik za 2. razred trgovačke škole.* Sarajevo: Zavod za izdavanje udžbenika, 1971.; *Trgovačka računica: udžbenik za 3. razred trgovačke škole.* Sarajevo: Zavod za izdavanje udžbenika, 1971.; *Finansijska matematika: za 4. razred ekonomske škole*. Sarajevo: Svjetlost, 1977.; *Poslovna korespondencija: udžbenik za 3. i 4. razred ekonomske škole.* Sarajevo: Svjetlost*,* 1981.; *Privredna matematika: za prvi razred srednjeg usmjerenog obrazovanja.* Sarajevo: Svjetlost, 1985.; *Privredna matematika: za drugi razred srednjeg usmjerenog obrazovanja*. Sarajevo: Svjetlost, 1982.; *Privredna matematika: udžbenik za: ekonomsku školu (1. i 2. razred), trgovačku školu (1. i 2. razred), ugostiteljsku turističku školu (2. i 3. razred*). Sarajevo: Ministarstvo obrazovanja, nauke, kulture i sporta R/F BiH, 1995.; *Privredna matematika: za 1. razred ekonomske škole: 2. razred trgovačke škole: 3. razred ugostiteljsko-turističke škole.* Sarajevo: Svjetlost, 2000.; *Privredna matematika: za 2. razred ekonomske škole: 3 razred trgovačke škole: 4. razred ugostiteljsko-turističke škole.* Sarajevo: Svjetlost, 2000. i dr.

Umro je 08. 10. 2019. u 90. godini života, a pokopan je na groblju „Bare“.

PARTICIPANTS OF OUR HISTORY − DEAD IN 2019

Isma Kamberović

Summary

The structure of Bosnian and Herzegovinian people is changing at a faster rate, people leave us, one of them to Europe and the other to their final rest. The numbers of intellectuals who have left our country are devastating, and even sadder is the fact that in 2019 we lost thirty-four prominent and important personalities: nineteen doctors of science, two masters, eight writers, two artists, two publicists and one diplomat − politician. These were doctors of medical, agricultural, legal, political, construction, historical, geographical, economic, veterinary, pharmaceutical, electrical and linguistic sciences. With these texts on their biographical and bibliographical references, we pay homage to their character and work.

Key words: Bosniaks, dead, obituaries, Afgan, Naim − Alić, Bedrija – Bušatlija, Ibrahim − Čedić, Ibrahim − Ćatović, Sejdo − Ćeif, Muhamed − Čelebić, Edin − Dervišević Amir − Dubočanin, Alija – Đozić, Hakija − Ekinović, Esad − Galijašević, Mugdim − Gološ, Mirza − Grebo, Zdravko − Grebo Zlata − Hadžović, Sabira − Jalimam, Salih − Jusić, Đelo − Kapidžić-Osmanagić, Hanifa − Kilalić, Teufik − Kulenović,

Tvrtko − Kurspahić, Nermina − Ljubović, Amir − Makarević, Bakir – Mujezinović, Mustafa − Mulić, Jusuf − Omerović, Muharem − Oruč, Saliha − Osmančević-Ćurić, Enisa − Pobrić, Hazima − Smajlović, Mustafa − Sulejmanpašić, Zija − Šarić, Taib − Žerić, Nedžib

Autori:

Aličehić, mr. Taner, Sarajevo
Arnaut Haseljić, dr. Meldijana, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Univerzitet u Sarajevu
Bajramović, dr. Muris, Filozofski fakultet, Univerzitet u Zenici
Baljić, Mirsada, slikarka, Galerija „Preporod“, Sarajevo
Bandžović, dr. Safet, Institut za historiju, Univerzitet u Sarajevu
Čamo, dr. Merima, Fakultet političkih nauka, Univerzitet u Sarajevu
Čolpa-Hodžić, Merjem, etnomuzikolog, BZK „Preporod“, Sarajevo
Ćatović, Haris, MA, Institut za jezik, Univerzitet u Sarajevu
Džafić, dr. Šeherzada, Pedagoški fakultet, Univerzitet u Bihaću
Džananović, dr. Mirza, Filozofski fakultet, Univerzitet u Zenici
Efendić, dr. Nirha, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo
Fejzić Čengić, dr. Fahira, Fakultet političkih nauka, Univerzitet u Sarajevu
Gačanin, dr. Sabaheta, Orijentalni institut, Univerzitet u Sarajevu
Gačanović, dr. Rasim, Elektrotehnički fakultet, Univerzitet u Sarajevu
Galešić, Đenan, dipl. iur., Mostar
Ibrišimović, Nihada, Institut za jezik, Univerzitet u Sarajevu
Kamberović, Isma, dipl. komparativist i bibliotekarka, BZK „Preporod“, Sarajevo
Karčić, dr. Hamza, Fakultet političkih nauka, Univerzitet u Sarajevu
Karčić, dr. Hikmet, Institut za islamsku tradiciju Bošnjaka, Sarajevo
Kodrić, dr. Sanjin, Filozofski fakultet, Univerzitet u Sarajevu
Kunić, dr. Mirsad, Filozofski fakultet, Univerzitet u Tuzli
Mahmutefendić, Sead, književnik, Sarajevo
Marić, dr. Irma, Fakultet humanističkih nauka, Univerzitet „Džemal Bijedić“ u Mostaru
Mastalić Košuta, dr. Zilha, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Univerzitet u Sarajevu
Mulavdić, Vedad, prof., Druga gimnazija, Sarajevo
Musagić, Mujo, književnik, Sarajevo
Rebihić, dr. Nehrudin, Filozofski fakultet, Univerzitet u Sarajevu
Sadiković, dr. Elmir, Fakultet političkih nauka, Univerzitet u Sarajevu
Sefo, dr. Mustafa, Fakultet političkih nauka, Univerzitet u Sarajevu
Sijarić, Ragip, književnik, Malme, Švedska
Sofradžija, dr. Halima, Fakultet političkih nauka, Univerzitet u Sarajevu
Spahić, Elmir, MA, Filozofski fakultet, Univerzitet u Sarajevu
Spahić, dr. Vedad, Filozofski fakultet, Univerzitet u Tuzli
Subašić-Galijatović, dr. Sabina, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Univerzitet u Sarajevu

Šemsović, dr. Sead, Filozofski fakultet, Univerzitet u Sarajevu
Travančić, dr. Melida, Centar za kulturu i obrazovanje, Tešanj
Trbić, Jusuf, publicist, BZK „Preporod“ Bijeljina
Zečević, mr. Alen, konsultant u Key Consulting, Sarajevo
Žujo-Marić, dr. Lejla, Fakultet humanističkih nauka, Univerzitet „Džemal Bijedić“ u Mostaru

UPUTE AUTORIMA

Rukopisi koji se nude za objavljivanje u *Godišnjaku* BZK "Preporod" trebaju biti novi, neobjavljeni tekstovi. Tekst mora biti u MS Wordu, font Times New Roman, veličina 12, prored 1, 5. Tekst u fusnotama i bilješkama treba biti veličine 10, sa proredom single (jednostruki). Veličina rukopisa ne treba prelaziti jedan autorski tabak (15 stranica). Rukopise čitaju glavni urednik i članovi Redakcije, zatim ih šalju na anonimno recenziranje te nakon završenog postupka recenziranja, odlučuju hoće li se tekst objaviti ili ne.

Uz rukopis je potrebno poslati sljedeće podatke:

1. Naslov rada
2. Prezime i ime autora
3. Naziv institucije u kojoj je autor zaposlen
4. Adresa i e-mail
5. Sažetak sa ključnim riječima na bosanskom jeziku
8. Literatura

Fusnote se stavljaju prema klasičnom modelu pri dnu stranice (a ne direktno u tekstu) prema dole navedenom redoslijedu bibliografskih elemenata.

Literatura i fusnote koje se navode trebaju biti navedene prema sljedećem modelu:

– za knjige koje su djelo jednog autora:

Rizvić, Muhsin: *Behar: književnohistorijska monografija*. Sarajevo: Svjetlost, 1971. (Biblioteka Kulturno naslijeđe).

– za zbornike ili druge publikacije kolektivnog autora:

Rasprave o nacionalnom identitetu Bošnjaka: zbornik radova. Sarajevo: Institut za istoriju, 2009.

– za članke u časopisima ili drugim prublikacijama:

Maglajlić, Munib: "Historijat bilježenja i zanimanja za sevdalinku", *Godišnjak* Odjeljenja za književnost Instituta za jezik i književnost; Knj. 3-4 (1974-75), str. 395-402.

Radove slati i na sljedeću adresu:

BZK Preporod (za redakciju *Godišnjaka*)
Branilaca Sarajeva 30
71000 Sarajevo
E-mail: info@preporod.ba
seadsemsovic@hotmail.com (glavni urednik)

Bošnjačka zajednica kulture “Preporod” Sarajevo

Adresa
Branilaca Sarajeva 30
71000 Sarajevo
Tel.: 033/483-590
Fax: 033/483-599
Web: www.preporod.ba
E-mail: info@preporod.ba

Štampa
Dobra knjiga